

LINGUA MONTENEGRINA

časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA

the magazine of linguistic, literature and cultural issues

Broj 4

Izdavač

INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I JEZIKOSLOVLJE
«VOJISLAV P. NIKČEVIĆ»

Redakcijski odbor

Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Žarko L. Đurović (Cetinje)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Przemysław Brom (Katowice)
Aleksandra Banjević (Podgorica)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Milica Lukić (Osijek)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Adnan Čirgić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Jelena Šušanj

Cetinje, 2009.

UDK: 811.163.41.09 Nenadić I. A.

Radoslav ROTKOVIĆ (Herceg Novi)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

UVOD U IZUČAVANJE JEZIKA BOKOKOTORSKIH PRIKAZANJA S POSEBNIM OSVRTOM NA JEZIK IVANA ANTUNA NENADIĆA*

Autor daje osnovne osobine jezika bokokotorskih prikazanja, s posebnim osvrtom na jezik Ivana Antuna Nenadića. Jezik prikazanja upoređuje s crnogorskim primorskim i katunskim govorima te s jezikom starijih pisaca naših, u prvom redu vladike Danila. Autor je pažnju obratio na **grafiju, pravopis, akcenatske znake** u jeziku prikazanja, konsonantske grupe, zamjenu jata, padežni sistem, glasovne alternacije, Nenadićev pogled na jezik i pravopis, odnos jezika prikazanja prema dijalekatskoj osnovi njihovih pisaca i prepisivača, odnos toga jezika prema starijem jezickome nasljeđu – i hrvatskome i crnogorskom, različite uticaje na jezik Ivana Antuna Nenadića, neke tipične sintaksičke osobine i sl.

Ključne riječi: *prikazanja, crnogorski govori, crnogorski jezik, grafija Ivan Antun Nenadić*

Predmet izučavanja

Bokokotorska skupina crkvenijeh drama (prikazanja) sadrži 24 domaća i jedan prevedeni tekst, različite strukture, od monologa do razvijene radnje. Tu je takođe veliki broj pjesama pasionske sadržine,¹ među kojima su i neke iz najstarijega, *Pariškog kodeksa* iz 1330. godine.

* Rad predstavlja dio disertacije Radoslava Rotkovića *Oblici i dometi bokotorskih prikazanja*, odbranjene 28. II 1979. Vodeći računa o činjenici da je većina od 24 rukopisa bokokotorske skupine ili prepisana sa dalmatinskih predložaka ili su ih ovđe sastavili dalmatinski svještenici, budući da je katolički kler cirkulisao duž čitave istočne obale Jadrana, autor se u disertaciji prvo bavio analizom odakle je što preuzeto, pa onda ispitivanjem da li tu ima nešto originalno, a u drugome dijelu bavio se najvažnijom temom – jezikom tih rukopisa. Autor je ovđe dodao tri uvodna pasusa kao objašnjenje predmeta istraživanja.

¹ Pod *pasionskim* pjesmama podrazumijeva se čitav ciklus tekstova o Isusovom stradanju. Od lat. *passio* = *muka, stradanje*. *Budljanska pjesmarica* naziva se tako jer se u tekstu pominju Budljani, što znači da je tamo korišćena a za Perast prepisana.

Hronološki, ne po vremenu nastanka već po toku Isusova života, tu je prikazanje *Od rojenja Gospodinova (Od rođenja Gospodinova)* u *Budljanskoj pjesmarici*, prepisanoj u Perastu (!) negde između 1643. i 1649, jer na koricama nedostaje potonji broj, a u njoj su dvije pjesme iz zbirke objavljene 1642.

Na kraju toga ciklusa nalazi se *Prikazanje muke Jezusove* I. A. G. Nenadića, pisano pred njegovu smrt (1784). I po njemu ovo djelo nije sasvim ni završeno, jer u obraćanju štiocu naglašava da se nada da će to prikazanje biti „još skladnije prepisano“, ako bude još poživio i našao za to vremena, među drugim obavezama. Inače, ima isto poređenje na dva mjesta u istome činu, što znači da još nije bio odlučio će da ga ostavi a će da ga briše. To je *prikazanje* prijelaz ka svjetovnome teatru i obrađuje temu montiranoga procesa, tako čestoga u novije vrijeme, od Drajfusa do Lasla Rajka.

Pristup jeziku prikazanja

Studija D. Malić o jeziku prve hrvatske pjesmarice, tj. glagoljskog zbornika crkvenijeh pjesama iz XIV vijeka, osnova je za rad na jeziku prikazanja.² Nažalost, taj rad, koliko znamo, nije nastavljen. Zato ne možemo ulaziti u sve detalje jezika prikazanja bokokotorske skupine, koja je uglavnom sastavljena od prijevika hrvatskoga porijekla, prije nego se analiziraju izvornici koji su poslužili našim prepisivačima kao podloga koju su oni mijenjali samo u pravcu *ijekaviziranja i djelimične jezičke adaptacije*. Svako temeljnije prepravljavanje izvornika iziskivalo je i mijenjanje ritma. I ovako su mnoge rime pokvarene, pa tamo će se rimovalo *stina* i *sina* imamo *stijena* i *sina*, ili se izvorni stih *Podji Ive majci mojoj* proširuje za jedan slog u Balovića *Podji Ivane majci mojoj*, čime se izgubio osmerac, mada se mogao spasiti sa: *Podđ', Ivane, majci mojoj*. Ali, za nas su zanimljiviji vjerovatno originalni tekstovi, to jest *Prikazanje razgovora Jezusova s učenicima svojijema za vrijeme napokonje večere* (u dvije verzije) i Nenadićevi rukopisi, posebno poređenje njegove poezije i proze (u Nauku kerstjanskom), jer zakoni stiha navode na razna rješenja koja su u prozi nepotrebna, pa su zato prozni oblici vjerodostojniji.³ Zato ćemo navesti neke

² Malić Dragica, *Jezik prve hrvatske pjesmarice*, Zagreb, 1972. U tekstu podvlačimo štampana djela, a kurzivom pišemo analizirane rukopise.

³ Nenadićev rukopis *Prikazanja muke Jezusove* objavili smo u *Luči* 1975. a kasnije, s ispravkama, 2000. U prvom izdanju u *Luči* obuhvaćen je i njegov spjev: *Šambek satarisan*, iz 1756. i predgovor o jeziku u Nauku kerstjanskom, iz 1768, u kome je prvi put formulisano kasnije od Vuka iskorišćeno pravilo: *piši kao što govoriš*.

osnovne elemente jezika izvjesnoga broja prepisanih i originalnih prikazanja, a zatim ćemo se posvetiti Nenadićevu jeziku.

Rekosmo, jezikom prikazanja nije se bavio niko. Imamo samo studiju o *Pariškom kodeksu* i koristan rječnik u Štefanićevu izdanju *Hrvatska književnost srednjega vijeka (od XII do XVI stoljeća)*.⁴ Razumije se, tu je i uvijek potcjenjivani Stulijev rječnik (*Rjecsoxloxe*)⁵ koji sadrži riječi štampanijeh i rukopisnijeh djela na našem jeziku i rječnika koji su ranije objavljeni. Među djelima koje je Stuli koristio, mnoga su teološke prirode ili spadaju u prikazanja. O Stulija se prvi ogriješio Vuk, koji je naveo spisak od 85 novijeh riječi, uglavnom za nematerijalne pojmove, kako veli M. Popović, navodeći ove: *smjernost, svetlost, izbavljenje, izvršenje, poznanje, pokajanje, pokazanje, neposlušanje, prigotovljenje, priznanje, utvrđenje, poslušanje, pomirenje, poniženje*. Popović na ovo kaže: „Kad ih je gradio, Vuku nije bilo poznato da su se ove reči već upotrebljavale u starim tekstovima.“⁶ Nije uopšte riječ o starim tekstovima jer nepoznavanje tih riječi i ne bi bio veliki grijeh već o 1806. godine objavljenome Stulijevu rječniku koji ima sve njih. Treba samo pogledati stranice 68, 69, 83, 154, 207, 279, 280, 351, 357, 416, 419 Stulijevog *Rječsoxlozja*. Nije uopšte vjerovatno da bi te novoskovane riječi bile potpuno podudarne s već postojećim. Ali Vuku se sve oprašta, pa i to što je umjesto *svjetlila* uzeo *fenjer*. No i kad saberemo sve ovo dragocjeno blago, to je opet samo leksika, a u Stulija i način pisanja tih riječi. Rječnik, međutim, ne može da nam pruži morfološku analizu.

Svi rukopisi koje smo analizirali pisani su latinicom. To se može objasniti činjenicom da je Boku zahvatio tek onaj drugi talas prikazanja, poslije Tridentskog koncila (1545), kada je pojačana katolička propaganda. Ali to ne znači da nije bilo glagoljskijeh izvornika. Medaković piše da je Njegoš između 23. VII i 2. VIII 1845. boravio u Perastu. Tada je posetio i crkve Sv. Đorđa i Gospe od Škrpjela i tu mu je jedan fratar, u oltaru, pokazao „veliku knjigu pisanu glagolitikom, iz koje čitaše fratar lako i brzo“. „Nama je papa žestoko zabranio, da ove slavjanske knjige ne držimo i da se ne učimo poznavanju slavjanskije slova“, govorio je fratar, „ali mi kano Slavljani ne pazimo na to, već se jedan od drugoga učimo da znamo čitati“. Vladika ga je zbog toga pohvalio što ne zaboravlja na našu starinu i jezik naš. „Milo mi je svuđ videti naše tako dobre ljude, koji se ne stide ni imena

⁴ *V stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 1, Zagreb, 1969.

⁵ Dubrovnik, MDCCCVI (1806)

⁶ M. Popović, *Istorija srpske književnosti – romantizam I*, Beograd, 1968, 90.

ni jezika svoga, već to brane i čuvaju, a osobito sveštenici, koji su vazda sa narodom!“ rekao je vladika.⁷

Kad vidimo da se u *Budljanskoj pjesmarici* imena pišu malim slovom kao u *Pariškom kodeksu*, da je odsustvo „latiničke jote“ u mnogim riječima, na početku i na kraju (*er*, *boži*) takođe može protumačiti glagoljskom tradicijom, jer te grafeme nema u glagoljici, da su otud i mnogi ekavizmi, jer se *e* nije uvijek čitalo kao *i* već kao obično *e*, da je *rojenje* (*rođenje*) u naslovu prikazanja takođe glagoljsko-čakavska varijanta i da je Nenadićevo *Prikazanje muke Jezusove* donekle inspirisano glagoljskom *Mukom* iz 1556. godine, onda smo samo nabacili nekoliko detalja iza kojih stoje drugi. To, međutim, ne znači da izvornici bokokotorskih rukopisa nijesu prethodno s glagoljice preneseni na latinicu pa onda dospjeli u ruke našijeh prepisivača.

Zato je naša pažnja usmjerena na latinicu koja još uvijek nema znak za svaki fonem, ne samo kad su u pitanju *lj*, *nj*, *dž* već i *dj*, jer iako je *đ* uvedeno u škole po Brozovom pravopisu 1892, ono se još uvijek piše i kao *dj* i kao *gj*. Teškoće latiničke grafije iznio je najbolje Ignjat Đurđević: „Prvo, znaj da mi adrijanski primorci ali Slovinci od Dalmacije nejmamo stvarna i osobita zakona od urednopisanja aliti ortografija; jer pišući mi tudjijem, to jest latinskijem slovima, kojijeh svak od nas ne sudi jednako, kako tkomu na um dohodi i bolje vidi se, zbiramo i razredjivamo ta slova po riječijeh“!⁸ Ali da ne bismo jednostrano proklinjali nesavršenost toga pisma, poslušajmo šta o tome misle Moguš i Vončina:

„Upravo zato što u uzorima nije bilo jedinstvenih znakova za palatale, mogućnost improvizacije naših pisaca bila je velika. Tako se, da uzmemo za primjer *ž*, pisalo: *c*, *g*, *s*, *sc*, *sci*, *sh*, *f*, *fe*, *fei*, *fej*, *fg*, *fgi*, *fgj*, *fs*, *z*, *x*, *xi*. Ali, da bude još gore, kod rijetko je kojeg pisca dosljedno proveden sistem što ga je sam odabrao. Ima primjera da se na istoj strani ne pišu svi glasovi jednakim znakovima, pa čak i u istom retku znaju se naći i dva-tri načina pisanja za isti glas. Samo, u ovakvim slučajevima valja biti veoma oprezan. Jer, na prvi se pogled može činiti da je grafija nedosljedna – ako zanemarimo glasovnu stranu jezika ili ako ocjenjujemo grafiju imajući pred očima današnji sustav. Na taj su način promatrali grafiju Maretić i Diels⁹ i zato njihovi radovi nemaju za lingvistička ispitivanja, na žalost, veće vrijednosti. Primjeri kao *cragl*, *priategli* i *vefelie* (*veselje*) mogu navesti na krivi

⁷ Jevto Milović, *Njegoš u slici i riječi*, Titograd, 1974, 196.

⁸ Obračanje „Štiocu“ *Uzdaha Mandaljene pokornice* (1728).

⁹ Maretić, *Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. 9, Zagreb, 1889.

zaključak da je pisac nedosljedan u grafiji jer *lj* piše na dva načina (kao *gl* i *li*). Ali ako shvatimo da je pismo oponašanje govora, onda navedeni primjeri postaju dragocjeni: tobožnja grafijska nedosljednost pretvara se u prvorazredni podatak jer može otkriti glasovni sustav u kojem postoji razlika između jedinstvenog fonema (zabilježenog kao *gl*) i skupa *lj* (napisanog kao *li*). Tek tada grafijska analiza postaje lingvistički funkcionalna, jer otkriva elemente koji su nosioci obavijesti. Unatoč svemu tomu pogrešno bi bilo misliti da u starih pisaca nema nedosljednosti. Teškoća zapravo i jest u tome da u starim tekstovima utvrdimo kad se radi o nedosljednosti, a kada o funkcionalnosti. Jednostranost u takvim slučajevima ne daje rezultata.”¹⁰

Ovaj oprez će nas sačuvati od naglijeh i tvrdijeh zaključaka, ali će time naš teškoće biti samo uvećane.

Skraćenice

Da bismo izbjegli često glomazno navođenje punijeh naslova pojedinih rukopisa, upotrijebili smo sljedeće skraćenice:

Ba – Balovićev prijepis *Riječi Pisma (svetoga)*, iz 1733;

Bar – Poezija baroka, zbornik Brajkovića i Miloševića u *Luči*;

Bu – *Budljanska pjesmarica*;

Dra – Drame, izbor iz Nenadića, 1996;

Ki – *Knjiga molitava i pjesama Sv. Marije u Kotoru*, prijepis P. Kinka iz 1756;

MuNe – *Prikazanje muke Jezusove* I. A. G. Nenadića, pisano oko 1784;

NeN – I. Nenadić, Nauk kerstjanski, 1768;

PvAN – Anonimno *Prikasagne Rasgovora Iessusova s vuččenici-ma svoiema u brieme napokognie Večere*.

PiZ – Ljetopis crkovni Andrije Zmajevića, priredio M. Pižurica, 1996.

Primjeri grafije

Prikazaćemo, što je moguće preglednije, sintetički, kako su se pojedini glasovi oblačili u latiničko grafijsko ruho, kako su, da upotrijebimo izraz I. Đurđevića, razređivana slova po riječima.

Prvo ćemo pogledati *samoglasnike*.

A i **O** imaju savremenu grafiju. **E** malo je nešto komplikovanije u Nenadića, jer on dvije polukružne crte ne sastavlja u gornjem lijevom uglu,

¹⁰ Milan Moguš i Josip Vončina, Latinica u Hrvata, „Radovi Zavoda za slavensku filologiju“, 11, Zagreb, 1969, str. 61–81.

tako da se katkada ovo malo *e* može greškom pročitati kao *a*. Ostaje pitanje glasovne vrijednosti toga *e*, ali to ne spada u grafiju. *U* je često zamijenjeno sa *V*, a *I* sa *J* (*boxj*, *cinj* = čini i sl.) U Nenadićevu *Nauku* imamo: *starjeschnah*. Kink jedino ima *y*, što je svakako suglasnik *j* u primjeru *yach* (ruk. str. 21; stih 152). Međutim, Kink ima zatvoreno *ü* u zamjenici *ty*, prema rus. *мы*, kao u našim ćirilskim spomenicima, đe i *Brižinski spomenici*¹¹ imaju *ui*. Ovđe nas zabrinjava činjenica da se udvojeno *ii* javlja u Nenadića baš u primjerima đe je ranije bilo *jeri* - *siin*, *mii* prema *my*, *tii* prema *ty*. No to je knjiga štampana u Veneciji.

Poluglasa nema. Vokalno *r* je *ar* kod svih sem kod starijega Nenadića, do 1768, kada prelazi na *er*. Diftonga takođe nema, ako se ne krije u Nenadićevu *danàas*, pošto on dosljedno stavlja taj akcenat, a to bi otvaralo put ka izgovoru *danàes*, koji se sačuvao u nekim crnogorskim govorima. No, pošto smo na terenu grafije, konstatujemo da nema znaka za takav glas.

Suglasnike ćemo prvo prikazati tabelarno, a zatijem ćemo se osvrnuti samo na sporne i neobične slučajeve.

b = b	m = m
c = c, ch, z	n = n
č = c, c, z, cj, ci, č, zi	nj = gn, gnj, nj (!)
ć = ch, ch, tj, tch, tchj	p = p
d = d	r = ar, er
dž = x	s = s, ss
đ = dj, g, gi, ghi, ghj, gj, gh	š = sc, sci, s, x, f
f = f	ś = ?
g = g	t = t
h = h	v = v, u, f
j = i, j	z = s, s izduženo, z, ss, z
k = k, ch, c, g	ž = x, s
l = l	q = nema
lj = li, gl, gli, glj, lj (!)	y = samo u Ki (ya, moy)

Kao što se vidi, komentar zaslužuju samo neki grafemi, jer je grafija suglasnika **b, d, f, g, h, l, m, n, p i t** – standardna.

¹¹ *Brižinski (Frajzinški) spomenici* – najstariji slovenački jezički spomenici, s kraja X ili početka XI stoljeća.

Za **C** imamo ovakve primjere:

- a) sarce, cargliena (Bu), reci (PvAn, što je izuzetak), oruxnici, razboinici, teciasce, sarce (Ba), sulicom (Ki);
- b) udarcha, uchuilise (Bu);
- c) rezi, serza (MuNe), sarze (Ba, izuzetno), zienim, krivaz, dievojcizami, zvilechi (NeN), ucenizi, sarze, ziechia otza, likze, uzvielim (PvAn);
- d) maici (Ba, izuzetak).

Za **Č** imamo ove primjere:

- a) casu, occi, placa (Bu) xuci, cekahu, occe, odlucen (Ba), ucenik, proroci-astvo, neisrecen, nacin, večere, naucili, ceku (= čekaju) (PvAn), Ki i MuNe nema primjera a takođe ni NeN;
- b) plaziniem (Ki);
- c) places, occi, cine, cavle (Ba), proplacite, cigov, draca, placuch, cemer, bicci (Bu), pocigne Plac, puca, cem (Ki), puce, pocinimo, harac, cinj (MuNe);
- d) ciujte, ciuh (MuNe);
- e) cjava, cjoviek, cjuvati (MuNe);
- f) u NeN samo oblici pod **d** i **e**.

Za **Ć** imamo ove primjere:

- a) ochiuti, rognechi, noch, moch, utechi (Bu), noch, smarchiu, hodechi, suproch, sliedechi (Ba), dochi, videch (PvAn), riechi, vech, bitchjevam, phemich, umiruchi, vech (MuNe);
- b) viechie, hoch (Ba);
- c) uputjegne, skratjuje (NeN),
- d) hotchje, platchjali, obbratchjene, prolitchja, pametchju (NeN),
- e) rietchi (NeN),

što bi značilo da je ova nesavršenija varijanta iz Nenadićeva Nauka starija od *Prikazanja muke Jezusove*.

Dž je nejasno. Taj glas se i inače rijetko susrijeće, pa je i grafija njegova mutna. U Nenadićevu Šambeku¹² imamo imenicu *tobdžija*, ali je u štampanom primjerku *topigia*. Kako se to čitalo, nije nam poznato. Moguća je i kontaminacija *ž* i *dž* što se obilježavalo zajedničkim grafijskim znakom *x*.

Prepisivači ćirilskih rukopisa takođe su se snalazili za grafiju ovoga znaka, iako ga imamo već u *Miroslavljevu jevandlju* iz XII vijeka, koje je, međutim, bilo izvan optičaja. Vladika Danilo piše 1704. popu Vukadinu i

¹² To je Nenadićeva poema o pobjedi braće Ivanovića nad gusarima, objavljena dvaput u Veneciji (1757), vjerovatno zbog grešaka u prvom izdanju. No autor je tu priliku iskoristio i za povećanje broja strofa.

„ostalijem glavarima“ da dobave **неколико цеферданах**.¹³ Danilo, inače, upotrebljava i ž mjesto *dž* (**џ**), ali Mladenović griješi u navođenju primjera, jer ne zna lokalni izgovor, pa misli da je pogrešno: *skužasmo*, *Maždžići*, što je ispravno, a on misli da je trebalo napisati: *skudžasmo*, *Madžići*. Ćiriličko **II** nalazimo u Paštrovskim ispravama. Upotrebljava ga jeromonah Vasilije Vojinović.¹⁴

Đ ima nekoliko varijeteta:

- a) segase (Bu) u značenju *žedjaše*, progee = *prođe* (Ba, izuzetno), sveger, gella (PvAn);
- b) mosgiane, vigiasse (Bu), Xugieli, dogie, progio, vigiasce (Ba), nagiefe (NeN, izuzetno);
- c) poghi (= podji), ali poghine, mnoghi (MuNe)
- d) prighje, providhja (NeN), poghji, meghji (MuNe);
- e) megju, bregja (NeN)
- f) dje, djesse = *đe se*, pogadjaju, dogodjaj, fvedjer, uredjen, naredjujemo (NeN).

Primjeri pod *f* iz NeN izrazito su savremeni i u dubokom su kontrastu s nekim arhaizmima i kolebanjima u istom djelu. U istom tekstu imamo i rijetko *svegh* = *svedj* = *sved*.

Chi daje *ć* suprotno pravilima talijanskoga jezika,¹⁵ u kome *c* daje *ć* ispred *e* i *i*, dok daje *k* ispred *a*, *o*, *u* (*cena* = *ćena* = večera, *Cipro* = *Ćipro*, Kipar, Cipar, *cane* = kane, pas, *Como* = *Komo*, *curva* = *kurva* = krivina), ali imamo i umetnuto *h* koje upravo sprečava da se *c* ispred *i* i *e* čita kao *ć* (*Chico* = Kiko, inače bi bio *Ćiko*, *perché* = perke = zašto, inače bi se čitalo *perće*). Mletački oblik naše latiničke transkripcije nalazimo već u naslovu Marulićeve *Judite* (Marca Marula Splichianina), a u posuđenicama imamo takođe: *ćapat*, it. *acchiappare*, ali ven. *ciapar*; *ćakula*, it. *chiacchera*, ali ven. *ciacola*.¹⁶ Musić navodi kao izuzetak riječ *dikjarat*, it. *dichiarare*, ali u paštrovskim ispravama imamo: *dećara(va)ti*, od tal. *dichiarare*.¹⁷ Ono što

¹³ A. Mladenović, *Jezik vladike Danila*, Novi Sad, 1973, 29. J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Cetinje, 1956, pisma br. 28, 31.

¹⁴ V. P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, II, Cetinje, 1997, 315. I. Božić, predgovor zborniku *Paštrovske isprave*, I, Cetinje, 1959, IX.

¹⁵ U mletačkome je obrnuto. Piše se *chiesa* a čita se *ćeza*.

¹⁶ S. Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki*, Beograd, 1972, 38, 90.

¹⁷ Božidar Šekularac, *Paštrovske isprave*, III, Petrovac na Moru, 1999. Napominjemo da je naša analiza paštrovskih ćiriličkih isprava pokazala da se tamo javljaju drugi uticaji: crkvenoslovenski, ruski, grčki: slova: *щ* (щета), *ѳ*, *ѱ* (ѳеодосіе), *Ѡ* (Діонісіе), *ѣ* (Алѣкѣи), tanko i debelo jer (*ѣ*, *ѣ*): *гармь*, *канзалиерь*, *напредакъ*, *бискупъ* i sl. Ovo se dâ objasniti činjenicom da su pisari (*kanzalieri*) bili najčešće svještenici. Kao uticaj latiničke grafije, osim rijetkog glagola: *deĥapu(va)mu*, od tal. *dichiarare*, nalazimo i rijet-

ovđe zavređuje pažnju jeste činjenica da naša varijanta ne kopira ni jedan ni drugi italijanski dijalekat već vrši kontaminaciju. Objašnjenje ove pojave možda je ipak jednostavno. Naši pisci (bolje reći: prepisivači) nijesu znali dovoljno mletački način pisanja, jer ih je više privlačila literatura na toskanskom (Dante, Petrarka), ali su slušali mletački izgovor, pa su toskansko pisanje čitali mletački.

U završecima prezimena **ch** daje redovno **ć**: *Burovich, Smiloevich*, što je nametnula mletačka administracija. Slična je pojava i sa *gh* i *ghi* koje se čita *đ*, suprotno toskanskome izgovoru. Musić navodi romanizam *đelandra* od tal. *ghirlanda*, svatovski vijenac, ali u njegovu rječniku nijesmo našli ni jedan drugi primjer pretvaranja tal. *gh* i *ghi* u naše *đ*.

F je jasno, osim u slučajevima kad, možda, zamjenjuje *v*. Primjer: *Zdraf prislavni križu sveti*, ali to je pitanje fonetike a ne grafije, mada je to teško razdvajati, što uočava i D. Malić u primjeru *jata* u *Pariškom kodeksu* ili kad navodi literaturu o glasovnoj vrijednosti *đerva*.

Grafeme **I** i **J** davno su pomiješane. Rešetar navodi prvo primjer da se *i* piše kao miniskula a *J* kao majuskula, ali već Ranjina 1508. „ima vrlo često *i* i *ja j*, naročito poslije konzonanta koji se ne spušta pod redak (n. pr. *sebj*)“, dok Držić u prozi piše *j* često na kraju riječi (možemo ukazati i na njegova pisma Kozimu Mediči na talijanskom) a u sredini rjeđe.¹⁸

Protetsko *J* javlja se u Bu kao *g* (*Ustante se da gidemo i sinchami da gistemo*), što imamo u *Bernardinovu leksikonaru* (1495). Maretić¹⁹ navodi u NeN *j* = obično. *G* kao *j* u primjeru iz iste knjige – *nadgioh* – nađoh, što je svakako štamparska greška. Inače, *J* je jedno od onih slova koje je dopuštalo barokno razmahivanje pera.

K u svojoj najčešćoj grafiji ima savremeni oblik. Razlika je jedino u tome što neki pišu i veliko i malo *k* na isti način, dok drugi izdužuju gornji krak malog *k*. Međutijem, postoji i drugi načini pisanja ovoga glasa. Primjeri:

a) *gorchi, chruna, charviu, sincho, nicho dem* (Nikodem!), *chtebi, charf, chrixu, dachle, maichi, gorchosti*, – što sve ostaje kao glavna karakteristika u Bu, iako *ch* služi i kao **ć** dok za *k* postoji i grafema *c*:

b) *pocrivene, cinca, sucgnu, com* (Bu);

c) u MuNe *zergua* ima *g* u zamjenu za *q* ali izgovara se svakako *k*.

ko: *dehnuu*, *đe* je ono *hn* latiničko *gn* = *nj* (њ). *Denjati se* znači: *udostojiti se*, tal. *degnarsi*. No mnogo je veći uticaj na leksiku nego na gramatiku. (Prve dvije knjige *Paštrovskih isprava* objavljene su 1959. i 1990.)

¹⁸ M. Rešetar, *Najstarija dubrovačka proza*, Beograd, 1962, 11.

¹⁹ *Istorija hrvatskog pravopisa latinskim slovima*, 257.

Lj se pojavljuje u NeN u savremenom obliku, ali ta pravilnost možda je štamparska greška! Nenadić je našao slovo *lj* NeMu (*sljeposti*) ali se nije odlučivao da mu otkine suvišno početno *g* u primjerima sa *glj*:

- a) *gljudskoj*, *ugljevemo*, *gljubexglivi*, *ugljego*, dok drugi obično imaju ili
- b) *osdravgliah*, *gliuta*, *pgliuvase* (Ba), *gliubiti gnjiescva* (= *ljevša*, *ljepša*), *gliudma* (PvAn) i u istog Nenadića *zemglia*, *utopglieni*, *omiscglia*, ili
- c) *paklenoga*, *uchiescitegl* (PvAn), *zemglu*, *dobrovoglno* (Ba), *racviglena*, *rasmiscglate*, *glute rane*, *gluto* (Bu), no uz primjere sa: *gledaiuchi*, *glavu*, *gledati*, *gleda* u istom rukopisu, što je samo jedna od muka latiničke transkripcije toga doba, čija je karakteristika relativnost grafije u odnosu na izgovor. Jer i Nenadić ima *pogledame* = *pogledaj me*, tako da dvije grafeme izražavaju čas jednu čas dvije foneme. Razumije se, različite.
- d) Posebno je pitanje grupa *li* u Ba u primjeru *nasliednika*, prema *kolliena* u MuNe.

Nj se javlja samo u obliku talijanskog *gn*. U NeN imamo savremeno *nj* u primjerima: *pripoklonjeni*, *poklonjenoj* (str. 3)! Maretić nije primijetio ove izuzetke. Inače od *gnj*, po analogiji sa *glj*, put ide ka *nj* i *lj*. Prelazno doba ogleda se, očigledno, i u grafiji!

R je kod svih *ar*, pa i kod ranog Nenadića, sve do NeN i MuNe, đe nalazimo dosljedno *er*, kao u ćiriličkim tekstovima.

S se piše obično i udvojeno. U NeN, već smo videli, najčešće ga zamjenjuje *F*.

Uobičajeni način pisanja *Š* bio je sa *sc* i *sci*. Nesigurni prepisivači katkad su slabo razlikovali *š*, *s* i *ž*, pa imamo miješanje znakova za te glasove. Udvojeno *ss* kao *š* imamo u Ba (*poviedasse*, *uzdissasse*, *pogubisse*, *vecerasse*, *povedosse*, *rekosse*, i to sve na istoj str. 109, odnosno po staroj folijaciji 61 listu. Nedosljednost u Ba vidi se po primjerima – *naidosce*, *oduratisce*, *zaklopisce*, *popgliuuasce*, *pogardisce*, *uskriscah* – opet na jednoj, 94. stranici. Bu ima *s* kao *s* u primjerima – *poslusaite* (41a), *grihe vase* (43b), ali i dvojno *ss* ima istu vrijednost – *isigrase*, *rugasse* (44a), *prolivasse* (52 a), dok na istoj stranici imamo i *pocrivase*. Imamo i *rasmisglati* (41b). PvAn ima iste oblike kao i MuNe i NeN, osim što se imenica *meštar* piše u PvAn *Mestar* a u MuNe *Mesctar*. (To je Učitelj, Isus.) U NeN imamo isti oblik kao u PvAn! Izuzetno se i *x* kao konvencionalni znak za *ž* pojavljuje i kao *š*. MuNe ima *mixem* = mišem (45b), Bu ima *duxu* = dušu (42a), PvAn *sluxuch* = slušuć (stih 172).¹²)

Suglasnik *Š* mora se pretpostaviti kad ga ima i talijanski jezik (*sciabola*, čitaj: *šabola* = sablja; *pesce*, čitaj: *peše* = riba), a taj izgovor uticao je i na naše krajeve, ne kao dijalektna inovacija nego kao trag iskonskoga zvuka, budući da se nalazi u *vedskom* od samijeh početaka (*višve devah* = svi bogovi), kao i *Ž*,²⁰ ali ga je u našim starim rukopisima i štampi teško identifikovati, a da to ne bude shvaćeno kao prilagođavanje onome što se želi dokazati. Mladenović je našao u pismima vladike Save primjere koji su ga naveli na ovo razmišljanje: „Iako primjeri iz originala: npr. 3 lica jednine prezenta: *šbedu* i *s^kda* nisu međusobno grafijski i jezički identični, jer bi prvi trebalo da glasi *sjedi* a drugi *seda* (*šeda*?), u izdanju su doneti na sličan način: *sjedi* i *s(j)eda*. Tako je postupljeno i s primerima...: *noceka* i *nos^kka*. I u prvom i u drugom slučaju *izbegnuto* je čitanje s eventualnim mekim *š* (*ć*) kao refleksom jekavskog jotovanja (koje je sasvim moguće u primerima tipičnim za narodni jezik = *šeda*, *pošekā*).“²¹

V se piše i kao *U* a u rukopisima rjeđe nego u štampanom tekstu zamjenjuje se i sa *F*, kao što smo već videli. Od rukopisa, *F* za *V* ima najčešće Bu – *sfi* (51a), *sfe* (51a).

Z se javlja kao *Z*, *S*, *S*, izduženo, i udvojeno *SS*. Primjere za *S* imamo opet najviše u Bu – *sato* (51a), *slo isbise* (51a). PvAn ima savremeno *Z*, *S* (*suata* = zvata, *isdam*, *isdati*) ali ima i izduženo *S* kao u Nenadića (oba)naste). Bu je izvor i za primjere sa *SS* kao – *privessase* (43a).13)

Ž je tradicionalno označeno sa *X* a izuzetno se javlja *S*, u Bu *usdar-sati* (42b), *drusbu* (44a), *salite* = žalite (45a), *cris* = križ (45a), pored *crix* (45b), dakle, na susjednoj stranici.²² U Nenadićevu *Nauku* imamo na istoj stranici (106): *xenidba*, *poxuda*, *Suda Boxiega*.

Y je rijetko. Ima ga Bu, ali kao *J* (*voyvode*, *gleday*, *napoyen* i sl.), što se može videti u Kol, 355, đe su donesene dvije pjesme korizmenoga ciklusa. Dakle, to nema posebnu glasovnu vrijednost, kao ni Kinkovi primjeri (*ya*, *moy*).

²⁰ Э. А. Макаев, *Общая теория сравнительного языкознания*, Москва, 1977, 35, 44. („В протоиранском и.е. *κ*, *z*, *zx* > *š*, *ž*, *žx*...“). Na prigovor da nema smisla ići tako daleko u prošlost, navedimo da st.ind. *šāra* nije ništa drugo nego *šara*; a indoevr. **u^lk* naše – *vuk*. (Этимология, 1976, 12, 59)

²¹ Nije objašnjeno zašto je to trebalo izbjegavati, kad se priznaje da je tipično za narodni jezik!

²² Ovo je *Ž* jedna od zagonetaka na širim prostorima. Imaju ga Sloveni, a nemaju Germani, pa opet imaju Francuzi i Portugalci, a nemaju Grci, Italijani i Španci! Imali su ga i Mlečici, svakako pod uticajem Slovena. Naše *dužd* dolazi od mletačkoga *doxe* = dože, a ne od tal. *doge*. *Žabljak* je u mletačkim spisima *Xabiacco*, *Ženta* > *Xenta*...

Zaključujući ovaj odjeljak primjećujemo da je bokokotorska skupina znatno siromašnija u varijantama nego neke druge, prije svega zato što nije bila izložena mađarskom uticaju, a zatim zbog toga što se ovđe javlja manji broj pisaca, na bliskom terenu. Da nije onog šarenila u *Bu* koje je preneseno iz izvornika a će se, na jednoj stranici, mogu naći različite grafije istog glasa, stanje bi bilo još jednostavnije. Doduše, i Hektorović je sveo abecedu na mali broj varijanata (po dvije za foneme *ć*, *lj*, *nj*, *s* i *š*, uz napomenu da je fonemu *k* pisao digramom *ch*),²³ ali je poslije njega način pisanja ponovo komplikovan, a to šarenilo vidi se i u prvim brojevima hrvatske *Danice*. Biće, dakle, da je Maretić ipak s pravom smatrao da je u pogledu pravopisa bokokotorska skupina zasebna grupa, iako je analizirao svega dvije štampane knjige Peraštanina Nenadića i Dobroćanina Josipa Matovića, i to njihov *Nauk kerstjanski* (1768) i *Katekizm rimski* (1775).

Zanimljivo je da je Hektorović odbacio udvojene grafeme. „Nije riječ o udvajanju grafema u slučajevima kao što je *basccina* ili *ruggliua*“, kaže se u članku, jer to su riječi *baščina* i *rugljiva*. Kao što znamo, udvojene grafeme su u bokokotorskoj skupini uobičajene, ali mogu da imaju i akcenatsku vrijednost.²⁴ Inače, udvojenijeh grafema ima i u staroruskom a i u novoruskom.

Pisanje velikijeh slova

Nastali u epohi baroka, ovi rukopisi nose ne samo gramatičke već i grafičke odlike tako da je pravopis često podređen ljepoti izgleda.

Budljanska pjesmarica, u tekstu, ima velika slova samo na početku distiha, kao:

*Sincho ugodni tilisi to
dobro moie usorito.*

Uvlačenje drugog stiha kasnije se dopunjava i znakom za cezuru poslije prva četiri sloga.

U tekstu se izuzetno može zapaziti veliko slovo u *Bu* u ovakvom primjeru:

*Pri svetoga chrixa slamen
budi vavich Amen.*

Tu je, vjerovatno, trebalo da bude tačka prije Amen.

²³ Moguš i Vončina, nav. rad u „Radovima za slavensku filologiju“, 66.

²⁴ Udvojenijeh grafema ima u raznim jezicima svijeta. Na primjer: lat. *passer* = *vrabac*, грч. *κασιτερος* = *kositer*; tur. *kalay*; prusko: *lalasso* = *losos* (Этимология, 1978, 155, 167); starorus. *Повесть временных лет, деньница* = *zvijezda Danica, еллин* = Grk; novorus. *постоянная, современник*..., da ne spominjemo germanske jezike... Uvijek je to akcenatsko naglašavanje.

U naslovima nema neke naročite logike u pisanju velikih slova u Bu, kao da su i tu presudni grafički razlozi. Evo nekoliko primjera:

Vcetuartak ueser na misteria pocetak ovoie; Drugo Godischia Chalez; Na odoratim od chrixa isus sam gouori (?) chrixa; Velichi cetuartak Vecer na procesiun pocigne Gospa gouoriti; Lamentqacionum Beate marie semper uirgine Velichi cetuartak parvi angel govori; Die Prima In resurestionis domini i na kraju Muka Gospodina Nasega Jesukarsta.

Kao što se vidi, čak ni imena Marije i Isusa nijesu uvijek pisana velikijem početnim slovom.

U osamnaestom vijeku već zapažamo izvjesni red, jer Petar Kink uglavnom pravilno upotrebljava velika slova, s tim što osim imenice *Bog* piše velikim slovom i pridjev *Božijega*, zatim *Žudiosku* i sl.²⁵

Balović piše svaki stih velikijem početnim slovom, a unutar stiha piše *Matti*, *Gospa*, *Maici*, *Pilatu*, *Jessus*, *Boxe*, što je sve logično. Međutijem, njega toliko zanosi želja da piše kitnjasto, da osim ilustracija raspoređuje i velika slova nasumice, kao u stihovima:

Sad Proroku = govorahu (str. 56)

Koie Tadbi = zaplakalo (71)

Iesus na krix = tad lexuchi (73)

Raj Nebbeski = da otvorim (74)

Sinom chiescga = od sad Zvatti (86)

S' Vucenici = ter naidosce (94)

Nemochnike gnim = Ia osdravgliah (94)

Isve moie = Vcenike (96)

Balović podebljava inicijalna slova u svakom distihu i mnoga od ovijeh slučajnih velikijeh slova u stihu, što znači da više vodi računa o baroknome likovnom rješenju, nego o smisaonome akcentovanju velikim slovom.

Kapetan Nenadić drži se zanimljivoga načela da zamjenicu *Njega* (kada se misli na Isusa) piše redovno velikijem slovom, a takođe i *Njemu*. Principijelno u istu vrstu spadaju i primjeri: *Jezukrsta Pravednoga*, *Spasitelja*, *Svemogući*, kao i u stihu: *Izda Juda Dobro svoje* (Bar 149).

I baš kad pomislimo da noviji tekstovi unose više pravilnosti u upotrebu velikijeh slova, javlja se kanonik Nenadić, koji je takođe zanesen

²⁵ Naziv za Jevreje > Žudeli, dolazi od tal. Giudei (čitaj: Đudei) i taj se oblik raširio iz Dubrovnika. U Crnoj Gori je bilo naselje Žudeli kod Rijeke Crnojevića. Herceg Novi je imao jevrejsko groblje i tu je došao da bude sahranjen portugalski pjesnik Isaija Koen (Didacus Pyrrhus), početkom XVI v.

željom da grafički iznijansira tekst onako kako to čini i tonski, pa kod njega nalazimo ovakve primjere:

A sad Druxbo isabrana (str. ruk. 4)

I vladati Puke ove (4)

Ovi nasc Puk uzbugnuje (4)

I hudobni Magionik (4)

Da pogledamo njegov štampani Nauk kerstjanski. Samo na str. 56, koju smo nesumice izabrali, imamo ove neobične upotrebe velikoga početnog slova: *Izatoga Prekrixife, na Konaz smerti, i Koriftno primiti, da moja Dufcja, da dje govorj u ovoj Nochi, rezzi u ovi Dan...*

Zaključak: Velika slova služe kao kaligrafski elemenat²⁶ i samo se ponekad koriste i za naglašavanje značaja određenoga pojma, dok se pravilnost upotrebe velikoga slova u novijim tekstovima uočava jedino u pominjanju ličnih imena, odnosno autoritarnijih apstrakcija: *Vjera, Pravda, Nebesa*.²⁷

Akcenti

Akacenatski sistem takođe je razvijeniji u novijim tekstovima. U najstarijem tekstu, Bu, čak i nije jasno što je *apostrof* a što *akcenat*. Navešćemo nekoliko primjera: *Ou'casu* (51a), *a'sarceie* (51a, *postavise u'noch ovu* (52a), *uprite ovdi occi u mene* (58a), *ali u iadu* (64a), *niga u grebu* (19a). Karakteristično je da je ovaj znak uvijek ispred a ne iznad slova i da ima dva oblika. Međutim, kada je ispisana umjetnička pjesma „Duša Isusova“, preneseni su akcenti iz originala.

Razna skraćjenja, neophodna u poeziji, navela su pisce i prepisivače na upotrebu cirkumfleksa koji bi svakako izostali u prozi.

²⁶ Samo se time može objasniti raspored velikijeh slova u PvNk, da se s vremena na vrijeme nađe neko veliko slovo i u sredini teksta a ne samo na početku, kao u primjerima:

Tiem ostavih Mrexe, i Brode

I ucvielim Brachiu tako

I dovedoh k' tebbi Brata

I dua draga Priateglia.

²⁷ U Gorskome vijencu nalazimo istu akcenatsku upotrebu velikijeh slova:

Zatrije se ime Crnogorsko (11);

Kada gaze obraz Crnogorski (12);

Povede se roblje Crnogorsko (18)

Zaklala ga puška Crnogorska (75)...

U zgradama su stranice prvog izdanja, 1847.

Izvršena su skraćanja razne vrste: *ka* = koja, *ta* = taj, *čeku* = čekaju, *imo* = imao, *ma* = moja, *ko* = kao, *ke* = koje... Nema tu ničega novoga. U staroj hrvatskoj poeziji ova su skraćanja uobičajena. Ovde se, u stvari, samo djelimično radi o akcentima. Jer, cirkumfleks u riječima *sam* = *sâm*, *pas* = *pâs* (pojas, pokoljenje), samo naglašava ono što postoji, daje mu potrebnu dužinu, dok je ovde riječ o zamjeni „normalnoga“ oblika kraćim i podrazumijevanju onoga što nedostaje. U crnogorskim govornima ovo skraćivanje mnogo je češće u glagolima: *imô/imâ*, *pomogô/pomagâ*, *došô/došâ*, *išô/išâ* i sl. Ali, teško je porediti poeziju i prozu. U poeziji potrebe čuvanja ritma i metričke navode da se skraćuju najčešće *zamjenice*, što je evidentno i iz iznesenih primjera.

Nešto razuđeniji sistem naglasaka imamo u Nenadićevu *Prikazanju muke Jezusove*. Dok se u starijim tekstovima uglavnom nalaze kratkouzlazni i dugosilazni akcenat, uz rijetke kratkosilazne (na primjer, da se *svita*, odjeća Isusova, odvoji od *svita* = svijeta), Nenadić ima i dugouzlazni akcenat.

Kad bismo imali pred sobom tekstove koji su u potpunosti akcentovani, to bi nam omogućilo da uđemo u govornu fakturu prošlih vremena i da lakše ispitujemo stepen podudarnosti današnjega i nekadašnjeg izgovora.

Maretić je ispitivao akcente u Nenadićevu *Nauku kerstjanskom* i Matovićevu *Katekizmu*. Pošto su to djela iz 1768. i 1775. godine, mogu za nas biti zanimljiva. Iako je Peraštanin Nenadić dugo živio u Dobroti, kao paroh Sv. Stasije (Eustahija), a Matović je Dobročanin, ipak su akcenatske oznake kod njih različite. Maretić primjećuje da Nenadić ima znakove: *â* i *á*, „od kojijeh je prvi običan, a drugi rijedak: *štò*, *dobrò* (bene), *kakò* (quomodo), *krùh*, *životà* (gen. sing.), *veomà*, *imah* (habui), *svak* (omnis), *danas* (hodie), *oh*, *dobrotom*, *nà nogáh*“, dok za Matovića kaže da „upotrebljava samo znak tipa: *à*, ali veoma često: *dâr*, *glàs*, *primàti*, inf.)“.²⁸ Za razliku od savremenoga jezika, u kome „sve više preovlađuje akcenat posebnih reči“,²⁹ u ove dvojice teoloških pisaca, i u prikazanjima, imamo prelazak akcenta na prijedlog pred imenicom, to jest spajanje ovijeh oblika (prijedloga i imenice) u jednu cjelinu, koja kao takva dobija akcenat na prvom

²⁸ Istorija hrvatskog pravopisanja, 258, 266.

²⁹ M. Stevanović, *Gramatika*, Novi Sad, 1954, 148. Asim Peco, *Govor istočne Hercegovine*, SEZb, knj. XIV, Beograd, 1964, 187, navodi primjere: za brata, iza kuće...

slogu. Zato se i izgovaralo *uistinu, posebi, unašemu, nanoge*. Ako je drugi akcenat u toj novoj cjelini bio uzlazni, onda su to i u izgovoru ipak bile dvije riječi, kao – *na nogah*.

Nenadićeve konsonantske kombinacije

a) Nauk kerstjanski³⁰

bć: općeni 5, 14, 76; općenu 13, 16, 27, 73, 168; općenom 14, 19, 71, 75; općenoga 14, 15; općeno 15, 88, 147, 160.

bs: bogolubstvo 31, 206, 207, 232, 258; bogolubstvom 41, 58, 194, 198; bogolubstva 57, 152, 197, 205, 285; sobstva 32, 33, 38, 65; sobstvo 32, 67, 68, 189; oblužavati 35, 49, 166, 201; oblužiti 48, 82, 109, 127, 146; oblužuju 152.

ct: ostom (greškom stoji napisano „ostem“) 260.

čb: svjedočbom 136.

čt: etimologički: počtena (biće greška) 118; fonetički: štioću 7, 282; štjeti (legere) 23, 37, 131, 196; poštuj 28, 122; štovane 38; poštenu 88, 139; štovati 110, 279; poštene 234, 258, 259; redovništvu 106.

ć: naćeš (invenies) 9, 10.

dc: etimologički: sudcem 173; sudcu 270; fonetički: srcem 28, 33, 45, 64, 87; srca 42, 52, 59, 89, 109; srce 52, 90, 94, 134, 142; srcu 55, 127, 174, 176, 180.

dč: srčano 19, 24, 54, 128, 198.

dčb: sržba 29, 80, 95; srdžbe 90, 127, 277; sržbu 108, 124, 127, 219; ras-rzbe 125.

dd: odijeli (3. sing.) 196; odijeliti 225, 239; odjeluje 252.

dh: odhranio 87; odhraniti 96; podhranila 228.

dk: etimologički: odkriti 25, 140, 175, 176, 216; odkupiti 31, 278; odkupitel 39, 68, 231; odkupio 52, 82, 87, 229; dohodke 136, 138; odkad 160; fonetički: slatka 27, 182; prislatici 53, 61, 219, 227, 251; slatkosti 219; prislatica 262; rijetko 117, 180; rijetki 151, 207; rijetka 207.

dp: odpusti 26, 83; odpuštamo 26; odpuštene 73, 98, 278; odpadaju 126; podpuno 146, 179, 212, 233; nadpis (inscriptio) 255.

ds: etimologički: odsječena 73; odstupiti 160, 196; odstupi 186; ljudskih 272; fonetički: gospostvo 145; složeno: ludcki 99; ludcku 118.

dsg: ozgor 20.

dt: odtjera 274. Isporedi: odtmi (rape) 249.

gk: laka 102; lako 171.

hv: hfale 5, 11, 25, 184, 205; hfalu 276, 280; pohfaleni 14, 42; zahfaliti 37,

³⁰ Maretić, 258–260.

41, 196, 200, 220; hfaliti 57, 129, 237. Isporedi: hvaliti 121; zahvaliti 180.
kd: svakdani 26, 82; svakdamijeh 199; svakdana 202.
kg: etimologički: k gospodinu 220; fonetički: dogod 123.
kk: k križu 260.
nb: himbena 225.
nk: mancati 46, 77; pomankao 55, 228; pomankana 56, 218, 287.
nn: jedanaestomu 75; istina (vera) 226. Isporedi: istinnoga 227; istinno (verum) 235, *đe se ne zna je li nn napisano po etimologiji ili je udvajanja radi.*
nc: jagancu 274.
nč: jaganče (vokativ) 248 (3 puta).
ns: sužanstva 69, 213; sužanstvu 206.
sd: etimologički: sdruži 143; fonetički: vazda 9, 15, 59, 67, 123; združiti 163; združeno 210; združeni 257; združio 274.
sn: s nima 54, 89; s nim 74; 115 itd.
ss: etimologički: s silom 136; s svoje 178; s svetijema 226; fonetički: službenikom (s službenikom) 136; slinom (s slinom) 184; svetijem (s svetijem) 208, 228.
stb: jezbine 54, 219; gozbami 121; gozba 223–228.
std: šezdeset 240.
stn: etimologički: koristno 1, 8, 19, 104, 108; koristna 42, 95, 168, 173, 208; namjestnik 5; namjestniku 159; častne 9; radostni 17; radostna 236; žalosna 240, 242; bolestnici 149; bolestnik 220; fonetički: lasno 1, 7, 12, 118, 131; uzvršnjem 7, 37, 51; izvrsno 19, 47, 105, 161, 162; izvrsnosti 65, 86, 117, 154; časnije 53; korisno 194; radosnomu 236, 237, 239.
stu: lašne 8, 10, 109.
sž: s živinom 136 136, s životom 246.
šb: zadužbine 205.
štb: uvježbati 1, 18, 37, 282; uvježbani 14.
tb: ženidba 29; ženidbom 99; ženidbe 106, 107, 142, 152, 154; svadbe 112.
tc: etimologički: otca 8, 12, 26, 57, 209; otcu 17, 55, 59, 234, 240; otcima 23; otcem 61, 72, 102, 269; svetce 53; svetcu 54, 194, svetca 111; fonetički: djecu 1, 18, 57, 96; djeca 7, 12, 23, 75, 150; djece 22, 129.
tč: etimologički: svetčanoga 12; svetčanjem 15, 23; svetčane 57, 108; otčenaš 12, 21, 44, 81, 204; otče (vokativ) 35, 53, 82, 170, 171; fonetički: dječice 149.
tčb: otačbini 5.
tč: nastojatće 12; kratćemo 23; rijetće 32; bitće 90, 229; udaratću 170. Isporedi: biti će 10; govoriti će 14; lubiti ćeš 109; učiniti ću 170.

td: pedeset 179.

ts: prokletstvo 123, 153, 185; prokletva 168; bogastva 226, 232.

vst: kralstvo 26, 158, 264.

zč: rasčine (3. plur.) 197.

zh: razhladjena 20. Isporedi: ishodi 67, za koje se ne zna treba li čitati *sh* ili *zh*.

zk: piše se svagda *sk* n. p. iskorieniti 118, ali se ne zna je li to pisano etimologički ili fonetički.

zl: etimologički: izleze 74; izlego (partie) 145; fonetički: lubežliva 5, 181, 194, 247; lubežlivom 16; lubežljivo 22, 30, 108, 122, 222; boležljivoj 253.

zp: etimologički: izpraznosti 210; fonetički: ispuniti 8, 10, 20, 61, 86; uspomene 8, 9; uspomena 50, 66, 232; ispraviti 11; ispovijedjeti 36, 37, 104, 143, 149; isprosi 79, 208; isprazna 111, 121; isprazno 112, 117, 147.

zs: razsržbe 125; rastavi 219.

zt: istočni 35, 92, 93, 97; istjeran 86; istjera 197; grist (inf.) 145; rastope (3. plur.) 197; ustrplivo 203.

zz: iza (prijedlog) 83, 84.

ž: ražeži (imperat.) 34, 22; ražižući 252.

žk: teški 10, 11, 139, 176; teška 18, 93, 114, 133, 146; teškoga 20, 274; teško 20, 23, 42, 101, 123; muka 15.

žt: društvo 116; ubošta 154; uboštvu 257; mnoštvu 215.

b) Prikazanje muke Jezusove

Konsonantske kombinacije u ovom rukopisu ne mogu se mnogo razlikovati od onih u Nauku. Zato ćemo navesti istovjetne konsonantske grupe, izmjene u grupama i nove grupe. Nema izmjena u grupama: **bć** (*općeni*); **bs** (*obsluxitchju*, 49b, *obsluxegna* 35a); **čb** (*svjedoxbe* 25a, 31b, *sviedoxbe* 30b); **čt** (osim novoga fonetskog primjera *junasctvom* 32b); **ć** (kao u NeN *naće* mj. *naći će*, imamo ovđe *isiecesc* 42a – *isjeći ćeš* a ne *isjeć ćeš*); **dc**, **dčb**, **dd** (*odieli* 35 b); **dh**, **dp** (*odpustisc* 33b, *odpade* 50a); **dsg**, **dt**, **gk**, **nk**, **njs**, **sd**, **ss**, **stb**, **stn** (mnoštvo primjera tipa *stni*, *stna*, *stno*, *stnu*), **stnj**, **tc** (dosljedno: *otza* 7b, 10b, 40b, 47a, *tozi* 9a, *otzu* 47b, *mahnitza*, u 23a); **td**, **tć** (nema srašćivanja infinitiva i pomoćnog glagola u futuru, prema tome *umjet će*, *vikat ćemo*, *vapit ćemo* i sl.); **zp** (sa primjerima, kao i u NeN, etim. i fonet. prirode: *ispunitichju* 4a, *ispunit* 17b, *ispusti* 40b, ali *bezpametno* 20a); **žk** (mnoštvo primjera sa: *tescka*, *o*, *u*, *om*, *oj*); **žt** (prema primjerima iz NeN, koji su svi fonetski, imamo i ovđe: *mnosctvu* 12b, *mnosctvo* 19, ali *mnox* 31a). Nema primjera u grupama: **ct** (đe NeN ima *ostom*, što Maretić smatra greškom mjesto *octem*), **dh**, **šb**, **štb**, **tb**, **tčb**, **tz**, **ž**.

Nove su grupe: **bk** (*obkruži* 49b); **db** (*odbraniti* 27a); **dk** (*odkupiti* 11b, 13a, *odkupitegl* 40a, *odkle* 50a); **sb** (*zbrojen* 14a); **zb** (*puce isbrani* 20b); **žd** (*gvozdja* 25a); **zg** (*isghinuti* 47a, *rasgovor* 51b); **zt** (*rastvorene* 49a), a zanimljiv je i primjer grupe **zž** u glagolskom obliku *uzživiš*, 51b, SP 295). Ovaj posljednji primjer ima *z* kao izduženo *f*.

Ima izmjena u grupama: **ds**, *de* nalazimo, osim istovjetnih primjera, još i gubljenje konsonanta **d** u primjerima – *osjeko* (uho) 18a, *ostupite* 24b; **hv**, *de* osim primjera sa **hf** i **hv** (*hvala* 13b, *uhftili* 12b) imamo i *uf* – *fachjen* 5b; **kd**, *de* osim dosljedne grupe **kd** u NeN imamo – *nighda* 28b, 36b, *ighda* 38b; **njc** jer osim **nc** u primjeru *jagancu* NeN 274, čemu odgovara *jaganzima* 8b u MuNe imamo i *jagnza* 35a, 48a; književno *s njima*, koje je našao Maretić u NeN 54, 89 i *s njim* 74, 115, imamo ovđe dosljedno primijenjeno u *scgnime* = *š njime* 4b, 10b, 16b, 17b, 18b, 42b; u grupi **zk**, jer osim fonetskog *iskoriene* 6b, *iskati* 12b, *raskidene* 27a imamo i etimol. *razkinuti* 42b.

Analiza konsonantskih kombinacija otkriva: a) mješavinu etimoloških i fonetskih oblika; b) dosljednost etimoloških primjera u jednoj grupi, recimo **bs**, **stn**, ali i dosljednost fonetskih oblika u drugijem, na primjer **žk**. To znači da je prenošenje gotovih riječi iz izvornika uticalo na njihovo potpuno prihvatanje, što se vidi i na primjerima ikavizama i eka-vizama (o čemu kasnije), dok je prenošenje drugih riječi, pisanih fonetski, uslovalo zadržavanje tih fonetskih oblika. Razlike u pojedinijem grupama posljedica su i raznolikosti dva rukopisa, od kojih je jedan poema (u stihu) a drugo pouka (u prozi). Da je Nenadić zaista bio pod jakim uticajem lektire, štampane i rukopisne, dokazujemo sintagmama prenesenim iz starijih rukopisa (na primjer pleonazam „izbičali i frustali“, ruk. str. 17a) ili starijem oblicima, što je u kontrastu s opštom savremenošću njegove leksike i pravilnošću većine morfoloških elemenata. Ali prije nego prijedemo na morfologiju, zadržaćemo se još malo na nekim fonetsko-fonološkim osobinama Nenadićeve jezika u *Prikazanju muke Jezusove*.

Zamjena jata

Za (i)jekavska govorna područja, kako veli Peco, „najvažnije pitanje iz oblasti fonetike s kojim se susreće ispitivač... jeste utvrđivanje vrijednosti zamjene vokala *jat* (ⱥ) u današnjim dugim slogovima“. D. Malić takođe smatra da je *jat* sa svojim alternantima „najvažniji glas za sve naše govore“. ³¹

³¹ *Govor istočne Hercegovine*, 47. *Jezik prve hrvatske pjesmarice*, 97. Napomenimo da su Ukrajinci ikavci (did, sino), Rusi (i)jekavci (djed, sijeno), Poljaci ijekavci i jakavci (bielić

Nesporno je da su svi prepisivači prikazanja (ako nijesu svježi doseljenici iz Dalmacije) i svi pisci iz Boke rođeni ijekavci. Zato se ikavizmi javljaju ovđe u dva vida: kao neprevladan, neizmijenjen trag originala i kao tuđi nanos na domaću ijekavsku podlogu.

Na relativnost ikavizama u poeziji Boke upućuje dvojnost ikavskih i ijekavskih oblika u istijem tekstovima. U Ba imamo naslov „Prid Božje tijelo“. Istu pojavu zapažamo i u originalnijem tekstovima. Tako Vicko Skura pjeva Andriji Zmajeviću „Kolo diklic Elikone u slavu prisvijetloga i pripoštovanoga gospodina Andrije Zmajevića“ (Bar, 321). U istoj riječi *prisvijetli* imamo to dvojstvo.

U Pantićevu zborniku nalazimo stihove: *Kupala se Kotorka divojka, / kupala se u jezer na Lovćen...* Najlogičnije je pretpostaviti da je ova pjesma iz Dalmacije prenesena, s ikavizmom, na Kotor i Lovćen.³²

Da pogledamo učestalost nekijeh ikavizama.

Upadno je da se u BNP, osim oblika *djevojka*, nalazi i *divojka*, na str. 142, 153, 158, 159, 160. U istom tekstu (str. 153) imamo oba oblika. Još je upadnije da se najviše ikavizama pojavljuje s predmetkom **pri**, kao što slijedi:

pri - dati (MuNe 153, 161, 213; PvAn 14; Bar 295);
 blažen (Bu 55b; Ba123);
 lijepi (Ba 103);
 bijele (Bar 273);
 nemoći (Ba 88);
 slatko (Ba 122; NeN 60; Bar 272);

= bijeliti, *siedzenie* = šedenje, *dziad* = đed, bialo), Crnogorci (i)jekavci (đed, bijelo), Belarusi i istočnobalkanski Sloveni (Srbi, Bugari, Makedonci) ekavci, a da Česi imaju sva četiri refleksa (*vira, tělo, pěna, seno*), jer je to teritorija koja je bila koridor za seobe na jug, pa je svako ostavio po nešto svoje. (R. Bošković, *Uporedna gramatika slovenskih jezika*, I, 1968, 27–30) Dakle, zamjena *jata* s istim leksičkim fondom označila je zasebne jezike.

³² M. Pantić, *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka*, Beograd, 1964.

Inače, vezivanje Kotora i Lovćena, uprkos viševjekovnoj granici koja ih je razdvajala, nalazimo i u pisaca kotorskoga humanizma, Paskovića (†1551) i Bolirisa (†1572). Kotor i Lovćen su u istoj slici, kao u Paskovićevoj strofi, u našem prepjevu:

U vrijeme kad sunce još sakriva lice,
 Ranoranalica ka izvoru ide,
 Zora je iznad Lovćen-piramide,
 Nosi u krilu ruže i ljubice.

Ni Ivan Bona Boliris ne može da opiše Kotor bez Lovćena. On moli boginje da mu pomognu da ih vodi: stjenovitim škriljama, stijenju, dupljama i pustim / pećinama Lovćen gore, od snijega rošenim još...

žalostni (MuNe 263; Bar (iz Ki) 136);
 žestok (pa 117);
 studen (Bu 43b);
 nemila (Bo 16; Bar iz MuNe 147);
 milostivi (NeN 34, 46);
 poštovani (Bar 321);
 vjerni (NeN 34);
 čista (NeN 40, 43 uz „Djevica“; Bu 1a);
 nevjerni (Bar iz Ki 137; iz Ne 143);
 tanki (Bu 1b).

Određeni ikavski oblici uvukli su se u ijekavski govor kao konvencija (*ovdi, prid*, prefiksi: *pri i prid*) tako da se na osnovu njih ne bi mogli donositi nikakvi zaključci osim onih koji upućuju na bogatu rukopisnu baštinu iz srednjodalmatinskih izvora i razmjenu štampanijeh djela, što je stvorilo određene navike u pisanju nekih riječi, prije no se razvila domaća književnost na narodnome jeziku. Upravo zbog toga se sasvim rijetko nalaze prilozi *ovdje i gdje*. Jedan broj ikavizama sadržan je u protokolarnijem izrazima (*pridrugi, pripoštovani, prislavni, prisvijetli*) i u imenici *tijelo (tilo)*, budući da je ta imenica vezana za često pominjano *tijelo Isusovo*. U istom smislu javlja se i dvojstvo u pisanju imenice *krepost* koju u ikavskom obliku nalazimo, razumljivo, prvenstveno u Bu, ali i u peraštanskom rukopisu o boju kneza Lazara (Bar, 176). Ošetrniji uticaj ikavskoga predloška uočljiv je jedino u *Budljanskoj pjesmarici*.³³

Ekavizmi su, razumljivo, rijetki i nalaze se u nekim graničnim primjerima koji su karakteristični i za susjedne govore.

Neobično je što ekavizme nalazimo pored ikavizama u Bu, i to u prikazanju *Od rojenja Gospodinova*, na prvijeh 7 stranica: *verova riči, veruj, grešnikom, čudno delo, verovati*. Tako, u istom prijepisu imamo zapravo sve tri zamjene jata! Ovo se može objasniti činjenicom da se ekavizmi javljaju pod uticajem hrvatskih glagoljskih tekstova. U glagoljskoj

³³ Peco, 59, nalazi u Hercegovini samo neke ikavizme: *ondi, ovdi, doli*. Ali i ekavizme: *telo, zenica, dole, celov*. D. Vušović, *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, Južnoslovenski filolog, IX, 1930, 93–196, nalazi u Njegoša: *sagřešenje, grešnika*, pored: *izgorjeti, izgorješe*. Za sporne ekavizme u jeziku vladike Danila v. Mladenović, *Jezik vladike Danila*, 1973. Treba inače uzeti pisma vladika Danila i Save prema izdanju: *Crnogorska književnost od XII do XIX vijeka*, knj. 11, Cetinje, 1996, de su, u izboru i s komentarom A. Mladenovića donesena pisma vladike Danila (Pisma, str. 85–162) i vladike Save (Pisma, str. 199–346).

Muci iz 1556. imamo: *preslavnomu, do vek vika, tugo moja prevelika*.³⁴ A u MuNe, baš u govoru Veronike i Jude, imamo: *celivam te, iz telesa* (Bar 211, 215). U prijepisu kapetana Nenadića imamo: *celov* (Bar, 143) i *odeću* u Nenadićevoj pjesmi o Tonini Barižoni (Bar, 196). U istom djelu nalazimo i – *bdenje* (Bar, 190). U PvAn imamo: *telesno* (nema u Bar, stih ruk. 54). Ponovo možemo ukazati na jedan glagoljski tekst – *Mirakuli slavnne djeve Marije* iz 1507. ili 1508. g., đe imamo: *telesne*. Jedino tako može se objasniti istovremeno prisustvo sve tri zamjene *jata* u bokokotorskim prikazanjima.

Time smo načeli analizu spornijih alternanata *jata* i utvrdili da u bokokotorskim prijepisima i originalnijem djelima preovlađuje (i)jekavski izgovor, da se, kao izuzeci, nešto češće srijeću *ikavizmi* nego *ekavizmi*, i da i jedni i drugi dopiru u ovaj kraj preko istijeh srednjodalmatinskih predložaka. Druga opšta karakteristika svijeh ovih tekstova jeste da su pisani latinicom. Iako se to podrazumijeva, moramo to istaći zato što su grafijske odlike naše stare latinice i druge pravopisne teškoće različite od onijeh koje se javljaju u staroj ćirilici, naročito kada treba ustanoviti đe je *jekavski* a đe *ijekavski* alternant.

Zar je čudno što se ne zna šta se krije ispod grupa *ie* u mnogijem starijem rukopisima, pogotovo ako je autor nedosljedan, kao Nenadić? On piše: *vrieme* (pored češćega *brieme*), *razumieh*, *svietu*, *zienim*, *sviest*, *nie*, *tvoe* (4b, 5b) ali i *vjeruje* (5b), *vječno* i *viečno* (6b), *nevjernice* (8a), *mjesto* (8b), *besjedio*, *onje*, *oruxje*, *jucer* (9a), *bjesce* (10a), *rieci* (10a), *djelovah*, *moje* (10b), *utjevo*, *tvoje*, *vojvoda*, *uz udielj*, *zapovied* (11a), *tielo*, *vjekovitu* (35a), *djello* (38a), *xudjeno* = *žuđeno*, *griehe* (40a), *sjutrasni*, *mertviema*, *sliep* (41b), ali uvijek *vjerujem* (42a i passim). Dakle, neke riječi su dosljedno pisane sa *ie* a neke sa *je*, ali imamo na istoj stranici, u kratkom slogu, *viečno* i *vjecno*. Neke dužine preuzete su iz starijeh tvrdih osnova (*zliem*, *liepiem*, *hromiema*), a nalazimo i *vidijeti*, doduše zbog potrebe osmerca. Što da se radi kad Nenadić ima samo jednu grafiju za *e* a vladika Danilo ima dvije, pa opet nije jasan.

Odrečni oblik prezenta *nesam*, *nisam*, *nijesam*³⁵ pouzdan je dokaz za lokalizaciju u krupnijim potezima. Nenadić ima dosljedno *niessam* (12a), što je zajednička osobina crnogorskih i istočnohercegovačkih govora. Već od zapadnohercegovačkoga i dalje u hrvatskim govorima je *nisam*, kao i u Srbiji, dok je *nesam* pokrajinska odlika.

³⁴ Štefanić, 461, 465.

³⁵ To je, razumije se, sadašnje stanje, jer *nijesam* imaju Oracio Mažibradić, Vlaho Skvadrović, Antun Gleđević, Držić, Ignjat Đurđević...

S područja fonetike možemo zabilježiti još karakteristično sažimanje vokala u glag. pridjevu radnom: *prikazo, poslo, čeko, došo* itd. Ali mnoštvo drugih primjera koje navodi Peco mi ne nalazimo u Nenadića (v. nav. djelo, 41–44). Tako se samo po jednoj osobini Nenadićev jezik podudara s istočnohercegovačkim i severozapadnijem crnogorskim govorima u pogledu sažimanja, dok se istovremeno razlikuje od jugoistočne skupine crnogorskih govora,³⁶ koji obično ima gubljenje krajnjega *o* u sličnijem primjerima: *došâ, pomagâ*, pa je i akcenat pao na *a*.

Od primjera gubljenja glasova koje navodi Peco, opet se podudara ju samo primjeri imperativa. Citiramo Nenadića: *gledate* (SP 226), *pogleda* (289), *da(j)* (262), *ruga* (242), *spravlja* (246), *sluša* (254), *gleda* (272, 273, 284), *ufa* (286), *začinjate* (291), *pjevate* (291), *upada* (282), *odstupa* (238), *upita, kuša* (234), *razmišlja* (227), kao i – *otvorte* (225), *hodmo* (četiri puta ponovljeno – 215), ali kada potrebe stiha zahtijevaju imamo – *Ustavite, ustavite* (211). Dakle, i vokal i konsonant se gube, dobrim dijelom zbog ritma stiha, odnosno zbog otpadanja istog glasa – *j* kao u zamjenici *taj* (*Neka umre ta laxivaz / Nek isghine vech ta hinaz*, Dra, 145). Ni u jednom slučaju nije se radilo o očuvanju metrike, jer suglasnik *j* ne stvara novi slog. Svi navedeni primjeri karakteristični su u crnogorskom govorima. Što se tiče zamjenice *ta(j)*, Mladenović smatra da se radi o staroj formi *tb* „koja nije bila dobila partikulu -i“, što se podudara sa stanjem u današnjem crnogorskim govorima.³⁷ Pitanje je može li se ovim objasniti i gubljenje suglasnika *j* u imperativu, mada je u staroslovenskom bilo pravilo da se riječ završava samoglasnikom. Ali s time je u suprotnosti gubljenje krajnjega vokala u infinitivu: *sudit* (227), *stavit* (214), *svojit* (= osvajati, 224), *stvorit* (279), *satarisat, sagriješit* (285), *sahranit* (296), *trpjat* (159), *taknut* (221), *ticat* (279), *trudit* (291), *tjerat* (293) i sl. Ovo gubljenje samoglasnika u infinitivu pravilo je, recimo, u jeziku Marka Miljanova, a s njime Nenadić ima i drugih podudarnosti: duži nastavci u zamjeničko-pridjevskoj promjeni: *svojijem, tijem, kojijem*; zavisno-upitnu zamjenicu *česa*, zamjenicu *taj* u već navedenom obliku *ta* (kod Miljanova: *ta narod, ta Turčin*), opštu određenu zamjenicu *vas* umjesto *sav*; zapovjedni način *ne dâ, nemote, vikâ*; veznik *ali* mjesto *ili*; pokaznu zamjenicu *ovi* mjesto *ovaj*; jotovanja tipa *ućešit, đe, neđelja*... U jeziku vladike Danila „kraće forme infinitiva, bez krajnjeg -i,

³⁶ A. Čirgić, *O klasifikaciji crnogorskih govora*, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Cetinje, 2008, str. 124.

³⁷ A. Mladenović, *Jezik vladike Danila*, 105.

mnogo češće dolaze negoli ti isti duži oblici“.³⁸ No sve je to karakteristika crnogorskih govora.

Brojni odnos kraćijeh i dužijeh oblika infinitiva je, po Mladenoviću, 14:1 u korist krajnjeg vokala, dok u *Pariškom kodeksu* nijednom nije potvrđeno otpadanje krajnjega vokala,³⁹ a nema ga ni u *Bernardinovu* i *Zadarskom lekcionaru*, dok ga nalazimo u djelima Marulića i Zoranića.⁴⁰ Prvo smo, dakle, imali samoglasnik na kraju svake riječi, zatijem je samoglasnik otpadao u mnogijem slučajevima, što je dovelo do srastanja infinitiva i pomoćnoga glagola (*učiniću*) u istočnijem štokavskim govorima, odnosno do njihova držanja na odstojanju u zapadnijem (*činit(i) ću*). Prilikom srastanja otpadao je konsonant i riječ je ponovo završavala samoglasnikom (*činiti, činit, čini-ću*). Nenadić se zatekao u sredini toga procesa, ali to je već razgovor o morfologiji.

Jotovanje je jedna od raširenijeh pojava baš na ovome području. Često se pominje Rešetarova tvrdnja da obnavljanje jezika u štokavskim govorima ide s jugozapada na severozapad,⁴¹ „jer, stvarno, sve vrste jotovanja najdosljednije su izvršene u govorima koji se nalaze na jugo-istoku štokavske teritorije, istočna Crna Gora npr., što se više ide ka sjeverozapadu, sve je manja potvrda za tu pojavu – centralnohercegovački, recimo, i ne zna za jotovanje usnenih suglasnika“.⁴² Mi nemamo namjeru ni potrebu da ovđe navodimo sve primjere jotovanja u Nenadićevu rukopisu, jer je to očigledno iz štampanoga izdanja. Uobičajeno je da se *d*, *l*, *n* i *t* ispred zamjene staroga *jata* mijenjaju u *đ*, *lj*, *nj* i *ć*. Za *d* našli bismo primjere u riječima *dje* = *đe*, *medjede* = *međede*, *xudjeli* = *žuđeli*. Za *t* imamo obilje primjera sa: *chjescitegl* = *ćešitelj* (13a), *tchjescit* (41b), *uchjesciti* (44a), *uchjescim* (44b), *uchjehe* (44b), uz *tjesciah* (46a). Iste primjere već smo pomenuli u djelima Marka Miljanova i vladike Danila. Ali grupa *pje* ne daje *plje* (već je naveden infinitiv *trpjjet*), a nema ni primjera da se u grupi *svj* gubi srednji suglasnik „radi lakšeg izgovora“⁴³ jer u čestoj imenici *svjedok* imamo uvijek kompaktnu grupu *svj*. *Vje* ne daje *vlje* (*vjerno*, Dra, 145,

³⁸ Isto, 157, s pozivom na str. 88, *de* su navedeni primjeri.

³⁹ D. Malić, 163.

⁴⁰ Za Marulića: Mladenović, *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika*, Godišnjak FF u Novom Sadu, 1957, knj. II, 889–144. Za Zoranića: G. Ružičić, *Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekat u početku XVI v.*, Južnoslovenski filolog, IX (1930), 1–92, i X (1931), 1–90.

⁴¹ Rad JAZU, knj. 273, 211.

⁴² Peco, 53.

⁴³ Isto, 63.

227; *vjeruje*, 135; *vjerujem*, 138, 145, 222; *vjetrim*, 294; *vješa se*, 294; *vje-rovati*, 240 i sl.), kao u Njegoševu jeziku (29), za razliku od vladike Danila, koji ima i primjere kao *vljera*, *nevljera*, *vljetar*, *življet*, pored – *vjera*, *vjer-nost*, *vjerovanje*, *vječno* i sl.⁴⁴ Ni Vuk Popović ni Ljubiša nemaju *vlj*.

U jeziku vladika Danila Mladenović nalazi samo oblik *sutra* dok u MuNe imamo: *sjutrašnji* (*sjutrasni*), *do utra*, prema – *sjutra* i *jutros*. Zaključujemo, dakle, da je *utro* izuzetak.

Grupa *št* daje primjere – *osvijašćeni* (Dra, 158), *iščete* (isto) ali i *dopušteno* (131), *potištena* (132), dok je dosljedno izbjegnuto crkvenoslovenski uticaj na oblik riječi *opšti*, tako da imamo – *općena šteta* (Dra, 132).

Metateza suglasnika ovđe je prisutna, ali u nešto manjoj mjeri nego u starijem prikazanjima, đe imamo redovno *pojdi*, *dojde* i sl. Ovđe imamo jedino slučajno kolebanje u primjeru *pojme* prema *pomnje* (10b) ili *pomnjom* (4a, 16a). Najzanimljivija je metateza zamjenica **кѣто** u *tko*, kako se ona redovno pojavljuje u jeziku vladike Danila.⁴⁵ U paštrovskijem ispravama imamo povremeno i *ko*, kao u Ranjine, Držića i dvjema dubrovačkim službama iz 1552.⁴⁶

Tko se zatiče i u mitropolita Petra I, dok u Njegoša izumire, jer se teška grupa *tk* raspala. Nenadić prećeruje jer ne piše samo *tko* već i *tkoji*, *tkoliko*, *tkojemu*, *tkoga*, *tkoja*, mada ima nešto manje primjera i sa *ko*, *koji*, *koja*, *kojijem*, *koga*, *kojega*. Doduše, njegovo početno *t* nije uvijek sigurno, kao u primjeru *tchjescit*.

Zanimljivo je da Balović, koji je pisao prije Nenadića, nema uopšte oblika *tko*, *tkoji*, što se može tumačiti samo logičnom pretpostavkom da je početno *t* već bilo iščezlo u narodnome govoru pa ga je i Nenadić izostavljao čim bi zaboravio na pisarsku tradiciju.

Među ostalijem suglasničkim pojavama privlače pažnju pridjevi na *-dski*, registrovani u pregledu suglasničkih grupa – *gljudske* (29b) ali *ljudzkoj* (6b), đe se *dz* može čitati samo kao *c*, budući da je grupa *dck* neizgovorljiva. Prema obliku *ljucki* u pismima vladike Danila, mislimo da se radi samo o razlici grafijskih rješenja. „U ovom pogledu postoji podudaranje sa današnjim zetskim govorima (up. *ljucki*, *gracki* i sl.: Mil. Crmn.

⁴⁴ Mladenović, 101, 102. Za Podgoricu videti: Adnan Čirgić, *Rječnik govora podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Podgorica, 2007, 21–23. O istome i: Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. III, 1933/34. Obojica uzimaju u obzir i uticaj albanskoga jezika u Zeti. Što se tiče oblika *vljera*, *pljesma*, zanimljivo je da se ti oblici javljaju dosljedno u banjanskoj prozi Novaka Kilibarde.

⁴⁵ Mladenović, 103.

⁴⁶ Rešetar, 53, 55, 69.

336, *gracki* i sl.: Peš. *Star.* 127, *ljucki* i sl.: Stev. *Ist.* 51), kao i sa Njegoševim jezikom (up. *ljucke* i sl.: Vuš. Njegoš 117)⁴⁷; piše Mladenović.

Strane riječi nijesu u ovim prikazanjima česte. Zapravo su smišljeno izbjegavane. Mogu nas zanimati jedino sa stanovišta morfologije (posebno vokativa).

Vaso Tomanović u članku o romanskijem elementima u bokeljskijem govorima i njihovu odnosu prema domaćijem⁴⁸ raspravlja posebno o *deminutivima*, koji od strane riječi čine domaću, bar u onom nastavku (*murva* – *murvovina*, *galijot* – *galijotić*). Pominje i riječi *kilovna*, *meštar* i jednu koju smo gore slučajno ispuštili – *jaer*, koja u Nenadića glasi *ajer* = *zrak*, jedan od elemenata s Judom u razgovoru. Posebno raspravlja o *kalkovima*, ali to ne spada ovđe već u sintaksu. Što se tiče oblika *česar*, našli smo ga samo u Marina Držića, u Dundu Maroju, dok Vetranović ima *car* i *česar* (*Pjesanca gospodi krstjanskoj* i *Pjesanca slavi carevoj*). Ovaj posljednji oblik ustalio se u Boki. Ima ga Vuk Popović. Karadžić ima samo *car* i *česar*, kao u narodnoj pjesmi: *Car i česar kada se zavade*. Moguš kaže, takođe, na temu ponašanja romanizama odnosno posuđenica uopšte: „Valja naime znati da posudbenice, kad jednom uđu u jezik, podliježu glasovnim promjenama kao i naslijeđene riječi“.⁴⁹ Inače, Nenadić se trudio da upotrijebi što manje stranih riječi, pa je u njega i ustaljeni primorski romanizam *conte* (grof, plemić) zamijenio domaćijem *knez*, iako je *konte* = *plemić*, a *knez* u selu biran je iznova svake godine i nije za to dobijao ništa, premda brinuo je za selo i predstavljao ga pred vlastima i drugim selima.

Morfologija

Nevelik broj odstupanja od savremenoga normativnog jezika navodi nas na misao da ne izučavamo posebno *imenice*, *zamjenice*, *pridjeve* i *brojeve* već pojedine *padeže*, jer je to kraći i jasniji put za otkrivanje izvjesnijih originalnih osobina Nenadićeva rukopisa.

Što se tiče *tvorbe imenica*, privlači pažnju nešto veći broj primjera sa *-stvo* u nominativu i u nekim danas nepoznatijem riječima. Osim uobičajenijih imenica: *izdajstvo*, *kraljevstvo*, *proročanstvo*, *licemjerstvo*, *božanstvo*, *poklisarstvo*, *bogoljubstvo*, *poluvjerstvo* (šizma), nalazimo i imenice – *visokovstvo* (Stuli nema ovu imenicu), *bezočanstvo*, *smionstvo*,

⁴⁷ Mladenović, 104.

⁴⁸ „Boka“, 4, 1972.

⁴⁹ *Fonološki razvoj*, 39. U jeziku vladike Danila Mladenović je našao oko 130 stranih riječi, a Paštrovske isprave III imaju 31 romanizam samo s početnim A (vidi nav. izdanje, 229).

ustrpljenstvo i imenicu koja je napisana neobično: *u succianstvu*, što bi trebalo da znači suštinu, *suštanstvo*, bit. Ima zanimljivih imenica i na *-ost*: *oplačnost, sljepost, umrllost, tvrdost, svršjenost* (SP 239), *tihost, jakost*, a u NeN imamo u *bjelost* = bjelina!

Što se tiče nominativa, privlači pažnju zamjenica *ovi* mjesto *ovaj*. Taj oblik karakterističan je za šire područje.

Analiza pojedinih padežnih oblika počinje, razumije se, od *genitiva*. Ono što nas ovđe zanima jeste ustaljen oblik genitiva pridjeva neodređenoga vida, jer od nominativa *potišten* imamo genitiv *potištena* a ne *potištenog(a)*. To je pravilo kojega se autor drži kroz čitav rukopis. Ukratko, imamo ove genitivske nastavke: pravedan = pravedna, bogoljubna = bogoljubne, božji = božijega, nenavid (nenavist) = nenavida, bradva = bradve, nakazna = nakazni, zločinac = zločinca. Među navedenijem primjerima ima jedan pridjevsko-imenički, jer ispod genitiva *nakazni* krije se možda Stulijeva imenica *nakaz* – monstrum, ono što mi podrazumijevamo pod *nakaza*. Međutijem, genitiv nije *nakaze* već *nakazni*, što znači da je nominativ *nakazna*, kao što se to vidi u stihu: *Nek se otrujem ja nakazna* (Dra, 211), a to govori Juda. Dakle, nije u pitanju pridjev ženskog roda već imenica: *nakaza*.

Važan je i genitiv zamjenice *ona*, koja od *lične* postaje *prisvojna* (*nje krivina* = njena krivica), što je uobičajeno kod starijih pisaca.⁵⁰

Dativ jednine nudi takođe uglavnom pravilne oblike: *crkvi, Jerudu, dobroćincu, hotjenju, jednoj*, te: *tomu, istinomu, tkomu, istomu*. U *Pariškom kodeksu* imali smo dativ *komu*.⁵¹ Mora da je u ovom slučaju presudio uticaj jezika dubrovačke književnosti.⁵²

Razumije se da su za Nenadića karakteristični i duži nastavci zamjeničko-pridjevske promjene. Uzimamo ih iz praktičnijih razloga samo iz jednoga djela, štampanoga *Prikazanja muke Jezusove* (DR). Sve što treba za eksplikaciju ovijeh dužina nalazimo u predgovoru: „Sve što vidjeti ili čuti budeš u ove knjige da je nepogodno s ćućenjem katoličanskijem i s onijem

⁵⁰ Šafarik, *Serbische Lesekörner*, Pesth, 1833, 84. navodi primjere: *nje života* (Dabišina isprava iz 1395), *nje ljeposti* (Gundulić).

⁵¹ D. Malić, 153.

⁵² Primjera radi, Šiško Menčetić ima: *tomu, komu, ovomu, onomu, svakomu*, a slično je i kod Džora Držića (SPH II, drugo izdanje, 1937). Promjena pokazne zamjenice *ovaj* ima u dativu *ovemu*, što je takođe uticaj dubrovačkoga govora (*Da se molim sudu ovemu*, DR, 156). Iako se taj primjer gotovo ponavlja u primjeru *na ovom svijetu* (DR, 189), ipak je zanimljivo da nijesmo zabilježili karakteristične dubrovačke genitive: *tega, ovega* a u NeN imamo: *ovoga* (4), *ovomu* (5, 10) i *toga* (11).

pravijem, skladnijem, dostojnijem i vjernijem govorenjem s kojijem govoriti dužni su pravi i istiniti krstjani, opominjem tvoju bogostrašnost... da su riječi doisto rečene... od čeljadi nevjerne..."⁵³ Ovi duži nastavci jedna su od karakteristika crnogorskoga jezika i sadržani su u svijem crnogorskim izvorima, od *Moračke povelje* iz 1242. (*s moračkim seli, svijeh Ravnjana*) i isprave Balšića Dubrovniku 1386. (*ni od velijeh ni od malijeh*); isprave Ivana Crnojevića iz 1482. (*poradi ovijeh granicah*); Andrije Zmajevića u *Ljetopisu crkovnom*⁵⁴ već na prvoj stranici (*osobitijem načinom, prebivalište blaženijeh, svetijeh duhova*); hercegnovskih isprava iz 1689. (*gospockijeh, ostalijeh vinogradah*) i iz 1695. (*tijema kaluđerima*); vladike Danila 1727. (*u ovijeh ljudih*); vladike Rada 1847. (*šest našijeh, devet njihovijeh*); Marka Miljanova 1900. (*unuci mojijeh drugova*), sve dok te nastavke nije, u skladu s državnom ideologijom, ukinuo A. Belić 1934.⁵⁵

Akuzativ singulara već je u *Pariškom kodeksu* „obilato potvrđen i nema nikakvih neobičnosti“.⁵⁶ Umjesto akuzativa upotrebljava se i slovenski genitiv: *istete kriva suda* (Dra, 195). Bilježimo i: *vidim tešku pogibio* (Dra, 156), o čemu će biti riječi kasnije.

Vokativ otkriva neke nedosljednosti. Osim pravilnijih oblika: *oholniče, bože, dušo, vojvodo, more, zemljo*, imamo i *Jozefo* (Bar, 230, 277) i *Jozefe* (*Da već dosta, o Jozefe*, Dra, 141). Neka se imena ne mijenjaju, kao *Juda*, *Abijud*, *Nicek*. Vokativ od *Pilat* je *Pilato*, od *lisac* – *liscu* (*Pođi, pođi liscu arđavi*, 165).⁵⁷ Neobični su i vokativi izjednačeni s nominativom *oganj, ajer* (*Zemljo, more, oganj, ajer*, 210), pored: *o, ajeru* (209).

Uz lokativ ne nalazimo sve prijedloge koji inače idu uza nj: na, u, o, po, prema, pri, od kojijeh je samo posljednji vezan jedino za lokativ. Najčešće se lokativ javlja uz prijedlog *u* i uglavnom je pravilan: *U našem*

⁵³ *Drame*, 127. Nenadićevo prikazanje obrađuje montirani proces protiv Isusa. Zato je neophodno da se protiv njega ne samo izmisle djela koja su „dokaz“ njegove krivice, što se može naći u *Svetome pismu*, nego se mora izraziti i prezir prema njemu. Eto zbog čega autor upozorava čitaoca i gledaoca u pozorištu (!) da će *pročitati i čuti* riječi koje ne bi nikada izgovorili pravi hrišćani, ali to su riječi Isusovijeh protivnika. Inače, Nenadić prikazuje kako ni Pilat nije ubijeden u njegovu krivicu, ali će ga osuditi zato što je ucijenjen!

⁵⁴ Oko 1675, citiramo po PiZ, 1996. Ranije smo citirali rukopis.

⁵⁵ Viđi o ovome naš rad: *Pridjevske i zamjeničke promjene, sa posebnim osvrtom na dužine*, na naučnom skupu: Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, zbornik, Cetinje, 2005, 141–145, te rad A. Čirgića, *Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji*, Matica, br. 34/35, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008, 13–60. O Beliću, V. P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Cetinje, 1997, 565.

⁵⁶ Malić, 147.

⁵⁷ Nije jasno da li tu treba da stoji *piscu* ili *liscu*.

ovdi puku (Dra, 135), u Betlemu, u sebi, u naravi, u svemu... U stihu: *Malku u vrt uho osjeko* (167) može se tumačiti potrebom stiha, jer na istoj stranici imamo: *Da si u vrtu junak bio* (167).

Instrumental ide najčešće s prijedlogom *s*: *s teškom smrti, s hedom smrti, s vjedrom vode, s križom*. Instrumental s *prid* (*pred*): *prid to bome, prid mnogome*. Instrumental bez prijedloga: *izda Prijevarnijem, jaoh, cjelivom* (Dra, 157), *i vjernostim i junaštvom* (plural i singular, 201), *koje svijetlijem sja svud suncem* (136). Neobičan je oblik: *s samom smrtnim* (=smrću) (206).

Plural nam otkriva promjene već u nominativu. Ali samo u pravcu insistiranja na starijem, kraćim nastavcima tipa: *bič – biči, vjetar – vjetri, otac – otzi*. Sintagma *gradski oci* i danas čuva uspomenu na taj arhaizam, jer ako bismo rekli *gradski očevi*, ne bi se znalo koji su to ljudi. S ovijem sažetim oblicima ne podudaraju se već pominjani duži nastavci u singularu i pluralu (*Jezusovljem licem, naglijem zlijem vjetrim, nebeskijeh, groznijem* i sl.). Mnoge imenice u pluralu dobijaju umetak *-ov-* ili *-ev-* (*put – put(ev)i, grob – grob(ov)i, sin – sin(ov)i, bič(ev)i, vjetar(ov)i*). Nenadić piše: *biči, vjetri, otci*.

Genitiv smo dotakli u primjeru: *nebeskijeh*. Dakle, i u tu su češći duži nastavci zamjениčko-pridjevske promjene, kao i genitivsko *-h*, koje se dosta dugo održalo i u književnome jeziku (*bičah, nebesah, načinah, nemilostnih, očih*, pa i: *ljudih*).

Ovde se treba začas zadržati na genitivu plurala imenica, jer genitivsko *-h* samo je u imenicama izazvalo mali lingvistički rat u pretprošlom vijeku.⁵⁸ Nenadić ima primjera i bez *-h* ali iz narednog pregleda videće se koliko je takvih primjera i kakve su vrste. U prvijeh 27 stranica rukopisa (od svega 51) našli smo ove genitive množine imenica: *nebbessah* 6a, 9a, 27a, 26a, *pocetkah* (= početaka) 7a, *viekah* 7a, *nedjeglih* 13b, *zvierih* 15b, 22a, 23b, *occih* 16b, *pisza* (= pisaca), 18b, *redovnikah* 18b, *danaa* 20a, *smertih* 24a, *bicciah* 25b, *nacinah* 27b. Dakle, dužine koje su se nametale u završecima gen. množ. zadovoljene su na tri načina – putem genitivskog *h*, udvojenog *a* (*danaa*) i običnog *a* koje je, međutim, u izgovoru svakako produženo kao geminat *aa* u primjeru *danaa*. Što se tiče imenice *pisac*, zbog stiha (*Od toliko vriednieh pisza*) nije se moglo pribjeći genitivskom obliku *pisacah*. Što se tiče oblika *danah*, moramo reći da u rječniku ovoga

⁵⁸ Jonke posvećuje tome pitanju čitavu studiju u svojoj knjizi *Književni jezik u teoriji i praksi*, II izdanje, Zagreb, 1965, 59–80. Mislilo se, međutim, da je to „tvorba iz novijeg stadija jezika“ (Veber), što opovrgava indirektno Rešetar.

prikazanja nijesmo našli ni još jedan primjer iste vrste niti drugi (*danah*). U NeN ima nekoliko primjera sa *giehaa* (34, 99, 121) ali neuporedivo više sa *griehah* (dvaput na 36, 46, triput na 49, dvaput na 50, 51, opet dva puta na 171, 179 itd.). Na jednom mjestu ima *zala* (87), *viekaa* (66), *daraa* (= darova 31). Dakle, Nenadić, po pravilu i u ogromnoj većini primjera ima genitivsko *h*, što je, uostalom, karakteristika ovoga područja. Karadžić je u polemici s Babukićem isticao da *-ah* u gen. množine govore samo pravi Crnogorci i njima susjedni Primorci ali da ga u književnosti pišu svi „spisatelji zakona Rimskoga“ sem Dubrovčana, što znači da „*-ah* nema ni u jednome od okolnijih slovenskih narječja“. ⁵⁹

Odgovarajući na Bogišićevo pitanje o *crnogorskom dijalektu* Rešetar (12. II 1902. god.) napominje da je to „neprekidni niz dijalekata koji se prelivaju jedan u drugi i križaju jedan s drugim“, a starija akcentuacija „nastavlja se s jedne strane u Boki, s južne u Zeti a s treće u Staroj Srbiji“. Što se tiče drugih dviju osobina crnogorskih govora, on navodi pisanje poluglasa u pismima Skender-bega Crnojevića iz 1523. god. i „*h* u genitivu plurala“, „i u pismu Kuća od godine 1693. što ga je izdao Jireček pod br. 100“. Tu misli na primjere: *rukah*, *mjesecah*, *platah*. ⁶⁰ Rešetar nije primijetio da i u pismima Skender-bega ima ovoga genitivskoga *h* već na samom početku prvoga pisma (по многихъ земляхъ и странахъ). Prema

⁵⁹ Isto, 63. Na činjenicu da je Crna Gora sačuvala mnoštvo starslovenskih oblika ukazivali su brojni autori. Tako bugarski historičar Drinov (*Заселение Балканского Полуострова Славянами*, Москва, 1873, 130) pominje među arhaizmima iz crnogorskih govora: *zobjem* i *орѣнкъ*, što je primijetio u radu o Kućima (1907, 264). No za ocjenu očuvanosti najstarijega sloja slovenskih jezika u Crnoj Gori značajno je ono što je Rešetar odgovorio Bogišiću. A on je upozorio upravo na starinu crnogorskoga jezika, koja isključuje bajku o doseljavanju poslije Kosova (1389): „Ja nikako ne bih rekao da su Crnogorci uskoci iz raznih srpskih krajeva već pravi starsjedioci koji tamo žive (!) otkada je uopšte našega naroda u ovim krajevima. U toj nas misli utvrđuje što vidim da su se neke osobine sadašnjega govora tamo govorile mnogo ranije.“ (N. S. Martinović, *Rešetarovo mišljenje o crnogorskom dijalektu*, Stvaranje, 2, 1958, 172.) Proučavajući Njegoša, Rešetar je naveo niz riječi koje se govore samo u Crnoj Gori: *sirak*, *razvala*, *poklič*, *narok*, *potoč*, *izgub*, *čegrst*, *panjega*, *povukuša*, *ubojnik*, *uklin*, *sustopice*, *riječanje*, *razgubati*...

⁶⁰ U Milovićevu zborniku dokumenata može se naći i faksimil jednoga malo starijeg pisma vladike Visariona od maja 1691. godine, đe se jasno razaznaju oblici: *ljutih*, *glavah*. Pismo str. 6, faksimil str. 354. Još stariji dokumenat je Zakon Ivana Crnojevića (XV v.) đe ima – *palicah* (Cetinjski ljetopis, 65a), ali i *asprih*, što je gen. množine. Inače, Božidar Vuković ima redovno u knjigama *h* kao u *Mineju* 1536. – *crkvah*, a Vincenzo 1546. – *knjigah*. Rešetarov odgovor Bogišiću objavio je N. S. Martinović u „Stvaranju“, 1, 1958, 172/173.

tome, Kurelac je mogao biti u pravu kad kaže da je „Crna Gora slavnija junačtvom nego gramatikom“ ali ne i da je tek 18. st. „pravo crvište i leglo otieh *ahov*“, ⁶¹ jer su oni i ranije postojali! To samo znači da su i Kurelac i Jagić bili nedovoljno informisani, ali zato što je građa iz istorije Crne Gore bila neobjavljena!

Za dativ množine karakterističan je sljedeći dio:

*Neg je sveta krv moguća
Koja sinovom život dava (Dra, 236),
Tebi i ostalijem zlijem kervnikom (238),
Juda ostavlja dušu paklu,
Crnijem vranom mesa svoja,
Kosti zlijem godinami
I naglijem zlijem vjetrim.
Hudi celov svome Meštru,
A ovi konop izdajnikom (243).*

U citiranim stihovima zapazili smo dative: *sinovom*, *krvnikom*, *vranom* i *izdajnikom*. Prema staroslovenskoj *u*-promjeni bilo bi *sin'm'*, dok u *o*-promjeni, takođe imenica muškoga roda, imamo: *bogom'*, *rabom'*, *vl'kom'*. Kod imenica srednjeg roda glavna, *o*-promjena ima takođe u dativu plurala – *selom'*, *mjestom'*, *vijekom'*.⁶² Očito je da su se ovde sačuvala *o*-osnove, koje i u *Pariškom kodeksu* daju: *človekom'*, *greshikom'*.⁶³ Ovakav dativ naći ćemo, mada rijetko, i u narodnoj pjesmi: *Svi mi da se u so premetnemo, / ne bi Turkom ručka osolili*.

U akuzativu nema ništa posebno.

Vokativ je standardan.

Instrumental, kao i lokativ, otkriva uglavnom odstupanja u nastavcima, đe mjesto *-ama* ima *-ami*, *-im*, *-ah*. Zamjenica *vi* ima *vami*, kao u *Pariškom kodeksu* i crnogorskim ispravama.

Lokativ, osim današnjijeh standardnojezičkih oblika, ima: *po placah*, *po ulicah*, *po dračim*, *na ulicami*...

Poznata osobina crnogorskih govora: zamjena *stanja* i *kretanja*, uočena je u Nenadićevoj pjesmi o oslobođanju udovice Krila Cvjetkovića iz dvora paše skadarskoga (Bar, 71–73): *A nijesu svi u Skadru pošli / I u Perastu roblje povratili; / A pak ćete na vratima doći*; što nalazimo i u *Prikazanju* (Dra, 172): *Ulje go je ovdi u gradu*... Isto čini i Luka Burović u pjesmi o Korunkinji Fati (Bar, 95): *Knjiga dođe u Perastu mjestu*..., što je vjerovatno uslovljeno prirodom stiha.

⁶¹ Jonke, 68.

⁶² Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, IV izdanje, Zagreb, 1974, 118, 124.

⁶³ Malić, 144.

Ova pojava zabilježena je i u ruskim govorima u Pskovskoj oblasti, jer su ti oblici konzervirani u inojezičkoj sredini (*в школе ходил* = išao je u školi; *в озеро моют* = u jezero peru robu; *пойдем в лесу за грибами* = hajdemo u šumi da beremo),⁶⁴ što je, kako vele autori toga rada I. B. Kuzmina i E. V. Nemčenko, „bilo svojstveno staroruskome jeziku“! Ovu smo pojavu identifikovali i u okolini Ohrida.⁶⁵

Brojeva je u rukopisu malo, ali su svi oblici pravilni. Neobičan oblik imamo u stihu: *Tot su oni obi mrtvi* (Dra, 221). Stuli ima dual *obi* (prema jednom Leksikonu *obi* znači *o da*, a *obbi* je dual).

Glagolski oblici

U prezentu zaslužuje pažnju jedino treće lice plurala. Autor se koleba između *ulazu* i *ulaze*. Imamo dalje: *sljedu*, *govoru*, *izidu*, *sudu*, ali i – *sjede*, *izlaze*, *govore*, *uslijede*. Od *tiskaju* Nenadić ima *tisku*. Reklo bi se da je ovo uticaj dubrovačkoga govora, kad nas Brajković ne bi uvjeravao da je to osobina „peraškog dijalekta“. On navodi primjere: *čuvu*, *imu*, *nosu*, *sjedu*.⁶⁶ Pisac je, dakle, ovđe odstupio unekoliko od govora pûka da bi se približio pravilnome izgovoru.

Aorist je čest, naročito u pripovjednijem partijama. Primjeri: *slećje*, *čuh*, *razumijeh*, *sadje* = *sade*, *zgodi*, *umuknu*, *reko*, *djelovah*, *pritisnu*, *stisnu*, *reče*, *zakleh*, *ostadosmo*, *podjoh*, *reko*, *padoše*, *pokara*, *povrati*, *osječe*, *povinu*, *stadoh*, *sakrih*, *ostadoh*, *vidjeh*, *bjehu*, *ostavih*, *odijelih*, *pridade*, *odvrati*, *zauši*, *slomi*, *uteče*, *odgovori*, *vidjeste li* ...

Imperfekat je mnogo rjeđi: *hotijahu*, *tiskahu*, *vapijahu*, *htijaše*, *karaše*, *klanjahu se*.

Perfektat je češći od imperfekta: *izrugali*, *povezali*, *popljuvali*, *frustali*, *uljeko*, *zakleo*, *sljedio*, *hotio*, *zatajao*, *zakleo*, *stvorio*, *priobrazio*, *prikazao*, *pomrčao*, *slušali su*, *ja sam znala*, *u naše si ruke upao*, *doveo sam*, *ja sam slušao*, *ja sam vidio*... Glagol *iskati* upotrebljava kao ekvivalent za *pitati*, pa mu zato i daje karakter povratnoga glagola: *zato sam se ja iskao* (Dra, 156).

Što se tiče futura, gotovo isključivo imamo zajedno napisan osnovni i pomoćni glagol: *ispunitchju*, *govoritchju*, *posluschatchju*, *poznatchjete*

⁶⁴ Лингвистическая география, диалектология..., Ереван, 1976, 194/195. „Как известно, неполное разграничение пространственных конструкций... было свойственно древнерусскому языку“!

⁶⁵ Za ovu informaciju zahvaljujemo makedonskome filmskome reditelju Branku Gapu.

⁶⁶ Tomo Brajković, *Peraški dijalekat*, Program C. K. Državne Velike Gimnazije u Kotoru za šk. godinu 1892/93, 64.

i sl. To nije ništa specifično vezano za ovaj oblik jer se i inače spajaju riječi koje mi odvajamo, ali nam to otežava da ustanovimo tendenciju kretanja ka srašćivanju pomoćnoga glagola s osnovom (*ispuniću, govoriću*) u nas ili ka njihovom razdvajanju (*ispunit ću, govorit ću*) u Hrvata. Srastanje je izvršeno u negaciji – *neću, nećeš*, a u NeN (9) imamo i – *nachjefc = naćeš* = naći ćeš (i to se ponavlja na narednoj stranici), ali i *bittichje i kojachje* (11), što upućuje na istovjetan tretman pomoćnoga glagola uz glagol i uz zamjenicu.

Zanimljivo je da u jeziku vladike Danila „u futuru tipa *radiću...* infinitiv mnogo češće dolazi u fonetskom liku *radiću, pisaću* i sl., a sasvim retko, i to samo od pomoćnog glagola *biti*, u pravopisnom liku *bit ću*“.⁶⁷ Ako se vratimo unatrag do Andrije Zmajevića, koji je 1667. ožalio u poslanici postradali Dubrovnik, videćemo da on ima samo tri oblika ove vrste i to istovjetna: *faliće, slaviće te, pokazaće* (stihovi 145, 146 i 292).⁶⁸ To znači da je Zmajević u govoru svoga Perasta našao ovakve pojednostavljene oblike a da je Nenadić sto godina kasnije još bio pod uticajem literature. O ovome je već bilo govora a ukazano je i na nesigurnost Nenadićeva *t* u primjeru *tchjescit*. U *Šambeku* ima i *dobitchje* = dobiće (Bar, 82).

Razumije se, ako pomoćni glagol dođe prije infinitiva, ova pitanja se uopšte ne postavljaju. Da navedemo i nekoliko primjera za futur: *poslat ću, ispunit ću, ja ću iziti, ja ću poći, ja ću doći, ja ću silom od pinjeza naći tko će svjedočiti, biti ću, plakati ću, poć ću, pravda će biti naša, vas (=sav) će nama puk vikati, pravda ovo trpjet neće, Sam ću uzdisat i plakati...* Ali: *poj ću, nastojaću (!)* r. 23a. Imperativ je čest u onim odlomcima u kojima se sukobljava nastojanje Kaifasa i nagovorenog pûka da se Isus propne kao i u završnijem scenama kad se ta radnja vrši. Zakoni stiha neminovno umnožavaju broj sažetijeh i krnjijeh oblika, jer se time čuva broj slogova: *Hod mi s očih, bjež otale, Ne tlač Boga i redovnike, Spravte biće, spravte gvoždja, Hodmo, hodmo, ne kasnimo*. O ovome je bilo riječi. U okviru fonetskijeh osobina spomenuto je i gubljenje suglasnika *j*: *spravlja(j)te*,

⁶⁷ Mladenović, 157, s pozivom na primjere na str. 36/37. Mladenović navodi primjere: *bit ću* 9 puta, *bit' ću* 1 put, *bit će* 2 puta a dalje navodi primjere: *radiću, pisaću, čekaću, propitaću, daću, biće, daće, imaće, molićemo, pisaćemo, mućićemo se, daćemo, prikazaćete, podaćete, imaćete, vljerovaćete, imaće, vratiće, svrnuće, biće*. Zanimljiva je forma *bit ću* javlja u protokolarnom dijelu pisama upućenih vlastima u Kotoru: *i ostajem i bit ću na službu*.

⁶⁸ M. Milošević, *Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. godine*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku god. XII, 1970, posebni otisak, sadrži čitavu pjesničku poslanicu, str. 297–330.

gleda(j)te, začinja(j)te. Ako se apstrahuju ove osobine, ostali oblici imperativa su uobičajeni: *vjerujte, izmislimo, pristupimo, poklonimo, stisni, zakuni...*

Rjeđi su oblici pluskvamperfekta; potencijala (*Mogli bismo prevarit se*); futura egzaktnoga (*Noć bude li tmasta ovako, Da te budem ja slijediti?*), kao što su rijetki i dijalektalni oblici infinitiva: *poj, doj će*. Što se inače tiče infinitiva, ostaje samo ono što smo rekli, a što se odnosi na gubljenje zadnjega vokala.

Od glagolskih priloga u prezentu imamo: *i hodeći i stojeći, govoreći*, a za prilog prošli kao da nema primjera.

Glagolski pridjev radni obilno je zastupljen, jer se od njega gradi perfekat.⁶⁹ Zato ovde nećemo navoditi primjere te vrste. No kako se on javlja „i u službi imenskih reči“, ⁷⁰ obratili smo pažnju na oblike: *oči umrle, o, umrli, umrli i neumrli. Umrli* je ovde *smrtan a neumrli – besmrtan*. Drugijeh primjera nema jer je prevladao trpni oblik: *potlačeni, izbičan, priveden, nasićeni, sudjen, izranjen, obliven, rasrdjen, pomiješan*.

Stepeni poređenja pridjeva

Između imenica i glagola preskočili smo pridjeve zato što bi mogli da nas zanimaju jedino stepeni poređenja. Naša analiza pokazuje da su drugi i treći stepen rijetki, pa smo u mogućnosti da iznesemo ovde sve primjere iz MuNe. Za drugi stepen poređenja imamo ove slučajeve: *bolje, dublje, mekša, jaču, tvrdji, svjetlju, puno ljepšu, svjetlje, teže, veći, veća*, što pokazuje da su ti oblici savremeni...

Nenadićev pogled na jezik i pravopis

Među autorima prikazanja identifikovali smo jedino I. A. G. Nenadića. Kao paroha, „naučitelja od oba zakona“ (što je bio neuspjeli unijski pokušaj Vatikana, kako bi se obezbijedili kadrovi i za slučaj pomirenja crkava), njega nije zanimalo samo širenje vjere, nije brinula samo briga da „koja duše ne pogine zbog radi njegove nepomnje“ već i način kako da se dopre do pûka koji treba sve to da sluša i gleda. Zato je, na nagovor i s odobrenjem biskupa kotorskoga, i sastavio originalni *Nauk*, koji se ne bavi samo doktrinarnijem pitanjima jedinstva i trojstva već i psovkama, kletvama, kamatama, raskalašnjem priredbama i lascivnijem pjesmama, dvobo-

⁶⁹ Tako je najčešće u MuNe ali, razumije se, on služi i za gradnju potencijala, a s pomoćnim glagolom *biti* i pluskvamperfekta i futura egzaktnoga (predbudoćega vremena).

⁷⁰ Stevanović, *Gramatika*, 672.

jima, krađom, ogovaranjem, sujevjerjem. I umro je dok je zanesen govorio o vješticama. A uvodne stranice Nauka posvetio je pravopisu. Zapravo, već na naslovnoj stranici upozorava da je Nauk „složen i uredjen ugodnijem, i običajnijem govorenjem“ i „bistrijem načinom istomačen“, dakle, jasno izložen, „za lasno uvježbati neumjetne, a navlaštito djecu u stvarima potrebnijema za spasiti se“. U *Predgovoru* objašnjava koji su ga književni razlozi naveli na ovakav trud. Prvo, on kaže da među postojećijem djelima te vrste ima i takvih koja su složena „uredno-pisanjem, i izvrsnijem govorom, i punijem riječima da se malomanj pogadjaju našijem običajnijem govorom“, ali su imala duga pitanja i odgovore, tako da su to stariji teško pamtili a деца pogotovo. Na tome mjestu Nenadić je upotrijebio glagol *upametiti*, što je arhaični oblik koji se čuva npr. u mrkovićkome govoru. Za nas je zanimljivija, za ovo razmatraje o jeziku, njegova druga napomena: „Jesu paka njeka složene s' načinom od urednopisanja i riječih neponostim sasma razlicijem od nešega običajnoga govorenja u ovijem stranami, da ovsem književnijeh i razumnijeh ne bi ostali, a djeca navlaštito, ni umjeli štjeti, ni korisno razumjeti. (...) Koliko je paka u uredno-pisanju, zašto se još ne zna dje kućom stoji prava krepost od pisanja u našem jeziku slavinskomu, služeći se mi tudijem slovima za izgovarati riječi naše, vi-dim da svak piše kako mu je milo, kako mu je drago, ili kako se većje pogadja svojijem običajnijem govorom. Držim da je danàs⁷¹ urednopisanje dubrovačko najizvrsnije, ali, i to nije svud i svakome lasno proštjeti, razlikost budući od jednoga puka do drugoga u izgovaranju od riječih. Zato naćese ovdi njeke riječi na dubrovačku, a njeke ne, zašto oteže običajni način da i ja promijenim kako bolje mogu biti razumjen od naše čeljadi i da se lašnje može štjeti kako se govori, i da se izgovara onako kako se i štije. A ne budući mi vazda imali jedne iste zakone gramatike našega jezika zapisane, kako u drugijem jezicima, stoga i u tomu naćese koje razlikosti i u ovomu govorenju. Ako bi se zato tko služio ovijem mojijem trudom i izvan ove države⁷² i našo da ne izgovaram da običaju njihova mjesta, ufam da kako mudrijema i pametnijema biti će lasno prevratiti na svoj način u isto brijeme kada štiju, kako na priliku i ovu istu riječ koju sada reko – *brijeme*, ere druži govore *vrijeme* a mi ovamo – *brijeme, brijemena, brijeme* – tempo *breme* – peso, *brijemena* – del tempo, *bremena* – del peso etc.”

Nenadić nam je samo unekoliko pomogao, ukazujući na razlike između bokeljskijeh govora i dubrovačke pisane književnosti. Nedostaje

⁷¹ Akcenat je Nenadićev i upućuje na oblik: *danæs*.

⁷² *Država, deržava, darxava* jeste – opština. Naziva se još i *università*.

međutim dokumentacija tih razlika, jer isti je Nenadić prekoren da piše na dubrovačku. Doduše, Vulović je ovo iznio misleći na Šambek objavljen 1757. No kako ne postoje bitnije razlike u jeziku Šambeka i prikazanja, moglo bi se, na osnovu Vulovićeve primjedbe, pomisliti da je on zaista bio pod vidnijem uticajem Dubrovčana. U tome pogledu dobro nam može poslužiti studija Toma Brajkovića o peraškome dijalektu, objavljena 1893. godine. Brajković je kopirao metod koji je primijenio Budmani u analizi dubrovačkoga dijelektu 1883. pa nam je tako omogućio uporednu analizu.⁷³

Peraški dijalekat po Brajkoviću i Nenadiću

„Kotorski kotar po govoru mogao bi se od prilike razdijeliti na tri dijela“, piše T. Brajković. „U sjevernome dijelu, koji ide od Ercegnovoga do Risna, govori se hercegovačkim dijalektom; u srednjem, koji obuhvata ostala mjesta konala, i koji sa sjevernijem dijelom čini pravu Boku, govori se dijalektom, koji ćemo na prosto zvati bokeškijem; a u dijelu, koji se oteže od Grblja dalje k jugoistoku govori se crnogorskim ili, kako ga drugi zovu, zeckijem dijalektom. Znamenito je to da u dva zadnja dijalekta uz ijekavštinu djelomice postoji negdašnji zajednički akcenat (čakavski) kao što je znamenito takodjer, da se, osobito u pravoj Boci, u svakome mjestu drukčije govori.“ Zatim navodi Vuka, koji je u predgovoru Poslovicama iznio poznate sudove o razlikama između govora Dobročana, Kotorana, Rišnjana, Peraštana. Vuk tvrdi da Dobrota počinje od samoga Kotora, tako da se ne zna će prestaje Kotor a počinje Dobrota, pa ipak „Dobročani sa svim drukčije govore nego Kotorani; iz Perasta u Risan nema više od jednog sata (hoda – R. R.), a u govoru je veća razlika između Rišnjana i Peraštana nego između Negotinaca i Trebinjana; Prčanjane i Dobročane razdvaja samo malo vode, preko koje se dozvati može, i u Kotoru se svaki drugi dan na pazaru miješaju, pa opet vješt čoeak svakoga od njih, dok progovori, može poznati iz koga je mjesta“. Razmišljajući o uzrocima ovih razlika, Vuk je prvo pretpostavio da se Rišnjani i Peraštani razlikuju po vjeri i po okupaciji (jedni, pravoslavni, pod Turcima; drugi, katolici, pod Mlečićima) ali je uvidio da ovijeh razlika nema između Peraštana i Dobročana, „a opet se u govoru razlikuju“. Zato izvodi zaključak „da je najveći uzrok ovome što su ova mjesta koje vodom, koje kamenjacima zatvorena da se iz njih

⁷³ Srećko Vulović, *Popis Narodnih Bokeljskih Spisatelja i njihovih djela*, Program kotorske gimnazije za 1872/73, Dubrovnik, 1973, 6–30; Tomo Brajković, Peraški dijalekat, Zagreb, 1893; Pero Budmari, Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU LXV, 1883, str. 155–179.

bez nevolje nikud maći ne može, pa se žitelji njihovi (a osobito žene i деца) slabo miješaju sa okolnim susjedima svojim, nego provode vijek svako u svome mjestu; tako n.p. u Perastu ima žena od 60 godina koje se odanle nikuda nijesu makle“.⁷⁴

Špiro Kulišić, Peraštanin, direktor Etnografskog muzeja u Beogradu, prihvata Erdeljanovićevu argumentaciju⁷⁵ da se etničke razlike kod bokeškoga stanovništva mogu objasniti promjenama koje su nastale u sastavu ovoga stanovništva sukcesivnijem prilivom doseljenika koji, po njegovu mišljenju, „većinom potiču iz Crne Gore, a manjim dijelom iz Hercegovine“. Kulišić je ispitivao kolektivne običaje – *zajedničku večeru* u Gornjem i Donjem Stolicu, *gađanje vezanog kokota* u Perastu, *zajedničku litiju* pred Spasovdan, od ponedjeljnika do srijede... U litijama su mještani bili naoružani. Na granicama svoga atara pucanjem su oglašavali da je ta granica branjena. Razumije se da je oko toga bilo i sukoba, pa je morala da interveniše mletačka vlast. „Po cijelom značaju ovoga običaja, koji usto ima zemljoradničku osnovu, jasno se vidi da on vodi porijeklo iz rodovsko-plemenskih tradicija.“ Od značaja je i podatak da starije katoličko stanovništvo bez izuzetka slavi „krsno ime“. To i Kojović navodi za konta Zanočića, koji slavi pravoslavni Božić („stari Božić“), a krsna mu je slava pravoslavni Nikoljdan, 6. decembra.⁷⁶ Sve su to, nesumnjivo, dokazi da su katolici, osim doseljenika iz Dalmacije i prekomorja, bili pravoslavci koji su preuzimajući vjeru zadržali veliki broj starijih običaja.

Sve ovo treba uklopiti u okvirne činjenice. God. 1687. Crnogorci su pomogli Mlečićima u oslobađanju Herceg Novoga od Turaka. U Kotoru je skupljeno zlato za otkup vladike Danila, kad su ga Turci (1702?) uhvatili u

⁷⁴ Erdeljanović (Glas SA XCVI, 42–43) navodi to Vukovo zapažanje pa dodaje da u tome ima dosta istine ali da je saobraćaj među Bokeljima ipak bio mnogo življi no što je Vuk pretpostavljao. Ovde se Erdeljanović mogao pozvati na samoga Vuka, koji tvrdi da se svakog drugog dana miješaju na kotorskom pazaru. Zato navedenijem uzrocima, kaže Erdeljanović, moramo tražiti druge, jače uzroke. On ih vidi u stalnijem doseljavanjima iz zaleđa. Musić (Romanizmi, 23) smatra da je separatizam kod pojedinijeh zajednica u Boki pothranjivan i hermetičkijem zatvaranjem prema ostalijem stanovnicima Boke, pa čak i ako su bili iste vjere („Luštićani su se, npr., vekovima isključivo međusobno ženili“), zatim „postojanje raznih „komunitadi“ sa svojim običajnim pravom (Komunitad Topaljska, Komunitad od Kastel Lastve, Komunitad Risanska itd.), koje su bile gotovo države u državi itd. Na jednom izloženom području kao što je bila Boka Kotorska, pojedine zajednice morale su kompaktno da nastupaju da bi izbegle uništenje, te i tu mogu da se traže uzroci bokeljskog separatizma.“

⁷⁵ „Spomenik“ CIII SANU, Beograd, 1953, 195–213. (Kulišić), i Milica Ilijin (247–254).

⁷⁶ *Moje doba*, izbor i prijevod S. Mijuškovića u „Luči“, br. 26, 1969, 76. Kulišić, 201.

Zeti. God. 1712. Grbljani su učestvovali u boju na Carevu lazu. God. 1714. vladika Danilo sklonio se u Boku, od Čuprilićeve osvetničke ofanzive, zbog poraza 1712. God. 1718. Venecija je dozvolila vl. Danilu jurisdikciju nad pravoslavnima u Primorju. Vladika Sava na *sudu dobrih ljudi* mirio je spor Bijeljana i Kruševičana. Grbaljski zbor piše 1747. cetinjskome zboru u vezi s Cetinjskim manastirom, da „ta manastir nije jednoga plemena ni jedne nahije, no sve Skenderije i Primorja“. A Opšti crnogorski zbor prima 1748. Riđane (iznad Risna) „da su Černogorci uvlek, da budu za Černogorce po(d)nijeti zlo ili dobro, kako i drugi Černogorci“.⁷⁷ A ovo se sve dešava u vrijeme vladike Danila, Save i Vasilija. A one godine kad je umro Nenadić, ubijene su „vještice“ u Krtolima.⁷⁸ A malo kasnije, 16. III 1795. Sveti Petar Cetinjski piše igumanu Manastira Savina Inokentiju da je u Mokrinama izvršeno ubijstvo „vještica“ kojijeh „neimat nigdje usvijet“ i traži da se krivci odluče od Crkve.⁷⁹

Milica Ilijin, beogradski etnokoreolog, na osnovu uvida u narodne igre u Boki, a s pozivom na ispitivanje narodnijeh igara Lj. i D. S. Janković (Beograd, 1943) kaže za *svatovsko kolo* da je to najpoznatija bokeljska igra „koja se u raznim mestima igra s neznatnim razlikama i zove se prema mestu gde se igra muljansko, prčanjско, dobrotско i škaljarsko kolo“ a u stvari to su „varijante zetskog kola“. Pa zaključuje da su igre u Boki „većinom donesene iz drugih krajeva, najviše iz Crne Gore“. Seobe iz zaleđa u Primorje stari su neprekinuti proces. Doseljenici su u novi kraj donosili svoja shvatanja plemenskoga uređenja, pa otuda i separatizam o kome je bilo riječi.

Izvori koje ovđe analiziramo ne prikazuju stanje govora nego pisane književnosti.

Samoglasnici

O izgovoru vokala ne možemo ništa reći, jer je jedno analiza živoga govora, koju je mogao provesti Brajković, a drugo analiza teksta. Za -o

⁷⁷ V. našu knjigu: *Crna Gora i Dušanovo Carstvo*, Cetinje, 1997, 102–108; naš rad: *Nacionalna misao vladike Vasilija*, „Doclea“, DANU, 4, 2003, 143–149, s literaturom; G. Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, 18–20, 184; J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1684–1782)*, Cetinje, 1956. Tekst o Riđanima objavljen je u cjelini u zborniku *Književnost Crne Gore...*, knj. 4, Cetinje, 1996, 385.

⁷⁸ *Proza baroka*, „Luča“, knj. 55, 1978, 225–227.

⁷⁹ Pop Sava Nakićenović, *Boka*, Beograd, 1913, 345. Isti Nakićenović izračunao je da je u Grblju bilo iz slobodne Crne Gore i drugih naselja Boke 57+19 bratstava (76), iz Hercegovine 7, iz Albanije 1. (Isto, 296.) Za Kotor početkom XX vijeka autor navodi da u njemu nema starošedilaca, osim porodice Jakšić. Iz kontinentalne Crne Gore je 17 bratstava, iz Boke 31 (svega 48 domaćih), iz Dalmacije 6, Like 2, Albanije 2, Bugarske 1 i Male Azije 1. (Isto, 283.)

nastalo sažimanjem *ao* Brajković veli da se ne razlikuje od drugoga *o*, a drukčije je u dubrovačkome dijalektu.⁸⁰ Izgovara se *ar* u riječima: *rdjav*, *rdakva*. *Jat* se izgovara kao i kod ostalih (i)jekavaca: *cvijeće*, *smijati se*. Među ekavizmima Brajković navodi: *celivati*, *dosle*, *jaštreb*, *kostret*, *lenka*, *zenica*. Samo prvu riječ možemo identifikovati i u Nenadića. Ne navodi ikavizme. Mjesto *e* ili *i* stoji *ije* ili *je* u primjerima: *bolijest*, *bolijenak*, *kupjena*, *nahrijepiti*, *činjeti*, *mrzjeti*, *pastijer*, *Trogijer*. Neke od ovih riječi nalazimo i u Nenadićevu rječniku. Sažimanje *ao* u *o* nalazimo i u Nenadića: *pakô*, *čavô*... U brojevima se *ae*, po Brajkoviću, sažima u *e*, dok je kod Nenadića: *petnaest* a ne *petnes* (Dra, 145).⁸¹

Što se tiče akcenata, Brajković napominje da ih Perast ima samo tri: Rešetar⁸² ističe da je u Perastu „izuzetno jasno“ čuo i kratki uzlazni akcenat. Možda je Brajković i s drugih strana primao primjedbe na svoj rad pa zato nije nastavio planirano ispitivanje okolnih mjesta.

Suglasnici

L alternira sa *o* na svršetku sloga, kao u ostalijeh štokavaca, kaže Brajković. „Oduzeci“ su: *svijetal*, *topal*, *april* (?), *bal*, *decimal*. Primjeri koje navodi svakako ne spadaju u istu vrstu. Postoji bitna razlika između *topao* i eventualno *aprio*. *Ol* se steže u *o*: *bona*, *dočić*, *otar*. Nenadić, takođe, ima u *ottaru*.

Lj alternira sa *j* (kao u Konavljana – *uje* = ulje, *boje* = bolje). Iza *r* ispada *j* (*vreća*, *breme*, *grešnik*, *grehota*, *krepost*), osim u primjerima: *gorjeti*, *svirjeti*, *virjeti*. Ovde uočavamo razlike. Nenadić ne izostavlja *t* u imenicama: *krepost*, *ljepost*, *sladost*, kao što su to radili dubrovački pjesnici. Inače ima i *krepost* i *kripost*. U predgovoru *Nauku* on razlikuje *brijeme*, *brijemena* = *vrijeme* i *breme* = teret, u gen. *bremena*. Jotovanje *d* i *t* podudarano je i po Brajkoviću i u Nenadića, s nekim izuzecima. Brajković navodi: *djevojka*, *djelo*, *djesti se*, *češiti*, *trepćeti* i izuzetak: *tjemenica*. Nenadić ima: *djè* = *đe*, ali i *dobra djella*, *ge* = *đe*, *megju ostale* = *među*, *tješah*, *tjerat*, kao izuzetke. Zamjena *m* sa *n* pred zubnijem suglasnicima, često i na kraju, ne vrši se u Nenadića kao u peraškome dijalektu (*sedandeset*, *pantiti*, *zinski*). *N* alternira s *l* samo u primjeru *zlamenje*. Brajković, međutim, navodi i: *mlogo*, *mloštvo*, *tamlica*... Za *f* Brajković piše da se „govori u hrvackoj riječi *ufati* i u tudjijem riječima, n.p. *Filip*, *folj*, *fosa*, *fratar*“, a alternira sa

⁸⁰ Brajković, n. d., čl. 2; Budmani, br. 5. Budmani je Brajkoviću poslužio kao uzor u strukturi analize.

⁸¹ Brajković ne pominje ikavizme, po čemu zaključujemo da ih u narodnome govoru nije bilo.

⁸² *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien, 1907.

p u latinskoj riječi: *frigere* > *prigati*. Iz ovoga bi se mogao izvesti zaključak o knjiškom porijeklu *ufanja* = *nadanja*, koje vladika Danilo izvodi iz **по грѣчаски упование**.⁸³ *Hv* se po Brajkoviću izgovara kao *f* (*fala*, *fata-ti*, kašto i *fitati*, *u titi* (= *ufatiti*), *fališa*. Nenadić međutijem ima: *hvalio se*, *hvalim* a u čitavom *Prikazanju muke Jezusove* nijesmo našli ni jedne riječi sa *hv* > *f*! Stih u kome Juda kaže da su *učenika* *ufitili* treba povezati s hrvatskijem: *uhitili*.⁸⁴ Što se tiče suglasnika *h*, Brajković napominje da je već Vuk primijetio da se on dobro čuva, a najbolje u Perastu. Brajković navodi, osim pravilnijih oblika, i „prečerivanja“: *huhor*, *jedihni*, *vehnuti*. Ne izgovara se u: *iljada*, *četi*, *odi*, *odite* (veni, venite). U Nenadićevu jeziku *h* je takođe često, ali pravilno: *Izraelskom bogu hvala* (Dra, 156) i dalje: *hvalim*, *hoću*, *hoćeš*, *hoćete*, *hudobam*, *htio bi*. Primjeri su uzeti nasumice. Za razliku od Brajkovića, koji veli da se „malo kad čuje *h* u drugom padežu plurala imenica“, ovo *h* je, kao što smo videli ranije, vrlo često u Nenadića i drugih pisaca ovoga područja. Da li su za sto godina, od Nenadića do Brajkovića, nastale ove promjene, ili je pisanje ovoga *h* bilo tradicionalno, nezavisno od izgovora, ili je to *h* znak uticaja kontinentalnijih crnogorskih govora? U svakom slučaju treba zabilježiti da u *Satiri o prćiji* anonimnoga Peraštanina (oko 1790) nalazimo *mnogo slugah*.⁸⁵ U Nenadićevu *Nauku*: *davniek godiscatah*, *mnogieh duxnostih* (4), *starjescinah* (7), *kgnixevnieh i razumnijeh*, *mudrieh*, *primgljenieh Bogoslovazah* (8), *od Mletakah*, *od riečih* (9), *sedam griehah* (29). Prema tome, on je u genitivskome *h* dosljedan. Kao i vladike Danilo i Sava i pisari („kanzalijeri“) paštrovskih isprava još iz doba Balšića (**три куће кметиѱах, даровах, осамнаест куѱах ластовланах**), 1385. godine.⁸⁶ Ili još ranije, u Moračkoj povelji iz 1242: **выше реченіѱх баѱтинах**.

Brajković se ne bavi posebno zamjenicom *tko* = *ko* i iz ove osnove izvedenijem oblicima, ali u čl. 35 piše da suglasnik *t* nestaje ispred *k* u: *ko*, *okinuti*, *nakačiti*, *okle* (čuje se i *otkle*). Krajem XIX vijeka, kad je Brajković pisao, svakako je iz narodnoga govora već bio iščezao oblik *tko*, ako se to nije desilo i u XVIII v. Već smo naglasili da se Nenadić kolebao oko tih oblika, a da Marko Balović nema uopšte ni *tko* ni *tkoji*.

⁸³ Mladenović, 75.

⁸⁴ Moguš, *Fonološki razvoj*, 71, navodi da je progresivna palatalizacija od *upvati* dala *upfati* i na kraju *ufati*.

⁸⁵ *Poezija baroka*, 257–263.

⁸⁶ Dok. je u prijepisu pogrešno datiran 14. juna 1389, jer je potpisnik ove povelje Balša II poginuo 18. septembra 1385. Kao godinu njegove pogibije Orbinu navodi 1383, što može da posluži kao objašnjenje kako je Orbinijevo 3 postalo 9 u prijepisu ove povelje, jer su ti brojevi u istrošenom rukopisu slični.

Imenice

Brajković navodi primjere koji se teško srijeću u Nenadića, pa je upoređenje otežano. Pažnju zaslužuje njegova konstatacija da imenice na *-ca* imaju vokativ na *o*: *plašivico, kukavico*. U instrumentalu Brajković bilježi da dekoje imenice s mekijem suglasnikom primaju nastavak *-om*: *daždom, mužom, plačom*, što se u Nenadića ne može identifikovati. U pluralu umeće se po pravilu *-ov/-ev-*, ali navodi i 14 primjera bez umetka. Nenadić takođe ima dvojna rješenja. U prikazanjima je uobičajeno: *biči, oci* ili *otci*, pa i u drugijem padežima izostaje *-ov/-ev-* umetak. Samo dvije imenice srednjega roda imaju u pluralu umetnuto *ij* kao u dubrovačkome dijalektu:⁸⁷ *vinija, gvozdija*. U Nenadića se ovo nije moglo dokumentovati. Ima traga starinskome kratkome genitivu: *pe(t) stotin, šes(t) iljad*. Dativ, lokativ i instrumental „svršuju uvijek na *-ma*. Oduzetak je u očenašu: *na nebesije(h), dužnikom našijem*“. Nenadić ima više starijih nastavaka i o tome je bilo riječi. Što se tiče promjene roda ili njegove neobičnosti, pomenuli bismo Nenadićevu sintagmu *tešku pogibio* (Dra, 156). Vuk ima *pogibao* i *pogibija* a Stuli *pogibio* ali kao masculinum, dok mu je femininum *pogibja*. Dalje, Brajković raspravlja o akcentima imenica. Budući da su u Nenadića akcenti sporadični, poređenje nije moguće.

Pridjevi

Dativ i lokativ singulara imaju nastavke *-ome* i *-emu*, zavisno od tvrde ili meke osnove: *mudrome, lijepome* prema *zaludnjemu, gorućemu*. U instrumentalu singulara muškoga i srednjega roda, u genitivu, dativu, lokativu i instrumentalu plurala završeci su *-ijem, -ijeh*, jer su duži nastavci uobičajeni. Ovo se takođe sve može primijeniti i na Nenadićev jezik. Ono što kod pridjeva (*pridavnika*) može da nas zanima jesu stepeni poređenja. Brajković ih izvodi ovako: *lijep – lješvi, visok – viši i visočiji; tih, brz i grk* imaju nastavak *-ij*; mj. *gori* i *najgori* imamo *grđi* (od *grđ*) i *najgrđi*; *mrzak* pravi komparativ i superlativ od *mrzan*. Kao što se može uporediti s Nenadićevijem oblicima, peraški govor poznaje mnoge primjere koje on nema, jer su njegovi oblici i ovđe, kao i inače, bliži današnjemu standardu.

Zamjenice

Među ličnijem zamjenicama Brajković navodi *nama, vama*, dok znamo da je u literaturi tradicionalno: *nami, vami*, pa je tako i u Nenadića. Enklitički oblici: *ne, ni, ve, vi* u genitivu, dativu, akuzativu samo djelimično

⁸⁷ Budmani, *Dubrovački dijalekat*, 65.

se mogu dokumentovati u Nenadića. Brajković bilježi svega jedan oblik prisvojne zamjenice u 3. 1. sing. ž. r. – *nje*, što je karakteristično i za Nenadića: *nje krivina, njih krivica, nje sinak*. Dakle, ne samo u ženskom rodu. Ovo ne isključuje oblike: *njegovom, njegova, njihova*, ali treba naglasiti da nije zabilježen nijedan primjer prisvojne zamjenice: *njen*. Završeci na *-ijem, -ijeh* isti su kao kod pridjeva.

Nenadić nema brojeva: *jedanes, dvanes*. Brajković ne navodi dual.

Glagoli

Za razliku od Brajkovića, koji navodi da se imperfekat i aorist malo kad čuju, u Nenadića smo našli više takvih primjera, posebno aorista.

Treće 1. pl. prez. ima, po Brajkoviću, uvijek *-u*: *čuvu, imu, nosu, sjedu, hoću* (volunt), dok Nenadić ima dvojne oblike koje smo već dokumentovali (*ulaze* prema *ulazu* i sl.).

Krajnje *-i* u infinitivu obično se izostavlja i po Brajkoviću i u Nenadića. Neobično je da se mjesto *reći* čuje i *rijeći*. U Nenadića takođe. On ima i oblike: *trijeba* (*Trijeba je ovdi govoriti; Al i ja trijeba da vapijem; Zato je trijeba špočinuti; Trijeba mi je poč k Jerudu* – Dra, 141, 142, 165, 175). U 7. razdjelu Brajković navodi radni glag. pridjev – *mrô, trô, drô* sa suglasničijem *r*. Nenadić ima *umaro* i u MuNe i u NeN, što je Rešetar našao u Prčanju, Dobroti, Grblju i Podgorici.⁸⁸

Brajković tvrdi da se *velim* i *mnim* ne upotrebljava. Nenadić ima *veli* (Dra 136, 143) i *mniš* (*Nijesam oni tkoji ti mniš da sam*, Dra, 186).

Glagoli na *-ivati* govore se po V redu, dakle: *zahvaljivam, dovikivam, prošetivam se* (?). Nenadić takođe ima *zahvaljivam* (Dra, 144).

I na kraju se Brajković osvrće na strane uticaje. „Prem da se ni u jednoj porodici nije nigda govorilo talijanski, kao što se ni danas ne govori, nego samo naški, ipak talijanski jezik imao je utjecaja na govor Peraštana.“ Poezija je izbjegla dobar dio tih opasnosti.

Kao što se vidi, postoje izvjesne podudarnosti između peraškoga govora kako ga fiksira Brajković 1893. godine i pisane riječi Peraštana Nenadića 130 godina ranije. Međutim, očite su i neke značajnije razlike koje su postojale i u Nenadićevo vrijeme, jer ni tada se jezik poezije nije podudaraao s govorom puka. Ono što je zanimljivo jeste činjenica, izgleda ipak zakonita, da su brojni oblici u Nenadića usklađeniji sa standardnojezičnom normom. Samo se, inače nedosljedno, javlja zamjenica *tko* mjesto *ko* u Brajkovića, i genitivsko *h*, koje je kroz drugu polovinu XIX vijeka bilo

⁸⁸ M. Rešetar, *Die shtokavische Dialekt*, Wien, 1907, 100.

sporno a zadržalo se u Nenadića i u crnogorskim govovima, dok je, i pored napora Veberove škole, na zapadu iščezlo. Nenadić se opirao i nastavku *-u*, u Leskinovoj grupi (*radu, nadu = nadaju, ulazu*), iako se taj nastavak i danas ponekad čuje u Kotoru, a i drugde. Očito je, dakle, da je Nenadić, osim onijeh razlika koje poeziju često odvajaju od prostoga govora puka, stvarao i sam te razlike, zato što je nastojao da piše po nekome svojem sistemu, praveći kompromis između običajnog govorenja i pravila kako ih je on shvatao i tumačio. I nije mogao da se otme talijanskome *gl* za *lj*, iako ima i *lj*, pa piše dosljedno: *hfagljenom mudrosti, gljubechi Tvoju Svetu Ruku, Naučiteglja...* sve na prvijem stranicama Nauka.

Ozbiljnu teškoću u izučavanju ovoga pitanja predstavlja činjenica da nemamo studije o govoru Dobrote, jer Nenadić je tamo boravio preko trideset godina, pa je to moralo uticati na njegov jezik. Iako su i Dobrota i Perast bili pod istom mletačkom vlašću, razdvajao ih je Orahovac, koji je bio pod Turcima, a povezivao morski, odvajkada otvoreni put. Omladina je bila na moru, stariji su se ljudi, a posebno žene i deca, kako tačno primjećuje Vuk, malo kretali, tako da je svakodnevna cirkulacija ljudi i jezika mogla da se vrši jedino preko trgovine. Da je takav kontakt bio nedovoljan da izgladi razlike, pokazuje Vukovo uočavanje tih razlika. Iako je taj često navođeni Vukov tekst, kojemu ni mi nijesmo mogli odoljeti, sračunat na izvjesne efekte (poređenje Negotinca i Trebinjanina ili Trebinjca), on odražava stvarno stanje. Da li su razlike između govora kako ga tumači Brajković i pisane riječi, kako je fiksira Nenadić, samo razlike u vremenu, ili je tu upleten i uticaj dobrotškoga govora? To pitanje teško možemo razriješiti. Sačuvana poezija baroka, u priličnoj mjeri zastupljena u često navođenome zborniku, otkriva velik uticaj narodne pjesme na dobrotške pjesnike, među kojijema većinu čine pomorci, ali otkriva i da je tijekom pomorcima bila poznata ljubavna lirika dubrovačkih i drugih hrvatskih pjesnika, pa su iz toga zajedničkoga majdana uzimali mnoge oblike, riječi i figure. Tako se poezija Dobročana kreće od nerazlikovanja narodne i umjetničke (tj. usmene i pisane) riječi u dobrotškoga paroha Franja Morandija (Bar, 360–363) ili anonimnoga pjesnika u pjesmi *Pred rastanak* (Bar, 102–103) do imitacije petrarkističke lirike u anonimnoga pjesnika u *Poklonstvu* (Bar, 106–107), a sve su to ili Nenadićevi savremenici ili samo nešto mlađi od njega, u svakom slučaju pisci s kraja XVIII v. Logično bi bilo pretpostaviti da je Nenadić ne samo poznao ove raspjevane Dobročane već i razmjenjivao s njima rukopise i da je u njegovu djelu iz zrelijega perioda izvršena kontaminacija peraškoga i dobrotškoga govora, filtriranoga kroz tradicionalni način stihovanja.

Četiri uticaja na Nenadićev jezik

Analiza može jedino da dokumentuje uticaje aksiomatske prirode. Na prvi pogled, već mapa nam kaže da je pisana riječ u Boki mogla da pretrpi uticaje: dubrovačke i dalmatinske književnosti, istočnohercegovačkoga govora, crnogorskih kontinentalnih govora i svoje sopstvene tradicije i zakonitosti.

Namjerno smo izbjegli pominjanje dubrovačkog govora, jer Budmani nam otkriva da je i na području Republike bilo istoga onog separatizma koji je uočen u Boki. Budmani piše da se u župi koja dijeli Dubrovnik od Cavtata govori hercegovački, naravno ne bez dubrovačkoga upliva, a kad „Šipanjani govori, rekao bi da se ruga Durbovčaninu“.⁸⁹ I pored živijih trgovačkih i, šire shvaćeno, pomorskih veza Bokelja i Dubrovčana, Korčulanaca i Pelješčana, a možda upravo zbog razgranatosti veza s tako raznolikijem govornim sredinama, uticaj nije mogao da prostruji kroz govornu riječ već kroz literaturu, koja je ovde prepisivana a ne samo čitana. Pretakan je Osman u deseterac i taj je poduhvat pripisivan Zmajeviću, kao i mnogi drugi. Osman je i prepisivan i Balovićev prijepis je sačuvan. Omiljena je bila Palmotićeva Kristijada. Sačuvan je lični primjerak Nikole Burovića koji je poslužio za identifikaciju njegova rukopisa i utvrđivanje njegova autorstva zbirke pjesama koja se nalazi u Bogišićevoj biblioteci (M 124). Na Kristijadu se inače ogledao i Marko Ivanović Moro u Spjevanju od odkupljenja svijeta (Venecija, 1815). Ovaj uticaj preko pisane riječi slabio je iz dva razloga: prvo, dubrovačka pučka prikazanja nijesu doprla do Boke a svakako su uglavnom i izgorjela u velikome požaru 1667. i nema ih ni u Dubrovniku, a drugo, ono što je objavljeno i sačuvano od te jadranske poezije bilo je ljubavno uzdisanje ili istorijska epopeja, a kanonici i drugi vjernici u Boki prepisivali su crkvene pjesme i prikazanja, u kojijema su igrali. Zato u Nenadićevu rječniku⁹⁰ nedostaje čitav niz leksema i sintagma hrvatske, dalmatinske ljubavne lirike koje se u njoj nalaze na svakoj stranici: *lipos, ljepos, slados, gizda, ljuveni plam, diklica, srdačce, mladost, cvit, prolitje, ljuveno ufanje*, a sve su ovo riječi uzete od jednoga pjesnika, Džora Držića.⁹¹

Tačke u kojijema se ukršta ljubavni bol i tuga za izgubljenijem sinom (Isusom) nijesu brojne pa je i leksika lirike i prikazanja različita. Kad

⁸⁹ Dubrovački dijalekat: *kako se govori*, Rad JAZU, LXV, 1883, 155–179.

⁹⁰ Ispisali smo sve riječi iz *Prikazanja muke Jezusove*, ali ih ne objavljujemo zato što računamo da će neko pokupiti sav rječnik ovijeh pisaca i ovoga doba, počevši od Andrije Zmajevića pa zaključno s Nenadićem.

⁹¹ Rafo Bogišić, *Leut i trublja*, Zagreb, 1971, 37–51.

prelistavamo rječnik *Prikazanja muke Jezusove* I. A. G. Nenadića, nameće nam se utisak da je to leksički fond nekog trezvenog, možda čak proznoga djela. U stvari, prikazi na prikazanje upozoravaju baš na diskurzivni i racionalni karakter djela koji je u suprotnosti s karakterom i lirike i komedije u Dubrovniku.

Imenice, videli smo, čuvaju dental *t* na kraju, za razliku od hrvatskih pjesnika toga vremena, koji skraćuju imenice na oblike: *slados*, *ljepos*, *rados*, *mlados*. Leksički fond je, takođe, različit. U zamjenicama uočljive su kraće forme, jer je na to navodio zakon stiha odnosno sloga: *tva*, *ma*, *ka*. U ovome se Nenadić podudara s Dubrovčanima i drugim Dalmatincima.

Brojeva je u Nenadića malo, a inače imaju potpun, pravilan oblik, bez skraćivanja koje navodi Budmani (*jedanes*, čl. 11). U NeN ima *cetteri* = četiri (30).

Infinitiv glagola često je u svih bez *-i*.

Ako pridemo detaljima, videćemo da je *jotovanje* u Dubrovčana zaostalo, a naglašeno je u crnogorskome jeziku. *D* i *t* pred *-je* ne slijevaju se u *đ*, piše Budmani (čl. 16). Kod Nenadića je obratno. Ako on, na primjer, napiše: *Dje moxemo Bogga molit?* (*Nauk*, 80), onda je jasno da ono prvo ne može da se izgovara *dje* nego *đe*. *M* na kraju riječi u Dubrovniku prelazi u *n* (*činin*, Isto, čl. 23), dok ove pojave u Nenadića nema. Oblici kao: *ljuski*, *gosposki*, koje navodi Budmani (27), takođe ovamo nijesu poznati. Glas *z* (*dz*), npr.: *spendza*, *midzerija*, *dzora*, *jedzero* (28), nije se mogao u Nenadića dokumentovati, jer za taj glas on nema posebne grafeme. Slijedimo dalje Budmanija. Ispadanje *v* u srijedi: *sekrva*, *srbjeti*, ne može se dokumentovati, jer nema tih riječi. Ali imamo: *spati*, mj. *spavati* i *stati* kao u Budmanija. Umetnuto *d* u: *zdrio* je u MuNe nepoznato, jer nema primjera te vrste.

Nema „neograničkog *h*“, veli Budmani. Videli smo da ga i Brajković rijetko čuje u Perastu. Genitiv množine imenica u Nenadića je redovno sa *h*.

Sintaksička osobina koju pominju i Budmani (176) i Brajković (21) uglavnom se svodi na *kalkove*. To je duboko ušlo u narodne govore (*brat od tetke*, *brat od strica*, *sin od zeta*). Brajković navodi primjer: *obučen od žene*, a u Nenadića su česti oblici: *naacin za uvjexbati*, *za izgovarati*, *za ispuniti moje duxnosti*, *na nauku od knjigah*.... Ovo su uticaji uočljivi na širokom području prostiranja mletačke uprave i u susjednijem krajevima.

Kao što se vidi, pojedinačni primjeri ne otkrivaju mnoštvo uticaja dubrovačke književnosti na Nenadića.

Stegnuti zapovjedni način: *činmo, hodmo*, uslovljen je i dinamikom stiha a treće lice množine prezenta izvjesnijih glagola na *-u* doista je zajedničko i Nenadiću i Dubrovčanima, ali i narodnijem govorima! Razdvojen izgovor osnovnoga i pomoćnoga glagola u futuru tipa: *činit ćeš*, što je grafijski povezano ali je u izgovoru nužno razdvojeno, jedna je od osobina koja veže Nenadića za hrvatski pravopis, ali, istorijski gledano, on se podudara s vladikom Danilom, koji ima primjera sa: *bit ću*, ali „uvek na kraju nekih pisama *u ustaljenoj frazi* kojom vladika Danilo obično završava pismo upućeno predstavnicima mletačke vlasti u Kotoru, a koja glasi: *i ostajem i bit ću na službu*“,⁹² kao da vladika povlađuje kotorskome pisaru. Iz istoga razloga se i on i vladika Sava titulišu kao *biskupi* iako je upravo na latinskome *episcopus*, jer su latinski oblik prigrlili pravoslavni“. Vladika Danilo ima više nego Nenadić primjera sa srašćivanjem pomoćnoga glagola: *daćemo, vljeroaćete, imaćete* i sl. Petar I ima svega dva primjera dodavanja enklitike na duži oblik infinitiva: *biti ću*. Zanimljivo je da je ovaj oblik češći u Njegoša, a današnji crnogorski govori ga ne poznaju.⁹³ Što se tiče infinitiva, Nenadić ima počesće *rijet*, što je očit dubrovački uticaj, ali bi poređenje odlomaka možda dalo drukčiju sliku, jer za podudarnost i sličnost važna je *učestalost* izvjesnijih oblika. S naše strane možemo ukazati na sličnost u oblicima zamjenica: *ovemu, uz ovem, bez tega, temu* jer Nenadić ima *tome* i *tom*. Neka sintagma bi se prepoznala iz Gundulića (*Neka sljeze trijes ognjeni*, Dra, 210).

Drugi uticaj mogao je doći s istočnohercegovačke strane. Kad pominjemo istočnohercegovački govor, mislimo na njegovu koncepciju kako ju je razradio Asim Peco⁹⁴ i na činjenicu da su mnogi oblici istočnohercegovačkoga i „zetskijeh“ govora istovjetni. Ne zaboravimo takođe da je Perast dugo bio potpuno odsečen od bliskoga Risna, preko kojega je mogao doći taj uticaj. I još nešto: u zapadnocrnogorskim govorima, koje su neki (Vušović) nazivali istočnohercegovačkim, postoje brojne lokalne razlike. Primjera radi, Piva ne zna za *h*. Nikšićka župa gubi *j* u: *edva, esam, esi, trebau* i sl. Stanje je, dakle, svuda raznoliko kad je u pitanju jezička mikrostruktura.

⁹² Mladenović, 37.

⁹³ Branislav Ostojić, *Jezik Petra I Petrovića*, CANU, Titograd, 1976, 172.

⁹⁴ *Govor istočne Hercegovine*, SEZb, knj. XIV, Beograd, 1964. Rešetar je za dubrovački govor konstatovao i kanovačku osobinu: *onom dobrom ženi, u mojoj ruci*, dok istočnohercegovački ne zna za ovu osobinu. U dubr. je redovno: *mačom, nožom, kraljom*, što je u istočnohercegovačkome uvijek na *-em*. Rešetar kaže da dubr. nema imperfekta „osim bješe“ a ni aorista „nema nikako“. U istočnohercegovačkome ti su oblici, naročito aorist, obični, piše Peco (str. 22–23).

Razliku između istočnohercegovačkoga i dubrovačkoga Peco je sažeo na ovijeh nekoliko tačaka: 1) Nejednaka im je zamjena starog *jata*. 2) Istočnohercegovački zna za jotovanje svih suglasnika ispred *jata*, dubrovački ne zna. 3) Suglasnik *m* na kraju riječi u dubrovačkome se zamjenjuje suglasnikom *n* (jesam : jesan). Istočnohercegovački ne zna za tu osobinu. 5) U istočnohercegovačkome nemamo skraćivanje dugoga vokalnog *r* kao u dubrovačkome. 6) U dubrovačkome je *jena*, *jana*. U istočnohercegovačkome samo *jedna*, *jadna*. 7) Prema dubrovačkome *tega*, *temu*, *ovega*, *ovemu*, istočnohercegovački zna samo za *toga*, *tome*, *ovoga*, *ovome*. 8) Dubrovački zna za nastavak *-man*: *kokošiman*, *nožiman*, *zubiman*, *rukozan*, što je u ovome drugome nepoznato...

Iz svih navedenih primjera vidi se da je Nenadićev jezik bliži istočnohercegovačkome, odnosno onijem oblicima koji su mu zajednički s crnogorskim govorima, nego dubrovačkom. Da bismo bili sigurniji u pravu prirodu istočnohercegovačkoga govora, navešćemo, prema Pecu, njegove osnovne odlike: 1) Ima dosljednu ijekavštinu, „naravno sa izuzecima za koje zna i književni jezik ijekavskog narječja“. Ova je osobina zajednička i Nenadiću i ostalijem crnogorskim govorima. 2) Redovno je zastupljeno *nijesam*. Ovo je također zajednička karakteristika pomenutih govora. 3) Istočnohercegovački ne zna za ikavizme. Tu je razlika, jer ikavizama ima i na Crnogorskom primorju i u zaleđu. Rešetar⁹⁵ zabilježio je ikavizme u Zeti (Mahala, Golubovci, Berislavci): *pobilio je*, *mliko*, *sino*, *snig*, *srida*, *svit*... Pod 4. i 5. Peco navodi jotovanja koja su također zajednička. 6) Svi na ovome području razlikuju *č* i *ć*, *dž* i *đ* (*džak* : *đak*), *lj* i *j*, *nj* i *n*. Ovo je također zajednička osobina. 7) Grupa *št* u: *šteta*, *ognjište*, *bunjište*, čuva se u svijem navedenim govorima. 8) Grupu *žd* (*dažddevnjak* i sl.) teško je kontrolisati jer u Nenadića nema primjera, dok je u govorima uobičajena. 9) Promjena imena je *Pero* > *Pera* > *Peru*, svuda ista. 10) Prisvojni pridjev je na *-ov*, prema istome pravilu. I tu su ovi govori saglasni. 11) Enklitički ovlik *vi* (= vam) je „u svakodnevnoj upotrebi“ i izvan istočnohercegovačkih govora. 12) Nastavci starijih tvrdih osnova: *vrućijem*, *tvrdijem*... također. 13) Imperfekat je poznat, iako nije čest, a češći je nego u centralnohercegovačkome i zapadnohercegovačkome. Istina, nešto je rjeđi nego u ostalijem crnogorskim govorima. 14) Daničićev ak-

⁹⁵ Der štokavische Dialekt, 79/80. No D. Majić je ovo zabilježio isključivo kod muslimana. (Starinske crte u govoru našeg kraja, „Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije“, 4, 1933. Konačnu riječ o ovome dao je Adnan Čirgić u knjizi: Rječnik govora podgoričkih muslimana, ICJJ, Podgorica, 2007, s analizom u Predgovoru 5–38.

cenat: *držimo*, *čitamo* poznat je u svijem navedenim govorima. Što se tiče zapadnohercegovačkoga, taj govor nema dosljednu ijekavštinu; odrečni je oblik *nisam*; ima ikavizama; jotovanje je nepotpuno; mnogi se razlikuju č i ć i sl.; promjena je imena *Jovo* > *Jove* > *Jovi* a u skladu s tijem i prisvojni pridjev: *Jovin*, *Radin*; u padežima imamo nastavke starijih mekih osnova: *tvrdim*, *vrućim*, *našim*. U centralnohercegovačkome, osim mješavine dva navedena govora, imamo i *lj* zamijenjeno sa *j*: *ljudi* : *judi*; *ulje* : *uje*, poznato u Konavlima ali ne u Boki.

Zaključak: Nenadićev jezik bliži je istočnohercegovačkome dijalektu nego dubrovačkome, ali ta sličnost dolazi zbog podudarnosti istočnohercegovačkih i crnogorskih govora, jer je Nenadićev jezik dio crnogorskoga jezika. Jedina vidnija osobina koja Nenadića veže uz istočnohercegovački, koja nije i zajednička, jeste sažimanje *-ao* u *-o* u glagolskom pridjevu radnom: *bacô*, *došô*, *čekô*, *obrô*, *pošô*, dok u govorima kontinentalne Crne Gore imamo: *bacâ*, *čekâ*, *došâ*.

Postoje brojne razlike između Nenadićeva jezika i istočnohercegovačkih govora koje je obradio Peco. Grupa *hv*, u Nenadića konstanta, u istočnohercegovačkim je često pretvorena u *f*.⁹⁶ Sekundarno *h* (75) ovđe nije zabilježeno (*februar* npr.). *H* se ne mijenja u *g* (*živijeg*, *zlatnijeg*, *ig*), kao što je u primjerima koje navodi Peco.⁹⁷ Gubljenje glasa *h* takođe u Nenadića nije zapaženo. Međutijem, sekundarna vrijednost *jata* je zastupljena (u primjerima tipa: *krompijer*).⁹⁸ Krupna je razlika u genitivu množine imenica. Peco navodi: *dinara*, *dubova*, *vukova*.⁹⁹ Nenadić ima *-ah*: *neđeljah*, *mukah*, *tugah*.

Nenadićev kontakt s istočnohercegovačkim govorom nije, razumije se, bio moguć preko literature već jedino preko doseljenika. Kad je već riječ o tome, zaboravlja se i na obratnu migraciju, iz Boke u Hercegovinu, kako je to dokumentovao isti Peco.¹⁰⁰ Ipak, većina osobina koje Nenadićev jezik vežu s istočnohercegovačkim govorima upravo su one koje su zajedničke istočnohercegovačkim i crnogorskim govorima.

⁹⁶ Peco, 76.

⁹⁷ Isto, 74.

⁹⁸ Isto, 60.

⁹⁹ Isto, 118.

¹⁰⁰ Iz etnografske literature Peco je izveo ove podatke: u Bilećkim Rudinama bilo je 12, 7, to jest 1/6 starinaca, 39, to jest 74% doseljenika iz Crne Gore, 16,02% iz Boke a u Zupcima, Šumi i Površu iz Crne Gore je 29,37% doseljenika, iz Boke i Dalmacije 21,77%. Ovđe su iz Kuća 2 porodice a po jedna iz Rovaca, Cuca, Ćeklića, Drobnjaka, Ozrinića, Povije, Trešnjeva, 3 porodice iz Herceg Novoga, jedna iz Risna. Ovaj „obratni“ migracioni proces iz primorja u zaleđe bio je uvijek u izučavanjima zanemaren.

Treći uticaj Nenadićev jezik pretrpio je od sušednih crnogorskih govora iz zaleđa. To je vrijeme kada je kontinentalna Crna Gora gotovo bez literature. Osim nekoliko pjesama vladike Vasilija u *Cetinjskom ljetopisu* i njegove *Istorije o Crnoj Gori* (1754), K. Radonjić: *Kratki opis Zete i Crne Gore* (iz 1774) i sličnijih spisa koji nijesu lišeni pripovjedačkoga dara, ostaju samo zapisi i pisma, kao uvod u leksički bogate, stilski i retorički razuđene poslanice Petra I. Dakle, kontinentalni uticaj dolazio je jedino preko govora doseljenika. No doseljenici su bili maltene svi, samo je neko došao prije deset godina a neko prije dva vijeka.¹⁰¹ To je i jedan od razloga za postepeno ujednačavanje crnogorskoga (koine) jezičkoga sloja na cijeloj teritoriji.

Ako po istoj Pecovoj strukturnoj shemi navedemo sličnosti i razlike jezika Nenadića i crnogorskih govora iz zaleđa, dobićemo ove rezultate: 1) Ijekavizam, sa primjesama ekavizma i ikavizma je zajednički. 2) Niječni oblik je – *nijesam*.) Jotovanje je nešto dosljednije u zaleđu nego u Nenadića, preko čije teritorije i prolazi struja jotovanja na zapad, đe se gasi. 4) Razlikuje se *č* i *ć*, *dž* i *đ*, *lj* i *j* (osim izuzetaka), *nj* i *n*. 5) O grupama *št* i *žd* nema se što reći, jer za ovo područje nijesu karakteristične ali su zato zanimljive grupe *šn*, *žn*, *šl*, *žl*, koje nastaju od *sn*, *zn*, *sl*, *zl*. U svakom slučaju, ta grupa ne prodiere ni do Dobrote ni do Perasta i u tome je jedna od razlika između Nenadićeva jezika i katunskih govora na primjer. Pešikan smatra da „starocrnogorska akcentuacija – budući da zahvata i Primorje i da se spušta u Zetsku ravnici – nije mogla nastati u doba poslije pada Zete; u tom pravcu svjedoče i neke čisto lingvističke zakonitosti (akcenat na prvom dijelu nekadašnjih diftonga: *dioba*, *seoce*, *mijena* i sl.)“, iz čega izvlači zaključak da je „još u predtursko doba ocrtana osnovna podjela crnogorskih govora na 1. govore hercegovačkog tipa (iako tada nije bilo

¹⁰¹ Kao: otac pape Siksta V (1585–90), koji je iz Bijelskih Kruševica priješao na talijansku obalu; Nikola Mainjanin (Kotoranin, Modruški, 1480), koji je postao papin izaslanik kod Korvina i biskup modruški; Zmajevići, koji su s Njeguša sišli na Mrlatovo i dali dva katolička nadbiskupa; Pime, njihovi zemljaci, među kojijema i poeta laureatus Bernard; Bajo Pivljanin i njegovi hajduci; Milatovići, koji su naselili odjednom čitavo područje Stoliva; pet stotina doseljenika odjednom u Perastu, tako da su višak slali u Istru – sve su to samo ubodi igle na jednom goblenu koji ima još mnogo boja i konaca. Ako pogledamo spisak peraških bratstava (kazada), naći ćemo da su i oni koji imaju neko romanizirano prezime, kao Dentali (ali oni su Zubaci), Ballo (Balovići), Siloppi, po istijem mletačkim izvorima, došli odnekud s Istoka. Prezimena: Andrićević, Smilojević, Balević, Martinović, Petrović, Krstićević, Vukašević, Šestokril(ov)ić, Perojević, Ratković, Vulović, Mioković, Banijević, Stojišić, Tomašević, koje nalazimo među najvažnijim Perašanima dokaz su njihova porijekla.

naziva Hercegovina! – R. R.); 2. brdske (istočnocrnogorske) govore i 3. govore Stare Crne Gore i Primorja, možda već sa začecima diferenciranja i ova dva pojasa“.¹⁰²

Objavljujući mapu tih govora, Pešikan u korekturi dodaje, na susjednoj stranici, da mu je prof. Vujović saopštio da se zona *šn, žn* proteže i na Grbalj i da u tom smislu treba korigovati mapu. Na Brozovićevoj mapi hercegovački govor utiče na područje Risna, ali ne i sve do Orahovca.

Pešikan dalje kaže da je razdoblje od pada Zete pa negde do XVIII vijeka nesumnjivo predstavljalo vrijeme formiranja manje-više konačnijih dijalekatskih odnosa i granica na terenu Crne Gore. Dolazi do: a) oštrijeg odvajanja primorskih govora od starocrnogorskih i do jačanja njihovih veza s našim primorskim pojasom uopšte, što je, svakako, uslovljeno mletačkom okupacijom; b) znatnijeg izdvajanja i osobenijeg razvoja „starocrnogorskih“ govora, o čemu najreljefnije svjedoči nominativ tipa *Mare* (mj. *Mara*), pojava pretvaranja *sn, zn, sl* i *zl* u *šn, žn, šl, žl*, zatijem čuvanje glasa *h* i dr.¹⁰³

Pošto smo već pomenuli da ovo pretvaranje nije zahvatilo Primorje dalje od Grblja, treba da dodamo da se u Nenadića ipak nadje *š-nj* u vezama proklitike i zamjenice *sc gnime = š njime*, što je pojava koja se zatiče na širokom prostoru, a i u Hektorovića.¹⁰⁴ *S* ispred *lj* postaje *š* (*mišlju*).

Ako se pozabavimo hronologijom ove pojave, naći ćemo da „poznata promena grupa suglasnika *sn, zn, sl, zl* u *šn, žn, šl, žl*, koja spada u jednu vrstu asimilacije suglasnika po mestu obrazovanja¹⁰⁵ i koja je zastupljena u nizu današnjih zetskih govora“¹⁰⁶ u jeziku vladike Danila nije zastupljena nijednim primjerom!¹⁰⁷ U narodnijem govorima njegova vremena ova pojava bila je poznata, iako se navedene grupe bez završene asimilacije javljaju u jeziku vladike Danila, vladike Vasilija i u djelima Njegoša. Međutim, pojava je maksimalno ostvarena u Diki crnogorskoj S. M. Sarajlije. Nju je, uostalom, Vuk u predgovoru Srpskih poslovice (1836) istakao kao bitnu osobinu „starocrnogorskih“ govora onoga vremena, a za nju znaju i drugi crnogorski govori. Ta se razlika između Nenadićeva jezika i „zetskog dijalekta“ razvila kasnije pa je, u istorijskom smislu, i nema!

¹⁰² M. Pešikan, Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori, Beograd, 1965.

¹⁰³ Isto, 350/351. M. Stevanović, Istorija, 39/40.

¹⁰⁴ Mladenović, Jezik P. Hektorovića, Novi Sad, 1968, 18.

¹⁰⁵ Pešikan, 111.

¹⁰⁶ Miletić, Crmnički govor, SDZb, knj. IX (1940), 350–351.

¹⁰⁷ Mladenović, Jezik vladike Danila, 95.

Muška dvosložna imena s dugouzlaznijem akcentom na prvome slogu tipa: *Pero*, *Rade* imaju promjenu kao *Marko*. Ova promjena teško se dokumentuje u prikazanjima Nenadića, jer nema odgovarajućih primjera, ali se u njegovu jeziku potvrđuje iz *Šambeka* (*Pisa u Tebe dondu Radu*). Isto bi se odnosilo i na prisvojni pridjev.

Enklitički oblik za dativ množine *vi* (= vama) takođe je zajednički za sve tri grupe govora – bokokotorske, govore crnogorskoga zaleđa (odnosno, za sve crnogorske govore) i istočnohercegovačke.

Stare tvrde osnove u promjeni pridjeva i pridjevskih zamjenica (*vrućijem*, *tvrdijem*) predstavljaju još jednu zajedničku osobinu navedenih govora.

U pogledu imperfekta, naći ćemo sličan omjer kao u djelima Petra I. Ostojić je nabrojao 141 primjer aorista prema 33 primjera imperfekta.¹⁰⁸ I u Nenadića je aorist češći.

Time smo iscrpli spisak, kako ga koncipira Peco, karakterišući istočnohercegovačke, centralnohercegovačke i zapadnohercegovačke govore kao i dubrovački govor.

Vratimo se sada glagolskom pridjevu radnom. U Nenadića smo dokumentovali: *našo*, *reko*, *došo* prema crnogorskom *naša*, *doša*. I ovo je pojava kojoj je trebalo vremena da se ustali. Najstariju potvrdu (primjer: *došo*) Daničić navodi iz početka XVI vijeka iz jezika N. Ranjine, a s kraja toga vijeka iz jezika D. Zlatarića. A. Vajan pominje četiri primjera s *-a* nastalih iz *ao* i *'l*, dok Pešikan u jednom pismu iz XVIII vijeka, iz Cuca, navodi nesažete oblike *dao*, *podržao*. Mladenović povodom ovoga ističe da se „bar za njeguški govor mora uzeti da je u prvoj polovini XVIII veka, a i pre ovog vremena, došlo do pojave eliminisanja grupe *-ao*“.¹⁰⁹ Znatno mlađa građa iz jezika Petra I (najstarije pismo iz 1796. godine) pokazuje sažete i nesažete primjere: *ao* > *a*, *ao* > *ao*, a izvjesni leksemi javljaju se u dubletima kao: *pisao*, *pisa*; *poslao*, *posla*; *došao*, *doša*. Tendencija je, dakle, jasna. Promjena nije bila sasvim završena, ali je uvijek vodila k sažimanju *ao* u *a*. Međutim, u govorima ševerne Crne Gore *ao* je davalo *o*, kako to Vušović navodi za Nikšićku Župu a Jovan Vuković za Pivu i Drobnjake.¹¹⁰

Pogledajmo još jednom kakvo je stanje u genitivu množine. Peco za istočnohercegovački govor kaže: „Kao što se može i očekivati, u ovom

¹⁰⁸ *Jezik Petra I*, Titograd, 1976, 165/166.

¹⁰⁹ *Jezik vladike Danila*, 84.

¹¹⁰ Navedena djela, 13 i 21.

govoru najobičniji je genitiv množine na *a*“. Peco ne navodi nijedan primjer sa *-h*. U jeziku vladike Danila, kao što znamo – starijeg od Nenadića, ima genitivnih nastavaka *-ah*, *-ih*). Na *-ah* su imenice muškoga roda, donekle imenice srednjega roda i u najviše primjera imenice ženskoga roda. Na *-ih* su imenice ž. r. na suglasnik. Genitiv bez nastavka inspirisan je uglavnom knjiškom, rukopisnom tradicijom.¹¹¹ Petar I ima najčešće genitiv na *-ah*. Ostojić navodi samo tri primjera na *-a*.¹¹² Prema frekvenciji nastavka *-ah*, *-a*, *-ih*, Ostojić kaže: „U našem materijalu nesrazmjerno su brojniji primjeri sa suglasnikom *h* na kraju“. Kao što smo ranije dokumentovali, Nenadić se u ovom karakterističnom primjeru sasvim priklanja uz kontinentalne crnogorske govore koji su se, na ovaj način, spuštili do same obale.

Prema do sada ispitivanijem uticajima, Nenadićev jezik nalazimo u najbližem kontaktu s govorima zaleđa i jezikom njegovijeh bliskih pret-hodnika i nasljednika, vladike Danila i Petra I. Osim glagolskog pridjeva radnoga, nijesmo našli nijednu krupnu razliku između Nenadićeva jezika i okolnijeh govora. Mogli bismo uzeti za kontrolu jezik Vuka Popovića Rišnjanina, koji je život proveo uglavnom u Kotoru i Stefana M. Ljubiše, Budvanina, koji je dugo živio u Zadru i Beču. Na osnovu studije o njihovijem padežima Mato Pižurica je došao do zaključka da se Popović i Ljubiša vezuju za isti dijalekatski tip, ali ipak za njegove različite zone, jer je Popović bliži srednjokatunskom govoru, dok je Ljubiša predstavnik govorne zone koja se bliže priključuje Crmnici i dijelu jugoistočne zone srednjokatunskih govora.¹¹³

Četvrti uticaj na Nenadićev jezik izvire iz sopstene tradicije.

U ovom smislu karakterističan je primjer Mrko(je)vića, na čiji se jezik gleda kao na arhaizam.¹¹⁴ Taj jezik čuva neke riječi i oblike iz naše starine (primjera radi, *lačan* – gladan, *lajno* – izmet, kao u slovenačkom i češkom; *zajeac* (zec), *gredjet* (dolaziti) iz najstarijih staroslovenskih spomenika, *kosma* (kosa), *kami* (kamen), *bratnji* (bratov) i sl.

Pod uticajem mletačke okupacije jednoga dijela i turske okupacije drugoga dijela Boke te pod dejstvom donesenijeh shvatanja plemensko-

¹¹¹ Mladenović, 129/130.

¹¹² Nav. djelo, 128, 137.

¹¹³ Mato Pižurica, *Upotreba padeža u jeziku S.M. Ljubiše i V. Popovića*, u „Prilozima proučavanju jezika“, knj. 5, Novi Sad, 1969, str. 237.

¹¹⁴ Vujovićeva studija u SDZb knj. XVIII, 73–398. Rad: *Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji* Vujović je objavio u „Zborniku za jezik i književnost“, knj. 1, Titograd, 1972, 1–5. Zapravo, mi smo ga koristili prema ovom izdanju a prvobitno je objavljen u JF XXV/1–2, 511–517.

rodovske organizacije, stanovnici Boke su živjeli u mnoštvu izdvojenijeh opština odnosno komunitadi, koje su se u duhu ondašnjega govora nazivale *državama*. U uslovima takvoga separatizma postojala su samo dva integrativna procesa: latinička pismenost i literatura širega područja pod Mlečićima i u slobodnome Dubrovniku, s jedne strane, i doseljenička masa u više slojeva, s druge strane. Kontaminacija ovijeh uticaja: jadranskoga područja i pretežno crnogorskoga, a zatim i „hercegovačkoga“ zaleđa, u kome je opet bilo masovno doseljavanje iz Crne Gore (!), dala je onaj tip jezika koji je podudaran s nekim osobinama jedne i druge struje.

Već čitanje Zmajevićeve *Slovinske Dubrave* (inspirisane zemljotresom 1667), uvjerava nas da je taj tip govora, sto godina prije Nenadićeva *Nauka*, zasnovanoga na običajnom govorenju, već bio izgrađen. Prvi stih nudi nam *proljeće* mjesto *prolitja*, drugi *radost* u zamjenu za *rados*. Već u prvom stihu imamo aorist *bješe*, u četvrtom imperfekat *cvjetaše*. Grupa *tk*, koja se u Nenadića još uvijek, mada s izuzecima, održava u oblicima zamjenica: *tko*, *tkoji*, *tkomu*, u Zmajevića je već razbijena. U *Slovinskoj Dubravi* čitam: *koji* (17, 72, 127, 140, 154), *koje* (122, 237, 315), *koju* (44, 161), *komu* (281), *koga* (305), *kojemu* (10), samo jedan primjer skraćenoga oblika *ki* (298) i nijedan primjer grupe *tk*.¹¹⁵ Zar je onda čudno da te grupe nema ni u Marka Balovića, 1733. godine? No koliko god u ovome Zmajević bio savremeniji od Nenadića, po grupi *hv*, koja je u njega, razvijena on je bliži govoru puka a udaljeniji od normativnoga jezika do kojega je Nenadiću stalo, prije nego su te norme *urednopisanja* i ustanovljene. On se trudi da ih sam nađe, idući tragovima Vitezovića, Ignjata Đurđevića i drugih. I u tome je jedna od osobina njegova jezika. On neke oblike održava vještački, smatrajući da su pravilni.

Videli smo, dakle, da već Zmajević ispoljava neke osobine bokeljskih govora, iako je pod uticajem dubrovačke literature. Prema svjedočenju Vulovića, on je imao „izpis svih umotvorijah dubrovačkih pjesnika“.¹¹⁶ Njemu se pripisivalo prevođenje *Osmana* na deseterac! Bez obzira na to da li je on to činio, ili inspirisao, bez obzira, čak, i na pitanje da li je s time imao ikakve veze, to je podatak o drugoj jakoj struji – narodnoj poeziji.

Taj pokret ostavio je jedan opipljiv rezultat: mnoštvo rukopisnijeh zbirki narodnijeh pjesama, bugarštica i onijeh u desetercu, lirskih pjesama, počašnica i sl. I dok je uticaj dubrovačke literature morao postepeno da

¹¹⁵ U zagradi je broj stiha prema Miloševićevu izdanju, Anali HI Dubrovnik, god. XII, 1970, 297–329.

¹¹⁶ Vulović, pismo Bogišiću. M. Pantić, u „Zborniku istorije književnosti“, II, SAN, 1961, 203–231.

slabi, uticaj narodnoga govora je jačao. Uostalom, i sam Nenadić javno se opredijelio za *običajno govorenje* u *Nauku* 1768. godine. A u istom smislu izjašnjava se i budvanski kanonik Kojović (1751–1845) na naslovnoj strani zbirke pjesama: „Versi ali rime slovinske po govorenju od Budve i njezine države...” (faksimil, Bar, 388).

Napomena o sintaksi

Sintaksu smo izdvojili iz opštega razmatranja o jeziku zato što je osobena sintaksa svih primorskih pisaca, i u Boki i u Dalmaciji, pod uticajem običajnoga govorenja stvaranoga dugom mletačkom okupacijom. U tom smislu Nenadićev jezik ne ispoljava individualne karakteristike. Navešćemo nekoliko tipova ovijeh uticaja:

Prijedlog *od* uz imenicu vrši posesivnu funkciju: *vladavac od Jerusolima, poglavica od Žudjele, dvor od poglavice, vrata od dvora*.

Prijedlog *za* uz infinitiv takođe je kalk. Evo primjera: *Da ide ovamo za umriti, Što obećah za ispuniti, za slijediti tvu raseržbu, Za dat glase svemu puku, za vidjeti što se učini, Ali za dić' taku smutnju...* (Svi su primjeri iz *Prikazanja muke Jezusove*.)

Zapovjedni način glagola *činjeti* (*Čini ovdi da uljeze*), odgovara talijanskome: *Fa lo entrare*. Isto je i: *Da ga čini on mučiti*.

Poremećen je redosljed u *Smutio me si* (150), dok su pleonastične, talijanske forme: *Jaoh, puca mi srce u meni* i *Muti mi se srce u meni*.

Slovenski genitiv je u primjeru: *A ja držim da on neće Ozlovoljit puka ovoga*.

Poremećen odnos pravca i mjesta imamo u primjeru: *Uljego je ovdi u gradu* i dr. U NeN ima više ovakvih slučajeva, mada ima i pravilnijeh primjena (*ne imaju se đetići, ni druga muška čeljad kupiti u crkvi* – Nauk, 15).

Tako su naši primorski pisci čuvali leksiku od romanizama, ali su romanizmi neopaženo ušli u konstrukciju rečenice.

Ovo je, kako rekosmo, uvod u izučavanje jezika ovijeh pisaca. Za uvod, nadamo se, trud i nije bio toliko bezuspješan. Jezik je ovde samo jedan, iako važniji, elemenat *prikazanja* kao oblika narodnoga i umjetničkoga stvaralaštva. S obzirom na nizak umjetnički nivo svih bokokotorskih prikazanja, osim Nenadićevog, treba da zaključimo da je ovaj rad brojnijeh prepisivača, od kojih mnogi nijesu imali nikakve veze s bogoslužjenjem, prvjenstveno značajan za čuvanje narodnoga jezika u vrijeme mletačke okupacije. A održavanje pozorišne tradicije olakšalo je prodor svjetovnoga pozorišta i svjetovne drame.

Literatura

- Bogišić, Rafo: Leut i trublja, Zagreb, 1971.
- Bošković, Radosav: Uporedna gramatika slovenskih jezika, I, Beograd, 1968.
- Brajković, Tomo: Peraški dijalekat, Program C. K. Državne Velike Gimnazije u Kotoru za šk. godinu 1892/93.
- Budmani, Pero: Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad JAZU LXV, 1883.
- Čirgić, Adnan: Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji, Matica, br. 34/35, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008.
- Čirgić, Adnan: O klasifikaciji crnogorskih govora, Lingua Montenegrina, br. 2, Cetinje, 2008.
- Čirgić, Adnan: Rječnik govora podgoričkih muslimana, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Podgorica, 2007.
- Crnogorska književnost od XII do XIX vijeka, knj. 11, Cetinje, 1996.
- Drinov, M.: Заселение Балканского Полуострова Славянами, Москва, 1873.
- Držić, Džore: Stari pisci hrvatski, II, drugo izdanje, priredio Milan Rešetar, Zagreb, 1937.
- Erdeljanović, Jovan: Etničko srodstvo Bokelja i Crnogoraca, Glas SA XCVI, 1920.
- Hamm, Josip: Staroslavenska gramatika, IV izdanje, Zagreb, 1974.
- Jonke, Ljudevit: Književni jezik u teoriji i praksi, II izdanje, Zagreb, 1965.
- Kojić, Antun: Moje doba, izbor i prijevod S. Mijuškovića u „Luči“, br. 26, 1969.
- Kulišić, Špiro: Etnološka ispitivanja u Boki Kotorskoj, „Spomenik“ CIII SANU, Beograd, 1953.
- Majić, Dragoljub: Starinske crte u govoru našeg kraja, „Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije“, 4, 1933.
- Макаев, Э. А.: Общая теория сравнительного языкознания, Москва, 1977.
- Malić, Dragica: Jezik prve hrvatske pjesmarice, Zagreb, 1972.
- Maretić, Tomo: Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima, Djela JAZU, knj. 9, Zagreb, 1889.

- Martinović, Niko S.: Rešetarovo mišljenje o crnogorskom dijalektu, Stvaranje, 2, 1958.
- Miletić, Branko: Crnički govor, SDZb, knj. IX, 1940.
- Milošević, Miloš: Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. godine, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku god. XII, 1970.
- Milović, Jevto: Njgoš u slici i riječi, Titograd, 1974.
- Milović, Jevto: Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782), Cetinje, 1956.
- Mladenović, Aleksandar: Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika, Godišnjak FF u Novom Sadu, knj. II, 1957.
- Mladenović, Aleksandar: Jezik P. Hektorovića, Novi Sad, 1968.
- Mladenović, Aleksandar: Jezik vladike Danila, Novi Sad, 1973.
- Moguš, Milan & Vončina, Josip: Latinica u Hrvata, „Radovi Zavoda za slavensku filologiju“, 11, Zagreb, 1969.
- Musić, Srđan: Romanizmi u severo-zapadnoj Boki, Beograd, 1972.
- Nakićenović, Sava: Boka, Beograd, 1913.
- Nenadić, Ivan Antun: Slijepa pravda, Biblioteka *Luča*, Titograd, 1975.
- Nikčević, Vojislav P.: Crnogorski jezik, II, Cetinje, 1997.
- Ostojić, Branislav: Jezik Petra I Petrovića, CANU, Titograd, 1976.
- Pantić, Miroslav: Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka, Beograd, 1964.
- Pantić, Miroslav: Zbornik istorije književnosti, II, SAN, 1961.
- Paštrovske isprave XVI–XVIII vijeka, I, Cetinje, 1959.
- Peco, Asim: Govor istočne Hercegovine, SDZb, knj. XIV, Beograd, 1964.
- Pešikan, Mitar: Starocrnogorski, srednjokatunski i lješanski govori, Beograd, 1965.
- Pižurica, Mato: Upotreba padeža u jeziku S.M. LJubiše i V. Popovića, „Prilozi proučavanju jezika“, knj. 5, Novi Sad, 1969.
- Poezija baroka, Antologija crnogorske književnosti, II izdanje, Priredili: Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković, Titograd, 1966.
- Popović, Miodrag: Istorija srpske književnosti – romantizam I, Beograd, 1968.

- Proza baroka, „Luča“, knj. 55, 1978.
- Rešetar, Milan: Der štokavische Dialekt, Wien, 1907.
- Rešetar, Milan: Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, Wien, 1907.
- Rešetar, Milan: Najstarija dubrovačka proza, Beograd, 1962.
- Rotković, Radoslav: Crna Gora i Dušanovo Carstvo, Cetinje, 1997.
- Rotković, Radoslav: Nacionalna misao vladike Vasilija, „Doclea“, DANU, 4, 2003.
- Rotković, Radoslav: Oblici i dometi bokotorskih prikazanja – Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka, Podgorica, 2000.
- Rotković, Radoslav: Pridjevske i zamjeničke promjene, sa posebnim osvrtom na dužine, Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, zbornik, Cetinje, 2005.
- Ružičić, Gojko: Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekat u početku XVI v., Južnoslovenski filolog, IX (1930), 1–92, i X (1931), 1–90.
- Šafarik, Pavle: Serbische Lesekörner, Pesth, 1833.
- Šekularac, Božidar: Paštrovske isprave, III, Petrovac na Moru, 1999.
- Stanojević, Gligor: Crna Gora u doba vladike Danila, Cetinje, 1955.
- Štefanić, Vjekoslav: Hrvatska književnost srednjega vijeka, V stoljeća hrvatske književnosti, knj. 1, Zagreb, 1969.
- Stevanović, Mihailo: Gramatika srpskohrvataskoga jezika, Novi Sad, 1954.
- Stevanović, Mihailo: Istočnocrnogorski dijalekat, Južnoslovenski filolog, knj. III, 1933–34.
- Stulli, Joakim: Rjecosloxe, Dubrovnik, MDCCCVI (1806).
- Tomanović, Vaso: O romanskim elementima u bokeljskim govorima i njihov odnos prema domaćim, Boka, 4, 1972.
- Vujović, Luka: Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji, „Zbornik za jezik i književnost“, knj. 1, Titograd, 1972.
- Vujović, Luka: Mrkovićki dijalekat, SDZb, Beograd, 1969.
- Vulović, Srećko: Popis Narodnih Bokeljskih Spisatelja i njihovih djela, Program kotorske gimnazije za 1872/73, Dubrovnik, 1973.
- Vušović, Danilo: Prilozi proučavanju Njegoševa jezika, Južnoslovenski filolog, IX, 1930.

Radoslav ROTKOVIĆ

**INTRODUCTION TO THE STUDY OF BOKA KOTORSKA'S
MYSTERY PLAYS LANGUAGE WITH SPECIAL ATTENTION
PAID TO IVAN ANTUN NENADIĆ'S LANGUAGE**

The author lists basic characteristics of Boka Kotorska's mystery plays language, with special attention paid to Ivan Antun Nenadić's language. The language of mystery plays is compared to coastal speeches and language of our older writers such as vladika Danilo. The author pays special attention to orthography, accent, case-system, consonant groups, Nenadić's view on language and orthography, different influences on Ivan Antun Nenadić's language, some typical syntactic features, etc.

Key words: *Mystery plays, Montenegrin speeches, Montenegrin language, Ivan Antun Nenadić*

UDK: 003.349(497.6),,16“

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla)
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

PRILOG KULTURNOJ BAŠTINI: DVA KRAJIŠNIČKA PISMA IZ 17. STOLJEĆA

U radu se predstavljaju dva rukopisna bosanična pisma: *Pismo Huseina kadije novskoga od 12. 3. 1678. (sign. 1984^a, br. 13^a)* i *Pismo Resul-age i Sulejmana Agića knezu i dubrovačkoj gospodi iz 1675. (sign. 1984^a, br. 12^a)*. Pisma su pisana na bosanskome jeziku rukopisnom bosančicom u 17. stoljeću, a danas se čuvaju u biblioteci Državnoga arhiva u Dubrovniku. Latinična transliteracija obavljena je prema vlastitome čitanju autorice originalnih pisama.

Ključne riječi: *krajišničko pismo, transliteracija, bosančica*

I. Latinična transliteracija tekstova

Pismo Resul-age i Sulejmana Agića knezu i dubrovačkoj gospodi iz 1675; sign. 1984^a, br. 12^a

- 1) mnogo-pr(esv)ietlo¹ · i plemenito · i svake · časti · i časne
- 2) fale · dostoiniem · g(ospodi)nu · knezu · i gospodi · dubrovačkoj
- 3) pridraziem · priateliem · i dobrohotiocem · moiem

¹ Latinična transliteracija krajišničkih pisama obavljena je prema vlastitome čitanju autorice originalnih krajišničkih pisama 17. st. prema tabeli S. Damjanovića, uz obilježavanje transliteriranoga slova: **omege** (w) kao o sa kapićom (ô): (w = ô). Nadredno ispisana slova koja nisu znak kraćenja spuštamo u redak, a title rješavamo u malim okruglim zagradama. Velika slova i **znakovi interpunkcije prenose se tačno onako kako su upotrijebljeni u originalu**. (Isp.: Damjanović 2002: 48–49).

Nap.: izradi ovoga rada pridonijeli su moji boravci u Dubrovačkome državnom arhivu 2004. g. Lijepo zahvaljujem Ravnatelju i uposlenicima Arhiva, koji su mi omogućili pristup izvornoj građi i pri tome mi svesrdno pomagali.

- 4) ô(d) nas · resul · age · suleiman · agiĵa v.d.p. a potom
- 5) v.p.g. minute · dni · primismo · počtovanu · knigu · na od-
- 6) govor · po koioi · sve · razumiesmo · ĉo nam · pišuĵi · izradi
- 7) reĉep · ĉelebie · baranina · da ne buduĵi mu · oni · duĵnik ·
- 8) iz pulie · došo · draga · gospodo · da ako · uvijek · ne doĵie ·
- 9) tot · valia · da i to poĵie · vaše ie · p.g. varda · teme-
- 10) litu · pravdu · činilo · ako · reĉenoga · duĵnika · nie · stoie ·
- 11) gnegova · dobra · koia su · darĵana · da za gnega · dug plate ·
- 12) koi se · duĵnik · do·bio · u ruke · pravde · i metnut · u tam-
- 13) licu · i ne plativši · duga · opeta ga · činili · pustit
- 14) a za drugoga · duĵnika · paskoia · govoreĵi · ĉegoviĵie
- 15) paskoie · er · ie · vele · paskoia · v.p.g. moĵie · potanko · izi-
- 16) skati · i koie · i ĉegoviĵie · i u vašoi · kanĉalerii · upi-
- 17) sani · gnihova · imena · a naiposlie moĵe se iznaĵ · pitav-
- 18) ši · koi ie · paskoie · u ŝĵiavstvu · u ocignu · bio · to ĵe
- 19) se · i iznaĵ · i zato vi se · moleĵi · sarĉano · da varhu · reĉene
- 20) stvari · providite · i pravdu · učinite · zaĉo · u hapsu ·
- 21) ovoga · ĉovieka · ne mogu · darĵati · a opet · ne bih · uzo ·
- 22) kad · ovdi · doĵie · g(ospodi)n · paša · da bi · izišo · pridđa gn · ka-
- 23) ko · govori · da hoĵie · i pitat · od gnega · arz · da ide · na
- 24) portu · za izvadit · emer · za gnegovo · na kuĵiat · ĉo · to ·
- 25) nami · nikako · ne bi · drago · bilo zato vi · sarĉano · pripo-
- 26) ruĉuiemo · buduĵi · v.p.g. mudro · koie ĵe · sve potanko
- 27) razabrati · i učiniti · sve · mirno · i zato · na ovu · ĉe-
- 28) kamo · odgovor · i ako smo · mi · ĉo · dobri · na ove · strane
- 29) moĵete se · u nas · pouzdati · ne drugo · bog vi · veselio
- 30) i u gospoctvu · uzdarĵo.
- 31) iz novoga · na parvi · oktumbra · 1675.

[illegible]

47 № 0209. № 199 № 011118 № 0209. 2675

Pismo Huseina kadije novskoga od 12. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 13^a

- 1) mnogo · prisvietlo · i plemenito · i svake · čast-
- 2) i · i časne · fale · dostoinim · g(ospodi)nu · knezu · i gos-
- 3) podi · dubrovačkoi · ô(d) nas · husein · efendie ·
- 4) kadie · novskoga · v.d.p. a potom · poruke
- 5) nika · kuveliĵa · primismo · deset glava · še-
- 6) ĵera · koie nam · posilate · na koieh vi · zafalu-
- 7) iemo · iako · nadali smo se · da ĵemo · i fereču · skro-
- 8) it · začo · mi · niesmo · za v.g. pomankali · neg
- 9) vam · na gairetu · bili · kada · novalie · su pro-
- 10) tiva · vami · od nas · arza · iskahu · ia ih · ne og-
- 11) rati risah · neg im · dah · azir · čevap · čo pi-
- 12) tate · to · za moga · bremena · nie · bilo · tako
- 13) i ne znam · a kako · ne znam · tako · i ne dam · ta-
- 14) kodier · i od · druge · strane · suprotiva · va-
- 15) mi · od nas · arz se · iskaše · te z dobriem · har-
- 16) čom · ma za vašu · ljubav · ne dadosmo · buduĵi
- 17) vi · od stare · starine · priategli · i harača-
- 18) ri · čestitoga · carstva · nami bi · drago · bi-
- 19) lo · doli · doĵi · s vami se · sastati · i razgovo-
- 20) riti · ali · ne smiemo · kako · i sami · možete
- 21) pomisliti · nego · ako · imate · od mene · kak-
- 22) vu · potrebu · možete se · u nas · pouzdati · ov-
- 23) di · siedeĵi · da vi · opravim · koliko · da bih
- 24) i doli · došo · kako biste mi · musevedu · posla-
- 25) li · neĵemo · pomankati · a da vam · bog · bude
- 26) na pomoĵi · i čestito · carstvo · pomiluie
- 27) vas · koga · vrata · nastoite · uhitit se i
- 28) tu · derman · i čite · stoite · dobre · volie
- 29) bog ie · iaki · koi vas ĵie · izručiti · i u vaš · hal · pomoći
- 30) prid · vašiem · nepriategli. šeĵera · poslali ste
- 31) mi · i malo · kafe · pošlite mi · začo ie · neimam · zar-
- 32) na · a bez · ĵne · pasat se · ne možemo · a ovdí · neima ie
- 33) da uzmemo · a mi · svakako · ostaie mo · na vašemu · hiz-
- 34) metu · ne drugo · bog vi · veselio · i u gospoctvu · uzda-
- 35) ržo ۞
- 36) iz novoga · na 29 · mačia · 1678.

[illegible]

II. Zaključak

Do sada su transliterirana pisma – Pismo Resul-age i Sulejmana Agića knezu i dubrovačkoj gospodi iz 1675. i **Pismo Huseina kadije novskoga** od 12. 3. 1678. – bila nepoznata naučnoj i široj javnosti. S obzirom na to da smo iz 17. stoljeća uzbaštinili, prema dosadašnjim spoznajama, više od 800 krajišničkih bosaničkih pisama koja se nalaze u Dubrovačkome državnom arhivu, ovo je mali prilog koji će poslužiti kako za upoznavanje naše kulturne baštine, tako i za buduća paleografska i filološka istraživanja. Prvi put u povijesti bosanskoga književnog jezika prezentiramo originalna bosanična pisma i njihovu latiničnu transliteraciju.

I ova **bosanična pisma slična su „...pismima koja su nastajala u kancelarijama ostalih okolnih pa i ostalih evropskih zemalja...“**, a započinju „uvodnom formulom, koja je puna ceromonijalne učtivosti te iskazivanja uljudnosti, kako je bilo u ono doba uobičajeno“ (Nezirović 2004: 23), a svjedoče o dobrim diplomatskim vezama Resul-age, Sulejmana Agića i kadije novskoga (Huseina) sa **dubrovačkim knezom i dubrovačkom gospodom** toga perioda.

Izvori

1. Pismo Resul-age i Sulejmana Agića knezu i dubrovačkoj gospodi iz 1675; sign. 1984^a, br. 12^a
2. Pismo Huseina kadije novskoga od 12. 3. 1678; sign. 1984^a, br. 13^a

Literatura

- DAMJANOVIĆ, Stjepan (2002): *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb.
- KRAJIŠNIČKA pisma (2004): Odabrao i priredio Muhamed Nezirović, BZK Preporod, Sarajevo.
- TURBIĆ-HADŽAGIĆ, Amira 2004. Paleografske osobitosti ktitorsko-nadgrobnog natpisa sudije Gradiše, *Zbornik radova*, Tuzla, Vol. 31, br. 5, 85–93.
- TURBIĆ-HADŽAGIĆ, Amira 2005. Latinična transliteracija krajišničkih pisama, *Gradovrh, Časopis za književno-jezična, društvena i prirodosna pitanja*, Tuzla, Matica hrvatska, 115–121.

- TURBIĆ-HADŽAGIĆ, Amira, KASUMOVIĆ, Ahmet, IMA-MOVIĆ, Adisa 2005. Latinična transliteracija i transkripcija Pisma Omer-age Sulejmanagića Dubrovniku (krajiško pismo), *Zbornik radova*, Tuzla, Vol. 31, br. 6, 429–433.

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ

A SUPPLEMENT TO THE CULTURAL LEGACY: TWO LETTERS FROM KRAJINA FROM THE 17TH CENTURY

In this article two Bosnian hand-written letters are presented: *The Letter of Qadi Husein of Novski from 12th March 1678; sign. 1984^a, number 13^a* and *The Letter of Resul aga and Sulejman Agić to the Duke and the Gentlemen of Dubrovnik from 1675; sign. 1984^a, number 12^a*. The letters were hand-written in Bosnian language and Bosnian Cyrillic in the 17th century, and today they are kept in the library of State Archives in Dubrovnik. Latin transliteration was completed by the author's personal reading of original letters.

Key words: *letters from Krajina, transliteration, Bosnian Cyrillic*

UDK: 811-163.41'373.21 (497.16):630

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

DEGRADACIJA VEGETACIJE U TOPONIMIJI CRNE GORE

Preko toponima ostala su šedočanstva o procesima degradacije vegetacije, u prvom redu o uništenju šuma, bilo čovjekovom aktivnošću (šeća, krčevine, požari i dr.), bilo usljed prirodnih nepogoda (usova, vjetroizvale, biljne bolesti i dr.). Do sada je u Crnoj Gori evidentirano više od hiljadu takvih toponima. Primjeri: *Šećine, Šečište, Laz, Lazina, Lazovi, Trebnice, Trebište, Trebljevina, Ogorela glava, Ogorelače, Opaljeni ober, Paljevine, Palež, Požar, Požarišta, Žari, Žarište, Panjevi, Jelovi panj* i dr.

Ključne riječi: *degradacija vegetacije, toponimija, Crna Gora*

Kako je u prošlosti izgledao vegetacijski pokrivač na širem prostoru Crne Gore, može se prosuđivati na više načina. Najpouzdaniji su botanički sudovi, oni koje daju paleobotaničari i fitoekolozi, naročito kad je u pitanju prošlost geološkog trajanja. Ali kad je u pitanju nedavna prošlost, misli se na istorijsko doba, o izgledu vegetacije, uglavnom šuma, orijentacioni podaci mogu se pronaći u putopisima rijetkih posetilaca Crne Gore. Kad su u pitanju XIX vijek i početak XX stoljeća, onda su takvi putopisni podaci vrlo relevantni (Sommieres, Boué, Baldacci, Hassert, Erdeljanović, Pejatović, Jovićević i dr.). Treći metod je preko toponima, koji svojom semantikom „čuvaju“ prilično pouzdane karakteristike šumske flore i vegetacije na konkretnim lokalitetima, i to uglavnom kad su te šume bile u punom razvoju i maksimalnoj pokrovnosti. Isto tako, toponimi su i dragocjeni šedoci različitih procesa degradacije vegetacije, bilo da se radi o antropogenim uzrocima devastacije (krčenje šuma, šeće, paljevine i dr.), bilo usljed prirodnih nepogoda (usovi, vjetroizvale, požari uzrokovani gro-

mom, biljne bolesti i dr.). Postoje i prirodne smjene i sukcesije pojedinih šumskih vrsta, o čemu će biti riječi kasnije.

Nema putopisca koji je proputovao Crnom Gorom a da u svojim zabilješkama nije ostavio podatke o prirodnim karakteristikama predjela koje je pošećivao, na prvom mjestu o šumama. Takvi podaci danas su veoma dragocjeni, bez obzira na to da li su ih bilježili specijalisti iz prirodnih nauka (geolozi, geografi, biolozi) ili putopisci drugih usmjerenja.

Kad bi se sakupila, izučila i grafički predstavila (u vidu karata) sva putopisna građa, npr. o stanju šuma u Crnoj Gori, mogla bi se izraditi veoma značajna studija. Radi ilustracije, selektivnim odabirom iznosimo tek nekoliko karakterističnih primjera.

Kad su Pljevlja u doba Otomanske Imperije bila značajan politički i strateški centar, pošećivali su ih razni namjernici, o čemu šedoče sačuvani putopisi i druge zabilješke. Tako je prema interpretaciji T. PEJATOVIĆA 1986: 43 dato nekoliko podataka o zastupljenosti šuma u okolini Pljevalja: „Putnici iz 16-og i 17-og veka pričaju o neobično velikim šumama po ovom kraju“. O ovome se nalaze potvrde i u zapisima francuskoga poslanika He-a, koji je prošao pljevaljskim krajem 1621. i 1626. godine, a Pejatović se poziva i na putopise Benedeta Rambertia iz 1538. godine. Svi oni pominju veliku goru **Ranče**, od koje danas jedva ponegde da je tragova ostalo.

PEJATOVIĆ T. 1986: 44 citira i opise gustih jelovih i borovih šuma iz okoline Pljevalja koje je ostavio slavni francuski geograf i najpoznatiji balkanolog XIX stoljeća Ami Boué (1794–1881), koji je ovaj grad posetio 1838. godine.

Da su se šume bujno razvijale i u okolini Cetinja, bilježi i francuski general iz Napoleonova doba, Violla de SOMMIÈRES 1995: 168, koji je Crnu Goru posetio 1813. On piše: „Pošto smo se pozdravili s ljudima iz gornjih brda, krenuli smo prema Dobrskom Selu. Šume kroz koje smo pješčili bile su tako guste da smo stalno išli kroz pomrčinu, mada su to bili najljepši dani u godini.“

Slavni njemački geograf Kurt HASSERT 1995: 39, koji je dugo i temeljito izučavao geografske karakteristike Crne Gore, u zapažanjima iz 1891. bilježi: „Na nekadašnje bogatstvo šuma i tekućih voda podsećaju još samo nazivi mjesta, napušteni mlinovi i isušena šljunkovita riječna korita.“ Ili na drugom mjestu, HASSERT K. 1996: 325 piše: „Nijesu moćne prirodne sile nego ljudi opljačkali od krasa najljepši ukras i njegovo dragocjeno blago.“ HASSERT K. 1996: 589-596 posebni prilog posvetio je nazivu Montenegro, de je, osim svojega mišljenja, iznio i tumačenja brojnih au-

tora koji su se bavili montenegristikom. Jedna od pretpostavki za naziv vezana je za karakter biljnoga pokrivača (str. 591): „Prema tome, šumski pokrivač lako je mogao da dâ naziv Montenegro“.

Za Mrkojeviće i Krajinu, koji se nalaze na padinama planine Rumi-je, JOVIĆEVIĆ A. 1922 iznosi zanimljive podatke o antropogenoj degradaciji šuma: „Izgleda da su i Mrkojevići bili obrasli šumom, pa su je seljaci posjekli i zemlju ubaštinili. To se poznaje po ostacima šume, koja se još i danas na mnogim mjestima nalazi i po debelom sloju zemlje koja se zadržala.“ Ili: „Po Krajini s jezera vidi se samo gô kamen i krš... U Šestanima je najmanje šume.“

Postoji obimna botanička literatura u kojoj su egzaktno okarakterisani flora i vegetacija Crne Gore, kako njihovo recentno stanje tako i procesi i sukcesije kroz geološke epohe i istorijske faze razvoja ljudskoga društva. O tome kako su prikazani procesi degradacije šuma u naučnoj interpretaciji jednoga botaničara, ukazaćemo na nekoliko primjera iz monografije o vegetaciji širokoga pivskog područja koju je 1958. objavio Vilotije Blečić.

BLEČIĆ V. 1958: 34 govori o tome da su šume crnoga bora na području Pive nekad bile široko rasprostranjene i da postoji ubrzani proces njihova potiskivanja i nestajanja. Prirodnim procesom crni bor je potiskivan – u nižim regionima crnim grabom i dubom, u višim bukvom, dok su ga u subalpinskome regionu potiskivali jela, smrča i bukva. Blečić dalje naglašava da su na iščezavanje crnoga bora s prirodnih staništa najviše uticali antropogeni faktori: „Mnoga mesta koja nose u osnovama svojih naziva *bor* danas su oranice ili pašnjaci. Nije još tako redak slučaj da rai-
nik uzore panj od bora ili kleke.“ BLEČIĆ V. 1958: 105 ukazuje i na proces prorjeđivanja bijeloga bora koji se na planini Goliji održavao samo kao „ostatak“ nekadašnjih šuma.

Čak i bukva, koja je svojom pokrovnošću davala pečat crnogorskome planinskom pejzažu, nalazi se u procesu degradacije, potiskivanja i potpunoga gubljenja prašumskog karaktera. Za ovu pojavu BLEČIĆ V. 1958: 44 daje ilustrativan primjer iz Pive: „Oranice i livade većine sela Župe Pive stvorene su namesto gustih bukovih šuma. Pre trideset godina ispod sela Seljana (Romač lug i Aluge) nalazila se gusta bukova šuma sa stablima visokim do 30 metara, a u prečniku 50–70 cm. Danas je to sve pretvoreno u njive i zasađeno voćkama. No ni po čemu se ne bi reklo da je tu postojala gusta bukova šuma, ne pre tri decenije nego ni dva stoleća nazad“. Blečić ovde navodi dva toponima, **Romač lug** i **Aluge**, koji svojom semantikom upućuju na prvobitni izgled vegetacije na tim lokalitetima.

BLEČIĆ V. 1958: 42 na vrijeme je ukazao na kritičnu granicu proređivanja tise (*Taxus baccata*) u pivskim šumama, za koju kaže: „Sreće se u šumi bukve i jele iznad 1400 metara, ona je sada vrlo retka i brzo će iščeznuti“. Za jelu, koja čini posebnu vrijednost u crnogorskim četinarskim šumama, BLEČIĆ V. 1958: 44, 45 & 47 kaže da je u Mratinju šečom potisnuta za nekih sto do dvjesto metara u vertikalnome pojasu. Analizom polena dokazao je da je jela postepeno potiskivana i da je, osim šeće, proriđena i prirodnim putem, da je njeno mjesto vremenom zauzimala bukva.

Bor *krivulj*, ili kako ga još zovu *klekovina bora* (*Pinus mughus*), čini gornju šumsku granicu na prostoru visokih planina Pive i Durmitora, čime daje poseban pečat visokoplaninskom pejzažu. Uz to predstavlja zaštitni pojas visoke ekonomske šume u nižim pojasevima od sniježnih lavina i usova. Da je pojas klekovine veoma ugrožen ustanovio je BLEČIĆ V. 1958: 60 sljedećim zapisom: „Velike goleti iznad pojasa subalpinske bukve nastale su potiskivanjem klekovine bora od strane stočara putem pašnjaka, u cilju dobijanja većih pašnjačkih površina, a na blažim zaravnima i za košenje, kao npr. na planini Goliji“.

Da toponimi mogu imati veliku ulogu u rekonstrukciji ranijeg šumskog pokrivača i da u tom smislu imaju „širi informacioni potencijal“ pokazali su na primjeru Srbije JOVANOVIĆ B. & al. (1977 & 1978). Oni ne daju leksikonski pregled dendrotoponima, već se bave interpretacijama na validnim uzorcima. Autori izводе značajne pretpostavke i zaključke koji su i nama poslužili da na sličan način sagledamo probleme degradacije vegetacije u Crnoj Gori.

Na fitotoponimskoj onomastici, bilo da je riječ o fitonimima u užem smislu ili fitotoponimima, u Crnoj Gori se sistematski radi gotovo dvije decenije. Uz obradu i publikovanje nekoliko parcijalnih tema i problema, objavljen je i obimni leksikon „Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore“ (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003). Građa izložena u tome leksikonu, osim značaja sa stanovišta lingvistike, ima znatno veći značaj za rekonstrukciju biljnogeografskih sukcesija, problema degradacije vegetacije, zaštite prirode i sl.

Grubo uzeto, postoje dvije grupe toponima koje oslikavaju florističke i vegetacijske prilike na imenovanim lokalitetima: jedni koji uopšteno označavaju karakter vegetacije i njenu fiziognomiju, i drugi koji preko konkretnih vrsta i rodova određuju tip vegetacije.

Toponimi „uopštenog“ značenja svojom semantikom nagovještavaju opšti izgled i karakter životnoga staništa, bez naznaka koje biljne

vrste dominiraju na označenim lokalitetima, kao npr.: **Aluga (Haluga), Andrava, Gaj, Gora, Grm, Grmlje, Gvoz(d), Gvozdovi, Lug, Matina, Mrča, Mrčava, Omar (Homar), Ponikva (Ponikvica), Progalica, Prodo, Ras(t), Rastovi, Rudina, Tmor, Trubjela, Šibut, Šibljak, Šuma, Šumnata prodo, Zabio** i dr.

Osnove iz kojih su izvedeni ovi toponimi, njihovi apelativi, a time i cjelovita etimologija i semantika, nijesu u crnogorskoj lingvistici dosljedno objašnjeni. Još uvijek se oslanjamo samo na laička i iskustvena tumačenja, koja ne treba nipošto zaobilaziti, ali bez cjelovite onomastičke obrade ona ne mogu biti precizirana.

Kako su toponimi vezani za konkretne objekte prirode, to se za njihovo opisivanje i objašnjavanje treba koristiti i metodologijom prirodnih nauka, naročito terenskim izučavanjima (botanika, geografija, biologija i dr.).

Da onomastika krije u sebi niz zamki, naročito kad se pojedini problemi jednostrano tumače, pokazaćemo na nekoliko primjera. Nazivu **Aluga (Haluga)** KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 5, 81 & 603 za Crnu Goru daje pogrešno tumačenje. Zaveden stihom „Dok uljeze niz haluge tvrde“ izvodi tvrdnju da je „*aluga* isto što i provalija (die Kluft, caverno hiatus)“. U drugom objašnjenju koje daje za Bačku i Liku, KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 81 ističe da *haluga* znači isto što i *travuljina, korov*, što je donekle vjernije od onoga iz Crne Gore. Sigurno je da *aluge* mogu biti teško prohodne, ali to je više zbog šumskog gustiša nego zbog složenoga reljefa. To potvrđuje oko 350 toponima s osnovom *aluga* koje su saopštili PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 29–32. Bilo da su toponimi uzimani iz literaturnih izvora ili preko informatora, najčešće su predstavljani kao *razvijena i gusta šuma*. Uglavnom su označeni jednostavnim oblikom kao **Aluga, Aluge** ili pak u sintagmi koja određuje pripadnost ili vlasništvo, kao i neku drugu karakteristiku: **Mićanova aluga, Bukova aluga, Andrina aluga, Male aluge, Puste aluge** i dr. Ovaj tip toponima u Crnoj Gori ima široku horizontalnu i visinsku zastupljenost, što znači da floristički sastav *aluga* može biti veoma različit, zavisno od klimo-regionalnih karakteristika lokaliteta označenih kao *aluga*.

Kad se radi o južnom dijelu Crne Gore, npr. Pješivcima, đe je zabilježeno 18 ovakvih toponima, *aluga* se može odnositi na dubove, jasenove, grabove i druge slične šume. Ali kad su u pitanju pretplaninska i planinska područja ili područja prema ševeru Crne Gore, onda su *aluge* vezane za šume iz toga vegetacijskog područja (npr. bukva, javor, smrča, jela i dr.).

Pojam *šuma* u toponimskim konstrukcijama označava u vegetacijskom značenju kompaktne populacije šumskog drveća (u vrijeme nastajanja toponima). Takvi toponimi izgledaju različito: **Šuma, Šume, Šumarak, Šumarci, Ratkušina šuma, Gusta šuma, Crna šuma, Šumanovac, Dubočka šuma** i dr. Šumski pokrivač na ovim lokalitetima može kasnije antropogeno ili prirodno da se degradira, ali toponimi ostaju kao šedočanstvo o prvobitnome stanju.

PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 21 zapazili su da se u jednome dijelu Crne Gore drvenasta vrsta *Quercus conferta* imenuje kao *šuma*, što potvrđuje i toponim **Remova šuma** u Bregovima Mijovića (selo Crnci u Piperima), koji je dobio ime po hrastu *šumi* što monolitno naseljava ovaj lokalitet. U Nikšićkim Rudinama, Banjanima i Grahovu jednu vrstu hrasta, koju još nismo identifikovali, imenuju kao *šuma* i za njega kažu da je „bjelji od cera“. Po njemu je kod Podbožura nazvan i toponim **Šumnata glavica**.

Apelativ *šum* (*šuma*) u nekim toponimima najvjerovatnije predstavlja onomatopeju. Argumente za tu pretpostavku mogu da daju toponimi: **Šuman** (potok u Vasojevićima) i tri toponima **Šumêt** (izvor u Piperima i izvor i potok u Paštrovićima).

U Crnoj Gori postoji izrazito veliki broj toponima s apelativom *gora*, koji imaju razne oblike: **Gora, Gore, Biogradska gora, Čeranića gora, Zagora, Brezova gora, Bijela gora, Zla gora, Ravna gora, Grubanova gora, Velja gora, Međugorje, Kraljeva gora** i dr. U većini slučajeva ovakvi toponimi imenovani su po šumovitosti koja je bila zastupljena na nekom lokalitetu ili širem području, tako da mogu poslužiti za rekonstrukciju ranijega stanja šumske vegetacije. Međutim, ima u nekim primjerima i drugačijih tumačenja. Tako KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 94 daje dva uporedna tumačenja za pojam *gora*. U jednom ga objašnjava kao oronim *brdo* ili *planina* (das Gebirge, mons), a u drugom kao *šuma* (der Wald, silva). Ove kategorije zahtijevaju multidisciplinarna izučavanja – lingvistička (etimologija) i prirodoslovna (orografski i botanički opisi objekata na samom terenu).

U okolini Podgorice i na Skadarskome jezeru čest je toponim **Gorica (Gorice)**, i njime su označena omanja kamenita uzvišenja i ostrvca. Zanimljivo je da se u lingvističkoj literaturi iznose mišljenja da u ovim slučajevima *gorica* ne označava deminutiv od *gora*. Takođe ostaje da se svestrano objasne i mnogi drugi toponimi, kao što su **Trubjela, Gvoz(d), Mrčava, Tmor, Matina** i sl., koji su takođe česti u Crnoj Gori i predstav-

ljaju pouzdane šedoke o degradaciji šuma. Na mjestu nekadašnjih *trubjelā*, *gvozdovā* i *mrčavā*, koje označavaju nekadašnje guste šume, danas kao sablasti stoje opustošena erodirana područja i „ispražnjeni“ nazivi.

Drugu grupu fitonima čine imenovanja koja su vezana za konkretne biljne vrste i rodove ili pak za njihove sastojine i fitocenoze. Njih je u Crnoj Gori ogroman broj, što su pošedomili PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003. Najviše je toponimskih imenovanja po drvenastim (šumskim) vrstama, a ima ih i po zeljastim (ako su po nečemu karakteristične ili značajne za čovjeka), kao i po gajenim biljkama. Kao ilustraciju navodimo nekoliko strogo selektivno odabranih dendrotoponima, pošto su oni instruktivni za temu označenu naslovom ovoga priloga: **Borje, Borovo, Boričje, Boriče, Borovnjaci, Jelovi gvoz, Jelova gora, Bučje, Bukova dolina, Bukovi gvoz, Breza, Brežde, Brezna, Brezova vlaka, Cer, Cerak, Cerje, Cero-va glava, Cerova prodo, Dub, Dublje, Zadublje, Dubova gora, Dubravica, Grab, Grabina, Grablje, Grabova dolina, Grabova glavica, Iva, Ive, Ivlje, Ivljaci, Ivo-ve kite, Ivovi prodo, Jasen, Jasene doline, Jasenice, Jasenov pod, Jasenovo ždrijelo, Jasenje, Jela, Jelav, Jelata glavica, Jelova dolina, Jelovo osoje, Jelje, Javor, Javorak, Javorje, Javorjača, Javorov do, Kleča, Kleče, Klek, Klekovača, Klekova dolina, Klekov Maglič, Lipe, Liplje, Lipova glavica, Smrča, Smrče, Smrčići, Smrčje, Smrčeva glavica, Tisa, Tisova rupa, Tisovac** i dr. U ovakvoj ili sličnoj formi postoje toponimi imenovani i po svim drugim drvenastim vrstama, naročito onim lako prepoznatljivim i koji služe čovjeku za razne namjene.

Sa stanovišta izučavanja degradacionih procesa na šumskim staništima, značajno je utvrditi – kakvo je danas florističko stanje na takvim lokalitetima koji imaju konkretnu fitonimsku nominaciju. Da li ima jele, i koliko, na svim staništima koja su po njoj nazvana? Kakvo je stanje s crnim borom, javorom, klekovinom bora, munikom, molikom, pa čak i bukvom? Već je bilo riječi o tome kako se na procese degradacije vegetacije gleda sa stanovišta botaničke nauke na primjeru fitocenološke monografije Vilotija Blečića (1958).

Svi vegetacijski procesi koje je Blečić identifikovao, na primjerima koje je naveo (tisa, jela, bor, bukva i dr.) mogu se dopuniti i potvrditi i onomastičkim (u konkretnom slučaju fitotoponimskim) izučavanjima. Onomastika (u ovome slučaju fitonimija i fitotoponimija) nije samo lingvistička disciplina već može temeljito da posluži i kao dopunska metoda prirodoslovnim i drugim naučnim disciplinama.

O degradaciji biljnih vrsta u flori Crne Gore, kao i u vegetaciji u cjelini, fitotoponimi daju najpouzdanija šedočanstva. Kao primjer navede-mo četinarske vrste o kojima je već bilo riječi: *tisa*, *jela* i *crni bor*.

PULEVIĆ V. & VUGDELIĆ M. 2001: 187–196 za Crnu Goru na-veli su 55 toponima imenovanih po tisi. Takvi su: **Tisovina, Tise, Velika tis, Tisovac, Tisovi do, Tisove glavice, Tisovače, Tisov kom, Tisove vla-ke, Tisova rupa** i dr. S većine ovih lokaliteta tisa je nestala, ili se srijeće samo u vidu pojedinačnih žbunova sačuvanih na nepristupačnim lokalite-tima (škrape, strmine i litice i dr.). U botaničkoj literaturi evidentirano je svega desetak recentnih staništa, ali na kojima se tisa nigđe ne pojavljuje u većim sastojinama već isključivo u obliku usamljenih žbunova. Glavni uzrok ovakve degradacije je antropogeni faktor jer je ova vrsta nemilo-srdno šečena i često korišćena u religioznim obredima te kao amajlija u narodnoj medicini.

Toponimi s osnovom *tisa* dobro će poslužiti u projektima revitali-zacije areala i vraćanja ove vrste na svoja prirodna staništa.

Kad se otvori problem degradacije *jele* (*Abies alba*) kao vrste i je-lovih šuma kao vegetacijske kategorije, odmah se pomišlja na nenadokna-dive štete, i to ne samo sa stanovišta prirodne baštine i biodiverziteta već i sa stanovišta šumarske ekonomije jer se radi o najkvalitetnijem drvetu u dendrološkom smislu. Već je rečeno da je Blečić (1958) ove procese kon-statovao i arealski i fitocenološki objasnio. Njih su zapazili i autori iz dru-gih struka. Tako TADIĆ B. 2004: 313, opisujući toponim **Mala jelovina**, bilježi: „Šumski pojas iznad smrečanskog dijela Ljuti, prema Jačištima. Nekad je to bila čista jelova šuma, a sad je izmiješana s bukovinom i dru-gim listopadnim drvećem“.

PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 211–221 uzorkovali su oko 400 toponima s osnovom *jela*, kakvi su: **Jela, Jeličje, Jelje, Jeljak, Jelovo brdo, Jelovica, Jelovi dolovi, Jelovi gvozđ, Jelovi pod, Jelova kosa, Krnja Jela, Surova jela** i dr. Prirodno je da ovđe treba obratiti pa-žnju na očiglednu mogućnost homonimnih miješanja koje mogu razluči-ti povezanim istraživanjima lingvisti i botaničari. U Crnoj Gori česta su ženska imena: Jela, Jelica, Jelena; dvije životinje nose imena *jelen* (sisar) i *jelenak* (insekt), a i domaćoj životinji volu nadijevaju se imena Jelo i Jelonja...

Kako je problem toponimā s oznakom *jela*, gledano u cjelini, ve-oma složen, to ćemo se za ovu priliku zadržati samo na procesu povla-čenja jele s najjužnijih staništa u crnogorskom dijelu areala i pomjeranju

fitogeografske granice prema severu. Iz botaničke literature zna se da se jela na jugu Crne Gore zadržala samo fragmentarno na ograničenom broju lokaliteta, uglavnom na Pustom Lisu i Orjenu. Čak je veoma degradirala i severnije od ove granice (Njegoš, Somina, Jelovica u Banjanima). Procesi povlačenja jele tako su ubrzani da nije daleko vrijeme kad će s većine južnih lokaliteta sasvim nestati.

Brojni toponimi šedoče da je jela bila zastupljena na povećem broju lokaliteta prema samome jugu Crne Gore, od Ljeskovih doli (pješivačka planina), preko Katunske Nahije, do Orjena i Bijeje gore. Tako postoje: **Jelovi doli i Jelje** (Ljeskovi doli), **Jela krnja** (Grahovo), **Jelovo šljeme** (Bijela gora), **Jelovine i Jelovo ždrijelo** (Donje Krivošije), **Jelovica** (reón Subre), **Jelova korita** (Gornje Krivošije), **Jelovo osoje**, **Jelovi dô**, **Jelova glavica**, **Jelova katuništa**, **Jelova laka i Jelova vlaka** (sve u Katunskoj Nahiji). I na padinama Pustoga Lisca postoje lokaliteti na kojima, po svemu sudeći, danas više nema jele: **Jelova rupa i Jelove rupe**.

Kad se radi o toponimima s osnovom *bor*, onda je na prvom mjestu neophodna identifikacija vrste na koju se dotični fitotoponim odnosi. To je posao za botaničare koji uključuju fitogeografske i ekološke parametre, što se najuspješnije postiže neposrednim terenskim ispitivanjima. Rod *Pinus* (bor) u Crnoj Gori je zastupljen s pet autohtonih i 2-3 introdukovane vrste. Od domaćih vrsta, osim crnoga bora, zastupljeni su još: bijeli bor, munika, molika i klekovina bora. Već su iznijeta zapažanja botaničara V. Blečića (1958) o prirodnom i antropogenom potiskivanju crnoga bora (*Pinus nigra*), pa je zanimljivo sagledati kako su taj problem zapažali i autori iz drugih struka. Prije pola stoljeća geograf LUTOVAC M. 1957 bilježi za okolinu Berana: „Naziv Borje na Krčevu i Borovac u ataru Kaludre svedoče o njegovom ranijem rasprostranjenju“. ŽARKOVIĆ LJ. 1999: 18 objašnjava toponim **Borovo** u okolini Nedajna na Pivskoj planini: „Područje je dobilo naziv po tome što je bilo obraslo borovom šumom koju su stanovnici postepeno iskrčili i šumsko zemljište pretvorili u oranice“. Potiskivanje borovih sastojina na području Donje Morače konstatovao je SIMONOVIĆ A. 2000: 25: „jer su borovi brzo nestajali, kako od sječe, tako i od sniježnih urvina – usova iz Tala...“

Gotovo i da nema područja u Crnoj Gori će raste crni bor (ili neka druga vrsta iz ovoga roda) a da ne postoje i toponimi koji prate ta staništa. To potvrđuje impozantan broj toponima koje su registrovali PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 39–51, a koji imaju veoma različite forme imenovanja, kao npr.: **Bor**, **Krivi bor**, **Jedini bor**, **Crni bor**, **Boričje**, **Borje**,

Borje Kablića, Sitno borje, Borova brda, Borovo brdo, Borova glava (48 lokaliteta), **Borova glavica, Borova strana, Borova vlaka, Borovi pot, Borovi rt, Borovje, Borovik, Borovnik** i dr.

I ovde postoje homonimna miješanja i nejasnoće naročito prema jugu Crne Gore, đe su toponimi **Bôr** i **Bôri** oronimi, a ne fitotoponimi. Oni označavaju zakrašćena i neprohodna udubljenja tipa omanjih vrtača (Banjani, Oputna Rudina, Katunska Nahija, Pješivci). Primjeri su česti: **Bôrina, Tvrdi bôr, Mala bôrina, Vodeni bôr, Sitni bôr, Tisovi bôr, Jelo-vi bôr** i dr. Ovo su složeni problemi koji zahtijevaju specijalističke studije.

Toponimi čuvaju ili, kako se to ponekad kaže – „pamte“, i niz drugih značajnih informacija vezanih za degradacione procese u prirodi. Preko njih mogu da se rekonstruišu tipovi i uzroci degradacije. Takvi procesi mogu biti izazvani prirodnim silama: vjetroizvale, erozioni procesi, sniježni usovi s rušilačkom snagom, požari izazvani električnim pražnjenjem u atmosferi, zemljotresi, invazivne biljne bolesti i štetočine i dr. Na drugoj strani su antropogeni faktori, kao što su: šeće i krčenje šuma, požari, meliorativni zahvati, stvaranje poljoprivrednih površina i naselja, hidroenergetski sistemi, introdukcija biljnih i životinjskih vrsta i dr. Mnogo je veći broj toponima koji registruju antropogene uticaje nego onih koji ukazuju na prirodne procese degradacije.

U prošlosti su šume šećene i krćene najviše zbog dobijanja obradivoga zemljišta, otvaranja pašnjaka, gradnje naselja, kao i za dobijanje ogrijevnoga i tehničkog drveta. O tome šedoče toponimi: **Šeće, Šećica, Šećina, Pajova šećina, Šećine, Šećište, Pošećenjak, Listošek** i dr.

Pojam *krčenje* najčešće se odnosi na oslobađanje terena od drveća, ali može predstavljati i raščišćavanje određenih površina zemljišta od prekomjernog kamenja radi stvaranja njiva i livada. Takvi toponimi su: **Krč, Ravni krč, Krčak, Krčel, Krčela, Krčevina, Donova krčevina, Dragovića krčevina, Krčevina iznad Dolaca, Krčevina Laleva, Krčevina Švabina, Krčevine, Krčevine Karadžića, Adžića krčevine, Gornje krčevine, Krčevine iznad Pivkova dola, Male krčevine, Velike krčevine, Krčevo** i dr.

Cjelovite šeće i krčenje šuma, najčešće šikara, namjenski su sprovedene na pogodnim krečnjačkim lokalitetima radi dobijanja klaka (kreča). Po tome su imenovani brojni lokaliteti tipa: **Klačina, Klačine, Klačarda, Klačene kami, Klačnica, Klakarina, Krečana** (rijetko) i dr.

Iz borova drveta, tzv. borovine, vađen je luč, koji je služio za osvjetljavanje, na osnovu čega je dosta lokaliteta i imenovano: **Lučeva glavica,**

Lučeva lastva, Lučeva prodo, Lučevi gradac, Lučevo brdo, Lučevača, Lučeva glavica, Lučevi vrh, Lučevine, Lučevo ždjelo i dr.

Kora od drveta, tzv. *lub*, korišćena je kao krovna pokrивka, kao i za pravljenje improvizovanih posuda, što je ostavilo traga u imenovanju lokaliteta na kojima je „skidana kora“: **Luboder, Lubnice, Lubovac, Lubovo, Lubura i dr.**

Označavana su i mjesta gdje je „bran list“ za zimsku ishranu stoke. Radnja se satojala od sasijecanja ili kresanja grana s određenih vrsta drveta (jasen, zanovijet, dub i dr.), koje su se nakon sušenja sadijevale (đenule) u tzv. listove. Toponimi: **Lisnjak, Lišnjak, List, Listovi, Listošek i dr.**

Nakon šeće povećanih stabala, naročito ako su šeća i transport drveta sprovedeni aljkavo, na lokalitetima su ostajali: *panjevi, krlje, debila, trupci* i dr., što je potvrđivano u toponimima oblika: **Krlje, Đurove krlje, Prijeka krlja, Prešečka krlja, Panj, Kovačev panj, Suvi panj, Jelovi panj, Panjače, Panje, Panjevi, Panji, Panja, Panjina, Panjine, Krkor, Krkori i dr.**

Zanimljivi su toponimi zasnovani na glagolu *trijebiti* i imenici *trijebljenje*. O njima nije u lingvistici pravljena specijalistička studija, ali je ipak sporadično skretana pažnja i davani leksički osvrti i tumačenja. KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 748 je za tzv. južno područje rastumačio pojmove *trijebiti, trijebiti se i trijebljenje*. Ističe da se radi o čišćenju, npr. uševa ili voća i povrća od korovskih biljaka ili drugih nepoželjnih tijela. Konkretno, imenicu *trijebljenje* objašnjava njemačkim *das Säubern* i latinskim *expurgatio*, što u oba slučaja znači *čišćenje* (od *čistiti*). Karadžićevo tumačenje potvrđuju objašnjenja koja za područje Vasojevića daje BORIČIĆ-TIVRANSKI V. 2002: 271 & 315 za glagole *trijebiti* i *rastrijebiti*. Tumači ih sa *očistiti, urediti*, npr.: čistiti livade od otpadaka; pasulj, oriz, žito i sl. od trunja i urodice; biskati vaške iz kose na glavi ili odjeći. Upoređenje pokazuje da se Boričić-Tivranski oslonio na Karadžićevo tumačenje.

Primjeri pokazuju da pojam *trijebljenje* može imati i mnogo šira značenja. Može da znači i selektivno pročišćavanje šuma od nepoželjnih drvenastih vrsta da bi se tako favorizovalo određeno drveće. Neki autori, npr. BROZOVIĆ-ROČEVIĆ D. 1987: 118 i dr., za toponime tipa **Trebište i Trebak** ističu da imaju religijsku motivaciju još iz paganskih vremena. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 467 & 471 naveli su više toponima s motivacijom trijebljenja, od kojih, radi ilustracije, navodimo neka najinteresantnija: **Trebaljevica, Trebaljevo, Trebežina, Trebesin (Trebežin), Trebežinje, Trebiješ, Trebinja, Trebjesa, Trebljevina, Trebljevi-**

ne, Trebljevik, Trebevine, Trijebež, Trijebnik, Ružin trijebnik, Mali trijebnik, Trebovine, Trebovinski pod, Trebojska glava i dr. Toponimi tipa Trebljevina, Trebljevine, Trebljevik potvrđuju jekavsko jotovanje labijala.

Toponimi s osnovom *laz* i *lazina* spadaju među najbrojnije u crnogorskoj toponimiji. Gotovo ravnomjerno idu s nazivima *dô*, *dolina*, *šuma*, *gora*, *vrh*, *glava*, *glavica* i sl. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 289–301 selektivnim odabirom uzorkovali su više od 500 toponima s apelativom *laz*, koji su zastupljeni na čitavom crnogorskom prostoru. Ima slučajeva da se u pojedinim selima, kao npr. u Osrecima i Jasenovi (Donja Morača) ili u Gračanici (Vasojevići) nalaze desetine toponima oblika: **Laz** i **Lazine**.

KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 320 daje dva objašnjenja za imenicu *laz*. Prvo tumačenje ne ubicira i njime uopšteni pojam *laz* tumači kao „mala njiva, osobito između kamenja“. Drugi primjer mu je konkretan i izričito ga veže za Crnu Goru. Sasvim precizno i tačno kaže da je *laz* „mjesto gdje je mnogo šume isječene (np. krčenja radi)...“ BORIČIĆ-TIVRANSKI V. 2002: 147 *laz* objašnjava kao „proplanak, krčevina“. Informator iz Pipera, lugar Miladin Makočević, saopštava veoma ilustrativne primjere: „ubrao je dosta drva i napravio pravu lazinu“ i „snijeg se urvao tako da je lavina napravila lazinu“. Lingvisti ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997: 205 za područje Zagarača *laz* opisuju s dosta nepreciznosti, na dva načina. U prvom, to je „čistina na proplanku“, a u drugom „duga traka njive ili livade, najčešće u kakvom ulegnuću“. Za **Laze** isti autori kažu da je „čest toponim i da označava šumsku ili brdsku čistinu, nekad i njivu ili livadu izduženog oblika“. Objašnjavaju i toponim **Lazina** kao „čistina na šumskom proplanku ili ravnicu bez šume, veća ravna površina, čest toponim“. Ćupić D. & Ćupić Ž. vjerno su opisali konkretne toponimske lokalitete s područja Zagarača, ali su izostavili motivaciju imenovanja *laz*, *laze* i *lazina*, koja se u svakom od ovih slučajeva mora vezati za krčenje šuma ili možda krčenje u kamenjaru radi stvaranja obradivih površina. Očito da autori nijesu imali pri ruci Karadžićev „Srpski rječnik“.

U Crnoj Gori u nekim slučajevima *laz* i *lazina* mogu imati i metaforična značenja, da po legendi predstavljaju mjesta gdje su se odigrale velike bitke sa „šećom“ i „pogibijom“. Takav je **Carev laz** u blizini Podgorice i **Lazine** ispod Ostroških greda.

Kao ilustraciju za toponime s osnovom *laz* i *lazina* odabrali smo nekoliko tipskih primjera: **Laz**, **Konjski laz**, **Debeli laz**, **Dedin laz**, **Đedov**

laz, Klimenački laz, Ravni laz, Stari laz, Mali laz, Velji laz, Lipov laz, Prijeki laz, Laze, Lazetina, Careva lazetina, Miloševa lazetina, Lazi, Bojovi lazi, Kastracki lazi, Stari lazi, Visitorski lazi, Lazina, Ivanova lazina, Gnjilava lazina, Kamenita lazina, Mala lazina, Velja lazina, Podlazina, Ružina lazina, Lazine, Duboke lazine, Brloške lazine, Široke lazine, Velje lazine, Peleške lazine, Bijele lazine, Lazine Bucatovića, Radanove lazine, Lazovi, Lazić, Lazinak, Lazarce, Bajovi lazovi i dr.

Savremeni čovjek i pored velikih tehničkih mogućnosti često nije u stanju da zaustavi vatrene stihije koje haraju na svim prostorima zemljine kugle. Tako se i u Crnoj Gori u potonjih nekoliko godina pojavilo na stotine inicijalnih požara. Većina od njih, uglavnom onih koji su na pristupačnim mjestima, blagovremeno se zaustavi, dok neki prerastaju u prave stihije. Odmah poslije Drugog svjetskog rata u potpunosti su izgorjele prostrane četinarske šume na planini Kamenik, a u najnovije vrijeme požari su satrili vegetaciju na padinama planina Orjen i Lovćen. Povećih požara bilo je i u zoni zimzelene vegetacije – u okolini Budve, u Grblju i dr.

Imenovanja mjesta po paljenju i gorenju šumske vegetacije, zbivala su se u prošlosti. Danas takvih imenovanja nema iako se povećao broj požara. Jednostavno rečeno, toponimija je „popunila“ prostor, čime su otežana preimenovanja.

Kad se u cjelosti sagledaju, crnogorski toponimi sa semantikom oslonjenom na pojam *oganj* (vatra) mogu se podijeliti u nekoliko skupine. Jedna grupa toponima vezana je za pojmove *paljenje* (s nekoliko oblika), *paljevine* i *palež*; druga bi se izvodila iz pojmova *žar* i *požar*, a treća bi označavala da je na određenome lokalitetu nešto gorjelo, izgorjelo (najčešće šume) i da postoje garišta.

Prvu grupu (osnova: *paljenje*, *paljevine*, *palež*, *paljike*, *opaljenje* i dr.) čine toponimi: **Palež, Adžića palež, Milušina palež, Prodanski palež, Paleža, Mala paleža, Ćorovića paleža, Doderska paleža, Paležac, Paleži, Paležine, Palj, Đurov palj, Ljuti palj, Markov palj, Paljeve, Paljevi, Paljevina, Gavrilova paljevina, Kakmuška paljevina, Paljevine, Paljen do, Palješka gora, Paljeva kita, Paljika, Paljike, Paljine, Paljnice, Paljkovac, Opaljena gradina, Opaljena glava, Opaljena greda, Opaljeni do, Opaljeni vrh, Opaljena kita, Opaljenik, Opaljika, Opaljike i dr.**

Grupa toponima s osnovom *žar* ima nekoliko otvorenih homonimnih problema. Imenica *žara* u nekim krajevima Crne Gore je fitonim kojim se imenuje kopriva (*Urtica*), čime mogu biti motivisana i neka toponimska

imenovanja iz priloženoga spiska. Drugi problem čine toponimi sa Skadarskoga jezera: **Žar, Velji žar, Averića žar, Seneski žar**, koji u ovom slučaju označavaju lokalitete s biljkama *trskom* i *ševarom*.

Toponimi koje kao primjere navodimo dati su pomiješano, bez isticanja homonimskih razlika na koje smo već ukazali: **Žar, Borov žar, Grkov žar, Kadžijin žar, Kujinjaški žar, Žara, Žaranj do, Žarbine, Žarci, Žarice, Žare, Žareva, Žarevi, Žarevo, Žari, Žarina, Žarine, Žarište, Žarma, Žarme, Žarmeska ljut, Žarmi jezerski, Žarni, Žarovi, Žarovnica, Žarovnine, Žarska kosa, Žarski katun, Žarski krš, Žarski put** i dr. Veoma jasnu semantiku imaju toponimi **Požar, Požari, Požarišta, Požarnice**.

Grupu toponima koji „pamte“ da je na nekim lokalitetima nešto gorjelo, izgorjelo, ogorjelo, ili da su postojala garišta, predstavljamo primjerima: **Garevina, Garišta, Garište, Gorela dolina, Gorela pećina, Gorelina, Goreline, Gorevce, Garištine, Izgoreline, Izgoreljak, Izgorjele doline, Sagoreljak, Ognjevica, Ogorela glava, Ogorele lastve, Ogoreli vrh, Ogorelice, Ogorelina, Ogorelo ždrijelo, Ogorelovac, Ogorijevac, Ogorilovac, Ogorioc, Ogorioč, Ogorjelo ždrijelo, Opaljena gradina, Opaljena glava, Opaljena greda, Opaljeni do, Opaljeni vrh, Opaljena kita, Opaljenik, Opaljika, Opaljike** i dr.

Tragove da se na nekim lokalitetima proizvodio ćumur šedoče toponimi: **Ugljari, Ugljeva jama, Ćumurlice, Ćumurnice, Ćumurana**. Uz njih treba pomenuti i toponime **Ugarak** i **Ugarče**.

Toponimski su obilježene i staze niz koje su se prirodnim padom spuštali balvani pošećeni u vrletima: **Voznici, Voznik, Voznik niz Ledence, Vlačegov voznik, Valjalo, Vozarine, Japijski usov** i dr.

Dosta toponima imenovano je po baštama, votnjacima i povrtnjacima, kao i po biljkama koje su u njima uzgajivane. Kasnije su zasadi nestajali i na njihovom mjestu obrastala je autohtona vegetacija. Kao šedočanstvo ostali su toponimi: **Vinograd, Vinogradac, Vinogradine, Šljivnjak, Eljdišta, Pipunjak, Dinjak, Lučnjak, Ječmišta** i dr.

Toponimi su obilježili i antropogene uticaje na zeljastu i travnatu vegetaciju, tj. na kosne livade, koje su po tome i nazivane – najčešće kao **Šenokos, Šenokosi, Šenokosna poljana, Šenokoša, Šenokoška rijeka, Šenjaci, Šenjak, Šenožeta** i dr. Njih je veliki broj i u kontinuitetu – visinskome i horizontalnom – zastupljeni su na čitavome crnogorskom prostoru.

Na osnovu toponima saznajemo i o mjestima na kojima su se događale sniježne lavine i usovi: **Usov, Široki usov, Usovište, Japijski usov**,

Urvina, Urvine i dr. Ovima treba pridružiti i toponime iz grupe: **Orljak, Orljevo, Orlja** i dr. Oni mogu imati zoonimsku motivaciju (po ptici orlu), ali isto tako mogu obilježavati i lokalitete niz koje se stropoštava kamenje (*orljava* = grmljavina, orušavanje, padanje s visine). Ovakvi homonimski problemi zahtijevaju složena multidisciplinarna izučavanja toponomastičara, geografa i biologa.

Literatura

- BLEČIĆ V. 1958: Šumska vegetacija i vegetacija stena i točila doline reke Pive. Glas. Prir. muzeja, 5 (11): 1–108. Beograd.
- BORIČIĆ-TIVRANSKI V. 2002: Rječnik vasojevičkog govora. Prosveta. Beograd.
- BROZOVIĆ-RONČEVIĆ D. 1987: Tragovi paganskih, kršćanskih i islamskih kultova u toponimiji. Zbor. Šeste jugosl. onom. konf. SANU – Nauč. skup, knj. 37, Odelj. Jez. i Knjiž., knj. 7, str. 117–124. Beograd.
- ČUPIĆ D. & ČUPIĆ Ž. 1997: Rečnik govora Zagarača. Srpski dijalektološki zbornik, 44, str. IX–XX & 1–615. Beograd.
- HASSERT K. 1995: Crna Gora, 1, Putopisi. CID. Podgorica.
- HASSERT K. 1996: Crna Gora, 2, Prilozi i rasprave. CID. Podgorica (Prijevod radova iz vremena 1891–1932).
- JOVANOVIĆ B., RADULOVIĆ S. & VIĆENTIJEVIĆ M. 1977: Dendrotoponimi Srbije (van pokrajina) – njihove karte i značaj. Glas. Šum. fak., 52: 133–185. Beograd.
- JOVANOVIĆ B. & DOMAZET Č. 1978: Dendrotoponimi okoline Smedereva. Glas. Prir. muz., Ser. B, 33: 37–53. Beograd.
- JOVIĆEVIĆ A. 1922: Crnogorsko primorje i Krajina. Srp. etn. zbor., knj. XXIII. Naselja i porijeklo stanovništva, 2: 1–173. Beograd.
- LUTOVAC M. 1957: Ivangradska kotlina. SANU – Geografski institut, knj. 269. Beograd.
- PEJATOVIĆ T. 1986: Srednje Polimlje i Potarje – Antropogeografska ispitivanja. Reprint izdanje iz 1902, objavljeno pod pseudonimom Mrkojević Petar, Srp. etn. zbor., 4, Beograd.
- PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore. DANU – Posebna izdanja. Podgorica.

- PULEVIĆ V. & VUGDELIĆ M. 2001: Yew (*Taxus baccata* L.) in Flora and Toponymy of Montenegro, Razprave IV. razreda SAZU, XLII–2, Sl. 1, str. 187–196. Ljubljana.
- SIMONOVIĆ A. 2000: Jasenova i Jasenovci od Šćepana do naših dana. Podgorica.
- SOMIJER VIJALA DE (SOMMIERES VIALLA DE) 1995: Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru. CID. Podgorica (Prijevod knjige iz 1820).
- TADIĆ B. 2004: Smriječno – selo u Pivi. Cetinje.
- ŽARKOVIĆ LJ. 1999: Nedajno u Pivi na Durmitoru. Podgorica.

Vukić PULEVIĆ

VEGETATION DEGRADATION IN TOPONYMY OF MONTENEGRO

Toponyms witness processes of vegetation degradation, primarily deforestation caused whether by human activities (logging, forest clearing, fire...) or by natural disasters (avalanches, windstorms, plant diseases etc.).

Up till now, about 1000 toponyms of this type have been registered in Montenegro, e.g. Šećine, Šečište, Laz, Lazina, Lazovi, Trebnice, Trebište, Trebljevina, Ogorela glava, Ogorelače, Opaljeni ober, Paljevine, Palež, Požar, Požarišta, Žari, Žarište, Panjevi, Jelovi panj etc.

Key words: *vegetation degradation, toponymy, Montenegro*

UDK: 821.163.1(497.5)“18”

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

**POPULARIZACIJA ĆIRILOMETODSKE IDEJE
U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA
NA HRVATSKOME NACIONALNOM PROSTORU
(Korpus ćirilometodskih književnih tekstova)**

U tekstu se analiziraju književno(umjetnički) tekstovi prikupljeni u zagrebačkome Katoličkom listu, Glasniku Biskupija Đakovačke i Srijemske, zadarskoj Katoličkoj Dalmaciji, splitskome Pučkom listu, Viencu i brojnim drugim publikacijama s ciljem da se ukaže na taj respektabilan korpus ćirilometodskih tekstova, uglavnom prigodničarskoga karaktera, i njihovu ulogu u popularizaciji ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća. U tekstu se daje i nacrt za podjelu ćirilometodske književnosti druge polovice 19. stoljeća u genealoškome smislu: 1. pjesničke prigodnice: a) prigodnice posvećene Sv. Braći, prigodnice posvećene velikim ćirilometodijancima 19. stoljeća (J. J. Strossmayeru, Franji Račkome, Mihovilu Pavlinoviću, papi Lavu XIII. i dr.), b) epovi (epiliji); 2. epistolarni žanrovi: a) okružnice ili cirkularna pisma, b) adrese – predstavke – javna pisma; 3. retoričke vrste: a) govori, b) propovijedi; 4. molitve u čast Sv. Braći; 5. autobiografska proza: a) putopisi.

Ključne riječi: *ćirilometodska baština, 19. stoljeće, ćirilometodska književnost*

0. Uvod

Kako bi slika o ponovno afirmiranoj i promoviranoj ćirilometodskoj ideji u drugoj polovici 19. stoljeća na hrvatskome nacionalnom prostoru, a koja je bila uključena u općeslavenske tokove, bila što obuhvatnija i vjerodostojnija, u razmatranje je te problematike potrebno u obzir uzeti i respektabilan korpus književno(umjetničkih) tekstova razasutih uglavnom po

periodici toga vremena, pučkim kalendarima i rijetkim ukoričenim zbirka-ma. Tekstovi su to koji svjedoče o načinima popularizacije drevne baštine Sv. Konstantina-Ćirila i Metoda deset stoljeća kasnije, u trenutku kada je njezina snaga temeljena na zajedničkome književnom jeziku – staro-slavenskome – i cijelom nizu kulturoloških fenomena koji su s njim pove-zani, ponovno prepoznata kao integracijski čimbenik među Slavenima, tzv. jezičnim nacijama, kako ih naziva mađarski povjesničar I. Bibo,¹ i kao sredstvo u borbi svakog pojedinog slavenskog naroda za osamostaljenje i konstituiranje moderne nacije po uzoru na ostale europske narode.

1. Teorijski pristup

Kada govorimo o korpusu ćirilometodske književnosti druge polovice 19. stoljeća, moramo prvenstveno imati na umu kako ona nema nikakve (ili gotovo nikakve) sličnosti s tradicionalnom srednjovjekovnom ćirilometodskom književnosti osim što dijeli s njom neke od temeljnih tema i motiva poput života i misije Sv. Braće. U specifičnome društveno-političkom i kulturnom kontekstu u kojemu nastaje, ona postaje značajan čimbenik društvene angažiranosti preuzimajući na sebe višestruki zadatak, dijelom naslijeđen iz prethodnoga razdoblja preporodne književnosti, za-datak koji je povjeren i znanosti toga vremena:

- a) pomoći proširenju kulta Sv. Ćirila i Metoda;
- b) ubrzati povratak crkvenoslavenskoga jezika u liturgijsku upotrebu;
- c) poduprijeti slavensku uzajamnost;
- d) poduprijeti proces oblikovanja moderne nacije;
- e) poduprijeti proces izmirenja Istočne i Zapadne crkve.

Znanstveni je diskurs diskurs ograničene komunikativnosti, a budući da se ćirilometodska ideja željela probiti u široke narodne slojeve, bilo je potrebno posegnuti za diskursima pojačane izražajnosti i poten-cirane komunikativnosti, pa se tijekom druge polovice 19. stoljeća počela profilirati kroz različite književne žanrove mahom pučkoga karaktera. Analiza tekstova prikupljenih u zagrebačkome Katoličkom listu, Glasniku Biskupija Đakovačke i Srijemske, zadarskoj Katoličkoj Dalmaciji, split-skome Pučkom listu, Viencu i brojnim drugim publikacijama pokazuje da u genološkome smislu, dakako još uvijek uvjetno, možemo govoriti o sljedećoj podjeli ćirilometodske književnosti druge polovice 19. stoljeća:

¹ I. Bibo, Raspad teritorijalnog statusa Srednje i Istočne Europe i nastanak jezičnoga naciona-lizma, - u: I. Bibo – T. Huszar – J. Szucs, *Regije europske povijesti*, Zagreb, 1995, str. 18–24.

1. pjesničke prigodnice:
 - a) prigodnice posvećene Sv. Braći,
 - b) prigodnice posvećene velikim ćirilometodijancima 19. stoljeća (J. J. Strossmayeru, Franji Račkome, Mihovilu Pavlinoviću, papi Lavu XIII. i dr.),
 - c) epovi (epiliji);
2. epistolarni žanrovi:
 - a) okružnice ili cirkularna pisma,
 - b) adrese – predstavke – javna pisma;
3. retoričke vrste:
 - a) govori,
 - b) propovijedi;
4. molitve u čast Sv. Braći;
5. autobiografska proza:
 - a) putopisi.

Iako je oskudan, u svjetlu promišljanja P. Pavličića i ovdje možemo govoriti o žanrovskome sustavu² 19-stoljetne ćirilometodske književnosti budući da raspolažemo skupinom književnih formi koje se sve oslanjaju na istu poetiku i između sebe dijele one izražajne mogućnosti koje im, u svjetlu poetike, stoje na raspolaganju: teme, stihove, stilove, tipove kompozicije, društvene funkcije i ostalo. Književne forme unutar navedenoga sustava također, kako to kaže Pavličić, računaju jedne na druge, pa se raslojavaju prema svojim komunikacijskim mogućnostima na različite vrste koje su slične na općem, poetičkom planu, svjedočeći ujedno o prirodi poetike koja iza njega stoji, u ovom slučaju o utjecaju društvenih zbivanja na karakter književnoga ostvarenja. Želimo li žanrovski sustav ćirilometodske književnosti 19. stoljeća smjestiti u pripadajuće stilsko razdoblje, onda je zasigurno riječ o romantizmu, za koji je, kao književni pokret i stilsko razdoblje, i karakteristično da se u pojedinim europskim zemljama javlja u doba njihovih velikih društvenih i nacionalnih gibanja i promjena (krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća), kakve su iznova zahvatile hrvatski nacionalni prostor u drugoj polovici 19. stoljeća, to više što je, kako to tumači književni povjesničar i akademik Dubravko Jelčić, romantizam uvijek bio, gdje god se javio i kad god to bilo, tijesno vezan s idejom slobode, umjetničke ili političke, a u Hrvatskoj prije svega političke!³ Budući da

² P. Pavličić, *Književna genologija*, Liber, Zagreb, 1983, str. 131.

³ Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Nak-

se romantizam u nas ugradio najprije u pokret hrvatskoga narodnog preporoda, a time i u proces konstituiranja moderne hrvatske nacije, nije se oblikovao u homogenu i stilski čistu pojavu, već je izrastao kao hrvatski književni romantizam u specifični i samorodni književni stil koji nije bez dodira s europskim, ali je od njega bitno drukčiji. Jelčić tvrdi kako nikada do tada književnost u Hrvatskoj nije bila tako važan društveni čimbenik te da nikada prije i malo kada poslije hrvatska riječ nije ušla tako duboko u sve slojeve društva i sve oblike društvenog života, niti je ikada prije tako moćno utjecala na život pojedinca i oblikovanje individualne i kolektivne svijesti Hrvata.⁴ Upravo zbog žive svijesti o jedinstvu hrvatskih zemalja i na koncu, jedinstvu Slavena u konfesionalnome i političkom smislu, bitnom odrednicom ćirilometodske književnosti 19. stoljeća možemo smatrati odnos mitskoga i nacionalnoga. Tim se je problemom u hrvatskoj znanosti o književnosti sustavno pozabavila Ljiljana Ina Gjurgjan,⁵ koja u svome radu, iako ne spominje ni jedno ostvarenje ćirilometodskoga karaktera već svoje tvrdnje temelji na usporedbi poetika Vladimira Nazora i W. B. Yeatsa, sintetizira temeljne odrednice ćirilometodske književnosti 19. stoljeća polazeći od tvrdnje da u književnostima naroda koji nemaju vlastitu državu, a tako je to s Hrvatima u 19. stoljeću, konstituiranje nacionalne svijesti ovisi o kulturi, pa u skladu s tim u takvim narodima književnost igra važnu ulogu. Ona nadalje ulogu takve književnosti vidi ponajprije u očuvanju narodnoga jezika, a u našem slučaju riječ je o očuvanju sintetičkoga čimbenika među slavenskim narodima – crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji, koji se često, iako pogrešno, u periodici 19. stoljeća naziva narodnim jezikom. Slaveni su inače, kako smo to već ranije pokazali, svoju nacionalnost shvaćali kroz jezik kao bitan element nacionalnog bića, ali i izvan takva poimanja jezika, dakle izvan promišljanja o njemu kao konstitutivnome elementu nacionalnoga bića, on postaje važan zbog svoje uloge primarnoga čimbenika u prenošenju nacionalne tradicije. Naime, ona vjerovanja i predaje koje konstituiraju nacionalno biće čuvaju se ponajprije u jeziku i pomoću njega prenose. Kada opisujemo ćirilometodsku književnost u drugoj polovici 19. stoljeća, tada vrijedi i sljedeća postavka LJ. I. Gjurgjan: „Književnost u bezdržavnih naroda ima često prosvjetiteljsku funkciju, zamjenjujući tako

lada Pavičić, Zagreb, 2004, str. 89.

⁴ Isto, str. 147.

⁵ Vidi: *Mitsko i nacionalno*. - u: Mit, nacija i književnost „kraja stoljeća“: Vladimir Nazor i W. B. Yeats, NZMH, Zg, 1995.

kulturne institucije i nacionalno školstvo.⁶ Tu prosvjetiteljsku funkciju književnost ispunjava na dva načina: u razdobljima bliskim racionalnoj koncepciji kao što su prosvjetiteljstvo, protorealizam, realizam, ona nastoji razviti svijest o vlastitoj tradiciji i kulturi, približavajući povijesne činjenice širokoj publici, dok u razdobljima umjetničkoga stvaralaštva koja su sklonija imaginativnom nastoji ispuniti prazan prostor povijesti, nadomješćujući povijest mitom, a faktografiju imaginacijom.

Ćirilometodska književnost 19. stoljeća imala je zadaću ostvariti osjećaj nacionalnoga identiteta pa je u skladu s tim morala pribjeći mitologizaciji onako kako je to opisao Roland Barthes, gdje se nacionalna polarizacija naše (hrvatsko i slavensko) – strano (ono što obilježuje neprijatelje ćirilometodske ideje) također shematizira. Naime, jasnom polarizacijom dobra i zla, našega i tuđega, stvara se jasan, jednoznačan znak s kojim se je moguće identificirati. Međutim, to nije jedini postupak mitologizacije. Afirmiranje životopisa Sv. Braće u književnome iskazu predstavlja pokušaj da se povijest rekonstruira u obliku umjetničkog mita, da se drevne legende ožive, čime se stvara jasan, recepcijski ekonomičan domoljubni semantem. Gjurgjanova naglašava da je u takvu semantemu najvažnije da se dokidanjem linearne naracije, koja je zamijenjena cikličkim konceptom vremena, prošlost povezuje s budućnosti u jasnoj projekciji, dok se sadašnjost prikazuje kao privremeno stanje koje mora biti prevladano: „U toj opreci privremenosti i stalnosti, ono Vječno trijumfira. Uz to, jasnom polarizacijom Dobra i Zla sugerira se moralno jasan i jednoznačan sustav vrijednosti. Takav sustav vrijednosti budi u recipijenta osjećaj sigurnosti koji proizlazi iz osjećaja kontinuiteta. Takav pak osjećaj pridonosi osjećaju pripadanja jednoj tradiciji i tako jača osjećaj nacionalnog identiteta.“⁷

U razmatranju problematike 19-stoljetne ćirilometodske književnosti možemo se poslužiti i promišljanima V. Žmegača o suvremenoj zbilji kao književnome problemu. Oživljavanje problematike odnosa između iskustvene građe i književnog uobličavanja, između elemenata životnih priča i literatnog diskursa⁸ ovdje treba promatrati u stvarnosti jednoga društveno-političkoga trenutka (zbilja) koji književnosti stavlja u obvezu da se njime pozabavi kao temom. „Mimetička“ zbilja 19. stoljeću postaje ona iz 9. stoljeća, u kojoj se traži „spas“. Stav pisaca prema stvarnosti izrasta iz

⁶ Isto, str. 65.

⁷ Isto, str. 66.

⁸ Vidi: Viktor Žmegač, *Suvremena zbilja kao književni problem*. - u: Batušić / Kravar / Žmegač, *Književni protusvjetovi*, Poglavlja iz hrvatske moderne, MH, Zg, 2001.

neposredno doživljenoga ili posredno usvojenoga iskustva koje je rezultat spoznaja suvremene znanosti. Legitimitet takvu korpusu tekstova u drugoj polovici 19. stoljeća daju velike ćirilometodske obljetnice, pa svi ti tekstovi poprimaju prigodničarski karakter s jedne strane, a s druge više nego se čini zasijecaju u povijesnu zbilju druge polovice 19. stoljeća. Književnost je samo sredstvo, i kao takva u drugome planu; u prvom je planu poruka koju nosi kroz pjesničke obrasce, propovijedi, govore koji lako i brzo prodiru u narod. Ona teži formama pojačane komunikativnosti, pa zato u ćirilometodskoj književnosti 19. stoljeća i nema razvijenih, opsežnih književnih formi (izuzetak su dva putopisa). Možda je i to jedan od razloga što je ta književnost, koju s jedne strane obilježuju romantičarske (ostati vjeran pučkome načinu izražavanja), a s druge modernističke težnje (intertekstualnost u književnosti), ostala na margini istraživanja povjesničara hrvatske književnosti;⁹ komunikacija na stručnoj i znanstvenoj razini ionako je uspostavljena opsežnim i brojnim knjigama o različitim aspektima ćirilometodske problematike (pitanja o jeziku, pismu, izdanja kanonskih spomenika, filološke rasprave itd.). I kod M. Šicela nalazimo tvrdnju da je nova književnost nakon preporodnoga razdoblja opterećena imperativom aktivnog sudjelovanja kao sredstva u spoznavanju i utvrđivanju nacionalnog identiteta u presudnim trenucima rađanja moderne hrvatske nacije, a istodobno u porođajnim mukama traženja novoga jezično-književnog

⁹ Podatke smo provjerili u sljedećim književnim povijestima: Branko Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I, Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. S uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti. Izdanje Matice Dalmatinske, Zagreb, 1913. (Izdala Matica hrvatska.) Jagićev tekst *Hrvatska glagolska književnost* podijeljen je u 5 dijelova: Razdoblje od druge polovice IX. stoljeća do god. 1248, Razdoblje od 1248. do godine 1483, Razdoblje glagolske knjige od god. 1483–1630, Razdoblje glagolske književnosti od 1630–1750, Razdoblje od kraja XVIII. do kraja XIX. stoljeća – to je tekst koji s jedne strane može dati legitimitet našim stavovima o terminu „ćirilometodska književnost 19. stoljeća“, iako Jagić u njemu spominje isključivo društveno-politički kontekst i uvjete propadanja staroslavenske (glagoljske) liturgije i dotiče, samo usput, pitanje Parčičeva *Misala*, temeljeći svoj iskaz uglavnom na podacima Luke Jelića iz knjige *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae*; Slavko Ježić, *Hrvatskoj književnosti 1100–1941.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993. (prema prvom izdanju knjige: Naklada A. Velzek, Zagreb, 1944). Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb / Cankarjeva založba Ljubljana, 1987; Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*. Od Bašćanske ploče do danas, Golden marketing, Zagreb, 2003; Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Šk, Zagreb, 1983; Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997; Miroslav Šicel, *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga I. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe (1750–1881), Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

kanona, pa se u to vrijeme najmanje razmišljalo o literarnosti, o estetskoj vrijednosti književnoga djela.¹⁰ Ona je „opterećena“ i dalje prosvjetiteljskim idejama i tendencijama, nastojeći da pozitivnim povijesnim, ali i pseudopovijesnim primjerima nacionalno „probudi“ hrvatsko čitateljstvo, nudi mu ideju o etičkom i jezičnom povezivanju Južnih Slavena (i Slavena uopće) koju nakon Gaja nastavljaju nositelji ćirilometodske ideje, što su je u ranijim razdobljima već isticali i spominjali Juraj Križanić, Pavao Ritter Vitezović, Slovak Jan Kollar – inicijator ideje o sveslavenskoj uzajamnosti kojega su ilirci posebno cijenili. Tako poetska matrica koja je u prvoj polovici 19. st. nosila ilirsku ideju, u drugoj polovici 19. st. postaje nositeljicom ćirilometodske ideje organizirane u književnost koja se ne oblikuje u pravac već čini korpus, veliku skupinu tekstova zajedničkoga nazivnika unutar različitih književnih pravaca 19. stoljeća. To tvrdeći, poštujemo i postavke o kontinuitetu/diskontinuitetu koje su uveli ruski formalisti u suvremenu književnu teoriju, jer ćirilometodska književnost druge polovice 19. stoljeća ostaje u nacionalnom, duhovnom, donekle i žanrovskom i stilskom kontinuitetu sa sebi prethodećom ilirskom književnosti.¹¹

Dometnuli bismo na ovome mjestu još i to kako vjerodostojnosti književnih povijesti doprinosi poznavanje i onih njezinih tokova koji ne spadaju u vrhunce i nisu nužno dijelom organiziranih poetika poput ćirilometodske književnosti 19. stoljeća, pa ćemo u nastavku donijeti podatke koji bi donekle mogli popuniti praznine na tome području.

2. Pjesničke prigodnice

Najbrojniju kategoriju ćirilometodskih književnih tekstova čine pjesničke prigodnice posvećene Sv. Braći, velikim ćirilometodijancima 19. stoljeća (J. J. Strossmayeru, Franji Račkome, Mihovilu Pavlinoviću, papi Lavu XIII. i dr.) i jedan ep, točnije epilij – *Sveta priča o solunskoj braći, slovjenkim apostolima Sv. Ćirilu i Metodu*, objelodanjen o prvoj velikoj ćirilometodskoj obljetnici koja se slavila u 19. stoljeću – tisućnici moravske misije 1863. godine u okviru albuma što ga je uredio Franjo Rački *Tisućnica slovjenkih apostolah Sv. Ćirila i Metoda*. Već smo naglasili kako povijesti hrvatske književnosti ne bilježe podatke o korpusu ćirilometodskih tekstova u drugoj polovici 19. stoljeća. Izuzetak je Slavko Ježić, koji u *Hrvatskoj književnosti 1100–1941*. spominje samo jedno djelo, i to upravo *Svetu priču*, o čemu kaže: „Godine 1863. proslavljena je tisuć-

¹⁰ M. Šicel, *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga I. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe (1750–1881), Naklada Ljevak, Zagreb, 2004, str. 287/8.

¹¹ Vidi: Maja Bošković Stulli, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 1, str. 76.

godišnjica dolaska Sv. Ćirila i Metodija među Slavene, pa je tom zgodom izdana *Tisućnica slovjenskih apostolah Sv. Cirila i Metoda* (Zagreb, 1863.) s pjesničkim prinosima I. Trnskoga i P. Preradovića te znanstvenim F. Račkoga, V. Jagića i M. Mesića¹², a nešto dalje dodaje kako I. Trnski 60-ih godina 19. stoljeća „pjeva prigodne spjevove svetoj solunskoj braći“.¹³ Budući da je *Sveta priča* potpisana inicijalima, u znanosti se pojavilo još jedno mišljenje o njezinu autorstvu. Divna Zečević autorstvo pripisuje Janku Tomboru,¹⁴ tvrdeći kako je iz teksta *Svete priče* jasno da ju je pisao svećenik.¹⁵ Inače, Tombor iste godine u kalendaru *Dragoljub* piše *Pjesmu na dan Svet. Cyrilla i Methoda*¹⁶ kao prolegomenu tekstu *Zasluge Sv. Cirila i Methoda za slavenske narode* u kojemu naglašava da je slavljenje Ćirila i Metoda prilika da se odgovori na pitanje „koliko danas ljubimo svoj jezik“. Čini se da D. Zečević nije znala za pismo Franje Račkoga upućeno Petru Preradoviću 11. lipnja 1862. u svezi s Preradovićevom pjesmom *Slovjenski Dioskuri*, koja je uvrštena u Album tisućnice. To je pismo uz još nekoliko drugih objelodanjeno u 17. broju Vienca iz 1894. i razrješuje dilemu o autorstvu *Svete priče*. Rački u njemu eksplicitno kaže: „Vašu krasnu pjesmu, čim ju dobih od Trnskoga, odmah ju ponesoh u tiskarnu, te će se svakako tiskati u Albumu. Sadržaj bit će mu dosta zanimiv; te ćemo u tom pogledu svakako nadkriliti Beogradjane. Od pjesništva bit će Vaša pjesma i povećati pjesmotvor od Trnskoga (istaknula M. L.).“¹⁷ *Sveta priča o solunskoj braći*,

¹² *Hrvatskoj književnosti 1100–1941.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993. (prema prvom izdanju knjige: Naklada A. Velzek, Zagreb, 1944), str. 238.

¹³ Isto, str. 243.

¹⁴ Janko Tombor (1825–1911). Po rođenju Slovak; djelujući u Hrvatskoj, osjećao se Hrvatom. Studij bogoslovije polazio u peštanskom sjemeništu, u kojemu je upoznao Adolfa Vebera Tkalčevića, Eugena Kvaternika, Antu Starčevića i druge Hrvate. Nakon završena školovanja 1846. odlučuje se za obavljanje svećeničke službe u Hrvatskoj. Služio je po raznim župama đakovačke biskupije: od 1862. župnik je u Erdeviku, od 1875. u Piškorevcima. U vrijeme Bachova apsolutizma neumorno je surađivao u Nevenu. Političkim se člancima javljao u Slavenskom jugu i u Sudslawische Zeitungu, a pjesmama, pripovijetkama i novelama u Nevenu, Danici, Katoličkom listu i Dragoljubu. Godine 1867. izabran je za srijemskoga narodnog zastupnika u hrvatskom saboru. Na zajedničkim hrvatsko-ugarskim saborima 1870. i 1878. u Pešti bio je hrvatski narodni zastupnik. Nakon umirovljenja živio je u Đakovu. Djela: *Izabrana djela*, *Hrvatski narodni preporod*, *Ilirska knjiga II*, *PSHK*, knj. 29, Zagreb, 1965. Prema: I. Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb / Cankarjeva založba Ljubljana, 1987, str. 530.

¹⁵ Divna Zečević, *Pučki prigodni tekstovi 19. stoljeća u slavu „slavenskih apostola“ Ćirila i Metodija*. - u: Slovo, Zagreb, 1986, br. 36, str. 212.

¹⁶ *Dragoljub*. Hrvatski kalendar za godinu 1863. Uredio Gjuro Stjepan Deželić. U Zagrebu, str. 67.

¹⁷ *Pisma Franje Račkoga Petru Preradoviću*, Vienac, 1894, br. 17, str. 271.

slovenskim apostolima Sv. Cirilu i Metodu (I–XXXVII) stihovana je priča (spjev) spjevana u desetercu i sastavljena od pet dijelova kroz koje se razlaže kronologija života i misije Sv. Braće Konstantina Ćirila i Metoda. Riječ je zapravo o apologiji staroslavenskoga liturgijskoga jezika. U drugome se dijelu spjeva javlja, kao sekundarni žanr, *Hvalospiev* od dvanaest rimovanih četverostiha upućen Bogu i domovini, a koji zahvaljuje za mogućnost da se (hrvatski / slavenski) narod obraća Bogu svojim jezikom, što se posebno vidi iz sljedeće strofe:

Slava tebi Bože!
Što nam slovo krasno,
Pri tvom žrtveniku
Zamnjat smije glasno! (XV)

Trnski taj sekundarni žanr u priču uklapa u trenutku u kojemu Sv. Braća, došavši u Moravsku, slave svoju prvu misu na staroslavenskome, narodu razumljivu jeziku:

A kad braća pri oltaru božjem
Istijem se ogłosiše glasom
Pojuć slavu Bogu na visini!
Onud narod silni zaplakao,
Zaplakao od radosti velje,
Čeg u prvu ruku neshvaćae,
To mu sad se u dušu upilo!
Što se o led grudih razbijalo,
To mu sada srce uznosilo! (...)

Takva se postupka prihvaća kako bi pojačao taj, preko Moravljana, za sve slavenske narode ključni trenutak njihove kulturne povijesti, posebno ga izdvojio i naglasio kao ponovno oživljenu ideju svoga vremena, jer to je ideja koja u sebi nosi sve vrline demokratskih društava, ideja koja je simbol slobode i samostalnosti, svih bolnih točaka pjesnikova vremena.

Kako je spjev posvećen tisućgodišnjici dolaska Sv. Braće među Slavene, koja se 1863. godine posebno svečano slavila među slavenskim narodima mnogim crkvenim i kulturnim manifestacijama,¹⁸ njegov prigod-

¹⁸ Obilježavanju ćirilometodskih obljetnica književnim su se uradcima pridružili i ostali Slaveni, napose Slovaci, među kojima se ističu pjesnici: Andrej Sladkovič, autor pjesme *Lipa ćirilometodska*, i Pavol Orszag Hviezdoslav, koji je objavio kraće epske pjesme: *Pribina*, *Rastislav* i *Žalost Svatoplukova*. Tisućgodišnjicu smrti Sv. Metoda Hviezdoslav je proslavio veličanstvenom pjesmom *Psalam na tisućugodišnjicu uspomene vjeronavjestitelja Sv. Ćirila i Metoda*. Objavio ju je u drugom svesku almanaha *Živena posvećenom „Uspomeni svetih prvoučitelja slavenskih Ćirila i Metoda uz tisućugodišnje sjećanje na blaženu smrt Metodovu“*. Vidi: Štefan Vragaš (Prema staroslavenskom tekstu i drugim prijevodima sastavio), *Život Sv. Konstantina Ćirila i život Sv. Metoda*, Matica slovačka, 1991.

ničarski karakter zahtijevao je i pomicanje na aktualnu, 19-stoljetnu vremensku razinu, koja je u očima Slavena bila samo preslikom uvjeta i događaja iz 9. stoljeća, koji su upravo zbog takva senzibiliteta postali pogodnom metaforom tisuću godina kasnije, i to iz perspektive jednoga iz plemena slavenskih naroda – hrvatskoga. Autor je glas naroda, njegov zagovornik pred autoritetom Crkve i države u želji da se staroslavenska liturgija proširi na cijeli hrvatski narod, sve hrvatske biskupije, upravo onako kako je to u senjskoj i ostalim dalmatinskim biskupijama.

* * *

Minu eto tisuća godinah,
 Otkad poče naše bogoštovlje.
 Svi Slovjeni slave tisućnicu
 Svoga spasa, svoga preporoda,
 Svi Slovjeni k jednu su svetčari!
 Bit će slave, kakve do sad nebi
 Po svih zemljah i na Velehradu
 Gdjeno svetci dane boravljahu.
 I slavu će slaviti na jugu
 Braća moja Hrvati ponosni,
 Svomu kralju vjerni podanici.
 Svetkovat će god solunske braće,
 Kakono se skoro ustanovi
 S voljom kralja i svetoga otca.
 Kažu meni, istina je živa,
 Da imade u primorju sljepac,
 Što sav misal na pamet nauči,
 Pak ga slovi od same miline,
 Tko ga čuje, pobožno ga sluša.
 A što sliepcem umnim se omili,
 Omili se i narodu svemu!
 Još mi vele i sam vidjeh glavom,
 Da primorac, kada sluša misu,
 Kad mu slavu božju zapjevaju,
 Od milinja radostno zaplače,
 Da i duša primorčeva pjeva!
 Al je braćo, služba tud hrvatska!
 S toga jedan glas je po narodu,
 Glas se od mog otiskuje srca:
 Kano što je Senju na kamenju,
 Da je tako po svoj domovini,
 Po trojednoj dičnoj kraljevini;
 Da nas naši veliki pastiri
 Po solunskoj podadu se braći,

Da nam budu Ćirili, Metodi,
I što narod tako živo želi,
Majka crkva da mu to udieli:
Gdje se u nas slava božja pjeva,
Da slobodno majčin glas zamnieva,
Da u ime Ćirila Metoda
Glas taj bude svjetlom milog roda.

Spomenuli smo pjesmu Petra Preradovića *Slovyjenski Dioskuri* (XL–XLIV) objavljenu u istome albumu sa *Svetom pričom* 1863. Ona je zanimljiva zbog posebnoga načina prikazivanja Svete Braće. Zbog njihova grčkoga podrijetla Preradović u njima vidi Zeusove i Ledine sinove blizance Kastora i Poluksa (Polieduka), polubogove iz grčke mitologije koji su simbol oličenja bratske ljubavi i nerazdvojne povezanosti između dvojice ljudi.¹⁹ Preradović Svetu Braću diže na pijedestal božanstava i jako mu je stalo da slavenstvo cijelom svijetu obznani što mu znače Sveta Braća. Želja koja će se ostvariti okružnicom Lava XIII. *Grande munus* da Sveta Braća postanu zaštitnicima cijele, opće crkve, a ne samo slavenskih naroda, već je prisutna u ovoj pjesmi. U krajnjemu svome smislu Preradovićeve pjesničke težnje oživjet će tek potkraj 20. stoljeća, kada Ivan Pavao II. Svetu Braću bude proglasio suzaštitnicima Europe. U okviru ideje i mita o sveslavenskoj zajednici i srodnosti slavenskih naroda došlo je do uskrснуca značenja pojave i djela Ćirila i Metoda kojih je dvostruko bratstvo po krvi i životnom pozivu trebalo poučno predstavljati i vrhunski simbol porodične povezanosti svih Slavena:

(...)

Sviet Helenski u slavno si doba
Dva je brata s ljubavi njihove,
Što ih vjerno vezaše do groba,
Medju svoje stavio bogove,
I visoko počitjuć oba
Povjerio njima svoje brode,
Da ih morem nadziru i vode.

Kad Zeusu kraj na zemlji stiže
Tè i rod mu lišen bude vlasti,
Tad tú braću sviet u zvijezde diže
I mjesto joj gore dade časti,
Gdje i sada, svom izvoru bliže,
Blistajuć u slavi se sjaju,
Dvijem zvijezdama slavno ime daju.

¹⁹ B. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Dioskuri – grč. Dios – Zeusov + koros – sin, str. 302.

Takvu braću i Slavjanstvo ima;
Dva su muža, riedka, neobična
Po zasluži najvećoj medj svima,
Po poslanstvu božjem njemu dična;
Jer Slavjanstvo dužnikom je njima,
Da luč ona, što sa neba sinu,
I Slavjansku porasvietli tminu.

Istim će se motivom – *slavenskih Dioskura* u pjesmi *Slovenskim Sv. Apostolima Ćirilu i Metodu tisućnim godom uvedbe staroslovenskoga jezika u liturgiji Zapadne crkve* pozabaviti i Stjepan Buzolić.²⁰ On će ih, doduše pogrešno, smjestiti na grčki, poganski Olimp „(...) njekoč sročiste Peruna, Ljelja, Lada (...)“, ali iznevjeravanjem te povijesne istine poduprijet će onu umjetničku koja će mu pomoći da naglasi vjerovjesničke osobine Svete Braće, koja poganstvo (jezičnike) privode svetoj vjeri (kršćanstvu).

O značenju djela Ćirila i Metoda pisali su u prozi i stihu afirmirani pjesnici, predstavnici tzv. visoke književnosti, te brojni pučki pjesnici koji su u prigodnim tekstovima u prozi i pučkom desetercu o značenju Ćirila i Metoda informirali i poučavali najširi sloj pučanstva, pokazujući, kako kaže D. Zečević, da je ideja o južnoslavenskoj zajednici našla i prepoznala u Ćirilu i Metodu svoju zastavu i neosporni dokaz za stoljetnu kulturu i vjersku utemeljenost slavenskih naroda.²¹ U zbirci Jurja Kapića *Pučke pisme* (drugo izdanje), Split 1895, skupljene su pjesme koje je Kapić objavljivao u Pučkome listu prethodnih godina. Njegov je temeljni cilj produbiti poznavanje „naše slavne povisnice“ u puku, dakle, sam određuje karakter svojih napisa, koji potvrđuje i motom *Gusle gude, da narod probude* – oni su didaktičko štivo, društveno angažirano: „Htio sam, puče, da saznaš putem pisme, koju ti najvoliš, kako je u našem narodu niklo pametnih i vridnih glava; kako je svegjer kod nas bivalo po izbor junaka, te kako u svitu malo ima slavnijega imena do hrvatskoga“, te dodaje kako mu je namjera opjevati važne događaje iz povjesnice slavenskih naroda: „(...) jer je prostrano polje naše povisnice (...)“ (Iz predgovora *Hrvatskom puku*). U pjesmaricu su uvrštene sljedeće pjesme Ćirilometodskoga karaktera:²²

²⁰ Katolička Dalmacija, petak, 18. lipnja 1880, god. XI, br. 44, str. 1–2.

²¹ Divna Zečević, *Pučki prigodni tekstovi 19. stoljeća u slavu „slavenskih apostola“ Ćirila i Metodija*, Slovo, Zagreb, 1986, br. 36, str. 203.

²² U zbircu su uvrštene i ove pjesme: *Pisma o starinskom gradu Solinu, o njegovom rasulu i o dolasku Hrvata u današnju domovinu; Pisma o Tomislavu, prvom hrvatskom kralju, okrunjenom god. 925. po Isukrstu; Pisma o Kulinu banu, koji je banovao u Bosni*

1. *Pisma o svetim slovinskim apoštolima Ćirilu i Metodiju, koji su na ovome svitu živili devetoga vika po Isukrstu (1-4)*,²³ sastoji se od 58 katrena i pisana je u desetercu te po uzoru na ostale stilizira životopis Sv. Apostola. Na naslovnici Pučkoga lista,²⁴ gdje je pjesma objavljena 1893. godine, ispred same pjesme stoji sljedeći tekst:

Svetoj Braći Slavjanskim Apoštolima
ĆIRILU I METODIJU
čiji blagdan sutra
po svemu okolišu zemaljskomu krstova crkva – slavjanski narod osobito
svetkuje – slavi – štuje
„PUČKI LIST“
bez pomoći s neba u ništa se ne uhvajući
da puk naš u duhu vire – narodnog prava – ponosa
posvitli – ojača – naputi
u njihove se trude patnje ugledajući
ZA SVOJE ODVITNIKE NJIH ODABIRAJUĆI POD NJIHOVO SE
POKROVITELJSTVO
stavljajući
svaku blagodat nad narodom našim u njih proseći
kliče:
Slava vam na nebu božji ugodnici – Slava dika na zemlji
NARODA NAŠEG MILJENICI
SLAVA!

2. *Pisma o biskupu Štrosmajeru (52–56)*
3. *Pisma o Mihovilu Pavlinoviću (57–66)*

Ove dvije potonje pjesme promoviraju one osobine dvojice hrvatskih velikana 19. stoljeća koje ih definiraju kao ćirilometodijance.

Osvrnut ćemo se na *Pismu o biskupu Štrosmajeru* napisanu na Uskrs 1893. u povodu izlaska iz tiska Parčićeva glagoljskog Misala, koja promovira one osobine toga hrvatskoga velikana 19. stoljeća koje ga definiraju kao ćirilometodijanca. Naime, biskup je Strossmayer glavni pokretač obnove ćirilometodske baštine na hrvatskome nacionalnom prostoru pa i

od godine 1180–1204 po Isukrstu; *Pisma kako Hrvati potukoše nemile Tatare na širokom Jelinskom polju godine 1242*; *Pisma o Tvrtku Kotromanoviću, prvom bosanskom kralju, koji je vladao od godine 1353 do 1391*; *Pisma o ženidbi kneza Krsta Frankopana sa kneginjom Julijom talijankom*; *Pisma o Petru Zrinskom i šuri mu Krstu Frankopanu*; *Pisma o Jelačiću banu*; *Pisma o Mili Gojsalićevoj, koja slavno poginu za svoju otačinu godine 1649 po Isukrstu* (koja se sastoji od pet dijelova – dušaka) te *Pisma kako Dalmatince pričekaoše u hrvatskoj Banovini miseca kolovoza godine 1891*.

²³ Pjesma je u Pučkome listu objavljena bez dodatka *koji su na ovome svitu živili devetoga vika po Isukrstu*.

²⁴ U Splitu 4. srpnja 1893, br. 5, god. I, str. 33.

u širim, slavenskim okvirima. Upravo je on još 1859. godine o svome prvom biskupskom posjetu Rimu u Promemoriji koju je predao papi Piu IX. potaknuo tiskanje staroslavenskih liturgijskih knjiga u hrvatskoj redakciji staro(crkveno)slavenskog jezika, poglavito temeljne liturgijske knjige – misala. Rezultat njegova zalaganja Parčičev je glagoljski Misal izišao iz tiska u Rimu 1893. godine. Juraj je Kapić Strossmayera kao ćirilometodijanca opjevao u tristotine i četiri pučka deseterca u kojima kronološkim redom, počevši od njegova rođenja, bilježi važne događaje Strossmayerova života (školovanje u Beču i Pešti, boravak na Bečkome dvoru, imenovanje za biskupa, sudjelovanje na Prvome vatikanskom koncilu 1870. godine i dr.) i upisuje ih u epsku pjesničku strukturu. Kapić o Strossmayeru pjeva kao što se i inače pjeva o epskim događajima i junacima: sve su njegove osobine hiperbolizirane, sve su definirane kao uzorne. Moglo bi se gotovo reći da Kapić Strossmayerov lik definira u skladu s promišljanjima A. Jollesa²⁵ o svetačkim likovima; on ga časti na isti način na koji časti i Sv. Braću – kao svetački uzor, vrijedan oponašanja i nasljedovanja te ne propušta istaknuti njegovo biskupsko geslo: *Sve za vjeru i domovinu!* Za nas su posebno zanimljivi oni dijelovi te epske pjesničke strukture koji se izravno odnose na pojedine ćirilometodske događaje. Tako Kapić najprije spominje Strossmayerovo ustoličenje za biskupa na drevnoj biskupskoj stolici Sv. Metoda:

(...)

U srid ravne zemlje Slavonije,
Osta prazna biskupska stolica,
Djakovačka na glasu odavna
Na kojoj je i Metod sidio,
Što Ćirila svetog brat je bio. (...) ²⁶

Kapić potom priču o biskupu Strossmayeru nastavlja s ćirilometodskom okružnicom pape Lava XIII. *Grande munus* iz 1880, kojom se Sveta Braća proglašavaju općim svecima Katoličke crkve i velikim sveslavenskim hodočašćem 1881, koje je vodio biskup Strossmayer kako bi katolički slavenski narodi zahvalili papi za taj veliki dar:

(...)

Osamdeset i prve godine
Otac Papa Lave trinaesti
Svega svita diže na oltare
Apoštole našeg roda stare
Svetu braću Ćirila, Metoda,
Pa Strossmayer ne ustegnu hoda,
Već tom zgodom on ode do Rima
Baš na glavi prid Slovincem svima.

²⁵ Vidi: A. Jolles, *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.

²⁶ Pučki list, 1893, br. 7, str. 49.

Ocu Papi Strossmayer zahvali,
Apoštole što naše proslavi,
Te u crkvi na dan svečanosti
Progovori pun Božje kriposti.
Život kaza Metoda Ćirila,

Svi Slovinci plakahu od mila (...) ²⁷

U 5. broju Pučkoga lista iz 1894. Juraj je Kapić objavio pjesmu od dvanaest osmeračkih katrena u povodu smrti drugoga velikog ćirilometodijanca 19. stoljeća, Strossmayerova velikog prijatelja i suradnika dr. Franje Račkoga. Upravo zbog te njihove prijateljske i stručne povezanosti na istome, ćirilometodskom polju, Kapić je svoju pjesmu posvetio biskupu Strossmayeru, što je izravno, već naslovom naglasio – *Biskupu Štrossmayeru prigodom smrti Frana Račkoga*.²⁸ Kapić tuži nad Strossmayerovim gubitkom, ističe prijateljsku ljubav i suradnju dvojice velikih ćirilometodijanaca za dobrobit hrvatskoga naroda u maniri u kojoj su o Svetoj Braći Ćirilu i Metodu pjevali Petar Preradović²⁹ i Stjepan Buzolić – kao o slavenskim Dioskurima, koji predstavljaju simbole oličenja bratske ljubavi i nerazdvojene povezanosti dvojice ljudi. Napose Kapić ističe ulogu Franje Račkoga u borbi za obnovu staroslavenskoga bogoslužja na hrvatskome nacionalnom prostoru:

Što si tužan, Štrosmajere?
Zašto plačeš, naša diko?
Rad čega te obuzelo
Uzdisanje priveliko?

Ah što velim, jadnom meni?
Rački ti je priminuo,
Kojega si ponajviše
Ti častio i ljubio.

Kako narod prosvitliti,
Kada ti bi zamišljao,
Svegjer bi se s Franom Račkim
Kao s bratom svitovao,

²⁷ Pučki list, 1893, br. 7, str. 49–50.

²⁸ Pučki list, br. 5, 1894, str. 36.

²⁹ Vidi Preradovićevu pjesmu *Slovenski Dioskuri u Tisućnica slovjenskih apostolah Sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb, 1863. te Buzolićevu *Slovenskim Sv. Apostolima Ćirilu i Metodu tisućnim godom uvedbe staroslovenskoga jezika u liturgiji Zapadne crkve u Katoličkoj Dalmaciji* br. 44, god. XI, 1880, str. 1–2.

Jer je Rački bio glava
Najbistrija iza tvoje
Megju svima, što se danas
U Hrvatskoj našoj broje.

Ljubio je domovinu,
U kojoj je iznikao,
Glagoljicu našu lipu

U Rimu je branit znao. (...) (Istaknula M. L.)

U pjesmi (šest deseteračkih četverostiha) koju je posvetio zagrebačkome nadbiskupu Jurju Posiloviću³⁰ Kapić ističe osobine biskupa Strossmayera koje bi Posilović trebao nasljedovati, čime do izražaja iznova dolazi osobina koju za svetačke likove ističe već spominjani A. Jolles – imitabilnost. Posilović bi, dakle, želi li biti dobar „pastir svome stadu“, trebao nasljedovati osobine biskupa Strossmayera koje također imaju ćirilometodska obilježja, što se potencira već poznatom Posilovićevom prošlošću kao senjskoga biskupa koji je za svoje tadašnje dijeceze Senjsku i Modrušku uveo Parčićev glagoljski Misal u obvezatnu uporabu:

(...)

Budi dakle ti Strossmajer novi,
Pruži svoju darežljivu ruku,
Strossmajera slidi sveto dilo,
Svitlost širi u hrvatskom puku.

Te, kad Bog nam digne Strossmajera,
Koji nam je pohvala i dika,
Bit će nam u tuzi utiha,
Da imamo vridna zaminika!

Prigodnica S. Gregorčića *Slovinci biskupu Strossmayeru, 19. ožujka 1888*, objelodanjena u 13. broju Viena iz 1888 (str. 1), zanimljiva je iz dvaju razloga: zato što pokazuje da je Strossmayer i među ostalim slavenskim narodima uživao ugled obnovitelja ćirilometodske baštine, te zbog literarnoga postupka kojim se Strossmayer uspoređuje sa svojim uzorima, Sv. Ćirilom i Metodom, čijoj je ideji posvetio cio svoj život. U pjesmi se javlja i vrlo važan motiv staroslavenskoga liturgijskog jezika za čiji se povratak u uporabu Strossmayer desetljećima zdušno borio:

(...)

Ti zvězda vzôrna si!
Bil zvest si v vek Bogú in rôdu.
Bil zvest Cirilu in Metôdu,
In – sebi!

³⁰ *Jurju Posiloviću novomu Zagrebačkom nadbiskupu.* - u: Pučki list, br. 16, god. IV, 1894, str. 124.

(...)

Oj slava Tebi!
Ti svetiš bratom rodnim tam,
Oj sveti še sirotim nam,
Brez zvezde zdaj popotnim nam.
Dve zvezdi nam sta kdaj sijali
Ciril, Metodij sta se zvali...
Umrla sta Ciril, Metod!

Kdo zdaj po njiju stezi hodi?
Kdo nas po njiju vzoru vodi?
Proklet zdaj njiju vzor je tod!
Prokleti so pri nas obredje,
Ki v njih Bogá molili dedje!
Ti bodi drugi nam Metod!
Ti nas po poti oni vodi,
Ki sveti jo je vtrl Metôdij!
Oj jasna, vzôrna zvezda naša,
Ti kaži do svetišč nam pot,
Kjer sveti jezik naš se zglaša!

U istu kategoriju ulaze i pjesme:

- Stjepko Španić, *U slavu osamdesetgodišnjice Biskupa Josipa Jurja Strossmayera*;³¹
- Božidar Kukuljević Sakcinski, *Velikanu Strossmayeru*;³²
- Petar Preradović, *Biskupu Strossmayeru*;³³
- Ilija Okrugić, *Osamdesetprvom rođendanu Josipa Jurja Strossmayera, 4. veljače 1895*;³⁴
- Stjepan Buzolić, *Josipu Jurju Strossmayeru pri svečanom otvoru akademijske slikare*;³⁵
- S. Buzolić, *Josipu Jurju Strossmayeru. Na slavu zlatne mu mise dne 14 veljače 1888. u ime dalmatinskih Hrvata*;³⁶
- August Šenoa, *U slavu Josipa Jurja Strossmayera, biskupa bosanskoga i sriemskoga, začetnika Hrvatskog Sveučilišta na dan 19. listopada 1874*;³⁷

³¹ Vienac, 1895, br. 6, str. 82–83.

³² Vienac, 1881, br. 31, str. 472.

³³ Vienac, 1881, br. 37, str. 1.

³⁴ Vienac, 1895, br. 6, str. 1.

³⁵ Vienac, 1884, br. 51, str. 1.

³⁶ Vienac, 1888, br. 8, str. 1.

³⁷ Vienac, 1874, br. 42, str. 1.

- Gjuro Arnold, *Sjeni dra Franje Račkoga*,³⁸
- (Nepoznati autor), *Nad odrom dra Franje Račkoga*,³⁹
- Juraj Kapić, *Svetom ocu papi Lavu XIII*,⁴⁰
- (Nepoznati autor), *Lavu XIII*,⁴¹
- *U slavu zlatomisnika Sv. Oca pape Leona XIII. spjevao Petar Marković prof.*,⁴²
- Ivan Trnski, (*Naši pjesnici o djakovačkoj svečanosti*) *Slavlje*,⁴³
- Franjo Marković, (*Naši pjesnici o djakovačkoj svečanosti*) *Oda*,⁴⁴
- Milan Grlović, (*Naši pjesnici o djakovačkoj svečanosti*), *Himna*,⁴⁵
- Stjepan Buzolić, (*Naši pjesnici o djakovačkoj svečanosti*), *Pjesma*,⁴⁶
- Gjuro Kovačević, *Biskupu J. J. Strossmayeru u oči 1. listopada 1882*,⁴⁷
- Gjuro Kovačević, (*Naši pjesnici o djakovačkoj svečanosti*), *Strossmayeru*,⁴⁸
- Don Joso Gržetić, (*Naši pjesnici o djakovačkoj svečanosti*), *Vladiki*;
- B. M. Z., *Prigodom jubileja Lava XIII – Pjesma*,⁴⁹
- Vladimir Bakotić, *Uspomeni Pape Leona XIII.*,⁵⁰
- L., *U slavu glavi rimo-katoličke crkve Njegovoj Svetosti Papi Leonu XIII., prigodom petdesetgodišnjice prve mu mise, slavljene 1. januara 1888*.⁵¹ i još mnoge druge.

³⁸ Vienac, 1894, br. 7, str. 102.

³⁹ Vienac, 1894, br. 7, str. 104–105.

⁴⁰ Pučki list, 1893, br. 5, str. 1.

⁴¹ Katolički list, 21. srpnja 1881, br. 30, god. XXXII, str. 235.

⁴² Vrhbosna, 1. siječnja 1888, br. 24, god. II, str. 387. Ta je pjesma tiskana u 1. broju Katoličkoga lista iste, 1888. godine, a prevedena je i na talijanski jezik nastojanjem požeškoga opata i župnika Ivana Bošnjaka, kako bi ju mogao pročitati i Sv. Otac Lav XIII. Prijevod je napravio Stjepan Buzolić, a zaslugom kanonika Andrije Friša pjesma je u prijevodu tiskana u Rimu. Jedan je primjerak, uvezan u tvrde korice i ukrašen pozlaćenim papirskim grbom, kanonik Friša predao prelatu Della Volpe, *maestru di camera papale*, prema čijim je riječima papa s radošću primio pjesmu i udijelio apostolski blagoslov pjesniku i prevoditelju.

⁴³ Vienac, 21. listopada 1882, br. 42, god. XIV, str. 678.

⁴⁴ Vienac, 21. listopada 1882, br. 42, god. XIV, str. 679.

⁴⁵ Vienac, 1882, br. 43, god. XIV, str. 692–694.

⁴⁶ Vienac, 1882, br. 43, god. XIV, str. 694–695.

⁴⁷ Glasnik, 15. listopada 1882, br. 20, god. X, str. 179–180.

⁴⁸ Vienac, 1882, br. 43, god. XIV, str. 710–711.

⁴⁹ Hrvatska Bogu i Hrvatskoj, Časopis za zdravu prosvjetu, za pouku i zabavu, za hrvatski jezik, 1893, br. 5, god. VIII, str. 1.

⁵⁰ *Pjesme pape Leona XIII. (Joahima Pecci.)*, Tisak Leonove tiskare u Spljetu, 1905, str. 1.

⁵¹ Vrhbosna, 15. siječnja 1888, br. 2, god. II (naslovnica).

Uz ove, brojne su i pjesme koje Sv. Braću časte kao svetačke uzore, vrijedne oponašanja i nasljedovanja, pa uz već spomenute naslove pribra-
jamo i sljedeće pjesme:

- (Nepoznati autor), *U slavu slavjanskim apostolima Sv. Ćirilu i Metodu prigodom tisućnice ob služene 5. srpnja*;⁵²
- Ivan Ev. Šarić, *U spomen posvete crkve Svetih slavskih apostola Ćirila i Metoda. U Sarajevu na Malu Gospojinu 1896.*;⁵³
- F. I. Despot, *Peti srpnja*;⁵⁴
- Josip Eugen Tomić, *Kantata u slavu Leona XIII. prigodom sveslavenske svečanosti u Rimu dne 5 srpnja 1881.*;⁵⁵
- Lujko Varga Bjelovarac, *Svetim apostolima, Ćirilu i Metodu. U spomen blagoslova Njihove kapele u Loretu dne 5. srpnja 1897.*;⁵⁶
- J. Hranilović, *U čast Sv. braći Ćirilu i Metodu.* Deklamovao na koncertu „Kola“ dne 5. srpnja 1899.⁵⁷
- Medo Pucić, *Tisućljetna slava Sv. Ćirilu i Metodu.* (Za porabu rimo-katoličke crkve);⁵⁸
- Ivan Trnski, *Pjesma tisućgodišnjoj uspomeni dolazka Sv. Ćirila i Metoda u Velegrad.* (Iz českoga od Ivana Soukupa.) Izdana troškom hrvatskoga pjevačkog društva „Kolo“ u Zagrebu;⁵⁹
- *Uspomena na Cyrillo-Methodijevu svečanost*⁶⁰ i dr.

U izdanju Katoličke Dalmacije u Zadru je 1881. objelodanjena knjižica pjesama u povodu velikoga sveslavenskoga hodošašća u Rim kojim su Slaveni iskazali svoju zahvalnost papi Lavu XIII. za encikliku Grande munus iz 1880. godine⁶¹ pod nazivom *Hrvatska Vila dne 5 srpnja 1881 na slavu Sv. Ćirila i Metoda* (Hrvatska biblioteka, svezak IV, Tiskarna I. Vodicke). U knjižici se nalaze pjesme (označene su samo rednim bro-

⁵² Katolički list, 9. srpnja 1863, br. 28, god. XIV, str. 217–219.

⁵³ Vrhbosna, 15. rujna 1896, br. 18, god. X, str. 1.

⁵⁴ Katolički list, 5. srpnja 1881, br. 27, god. XXXII (naslovnica).

⁵⁵ Katolički list, 5. srpnja 1881, br. 27 (Prilog), god. XXXII. Pjesmu je uglazbio Ivan pl. Zajc.

⁵⁶ Vrhbosna, 1897, br. 13, god. XI, str. 206.

⁵⁷ Vienac, 8. srpnja 1899, br. 27, god. XXXI, str. 1.

⁵⁸ Katolički list, 26. veljače 1863, br. 9, god. XIV, str. 69.

⁵⁹ Katolički list, 25. lipnja 1863, br. 26, god. XIV, str. 204–205.

⁶⁰ Pjesmu je s talijanskoga jezika na latinski preveo prof. Luigi Goracci (sastoji se od 38 dvanaesterakih dvostiha). Vidi: Katolički list, 1885, god. XXXVI, str. 133–134.

⁶¹ Vidi: M. Lukić, *Crte o sveslavenskom hodošašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma)*. U: Zavičajnik, Zbornik Stanislava Marijanovića / Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251.

jevima, bez naslova): I. Stjepana Buzolića (*Na ime dalmatinskih Hrvata*), II. F. J. Despota, III. Fra Grge Martića, bosanskoga franjevca (napisana u samostanu Kreševo 13. lipnja 1881), IV. Kanonika Mihovila Pavlinovića, iza koje se nalaze i opsežne bilješke.

Fra Grga Martić⁶² bliski je prijatelj biskupa Strossmayera. U godini velikoga sveslavenskog hodočašća u svom samostanu Kreševo 13. lipnja 1881. piše pučkim desetercem kroniku misije Svete Braće pod geslom Strossmayerovim – *Sve za vjeru i domovinu!*, posebno naglašavajući ulogu koju papa Lav XIII. ima u tom za Slavene povijesnom trenutku:

(...)

Slava Tebi, Petrov nasljedniče,
Što sa Tvoje uzljuljane ladje,
Sa debela mora valovita,
Upev oko na brdo visoko,
Bistro smjeri, svu zemlju omjeri
Ti razotkri grobe svetitelja,
I razklopi knjige krstonose
Koje pišu sreće u slovinstva.
Ti podiže naše žrtvenike,
I užeže svieću Ćirilovu
Da osvjetliš tame i razsape,
Da razgoniš varke i zablude;
Da narodi naši pobrate se
Na grobovim svojih svetitelja,
I nadju se pleme uzorito,
U tom kolu krštenih naroda.
Za krst častni, za slobodu zlatnu!
Ćiril steka', Lav nam dotekao:
Doteklo Ti vieka i desnice,
Da lav svedeš ladju u tišine,
Da lav nogom stupiš na obale.
Slava Bogu, zastave se viju,
Rad slovinski prvi zavjet vrši,
Zavjet vrši, novo slovo piše:
Sve za vjeru i za domovinu!

⁶² Fra Grgo Martić (24. 1. 1822, Rastovača u Hercegovini – 30. 8. 1905, Kreševo). Dok se školovao u Zagrebu 1839–1841. (gimnazija), bio je aktivan među preporoditeljima, objavljivao u Danici, Kolu, skupljao narodne pjesme – *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke* (1858), bio je putopisac, pisac udžbenika, plodan pjesmotvorac. Glavno su mu djelo *Osvetnici* (I–VII, 1861–1883), pjesmotvor o bosanskom životu i borbi s Turcima. Prema: I. Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb / Cankarjeva založba Ljubljana, 1987, str. 489.

Jedna od najzanimljivijih pjesama koju smo pronašli u periodici 19. stoljeća (Katolička Dalmacija 1880, br. 44, god. XI, petak, 18. lipnja, str. 1) pisana je staroslavenskim jezikom u povodu 1000. godišnjice upotrebe staroslavenskoga jezika na hrvatskome nacionalnom prostoru. Pjesma je nastala u krilu zadarskih franjevaca trećoredaca, a tiskala ju je na svoj trošak Matica Dalmatinska. Kako su književni tekstovi pisani staroslavenskim jezikom u periodici druge polovice 19. stoljeća pravi raritet (poznato je da je i D. A. Parčić napisao nekoliko pjesama na staroslavenskom jeziku), pjesmu donosimo u cijelosti:

Pamet tsêštnijago goda
staroslavjanskaga jazika
v bogosluženiji

V Crkvê Sv. Mihajla
v Zadrê
slavešte se
dn XVII junija MDCCCLXXX

Pjesn

Se Slavjanom prečestitij
V spominanja dn slavnago
Goda sego tsêštnijago
Pače svih dn sijajet!
Kimi čstmi da vzveličim,
Slovi kimi da vzhvalim,
Jegda Boga nam da hvalim
Sim se slovom podajet?
Joan Jerej Veličajšij
V Hrista mjestê iže sjedet,
Jazik Metod ki vvedet
V Crkov vlmi pohvalit.
Da se pojut djela slave
Isus Hrista svih nas Spasa
Glagoljem našego glasa,
Sred Slavjam' zapoviedit.
Togo radi povlast čstnu
Mlad jerej togožde roda,
Preslavnago dn sej goda,
Čim da slavit pristojno?
Se Ćurila, se Metoda,
Sveta jeju se pisanija
V njeju lice dostojno!
Ima svetaja se Crkav
I Hristosa vjera krasit.
Ima Slavjan rod se glasit
Jeju pamet likstvujê.

I vs se vjek da pojut hvale,
Isus Hrista Namjestniku:
Glagolj božju Ugodniku
Čtit da Slavjan djelujê
Čto bo Grkom i Latinom
V Crkvê bist na posluženiji,
Svetu bratu popečeniji
Dika jest i Slavjanom.
Tim ne tkmo hvalit, čtiti
Sija sveta dostojajet,
Nu ja sliedit podobajet
Suštu v srdcê vjera, dom.

Bratja v III činê Sv.

Frančiska v Zadrê

U splitskome Pučkom listu, koji će posebno promovirati pučko pjesništvo, iz 1891. (br. 15, str. 14–15) u okviru teksta *Doktor Jerolim Kavanjin splitski i trogirski vlastelin*, koji je potpisan pseudonimom *Domaći Zgodopisac*, u dijelu teksta u kojemu se hvali Kavanjinova⁶³ ljubav prema hrvatskome jeziku i njegove zasluge za osnivanje Akademije hrvatske (slovinske) koja se zauzimala za prevođenje strane literature na hrvatski jezik, nalazi se i crtica o njegovoj ljubavi prema staroslavenskome jeziku te dio iz velepjesni *Bogatstvo i uboštvo* koji to i potvrđuje: „I staroslavenski (glagoljski) jezik u službi božjoj on (Jerolim Kavanjin, op. M. L.) hvali i uznosi“. Glagoljička misa bila mu je puno ugodna, te u Pjevanju VI o tomu govori:

I Jerolim i Ćiro,
Koi slovnice dvie začēše
Da u rič našu riči dilo
Neizrečeno izreče se.
I u tilo se hruh obratja

⁶³ Jeronim Kavanjin (4. 2. 1641, Split – 29. 11. 1714, Split). Potomak doseljeničke talijanske plemićke obitelji, doktor prava, odvjetnik i pjesnik. Najpoznatije mu je djelo *Povijest vandelska*, poznato u znanosti pod nazivom *Bogatstvo i uboštvo*, kako ga je u XIX. stoljeću prekrstio Ivan Kukuljević. To je „velepjesan“ u trideset pjevanja, s biblijskom motivikom, ali s originalnim pretenzijama: npr. uz didaktičku notu pjesnik je unosio i vlastita razmišljanja i događaje iz povijesti Splita. Bio je član splitske Akademije slovin-ske (ilirske).

Djela: *Bogatstvo i uboštvo, velepjesan u 30. pjevanja*. Izd. troškom J. J. Strosmajera, U Zagrebu 1861; *Povijest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i uboga a čestita Lazara (Bogatstvo i uboštvo)* „velopiesna“ Jerolima Kavanjina, Stari pisci hrvatski, knj. 22, JAZU, Zagreb, 1913; *Oporuka Jerolima Kavanjina. Rodoslovlje. Pismo Petru Velikom*, Priredio Ćiro Čičin Šain, Split, 1951. (Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb / Cankarjeva založba Ljubljana, 1987, 470.)

Nek su utišna slavska bratja.
Koja, smišnim prem uzrokom
Biše nigda sustavljena;
Al za mudre bistrim okom
Ostaše u vik potvrđjena
Vlastju pameti poglavne
Na isto dilo svetbe slavne.
Što jednom glas nebeski
Našem rodu htio darovat,
Nije mogo' rimski težki
Glasnik, nego njoj varovat,
I slovinske neka s mise
Naš lip jezik uzviši se.»

Zanimljivo je što autor teksta navodi i podatak o glagoljaškim župama Splitske nadbiskupije: „Neka je na znanje i to, da za dobe njegove (Kavanjaninove, op. M. L.) nije bilo po svim selim nadbiskupije splitske nego 36 župa, od kojih u 28 govorila se je glagoljička misa, a u samih 8 latinska.“ (Riječ je o kraju 17. i poč. 18. stoljeća.)

3. Epistolarni žanrovi

Epistolarni su žanrovi uz pučko i umjetničko pjesništvo u velikoj mjeri zastupljeni u ćirilometodskoj književnosti 19. stoljeća. Riječ je ovdje prvenstveno o okružnicama ili cirkularnim pismima čija je upotreba uglavnom ograničena na crkvene krugove. Do sada smo već opširno pisali o velikoj skupini ćirilometodskih okružnica biskupa Josipa Jurja Strossmayera koje su svojim revolucionarnim porukama obilježile drugu polovicu 19. stoljeća i pomogle promociji i širenju ćirilometodske ideje, a koje danas možemo prihvatiti kao književne tekstove par excellence.⁶⁴ Uz okružnice se u javnoj komunikaciji toga vremena javljaju i tzv. adrese, još jedan od literarnih žanrova kroz koji je semantičko polje ćirilometodskih ideja pronašlo svoj izraz. Adrese osim svoga izravnoga referiranja na recipijenta, dakle osim temeljnoga značenja imaju i osobine svećanih pisama, predstavki na vladara ili na kakvu drugu istaknutu osobu. Druga polovica 19. stoljeća brojne adrese veže uz sveslavensko hodočašće u Rim 1881. Izvrstan je primjer adrese – apela tekst *Hrvati katolici!* koji je po svemu sudeći sasta-

⁶⁴ Vidi: M. Lukić, *Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Sriemske od 1873. do 1900. godine*. U: Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Vukovar kao paradigma muke, Zbornik radova 4. međunarodnog znanstvenog simpozija / Jozo Čikeš (ur.), Vukovar, 2004, str. 146–161. Rad je objavljen i u časopisu Republika, mjesečniku za književnost, umjetnost i društvo br. 11, Zagreb, god. LX, studeni 2004, str. 97–107.

vio Franjo Rački s odborom za organiziranje sveslavenskoga hodočašća, a u kojemu se hrvatski narod poziva da sudjeluje u toj za sve Slavene značajnoj manifestaciji.⁶⁵ Istoj kategoriji pripada i tekst *Hrvatska adresa. (Prinesli ju hrvatski hodočasnici Sv. otcu Leonu XIII. na blagdan slaven-skih apostola Sv. Cirila i Metoda 1881.)*,⁶⁶ a iz knjižice koju je Katolička Dalmacija objelodanila u povodu sveslavenskoga hodočašća 1881. vidi se kako su i ostali slavenski narodi, sudionici hodočašća, za tu svečanost priredili i prikazali svoje adrese.

H. Sablić Tomić tumači epistolarne žanrove s obzirom na sadržaj, namjeru i horizont očekivanja čitatelja, pa kao dominantnu poziciju epistolarnoga diskursa koji se ostvaruje kroz otvorena pisma primateljem vidi publiku u cjelini, što vrijedi i za ćirilometodske adrese jer im je sadržaj, iako namijenjen jednom adresatu (ovdje papi Lavu XIII), referencijalno usmjeren socijalnom, političkom ili kulturološkom recentnom prostoru.⁶⁷ To je žanr kroz koji subjekt (ovdje je to zajednica, odnosno istaknuti pojedinac koji govori u ime zajednice) može oblikovati svoja zapažanja, iskazivati stavove ili postavljati teze, ali je njegova forma literarna. Ćirilometodske adrese možemo gledati i kao otvorena pisma jer je u njima, u književnoteorijskom smislu, iskazan inicijalni povod pisanju otvorenoga pisma: potreba za ukazivanjem na osobni stav epistolarnog subjekta (zajednica), oblikovanjem vlastitih zapažanja ili postavljanjem teza i upotrebljena retorika otvorenoga pisma koja se sastoji od uvjerljiva izlaganja argumenata koji se podupiru pripovijedanjem stvarnih situacija, kontekstualizacijom teorijske diskusije. Konačno, riječ je o žanru obilježenom apelativnom jezičnom funkcijom koja se ogleda u naglašavanju uloge pojedinačnoga mišljenja o povijesnoj, političkoj i kulturnoj stvarnosti. I na razini sadržaja možemo govoriti o otvorenome pismu, jer epistolarni subjekt piše o historijski referencijalnim događajima kojima je neposredno svjedočio, a neke je i osobno doživio.

4. Retoričke vrste – ćirilometodski govori i propovijedi

Nije slučajno što zastupnici ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća iskorištavaju u velikoj mjeri upravo govorničke književne forme⁶⁸ da bi promovirali svoje ideje; propovijedi i govori u užem smislu

⁶⁵ Katolički list, 5. svibnja 1881, god. XXXII, br. 18, str. 137–138.

⁶⁶ Katolički list, 5. srpnja 1881, god. XXXII, br. 27, str. 210–211.

⁶⁷ Helena Sablić Tomić, *Intimno i javno, Suvremena hrvatska autobiografska proza*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.

⁶⁸ Vidi: Govor u retorici – govorništvo. - u: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969, str. 435.

žanrovi su pojačane komunikativnosti zbog činjenice da se, osim u usmenoj, pojavljuju i u pisanoj formi. Tako su mnogi ćirilometodski govori i propovijedi naknadno zabilježeni, što se prema retoričkim pravilima i preporučuje želi li se nekome govoru dati trajna vrijednost, na listovima crkvenih i književnih časopisa, pa čak i političkih, kao što je to, recimo, slučaj s govorom Mihovila Pavlinovića: *Govor P. Mihovila Pavlinovića, rečen dne 30. rujna u narodnoj Čitaonici spljetskoj na slavi godovoj Sv. Jerolima, dalmatinskoga, njezina odvjetnika, i tisućljetnoj Sv. Ćirila i Metoda, slovjenskih apoštola*.⁶⁹ Kadšto je to posebna književna vrsta koja je namijenjena čitanju, a ne usmenom kazivanju pred skupom ljudi. Svrha je govora da priopći slušateljima neke činjenice ili neku istinu da bi djelovao na njih i da bi ih u nešto uvjerio (persuazivna značajka govora). Zanimljivo je zapravo da ćirilometodski govori do kojih smo došli u svome istraživanju svi odreda sintetiziraju osobine koje su inače raspoređene u posebne govorničke vrste, pa tako i govor u užem smislu ima značajke propovijedi, panegirika ili pohvalnoga govora, političkoga govora i sl. Posebnu je pozornost propovijedima kao književnim žanrovima posvetio J. Bratulić u knjižici *Hrvatska propovijed – Od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*. On kaže kako se propovijed obraća ljudima neposrednom, živom i jasnom riječi, pa zato i čuva osobine tradicionalne antičke retorike kao odraz učenosti, načitanosti i europske govorničke prakse te dodaje kako je za naše, hrvatske propovijedi, karakteristična i briga za skromne i neobrazovane ljude, pa ih stoga obilježuju jednostavnost i pučki izraz. Bratulić nam uz ostalo pokazuje kako je propovijed kao književna vrsta ucijepljena u hrvatsku književnost od njezinih početaka, čemu je dokaz *Kločev glagoljaš*, kanonski spis sastavljen od propovijedi i homilija, od kojih se jedna pripisuje Sv. Metodu, a koji se dugo čuvao u krugu obitelji Frankopana.⁷⁰ U zagrebačkom je Katoličkom listu 1863. u okviru teksta *U slavu slavjanskima apostolima Sv. Cirilu i Metodu prigodom tisućnice ob služene 5. srpnja* zabilježena jedna od prvih ćirilometodskih propovijedi: *Propovied prigodom tisućnice slavjanskih apostolah Sv. Cirila i Metoda ob služene u prvostolnoj crkvi zagrebačkoj, a rečena od preč. gosp. Josipa Marića kanonika*.⁷¹ Kako bi naglasio evangelizatorsku ulogu Svete Braće,

⁶⁹ Pozor, 21. listopada 1863, god. 4, br. 240; 22. listopada 1863, god. 4, br. 241; 23. listopada 1863, god. 4, br. 242.

⁷⁰ J. Bratulić, *Hrvatska propovijed – Od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*, Erasmus, Zagreb, 1996, str. 8. Bratulić je u svojoj knjizi sabrao 31 propovijed, ali ne spominje nijednu od onih koje navodimo u ovome tekstu.

⁷¹ Katolički list, 9. srpnja 1863, god. XIV, br. 28, str. 219–222.

kanonik Marić svoju propovijed započinje pričom o praznovjerju Slavena i o bogovima koje su štovali prije nego su postali dijelom kršćanske civilizacije, a potom detaljno razlaže životopis Sv. Braće, spominjući svaku pojedinačnu misiju u kojoj su bili, posebice moravsku, te putovanje u Rim i same događaje u Rimu. Najzanimljiviji dio Marićeve propovijedi odnosi se na promišljanja o staroslavenskome liturgijskom jeziku kao zajedničkome književnom jeziku svih Slavena te o, romantičarski intoniranim, odlikama Slavena kao naroda:

(...) Što se pako jezika tiče, što smo ga u crkvu i bogoslužje uveli, nije to jezik kakve šake ljudi, već jezik ogromnoga slavjanskoga naroda, kojega je Bog plemenitimi svojstvu srca i uma, kao i ine narode obdario, te koj danas sutra izza nijednog izobražena naroda zaostati neće. Slavjan je janje kod kuće, a lav u boju, mrav u polju, a sokol u gori, pak opet um mu je sklon za vjeru, srdce sklono na pokornost a volja na poslušnost. On vladara svoga obožava, starješinu poštuje, a sve ljude ljubi. Neima plemena pod nebom, koje bi se kao Slavjan između sebe ljubilo. On neizrečenom nježnošću svoju majku, svoju ljubu i svoje čedo ljubi. On i tudjeg starca svojim djedom, tudjeg muža stricem, tudju ženu strinom, tudjeg vršnjaka bratom, tudju mladu snahom, tudju dievu sekam i sve Slavjane svojim rodom zove. Zato mu i jest kuća otvorena svakomu i stol za svakoga prostrt. On je rođen govornik i rođen pjesnik, nit mu treba, kao nekim narodom, svetih škrinjah, da svog roda uma blago čuva. On pjeva i neznade kako. Jedan pjeva, a drugi odpjeva, te mu tako pjesme od ustah do ustah u neumrlost prelaze. Zato mu i jest jezik vitak i krepak kao bor u gori zelenoj, te kad treba poput bistra potočića između cvjetja i trave po dolini vijuga se, te skakućuć preko šljunka neizrečenom milinom šaptje i žubori: a kad opet treba, sa svom ozbiljnošću kakve ogromne rieke nis strme klisure pada, te sobom valja drvlje i kamenje. On istom milinom sa Davidom pjeva, u visokoj pjesmi kao grlica guče, sa Jeremijom kao rosna godina plače, istom dubljinom sa Jobom, Salamonom i Pavlom mudruje, te na lahkijh krilih u nebo nebesah sa Ivanom leti; niti u svem svetom pismu išta tako izumljena i rečena imade, što slovjski jezik istom brzinom dostignuti i istim veličanstvom izraziti nebi mogao. Eto kakov mu je jezik, takav je i Slavjan u narodu: pa nebi-li bilo Bogu plakati, pustiti ga u gluposti progonstva i oteći od prosvjete kršćanstva?⁷²

Uz ovu je propovijed zanimljiva još jedna pojedinost: uredništvo Katoličkoga lista čitateljima skreće pozornost na to da se propovjednik nije u svemu držao povijesne istine te da su mnogi izrečeni podaci legendarnoga karaktera. Zato upućuje čitatelje na knjigu Franje Račkoga *Viek*

⁷² Katolički list, 9. srpnja 1863, god. XIV, br. 28, str. 220–221.

i djelovanje Sv. Cirila i Metoda, koja je izašla u dvama svescima – 1857. i 1959. godine.⁷³

Govor u slavu slavenskih apostola Sv. Cirila i Metoda koji je održao Milko Cepelić 5. srpnja 1881. u sjemenišnoj crkvi u Đakovu naglašava primjerice, uz standardne pojedinosti iz životopisa Sv. Braće, Ćirilovo povlačenje u osamu koje se motivira pojavom Focija. Divna Zečević kaže kako se u sferi pučkih književnih tekstova Focije sve do danas javlja i opisuje kao pučki književni negativac prvog reda, odnosno glavni književni krivac za crkveni raskol,⁷⁴ a u Cepelićevoj propovijedi on je termin indikator jednoga od temeljnih motiva, nezaobilaznih u ćirilometodskim tekstovima, crkvenoga jedinstva između katoličkih i pravoslavnih Slavena koji su podijeljeni utjecajem jednoga Grka.

Pozivanjem na slavensku slogu prilikom slavljenja Ćirila i Metoda neizravno se priznaje i govori o odsutnosti sloge, a o neslozi, jalu i mržnji piše se i govori izravno kao u ovoj Cepelićevoj propovijedi. Usprkos poznavanju pravoga stanja stvari, književni ćirilometodski tekstovi, pisani i govoreni, ispisuju idealizaciju slavenstva i južnoslavenstva zato što je upravo to u hrvatskom 19. stoljeću način ispisivanja idejnoga programa. U bilješci uz tekst *Za svečanost Sv. Cirila i Metoda, slavjanskih apoštolah*, objavljenom u Katoličkome listu,⁷⁵ stoji (a to vrijedi i za ostale tekstove takve vrste u drugoj polovici 19. stoljeća):

Vriedni jedan župnik, zamoljen od više drugovah, priobćuje ovdje veći dio svoje drugom nekom prigodom rečene propovijedi (što znači da su svećenici Ćirila i Metoda uzimali za primjer i onda kada nije bio njihov blagdan, op. M. L.), sadržavajuće kratak životopis slavjanskih apoštolah Sv. Cirila i Metoda, - priobćuje ga kao materijal na porabu svećenstvu za nastajuću tisućljetnu svetkovinu Sv. naših apoštolah. Ostavlja svakomu na volju, da si prema posebnim okolnostima i duhovnim potrebama svojih slušatelja izvede iz života Sv. naših vjerviestnikah uporabu na život; radi česa je taj dio svoje propovijedi izostavio.

Potpuno je jasno, što smo vidjeli i iz prethodnoga primjera, da su se svi propovjednici nakon 1859. godine koristili opširnim životopisom Sv. Apostola iz knjige Franje Račkoga *Viek i djelovanje Sv. Cyrilla i Methoda*, koja se mogla nabaviti preko Katoličkoga lista za 2 forinte i u Jakićevoj knjižari u Zagrebu.

⁷³ Isto, 221.

⁷⁴ D. Zečević, str. 208.

⁷⁵ Katolički list, 14. lipnja 1863, god. XIV, br. 24, str. 185–187; Katolički list, 18. lipnja 1863, god. XIV, br. 25, str. 193–195.

Budući da je održan u godini enciklike Lava XIII. *Grande munus* 1. studenoga 1880. u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu prigodom svečanosti u slavu Sv. Cirila i Metoda, *Govor Josipa Berute, župnika i narodnog zastupnika*⁷⁶ posebno se osvrće na encikliku *Grande munus* i odnos Svete Stolicе prema Slavenima:

(...) najviša moralna moć, zastupana u papinstvu, diže svoj glas, da oslobodi i pridigne saviest slavenskih plemenah, da zaštiti njihove tradicije, njihov način mišljenja, njihove stare povlastice, pa u koliko je do nje da uzbudi u njih težnju za slogom ka zajedničkomu duševnomu radu i cilju, zovuć im u pamet vremena, kad još vjerski razkol nije se bio ustalio, kažuć na Sv. apoštole Cirila i Metoda kano jednako drage i štovane svim nam karike vjerskoga jedinstva, nabrajajuć prijašnje pape, koji su i nakon nastanka razkola to vlastitom ponukom, to na prošnju vladarah, i savjetom i uplivom svojim spremno i odlučno radili za dobro onih takodjer slavenskih narodah, koji su od katoličke crkve bili odciepljeni...⁷⁷

U periodici smo druge polovice 19. stoljeća zabilježili i sljedeće govore:

- *Govor u slavu Sv. slavenskih apostola Cirila i Metoda. (Govorio ga dr. Antun Kržan u crkvi Sv. Marije 5. srpnja o. g.)*;⁷⁸
- *Slavenski hodočasnici pred Sv. otcem. Pozdravni govor biskupa Josipa Jurja Strossmayera (na latinskom jeziku)*;⁷⁹
- *Slavenski hodočasnici pred Sv. otcem. Govor Sv. oca pape Lava XIII. slavenskim hodočasnicima (na latinskom jeziku)*;⁸⁰
- *Posveta grčko-katoličke crkve s. Cirila i Metodija u Zagrebu. Govor dr. Gustava Barona*.⁸¹

5. Molitve u čast Svetoj Braći

Molitva se obično definira kao izraz zajedništva s Bogom; ona je jednako javni kao i osobni čin. U kršćanskoj je tradiciji uobičajena podjela molitava prema vrstama i oblicima, pa tako razlikujemo molitve prošnje, zahvalnosti, klanjanja i zadovoljštine, a kada je riječ o oblicima, *Suvremena nas katolička enciklopedija*⁸² upućuje na javnu molitvu, Euharistiju, Sveto pismo, časoslov, Tre Ore, osobnu molitvu, duhovno štivo ili *lectio*

⁷⁶ Katolički list, 11. studenoga 1880, god. XXXI, br. 46, str. 364–368.

⁷⁷ Isto, str. 368.

⁷⁸ Katolički list, 5. srpnja 1881, god. XXXII, br. 27, str. 211–214.

⁷⁹ Katolički list, 7. srpnja 1881, god. XXXII, br. 28, str. 217–218.

⁸⁰ Katolički list, 14. srpnja 1881, god. XXXII, br. 29, str. 227–232.

⁸¹ Katolički list (Prilog – bez paginacije), god. XXXVII (1886), br. 50.

⁸² O molitvi vidi: *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998, str. 620–628.

divina, slušanje, unutarnju molitvu, stavljanje u Božju prisutnost, meditaciju, čuvstvenu molitvu, kontemplaciju, ispit savjesti i vođenje molitvenog dnevnika. Molitveni nam obrasci zbog svoje strukture i stiliziranoga iskaza daju mogućnost da ih promatramo i kao literarne/književne žanrove. Molitve u čast Sv. Braće Ćirila i Metoda iz druge polovice 19. stoljeća ulaze u kategoriju javnih molitava, uglavnom su integralni dio nekoga većeg iskaza, primjerice propovijedi ili kakva drugog javnog obreda i najvećim su dijelom, ako možemo govoriti o tematici, molitve u kojima se zajednica obraća Svetoj Braći kao posrednicima za jedinstvo kršćana. Budući da je riječ o kratkim formama, navest ćemo ih u cjelosti.

Prvu među njima zabilježili smo u tekstu Franje Račkoga *Nabožne misli na dan Sv. Cirilla i Methoda* od 25. ožujka 1854. objavljenom u 12. broju zagrebačkoga Katoličkog lista.⁸³ To je molitva za jedinstvo katoličkih i pravoslavnih slavenskih naroda koje će biti obilježeno i jedinstvenim crkvenoslavenskim jezikom u liturgiji, što nam sugerira ponavljanje misne formule *Svet, svet, svet* [Gospodin Bog Sabaot (...)] ostvarene crkvenoslavenizmom *svjat*. I ovdje je zanimljivo ono što smo već u više navrata naglašavali, a čega ni molitveni obrasci nisu pošteđeni: iako se teži crkvenomu jedinstvu, ne propušta se naglasiti tko je zapravo krivac za raskol, odnosno tko je pravovjieran, a tko se odmetnuo, pa tako Rački *Nabožne misli* završava molitvicom:

Da na molbu Ćire i Metoda
U jedinstvo svoje cĕrkve vrati
Zabludivše slovenskog naroda;
Gdĕ će pĕti: svjati, svjati, svjati!!

U istome tekstu nalazimo još jednu molitvenu formulu koju Rački posuđuje od slovenskoga biskupa Slomškega i koristi je kao moto svome tekstu; ona je također sročena kao molitva za jedinstvo,⁸⁴ a Račkijev je tekst dobio okvir koji pojačava sadržaj jednoga od prvih njegovih tekstova o Svetoj Braći:

Kdo mi poda apostolsko trombo, klicati razškroplene ovčice po le-
denih širjavah velike Rusie, po zelenih livadah mile Serbie, Moldavce,
Bosnie in Vlahie, moje odločene brate po austrijskih južnih dĕržavah,
naj bu se najenkrat sbrali pod edno bandero Kristusovo, si prijazno roke
podali kakor vĕrni otroci edne matere Slave – prave istine slave svete
izveličanske cĕrkve, naj bode eden hlev in eden pastir. – Kar je pri ljudih
nemogoče je mogoče pri Bogu.

⁸³ Katolički list, god. 5 (1854), br. 12, str. 91.

⁸⁴ Katolički list, god. 14 (1863), br. 12, str. 89.

Uz prvu obljetnicu Sv. Braće koja se slavila u 19. stoljeću napisani su brojni tekstovi i održane mnoge propovijedi. Uz jednu takvu propovijed o životu i misiji Slavenkih Apostola, čiji su dijelovi objelodanjeni u Katoličkome listu pod naslovom *Za svečanost Sv. Cirila i Metoda, slavjanskih apoštola*,⁸⁵ a za koju se kaže da je načinjena prema podacima iz knjige Franje Račkoga *Viek i djelovanje Sv. Cyrilla i Methoda*, „vriedni jedan župnik“ bilježi i molitvu koja se uvelike razlikuje od ostalih ćirilometodskih molitava. Ona se tako prirodno uklapa u tkivo propovijedi da je neosporno autorsko djelo samoga propovjednika; strukturom je također drukčija od ostalih molitava. Sastoji se od dvaju dijelova – prvi je dio pohvalna molitva koja veliča vrline Svete Braće kroz njihova djela ostvarena u različitim misijama koje su im bile povjerene; taj dio predstavlja Slavenske Apostole u smislu u kojemu Andre Jolles⁸⁶ tumači lik sveca – on mora biti *imitabilan*, mora biti *imago Christi*, pa u ovom slučaju Sveta Braća postaju pojava na kojoj opažamo, doživljavamo i spoznajemo nešto što nam se u svakom pogledu čini vrijednim stremljenja i oponašanja, a ujedno su i pojava koja zorno prikazuje mogućnost sudjelovanja u vrlini (navješćuju ljubav, ne mrze nikoga, odriču se u korist drugih, strpljivo podnose nepravdu, neustrašivi su itd.). Molitve posvećene Slavenkim Apostolima poput ostalih literarnih i neliterarnih ćirilometodskih tekstova zrcale aktualnu stvarnost, toliko često isticanu u Strossmayerovim tekstovima i cjelokupnom njegovu angažmanu – devizu *Prosvjetom k slobodi!*, na što upozorava i Divna Zečević kada piše o pučkim prigodnim tekstovima 19. stoljeća *u slavu Ćirila i Methodia*,⁸⁷ pa su u skladu s tim Ćiril i Metod opjevani i kao najveći slavenski prosvjetitelji. Kako bi jasno razgraničio kraj prvoga dijela molitve, njezin ju autor završava uobičajenim litanijским zazivom – *Blagoslovljeno budi sveto ime njihovo!* Drugi je dio molitve prošnja upućena izravno Bogu, od kojega se traži da moliteljima udijeli milost da budu poput Svete Braće, odnosno da budu dostojni dionici plodova koje baštine po Svetoj Braći, pa je opet riječ o prosvjeti, napretku, znanosti i sl.

Molitva

Kojimi riečmi da opišem ne samo dobro, koje ste počinili, već i način, kako ste ga počinili Sv. slavjanski apoštoli! U prosto vašoj kloštarskoj odjeći ostavili ste domovinu svoju, te s križem i Sv. evangjeljem u ruci prolazili gore i ravnice, rieke i more, te naviešćali rieč ljubavi, rieč

⁸⁵ Katolički list, god. 14 (1863), br. 24, str. 194–195.

⁸⁶ Vid: A. Jolles, *Legenda*. - u: *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, str. 37.

⁸⁷ *Slovo*, Zagreb, 1986, br. 36, str. 210. Također i u knjizi: *Prošlost u sadašnjosti. Popularnost pučkog književnog mišljenja*, Mala teorijska biblioteka, Osijek, 1991, str. 74–87.

mira. Vi niste mrzili nikoga: Grk ili udaljeni Kozar, Arapin ili Slavjan, sve ste vi bratski ljubili, za sve ste se trudili. Vi niste od onih, koje ste pokrstili, iskali koristi, već ste radi njih ostavili svoju otačbinu i visoke časti. Vaše srdce bilo je blago i krotko, koje nije nikoga ucivililo, koje je i krivice trpljivo podnašalo; ali ujedno neustrašivo, koje je smjelo branilo pravicu i istinu proti sili i lukavštini, te se nije bojalo nikakvoga truda, nikakove borbe, nikakvoga progona. Vi niste scienili, da je kršćanstvo samo nauk, da stoji u samih riečih, već da ono mora prodrieti svegakolikoga čovjeka, očitovati se u svem njegovom življenju: zato ste ga razlagali razumljivo. Vi ste bili uvjereni, da je čovjek Bogu premudromu i sveznajućemu tim podobniji, i da tim više hasniti može sebi i drugomu, čim više zna: zato Vaša glavna briga bila je prosvietliti ljude; zato ste se sami neumorno mučili; učili težkim naporom tuđe jezike, izumili slavjansko pismo, dugim trudom preveli Sv. pismo i ine Sv. knjige u slavjanski jezik. Tu vi stojite jedini nenadvladani. Poslie Krista i njegovih apoštolah neima Slavjan većega dobročinitelja od slavjanskih apoštolah Sv. Cirila i Metoda. Blagoslovljeno budi sveto ime njihovo!

A Ti, koji si razapeo nebo i osnovao zemlju, koj stanuješ u višinah pa prigledaš i neznatna na zemlji, usliši poniznu molbu ovdje sakupljenih: podaj da budemo vriedni ljubavi, truda i progonah, koje su Sv. apoštoli radi nas podnieli, da nauk, koga su nam oni navieščali, prodre cielo naše biće, da se ukaže u svakoj našoj misli, svakoj rieči, svakom činu; podaj Sv. Bože da budemo ljubitelji prosvjete, napredka, znanosti, narodne knjige, koju nam njihova ljubav uvela, da tako prosviećenim razumom budemo sve više podobni Tvojoj premudrosti, da budemo sve više mogli djelovati na Tvoju slavu, na korist iskrnjega po primjeru današnjih Sv. godovnjakah, te jednom vriedni s njimi zajedno Tebe po sve vieke slaviti. Amen.

U okviru teksta *K tisućnici Sv. apoštolah Cirila i Metoda* u Katoličkome listu od 12. ožujka 1863.⁸⁸ u kojemu se donosi *Poziv biskupa crkvene pokrajine česke duhovničtvu i svim vjernikom svojih biskupijah i Poslanica Pape Pija IX. Milom Našemu Sinu Miroslavu kardinalu-svećeniku Sv. rimske crkve, nadbiskupu pražkom o pomicanju balgdana Sv. Braće na 5. srpnja*, stoji i jednostavna molitvena formula koju Miroslav, kardinal i nadbiskup praški, Karlo Boromejski, biskup kraljogradački, Augustin Bartol, biskup litomjerički, i Ivan Valerian, biskup budjevovički, preporučuju kao podršku proslavi prve 19-stoljetne ćirilometodske obljetnice:

Molitva.

Svemoguću vječnu Bože, koji si nas kroz blažene biskupe i izpovjednike Cirila i Metoda k jedinstvu vjere kršćanske pozvati dostojao, udieli nam, prosimo, da, koji se sa sadanje njihove slave radujemo, po njihovih zaslugah i vječnu slavu postići zaslužimo. Po Gospodu našem Isusu Krstu, koji s tobom živi i kraljuje u jedinstvu Duha svetoga Bog na vieke viekovah. Amen.

⁸⁸ Katolički list, god. 14 (1863), br. 11, str. 85.

U okružnici iz 1885. godine, u kojoj daje upute za obilježavanje tisućnice Sv. Metoda, biskup Strossmayer svome svećenstvu i vjernicima naređuje da uz javne molitve za jedinstvo Crkava, koje se sastoje od triju Očenaša i triju Zdravomarija, mole i molitve na čast Sv. Apostola iz knjige *Bog s' čoviekom na zemlji* biskupa Ivana Antunovića.⁸⁹ Strossmayerovi životopisci Pavić i Cepelić bilježe kako se od toga vremena Antunovićevu molitvu moglo naći na svim klecalima đakovačke katedrale jer je biskupova želja bila da svatko tko uđe u njegovu crkvu posvećenu jedinstvu moli za jedinstvo.⁹⁰ Na naslovnici knjige *Bog s' čoviekom na zemlji* stoji da je to *Djelo predstavljajuće trojedina Boga u doticaju s' čoviekom, u svih njegovih vjerskih i društvenih odnošajih*.⁹¹ Antunović je molitvu inkorporirao u kratak životopis Sv. Braće – SS. *Cyrrill i Methodia apoštoli Slavena* s uputom da: „Svaka slavenska mati neka uči svoja čeda, da se posli Blažene Djevice mile Bogorodice utiču SS. Cyrilu i Methodiu slavenskim apoštolima (...).“⁹² Molitve poput ove Antunovićeve imale su još jednu važnu zadaću – one su bile izvor temeljnih podataka o životu i djelovanju Sv. Apostola, a budući da su bile namijenjene čestom ponavljanju, omogućivale su da se znanja o slavenskim blagovjesnicima prošire i zadrže u narodu. Molitva biskupa Antunovića povezuje Sv. Braću s velikim crkvenim autoritetom – Sv. Jeronimom, s kojim ih je povezivala i glagoljaška tradicija, osobito od 13. stoljeća kada je ta veza ujedno značila opstanak staroslavenske liturgije na jednome dijelu hrvatskoga nacionalnog prostora. Posve je jasno zašto je ta Antunovićeva molitva iz 1879. godine bila omiljena molitva biskupa Strossmayera – ona je sukus njegova ćirilometodskoga programa:

Hvala Tebi svemogućí Bože, koji si se umah u početku smilovao našoj krvi, pa si narod Slavenski već u prvu crkvu katoličku uvadjao, koja nam je rodila slavnog učenjaka, diku i slavu svih Slavena, u koga se ugledali, i kano da su mu duh upili, neumrla dva brata SS. Cyrill i Methodia, grčki redovnici, koji su našim dragim milozvučnim jezikom, ne samo sveto evangjelie navieščivali, već i svetu Misu odpivali. Bu-

⁸⁹ Glasnik, god. 13 (1885), br. 3, str. 58.

⁹⁰ Vidi: Josip Juraj Strossmayer biskup bosansko-djakovački i sriemski 1850–1900, Đakovo, 1994.

⁹¹ U nastavku slijedi: napisao i izdao Ivan Antunovich Kalačko-Bačke Biskupije Svećenik uz sljedeću dozvolu duhovne oblasti. *Laudandum hoc eximii auctoris opus ad typum admittitur. Budapestini, die festo Immaculatae Conceptionis B. V. Mariae, anno Salutis 1878. Ludovicus m. pr. Archiepiscopus Colocensis. Ovo hvalevriedno, čestitog pisca Djelo dozvoljava se tiskati, u Budimpešti o blagdanu Neoskrvnjena Začeca bl. dj. Marije 1879. Ljudevit v. r. Nadbiskup Kalački. 1879. Tiskom s. Seređy Obrtna Zavoda Gluhoniemih. U Vacu.*

⁹² *Bog s' čoviekom na zemlji*, str. 489.

dite nam uvijek u Slavenstvu živi i po imenice poznati kao apoštoli, po Isusovu namjestniku na svetog Petra stolici sjedećem rimskom papi, za Slavenstvo opunovlašteni.

Vas je odlikovala goruća ljubav prema Slavenstvu, jerbo ste se iz silne daljine krenuli, te djelujući apoštolski u Bulgarii, tja do Morovaca naših braća dospili, a ondud vas neprocijenjene vrijednosti djelokrug, na svu rimsku Pannoniu iztegli, da dobrim Slavenom užežete velik svieć-njak uskrsnula Isusa, neka bi im svietlilo sve do skončanja svieta.

U *Dodatku* Katoličke Dalmacije br. 94 od 20. prosinca 1880. (str. 2–3) objelodanjen je tekst, prethodno otisnut u Katoličkome listu, *Enciklika Sv. otca Leona XIII od 30. rujna o.g. o Sv. Cirilu i Metodu. Plod prvi* čazmanskoga kanonika Josipa Lehpamera. U njemu se predlaže osnivanje Bratovštine molitve po uzoru na bratovštinu koju je odobrio papa Pio IX. breveom od 12. svibnja 1852. sa svrhom „moliti se bogu za milost: neka se iztočna crkva opet sjedini sa zapadnom“. Taj tekst govori o propozicijama osnivanja bratovštine, dužnostima njezinih članova i sl., a zanimljiv je zapravo zbog molitve koja se donosi u dodatku; riječ je o službenoj molitvi Bratovštine koja je upućena Svetoj Braći kao zagovaračima crkvenoga jedinstva:

O Bože, koji si nas po Sv. braći Cirilu i Metodu u jedinstvo vjere pozvao: sadruži opet našu razlučenu braću i sestre sa svetom katoličkom crkvom, da bude kako na nebu tako i na zemlji jedan pastir i jedno stado; što te molimo po zaslugah Isusa Krista, po zagovoru Marije Bogorodice i svetaca Cirila i Metoda te svih svetih. Amen.

Iz teksta *Proslava tisućgodišnjice smrti Sv. Metodija*⁹³ anonimnoga autora (-a-) doznajemo kako će se i Hrvati pridružiti toj svečanosti 6. travnja i kod kuće i u Velehradu, a inače obična vijest dobiva na zanimljivosti zbog kratke molitve u dodatku prošarane staroslavenizmima:

Otče sveti, Metodije, sliši zvanie naše, učitelju blagi ... Ot tebe divna dika slovjenском erjeom, vspominajušćim tvoe učenje ... Izprosi nam takove „ereje“, koji će tvoju baštinu medju nami razširiti i u vieke utvrditi.

Naveli smo na početku da je posebna vrsta molitve časoslov, brevi-jar ili oficij. Riječ je o kratkom (brevis) molitvenom obrascu koji je, uz to što je vezan za posebnu prigodu, vezan i uz točno određeno (molitveno) vrijeme u danu (ili noći). Tako se u Katoličkoj Dalmaciji⁹⁴ 1881. uz prigodnice pisane u povodu velikoga sveslavenskoga hodočašća u Rim nalazi i molitva iz oficija sročena kao pjesma pohvalnica (Ad Laudes) od 7 katrena za koju se kaže da ju je sastavio sam papa Lav XIII, koji je inače slovio kao

⁹³ Vienac, god. 17 (1885), br. 12, str. 188.

⁹⁴ Katolička Dalmacija, 27. lipnja 1881, god. XII, br. 47, str. 3–4.

izvrstan pjesnik.⁹⁵ I ovdje se ponavljaju poznati motivi: dijelovi životopisa Sv. Braće i crkveni raskol:

SS. Ćirilu – Metodu

Preslavna doma svjetlosti,
prijatna slavskim narodom
Zdravstvujte, braćo, godišnjim
Vas ćemo pjevom slaviti.

Rim Vas dočeka svečano,
Ogrli majka sinove,
Uresi krunom Vladika
Novom utvrdi jakosti.

Idete vjeru Kristovu
Divljim narodom dieliti;
Svjetlosti blagom punite
Koje prevari zabluda.

Dušu im čistu krivice
Nebeska žega razgrije;
Glagovja jad izmjenjuju
Cvjetiči blage svetosti.

Stojeć sred dvora nebeskog
Primite smjerne vapaje;
Da vjerni budu Gospodu
Činite slavski narodi.

Razkola sliepce, Isusa
Jedino stado grlilo;
sliedeći stope djedinske
Vjera to bolje procvala.

Ti nas presveta Trojice
Nebeskim žarom potiči,
I daj nam divne primjere
Svetaca vjerno slijediti. Amen.

Ista se pjesma nalazi u latinskom originalu i u prijevodu na slovenski jezik (Preveo Žlogar u Ljubljani) u knjizi Ive Prodana *Povijest glagoljice i nje izvori* iz 1900. na stranici 191. Na istoj je stranici u Prodanovoj knjizi i molitva u čast Sv. Apostolima na latinskom jeziku:

Omnípotens sempitérne Deus, qui Slavóniae gentas per Beátos Confessóres tuos atque Pontifices Cyrillum et Methódium ad agnitiónem tui nóminis veníre tribuísti: presta, ut quorum festivitáte gloriámur, eórum consórtio copulèmur. Per Dóminum.

⁹⁵ U Splitu je 1905. godine objelodanjena zbirka pjesama pape Lava XIII, pravim imenom Joachima Peccija, *Pjesme Pape Leona XIII.* u prijevodu kanonika Vladimira Bakotića.

Na prethodnoj se stranici (190) Prodanove knjige nalazi himna uzeta iz časoslova *Za večernju* (In I. Vesperis) na latinskom i slovenskom jeziku. U bilješci uz nju stoji: „Štiva o životu ss. Ćirila i Metoda za časoslov uzeta iz Okružnice ‚Grande munus‘, i doisto su najprikladnija, jer poviestnički vrlo tačna, a u formi klasična. Prigodne himne, u koliko znamo, izpjevao je sam Sv. O. Papa Lav XIII. (...)“:

Krstjani, pojte slavo zdaj
Junakoma, ki vzeta v raj,
Lepota, kinč in stebra dva
Naroda sta slovenskega!

V ljubezni bratu brat udan
Pusti z ljubezni samostan;
Obá hitita urno tje –
Narodom dat zveličanje.

Bolgár in Čeh in Moraván
Nebeške luči vživa dan;
Neštete trume, divje prej,
Peljata v čedo Petru zdej.

Vaj' venča venec nevenljiv,
Oj čujta prošnje jók ginljiv;
Slovénom nekđaj dani dar,
Ohranita vidva vsikdar!

Časti rod Vaji plemenit,
Naj hrani večne vere svit,
Kar dal prvák je, dal bo Rim,
Življenje večno dal bo vsim.

Oj Stvarnik, Rešenik svetá
Ki vir si vsega dobrega,
Naj se razlega hvala Ti,
Naj večna slava Ti doní.

Amen.

6. Putopisni tekstovi

Možda od svih navedenih ćirilometodskih tekstova umjetničkome izrazu najviše streme dva opsežna putopisa napisana u povodu istoga događaja: velikoga zahvalnog sveslavenskog hodočašća u Rim 1881. godine. Jedan je izišao iz pera anonimnoga đakovačkog hodočasnika-putopisca (vjerojatno nekoga od svećenika iz pratnje biskupa Strossmayera) koji je izlazio u Glasniku Biskupija Đakovačke i Srijemske 1881. godine, a drugomu je autor Dragutin Jambrečak i nosi naziv *Rimsko hodočašće. Slike o sla-*

venskom hodočašću u Rim godine 1881. Taj je tekst najprije objavljivao na stranicama Katoličkoga lista 1881/2. godine, a potom i u samostalnoj knjizi (Zagreb 1882). Njegovu je književnu vrijednost potvrdio i Adolfo Veber Tkalčević, hrvatski književnik i jezikoslovac, u svome kritičkom osvrtu *Sud o rimskom hodočašću*.⁹⁶ Taj putopis spominje i Ante Franić u svojoj knjizi *Hrvatski putopisi romantizma* (Zadar, 1983, str. 104).⁹⁷

6. Zaključna razmatranja

Iako korpus ćirilometodskih književno(umjetničkih) tekstova iz druge polovice 19. st. nije ni izdaleka iscrpljen, budući da su se u to vrijeme i brojni drugi časopisi⁹⁸ (a potvrdili smo da su upravo oni izvor ovakvih tekstova) osim navedenih bar sporadično bavili ćirilometodskom problematikom, dali smo jedan pregled koji potvrđuje da bismo spomenute tekstove, ako ne zbog drugih razloga, onda bar zbog brojnosti trebali uzeti u obzir, registrirati i protumačiti kako bi naši zaključci o tome dijelu hrvatske književnojezične povijesti bili obuhvatniji i vjerodostojniji. Iako su mahom razasuti po periodici 19. stoljeća, oni postoje, veže ih zajednička poetička nit koja nam daje pravo da govorimo o ćirilometodskoj književnosti 19. stoljeća i ne bi smjeli biti zaobilaženi ni kao konstitutivna sastavnica hrvatske književnosti ni kao građa za paleoslavističke studije koje promišljaju uključenost baštine Slavenkih Apostola u 19. stoljeće.

Izvori

1. Antunović, Ivan, *Bog s' čovikom na zemlji, napisao i izdao Ivan Antunovich Kalačko-Bačke Biskupije Svećenik uz sliedeću dozvolu duhovne oblasti. Laudandum hoc eximii auctoris opus ad ty-*

⁹⁶ Vidi: Katolički list, 1882, br. 46, god. XXXIII, str. 362–364.

⁹⁷ Pomalo čudi što se spomenuti „đakovački putopis“, iako literarnim vrijednostima ne zaostaje za Jambrečakovim, osim što je mnogo kraći, kod Franića uopće ne spominje.

⁹⁸ Primjerice: *Hrvatska vila*, Zagreb (1880); *Slovinac, ilustrovani list za književnost, umjetnost i obrtnost*, Dubrovnik (1877); *Iskra, književno-poučni listopad, Novi hercegovački bosiljak*, Mostar (1882); *Hrvatska* (prilog *Katoličke Dalmacije*), Zadar (1883); *Neven*, Sombor; *Pozor, list Neovisne narodne stranke* (1859); *Sriemski Hrvat*, Vukovar (politika, pouka, zabava), (1877); *Sloboda, pravaški list* (1877), Kvarner, izlazi u Bakru 2 puta mjesečno; *Narodni list, list Narodne hrvatske stranke u Dalmaciji*, Zadar (1861); *Narod*, Split, izlazi 2 puta tjedno; *Naša Sloga, gospodarstvo i politika*, Trst – Ogranak istarskih Hrvata.

- pum admittitur. Budapestini, die festo Immaculatae Conceptionis B. V. Mariae, anno Salutis 1878. Ludovicus m. pr. Archiepiscopus Colocensis. Ovo hvalevriedno, čestitog pisca Djelo dozvoljava se tiskati, u Budimpešti o blagdanu Neoskrvnjena Začeca bl. dj. Marije 1879. Ljudevit v. r. Nadbiskup Kalački. 1879. Tiskom s. Seređy Obrtna Zavoda Gluhoniemih. U Vacu.*
2. *Dragoljub*. Hrvatski kalendar za godinu 1863. Uredio Gjuro Stjepan Deželić. U Zagrebu.
 3. *Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske, Đakovo*, 1882, br. 20, god. X.
 4. *Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske*, 1885, br. 3, god. XIII.
 5. *Hrvatska Bogu i Hrvatskoj, Časopis za zdravu prosvjetu, za pouku i zabavu, za hrvatski jezik*, 1893, br. 5, god. VIII.
 6. Kapić, Juraj, *Pučke pisme* (drugo izdanje), Split, 1895.
 7. *Katolička Dalmacija, Zadar*, 1880, br. 44, god. XI.
 8. *Katolička Dalmacija, Zadar*, 1881, br. 47, god. XII.
 9. *Katolički list, Zagreb*, 1854, br. 12, god. V.
 10. *Katolički list, Zagreb*, 1863, br. 9, god. XIV.
 11. *Katolički list, Zagreb*, 1863, br. 11, god. XIV.
 12. *Katolički list, Zagreb*, 1863, br. 12, god. XIV.
 13. *Katolički list, Zagreb*, 1863, br. 24, god. XIV.
 14. *Katolički list, Zagreb*, 1863, br. 25, god. XIV.
 15. *Katolički list, Zagreb*, 1863, br. 26, god. XIV.
 16. *Katolički list, Zagreb*, 1863, br. 28, god. XIV.
 17. *Katolički list, Zagreb*, 1880, br. 46, god. XXXI.
 18. *Katolički list, Zagreb*, 1881, br. 18, god. XXXII.
 19. *Katolički list, Zagreb*, 1881, br. 27, god. XXXII.
 20. *Katolički list, Zagreb*, 1881, br. 28, god. XXXII.
 21. *Katolički list, Zagreb*, 14. srpnja 1881, br. 29, god. XXXII.
 22. *Katolički list, Zagreb*, 1881, br. 30, god. XXXII.
 23. *Katolički list*, 1882, br. 46, god. XXXIII.
 24. *Katolički list, Zagreb*, 1885, god. XXXVI.
 25. *Katolički list, Zagreb*, 1886, br. 50, god. XXXVII.
 26. *Pjesme pape Leona XIII. (Joahima Pecci.)*, Tisak Leonove tiskare u Spljetu, 1905.
 27. *Pozor, Zagreb*, 21. listopada 1863, br. 240, god. IV.
 28. *Pozor, Zagreb*, 22. listopada 1863, br. 241, god. IV.
 29. *Pozor, Zagreb*, 23. listopada 1863, br. 242, god. IV.

30. Prodan, Ivo, *Povijest glagoljice i nje izvori*, Zadar, 1900.
31. *Pučki list*, Split, 1893, br. 5, god. III.
32. *Pučki list*, Split, 1893, br. 7, god. III.
33. *Pučki list*, Split, br. 5, 1894, god. IV.
34. *Pučki list*, Split, br. 16, 1894, god. IV.
35. Rački, Franjo (ur.), *Tisućnica slovjenjskih apostolah Sv. Cirila i Metoda*, Zagreb, 1863.
36. *Vienac*, Zagreb, 1874, br. 42, god. VI.
37. *Vienac*, Zagreb, 1881, br. 31, god. XIII.
38. *Vienac*, Zagreb, 1881, br. 37, god. XIII.
39. *Vienac*, Zagreb, 1882, br. 42, god. XIV.
40. *Vienac*, Zagreb, 1882, br. 43, god. XIV.
41. *Vienac*, Zagreb, 1884, br. 51, god. XVI.
42. *Vienac*, Zagreb, 1885, br. 12, god. XVII.
43. *Vienac*, Zagreb, 1888, br. 8.
44. *Vienac*, Zagreb, 1894, br. 7.
45. *Vienac*, Zagreb, 1894, br. 17.
46. *Vienac*, Zagreb, 1895, br. 6.
47. *Vienac*, Zagreb, 1899, br. 27, god. XXXI.
48. Vragaš, Štefan (Prema staroslavenskom tekstu i drugim prijevodi-ma sastavio), *Život Sv. Konstantina Ćirila i život Sv. Metoda*, Matica slovačka, 1991.
49. *Vrhbosna*, 1. siječnja 1888, br. 24, god. II.
50. *Vrhbosna*, 15. rujna 1896, br. 18, god. X.
51. *Vrhbosna*, 15. siječnja 1888, br. 2, god. II.
52. *Vrhbosna*, 1897, br. 13, god. XI.

Literatura

- Bibo, Ištvan, Raspad teritorijalnog statusa Srednje i Istočne Evrope i nastanak jezičnoga nacionalizma. U: I. Bibo – T. Huszar – J. Szucs, *Regije europske povijesti*, Zagreb, 1995, str. 18–24.
- Bošković Stulli, Maja – Divna Zečević, Usmena i pučka književnost, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 1, Zagreb, 1978.
- Bratulić, Josip, *Hrvatska propovijed – Od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*, Erasmus, Zagreb, 1996.
- Cepelić, Milko – Matija Pavić, *Josip Juraj Strossmayer biskup bosansko-djakovački i sriemski 1850–1900*, Đakovo, 1994.
- Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb / Cankarjeva založba Ljubljana, 1987.

- Franić, Ante, *Hrvatski putopisi romantizma*, Zadar, 1983.
- Franičević, Marin, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.
- Gjurgjan, Ljiljana Ina, *Mit, nacija i književnost „kraja stoljeća“: Vladimir Nazor i W. B. Yeats*, NZMH, Zagreb, 1995.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2004.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti*. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997.
- Ježić, Slavko, *Hrvatskoj književnosti 1100–1941.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993. (prema prvom izdanju knjige: Naklada A. Velzek, Zagreb, 1944).
- Jolles, Andre, *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1968.
- Lukić, Milica, Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine. U: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Vukovar kao paradigma muke*, Zbornik radova 4. međunarodnog znanstvenog simpozija / Jozo Ćikeš (ur.), Vukovar 2004, str. 146–161, ili u: *Republika*, mjesečniku za književnost, umjetnost i društvo br. 11, Zagreb, god. LX, studeni 2004, str. 97–107.
- Lukić, Milica, Crtice o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma). U: *Zavičajnik*, Zbornik Stanislava Marijanovića / Milovan Tatarin (ur.), Osijek, 2004, str. 233–251.
- Pavličić, Pavao, *Književna genologija*, Liber, Zagreb, 1983.
- Prosperov Novak, Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti*. Od Bašćanske ploče do danas, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- *Prošlost u sadašnjosti. Popularnost pučkog književnog mišljenja*, Mala teorijska biblioteka, Osijek, 1991.
- Sablić Tomić, Helena, *Intimno i javno*, Suvremena hrvatska autobiografska proza, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998.
- Šicel, Miroslav, *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga I. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe (1750–1881), Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

- Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I, Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća. S uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti. Izdanje Matice Dalmatinske, Zagreb, 1913. (Izdala Matica hrvatska).
- Zečević, Divna, Pučki prigodni tekstovi 19. stoljeća u slavu „slavenskih apostola“ Ćirila i Metodija, *Slovo*, Zagreb, 1986, br. 36, str. 203–316.
- Žmegač, Viktor, Suvremena zbilja kao književni problem. U: Batušić / Kravar / Žmegač, *Književni protusvjetovi, Poglavlja iz hrvatske moderne*, MH, Zagreb, 2001.

Milica LUKIĆ

THE POPULARIZATION OF CYRILLO-METHODIAN CONCEPT THROUGHOUT THE CROATIAN NATIONAL AREA OF THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The text analyses literary (artistic) texts collected in Zagreb Catholic newsletter “Katolički List”, the herald of dioceses of Srijem and Đakovo “Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske”, “Katolička Dalmacija” Zadar Catholic newspaper, “Pučki list” from Split, “Vienac” and other numerous publications. The aim of the text is to draw attention to this respectable corpus of Cyrillo-Methodian texts, mostly of occasional character, and their part in popularization of Cyrillo-Methodian concept in the second half of the nineteenth century. It brings an outline for the genealogic division of Cyrillo-Methodian literature of that period: 1. occasional poems: a) occasional poems dedicated to the Holy Brothers, occasional poems dedicated to the great Cyrillo-Methodians of the nineteenth century (J. J. Strossmayer, Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Pope Leo XIII etc.), b) epic poems (small epics); 2. epistolary genres: a) circular letters, b) addresses – applications – open letters; 3. rhetorical works: a) speeches, b) sermons; 4. prayers in honour of the Holy Brothers; 5. autobiographical prose: a) travel writings.

Key words: *Cyrillo-Methodian legacy, nineteenth century, Cyrillo-Methodian literature*

UDK: 811.163.41'367.625.44

Miloš KRIVOKAPIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet – Nikšić

TRANSPOZICIJA GLAGOLSKIH PRIDJEVA U JEZIKU STEFANA MITROVA LJUBIŠE

Radni i trpni glagolski pridjev češće u Ljubišinom jeziku registrujemo u pridjevskoj nego u glagolskoj službi, rjeđe samostalno nego u sastavu složenih glagolskih oblika. Frekventniji je radni od trpnog glagolskog pridjeva. U sastavu složenih glagolskih oblika učestvuju u njihovim sintaksičkim situacijama. Narativni radni glagolski pridjev i narativni puni perfekt su semantičko-sintaksički sinonimi. Sintaksički sinonimi optativnog radnog glagolskog pridjeva su imperativni oblik (konstrukcija *neka* + prezent) i futur II, permissivnog radnog glagolskog pridjeva imperativ i futur II, trpnog glagolskog pridjeva u samostalnoj upotrebi puni perfekt u obliku pasiva, dok je nepotpuni sintaksički sinonim pasivnog oblika s trpnim pridjevom aktivni oblik s povratnom rječcom *se*.

Ključne riječi: *transpozicija, sinonimi, semantički sinonimi, sintaksički sinonimi, jezik, frekvencija, radni glagolski pridjev, trpni glagolski pridjev*

Glagolskim pridjevom radnim označava se „da se neka radnja vršila ili izvršila u nekom vremenu u prošlosti“, kada je u vremenskoj službi, ili se „iznosi subjektivni stav govornog lica prema nerealizovanim radnjama“ (želja, namjera, gotovost, uvjerenost, sigurnost i sl.), kada je u modalnoj službi.¹ Glagolski pridjev trpni označava da je na nečemu vršena i izvršena radnja. On pokazuje da je subjekat prethodno bio objekat nekog drugog subjekta.² U Ljubišinom jeziku znatno je frekventniji glagolski pridjev radni od trpnog glagolskog pridjeva. Oba glagolska pridjeva češća su u pridjevskoj nego u glagolskoj službi.

¹ Mihailo Stevanović: *Savremeni srpskohrvatski jezik, II (Sintaksa)*, Beograd, 1969, str. 694.

² Miodrag S. Lalević: *Sintaksa srpskohrvatskogaknjiževnog jezika*, Beograd, 1962, str. 98–99.

Transpozicija radnog glagolskog pridjeva

Radni glagolski pridjev javlja se u Ljubišinom jeziku u sastavu složenih glagolskih oblika, dakle, nesamostalno, kad učestvuje u njihovim sintaksičkim situacijama:

Bijaše** sunce po neba **prevalilo** kad prispiju na obalu* (Kanjosi Macedonović, 103). – ***Bio je** Stevan **navršio** šesnaestu godinu na cara Dečanskoga, i već počeo pasati mač* (Skočidjevojka, 109). – *U to uzme Tanović nožić pak počne čopeliti pleće peciva što **bijahu razrezali** pri ručku* (Šćepan Mali, 30). – *Prospe se glas kao munja da **se našlo** nekakvo cjelokupno mrtvo tijelo, i da će ga Turci odrijeti pak sažeći* (Skočidjevojka, 176). – *Jedno večer na izmaku proljeća, kad su dnevi najduži a pripek sunčani najostriji, **hladio se** Spasoje pred kućom pod gustom vrbovinom* (Gorde, ili kako Crnogorka ljubi, 319). – *Cura **bi se** na tu pobuku **prenula, obula i umila (Bog se brine sirotama, 83). – *Ivanbeg **bi se** u mimograd često **zaustavljao i obazirao** na one slatkarije, da ih ljepše razgleda* (Svuda pođi, doma dođi, 20). – *Mijatu zabo u palac pod nokat, na obje noge, trnovu draču... da ne **bi** počem **izlazio** ako se **bude naturio** na dedovnu uječevinu* (Prokleti kam, 279).

U datim primjerima upotrijebljeni su oblici radnog glagolskog pridjeva, i to u sastavu pluskvamperfekta (**bijaše prevalilo; bio je navršio; bijahu razrezali**), perfekta (**se našlo; hladio se**), potencijala (**bi se pre-nula, obula i umila; bi se zaustavljao i obazirao**) i futura II (**se bude naturio**). U složenim glagolskim oblicima glagolski pridjev je nosilac leksičkog značenja i sa pomoćnim morfemama složenih glagolskih oblika označava radnju koja se (iz)vršila prije neke druge, takođe prošle, radnje, zatim radnju koja se (iz)vršila bilo kad u prošlosti, radnju koja je uslov za vršenje neke druge radnje, koja je nerealizovana, koja je u pretpostavci govornog lica.

Narativni radni glagolski pridjev

„Sam radni glagolski pridev je oblik krnjeg perfekta, i upotrebljava se sa svim njegovim značenjima“,³ stoga su im i sinonimi isti. Radni glagolski pridjev i perfekat bez glagolske kopule razlikuju se samo po tome što je prvi bezlični, a drugi lični glagolski oblik. Ljubiša ga rado upotrebljava u pripovijedanju:

³ Živojin Stanojčić, Ljubomir Popović, Stevan Micić: *Savremeni srpskohrvatski jezik i kultura izražavanja*, Beograd – Novi Sad, 1989, str. 372.

*Jedan dan u Petrove posti **pomuzli** čobani stoku kozju i ovčju, pak **donijeli** igumanu pun kutao u ćeliju, da smiče skorup (Ako laže koza, ne laže rog, 9). – **Došao** jednom u sud neki Komanin, da se žali na susjeda Živka (Premudrost-nemudrost, 207). – **Poslao** jednom na dar Šćepanu rakije i suhijeh smokava neki Ceko Stefanović, rodom Podgoričanin, a stojbinom Budvanin, čovjek provrtnik i pretrgarica (Šćepan Mali, 51–52). – U mesojeđe iste godine, jedno jutro u ručanje doba dnevi, **sjedio** Šćepan na guvnu Vranetinu, pak pod sobom **pazio** tihu morsku pučinu (Šćepan Mali, 27). – **Došli** jednom da se sude u budljanskoga kneza vlastelin Primorac i seljanin s Braića (Sjedi krivo, al' sudi pravo, 133).*

Umjesto radnog glagolskog pridjeva može se upotrijebiti puni perfekat:

*Jedan dan u Petrove posti **pomuzli** čobani stoku kozju i ovčju, pak **donijeli** igumanu pun kutao u ćeliju, da smiče skorup. = Jedan dan u Petrove posti **pomuzli su** čobani stoku kozju i ovčju, pak **su donijeli** igumanu pun kutao u ćeliju, da smiče skorup. – **Došao** jednom u sud neki Komanin, da se žali na susjeda Živka. = **Došao je** jednom u sud neki Komanin, da se žali na susjeda Živka. – **Poslao** jednom na dar Šćepanu rakije i suhijeh smokava neki Ceko Stefanović, rodom Podgoričanin, a stojbinom Budvanin, čovjek provrtnik i pretrgarica. = **Poslao je** jednom na dar Šćepanu rakije i suhijeh smokava neki Ceko Stefanović, rodom Podgoričanin, a stojbinom Budvanin, čovjek provrtnik i pretrgarica. – U mesojeđe iste godine, jedno jutro u ručanje doba dnevi, **sjedio** Šćepan na guvnu Vranetinu, pak pod sobom **pazio** tihu morsku pučinu. = U mesojeđe iste godine, jedno jutro u ručanje doba dnevi, **sjedio je** Šćepan na guvnu Vranetinu, pak je pod sobom **pazio** tihu morsku pučinu. – **Došli** jednom da se sude u budljanskoga kneza vlastelin Primorac i seljanin s Braića. = **Došli su** jednom da se sude u budljanskoga kneza vlastelin Primorac i seljanin s Braića.*

Kao što se vidi, transpozicija⁴ narativnog radnog glagolskog pridjeva punim perfektom nije izazvala promjenu značenja rečenica, ali je sažetost i dinamičnost, što je odlika narativnog radnog glagolskog pridjeva, odnosno krnjeg perfekta, ustupila mjesto razvučenosti, što sa stilskeg aspekta nije beznačajno. U istoj službi, u relativno-vremenskoj funkciji, narativni radni glagolski pridjev i narativni puni perfekat su semantičko-sintaksički sinonimi.⁵

Optativni radni glagolski pridjev

Radni glagolski pridjev Ljubiša upotrebljava za izricanje želje, i to pozitivne (blagoslov) i negativne (kletva). Takav radni glagolski pridjev ima modalni karakter. Modalnost proističe iz modalnog stava govornog lica:

Dobro jutro u kuma Marka, na dobro mu Božić i Badnji dan, slavio ga on i porod mu dok trajalo svijeta i vijeka (Prodaja patrijare Brkića, 69). – *Oni su oba dobri, dobro im Bog dao ka i hoće, blago njihovoj duši* (Najteže je doći vragu traga, 193). – *Hajde, kćeri, zbogom, s tobom mi vazda bila svaka dobra sreća i Gospod Bog* (Nekome na glas, a nekome na čast, 169). – *Obradujte me, tako vas Bog obeselio u što vam je najdraže* (Bog se brine sirotama, 87). – *Muči, zla ti sreća vazda bila, ka i hoće s tom pameću* (Dok se vukovi kolju, čobani miruju, 255). – *Prosjela se ona utroba koja rađa takve ljude* (Ženski donos, prazan ponos, 65). – *To ti je neko glavu napunio, da nam žitak muti, smutila mu se krsna svijeca* (Ko se visi on se nizi, a ko se nizi on se visi, 80). – *Živjeli Mleci!* (Skočidjevojka, 151).

⁴ **Transpozicija** – termin za označavanje semantičke promjene (promjene značenja) i sintaksičke promjene (promjene funkcija); prenos, premještanje; promjena koja nastaje pri preuzimanju značenja i funkcija. **Sintaksička transpozicija** – termin za pojavu pri kojoj jedna gramatička kategorija preuzima sintaksičke funkcije druge gramatičke kategorije; transpozicija sintaksičke funkcije koja izaziva promjenu značenja date kategorije. **Semantička transpozicija** – termin za označavanje pojave prenošenja značenja jedne gramatičke kategorije na drugu.

⁵ **Sinonimija** – termin za lingvističku pojavu, uslovljenu splotom različitih okolnosti semantičke i sintaksičke prirode, koja se ispoljava u mogućnosti međusobne zamjene jezičkih sredstava uz očuvanje nepromijenjenog smisla onoga što se njima kazuje. **Sintaksička sinonimika** – termin za označavanje oblasti sinonimike koja se bavi proučavanjem sinonimije na sintaksičkom nivou; proučavanje sinonima i sinonimije na sintaksičkom nivou (u sistemu rečenica, u sistemu glagolskih oblika).

Pošto su zapovijest i želja vrlo bliski, to se optativni radni glagolski pridjev može zamijeniti oblikom imperativa (konstrukcijom *neka* + prezent), ali i futurom II:

Dobro jutro u kuma Marka, na dobro mu Božić i Badnji dan, slavio ga on i porod mu dok trajalo svijeta i vijeka. = *Dobro jutro u kuma Marka, na dobro mu Božić i Badnji dan, neka ga slavi on i porod mu dok bude trajalo svijeta i vijeka.* – *Oni su oba dobri, dobro im Bog dao ka i hoće, blago njihovoj duši.* = *Oni su dobri, neka im Bog dobro da ka i hoće, blago njihovoj duši.* – *Hajde, kćeri, zbogom, s tobom mi vazda bila svaka dobra sreća i Gospod Bog.* = *Hajde, kćeri, zbogom, neka mi vazda s tobom bude svaka dobra sreća i Gospod Bog.* – *Obradujte me, tako vas Bog obeselio u što vam je najdraže.* = *Obradujte me, tako i vas Bog neka obeseli u što vam je najdraže.* – *Muči, zla ti sreća vazda bila, ka i hoće s tom pameću.* = *Muči, neka ti zla sreća vazda bude, ka i hoće s tom pameću.* – *Prosjela se ona utroba koja rađa takve ljude.* = *Neka se prosjede ona utroba koja rađa takve ljude.* – *To ti je neko glavu napunio da nam žitak muti, smutila mu se krsna svijeca.* = *To ti je neko glavu napunio da nam žitak muti, neka mu se smuti krsna svijeca.* – *Živjeli Mleci!* = *Neka žive Mleci!*

Pri transpoziciji se, kao što se vidi, gubi na intenzitetu pozitivne i negativne želje, iskaz se opterećuje novim riječima, što pisac nije želio. Stoga se, posmatrano sa stilskog aspekta, mora dati preimućstvo optativnom radnom glagolskom pridjevu nad njegovim sintaksičkim sinonimima.

Permisivni radni glagolski pridjev

Radni glagolski pridjev upotrebljava Ljubiša i za izricanje dopuštenja. Permisivni radni glagolski pridjev Ljubiša je upotrijebio tek jednom:

Krili ga, ne krili, ja ću ga naći, ako sve te vaše gore uzrastu nad oblake (Šćepan Mali, 54).

Ovaj radni glagolski pridjev u modalnoj upotrebi za iskazivanje dopuštanja, koji je udvojen i vezan negacijom, ispred može imati i veznik *ili*. Dopunsko značenje ima i kad ispred njega stoji dopunski veznik *makar*, ali toga u Ljubišinom jeziku nema. Permisivni radni glagolski pridjev može se zamijeniti imperativom ili futurom II. Pri zamjeni ne gubi se modalnost, značenje ostaje isto:

***Krili** ga, ne **krili**, ja ću ga naći, ako sve te vaše gore uzrastu nad oblake = **Krijte** ga, ne **krijte**, ja ću ga naći, ako sve te vaše gore uzrastu nad oblake = **Budete** ga **krili**, ne **krili**, ja ću ga naći, ako sve te vaše gore uzrastu nad oblake.*

Dakle, sintaksički sinonim radnog glagolskog pridjeva u relativnoj vremenskoj funkciji je relativni puni perfekat, a u modalnoj konstrukcija *neka* + prezent, futur II (optativnog) i imperativ i futur II (permisivnog).

Transpozicija trpnog glagolskog pridjeva

Trpni glagolski pridjev, koji se upotrebljava za tvorbu pasivnih oblika, javlja se u Ljubišinom jeziku u pridjevskoj i glagolskoj službi, ali s tom razlikom što je u prvoj neuporedivo češći nego u drugoj. Frekventniji je u nesamostalnoj nego u samostalnoj upotrebi. Za izricanje glagolskih radnji Ljubiša znatno češće upotrebljava aktivne nego pasivne oblike. Trpno stanje izriče i oblicima aktiva s povratnom rječcom *se*.

Trpni glagolski pridjev u nesamostalnoj upotrebi

Pasivne oblike Ljubiša upotrebljava kad želi da istakne vezu glagolske radnje s onim ko tu radnju trpi. U sastavu složenih glagolskih oblika upotreba trpnog glagolskog pridjeva prilično je ograničena. Evo nekoliko primjera:

***Bjasmo usidreni** pod Krfom, kad na sami veliki petak pukne po galiji glas da je turska sila opsjela Carigrad (Ako laže koza, ne laže rog, 13). – **Nije** zvono **zaglavljeno**, ali je oko njega ponova (Krađa i prekrađa zvona, 229). – No pošto **je uveden** običaj, još za Dušana, da žena pođe u po junačke glave... ne smijemo mi jutros presuđivati, ni zakonik lomiti, što su mudriji mozgovi usjekli i ustanovili (Ženski donos, prazan ponos, 65). – Bože daj da se obrne rod i da vladičine molitve **budu primljene** na nebu (Šalu je Bog ostavio, 237). – No ima još jedan uzrok za kojega **ću biti isključen** pod terorizmom ljudi, što ih savjest tišti (Govor zastupnika St. Ljubiše, 98).*

U navedenim primjerima oblici trpnog glagolskog pridjeva u sastavu složenih glagolskih oblika (pluskvamperfekta, perfekta, futura II, futura I) su „leksičke dopune pomoćnih glagola“.⁶ Pošto su oblici pasiva „dvojaki:

⁶ Radoje Simić: *Srpska gramatika za srednje škole*, MH „Aktuel“, Beograd, 1996, str. 135.

s trpnim pridevom i rečcom *se*“,⁷ to se u datim primjerima umjesto oblika pasiva s trpnim pridjevom može uzeti oblik aktiva s povratnom rječcom *se*:

***Bjasmo usidreni** pod Krfom, kad na sami veliki petak pukne po galiji glas da je turska sila opsjela Carigrad. = **Bjasmo se usidrili** pod Krfom, kad na sami veliki petak pukne glas da je turska sila opsjela Carigrad. – **Nije** zvono **zaglavljeno**, ali je oko njega ponova. = **Nije se** zvono **zaglavilo**, ali je oko njega ponova. – No pošto **je uveden** običaj, još za Dušana, da žena pođe u po junačke glave... ne smijemo mi jutros presuđivati, ni zakonik lomiti, što su mudriji mozgovi usjekli i ustanovili. = No pošto **se uveo** običaj, još za Dušana, da žena pođe u po junačke glave... ne smijemo mi jutros presuđivati, ni zakonik lomiti, što su mudriji mozgovi usjekli i ustanovili. – Bože daj da se obrne rod i da vladicine molitve **budu primljene** na nebu. = Bože daj da se obrne rod i da **se** vladicine molitve **prime** na nebu. – No ima još jedan uzrok za kojega **ću biti isključen** pod terorizmom ljudi, što ih savjest tišti = No ima još jedan uzrok za kojega **ću se isključiti** pod terorizmom ljudi, što ih tišti savjest.*

Trpni pridjev u sastavu složenih glagolskih oblika je izražajniji, stilski funkcionalniji od povratnog glagola. Povratnim glagolom, njegovim sinonimom, „ističe se takode trpnost“.⁸ Znači, ova dva sinonima razlikuju se stilski.

Trpni glagolski pridjev u samostalnoj upotrebi

Ljubiša upotrebljava trpni glagolski pridjev i samostalno, i to iz potrebe za življim pripovijedanjem. „Sam glagolski trpni pridjev upotrebljava se i kao pasivni krnji perfekat.“⁹ Njega Ljubiša rijetko upotrebljava:

Zaključeno** na običnome mjestu od pravde, na Mučenike, u proljeće, i **pečaćeno** visećim pečatom (Kanjoš Macedonović, 102). – **Učinjeno i potvrđeno** u dvoje, a da se sve izvrši do Petrova-dnevi, koji prvi na zdravlje dođe (Pop Andrović, novi Obilić, 191). – Podnu košulje poskuće, i ono **vezeno

⁷ Ibidem, 127.

⁸ Stjepko Težak: *Pasiv u Krležinu „Hrvatskom bogu Marsu“*, „Jezik“, br. 4, Zagreb, 1971, str. 144.

⁹ Živojin Stanojčić, Ljubomir Popović: *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd – Novi Sad, 1992, str. 394

na lebrice, okanca i kosjeriće (Nekome na glas, a nekome na čast, 166). – *Ogrnula se mlada crnom strukom pri užim okrajcima resatom, a pri širim **izvezena** na zagrance i i zuberce* (Nekome na glas, a nekome na čast, 168).

„Mjesto trpnoga pridjeva može se uzeti povratni glagol.“¹⁰ U takvoj rečenici radnja se vrši na subjektu, kao i u rečenici s trpnim pridjevom:

Zaključeno na običnom mjestu od pravde, na Mučenike, u proljeće, i **pećaćeno** visećim pečatom. = **Zaključilo se** na običnom mjestu od pravde, na Mučenike, u proljeće, i **pećatilo se** visećim pečatom. – **Učinjeno i potvrđeno** u dvoje, a da se sve izvrši do Petrova-dnevi, koji prvi na zdravlje dođe. = **Učinilo se i potvrdilo se** u dvoje, a da se sve izvrši do Petrova-dnevi, koji prvi na zdravlje dođe. – Podnu košulje poskuće, i ono **vezano** na lebrice, okanca i kosjeriće. = Podnu košulje poskuće i ono **vezlo se** na lebrice, okanca i kosjeriće. – *Ogrnula se mlada crnom strukom pri užim okrajcima resatom, a pri širim **izvezena** na zagrance i zuberce.* = *Ogrnula se mlada crnom strukom pri užim okrajcima resatom, a pri širim **izvezla se** na zagrance i zuberce.*

Pri transpoziciji pasivnog oblika s trpnim pridjevom aktivnim oblikom s povratnom rječcom *se*, kao što se vidi, smisao iskaza bitnije se ne mijenja. Znači, dvojaki oblici pasiva (s trpnim pridjevom i rječcom *se*) mogu se međusobno zamjenjivati, a da se značenje pri tome bitnije ne promijeni, pa su sinonimi. Naravno, u navedenim primjerima „bolje odgovaraju oblici trpnog prideva“.¹¹ Trpni pridjev ima stilematiku vrijednost. Ovdje se povratnim glagolom „ne ističe toliko trpnost koliko bezličnost“. Pošto se glagolski trpni pridjev upotrebljava „i kao pasivni krnji perfekat“,¹² to se može zamijeniti punim perfektom u pasivnom obliku:

Zaključeno na običnom mjestu od pravde, na Mučenike, u proljeće, i **pećaćeno** visećim pečatom. = **Zaključeno je** na običnom mjestu od pravde, na Mučenike, u proljeće, i **pećaćeno (je)** visećim pečatom. – **Učinjeno i potvrđeno** u dvoje, a da se sve izvrši do Petrova-dnevi, koji prvi na zdravlje

¹⁰ Brabec, Hraste, Živković: *Gramatika hrvatskosrpskog jezika*, „Školska knjiga“, Zagreb, 1965, str. 261.

¹¹ Mihailo Stevanović: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za gimnazije*, „Obod“, Cetinje, 1971, str. 211.

¹² Živojin Stanojčić, Ljubomir Popović: *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd – Novi Sad, 1992, str. 394.

dođe. = Učinjeno je i potvrđeno (je) u dvoje, a da se sve izvrši do Petrova-dnevi, koji prvi na zdravlje dođe. – Podnu košulje poskuće, i ono vezeno na lebrice, okanca i kosjeriće. = Podnu košulje poskuće, i ono je vezeno na lebrice, okanca i kosjeriće. – Ogrnula se mlada crnom strukom pri užim okrajcima resatom, a pri širim izvezena na zagrance i zuberce. = Ogrnula se mlada crnom strukom pri užim okrajcima resatom, a pri širim izvezena je na zagrance i zuberce.

Trpni glagolski pridjev (pasivni krnji perfekat) i puni perfekat u pasivnom obliku u istoj funkciji istoznačni su, pa su sintaksički sinonimi.

Dakle, radni (aktivni) i trpni (pasivni) glagolski pridjev češće u Ljubišinom jeziku bilježimo u pridjevskoj nego u glagolskoj službi, rjeđe samostalno nego u sastavu složenih glagolskih oblika. Učestaliji je radni od trpnog glagolskog pridjeva. U sastavu složenih glagolskih oblika učestvuju u njihovim sintaksičkim situacijama. Narativni radni glagolski pridjev i narativni puni perfekat su semantičko-sintaksički sinonimi. Sintaksički sinonimi optativnog radnog glagolskog pridjeva su imperativni oblik (konstrukcija *neka* + prezent) i futur II, a permissivnog radnog glagolskog pridjeva imperativ i futur II. Sintaksički sinonim trpnog glagolskog pridjeva u samostalnoj upotrebi jeste puni perfekat u obliku pasiva, dok je nepotpuni sintaksički sinonim pasivnog oblika s trpnim pridjevom aktivni oblik s povratnom rječcom *se*.

Literatura

1. Mihailo Stevanović: *Savremeni srpskohrvatski jezik, II (Sintaksa)*, Beograd, 1969.
2. Miodrag S. Lalević: *Sintaksa srpskohrvatskoga književnog jezika*, Beograd, 1962.
3. Živojin Stanojčić, Ljubomir Popović, Stevan Micić: *Savremeni srpskohrvatski jezik i kultura izražavanja*, Beograd – Novi Sad, 1989.
4. Radoje Simić: *Srpska gramatika za srednje škole*, MH „Aktuel“, Beograd, 1996.
5. Stjepko Težak: *Pasiv u Krležinu „Hrvatskom bogu Marsu“*, „Jezik“, br. 4, Zagreb, 1971.

6. Živojin Stanojčić, Ljubomir Popović: *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd - Novi Sad, 1992.
7. Brabec, Hraste, Živković: *Gramatika hrvatskosrpskog jezika*, „Školska knjiga“, Zagreb, 1965.
8. Mihailo Stevanović: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za gimnazije*, „Obod“, Cetinje, 1971.

Miloš KRIVOKAPIĆ

TRANSPOSITION OF VERBAL ADJECTIVES IN STEFAN MITROV LJUBIŠA'S WORK

Verbal adjectives in Ljubiša's work mainly function as adjectives and not verbs. Active past participle is more frequent than passive participle. Narrative active past participle and narrative perfect are semantic-syntactic synonyms.

Key words: *transposition, synonyms, semantic synonyms, syntactic synonyms, language, frequency, active past participle, passive participle*

UDK: 811.163.41'373.49:355

Sanja ČETKOVIĆ (Nikšić)
Filozofski fakultet – Nikšić

FENOMEN DVOSTRUKOG GOVORA U VOJNO-POLITIČKOM DISKURSU U ENGLESKOM JEZIKU

Rad predstavlja pokušaj sagledavanja različitih aspekata lingvističkog izražavanja koji pokazuju leksičku indirektnost i objašnjenja stvaranja leksema koje se koriste u svrhu mijenjanja realnosti kada ona postaje nepodnošljiva, kada je ne bi trebalo prikazivati uobičajenim vokabularom. Namjera autora bila je da identifikuje riječi i fraze koje služe ublažavanju nepreferiranih iskaza u konkretnom tipu diskursa i da analizira pragmatičku osnovu njihovog postojanja i efekat koji imaju na individualnu interpretaciju realnosti. Osnovna pretpostavka ovog istraživanja jeste da eufemističke fraze koje koriste američki masovni mediji i predstavnici američke vlasti kada govore o svojim vojnim operacijama ne samo što ublažavaju surovu realnost već i, u velikoj mjeri, mijenjaju percepciju stvarnosti kod onih koji takve poruke primaju. Istraživanje je obavljeno na materijalu prikupljenom iz američkih novina, časopisa, s internetskih stranica koje su pružale mogućnost da se dođe do integralnih govora ili diskusija i intervjua sa predstavnicima vlasti.

Ključne riječi: *vojno-politički eufemizmi, dvostruki govor, diskurs, rat teror*

In our time, political speech and writing are largely the defense of the indefensible. Things like the continuance of British rule in India, the Russian purges and deportations, the dropping of the atom bombs on Japan, can indeed be defended, but only by arguments which are too brutal for most people to face, and which do not square with the professed aims of political parties. Thus political language has to consist largely of euphemism, question-bagging and sheer cloudy vagueness.

George Orwell

Orvel je, među prvima, uočio specifičan odnos između politike i jezika. Tvrdio je da jezik, umjesto da bude instrument za izražavanje misli, postaje sredstvo za njihovo skrivanje ili čak sprečavanje mišljenja. Posljedice ovoga, po Orvelovom mišljenju, sasvim su očigledne: ako misao kvari jezik, onda i jezik može pokvariti misao. Orvel nije izmislio termin »doublespeak«, ali je doprinio njegovoj popularizaciji. Riječ predstavlja amalgam dva termina koja je upotrijebio u svom najvećem romanu, »1984«. On ovdje koristi termin »doublethink«, kojim opisuje kontradiktoran način mišljenja koji dozvoljava ljudima da govore ono što je upravo suprotno od onoga što u stvari misle. Upotrijebio je i termin »newspeak« da opiše riječi koje su smišljene u političke svrhe, riječi koje ne samo da imaju političku implikaciju već su konstruisane da nametnu osobi koja ih koristi željeni stav prema stvarnosti.

Doba u kojem živimo u velikoj je mjeri takvo da je jezik kakvim ga Orvel opisuje postao jezik javnog diskursa, jezik kojim se vode poslovi od suštinskog značaja za svijet današnjice. Izgleda čak i da mi sami često ne znamo šta jedni drugima govorimo. Javni jezik postao je, kaže William Lutz, jezik obmane koji, „pod maskom otvorenosti, kao glumac igra svoju ulogu sa ciljem da impresionira publiku i onda, kada je cilj postignut, silazi sa scene, skida kostim i šminku i živi svojim ustaljenim životom“ (Lutz 1997:2).

Područje političkog života puno je takvog dvostrukog govora, premda bi ono, možda, trebalo da bude najčistije u tom pogledu. Jer, malo toga može biti važnije od jezika kojim se služimo da bismo upravljali jednom državom i vodili poslove koji su od ogromnog značaja za njenu dobrobit. Priznati da će politika uvijek biti vođena ovakvim jezikom, kaže Lutz, znači i priznati da kontinuirano propadamo kao civilizacija i da je to propadanje neminovno. Ako želimo da spasimo jezik politike, tj. način na koji se vode poslovi od državnog interesa, neophodno je sačuvati ga od štete koju mu konstantno nanosi dvostruki govor. Naravno, ova pojava karakteristična je i za druge žive jezike, ali kako je područje našeg istraživanja engleski jezik, koncentrisaćemo se isključivo na negativne posljedice dvostrukog govora u sferi vojno-političkog života u engleskom jeziku.

Dvostruki govor može se definisati kao jezik koji samo izgleda kao da prenosi neku poruku, da nešto saopštava, a u stvari to nije. On čini da loše izgleda dobro, negativno je pozitivno a neprijatno postaje prijatno, ili makar takvo da se može tolerisati. Dvostruki je govor jezik kojim se izbjegava ili prebacuje odgovornost na drugog, jezik koji je u suprotnosti

sa stvarnim, proklamovanim ciljevima. Suština njegovog postojanja nije stvar slaganja subjekta i predikata nego slaganja riječi i činjenica. Osnovna mu je osobina upravo neslaganje onoga što je rečeno i onoga što je ostalo nedorečeno, a što u stvari jeste. Neslaganje između riječi i onoga što ona označava, između onoga kako nešto izgleda i kako zbilja jeste, između esencijalne uloge jezika – komunikacije – i onoga što je cilj dvostrukog govora – da prevari, iskrivi, obmane, okoliši, uveća značaj nečega. Dvostruki govor pretvara laži političara u nešto što se imenuje kao *strategic misrepresentations*, *reality augmentation*, *terminological inexactitudes* ili *economical with the truth*; on pretvara običan kanalizacioni otpad u *regulated organic nutrients*, taj otpad ne zaudara već *exceed the odour threshold* (Lutz 1997:4).

Očigledno je da dvostruki govor posljednjih godina dobija u kvantitetu ali i u kvalitetu. Iz dana u dan postaje sve suptilniji, kompleksniji i sve teže ga je prozrijeti. I što više ovakav govor ispunjava sve pore javnog diskursa, mi smo, izgleda, sve tolerantniji prema njemu. Dok neki prostiji primjeri, poput *sales credits* za »bribes i kickbacks« („mito“), *mental activity at the margins* za »insanity« („ludilo“) ili *transportation counselors* za ljude čiji je posao prodaja automobila, danas podliježu prezirnim opaskama, oni vještiji i suptilniji oblici dvostrukog govora još uvijek prolaze bez ikakve analize i preispitivanja.

Kad god ljudi, političari, građani, televizijski voditelji i reporteri i ostali koji se bave javnim diskursom izjave ili napišu ono što žele da izjave, odnosno napišu, trebalo bi da znamo da to što kažu ili napišu odražava samo realnost kakvom je oni vide a ne kakva ona zaista jeste. Njihove riječi su, ipak, samo riječi, a ono što kažu nije realnost već njihova verzija te realnosti. Tada imamo pravo, vjerovatno čak i obavezu, da procijenimo što su ti ljudi saopštili, da o tome razmislimo i da, na kraju, odlučimo da li se sa njima slažemo.

Riječi koje koristimo da bismo postavili neko pitanje ili kojima jednostavno imenujemo određene stvari mogu uticati na naše odgovore na postavljeno pitanje ili izmijeniti način na koji gledamo na stvarnost. Lutz navodi da je jedna anketa koju je 1990. godine sproveo Nacionalni institut za istraživanja Univerziteta u Čikagu pokazala da svega 24% ispitanika smatra da se više novca treba izdvojiti za »welfare« („socijalna pomoć“), ali 68% njih bili su spremni da ulože više novca za *assistance for the poor*. Isto tako ispitanici su u velikom broju bili spremni da daju više za *national defence* i *assistance to other countries* („nacionalna odbrana“ i „pomoć

drugim zemljama“), ali nijesu htjeli da to isto učine i za »military« i »foreign aid«.

Takođe, možemo imati mnogo problema sa nazivima koje dajemo stvarima i pojavama. Ako nuklearni otpad (»nuclear waste«) nazovemo *valuable, important nuclear materials* („vrijedan i važan nuklearni materijal“) ili kažemo *monitored retrievable storage* („pokretno skladište pod nadzorom“) za skladište takvog otpada (»nuclear waste dump«), to nam može donijeti lažni osjećaj sigurnosti pri rukovanju takvim otpadom kao i veliki problem u vezi sa tim šta s takvim materijalom treba učiniti. U ovom smislu, riječi postaju, takoreći, pitanje života i smrti, pa ne možemo dopustiti da se igramo njima.

Postoje bar četiri tipa dvostrukog govora. Prvi tip čine eufemizmi, tj. riječi ili fraze izmišljene da ublaže neprijatnu i grubu realnost. Kada se eufemizam koristi iz saosjećanja prema sagovorniku, iz različitih razloga, ili iz obzira prema kulturnim ili socijalnim tabuima, to nije dvostruki govor. Međutim, kada se eufemizmi koriste da bi obmanuli ili zavarali slušaoca ili čitaoca, oni postaju primjeri dvostrukog govora. Recimo, američki Stejt department je 1984. godine donio odluku da u svojim godišnjim izvještajima o statusu ljudskih prava u svijetu neće koristiti riječ »killing« („ubijanje“), već frazu *unlawful or arbitrary deprivation of life* („nelegalno ili samovoljno lišavanje života“). Na ovaj način izbjegava se svaka neprijatna diskusija o onim ubistvima koja su konstruisale i odobrele vlade zemalja koje uživaju zaštitu Sjedinjenih Država. Stoga je ovo jezik, kaže Lutz, smišljen da izmijeni našu percepciju stvarnosti jer je njegova stvarna namjera kontradiktorna onom što je očigledno.

D. J. Enright, takođe, pravi razliku između „pravog eufemizma“, koji je karakterističan za privatni život ljudi, i takozvanog „eufemizma obmane i propagande“, koji dominira u dvadesetom vijeku (pa tako i na početku dvadeset prvog), a koji se javlja u javnoj sferi (politike, vojske, reklame), gdje može da „pričini velike štete“ (Enright 1985:3). Ljudi danas žele da budu informisani, a sile koje u svojim rukama drže te informacije iznalaze različita jezička sredstva koja će omogućiti da informisanje javnosti usklade sa ciljevima koje žele postići.

Robert M. Adams smatra da eufemizam cvjeta tamo gdje „nepoželjna istina treba da se sakrije od drugih ili nas samih, a prateći je činilac restriktivnih ideologija. U korišćenju eufemizma leži zataškavanje i laž pa on predstavlja korupciju jezika i njegov dezodorans“ (Adams, 1985:44).

Hugh Rawson, opet, kaže da je uloga eufemizama da „stoje umjesto nečeg drugog ali se, pri tom, svi pretvaraju da to drugo i ne postoji“ (Rawson, 1981:3).

Drugi tip dvostrukog govora predstavlja žargon, specijalizovani jezik trgovine, različitih profesija i sličnih grupa, ljekara, pravnika, inženjera, edukatora ili auto-mehaničara. Kada se koristi u okviru određene grupe, žargon omogućava jasnu, efikasnu i brzu komunikaciju, jer se svi članovi grupe međusobno savršeno razumiju. Međutim, kada neki član grupe koristi žargon da bi komunicirao sa nekim ko toj grupi ne pripada, čini to svjestan da ga ta osoba neće razumjeti, i to onda jeste dvostruki govor.

Treći je tip dvostrukog govora **birokratsko fraziranje, gomilanje riječi i fraza** kojima se „hrani“ publika. Lutz daje primjer u kojem se Alen Grinspen, član predsjedničkog Ekonomskog savjeta, obraća Senatu:

It's a tricky problem to find the particular calibration in timing that would be appropriate to stem the acceleration in risk premiums created by falling incomes without prematurely aborting the decline in the inflation-generated risk premiums...

Da li su slušaoci uopšte razumjeli ono što je rekao i da li je on zaista vjerovao u to da njegova izjava objašnjava nešto? Ovo je, dakle, jezik koji samo izgleda kao da prenosi neku poruku i saopštava nešto, ali to u stvari ne čini (čak iako bi se moglo otkriti neko značenje u svemu što je rekao, što bi moralo potrajati).

Četvrti tip dvostrukog govora jeste visokoparan, bombastičan jezik koji čini da obično izgleda izuzetno, da svakodnevne stvari djeluju impresivno, da se uveća značaj ljudi, stvari ili situacija koje u normalnim okolnostima ne bi bile tako važne, da ono što je prosto postane složeno. Tako auto-mehaničari (car mechanics) postaju *automotive internists*, polovna auta (»used cars«) nazivaju se *pre-owned* ili čak *experienced cars*. Isto tako kada Pentagon koristi frazu *pre-emptive counterattack* da označi da su Amerikanci napali prvi ili izraz *tactical redeployment* pod kojim se krije povlačenje američkih vojnih snaga, to su primjeri tipičnog dvostrukog govora (Lutz 1990:263).

Dvostruki govor nikako ne predstavlja novinu dvadesetog vijeka u jeziku politike ili ekonomije. Ublažavanje iskaza u vojno-političke svrhe postojalo je od samih početaka istorije političkog djelovanja. Cezar je, tako, svoj brutalni pohod na Gale i pobjedu svoje vojske nazvao *pacifying Gaul* (Rampton & Stauber 2003:118).

Stari kineski filozof Konfučije, na pitanje svog učenika što bi prvo uradio kada bi postao vladar, odgovorio je: „Prvo bih izmijenio značenja riječi“, a zatim objasnio: „Kada su imena pogrešna, govor ne zvuči razumno, a kad on nije razuman, stvari se ne rade kako treba; kada se stvari ne rade kako treba, struktura društva je ugrožena, a kada je struktura društva ugrožena, kazne za zločine nijesu odgovarajuće; kada kazne za zločine nijesu odgovarajuće, ljudi ne znaju šta rade.“ (Pool 2006:1; prev. autora)

Međutim, i u savremenim društvima koja sebe ponosno nazivaju „demokratskim i otvorenim“, izgleda da je u prirodi svake vlasti da nešto pokušava verbalno sakriti od javnosti. Ta skrivanja i manipulacije imaju i zaseban vokabular, jer ako bi propaganda i uveličavanje bilo suviše upadljivo, i njihova bi efikasnost došla u pitanje. Oni koji raspolažu informacijama uglavnom i kontrolišu ono što će mediji prenijeti i kako će to učiniti u svakom konkretnom slučaju, ako se vijest uopšte prenese javnosti.

Dvostruki govor

u modernoj američkoj vojno-političkoj retorici

Nakon terorističkog napada na SAD, 11. septembra 2001. godine, stvoreni su brojni eufemistički izrazi koji bi se mogli klasifikovati kao „eufemizmi u službi nacionalne bezbjednosti“. Jedan od njih je 9/11 – eufemizam u vidu dviju vezanih brojki, koji označava kobni datum napada na Ameriku 11. septembra 2001, u kom je život izgubilo oko 3000 ljudi. Izraz 9/11 svojom minimalističkom formom pokušava da, koliko je moguće, odagna asocijacije na užas i strah koji je obuzeo ovu naciju kao žrtvu napada. Pošto je događaj bilo teško opisati riječima a da se ne prizovu bolne slike, mehanički se izgovara fatalni datum, i to se nebrojeno puta ponavlja, kao u ritualnom obredu. Osim toga, 9/11 ima formu slogana koji je, zbog toga što je kratak, lako i zapamtiti. I još nešto mu daje uzbudljiv prizvuk – broj se slučajno podudara sa brojem američke službe hitne pomoći.

Veličanstvena i moćna fraza *War On Terror* smišljena je isključivo za javnost dok se u vojnim i obavještajnim krugovima koristi drugačiji naziv za istu stvar »Global War on Terrorism« ili GWOT. Za javnost je moralo biti smišljeno nešto kraće i impresivnije. Rat teroru objavljen je zvanično 20. septembra 2001. u istorijskom obraćanju predsjednika Buša američkoj naciji. Međutim, terorizam predstavlja samo jednu pojavu, tehniku ili taktiku u službi nasilja, a ne nekakvu državu ili grupu ljudi, pa sama ideja da se rat može objaviti jednoj taktici djeluje apsurdno, kao što bi bilo objaviti rat bombardovanju ili upotrebi snajpera. Sa terorizmom se,

na kraju, ne može ni sklopiti primirje. *The New York Times* objavljuje 17. septembra 2001. godine tekst iz kojeg se može naslutiti ko će, ustvari, biti meta ovog rata:

Deputy Secretary of State Paul D. Wolfowitz spoke last week of "ending states who sponsor terrorism". Officials say now that he misspoke, that he meant to say that the goal is ending state support.

U ovom primjeru vidimo i kako su stručnjaci za odnose sa javnošću doveli u red izjavu »ending states who sponsor terrorism« („uništavanje zemalja koje podržavaju terorizam“), izjavivši da se zamjenik državnog sekretara pogrešno izrazio („misspoke“) i da je mislio da kaže da je „cilj ukidanje državne pomoći tim zemljama“ (*the goal is ending state support*).

Rat teroru ubrzo je dobio i konkretne, potencijalne mete: države koje bi, ubuduće, mogle biti napadnute zbog sumnji da razvijaju ili ohrabruju terorističke aktivnosti u svijetu. Danas čuvena fraza *axis of evil* prvi put je upotrijebljena u govoru predsjednika Buša u januaru 2002. godine. Ovim imenom predsjednik je obuhvatio tri zemlje: Iran, Irak i Sjevernu Koreju:

States like these, and their terrorist allies constitute an **axis of evil**, arming to threaten the peace of the world. By seeking weapons of mass destruction, these regions pose a grave and growing danger. They could provide these arms to terrorists giving them the means to match their hatred. They could attack our allies or attempt to blackmail the United States. In any of these cases, **the price of indifference would be catastrophic.**¹

Pojam *axis* poznat je iz vremena Drugog svjetskog rata kada se frazom *axis of power* pripremala javnost za rat protiv zemalja koje su činile „sile osovine“. Upotreba ove riječi u drugačijem kontekstu bila je potpuno neprimjerena. Pod njom se podrazumijeva savez ili konfederacija zemalja pomenutih u govoru, koje predstavljaju ogromnu opasnost upravo svojim savezničkim vezama a ne toliko svojom samostalnom akcijom. Međutim, Irak i Iran su decenijama bili žestoki neprijatelji ali ne postoji nijedan argument koji bi doveo u vezu Sjevernu Koreju sa njima.

¹ President Deliver State of the Union Address, 29. januara 2002. <http://www.white-house.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>

Američka invazija Iraka dugo je u vladajućim krugovima nazivana „oslobođenje“ (*liberation*) mada su je brojni kritičari zvali „okupacija“ (»occupation«) i pitali se kada će vlast konačno priznati da se ne radi o oslobađanju ove zemlje već o klasičnoj okupaciji od strane SAD-a.

Drugi primjeri dvostrukog govora za rat u Iraku, kojima se pobjeda želi poistovjetiti s oslobođenjem iračkog naroda, jesu „široka, zajednička kampanja“ (*a broad and concerted campaign*), gdje se pokušava stvoriti iluzija udruženih, multinacionalnih napora da se postigne uzvišen cilj, zatim „rušenje terorističkog državnog aparata“ (*tearing down the apparatus of terror*), „sukobljavanje sa diktatorima“ (*confronting dictators*) ili „promjena vlasti“ (*regime change*), u pokušaju da se invazija opravda humanitarnim razlozima. U narednom citatu neke od ovih fraza ili njihove varijante imamo u jednom od mnogobrojnih primjera psihološkog, info-rata, u vidu propagandnih radio-emisija, koji su prethodili bombardovanju. U njemu se, takođe, ističe urgentnost vojne intervencije američkih snaga u Iraku (»if we must begin a military campaign...«), uprkos brojnim protivljenjima raznih strana:

Many Iraqis can hear me tonight in a translated radio broadcast, and I have a message for them. **If we must begin a military campaign**, it will be directed against lawless men who rule your country and not against you. As our coalition takes away their power, we will deliver the food and medicine you need. **We will tear down the apparatus of terror** and we will help you build a new Iraq that is prosperous and free [...] **The day of your liberation is near.**²

Prethodno pomenuti primjer *regime change* zaslužuje posebnu pažnju. Već sama riječ „režim“ ima negativnu konotaciju iako je nekada imala neutralno značenje i označavala svaku vlast neke zemlje. Danas, nazvati neku vlast režimom znači reći da je ona na neki način nelegitimna, da je predvodi neki genocidni diktator ili da jednostavno nije demokratska, najčešće u smislu da nije otvorena za privatizaciju za strane, zapadne kompanije. Tako izjaviti da je u nekoj zemlji na vlasti „režim“ implicira da bi bilo dobro smijeniti ga na neki način.

Istraživanjem retorike predstavnika američke vlasti iz ovog perioda pokazalo se da postoji više tipova ublažavanja iskaza u vojno-političkom

² »President Says Saddam Hussein Must Leave Iraq Within 48 Hours«, 17. marta 2003. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/03/20030317-7.html>

diskursu. Stil određenog teksta, odnosno način na koji je formulisan, zavisi od situacije u kojoj je izrečen ili publike kojoj je namijenjen. Svijest o publici najbolje se očituje kroz metalingvističke iskaze kojima se političari i vojna lica služe da opravdaju svoju terminologiju i ocrne iskaze „suprotne strane“. U oba slučaja govori se o potrebi da se upotrijebi „pravi“ izraz, „pravičan“ izraz, „precizan“ izraz, odnosno „netačan“, „nepravedan“ itd., za suprotnu stranu.

But Paige Craig, the West Point dropout and former Marine intelligence specialist who is the Lincoln Group's president, says **the practice is not propaganda. The word carries such baggage, such suggestions of mind control.** So in the industry in which euphemism thrives, **a more elegant word is deployed.**

”We call it influence“, says Craig.³

Vojno-politički tekstovi nose u sebi mnogo odlika birokratskog načina izražavanja. Jedna od njih je vrlo česta upotreba pasiva (“I was advised“; ”As I was told“; “I was informed“), čime vršilac radnje ostaje nepoznat ili se ograđuje od mogućih posljedica i čitava situacija postaje neodređenija.

Značajno se, u procesu ublažavanja nepreferiranih iskaza, javljaju i riječi latinskog ili drugog stranog porijekla: *perform duties* umjesto »do one's job«; *I had come into possession of* umjesto »I had«; *It was my understanding* umjesto »I knew«; *specified* umjesto »certain«; *attributable to* umjesto »caused by«. Tu su i brojne pompezne riječi poput *confidentiality*, *national security situation*, *to the best of my recollection* (»I remember«); *at that point of time* (»then«); *at what point in time* (»when«); *prior to* (»before, previous«).

Ublaženo prikazivanje veoma negativnog stanja stvari ostvaruje se i opisnim sintagmama ili kovanicama (posebno složenicama): “[...] not [...] torture [...] debriefings“, kada se želi poreći da je tokom ispitivanja zatvorenika primjenjivano mučenje. Što se samog mučenja osumnjičenih terorista tiče, nalazimo čitavu lepezu eufemiziranih i apstraktnih, novih fraza, poput *repetitive administration of legitimate force*, *sleep management*, *stress positions*, *waterboarding*, *self-injurious behaviour*, *hanging gestures* ili *ghost detainees*, za one zatvorenike kojima se gubio svaki trag a prema kojima je svaki tretman bio legalan, jer nijesu postojali na zvaničnim spisovima.

³”The Word at War“, *The Washington Post*, 26. marta 2006. D01.

Pokazano je da je ublažavanje moguće vršiti i upotrebom konstrukcija tipa *negacija + pozitivan pridjev*, kao: *not safe place to be* (»dangerous place«); *it's not going to be bloodless* (»it's going to be bloody«); *this is not a quick matter* (»this is going to be slow«), ili konstrukcije *negacija + prepoziciona fraza*, kao *not in conformity with UN Charter* (»illegal«).

Eufemizmi, metafore i drugi načini ublažavanja iskaza u vojno-političkom diskursu u značajnoj mjeri omogućavaju lingvističku indirektnost koja dominira ljudskom komunikacijom modernog doba. Sredstva za ublažavanje nepreferiranih iskaza imaju za cilj zamjenu jednog imena nekim drugim, stvarajući tako poželjna konotativna značenja. Osnovna uloga eufemizama jeste mijenjanje pejorativnog ili negativnog, ali poznatog, uobičajenog naziva za nešto novim, ublaženim terminom. Suštinska razlika između dvostrukog govora kao posebnog tipa i ostalih eufemizama u tome je što se ovaj prvi koristi s namjerom da manipulíše, obmane ili sakrije istinu, stvarajući privlačnije ili publici laskavije izraze. Cilj njegove upotrebe jeste uticaj na ljudsku imaginaciju, jer on ne stvara kompletnu sliku u glavi, niti u potpunosti definiše događaje i stvari.

Literatura

- Adams, Robert M. (1985), *Soft Soap and the Nitty-Gritty In: Enright, D. J. (Ed.) Fair of Speech: the Uses of Euphemism*. Oxford: Oxford University Press.
- Bugarski, Ranko (1997a), *Jezik od mira do rata*, Beograd: Čigoja štampa XX vek.
- Bugarski, Ranko (1997b), *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa XX vek.
- Enright, D. J. (1985), *Fair of Speech: The Uses of Euphemism*, Oxford: Oxford University Press.
- Holder, R.W. (2003), *A Dictionary of Euphemisms, How Not to Say What You Mean*, Oxford: Oxford University Press.
- Lutz, William (1996), *The New Doublespeak: Why No One Knows What Anyone's Saying Anymore*, New York: Harper Collins Publishers.
- Lutz, William (1999), *Doublespeak Defined: Cut Through the Bull and Get the Point*, New York: Harper Collins Publishers

- Orwell, George (1968), "Politics and the English Language" in **The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell**, ed. Sonia Orwell and Ian Gerge, vol.2, New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Pool, Steven (2006), **Unspeek; How Words Become Weapons, How Weapons Become a Message and How That Message Becomes Reality**, New York: Grove Press.
- Quirk, Randolph (1985), Natural language and Orwellian Intervention In: Greenbaum, Sidney (Ed.) **The English Language Today**, Oxford: Pergamon Press.
- Rampton, Sheldon and John Stauber (2003), **Weapons of Mass Deception; The Uses of Propaganda in Bush's War on Iraq**, London: Robinson
- Rampton, Sheldon and John Stauber (2006), **The Best War Ever; Lies, Damned Lies, and the Mess in Iraq**, New York: Penguin Group (USA) Inc.
- Rawson, Hugh (1995), **Rawson's Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk**, New York: Crown
- Van Dijk, T.A. (2006), "Discourse and Manipulation" in *Discourse and Society*, vol. 17, 359-383, London: SAGE Publications
- Van Dijk, T.A. (2005), "War Rhetoric of a Little Ally: Political Implicatures of Aznar's Legitimization of the War in Iraq", *Journal of Language and Politics*, 4 (1), pp. 65-92, Special Issue "The Soft Power of War Legitimacy and Community in Iraq War Discourses" edited by Lilie Chouliaraki, London: Benjamins Publishing Company
- Wasserman, Paul and Don Hausrath (2006) **Weasel Words; The Dictionary of American Doublespeak**, Sterling, Virginia: Capital Books Inc.

Sanja ČETKOVIĆ

**THE PHENOMENON OF DOUBLESPEAK IN MILITARY AND
POLITICAL DISCOURSE IN ENGLISH LANGUAGE**

This paper presents an attempt to gain insight into various aspects of linguistic expressiveness related to lexical indirectness and attempts at exploring the evolution of lexemes used to modify reality, when reality is unbearable or unmentionable. My intention is to identify lexemes, words and phrases that serve to tone down the unpreferable statements in this specific type of discourse, and to analyze the pragmatic grounds on which these terms are used and their effect on individual interpretation of reality. The main argument of this paper is that words and phrases euphemistically used by American mass media and American Government representatives to refer to their military operations not only sugar-coat harsh reality but also deliberately, and to a large extent, alter the addressee's perception of reality. The research is based on the material which has been collected from American newspapers, magazines, and internet sites that provide the transcripts of integral speeches, discussions or interviews with the representatives of current American administration.

Key words: military and political euphemisms, doublespeak, discourse, war on terror

UDK: 811.163.41'276'367.627:34(497.6),,11/14“

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

DEKLINACIJA GLAVNIH BROJEVA U BOSANSKO-HUMSKIM PRAVNIM TEKSTOVIMA OD 12. DO 15. STOLJEĆA

U radu se analiziraju glavni brojevi u bosansko-humskim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća, tj. želi se pokazati grafijsko bilježenje i deklinabilnost glavnih brojeva. U literaturi koja se bavi srednjovjekovnim pravnim tekstovima koji su pisani na pergamentu ili papiru brojevi nisu do sada obrađivani, izuzev rada Slavka Vukomanovića „Leksika i gramatička značenja u povelji Kulina bana“, gdje on samo navodi pojavnost dva glavna broja i jedan redni u istoj povelji, kao jedan od segmenata pri statističkoj obradi leksike.

Ključne riječi: *brojevi, glavni brojevi, brojne imenice, deklinacija, bosanični pravni tekstovi.*

1. Uvod

U staroslavenskim gramatikama nalazimo podjelu brojeva na osnovne (glavne), redne i zbirne brojeve.

Kao i u drugim starim slavenskim tekstovima, u bosansko-humskim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća brojevi se pišu na tri načina:

1) **slovnim grafemima koji su u funkciji brojne vrijednosti** (npr. a = 1, tj. primjer iz korpusa: [·] a [·] (= 1¹) P 8₂); primjera ima još, ekscerpirali smo samo nekoliko: [·] v [·] (= 2) P 10₁₈, *ô t poroeniê b(o)žiê lê t b* [·] č t k s z [·] (= 1 367) *lê to i našemu gospodstvu* [·] d t [·] (= 14) *lê to m(ê)s(e)ca ijuma po knizê* [·] a [·] (= 1) *d(b)nb* P 8₁ - 2' [·] č t o e [·] (= 1 375) P 9₆, *v b lêrehb po roždysvê h(ristoso)vê* [·] č · t · o · i [·] (= 1 378) *lê to. m(ê)*

¹ Npr. arapski se brojevi ne nalaze u bosaničnim pravnim tekstovima, ali su dopisivani pri transliteraciji radi lakšega i bržega praćenja teksta.

s(e)ca že apr(i)lja vь [·] ѣ [·] (= 10) d(b)нъ: **P 10**₃₆, I [·] ѣ [·] (= 12) vьhovnih(ь) ap(osto)l(o)vь I [·] д [·] (= 4) jevan̄gelisti · i. [·] о [·] (= 70) izabranih(ь) · **P 11**₂₁, [·] ѣ [·] (= 12) d(b)нъ · thōg(d)a lēto rožь[s]tva hr̄istova [·] ѣ [·] (= 1380) **P 11**₂₂, na [·] ѣ t p v [·] (= 1382) lēto m(ē)s(e)ca Dekembra · vь [·] ѣ [·] (= 2) d(b)нъ: **P 12**₂₃, [·] е [·] sьbь (= 500) **Pi 2**₄, [·] ѣ t o i [·] (= 1378) m(ēse)ca apr̄ila [·] ѣ [·] (= 8) d(b)нъ **P 14**₁₇, itd.; 2) riječima (npr. tisuka: i sьto: i ôsьmь desetь: i devetь: lēbь: (= 1189) mēseca: av̄gusta · u dьvadeseti: i deveti (= 29) d(b)нъ **P 1**₂₂₋₂₄, līra ročva gospod̄i(n)a isusa hrist(os)a tisučno tri sta i devetь desetь i sedmo līro (= 1397) mēseca **P 15**₂₃₋₂₅), 3) kombiniranjem slova u brojnoj vrijednosti i pisanjem cijelih riječi: [·] th [·] des[e]tь (= 90) **P 13**₁, [·] ѣ t k̄s [·] (= 1390) i drugo lētō m(ēse)ca julja [·] z ѣ [·] (= 17) d(b)нъ **P 14**₃₀.

U ovome radu ukazat ćemo na osobitosti po kojima se brojevi pisani riječima u korpusu razlikuju od stanja u staroslavenskome jeziku.

2. Deklinacija glavnih brojeva

Broj *jedan* muš. i žen. roda nalazi se u sljedećim padežnim oblicima:

Nom.	b(o)gь <u>edanь</u> P 37 ₃	<u>edna</u> strana drugoi P 39 ₂₁
Gen.	ôdь <u>ednoga</u> do drugoga Pi 13 ₃₃₋₃₄	_____
Akuz.	ni za <u>ednoga</u> ĉl(o)v(ē)ka P 32 ₄₀ , za hoŕēnьe <u>iednoga</u> ĉl(o)v(ē)ka P 32 ₄₄	ni za <u>ednu</u> stvarь P 23 ₃₂
Lok.	po <u>ednômь</u> ĉl(o)v(ē)ku Pi 13 ₃₇	_____

Svi primjeri imaju nepalatalnu zamjениčku deklinaciju. Pisari listina nisu dosljedni u bilježenju protetskoga *j* na početku riječi. Glasovnu skupinu *je* grafijski su realizirali na dva načina kao *e* ili *ie*.

Broj *jedinь* u gen. i akuz. imaju starobosanski gram. morfem **-oga**, koji će biti prihvaćen i u standardnome bosanskom jeziku, pored oblika sa gram. morfemom **-og** (*jednoga/jednog*).



Korpus pokazuje iznimno rijetku pojavnost broja *dьva* samo u nominativu muš. roda: pojađna dьva-brata **Pi 13**₂₈, da služita ôba edinoō i mirnoō g(o)spodaru **Pi 12**₂₅, te u akuzativu sred. roda: i ôboda za dvē godiči **Pr 1**₅₋₁₀.

Broj *trьje* – *triје* ima oblik množine i deklinira se po imeničkoj deklinaciji *i*-osnova: ôd(b) tri mēsece **P 38**₃₂.

Broj *četyre* (m. r.) ima oblike množine i deklinira se u stsl. jeziku po konsonantskoj *r*- deklinaciji. U korpusu je potvrđen:

- u gen.: ^{ôt(ь)}četirehъ ^{sudbê rečeniъ} **P 20**₃₆.
- u akuz.: i va ^{evanġelisti}četirъ **Po 1**₁₆.
- u lok.: ^{poznano po ôviъ}četirihъ ^{sudbêhъ ili} **P 20**₃₆.

U bosansko-humskim pravnim tekstovima srednjovjekovnog perioda broj *četyre* pojavljuje se samo u akuzativu po *r*- deklinaciji, a u gen. i lok. gram. morfemi su iz pridjevnog složenog deklinacije.

Ekscerpirani primjeri ^{na dobitie na} *petъ* ^{po kentarъ} **Po 6**₁₀, da mi daju *peetъ* ^{po kantenarъ} **P 30**₁₅ pokazuju da bosanični pravni dokumenti imaju oblike akuzativa jednake nominativu broja 5 (*pet* < *petъ*). Pisari bosansko-humskih pravnih dokumenata od 12. do 15. stoljeća broj 5 (*pet* < *peťъ*) bilježe sa dva grafijska rješenja: *petъ* () , daju *peetъ* ^{po kantenarъ} ().

Brojevi od 11 do 19 tvore se od promjenljivih brojeva za jedinice i nepromjenljivog oblika *na desęte* i imaju zamjeničku deklinaciju. Iz korpusa je potvrđen oblik u akuzativu: ^{i va četiri evanġeliste i va} *dva na deste* ^{apostola} **P 39**₄₂₋₄₃.

3. Deklinacija brojnih imenica

Od složenih brojeva sa brojnom imenicom *sъto* potvrđeni su brojevi:

a s našiem(ь) listôm(ь) věrovaniem(ь) ^{tri sta} **Po 8**₈, više rečeniъ *petъ sьtъ* ^{per(ь)} **P 25**₄₁, ^{tomašъ srebra} *dvi sti i petъ litarъ i ôsamъ* ^{unačъ} **P 44**₈, vsako godiče po *petъ satъ* ^{(= 500) per(ь)prъ} **P 16**₁₀₋₁₁, dav'ai si ôdъ dubrovnika *petъ sьt(ь)* ^{per(ь)per(ь) dinari dubrovъčъcěhъ} **P 25**₃₇.

Glavni brojevi koji su potvrđeni u bosaničnim pravnim dokumentima od 14. st. imaju starobosanske osobitosti: *tri sta* (< stsl. tri sьta), *petъ sьtъ*, *petъ satъ* (< stsl. peťъ sьtъ), *dvi sti i petъ litarъ i ôsamъ* (< stsl. dvъ sьtъ i peťъ i osmъ).

Brojna imenica *tysočġi* deklinira se po glavnoj palatalnoj deklinaciji imenica žen. roda. Korpus pokazuje primjer u akuzativu jednine: ⁱ *tisuġu* ^{dukatъ zlatěhъ} **P 36**₁₀.

U sljedećim primjerima uz broj *dvê* brojna imenica *tysqçi* potvrđena je u nominativu i akuzativu duala:

NOMINATIV	AKUZATIV
<p>dvê tisuji I petъ satъ i petъ desetъ (= 2 550) dukatъ P 16₁₀, d(ъ)vê tisuji i petъ satъ i petъ desetъ (= 2 550) dukatъ P 16₁₂- ₁₃, d(ъ)vi tisuji P 22₁₅, dvi tisuji P 30₄₋₅, P 21₅, dvie na desete tisuji dukaatъ zlatêhъ</p>	<p>poslaše po radôsavu dëku dvie tisuji Pi 10₆, perp(e)гъ dînarî</p>

Navedeni primjeri potvrđuju da se brojna imenica *tysqçi* kongruira sa brojevima koji su napisani poslije nje.

Da brojna imenica *tysqçi* nije uvijek u dualu uz broj *dvê*, pokazuje primjer genitiva jednine: *ôdb dvê tisuji* **Pr 1**₅₋₁₀. U ovome primjeru broj *dvê* zadržava staroslavensku dualnu deklinaciju, a brojna imenica *tysqçi* deklinira se po *i*-deklinaciji imenica žen. roda.

Drukčija je deklinacija brojne imenice *tysqçi* uz broj *tri*:

za tri tisuje **P 23**₃₀.

Brojna imenica deklinirana je po palatalnoj *a*-promjeni imenica žen. roda.

Tako se ova brojna imenica deklinira i uz druge brojeve u listinama:

- genitiv: *ôdb šestъ tisuji* **Po 6**₈₋₉, *da se razumije ere ôsta u komunъ dubrovački* *dva na desete tisuji* **P 33**₂₆, [·] **т** [·] (= 10) *tisuji* **Tu 1**₈₋₉.
- akuzativ: *ô (t) vlasteô prima tisuju i dvi sti* **P 43**₈.

Brojevi se prije i poslije brojne imenice *tysqçi* ne dekliniraju.

U bosaničnim pravnim tekstovima od svih deklinabilnih riječi brojevi su najmanje zastupljeni.

Izvori s kraticama

1. POVELJA KULINA BANA OD 1189. GODINE **P 1**
2. POVELJA BANA TVRTKA KOTROMANIĆA O POTVRĐIVANJU PRIJATELJSTVA DUBROVNIKU OD 1. 6. 1367. GODINE **P 8**

3. POVELJA BOSANSKOGA BANA TVRTKA OD 9. 2. 1375. **P** 9
4. POVELJA KRALJA TVRTKA DUBROVČANIMA OD 10. 4. 1378. PISANA U ŽRNOVNICI I 17. 6. 1378. ZAVRŠENA U TR-STIVNICI **P** 10
5. POVELJA KRALJA TVRTKA VOJVODI HRVOJU VUKČIĆU HRVATINIĆU OD 12. 3. 1380. **P** 11
6. POVELJA KRALJA TVRTKA DUBROVNIKU O UKIDANJU SLANICE U DRAČEVICI OD 2. 12. 1382. **P** 12
7. PISMO KRALJA TVRTKA KNEZU, SUDIJAMA I VLASTELI DUBROVAČKOJ OD 19. 5. 1389. **Pi** 2
8. POVELJA KRALJA STEFANA DABIŠE DUBROVČANIMA OD 17.7. 1392. **P** 14
9. POVELJA KNEZA PAVLA RADINOVIĆA DUBROVČANIMA OD 25. 3. 1397. **P** 15
10. POVELJA KRALJA STJEPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 20. 11. 1398. **P** 16
11. POVELJA KRALJA STIPANA TVRTKA TVRTKOVIĆA DUBROVČANIMA OD 20. 6. 1405. **P** 20
12. KRALJ STIPAN OSTOJA POTVRĐUJE DUBROVČANIMA POVLASTICE PRETHODNIH KRALJEVA 4. 12. 1409. **Po** 1
13. POVELJA KRALJA STIPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 20. 11. 1414. **P** 21
14. POVELJA KRALJA STIPANA OSTOJE DUBROVNIKU OD 5. 3. 1419. **P** 22
15. POVELJA SANDALJA HRANIĆA I NJEGOVE BRAĆE OD 24. 6. 1419. **P** 23
16. POVELJA SANDALJA HRANIĆA I NJEGOVE BRAĆE VUKCA I VUKA, TE SINOVCA STIPANA DUBROVNIKU OD 30. 5. 1420. **P** 25
17. POVELJA KNEZA RADOSAVA PAVLOVIĆA OD 31. 12. 1427. **P** 30
18. POVELJA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU OD 10. 10. 1435. **P** 32
19. PISMO TVRTKA II TVRTKOVIĆA DUBROVNIKU OD 26. 3. 1438. **Pi** 10
20. PRIZNANICA RADOSAVA PAVLOVIĆA DUBROVNIKU IZ SIJEČNJA 1439. **Pr** 1

21. POVELJA STJEPANA KOSAČE SA SINOVIMA VLADISAVOM I VLATKOM DUBROVNIKU OD 7. 5. 1440. **P** 33
22. POVELJA STJEPANA KOSAČE, JELENE I INJIHOVOGA SINA VLADISAVA DUBROVNIKU OD 1. 4. 1443. **P** 36
23. POVELJA KRALJA TOMAŠA DUBROVNIKU OD 3. 9. 1444. **P** 37
24. TRGOVAČKI UGOVOR KRALJA TOMAŠA I TROGIRANINA KNEZA NIKOLE OD 3. 2. 1449. **Tu** 1
25. DRUGA POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE OD 5. 7. 1450.² **Po** 6
26. POVELJA KRALJA TOMAŠA DUBROVNIKU OD 18. 12. 1451. **P** 38
27. MIROVNO PISMO HERCEGA STJEPANA KOSAČE OD 19. 7. 1453. **Pi** 12
28. PISMO HERCEGA STJEPANA KOSAČE OD 19. 7. 1453.^a **Pi** 13
29. POVELJA HERCEGA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU OD 11. 4. 1454. **P** 39
30. DRUGA POVELJA KRALJA STIPANA TOMAŠEVIĆA DUBROVNIKU OD 25. 11. 1461.² **P** 43
31. TREĆA POVELJA KRALJA STIPANA TOMAŠEVIĆA DUBROVNIKU OD 25. 11. 1461.³ **P** 44
32. POTVRDA HERCEGA STJEPANA KOSAČE DUBROVNIKU 17. 9. 1465. **Po** 8

Literatura

- Anđelić, Pavao, 1960–1961. Revizija čitanja Kulinove ploče, *Glasnik zemaljskog muzeja, Arheologija*, sv. 15–16, Sarajevo.
- Babič, Vanda, 2000. *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Belić, Aleksandar, 1960. *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, Fonetika, knj. I, Beograd.
- Belić, Aleksandar 1969. *Istorija srpskohrvatskog jezika, Knj. II, sv. 1, Reči sa deklinacijom*, Beograd: Naučna knjiga.
- Brozović, Dalibor, Ivić, Pavle 1988. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz 2. izd. Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 120 str.

- Gregor, 1948. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka – u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. III, Sarajevo.
- Čremošnik, Gregor, 1950. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II – u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. IV–V, Sarajevo.
- Čremošnik, Gregor, 1951. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka – u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, sv. VI, Sarajevo.
- Čremošnik, Gregor, 1963. Srpska diplomatska minuskula, *Slovo*, knj. 13, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan 2003. *Staroslavenski jezik. Četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan, 2002. *Slovo iskona*, Staroslavenska/starohrvatska čitanka, Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan, Jurčević, Ivan, Kuštović, Tanja, Kuzmić, Boris, Lukić, Milica, Žagar, Mateo 2004. *MALI staroslavensko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Daničić, Đ., 1874. *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršezka XVII vijeka*, Državna štamparija u Biogradu.
- Gabrić-Bagarić, Darija 2005. Crkvenoslavensko i narodno u bosansko-hercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. st. – u: *DRUGI Hercigonjin zbornik / uredio Stjepan Damjanović*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Gošić, Nevenka 1989. Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina – u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina (1189-1989)*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga CX; Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, str. 45–59.
- Grickat, Irena, 1961–1962. *Divoševo jevanđelje*, Južnoslovenski filolog XXV, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 227–293.
- Grupa autora 1982. *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini. Od najstarijih vremena do 1918. godine*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 308 str.
- Grupa autora 1974. *Starija književnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 350 str.

- Grupa autora 2005. *Jezik u Bosni i Hercegovini*, (ur. Svein Mønnesland), Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo.
- Hadžagić, Amira, 1999. *Duži oblici genitiva*, Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika, Tuzla, str. 86–96.
- Hadžagić, Amira, 1999. *Duži oblici dativa i lokativa*, Didaktički putokazi, Časopis za bosansku nastavu i praksu, Zenica, str. 67–69.
- Hadžijahić, Muhamed, 2004. *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo: BZK Preporod.
- Halilović, Senahid, 1995. *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo: KDB Preporod.
- Hamm, Josip, 1958. *Staroslavenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Hamm, Josip, 1960. *Staroslavenska čitanka*, Zagreb: Školska knjiga.
- Hercigonja, Eduard, 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture: filološkomedievističke rasprave*, Zagreb: Matica hrvatska.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (HER), 2004. 1–12, Zagreb: EPH: Novi Liber.
- Jahić, Dževad, 1999. *Trilogija o bosanskom jeziku*, Sarajevo: Ljiljan.
- Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail, 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
- Jurić-Kappel, Jagoda, 2001. Rukopisi krstjanina Radosava u svjetlu dosadašnjih istraživanja – u: *Zbornik radova, Drugi hrvatski slavistički kongres*, Zagreb, str. 225–232.
- Kasumović, Ahmet, 1995. *Zašto jezik bosanski*, Tuzla: Prava riječ.
- Kuna, Herta, 1987. Istorija srpskohrvatskog literarnog jezika u krugu dijahronih disciplina serbokroatistike, *Književni jezik*, god. 16, br. 1, Sarajevo, str. 31–36.
- Kuna, Herta, 2001. Marginalije bosanskog Vrutočkog evanđelja – u: *Zbornik radova, Drugi hrvatski slavistički kongres*, Zagreb, str. 233–236.
- Malić, Dragica, 1988. *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb: Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva.
- Matasović, Ranko, 2001. *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihaljević, Milan 2002. *Slavenska poredbena gramatika. 1. dio. Uvod i fonologija*, Zagreb: Školska knjiga.

- Moguš, Milan, 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Globus.
- Nazor, Anica, 1963. Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima, *Slovo* 13, Zagreb, str. 68–86.
- Peco, Asim 1989. Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka – u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina, 1189–1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XC, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 23.
- Peco, Asim, 1985. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga.
- Pranjković, Ivo, 2003. *Jezik i beletristika*, Zagreb: Disput.
- Raukar, Tomislav, 1973. O problemu bosančice u našoj historiografiji, *Izdanja Muzeja grada Zenice*, sv. 3, str.103–144.
- Silić, Josip, Rosandić, Dragutin, 1979. *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb.
- Silić, Josip, 1999. Hrvatski jezik kao sustav i kao standard – u: *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika* (priredio: Marko Samardžija), Zagreb: Matica hrvatska, str. 235–245.
- Silić, Josip, Pranjković, Ivo, 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika : za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Skok, Petar 1971–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–III, Zagreb: JAZU.
- Turbić-Hadžagić, Amira, 2005. Bosanski književni jezik (Prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća), *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, 4, Tuzla, 137–161.

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ

**DECLENSION OF CARDINAL NUMBERS
IN THE LEGAL TEXTS OF BOSNIA AND HUM
FROM THE 12TH TO 15TH CENTURY**

Cardinal numbers in the legal texts of Bosnia and Hum from the 12th to 15th century have been analysed in this article, i. e. the graphic recording of cardinal numbers and their faculty to decline are to be shown. In the literature that considers the medieval legal texts written on parchment or

paper, numbers were not analysed until now, with the exception of Slavko Vukomanović's article "The Lexicon and the Grammatical Meaning in the Charter of Ban Kulin", where he only recounts the presence of two cardinal numbers and one ordinal number in the same charter as one of the segments in the statistical processing of lexicon.

Key words: *cardinal numbers, declension, medieval legal texts of Bosnia and Hum*

UDK: 811.134.2'28

Ivana KOVAČ (Nikšić)
Filozofski fakultet – Nikšić

TEORIJSKI I EMPIRIJSKI MODELI JEZIČKE POLITIKE I JEZIČKOG PLANIRANJA U ŠPANJI

U tekstu koji slijedi predstavimo teorijske i empirijske modele koji se mogu primijeniti na jezičku politiku u Španiji kao primjeru države koja je za relativno kratko vrijeme prešla iz jednojezične i centralističke u modernu, višejezičnu i liberalnu državu čija jezička politika danas predstavlja dio evropskih tendencija u ovoj oblasti, zasnovanih, prije svega, na kulturnoj i lingvističkoj interakciji, razmjeni, saradnji i razumijevanju govornika različitih jezika uz prepoznavanje i uvažavanje kulturne, etničke, rasne i druge različitosti i specifičnosti. Možda bi primjer ovakve jezičke politike, koja je, velikim dijelom, utemeljena na državnim dokumentima, mogao da posluži lingvistima i jezičkim planerima u nas koji bi neke buduće jezičke politike mogli da usmjere ka približavanju evropskim tendencijama i omogućavanju svim građanima u našoj državi kulturne i jezičke interakcije, tolerancije i poštovanja pluralističke tradicije.

Ključne riječi: *globalizacija, ausbau jezik, jezička politika, jezičko planiranje, višejezičnost, regionalni ili manjinski jezik*

1. Uvod

Jezička realnost današnje Španije rezultat je relativno brzog prelaska iz jedne jednojezične države nametnute frankističkom diktaturom u jednu višejezičnu, modernu i liberalnu državu. Sa druge strane, masovna ekspanzija engleskog i ostalih velikih nacionalnih jezika, samim tim i španskog, i istovremeni dramatični nestanak regionalnih ili manjinskih jezika činjenica je na kojoj konstantno insistiraju lingvisti i jezički planeri iz cijelog svijeta. Inicijative koje se preduzimaju kako bi se ovi jezici, često samo folk-

lorni ukrasi u pojedinim regijama, izučavali, koristili u nastavi, medijima, državnoj administraciji, odnosno, kako bi se oživjeli i sačuvali, dio su pritiska i mjera kojima lingvisti pribjegavaju izražavajući tako zabrinutost o ovoj alarmantnoj globalnoj temi. Jezička politika i planiranje (u daljem tekstu: JPP), koji danas, nesumnjivo, predstavljaju jednu multidisciplinarnu oblast, svakako imaju udio u kreiranju ove „globalne slike“. Jedna od aktuelnih tema koja se nalazi u centru interesovanja sociolingvisti i jezičkih planera jeste i fenomen globalizacije, za koji izvjesni autori (Tradgil, [Trudgill], 2004) tvrde da nijesu karakteristični za novije vrijeme već se vezuju za fenomen države-nacije. U tom smislu, govoreći o jezičkoj politici u Evropi danas, tendencije su usmjerene ka potvrđivanju ravnopravnosti svih ljudi i jezika, ka podsticanju subnacionalnog, ka borbi za jezička ljudska prava, ka njegovanju i poštovanju različitosti itd. Unutar tog evropskog konteksta nailazimo, između ostalih, i na primjer Španije, u kojoj se, uporedo sa procesom globalizacije, kao oblikom kulturne homogenizacije, odvija i jedan sociopolitički fenomen, poznat pod nazivom globalizacija, odnosno, jačanje lokalnih etnojezičkih zajednica i očuvanje određenih aspekata lokalnih, etničkih ili nacionalnih identiteta (Filipović, 2009).

Kao dio evropskog procesa JPP, jezička politika u Španiji „kao aktivnost koju očito preduzima država u namjeri da promoviše sistematsku jezičku promjenu u nekim govornim zajednicama održavajući građanski red i komunikaciju i pomjerajući cijelo društvo u onom smjeru koji ona smatra ‚dobrim‘ ili ‚korisnim‘“¹ (Kaplan & Baldof [Kaplan & Baldauff], 1997: XI) djelimično se utemeljila na svojim državnim dokumentima i usmjerenju cjelokupne organizacije k očuvanju višejezičnosti i promovisanju i zaštiti svojih regionalnih jezika koji su Ustavom države Španije iz 1978. godine nazvani „španski jezici“. Naime, pomenutim ustavom konačno je zvanično prihvaćena višejezičnost u Španiji a uskoro nakon toga započete su i „standardizacije“² regionalnih jezika – katalonskog, valencijskog, baskijskog i galisijskog. Oni su dobili punu pravnu zaštitu i status koo-ficijalnosti dok aranski, asturijski i aragonski, međutim, nijesu dobili sta-

¹ *‘Language planning’ is an activity, most visibly undertaken by government with the intention to promote systematic linguistic change in some community speakers for maintaining civil order and communication, and to move the entire society in some direction deemed ‘good’ or ‘useful’ by the government.* (Prev: I.K.)

² U terminologiji jezičke politike i planiranja, termin „standardizacija“ podrazumijeva širok spektar značenja koja obuhvataju kako sam proces tako i rezultate; značenja osciluju i između prepoznavanja i prihvatanja jednog standarda koji je postojao do stvaranja, izbora i nametanja novog.

tus koeficijalnosti ali im je, na osnovu ovog dokumenta, omogućeno da u statutima autonomnih regija u kojima se govore figuriraju kao zaštićeni ili jezici kojima je dat poseban status.

Svi pomenuti regionalni jezici u Španiji danas imaju status jezika iako su kroz istoriju prolazili kroz različite etape. Takođe, svi oni (osim baskijskog) predstavljaju dio jednog jezičkog geografskog kontinuuma, odnosno, ako upotrijebimo Klosovu [Kloss] terminologiju – svi su oni jezici na osnovu *ausbau* kriterijuma. *Ausbau* jezici, naime, predstavljaju standardne varijetete koji imaju svoju pisanu formu i smatraju se jezicima na osnovu političkih, kulturnih, socijalnih, istorijskih a ne samo jezičkih razloga (Tradgil, 2004, 2). Jedino baskijski na teritoriji Španije predstavlja *abstand* jezik jer se od ostalih razlikuje na osnovu lingvističkih kriterijuma.

Španija je, kao država koju karakteriše veliki broj *ausbau* jezika i istovremeni komplikovani mehanizam kojim se nastoji održati i sačuvati ta višejezičnost, postala predmet sociolingvističkih interesovanja onih koje zanima višejezičnost i/ili kontakt jezika sa svim njegovim istorijskim, strukturalnim, socijalnim i političkim implikacijama.

2. Teorijski i empirijski modeli jezičke politike i planiranja

2.1. Istorijski pregled razvoja jezičke politike i planiranja

Istorijski razvoj JPP kao multidisciplinarne oblasti koja ima za cilj organizovanu jezičku intervenciju od strane državnih institucija moguće je sagledati sa različitih stanovišta, ali mi ćemo ovdje predstaviti one modele koje smatramo međusobno komplementarnima a koji se ogledaju u razvoju JPP u Španiji.

Jedan od veoma prihvaćenih modela o evoluciji JPP kao naučne oblasti počev od kraja II svjetskog rata jeste model Tomasa Risenta [*Tomas Ricento*]. On dijeli razvoj JPP na tri faze, od kojih svaka traje dvije decenije i svaku karakterišu procesi i makrosociolingvistički događaji, epistemološke paradigme i strateški ciljevi unutar kojih, posredstvom kojih i zarad kojih se sprovode istraživanja u oblasti JPP. Svaki od ovih faktora, bilo pojedinačno, bilo interaktivno, imao je uticaj na vrstu razmatranih pitanja, na usvajane metodologije i na ciljeve koje su imala istraživanja u JPP. Naime, Risentova prva faza odgovara istorijskoj fazi dekolonizacije, strukturalizma i pragmatizma, druga propasti modernizma i kritičke sociolingvistike a treća novom svjetskom poretku, postmodernizmu i jezičkim ljudskim pravima. Prve dvije faze u Risentovom modelu razvoja JPP moguće je povezati s rješavanjima praktičnih jezičkih pitanja sa kojima se

započelo u duhu optimizma i ideološke neutralnosti a završilo tako što su prepoznati mogući negativni efekti i ograničenja modela u koje su prvenstveno bili smješteni procesi JPP.

Tolfson ([*Tollefson*], 1991) smatra da su se JPP razvili nakon kolapsa evropskog kolonijalizma i kao posljedica socio-političkih promjena koje su vodile stvaranju novih nezavisnih država i nacija. Potreba da se uspostavi nacionalni ili službeni jezik u ovim državama ili nacijama pokrenula je akademsko interesovanje za „jezički inženjering“ (Kaplan & Baldof, 1997: 358). Jezik je viđen kao sistem manje ili više podesan za standardizaciju i modernizaciju a često su samo jezici sa književnom tradicijom i razvijenim sistemom pisanja (dakle, jezici kolonijalnih sila) smatrani „nacionalnim jezicima“.

Uprkos činjenici da su jezička politika i planiranje primjenjivane vjekovima (Kalve [*Calvet*], 1998: 114), termin *jezičko planiranje* u akademskoj literaturi prvi put je upotrijebio Haugen ([*Haugen*], 1993) 1959. godine misleći pri tom na sam lingvistički aspekt, na elaboraciju normativne ortografije, gramatike i rječnika, te pisane i usmene upotrebe jezika u jednoj nehomogenoj jezičkoj zajednici.

Nešto kasnije drugi autori, kakvi su Fišman [*Fishman*], Ferguson [*Ferguson*] i Rubin i Džernud ([*Rubin i Jernudd*], počinju da se interesuju za jezičko planiranje podrazumijevajući sada pod tim pojmom svjesne napore da se djeluje na strukturu ili funkciju jezika, a da u realizaciji ovakvog planiranja treba da učestvuju i državni organi.

Klos ([*Kloss*], 1969) predlaže dvije različite faze o kojima bi trebalo voditi računa u svakom procesu jezičkog planiranja:

- fazu u kojoj se razmatraju striktno jezička pitanja i koju on naziva planiranje korpusa (*corpus planning*) i
- fazu u kojoj se razmatraju strukturalna pitanja, nazvanu planiranje statusa (*status planning*).

Prva faza podrazumijeva polje djelovanja lingvista dok je druga polje djelovanja politike i administracije unutar određene jezičke politike i unutar konkretnog pravnog okvira.

Sedamdesetih i osamdesetih godina, što odgovara drugoj fazi u Risentovom modelu, autori su započeli oštre kritike deskriptivnih modela koje su bili razvili, ukazujući na potrebu za novim evolutivnim teorijskim okvirima o JPP. Nakon kritika racionalističkog modela jezičkog planiranja, osamdesetih godina nastupilo je nezadovoljstvo koje je reflektovalo pravu

sliku stanja u okviru ove naučne discipline. Naime, bile su potrebne nove teorijske i empirijske perspektive kako bi se napredovalo u ovoj oblasti. Počelo je da se uviđa da pitanja jezičkog planiranja ne mogu biti interpretirana i objašnjena bez istorijskog i društvenog konteksta; pravile su se paralele između jezičkih, društvenih, ekonomskih, ideoloških i drugih aspekata jezičkog planiranja; objavljivale su se knjige i profesionalni članci u kojima su dovodeni u vezu jezičko planiranje i dekolonizacija, jezičko planiranje i nacija, grupa ili lični identitet (Tolfson, 1991). Uočena je i neophodnost nastanka sociolingvistike kao metodološki i teorijski samostalne nauke.

Kuper ([Cooper], 1989), polazeći od Klosovih definicija, shvata jezičko planiranje kao planiranu aktivnost kojom se utiče na ponašanje govornika u domenu usvajanja, strukture ili funkcije samih jezičkih kodova. Aktivnosti vezane za usvajanje jezika sprovode se putem obrazovnog sistema; studijama o strukturi jezika ili planiranju korpusa (kodifikacijom) bave se lingvisti dok je za funkcionalno određenje ili planiranje statusa u odnosu na drugi ili druge jezike potrebna ozbiljna jezička politika. Dakle, Kuper uvodi pojam jezičke politike u obrazovanju (*acquisition policy/planning* ili *language educational policy/planning*) koji predstavlja dio procesa JPP. On je, uz Tolfsona, jedan od glavnih predstavnika promjene u orijentaciji jezičke politike koja je obilježila devedesete godine dvadesetog vijeka, budući da je otvoreno ukazao na potrebu za teorijom o društvenoj promjeni koja bi omogućila napredak jezičke politike.

Grejb ([Grabe], 1993/1994) smatra da su upravo diskusije iz ranih osamdesetih imale za cilj uspostavljanje sistematskih pravila i principa jezičkog planiranja. Politička pitanja vezana za planiranje statusa i planiranje korpusa obično su bila asocirana s problemima implantacije i obično su to bile studije koje su se bavile problemima na nacionalnom nivou, dok su pitanja jezičkog očuvanja, oživljavanja, difuzije, promjene, izbora i nestanka tretirana deskriptivno. Devedeste godine prošlog vijeka značile su početak novih perspektiva. Počinju da se istražuju pitanja „novog nacionalizma“, „zaštite raznolikosti“, „strukture moći i nejednakosti“, „globalizacije i modernizacije“. Teme koje privlače pažnju specifičnije su i u objašnjenjima je moguće uočiti interakciju različitih faktora i odnosa. Grejb navodi sedam faktora koji pomažu da se objasne različitosti između diskusija i shvatanja koja su vladala osamdesetih godina, sa jedne, i devedesetih, sa druge strane. Neke karakteristike studija, shvatanja i diskusija koje su obilježile devedesete godine bile bi sljedeće:

1. Mnogo jasnije uočavanje da jezička politika i planiranje često obuhvataju multilingvalne kontekste.
2. Veći broj diskusija o političkim pitanjima vezanim za JPP i prepoznavanje značaja političkih odluka takođe odgovornih za samo planiranje.
3. JPP nijesu više prvenstveno vezane za nivo nacionalnog interesovanja već i za korporacije, lokalne grupe, pa čak i pojedince.
4. Kompleksnost jezika i njihova primjena postaju glavni predmet interesovanja. Pitanja maternjeg jezika u nastavi, bilingvalna nastava, razvoj pismenosti i sl. postaju integralni aspekti na polju JPP.
5. JPP obuhvata kompleksnija istraživanja o očuvanju, širenju, zamjeni i nestanku jezika. Brojne su diskusije o pitanjima prava manjinskih jezika, jezičke adaptacije i pluricentričnosti jezika.
6. Teorije i modeli JPP predloženi devedesetih godina više su prediktivni nego deskriptivni, kakvi su bili osamdesetih godina.
7. Prihvatanje činjenice da političke odluke ne vode uvijek efikasnom planiranju i da čak nijesu uvijek efikasan instrument za njenu implementaciju. Naprotiv, uviđa se da je implementacija JPP često sprovedena bez neke dosljedne politike tako da su mnogi procesi JPP sprovedeni lokalno bez koherentne inicijative u oblasti JPP.

Grejb zaključuje da su ovih sedam faktora i, možda, još neki drugi uticali na promjenu orijentacije u procesu JPP devedesetih godina prošlog vijeka. Iako je istina da ova razlika u orijentaciji djelimično reflektuje zrelost pristupa istraživanju i analiziranju tema, zaključuje da je na tu promjenu znatno uticala i promjena samog konteksta u kome su počeli da se izučavaju procesi JPP.

Konačno, devedesete godine, odnosno Risentovu treću fazu u razvoju JPP, karakteriše, osim pomenutog, i pojava paradigme jezičke ekologije (Bastardas-Boada, 2007; Filipson [*Phillipson*], 2000; Skutnab-Kangas [*Skutnabb-Kangas*] 2002, 2005), kao odgovora na globalno širenje engleskog jezika koji je postao *lingua franca* novijeg doba. Jezička ekologija ne bavi se samo socijalnim kontekstom u kome se nalazi jezik već i ekološkim kontekstom u kome se nalaze društva. Naime, zagovornici ove paradigme koja povezuje bio-raznolikost i kulturnu/jezičku raznolikost insistiraju na promociji i prihvatanju jezičkih ljudskih prava na nivou država i međunarodnih organizacija. Briga i zaštita kulturne/jezičke raznovrsnosti kao bogatstva tradicije podrazumijeva poštovanje pluralističke demokratije

i poseban odnos prema manjinskim i regionalnim jezicima koji čine bogatstvo kontinenta. Zagovornici globalnog širenja engleskog jezika smatraju, međutim, da on ne predstavlja prijetnju ostalim jezicima jer nije jezik identifikacije već samo jezik komunikacije. U evropskom kontekstu, u okviru Savjeta Evrope razvijena su dva moćna instrumenta jezičke politike za zaštitu i promociju regionalnih ili manjinskih jezika – Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima (*European Charter for Regional or Minority Languages*) i Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*). Bugarski (2005), kao neko srednje rješenje između dvije oprečne paradigme „World English“ i „jezičke ekologije“, uvodi interaktivni model smatrajući da upravo taj model reflektuje JPP na evropskom kontinentu i da interaktivni model JPP-a ima formalnu prezentaciju u dokumentima Savjeta Evrope. „Bazični postulati ovog modela jezičke politike su kulturna i lingvistička interakcija, razmena, saradnja i razumevanje govornika različitih jezika uz prepoznavanje i uvažavanje kulturne, etničke, rasne i druge različitosti i specifičnosti“ (Filipović, 2009, 59).

2.2. JPP i višejezičnost u Španiji

Ukupan broj jezika i ukupan broj država u svijetu (6.912 živih jezika³ i 192 države članice Ujedinjenih nacija)⁴ svjedoče o tome da je najčešća situacija da na teritoriji jedne države koegzistiraju različite jezičke zajednice i da, štaviše, veliki dio svjetske populacije živi u višejezičnoj realnosti.

Tradicija započeta još 1700. godine, odnosno, dolazak dinastije Borbon [*Borbón*] na vlast u Španiji u XVIII vijeku i nametanje apsolutističkog i jezički ujedinjenog modela koji je tada vladao u velikom broju evropskih država može se dovesti u vezu s onim što Bugarski (2005) naziva ekspanzionističkim modelom unutar jezičke politike, odnosno nametanje većeg ili moćnijeg jezika, kakav je bio kastiljanski, u odnosu na manje jezike, često smatrane „nekorisnim“, kakvi su bili regionalni jezici koji su se govorili na teritoriji Španije. Ekspanzionistički model naročito je karakterističan za kastiljanski u njegovoj funkciji kolonizatorskog jezika. Proces državne centralizacije Španije započeo je svoje konsolidovanje u XIX veku na osnovu postulata Francuske revolucije i ideje o *državi-naciji*, slijedeći tako model koji je već imao u samoj Francuskoj. Strukturiranje

³ Gordon, Raymond G., Jr. (ed.), 2005. *Ethnologue: Languages of the World*. Dallas, Tex.: SIL International. [<http://www.ethnologue.com>]

⁴ Izvor: United Nations Organisation [<http://www.un.org/members/list.shtml>]

države-nacije započeto je Ustavom iz 1812. i nastavljeno u XIX vijeku uporedo sa razvojem slobodne države. Smatramo da je pojava moderne države predstavljala jedan od glavnih događaja za istoriju JPP jer je upravo od vremena industrijskog razvoja i Francuske revolucije a zatim od vremena ekspanzije *država-nacija* u cijelom svijetu XX vijeka postalo moguće tvrditi da sve države sprovode određenu jezičku politiku, odnosno određeni skup aktivnosti koje preuzimaju vlasti kako bi uticale na ponašanje pojedinaca u njihovom odnosu s učenjem, strukturom ili utvrđivanjem funkcija jezičkih kodova. Naime, od trenutka kada je država dobila ulogu da sprovodi administraciju, odnosno kada se posredstvom administracije počela sprovoditi komunikacija sa građanstvom (što opet implicira da prije te komunikacije mora da postoji izbor određenog jezičkog koda, dakle, planiranje statusa), možemo da govorimo da je država dobila udjela u jezičkim pitanjima. Ovaj proces, međutim, tekao je paralelno sa jednim novim i drugačijim procesom započetim 1868. godine. Romantizam, kulturni i prvenstveno književni pokret bio je naročito specifičan za neke regije u Španiji, kakve su Katalonija, Baskija, Galisija, a nešto manje i za Valensiju i Balearska ostrva. Pokret je prvenstveno imao kulturni karakter da bi od 1890. prerastao u jedan politički pokret. Tražilo se socijalno i kulturno priznavanje regionalnih jezika i nova i drugačija teritorijalna organizacija, odnosno autonomije za pomenute regije, a da se pri tom ne dovede u pitanje jedinstvo Španije.

Kao odraz opšte društvene situacije stvorila se osnova za model koji će obilježiti mnoge evropske države u XIX vijeku, samim tim i Španiju. Naime, nacionalistički model JPP u kome jezik, država i nacija predstavljaju neraskidivo jedinstvo (Bugarski, 2005), reflektujući tako tekovine romantizma kao šireg socio-kulturnog pokreta tog vremena, imao je u Španiji dvojako djelovanje: sa jedne strane, kastiljanski jezik trebalo je da predstavlja jedinstvo nacije a, sa druge strane, buđenje nacionalne svijesti pokrenulo je i oživljavanje regionalnih jezika i funkcije koju su imali kao sredstva za identifikaciju sa zajednicom. U terminologiji JPP-a riječ je o planiranju statusa, odnosno izboru jezika ili prihvatanju ili nametanju jednog jezika kao standardnog.

Španija je nakon gubitka svojih posljednjih kolonija krajem XIX vijeka zapala u krizu, što se povezuje sa Tolefsonovim stavom o socio-kulturnim promjenama koje su nastale nakon pada kolonijalizma, kada je došlo do stvaranja novih država. Nacionalistički model reflektovao se u ideji o državi-naciji i centralističkom državnom sistemu a na isti način obilježio je

i regionalne jezike koji su počeli da se shvataju kao simboli pri utvrđivanju identiteta jedne grupe i lojalnosti prema njoj. Ova dva procesa: jedan koji se odnosio na kastiljanski jezik, drugi koji se odnosio na regionalne jezike, neki autori (Geraerts [Geeraerts], 2002) analiziraju kao dva međusobno suprotstavljena procesa standardizacije, od kojih prvi, racionalistički model, „podrazumeva upotrebu i opštu prihvaćenost standardnog varijeteta u svim društvenim slojevima i na svim geografskim područjima“ (Filipović, 2009, 60), dok za drugi, romantičarski model, „standardizovanje određenih varijeteta na štetu drugih predstavlja represiju i marginalizaciju određenog dela stanovništva“ (Filipović, 2009, 60).

Dalji tok političkih dešavanja, politički sukobi, diktatura, lingvistička recesija regionalnih jezika koji su trajali do sedamdesetih godina XX vijeka onemogućili su mirni prelazak iz centralizovane u decentralizovanu državu. To se desilo tek kada je usvojen Ustav iz 1978. i kada je procesom JPP zvanično priznata višejezičnost u ovoj državi.

Smatramo da u Španiji, kao i u ma kom višejezičnom društvu, skup odluka koje se tiču jezičkih pitanja neizostavno implicira politički stav koji je veoma bitan za vlasti, prvenstveno zbog toga što gotovo da nema teme koja može imati tako veliku pokretačku moć kao jezik pri strukturiranju kolektivnog identiteta.

Strukturiranje višejezičnosti unutar jedne države može biti orijentisano ka dvjema različitim strategijama: asimilacionističkoj i pluralističkoj.

Asimilacionistička strategija teži jednojezičnosti jer se polazi od stava da jedna država treba da ima jedan zajednički jezik i da je on fundamentalan, kako bi se sačuvala politička jedinstvenost, što, svakako, nije dovoljan element. U tom smislu, takozvani „nacionalni jezik“ zapravo je rezultat nametanja jezika dominantne grupe koja je uspostavila centralne državne institucije za dobrobit stanovništva. Od tog trenutka nacionalni jezik ispunjava diskriminatorsku funkciju unutar političke zajednice. Nametanje jednojezičnosti obično je praćeno manje ili više striktnim zabranama svih događaja koji bi išli u korist drugom jeziku koji se govori u tom društvenom miljeu. Primjer za ovakvu vrstu jezičke politike bila bi ona koja se sprovodila u Francuskoj u vrijeme revolucije: francuski je bio jedini jezik upotrebljavan u administraciji i u školama. Kako smo već istakli, ovo je model koji je i Španija manje ili više sprovodila u svojoj jezičkoj politici sve do 1978. godine. Klos smatra da asimilacionistička jezička politika može da primijeni dvije strategije vezane za potčinjene jezike polazeći od razlike koja postoji među njima: ako su jezici manje bliski, dolazi do

zamjene jezika, a ako je bliskost veća, primjenjuje se *dijalektizacija* (na primjer ako je riječ o jezicima iz iste porodice jezika).

Pluralistička strategija, s druge strane, polazi od ideje da je neizbježno na neki način priznati višejezičnost ako se želi sačuvati jedinstvo i vitalnost određene političke zajednice. Etnojezička politički dominantna grupa sprovodi politiku svoje grupe i dio zahtjeva ostalih grupa. Tako, u okviru pluralističke strategije postoje dvije velike grupe jezičke politike: jedna koja teži jednojezičnosti i druga koja teži višejezičnosti. Prva grupa obuhvata tri tipa politika: 1) Jednojezičnost bez asimilacije sprovodi se kada dominantna grupa prihvata postojanje jezičkih manjina koje uživaju izvjesna prava sve dok ona ne dovode u pitanje politiku kojom se jezik dominantne grupe postavlja kao jedini službeni u svim oblastima. 2) Postoji i model jednojezičnosti zasnovan na manjinskom jeziku unutar jedne političke zajednice: manjine ne osećaju dominaciju vlasti jer imaju pravo da prime osnovno obrazovanje na svom jeziku a same vlasti finansiraju kulturni razvoj njihovih zajednica. 3) Treći tip jednojezičnosti zastupljen je u državama koje su za službeni izabrale jezik nekadašnje kolonijalne sile želeći tako da pronađu neutralan jezik za sve jezičke zajednice u državi i na taj način pokušaju da „depolitizuju“ jezičku politiku. Ni ovaj tip politike nijesu zaobišli problemi kakav je, recimo, činjenica da nove političke elite zasnivaju naciju na jeziku nekadašnjih kolonizatora protiv kojih su se svojevremeno borili (u mnogim afričkim državama engleski ili francuski kooficijalni su sa nekim od autohtonih jezika).

Druga grupa pluralističkih strategija obuhvata sve politike koje se zasnivaju na višejezičnosti. Ove strategije bilježe ogromnu raznovrsnost modaliteta: od višejezičnosti zasnovane na kooficijalnosti dvaju ili više jezika, kakva je, po našem mišljenju, i jezička politika u Španiji do centralnih državnih institucija koje priznaju neka jezička prava manjina na dijelu državne teritorije. Uprkos tome što je literatura o višejezičnosti obimna, pokušaji da se nađe kategorizacija višejezičnosti veoma su oskudni (Šifman [Schiffman], 1990). Klos, analizirajući jezičke politike *de facto*, nabraja deset varijabli koje smatra fundamentalnim. To su broj i veličina zajednica u državi (jednojezične, umjereno višejezične i veoma višejezične), broj jezika koje koriste pojedinci (monolingvalni, bilingvalni i poliglote) na osnovu različitog društvenog okvira, vrsta bilingvizma, pravni status jezika, specifičnost populacije, tip i stepen bilingvizma kod pojedinaca, prestiž jezika, stepen udaljenosti među jezicima, autohtonost jezika ili ne i, na kraju, ponašanje u odnosu na jezičku stabilnost.

Još jedan način da se kategorizuje višjejezičnost zasniva se na jezičkim pravima i obavezama postavljenim na osnovu dva principa: ličnom i teritorijalnom (Polston [Paulston], 2003: 476). U svojoj osnovi, teritorijalni princip znači da će svi govornici na jednoj teritoriji ili u jednoj oblasti biti tretirani na isti način dok druge oblasti ili teritorija unutar jedne države mogu imati različite jezičke režime. Personalni princip, s druge strane, ukazuje na to da će se jezičke norme postaviti u skladu sa karakteristikama govornika, neke od njih su, recimo, maternji jezik, lična jezička preferencija, obrazovanje roditelja itd. Prava građana zavisiće od toga da li će vlasti izabrati jedan ili drugi princip. Treba reći da ni treći princip nije isključen i da je često pri konkretnoj primjeni neophodna kombinaciji oba ova principa, što doprinosi stvaranju različitih modela višjejezičnosti. Modeli višjejezičnosti stoga će zavisiti od veza koje se uspostave između dominantne grupe i manjine u skladu sa željama jednih i drugih: da li žele biti asimilovani, ostati neutralni, odbaciti drugu etničku grupu ili je asimilovati.

Prema indeksu državnih jezičkih politika,⁵ Španija spada u grupu država koje na državnom nivou sprovode politiku valorizacije službenog jezika (*le politique de valorisation de la langue officielle*), koja podrazumijeva favorizovanje samo jednog jezika na političkom, pravnom, društvenom, ekonomskom itd. planu. Ako se ovakva politika primijeni na jezik većine, riječ je o nacionalnom jeziku koji ima status službenog.

Na regionalnom nivou, međutim, Španija sprovodi politiku bilingvizma zasnovanog na ličnom teritorijalnom pravu (*le bilingüisme fondé sur les droits personnels territorialisés*). Ovakva politika bilingvizma primjenjuje se na sve članove jedne jezičke zajednice koji žive u određenoj regiji i nikad ne obuhvata cijelu teritoriju države već samo jedan njen dio. Država sprovodi takav restriktivni bilingvizam kada su određene jezičke zajednice koncentrisane na jednom geografskom prostoru. U tom slučaju, regionalnim ili manjinskim jezicima dodjeljuje se određeni geografski prostor ili pak oni postaju kooficijalni sa većinskim jezikom koji se koristi na cijeloj teritoriji države. Upravo ovakva jezička politika sprovodi se u šest regija na teritoriji Španije.

2.3. Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima

Dva najznačajnija pravna instrumenta koja ulaze u oblast jezičke politike u Evropi a koja se odnose na zaštitu regionalnih i manjinskih jezika

⁵ Izvor: l'Université Laval [<http://www.tlfq.ulaval.ca/axl/index.shtml>].

jesu već pomenuta Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima (*European Charter for Regional or Minority Languages*) i Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*). Oba ova dokumenta usvojio je Savjet Evrope.

Neophodno je naglasiti da Savjet Evrope ima za cilj zaštitu ljudskih prava i pluralističke demokratije a da ga danas čini više država nego što je članica Evropske unije. Kako bi se ukazalo na ozbiljnost situacije, treba naglasiti da se računa da oko 40 miliona stanovnika Unije redovno koristi jedan istorijski regionalni ili manjinski jezik i da danas, na osnovu izvještaja UNESCO-a, u Evropi postoji više od 30 ugroženih jezika, zbog čega je značaj pomenutih pravnih instrumenata u današnjim okolnostima krucijalan.

Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima (u daljem tekstu *Evropska povelja/Povelja/EPRMJ*) u osnovi predstavlja sporazum (CETS 148) koji je 1992. godine usvojio Savjet Evrope sa ciljem da zaštiti i promoviše manjinske i regionalne jezike unutar evropske jezičke tradicije. Sporazum je stupio na snagu 1. marta 1998. godine, kada ga je ratifikovalo 5 zemalja. Osnovna obilježja ovog dokumenta su:

- a) primjenjuje se samo na jezike koji se tradicionalno koriste u državama potpisnicama ovog sporazuma;
- b) primjenjuje se samo na jezike koji se razlikuju od službenog jezika, koji imaju teritorijalnu osnovu (i stoga se, dakle, govore na određenom dijelu teritorije jedne države) ili koje govore manjine unutar jedne države (nezavisno od toga da li je ta manjina povezana određenim geografskim kriterijumom).

Analiza ova dva bitna obilježja omogućava da se primijeti sljedeće:

- Činjenica da se zaštita primjenjuje samo na jezike koji se tradicionalno upotrebljavaju među narodima država članica neophodno ukazuje na to da jezici koje govore stranci u pomenutoj državi nijesu predmet zaštite, nezavisno od toga da li je ta populacija od bitnog značaja za datu teritoriju.
- Zatim, činjenica da se zaštita primjenjuje samo za one jezike koji se razlikuju od službenog jezika države-potpisnice sporazuma ukazuju na to da sama država prosuđuje i određuje koji jezici na njenoj teritoriji predstavljaju dijalekte u odnosu na službeni jezik a koji ne.

U uvodnom dijelu *Povelje* napominje se da su neki regionalni ili manjinski jezici eventualno ugroženi i da to predstavlja štetu za evropsku tradiciju i evropsko kulturno bogatstvo. Zbog toga se smatralo legitimnim i neophodnim da se preduzmu neki „posebni koraci“ kako bi se ovi jezici sačuvali i dalje razvijali. U uvodnom dijelu ističe se i da je „neotuđivo pravo“ svakog jezika da se upotrebljava u javnom i privatnom životu. Zatim se u nastavku predstavlja veliki broj mjera koje mogu biti iskorišćene kako bi se promovisala upotreba regionalnih ili manjinskih jezika u različitim sferama društvenog života. Posredstvom tih ponuđenih opcija, *Povelja* omogućava vlastima date države neophodnu diskreciju prilikom primjene prava na javno korišćenje regionalnog ili manjinskog jezika. Međutim, u ovom dokumentu prepoznaje se potreba da se označe posebne mjere (odnosno, neophodni minimum tih mjera) čijom bi se primjenom sačuvali i razvijali manjinski jezici u Evropi i obavezuju se vlasti države-potpisnice sporazuma da snose odgovornost za taj proces.

Drugim riječima, *Povelja* nudi dva nivoa zaštite: jedan koji je obavezni minimum za sve (II dio), i drugi, opcionalni (III dio), u kome se može izabrati između 35 različitih i specifičnih aktivnosti.

Do 12. maja 2008. godine ukupno 23 države bile su potpisale i ratifikovale pomenuti dokument dok su ga preostalih 10 država potpisale ali ga još nijesu bile ratifikovale. Kada država jednom ratifikuje sporazum, šalje izvještaj u kome naglašava koji su regionalni ili manjinski jezici koje priznaje na svojoj teritoriji i koji stepen zaštite ili podrške smatra adekvatnim i primjenjivim u datoj situaciji. U slučaju da država prihvati samo zaštitu iz II dijela (koji je obavezujući i primjenjuje se za sve jezike na datoj teritoriji, nezavisno od toga jesu li pomenuti pri ratifikaciji), to znači da je ona spremna samo na jedan opšti kompromis da na konkretni jezik ili jezike primijeni principe predviđene *Poveljom*. Zaštita iz III dijela, međutim, obuhvata specifične kompromise koji se nude sa ciljem da se primijene, kako je već rečeno, na veliki broj aktivnosti iz javnih oblasti života, kakvi su: zakon, obrazovni sistem, administracija i javne usluge, mediji, kulturne aktivnosti, društveni i ekonomski život, pogranične razmjene. U nastavku *Povelje* uočava se da, uprkos tome što je odgovornost na državi da odredi koje će jezike obuhvatiti svojim izvještajem o manjinskim ili regionalnim jezicima koji se govore na njenoj teritoriji i da odredi stepen njihove zaštite, ipak postoji sistem za nadgledanje primjene *Povelje* koji će biti analiziran u daljem tekstu.

2.3.1. Principi *Evropske povelje* o regionalnim ili manjinskim jezicima

Principi na kojima je zasnovan ovaj dokument su sljedeći:

Princip demokratskog pluralizma

Ovaj princip razrađen je u uvodnom dijelu *Povelje*, u kome je jasno izloženo da zaštita i očuvanje regionalnih ili manjinskih jezika predstavljaju doprinos izgradnji Evrope, s obzirom na to da je utemeljen na idealima Savjeta Evrope, odnosno na principima demokratije i prava na različitost.⁶

Princip pravde

Razlozi koji su uticali da se jedan jezik nametne u odnosu na druge bili su, sa tačke viđenja historičara, prvenstveno političkog karaktera. Govorna zajednica koja je dominantna nametnuće svoj jezik drugim govornim zajednicama posredstvom administracije, političke moći, osnovnog obrazovanja i medija. Kao posljedica toga, stvara se elementarni osjećaj za pravdu i jednakost koji zahtijeva da se obavi „istorijska ispravka“ u korist manjinskih jezika.

Iako je dio teksta koji je sadržao izraz „istorijska ispravka“ činio dio početnog teksta, on je eliminisan u sljedećoj reviziji obavljenoj na Stalnoj sjednici lokalnih i regionalnih vlasti, koje čine dio Savjeta Evrope i koje su odgovorne za iniciranje *Povelje*.

Evropska povelja polazi i zasniva se na principu pravde i u tom cilju usvojila je dvije vrste mjera: zabranila je bilo kakvu vrstu diskriminacije prilikom upotrebe regionalnog ili manjinskog jezika u svim oblastima društvenog ili privatnog života i ponudila aktivnu podršku posredstvom serije posebnih mjera koje su izložene u njenom, već pomenutom, II i III dijelu.

Princip slobode

Još jedan princip sadržan je u uvodnom dijelu *Povelje* a njime se podsjeća da je neotuđivo pravo svakoga da govori manjinski ili regionalni jezik, i to na osnovu principa koji su sadržani u *Međunarodnoj konvenciji o ljudskim pravima*.

Nastojeći da obezbijedi potrebne uslove kako se ovaj princip ne bi shvatao kao puka namjera ili puka deklarativnost, *Povelja* je među svoje ciljeve i principe u okviru člana 7 uključila i one koji su obavezujući za sve države-potpisnice. Među njima dva imaju poseban značaj:

⁶ *Ratificación española de la CELRM*, str. 9.

- da se omogući i/ili promoviše pisana i usmena upotreba regionalnih ili manjinskih jezika u javnom i privatnom životu (čl.7.1.d);
- da se omogući i garantuje pravo na obrazovanje na regionalnim ili manjinskim jezicima i pravo da se isti istražuju.

Međutim, smatramo, a to ćemo kasnije analizirati, da su ovi koncepti, uprkos naporu da se što više preciziraju, ostali na nivou apela da se sprovedu, s obzirom na to da je jedan od bitnih djelova koji zapravo osigurava adekvatne uslove za sprovođenje ovog principa definisan pravom da se ona strana koja ne izvršava zahtjeve iz *Povelje* pozove na sud. Upravo u ovom dijelu sistemu nedostaje efikasnost.

2.3.2. Uslovi za primjenu

Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima

Principe i norme ovog dokumenta karakteriše to što se oni nalaze u okvirima njene primjenjivosti, koja se uslovljava:

- a) poštovanjem nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta države. Kako u uvodnom dijelu, tako se i u članu 5 ističe da cilj ovog dokumenta ulazi u okvire nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Nikakav kompromis, pod izgovorom da je u funkciji zaštite koju predlaže *Povelja*, neće biti dovoljan da se preduzme bilo kakva aktivnost koja bi išla na štetu pomenutog suvereniteta i integriteta;
- b) primjenom adekvatnog pravnog režima koja dalje podrazumijeva primjenu najadekvatnijeg statuta o jezicima i manjinama. *Povelja* ne umanjuje prava i garancije koji su prihvaćeni u internim zakonodavstvima ili u međunarodnim sporazumima, već se zasniva na tome da će se u slučaju mogućnosti izbora primijeniti ono što je najadekvatnije za jezike;
- c) poštovanjem *Evropske konvencije o ljudskim pravima*. Na taj način isključena je mogućnost da se ispunjavajući neke postavke iz *Povelje* povrijede prava garantovana ovom konvencijom.⁷

2.3.3. Struktura

Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima

A. Uvodni dio

U uvodnom dijelu *Povelje* navodi se da će zaštita istorijskih regionalnih ili manjinskih jezika u Evropi koji su iz nekog razloga u opasnosti

⁷ Član 4.

da mogu nestati „doprinijeti očuvanju i razvoju kulturnog i tradicionalnog bogatstva kontinenta“.⁸ Osim toga, mogućnost da se ovi jezici koriste u privatnim i u javnim sferama života predstavlja neotuđivo pravo.

Podvlači se da zaštita i promocija jezika koji čine dio interkulturalnosti i plurilingvizma ne bi trebalo da se obavljaju „na štetu službenih jezika i potrebe da se oni uče“.⁹ Upravo je ovo dio koji prouzrokuje otvoreno nepovjerenje država-potpisnica koje su često sučeljene sa secesionizmom i fragmentizacijom unutar same države, što se primjećuje i u daljem tekstu, u kome se kaže: „...izgradnja Evrope zasnovane na principima demokratije i kulturne raznolikosti, u okviru nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta“.¹⁰ Logično je da je, pri tom, riječ o suverenitetu i teritorijalnom integritetu država, a ne jezičkih zajednica.

Uvodnim dijelom *Povelje* u suštini se proklamuju vrijednosti pluralizma koje predstavljaju ideale Savjeta Evrope. *Poveljom* se nagovještava da se među principima na kojima države-potpisnice zasnivaju svoju politiku nalaze:

- prihvatanje vrijednosti kulturne raznolikosti;
- potreba da se promoviše upotreba ovih jezika kako u privatnom tako i u javnom životu.

Suprotno onome što bi se možda moglo zaključiti, *Evropska povelja* nije u suprotnosti s interesima službenih jezika. Ona ne postavlja vezu između službenih i regionalnih ili manjinskih jezika kao konkurentnu ili antagonističku. Nijedna postavka iz *Povelje* ne može biti interpretirana tako da predstavlja prepreku za poznavanje i upotrebu nacionalnih službenih jezika.

B. Definicija

Članom 1 ovog dokumenta definisani su okviri koji će se primijeniti na jezike koje na teritoriji jedne države tradicionalno upotrebljavaju one nacije koje čine grupu brojno inferiornu u odnosu na ostatak stanovništva te države i koji su različiti od službenog jezika. Ti jezici ne mogu biti, kako smo već istakli: a) ni dijalekti službenog jezika; b) ni jezici imigranata.

⁸ „...contribuyen al mantenimiento y al desarrollo de las tradiciones y la riqueza culturales del continente” (prev. I. K.).

⁹ „...en detrimento de las lenguas oficiales y de la necesidad de aprenderlas” (prev. I. K.).

¹⁰ „...la construcción de una Europa fundamentada en los principios de la democracia y de la diversidad cultural, en el marco de la soberanía nacional y de la integridad territorial” (prev. I. K.).

„Teritorija na kojoj se govori regionalni ili manjinski jezik“ predstavlja geografski prostor na kome je pomenuti jezik način izražavanja za određeni broj osoba zbog čega je i opravdano da on bude predmet zaštite i podrške predviđene *Poveljom*.

S druge strane, „jezici bez teritorije“ su oni jezici koje upotrebljava manji procenat stanovništva na cijeloj teritoriji države te se zbog toga ne mogu pripisati konkretnoj geografskoj oblasti unutar države.

C. Ponuđena zaštita

C.1. Osnovni principi koji se mogu primijeniti na sve manjinske ili regionalne jezike u državi-potpisnici predstavljeni su u II dijelu, član 7, u kome se nalaze opšti ciljevi i principi potrebni za vođenje svake države koja želi da promoviše i zaštititi upotrebu svakog regionalnog ili manjinskog jezika koji se upotrebljava na njenoj teritoriji u svim oblastima javnog ili privatnog života. Ovi ciljevi i principi uključuju, u svojoj specifičnoj formi:

- a) Priznavanje manjinskog ili regionalnog jezika kao atributa zajednice;
- b) Priznavanje i poštovanje geografskih oblasti u kojima se jezik govori;
- c) Olakšavanje usmene i pisane upotrebe pomenutih jezika u javnoj, socijalnoj i ekonomskoj sferi života;
- d) Očuvanje i razvoj veza između grupa koje koriste regionalni ili manjinski jezik i drugih grupa u državi koje govore druge jezike; to su, na primjer, kulturne veze uspostavljene sa drugim grupama koje upotrebljavaju različite jezike;
- e) Promovisanje obrazovanja i studije o ovim jezicima u adekvatnim etapama;
- f) Obezbjedivanje sredstava koji će govornicima koji žive u datoj oblasti u kojoj se upotrebljava taj jezik omogućiti učenje regionalnog ili manjinskog jezika ako oni to žele;
- g) Promocija studija i istraživanja o manjinskim jezicima na univerzitetima ili ekvivalentnim centrima;
- h) Promocija adekvatnih oblika međunarodne razmjene.

Prilikom ratifikacije, država nije obavezna da identifikuje regionalne ili manjinske jezike. Međutim, u kasnijim fazama, kada se Savjetu Evrope pošalje periodični izvještaj, od države će se zahtijevati da obezbijedi završnu informaciju o tome kako je svaki od ovih jezika zaštićen i da li se promoviše njegova upotreba u skladu sa dijelom II.

C.2 Napredna zaštita

U III dijelu dokumenta uvode se opšti principi nabrojani u II dijelu, u specifičnijoj formi. Države moraju da pristanu da primijene predviđene stavke iz III dijela za koje su se obavezale da će ih ispuniti. Najprije se mora specificirati jezik ili jezici na kojima su prihvatili da se pomenuti dio primijeni; nakon toga države moraju da izaberu najmanje trideset pet aktivnosti koje će primijeniti na svaki jezik.

Većina normi iz ove sekcije sadrže različite opcije, koje, međutim, nijesu sve na istom nivou zahtjevnosti. Takođe se mora voditi računa da se izabere ona opcija koja je prikladna za „specifičnu situaciju svakog jezika“.

Strane se kasnije pozivaju da daju doprinos kompromisima, u onoj mjeri u kojoj to pravna situacija ili finansijske mogućnosti dozvoljavaju (član 3.2).

Svaki član iz III dijela, iz koga se i biraju aktivnosti koje se moraju primijeniti, odnosi se na jednu od sljedećih sfera iz javnog života:

- Obrazovanje;
- Zakonodavna vlast;
- Administracija i javne usluge;
- Mediji;
- Kulturne aktivnosti i zabava;
- Ekonomski i socijalni život;
- Pograniczne razmjene.

Pošto su jednom izabarale nivo željene zaštite za odgovarajuće manjinske ili regionalne jezike, države-potpisnice imaju obavezu da svake tri godine Savjetu ministara šalju izvještaj o statusu kompromisa usvojenih posredstvom *Povelje* i o preduzetim aktivnostima za njihovo izvršenje.

D. Nadgledanje i rukovođenje

Najznačajniji element za uspješno funkcionisanje *Povelje* predstavlja mehanizam za kontrolu, postavljen kako bi se dala ocjena o njenoj realnoj aplikaciji u državama-potpisnicama sporazuma, kao i, kada to bude bilo potrebno, preporučile izvjesne korekcije kako u legislaciji i jezičkoj politici, tako i u praksi.

Za razliku od drugog pravnog instrumenta o manjinama, koji je takođe ustanovio Savjet Evrope (*Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina*), u *Povelji* se ne govori o ljudskim pravima, već isključivo o kulturnim i jezičkim. U njoj se, međutim, detaljno raspravlja o vezama i

kompromisima među državama, što je još jedan razlog na osnovu koga se vidi da je dokument sačinjen zbog država a ne zbog Savjeta. Ovo može da ukaže, u nekim slučajevima, da najbolji način da se državne obaveze primijene na nacionalnom nivou jeste da se to obavi putem legislacije, dodjeljujući prava govornicima jezika koji posjeduju izvjestan nivo relevantnosti.

Povelja, čiju primjenu neprekidno nadgleda Savjet eksperata, zahtijeva aktivno učešće države na taj način što će ona usvojiti adekvatne zakone, utemeljiti adekvatnu jezičku politiku, implementirati dovoljan broj mjera, omogućiti praksu na specifičnom jeziku itd. Sa ciljem da ispuni zahtjeve *Povelje*, država se poziva na djelovanje a ne na ulogu pasivnog posmatrača jezičke situacije u zemlji. Nije dovoljno ratifikovati dokument a zatim samo posmatrati tok događaja.

Na kraju, *Evropska povelja* inkorporira u ono što se odnosi na kontrolu njene primjene nekoliko internih i nekoliko eksternih mehanizama za kontrolu države.

D.1 Interni mehanizmi za kontrolu države

Interni mehanizmi u državama veoma su slabo razrađeni. Riječ je o organima koji su konstituisani da bi predstavljali interese regionalnih ili manjinskih jezika¹¹ ili o organima koji su predviđeni da vrše kontrolu obrazovnog sistema.¹²

To su organi „zaduženi za savjetovanje vlasti o svim pitanjima koja utiču na regionalne ili manjinske jezike“. Predstavljaju, dakle, konsultantske organe, ali budući i pravno konstituisani, imaju pravo da pozovu Komitet eksperata, o čemu će biti riječi u nastavku.

D.2 Eksterni mehanizmi za kontrolu države

- a. Periodični izvještaji: Strane se obavezuju da će Generalnom sekretarijatu Savjeta Evrope tri puta godišnje podnositi izvještaj o politici koju sprovode a koja je u skladu sa II dijelom *Povelje*, te izvještaj o konkretnim mjerama koje su usvojile kako bi ispunile norme iz III dijela. Izvještaji moraju biti javni.¹³
- b. Savjet eksperata: Ovaj savjet, koji je postavio Savjet ministara, sastavljen je od po jednog člana iz svake države koja je potpisala

¹¹ Idem, čl. 7.4

¹² Idem, čl. 8.1. i

¹³ Idem, čl. 15

sporazum. Naime, država predlaže kandidate a zatim se među njima izabere jedan za svaku državu. Njihova je obaveza da Savjetu ministara podnesu izvještaj, elaboriran na osnovu podataka koje im dostavlja država-potpisnica, na osnovu podataka koje dobije na licu mjesta i onih koje dobije posredstvom asocijacija ili državnih, legalno konstituisanih organa. Izvještaj treba da sadrži sva pitanja vezana za kompromise koji su u skladu sa III dijelom.

- c. Izvještaj Generalnog savjeta: *Povelja* predviđa da Generalni savjet dva puta godišnje predstavi Parlamentarnoj skupštini detaljan izvještaj o tome kako se ona primjenjuje u državama koje su je potpisale.¹⁴

Centralna figura u mehanizmu ove kontrole je Nezavisni komitet eksperata, koji šalje Savjetu ministara ocjenu o tome da li države-potpisnice ispunjavaju zahtjeve *Povelje*. Uloga Komiteta je da dà procjene o aktivnostima svake države-potpisnice o postojećim pravnim činjenicama, regulacijama i trenutnim aktivnostima koje se primjenjuju na njenim manjinskom ili regionalnim jezicima. Komitet sakuplja informacije koje mu dostavljaju državne vlasti i koje mu prosljeđuju nezavisni izvori unutar države, a sve to da se dobije tačna predstava o realnoj situaciji svakog jezika.

Nakon preliminarnog ispitivanja izvještaja koji je priložila država-potpisnica, Komitet postavlja, ako je potrebno, izvjestan broj pitanja državnim vlastima kako bi obezbijedio dodatnu informaciju o svim elementima za koje smatra da nijesu dovoljno razrađeni u izvještaju. Ova procedura obavlja se u pisanoj formi a zatim u većini slučajeva delegacija Komiteta posjećuje određenu državu. Tokom posjete delegacija dolazi u kontakt sa zajednicama i asocijacijama čiji je rad usko vezan za upotrebu relevantnih jezika i obavještava vlasti o rezultatima posjete. Ovakav način sakupljanja informacija osmišljen je da bi omogućio Komitetu da objektivno procijeni primjenu *Evropske povelje* u datoj državi.

Po završetku ovog procesa, Komitet eksperata sastavlja sopstveni izvještaj o situaciji, koji se šalje Komitetu ministara sa sugestijama za koje se smatra da bi mogle biti preporučene datoj državi, ako bude potrebe.

2.3.4. Kritike

Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima

Prije svega, *Poveljom* se zadržava diskriminatorski status između službenog i manjinskih ili regionalnih jezika i, štaviše, njom se taj status

¹⁴ Idem, član 16.5

potvrđuje i učvršćuje budući da se neslužbenim jezicima dodjeljuje kategorija „manjinski“, ukidajući time mogućnost da se oni samopotvrde i razviju u jednom okruženju kao jednaki s ostalim jezicima. Izabrani jezici uvijek će biti manjinski, nemajući druge opcije osim da koegzistiraju sa službenim jezikom. Oni, stoga, gube mogućnost da jednog dana dobiju status kooficijalnih.

Osim pomenutog, *Povelja* ne uspostavlja nikakav pravosudni ili sličan sistem u slučaju da data država ne ispunjava kompromis. Ne primjećuje se čak ni na nivou komentara namjera da se formira međunarodni sud za odbranu jezika. Upravo je to jedna od kritika koje upućuju akademici i organizacije za odbranu jezika.

Sljedeća kritika odnosi se na mehanizme koji su *Poveljom* predviđeni za kontrolu njene primjene. Ti mehanizmi su, kako se već istaklo, informativnog karaktera i, osim toga, suštinski služe da se država samokontroliše jer ona šalje periodične izvještaje i predlaže eksperte. Ipak, treba naglasiti da mehanizmi koje *Povelja* nudi predstavljaju bitan napredak u odnosu na druge konvencije: ona, naime, omogućava da se ima objektivna informacija o situaciji regionalnih ili manjinskih jezika.

Na kraju, jedna od najslabijih tačaka *Povelje* nalazi se u činjenici da ona ne posjeduje dovoljnu pravnu snagu na osnovu koje bi tražila pravosudnim putem da se njeni zahtjevi izvršavaju. Takođe ne predviđa nikakvu mogućnost sankcija.

U suštini, ne postoji specifičan mehanizam da se interveniše u procesu evaluacije institucija koje predstavljaju ove jezike, nazvane manjinskim ili regionalnim, a da to nije povezano sa službenim jezikom. Kontradiktorno je da na osnovu jednog dokumenta koji ima funkciju „zaštite regionalnih ili manjinskih jezika“ ne postoji institucija koja će predstavljati isključivo te jezike. Jedini pomen o tome nalazi se u članu 16, koji kaže da „organi ili asocijacije koji su pravno ustanovljeni moći će da privuku pažnju Komiteta eksperata u slučaju onih pitanja koja se odnose na kompromise koje je napravila ta strana u skladu sa III dijelom ove *Povelje*. Pošto je konsultovao zainteresovanu stranu, Komitet eksperata moći će da računa na ove informacije prilikom pripreme izvještaja koji se pominje u III paragrafu ovog člana. Ovi organi ili asocijacije moći će, osim toga, da iznesu svoje stavove o politici koju sprovodi ta strana, u skladu sa II dijelom“.¹⁵

¹⁵ „...los organismos o a las asociaciones establecidas legalmente en una Parte podrán llamar la atención del Comité de Expertos sobre cuestiones relativas a los compromisos

Postoji, zapravo, mogućnost intervencije, kao i to da istu razmotri Komitet eksperata, ali uticaj ove intervencije na mehanizam za kontrolu iz *Povelje* prilično je slab.

2.3.5. Primjena *Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima u Španiji*

Španija je ratifikovala ovaj dokument i on je stupio na snagu 1. avgusta 2001. S tim u vezi Vlada Španije napravila je dvije kategorije jezika:

- Jezici koji su službeni u autonomnim oblastima (katalonski, baskijski/euskera, galisijski);
- Ostali jezici o kojima su i dalje otvorene debate da li se zapravo radi o jezicima ili o dijalektima (asturijski, aranski, valensijski, aragonski).

U slučaju prve kategorije jezika, država se obavezala da primijeni različite paragrafe iz III dijela *Povelje*, prvenstveno one koji se odnose na konkretne sporazume u oblasti obrazovanja, pravosuđa, administracije, javnih usluga, medija, kulturnih aktivnosti itd. Kada je riječ o „jezicima“ navedenim u drugoj kategoriji, španska strana obavezala se da će primijeniti sve norme iz III dijela *Povelje* koje su realno primjenjive u skladu sa ciljevima i principima postavljenim u članu 7 (II dio *Povelje*), a to zapravo rezultira više kao dobra volja nego kao realna i efikasna norma za zaštitu pomenutih „jezika“, s obzirom na nepreciznost kojom su tretirani principi u II dijelu.

2.3.6. Kritike i komentari o primjeni

Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima u Španiji

Entuzijasti i pristalice višejezičnosti u Španiji naglašavaju (Romeu, 2003, 42) da se mnoge norme za koje se založila država a koje se odnose na poglavlje II ili poglavlje III *Povelje* ne sprovode, ili zbog toga što je riječ o generalijama koje je teško precizirati, ili se, pak, radi o onim aspektima koji su već predviđeni različitim autonomnim statutima, tako da se, ratifikujući *Povelju*, španska vlada osigurala da ne prihvati previše novih kompromisa

que haya tomado esta Parte en virtud del capítulo III de esta Carta. Una vez consultada la Parte interesada, el Comité de Expertos podrá tener en cuenta estas informaciones en la preparación del informe al que hace referencia el párrafo 3 de este artículo. Estos organismos o asociaciones podrán presentar, además, declaraciones sobre la política llevada a cabo por una parte, de acuerdo con el Capítulo II”.

u korist ovih jezika. Čak se naglašavaju neki članovi koji su kontardiktorni uobičajenoj političkoj praksi u Španiji.

Primjer za to bio bi, recimo, član 7.1b iz *Povelje*, koji se odnosi na administrativnu podjelu:

„...vezano za geografsku oblast svakog regionalnog ili manjinskog jezika, tako da postojeće administrativne podjele ili nove podjele ne predstavljaju prepreku za promociju regionalnog ili manjinskog jezika.“¹⁶

Realno, sâm Ustav Španije (član 3.2) predstavlja prepreku za promociju regionalnih ili manjinskih jezika u ovom aspektu, jer nameće restrikcije u koordiniranosti među autonomnim oblastima i ograničava njihove teritorije. I upravo time se zabranjuje veća zaštita i podrška ovim jezicima budući da se govorne zajednice često ne podudaraju s administrativnim i autonomnim ograničenjima.

Drugi primjer vezan je za član 7.1.c *Povelje*:

„...potreba za jednom odlučnom aktivnošću kojom se promovišu regionalni ili manjinski jezici u cilju njihove zaštite“.¹⁷

Međutim, upravo oni jezici kojima je potrebna najveća zaštita jer su ozbiljno ugroženi (slučaj asturijskog ili aragonskog) najmanje su zaštićeni, i to na osnovu odluke španske vlade koja ih je isključila iz prve kategorije – jezika zaštićenih III dijelom *Povelje*.

Još jedan prilično kontroverzan aspekt, prije svega zbog nepreciznosti kojom je tretiran u *Povelji*, jeste osposobljenost službenika državne administracije da mogu da usluže građane na njihovom jeziku kako bi ti građani mogli da ostvare pravo da se izražavaju na sopstvenom jeziku. *Povelja* se bavi time toliko što upotrebljava izraz „koliko je to moguće“,¹⁸ što reflektuje terminološku nepreciznost. S druge strane, za one administracije koje pažljivo primjenjuju sadržaj *Povelje*, ovo se može smatrati dovoljnim da se, recimo, zahtijeva poznavanje jezika određene autonomne oblasti za sve one koji se prijavljuju za radno mjesto u državnoj administraciji ili bar, kao neki minimum, da se uvede posebno ili dodatno bodovanje za one koji poznaju pomenuti jezik. Tekst *Povelje* glasi ovako: *zadovoljiti, koliko je to moguće, potražnju za onim državnim službenicima koji poznaju neki*

¹⁶ „...respecto del área geográfica de cada lengua regional o minoritaria, de manera que las divisiones administrativas existentes o las nuevas no constituyan un obstáculo para la promoción de la lengua regional o minoritaria.”

¹⁷ „...la necesidad de una acción decidida de promoción de las lenguas regionales o minoritarias para salvaguardarlas”.

¹⁸ „...en la medida de lo posible”.

*regionalni ili manjinski jezik tako što će takvi službenici biti slati tamo gdje se koristi taj jezik.*¹⁹

Druge frakcije, evidentno nacionalističke i prokastiljanske orijentacije, kritikuju činjenicu da se u *Povelji* nije razvilo ono što je izloženo u uvodnom dijelu a odnosi se na zaštitu službenog jezika (kastiljanskog/španskog u Španiji) niti su uspostavljene korektivne norme u slučaju da dođe do „previše“ višejezičnosti.

Tu se pravi paralela s Ustavom Španije iz 1978. Naime, ni Ustavom nijesu predviđene adekvatne zakonodavne norme svojstvene autentičnoj jezičkoj politici koja bi štitila i promovisala upotrebu i usavršavanje „kastiljanskog, službenog jezika države Španije“²⁰ (član 3).

Tako se, recimo, aktuelno zapostavljanje kastiljanskog/španskog, službenog jezika u Kataloniji, a što ima velike političke, prosvjetne, društvene i komunikativne posljedice, moglo predvidjeti i izbjeći. Zaustavljanje tog procesa i, kasnije, pozivanje pred Ustavnim sudom mogli su biti izbjegnuti posredstvom konkretnih, dogovorenih normi koje bi prethodile zakonima o normalizaciji.

Član 3-1 Osnovnog zakona o oficijalnosti ističe obavezu da se poznaje i pravo da se koristi španski jezik, ali ne uvodi jedan zakonodavni dodatak kojim bi se zaštitilo pomenuto poznavanje i upotreba. Sve to moglo bi biti sprovedeno a da ne ide na štetu statusa jezika autonomnih regija.

Govoreći i dalje o kritikama, u uvodnom delu *Povelje* podvlači se vrijednost interkulturalnosti i plurilingvizma, odnosno multilingvizma. U tom smjeru, Evropski parlament donio je rezoluciju (11. 12. 1990) kojom se zastupa multilingvizam, odnosno integralni plurilingvizam službenih jezika Evrope unije. Na osnovu te rezolucije donešena je još jedna koja se odnosila na katalonski i na osnovu koje bi on iz statusa interne kooficijalnosti prešao u status međunarodne oficijalnosti. Nakon katalonskog, to bi se sprovedlo i sa drugim evropskim jezicima.

Pomenuta institucija prihvata, međutim, činjenicu da nije moguće sprovesti jednu konkretnu primjenu principa jednakosti za sve jezike u državama članicama. Ekonomskim razlozima, koji bi se multiplikovali ako bi se obavljali brojni prevodi među različitim službenim jezicima, pridružili bi se i komunikacijski problemi nastali zbog neizbježnih grešaka i ne-

¹⁹ “...satisfacer, en la medida de lo posible, las demandas de agentes públicos que conozcan una lengua regional o minoritaria al ser destinados a un territorio donde se usa esta lengua”.

²⁰ “...castellano, lengua española oficial del Estado”.

odgovarajućih semantičkih konstrukcija koje bi se proizvele u različitim verzijama prevoda. Zbog svega toga multilingvizam ili integralni plurilingvizam službenih jezika na međunarodnom planu bio bi neodrživ. Ovo bi se desilo čak i kad bi se prihvatila sad više ne samo nemogućnost potpune jezičke jednakosti već i limitiranog integralnog multilingvizma, koji, osim *contradiction in terminis* koji izraz posjeduje, ne bi mogao da se definiše.

Na osnovu nekih autora²¹ iz ove oblasti, zakoni o jezičkoj normalizaciji u Španiji prevazilaze normative predviđene *Poveljom*, i to u korist manjinskih jezika. Međutim, u slučaju Katalonije, Opšti plan o jezičkoj normalizaciji iz 1995. godine, objavljen na katalonskom, i Zakon o jezičkoj politici iz 1998. godine nijesu u skladu s *Poveljom* zato što se u njima ne poštuju prava govornika nacionalnog ili državnog jezika.

Primjer za to je jedna norma u Kataloniji na osnovu koje se osnovno obrazovanje obavlja isključivo na kooficijalnom jeziku a na štetu državnog, za neke učenike maternjeg jezika. Takvi, iako sporadični i manje zastupljeni, slučajevi dešavaju se u nekim školskim institucijama u Galisiji. Riječ je o radikalnim jezičkim regulativama koje su u suprotnosti s *Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava* i sa samom *Evropskom poveljom o regionalnim ili manjinskim jezicima*.

3. Zaključak

Proces globalizacije kao proces kulturne homogenizacije obilježio je početak XXI vijeka. Međutim, uporedo s pomenutim procesom, odvija se još jedan proces, poznat pod nazivom glokalizacija, odnosno jačanje onih aspekata koji se odnose na lokalni, etnički i nacionalni identitet. U tom smislu, Španija, kao država koja njeguje evropske tendencije u oblasti JPP a koje se odslikavaju prvenstveno u dokumentima Savjeta Evrope, jedan je od primjera države u kojoj postoji i još uvijek nije okončan proces proliferacije *ausbau* jezika, tj. onih jezika koji se smatraju jezicima ne na osnovu jezičkih već političkih, socijalnih, kulturnih i drugih razloga.

Teorijski i empirijski modeli koji su komplementarni a primjenjivi na istorijske tokove u samom razvoju JPP u Španiji okončavaju se, do ovoga trenutka, dokumentom Savjeta Evrope – *Evropskom poveljom o regionalnim ili manjinskim jezicima*. Ovim dokumentom zaštićeni su regionalni jezici Španije, nekima je dat status kooficijalnosti (katalonski, valensijski, galisijski, baskijski), dok je drugima dat status zaštićenih jezika (aranski,

²¹ Alfonso de Arzúa Zulaica. 1998. *La oficialidad lingüística según la Constitución Española, en conexión con la Unión Europea*

aragonski, asturijski). Uprkos tome što proces proliferacije jezika na teritoriji države, očito, nije dovršen i uprkos prilično komplikovanim mehanizmima koji se moraju primjenjivati kako bi se očuvala višejezičnost u Španiji, upravo je njena jezička politika primjer uspješne politike u ovoj oblasti koju bi mogle da slijede i mnoge druge države, čak i one koje nemaju tako komplikovanu jezičku situaciju, među kojima je i naša.

Bibliografija

- Ager, Dennis. 2001. *Motivation in Language Planning and Language Policy*. Clevedon: Multilingual Matters Series. 210 str.
- Bargueño, Jesús. 2002. "El mapa escondido: las lenguas de España". U: *Boletín de la A.G.E.N.º 34*. Universitat de Lleida. str. 171-192.
- Bastardas Albert&Emil Boix (eds). 1994. *¿Un estado una lengua? La organización política de la diversidad lingüística*. Barcelona: Octaedro Universidad 167 str.
- Bossong Georg, de Aguilar González & Francisco Báez (eds). 2000. *Identidades lingüísticas en la España autonómica*. Madrid: Iberoamericana. 189 str.
- Bratt Poulston, Christina. 2003.(a) "Language Policies and Language Rights". U: Christina Bratt Poulston & G. Richard Tucker (eds.) *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Blackwell Publishing. str. 472-483.
- Bratt Poulston, Christina. 2003. "Linguistic Minorities and Language Policies". U: Christina Bratt Poulston & G. Richard Tucker (eds.) *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Blackwell Publishing. str. 395-407.
- Bugarski, Ranko (1992) "Language Situation and General Policy". U: Ranko Bugarski, C. Hawkesworth (eds). *Language Planning in Yugoslavia*. Slavica. Columbus. OH. str. 10-26.
- Bugarski, Ranko. 1996. *Jezik u društvu*. Beograd: XX vek. 259 str.
- Bugarski, Ranko. 1997. "Lengua, nacionalismo y la desintegración de Yugoslavia". U: *Revista de antropología social*. Madrid: Servicio de publicaciones Universidad Complutense. str. 13-26.

- Bugarski, Ranko. 2001. "Language, Nationalism and War in Yugoslavia". *International Journal of Sociology of Language*. 151: 69-87.
- Bugarski, Ranko. 2001. *Lica jezika. Sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek. 246 str.
- Bugarski, Ranko. 2005. *Jezik i kultura*. Beograd: XX vek. 288 str.
- Bugarski, Ranko. 2005. *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja. 298 str.
- Calvet, Jean Louis. 1998. *Language Wars and Linguistic Politics*. Oxford: Oxford University Press. 212 str.
- Climent-Ferrando, Vincent. 2005. "L'origen i l'evolució argumentativa del secessionisme lingüístic valencià. Una anàlisi des de la transició fins a l'actualitat. Documents de treball 18". [www.ciemen.org/mercator/pdf], (stranici pristupljeno u oktobru 2008.)
- Cooper, Robrt Leon. 1989. *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press. 216 str.
- Coucil of Europe. 2001. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal David. 1987. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Echenique Elizondo, María Teresa & Juan Sánchez Méndez. 2005. *Las lenguas de un Reino. Historia lingüística hispánica*. Madrid: Gredos. 535 str.
- Filipović, Jelena, Julijana Vučo & Ljiljana Đurić. 2007. "Critical Review of Language Education Policies in Compulsory Primary and Secondary Education in Serbia". U: *Current Issues in Language Planning*, 8 (1).
- Filipović, Jelena. 2007. „Ideološki aspekti politike i planiranja nastave jezika“, U: J. Vučo (ed.) *Savremene tendencije u nastavi jezika i književnosti*. Beograd: Filološki fakultet, str. 375-385.
- Filipović, Jelena. 2009. *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević. 173 str.
- Fishman, Joshua A. 2001. *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters. 448 str.
- García Mouton, Pilar. 2002. *Lenguas y dialectos de España*. Madrid: Arco. 61 str.

- Garrote Bernal, Gaspar. 1998. *El conflicto lingüístico en España*. Madrid: Universidad Europea de Madrid-CEES. 20 str.
- Grabe, William (ed.). 1993/1994. "Language Policy and Planning". U: *Annual Review of Applied Linguistics (ARAL)*. 14.
- Geeraerts, D. (2002) "Cultural Models of Linguistic Standardization". <http://www.ling.arts.kuleuven.ac.be/gling/Cultural%20models%20of%20linguistic%20standardization.pdf>. Veb-strani pristupljeno decembra 2007. Štampano u: Geeraerts, D. (2003) "Cultural Models of Linguistic Standardization". U: R. Dirven, R. Frank and M. Piétz (eds) *Cognitive Models in Language and Thought: Ideology, metaphors and meanings* (pp. 25–68). Berlin: Mouton de Gruyter, Cognitive Linguistics Research 24.
- Greenberg, Robert D. 2004. *Language and Identity in the Balkans. Serbo-croatian and its Distintegrations*. Oxford: Oxford University Press. 186 str.
- Hale, Ken. 1992. "Endangered Languages". U: *Language*. 68, (1): 1–42.
- Haugen, Einer. 1993. "Planning for a Standard Language in Modern Norway". U: *Antropological Linguistics. A Retrospective of the Journal Antropological Linguistics: Selected Papers, 1959–1985*. 35, (1/4): 109–123.
- Hornberger, Nancy H. 1995. "Escrituralidad, preservación de la lengua y derechos humanos lingüísticos: tres casos ilustrativos". U: *Alteridades* 5 (10): 67–78.
- Hornberger, Nancy H. 1998. "Bilingual Education and English-Only: A Language-Planning Framework". U: *International Communication Gazette*: 60 (1): 27–46.
- House, Juliane. 2003. "English as a Lingua Franca: A Threat to Multilingualism". *Journal of Sociolinguistics* 7(4): 556–578.
- Kaplan, Robert B. & Richard B. Baldauf. 1997. *Language Planning: From Theory to Practice*. Clevedon: Multilingual Matters Series. 394 str.
- Kloss, Heinz. 1966. "Types of Multilingual Communities: A Discussion of ten variables". U: *Sociological Inquiry*. 36:135–145.
- Kloss, Heinz. 1998. *The American Bilingual Tradition*. Center for Applied Linguistics. 463 str.
- Koeing, Matthias. 1999. "Democratic Governance in Multicultural Societies. Social Conditions for the Implementation of Inter-

- national Human Rights Through Multicultural Policies”. [www.unesco.org/shs/most] (stranici pristupljeno u avgustu 2008.)
- Lodaes, Juan Ramon. 2002. *Lengua y Patria. Sobre el nacionalismo lingüístico en España*. Madrid: Santillana Ediciones Generales. 214 str.
 - López García, Angel. 1997. “Tres actitudes ante un mismo problema: Cataluña, Galicia, País Vasco”. U: *Revista de antropología social*. Madrid: Servicio de publicaciones Universidad Complutense. str. 87–104.
 - Mackey, William F. 1994. “La ecología de las sociedades plurilingües”. U: Bastardas, Albert & Emili Boix (eds.) *¿Un estado, una lengua? La organización política de la diversidad lingüística*. str. 25–54. Barcelona: Octaedro.
 - Moreno, Elda. 2001. ”La Charte Européenne des Langues Regionales ou Minoritaires: un instrument juridique au service du patrimoine linguistique européen“. U: *International Journal on Multicultural Societies* (IJMS). UNESCO. 3 (1): 26–32.
 - Nahir, Moshe. 1984. “Language Planning Goals: A Classification”. U: *Language Problems and Language Planning*. 8.3: 294–327.
 - Petschen Verdaguer, Santiago. 1997. “Los principios reguladores de las lenguas en la Europa Contemporánea”. U: *Revista de antropología social*. Madrid: Servicio de publicaciones Universidad Complutense. str. 71–86.
 - Ricento, Tomas. 2002. ”Historical and Theoretical Perspectives in Language Policy and Planning”. U: *Journal of Sociolinguistics* 4, (2): 196–213.
 - Ricento, Tomas. (ed) 2006. *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. USA: Blackwell Publishing. 371 str.
 - Robinson, David. 2008. “Language Policy and Planning”. *ERIC Educational Reports*. [http://findarticles.com/p/articles/mi_pric/is_198812/ai_977427850], (stranici pristupljeno u septembru 2008.)
 - Romeo, Joseph. 2003. “Aplicación de la Carta Europea de Lenguas Regionales o Minoritarias en España”. U: *Año europeo de las lenguas. Situación jurídica del euskera en Navarra*. Pamplona: Euskara Kultur Elkargoa. str. 33–51.
 - Ruiz, Richard. 1984. “Orientations in Language Planning”. U: *NABE Journal* 12: 97–109.

- Schiffman, Harold F. 1996. *Linguistic Culture and Language Policy*. London: Routledge. 351 str.
- Siguán, Miguel. 1992. *España plurilingüe*. Madrid: Alianza Universidad. 355 str.
- Siguán, Miguel. 1999. *Conocimiento y uso de las lenguas en España: investigación sobre el conocimiento y uso de las lenguas cooficiales en las Comunidades Autónomas bilingües*. Madrid: CIS. 78 str.
- Skutnabb-Kangas, Tove. 2002. *Language policies and education: The role of education in destroying or supporting the world's linguistic diversity*. Izlaganje na Svjetskom kongresu o jezičkoj politici, 16–20 aprila 2002, organizator Linguapax Institute u saradnji sa Vladom Katalonije, Barselona, Španija. [[http:// www.linguapax.org/congres/plenaries/skutnabb.html](http://www.linguapax.org/congres/plenaries/skutnabb.html).] (stranici pristupljeno u oktobru 2006.)
- Spolsky, Bernard. 1998. *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press. 128 str.
- Tollefson, James W. 1991. *Planning Language, Planning Inequality: Language Policy in the Community*. New York: Longman. 234 str.
- Trudgill Peter. 2004. "Glocalisation and the Ausbau Sociolinguistics of Modern Europe". U: Duszak, Anna & Urszula Okulska (eds.). *Speaking from the Margin: Global English from a European Perspective*. Polish Studies in English Language and Literature. Vol. 11. Frankfurt, New York, Oxford: Peter Lang.
- Vernet i Llobet, Jaume. 1994. *¿Un estado, una lengua? La organización política de la diversidad lingüística*. Barcelona: Octaedro universidad. 167 str.
- Zabaltza, Xabier. 2006. *Una historia de las lenguas y los nacionalismos*. Barcelona: Ed. Gedisa, S.A. 282 str.

Ivana KOVAČ

THEORETICAL AND EMPIRICAL MODELS OF LANGUAGE POLICY AND LANGUAGE PLANNING IN SPAIN

The linguistic situation of the minority languages in Europe and the world is that of imminent danger, partially caused by the globalization process which highlights the beginning of the XXI century. However, along with this globalization phenomenon, a process of strengthening the national and ethnical traces, called the glocalization, can also be observed. The European council, as part of the recent tendencies within the context of the European linguistic policy, drafted a legal document which seeks he protection of the above referred category of languages, considering them a key piece of the continent's cultural heritage. So far, this document represents the greatest legal effort within the context of the pan-regional language protection.

It is the subject of this paperwork to evaluate both the academic and non-academic literature related to the models of linguistic policy which has been formerly applied in the Spanish language policy, and which are currently being applied in those Spanish provinces where the linguistic co-official style is in force. Spanish language policy is mostly based in a number of public documents which determine it, and which make possible the accomplishments of its aims and its full applying. As a multi-linguistic nation, endowed with a state level valorization policy of the official language, and a bilingual policy supported in territorially-based personal rights, applied in six provinces of the state, the Spanish linguistic situation has, as a matter of fact, certain level of difficulty.

At the same time it partially shares the same tendencies of the European linguistic policy, Spain aims to effectively protect its regional languages, granting them the co-official status within the regions where they are spoken, or otherwise conferring them a protected language status. Nevertheless, it persist in the country a proliferation and spreading process of the *ausbau* languages which has not finished yet, and that continuously modifies the country's linguistic situation.

Key words: *glocalization, ausbau language, language policy, language planning, multilingualism, regional or minority language*

UDK: 821.163.41(497.16).02

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

RAZDOBLJE ROMANTIZMA, REALIZMA I MODERNE U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI*

U ovome radu, koji predstavlja odlomak sinteze *Istorija crnogorske književnosti od sredine XIX. vijeka do 1918. godine*, autor ukazuje na temeljne karakteristike razdoblja romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti. U tom dugom razdoblju od šezdesetih godina XIX. vijeka pa do kraja Prvog svjetskog rata stvara se u Crnoj Gori, prije svega na cetinjskomu Dvoru i oko njega, ali i u drugijem sredinama, izuzetno povoljna duhovna klima. Otvaraju se osnovne i srednje škole, formiraju mjesne i gradske čitaonice, organizuje državno zakonodavstvo, aktiviraju kulturno-umjetnička društva, otvaraju pozorišta, pokreću se brojni listovi i književni periodični časopisi i slično. Riječju, razvija se književni, kulturni i naučni život. Uz to, nakon četiri stoljeća oživljava rad državnijih štamparija.

Autor donosi sintetički uvid u poetološke, žanrovske i tipološke pretpostavke ove epohe, te ocrtava društveno-politički i kulturni ambijent, apostrofirajući ulogu novopokrenutih štamparija, periodičnijih publikacija, te mjesto izvanjaca u kreiranju kulturnijih prilika u Crnoj Gori druge polovine XIX. i početka XX. vijeka.

Ključne riječi: *crnogorska književnost, romantizam, realizam, moderna, Nikola I. Petrović Njegoš, kultura, prosvjeta, štamparije, časopisi, izvanjci*

Uvod

Istorija crnogorske književnosti (od romantizma ka realizmu i moderna) obuhvata razdoblje od šezdesetih godina XIX. vijeka, pa do Prvog

* Ovaj rad odlomak je *Istorije crnogorske književnosti od polovine XIX. vijeka do 1918. godine*. Priredio ga je i strukturi časopisa prilagodio Aleksandar Radoman.

svjetskog rata. Uslovno rečeno, proteže se u Crnoj Gori do sudbonosnoga 1918. godišta kada nestaje crnogorska državnost. U tome dugom periodu, od približno šezdeset godina, živi i stvara znatan broj crnogorskih pjesnika, pripovjedača, putopisaca, a sve više se aformiše dramska književnost i književna kritika. Ujedno je to vrijeme u kojem u Crnoj Gori djeluje kao vladar (prvo kao knjaz, odnosno od 1910. kralj) Nikola I. Petrović Njegoš (1841–1922). On nije bio samo svjetovni vladar Crne Gore, već *spiritus movens* svijeh stvari i zbivanja u svojoj državi, pa je nastojao biti i reprezentativnijem književnim stvaraocem svoga vremena; pisac poetskih, dramskih i prozno-memoarskih tvorevina. Stoga ćemo o njemu govoriti usputno kao o vladaru Crne Gore, a daleko više o onome što je u direktnoj vezi s problematikom crnogorske književne istorije. Dakle, predstavimo ga kao pjesnika, dramskog i memoarskog stvaraoca.

Svesti u ove vremenske koordinate crnogorske književne pojave romantizma i realizma te modernu kao stilsku formaciju potrebno je iz više razloga. Ponajprije što se upravo razdoblje romantizma i realizma te moderne etabliralo u svijem evropskim književnostima gotovo istodobno, pa tako i u crnogorskoj književnosti. Istina, ti stilski pokreti nijesu se u svijem slovjenkim narodima manifestovali na isti način i u isto vrijeme. Ipak, jedno je sigurno: ti su se pokreti, kao stilska razdoblja, javili u pojedinijem evropskim zemljama u vremenu njihovijeh velikih društvenijeh i nacionalnijeh previranja, umjetničkih gibanja i promjena, do kojih dolazi potkraj XVIII. i osobito u prvoj polovini XIX. i XX. stoljeća.¹ U Crnoj Gori ta gibanja, previranja i pokreti nijesu bili toliko dominantni i presudni kao kod sušednijeh naroda. Ovo iz razloga što je Crna Gora bila u tome dugom razdoblju jedina slobodna oaza, pritiješnjena, istina, između Istoka i Zapada. Romantizam, realizam i moderna javili su se u Crnoj Gori i sa neznatnijem zakašnjenjem usljed stalnijeh ratova s Turcima i odbrane vjekovima sticane slobode od zavojevačkihjeh ekspanzionističkih naroda. Stilski periodi romantizma, realizma i moderne afirmisali su se, ipak, u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX. i početkom XX. vijeka.

U svijem književnim periodizacijama i proučavanjima ti stilski kompleksi tretirani su (kao uostalom i raniji) kao integralni djelovi stilskih razdoblja srpskoga romantizma, realizma i moderne ili kao prijelazno doba od romantizma ka realizmu.² Upravo zbog takvoga neadekvatnog

¹ Andre Jolles, *Jednostavni oblici*, „Teka“, Prijevod, bilješke i instruktivni pogovor Vladimir Biti, Studentski centar u Zagrebu, Zagreb, 1978, 89.

² Dubravko Jelčić, *Hrvatski književni romantizam*, u knjizi *Povijest hrvatske književnosti* (Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne), Naklada Pavičić, Zagreb, 1997, 1.

tretmana, situiranja u korpus srpske nacionalne književnosti, samo su usputno značajniji, najreprezentativniji predstavnici crnogorske književnosti romantizma, realizma i moderne proučavani, dok su brojne književno-kulturne pojave i *drugorazredne* ličnosti pisane riječi, ostajali previđani, neproučeni, studioznije i sistematičnije u književnoistorijskoj dijahroniji i sinhroniji neobrađivani. Ako su, zapravo, i proučavani, o njima je pisano sasvim sporadično, uzgredno, što će reći u sklopu tretmana drugih problema iz života i rada pojedinih reprezentativnijih stvaralaca, ili, pak, na bazi zahvata u pojedinačne elemente njihovijeh djela. To je uveliko onemogućavala i ondašnja oficijelna i vodeća srpska književna kritika. Naime, poznato je u istoriji srpske književnosti da je Jovan Skerlić, kao i drugi književni istoričari prije njega, tretirao književnokulturne pojave u Crnoj Gori kao djelove srpskoga *književnog integralizma*. Tako se crnogorska književnost uglavnom stvarala u izolaciji, izvanj vodećijeh književnih centara onoga vremena, Beograda i Novog Sada. A što je još pogubnije, Jovan Skerlić (kao istaknuti kritičar i literarni autoritet) književne pojave u Crnoj Gori smatrao je isključivo lokalnijem pojavama, koje se nijesu uklapale tematikom, izrazom, semantikom crnogorskog jezika i oblikom u ondašnje tokove srpske književnosti. Proglasio ih je, kao uostalom i crnogorski jezik na kome su nastale, *arhaikom, pokrajinskim, regionalnijem, provincialnim* književnostima, koje se tu i tamo *približuju i spajaju s matičnim* (srpskijem?!) *književnostima*. Prema tome, pojedine pojave književnoga života u drugoj polovini XIX. i u prvijem decenijama XX. stoljeća u Crnoj Gori, dosad su i u istoriji srpske književnosti naznačeni samo u opštijem crtama, globalno, odnosno u neznatnim slučajevima. A oni moraju biti detaljno i cjelovito smješteni u svoju dijahronu i sinhronu ravan, u autonomne komplekse i periode crnogorske književnosti, situirani i proučeni; zaslužuju da budu u istorijskome panoramskom prijedgledu cjelovito književnoistorijski, književnoteorijski, žanrovski i estetski valorizovani; dakle, receptivno približeni savremenome naučnom i čitalačkom trenutku i njihovome receptivnom doseg.

Nije samo zbog ovakvoga tretmana bogati književno-kulturni život u Crnoj Gori od šezdesetijeh godina XIX. vijeka do Prvog svjetskog rata ostao izvanj sfera naučnog interesovanja. Razlozi takvom stanju svakako su mnogo složeniji, širi i dublji. Osim navedenoga, ponajviše je preovladalo mišljenje ne samo u crnogorskoj nauci o književnosti, već i šire u kontekstu istočnoslovenskijeh i južnoslovenskih literatura da je ingeniozni Petar II. Petrović Njegoš, bar što se tiče poetskijeh i dramskih žanrova,

na nedostižan poetološki i filozofski način izrazio vrijeme prije i poslije sebe; da se u Njegoševu djelu, u njegovijem poetsko-dramskim i filozofskim sintezama, slilo cjelokupno kulturno nasljeđe rane i zrele crnogorske romantike i svih južnoslovenskih naroda u okruženju. Istina, slilo se pjesničko, dramsko, historijsko-etničko, etičko, filozofsko i jezičko nasljeđe Crnogoraca u Njegoševo djelo. Književna kritika takve sintetičke teze nije pokušala osporiti sve do danas. Njegoš će zaista u velikom književnom i umjetničkom doseg u svog vremena, u svome specifičnom opusu, anticipirati i primiti u sebe sav taj raznovrsni svijet nasljeđa, tradicije i stvarnosti i vratiti ga ne samo svom crnogorskom narodu, već i svijem drugim južnoslovenskim i istočnoslovenskim narodima u doticaju u obliku poetskih i filozofskih poruka i misaono-dramskih premisa. Time je stvorio ono književno bogatstvo koje je V. Bjelinski (proučavajući Puškina) definisao *enciklopedijom nacionalnog*, to jest narodnog i u ovom slučaju crnogorskog života!³ Takvo ustaljeno i dominantno mišljenje imalo je zadugo i negativnijih odraza, i u vrijeme samoga Njegoša, a osobito se reflektovalo u postnjegoševskom vremenu, i to na cjelokupnu literarnu produkciju. Naime, od književnih stvaralaca u postnjegoševskom periodu nije se niko upuštio, niti po žanru, niti po estetiци, da dosegne Njegošev univerzalizam, njegovu izuzetnu poetiku, a kamoli da radikalno krene njegovijem estetičko-filozofskim stazama. Uza sve ovo, književna kritika i historija književnosti poslije Njegoševe smrti pasivno je posmatrala crnogorske književne pojave i njen kulturni život.⁴ Naravno, zbog svega toga velikijem su dijelom književnokulturne pojave, brojni pjesnici, pripovjedači i putopisci od Njegoša do Prvog svjetskog rata ostali u njegovoj stvaralačkoj senci. Ostale su brojne književne i kulturne pojave prekrivene velom tame i zaborava. Problem izučavanja u ovom periodu otežavale su i neke neknjiževne okolnosti. Naime, nakon dva i po vijeka, pa i danas, teško se dolazi do najstarijih književno-kulturnih izvora, do starijih autentičnih tekstova pjesnika, pripovjedača, dramskih pisaca i putopisne proze; do periodičnijih časopisa, almanaha, kalendara listova i drugih serijskih i dnevnijih publikacija. Proučavalac sâm mora da do mnogijeh primarnih, sekundarnih i tercijarnih izvora, autentične literature i vrela stiže uz velike istraživačke

³ Božidar Pejović, *Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti*, u knjizi *Cjeline i detalji*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1980, 213–218.

⁴ Milorad Nikčević, *Crnogorski jezik i književnost su svjetska realnost*, u knjizi *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek – Cetinje, 2006, 229–235.

napore zaobilaznijem i posrednim putevima, a to nije ipak posao književnih historičara nego specijalističkih institucionalnih zadataka i osobito bibliografa.

Bilo je, istina, i takvih književnih proučavalaca koji su veoma rano u svojijem naučnim radovima pokušavali da analitički i sintetički sagledaju naznačeno razdoblje u Crnoj Gori, da pruže cjelovite prijegele književno-kulturnih zbivanja i pojava na liniji pretežno regionalnoga, ali i nacionalnog crnogorskog pravca. Među prvijema, svakako, treba pomenuti Trifuna Đukića, koji je u svome poznatom *Pregledu književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine* dao dragocjen presek književnoga života u Crnoj Gori *duhovnog razvoja za punih sedam decenija*. Iako je njegov prijegele književnosti Crne Gore koncipiran u duhu dogmatskoga književnoistorijskog stereotipa i filološkog pozitivizma XIX. vijeka, dakle – na faktografskom toposu i regionalnome filološkom principu, on je ipak pod nacionalnijem književnim pokretom, kako se iz konteksta njegove monografije može razumjeti, podrazumijevao *tradicionalizam u izrazu i jugoslovensku ideju* kao osnovicu političke orijentacije. A tek za književni rad Crne Gore na kraju XIX. vijeka kazaće ispravno da predstavlja *reformnu akciju* u ostvarenju ka *širim (kohezionim i jugoslovenskim) vidicima*.⁵

Proučavajući u novije doba sistematski nešto više crnogorsku literaturu, književni historičar Milorad Stojović u svome skromnom pokušaju periodizacije te literature, razdoblje koje smo fiksirali naslovom ovoga dijela *Istorije*, odredio je kao *drugo i najvažnije poglavlje crnogorske književnosti*. Označio ga je, zapravo, kao period romantizma koji ovđe traje upravo do kraja XIX. vijeka. U taj vremenski okvir, koji slijedi od Njegoša do Prvog svjetskog rata, Stojović je uključio samo pjesnika Nikolu I. Petrovića Njegoša, Stevana Perovića Cucu, ali i narativna ostvarenja Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića, iako smatra da je taj period ostavio u našljeđe, osim njih, mnoga zanimljiva imena i djela. *Koliko god u sjenci Njegoša, kao nedostižnog ideala, i kralja Nikole od koga ,niko nije smio biti bolji', književni život u Crnoj Gori bio je dosta dinamičan. Mnoštvo listova i časopisa koji su izlazili u ovom razdoblju kao i zanimljiva prisutnost pisaca ,izvanjaca',⁶ uticali su na stvaranje izrazite književne klime koju*

⁵ Dušan Ivanić, *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976, 332.

⁶ Termini *izvanjci, nedomoroci, jabanci, inozemci* uobičajeni su za ljude koji su iz raznih krajeva pristizali na Cetinje, prevashodno iz političkih razloga, pa i da *riječu i djelom* pomognu književni, kulturni i prosvjetni prosperitet Crne Gore. Prema tome, u tijem izrazima ne bi trebalo da bude nikakvog prizvuka pežorativnosti.

*karakteriše epska, nacionalno-romantičarska raspjevanost, ali i interes za nove tokove u literaturi.*⁷

Na tragu Stojovićeve sintetičkog i veoma znalačkog određenja, savremeni književni teoretičar i književnik Čedo Vuković, pišući podrobniji antologijski uvod o crnogorskoj pripovjedačkoj prozi od Njegoša do 1918. godine, tvrdi da ta literatura stoji na razmeđu romantike i realizma: *Što se tiče same pripovjedačke proze, njene suštinske usmjerenosti, moglo bi se reći da je to bilo vrijeme dugog i laganog hoda od romantizma ka realizmu.*⁸ Vukovićevu određenju u prilog ide i teza Vida Latkovića da je crnogorski period u stvaranju Sima Matavulja osamdesetijeh godina XIX. vijeka na Cetinju, po primjenjivanom umjetničkom postupku, tj. metodu, *osobena faza* u razvitku ovoga proznog srpskog pripovjedača i da, po svojoj suštini, predstavlja takođe hod od *idealizma ka realizmu*.⁹

I u strogo selektivno-estetskom poetskom i antologijskom izboru građe iz druge polovine XIX. stoljeća, *Pleme za oblakom*, književnik Branko Banjević mišljenja je da *vrijeme devetnaestog vijeka* (u crnogorskoj književnosti – M. N.) *traje do prvog svjetskog rata (...), ako pod vije- kom podrazumijevamo odnose a ne kalendarsko vrijeme* i da u tom vremenu dominira mnoštvo pjesnika i pripovjedača romantičarskog i realističkog estetskog usmjerenja. U svom antologijskom prijedlogu Banjević je sintetički i diskurzivno, dijelom obradio, estetski ocijenio, mnoge nepoznate pjesnike poslije Njegoša.¹⁰

Polazeći od sličnog suda, Radoslav Rotković je takođe u sintetičkom *Pregledu crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918. godine* razdoblja romantizma i realizma okarakterizirao *usponom crnogorske književnosti*, odredio ih prema književnijem žanrovima i njihovim najrepresentativnijim predstavnicima pisane riječi. Književne stvaraoce i njihova djela, pa prema tome pjesnike, pripovjedače, dramske pisce i putopisce u drugoj polovini XIX. vijeka, pa sve do Prvog svjetskog rata, odnosno do

⁷ Milorad Stojović, *O periodizaciji crnogorske književnosti*, Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968, 231–232.

⁸ Čedo Vuković, *Pripovjedački koraci u Crnoj Gori*, predgovor u knjizi *Izviriječ – Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 11.

⁹ Vido Latković, *Prelazne forme od usmene ka pisanoj književnosti*, u knjizi *Narodna književnost*, I, Naučna knjiga, Beograd, 1967, 11.

¹⁰ Branko Banjević, *Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, predgovor u knjizi *Pleme za oblakom – Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 11.

1918. godine, Rotković je sveo pod period koji je metaforično nazvao *romantičnijem realizmom*.¹¹ Slično njemu, književni kritičar Sreten Perović, iako se posebno nije studioznije bavio književnijem pojavama ovoga vremena, intuitivno je za taj period crnogorske književnosti ponudio sociološku odrednicu – *etnički realizam*. Smatrajući da u okviru toga stilskog perioda treba proučiti etničke, etičke i nacionalne crnogorske osobenosti i relikte, Perović je istakao da se ponajviše ispoljavaju u vrhovima crnogorske literature: u književnom opusu Nikole I. Petrovića Njegoša, Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića te književnoj periodici druge polovine XIX. stoljeća.¹²

Snimljeno vremensko određenje i ponuđene koncepcije periodizacije crnogorskih književnih pojava šezdesetih godina XIX. i početkom XX. vijeka, iako je pokušano da se književnoistorijski, žanrovski i tipološki utemelji, promatrano iznutra u njegovom imanentno evolutivnom poetološkom i estetsko-istorijskom razvoju, ipak ne odražava u potpunosti pravo stanje stvari kako su to naznačili pomenuti književni proučavaoci. Ne odražava u potpunosti njeno tematsko-motivsko, žanrovsko i jezičko-stilističko određenje.¹³ Na taj je problem prvi put upozorio književni historičar Božidar Pejović: *Ako se problem periodizacije književnosti XIX vijeka u Crnoj Gori posmatra u kompleksnosti svih njenih činilaca i stvaralaca, i Crnogoraca i izvanjaca, i u kontekstu razvoja realističke književnosti kod naših naroda, može se doći do drugačijih stilskih određenja te književnosti, i do drugačijih predstava o književnim shvatanjima njenih pisaca*.¹⁴

Akceptirajući pluralističke sudove prijetodnijih književnih historičara, Pejovićevo je mišljenje najispravnije. On ga je u svojoj sintetičkoj studiji detaljnije raščlanio, aplicirajući svoje teze na cjelokupni književni opus toga vremena. Uzimajući u obzir najdominantnije književne žanrove crnogorskog romantizma, realizma i moderne (poeziju, prozu i putopisno-memoarsku literaturu) ni mi ne poričemo književno-povijesne i sociološke postulate koji su naznačeni kao etnička, etička, ili pak kao romantična i

¹¹ Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd, 1979, 587–654.

¹² Sreten Perović, *Problemi periodizacije crnogorske književnosti*, Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 1982, 315–319.

¹³ U književnoj istoriji i drugi proučavaoci pokušavali su problematizirati ova razdoblja. O tome detaljnije vidi u studiji: M. Nikčević, *Retrogradna poetika Vuka S. Karadžića i postnjegoševska narativna književnost* u Zborniku radova naučnog skupa *Vuk Karadžić i Crnogorci*, ICJJ, Cetinje, 2005, 57–75.

¹⁴ Božidar Pejović, *isto*, 149–150.

realistička vremenska stvarnost. Ovo stoga što u njima prepoznamo i vidimo specifične odrednice crnogorske nacionalne kulture, pa samijem tim i književnosti; vidimo njezine specifične komponente toga vremena. No, mi, ipak, smatramo da te komponente nijesu tako dominantno presudne da bi se pod određenijem oznakama *romantičnog* ili *etničkog/etičkog realizma*, mogli podvesti svi tematsko-motivski modeli, a još manje brojne stilsko-jezičke karakteristike toga dugog razdoblja. Prije bismo mogli reći da u najvećem broju slučajeva, kako poetskih tako pripovjednih i putopisno-memoarskih žanrova ovoga vremena, dominiraju elementi dokumentarizma, faktografsko-folklorna raznovrsna građa ekscerpirana i posvojeno posredovana iz (crnogorskog) narodnog života, iz crnogorske prošlosti i sadašnjosti, naravno velikijem dijelom transformisana i pretočena u složenije poetske i beletrističke individualne tekstove toga vremena. Daleko manje je književnost ovoga vremena obojena ideološkim i društveno-političkim značajkama, a mnogo više posredovana onijem svojstvima koji se označavaju narodnim životom i folklorom. Upravo zbog takve dominantne stilske matrice, proučavajući studioznije književno-pripovjedno djelo Stefana M. Ljubiše u interferentno-poredbenijem dodirima, susretima i prožimanjima s poetskim opusom Petra II. Petrovića Njegoša i njegovom tradicijom, upotrijebili smo u više navrata za ovaj cjelokupni stilistički kompleks sintagmatsku odrednicu *folklorni realizam*.¹⁵ Držimo, zapravo, da se brojne tvorevine crnogorske romantičarske poezije, a daleko više brojni žanrovi pripovjedne proze: pripovijetke, putopisne i memorske proze ovoga vremena, mogu podvesti pod naznačenu sintagmatsku i stilističku odrednicu nacionalnog poetičkog romantizma, a u prozi folklornog realizma. Ovo iz više razloga: ponajprije što čitavo razdoblje crnogorske književnosti druge polovine XIX. vijeka krije, ne samo u svome tematsko-motivskom, nego mnogo više u jezičkom izražajnom svijetu, obilje iznijansirane faktografske i folklorno-dokumentacione građe. Sve južno-

¹⁵ Odrednicu *folklorni realizam* upotrijebili smo za ovi vid proze. Nju je pod tim terminom tumačio i obrazlagao u više svojih radova Jovan Deretić, najpodrobnije u monografiji *Almanasi Vukovog doba*, Institut za književnost „Vuk Karadžić“, Beograd, 1983, 334–349, i u svojem djelu *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, 373–377. Inače se u crnogorskoj kritičkoj literaturi za ovi tip stilistički zasnovane proze javljaju i drugi termini: *romantičarski realizam* (Dr. Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd, 587–654; Isti, *Stara crnogorska književnost (Periodizacija)*, Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 1982, 305–309) i *etnički realizam* (Sreten Perović, *Problemi periodizacije crnogorske književnosti*, Isto, 315–319).

slovenske književnosti na prijelazu romantike i realizma, posebno srpska, hrvatska i slovenačka književnost, utemeljene su (kao i crnogorska literatura) na usmenijem modelima stvaralaštva. Otuda poezija i proza ovoga vremena izrastaju, prije svega, iz žive poetske narodnosne riječi, usmene epske narativne tradicije, usmene poezije i proze; običaja, obreda, kletve i tužbalice, anegdote i istorije, pa kao rezultat transformacionijeh procesa dobijamo svojevrsnu narodsku poeziju, folklornu pripovijetku i putopisno-memoarsku prozu, žanrove koje, istina, u zakašnjenju, po stilsko-jezičkoj orijentaciji, dokumentarnosti, faktografiji, imaju mnogo zajedničkih crta sa poezijom i prozom istorijsko-etnografske orijentacije najvećijeh predstavnika toga vremena – Ljubišinom pripovijesnom i putopisnom prozom, ali dijelom i s prozom Marka Miljanova Popovića, a osobito *Vukove škole romantizma i realizma* u srpskoj književnosti. Drugijem riječima, veliki broj predstavnika crnogorske poezije, pripovjedne i putopisne proze razvili su se, donekle, kao individualni stvaraoci, zahvaljujući samo tome što su ponikli na tlu Crne Gore đe je nedvosmisleno egzistirala usmena (narodna) književna tradicija, ponajprije epska pjesma, narodna priča, predaja, pošalica i anegdota. Dakle, egzistirali su oni poetski i folklorni narativni žanrovi, mikro i makro strukture u kojijema su kasnije srpski, pa i crnogorski stvaraoci realisti, našli osnovni predmet i oslonac svoga umjetničkog izraza i stvaranja. Istina, pisci ove orijentacije nijesu pretendovali da stvore visoke umjetničko-estetske tvorevine, univerzalna i svezremenska literarna poetska i narativna ostvarenja, zaokružene umjetničko-literarne svjetove. Naprotiv, težili su da svojom poetskom slikom, naracijom, faktom i dokumentom, praktičnijem savjetom, tendencijom, poukom, narodskom leksikom crnogorskog areala, deskriptivno obavijeste čitaoca o davno minulijem svjetovima, ili svjetovima koje su oni svakodnevno susrijetali, doživljavali, sagledavali i zapažali. Otuda u strukturi poetske deskripcije, pripovjedne naracije i putopisno-memoarskog toposa perioda folklornog romantizma i realizma kod većine stvaralaca nema jačijeh estetskih prodira, književno-estetske dubine, ali zato ima fiksacije poetskog detalja, istoricizma, *istinitosti*, folklornog dekora, prosvjetiteljstva, pouke, empirijskog didaktizma i sličnog.

Knjigom *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*¹⁶ M. Nikčevića prvi put je učinjen značajniji pokušaj da se u dijahronijskim

¹⁶ U podnaslovu je ova knjiga označena kao *Književnoistorijsko i tipološko određenje pripovijetke od 60-ijeh godina 19. vijeka do prvog svjetskog rata*. Ona predstavlja neznatno izmijenjen oblik doktorske disertacije što je odbranjena na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Veći dio poglavlja ovoga dijela književne istorije crnogorskog naroda zasnovan je upravo na rezultatima tjeih književnoistorijskih istraživanja.

okvir smjeste cjelovitije ne samo do sada poznata literarna imena, nego prevashodno i određene kulturno-istorijske pojave, kulturno nasljeđe i književni rezultati koji su i do sada zapažani, ali nijesu u punoj mjeri i cjelovitije sagledavani, odnosno malo su izučavani i književno-istorijski i sintetički približavani kulturnoj javnosti Crne Gore. A u tom dugom razdoblju od šezdesetih godina XIX. vijeka pa do Prvog svjetskog rata, kako smo utvrdili, stvara se u Crnoj Gori, prije svega na cetinjskomu Dvoru i oko njega, pa i mnogo šire u drugim sredinama, izuzetno povoljna duhovna klima. Crnoj Gori se, nakon oslobodilačkih ratova, pripajaju njezine novooslobođene teritorije. U njima se otvaraju osnovne i srednje škole, formiraju se mjesne i gradske čitaonice, organizuje se državno zakonodavstvo, formiraju se kulturno-umjetnička društva, otvaraju se pozorišta, pokreću se brojni listovi i književni periodični časopisi i slično. Riječju, razvija se književni, kulturni i naučni život. Uz to, nakon četiri stoljeća oživljava rad državnijeh štamparija. One svojom štampanom i pisanom riječju daju snažni impuls i zamah duhovnome i književnom stvaralaštvu. Stvara se, dakle, neka vrsta specifične dvorske (cetinjske) kulturne klime, njeguje se književnost i *lije-pa umjetnost* na Cetinju kao središnjoj i kontinuiranoj državnoj prijestonici. Takvom snažnom književno-kulturnom zamahu i razvoju svakako će doprinijeti i romantični impulsi brojnijeh književnih poslenika, tzv. nedomorodaca, izvanjaca i inozemaca – došljaka iz: Vojvodine, Srbije, Dalmacije, Bosne i Hercegovne, Austrije, Rusije i drugih krajeva južnoslovenskih naroda iz okruženja. Oni su, zbog nedostatka domaće (crnogorske) inteligencije, počeli pristizati u Crnu Goru još prije Petra I. i Petra II. Petrovića Njegoša, a po brojnosti i kulturno-prosvjetnom aktivnosti naročito su pristizali i bili stvaralački, duhovno i društveno aktivni u svijem institucijama crnogorskog kulturnog života u vrijeme vladavine knjaza Danila, a osobito u periodu knjaza/kralja Nikole I. Petrovića Njegoša.

Ostavimo li za sada po strani najvažnije pisce u ovom razdoblju koji su udarili pečat vremenu – Nikolu I. Petrovića Njegoša, Marka Miljanova Popovića i Stefana M. Ljubišu, u Crnoj Gori se u tom razdoblju afirmisao ne mali broj drugih književnih stvaralaca – pjesnika i pripovjedača, dramskih pisaca, putopisaca i književnoistorijskih pručavalaca cjelokupnoga književnog života. Osim Stevana Perovića Cuce, koji je više svojim tragičnim životom obilježio ovo razdoblje, spomenimo u prvoj stvaralačkoj fazi do osamdesetih godina XIX. vijeka istaknutog vojvodu i pjesnika Mirka Petrovića, pripovjedača Marka Miljanova Popovića, ideologa i pjesnika integracionalnog južnoslovenstva Jovana Sundečića,

a poslije osamdesetih godina *sazrijeva čitava jedna grupa pjesnika, ali su najviše književno oformljeni i za taj period najkarakterističniji Jovan Popović Lipovac i Filip Kovačević i drugi*. Poslužimo se kritičkijem riječima istoga autora: *ovaj je period do osamdesetih godina dao najjače književne ličnosti, u čijem djelu ćemo naći najviše domete naše literature u drugoj polovini devetnaestog vijeka*.¹⁷ Prema tome, upravo ovi pjesnici, s najvećijem proznim piscima stilske formacije realizma Stefanom M. Ljubišom, Markom Miljanovijem Popovićem, Nikolom I. Petrovićem i Stevanom Perovićem Cucom, čine razdoblje romantizma i realizma složenijem, u svom opsegu i bogatstvu, raznovrsnosti i razgranatosti veoma kompleksnim. Njihovo stvaralaštvo, iako novijim kritičkijem izdanjima do sada nije estetički cjelovito valorizovano i prosuđeno, značilo je, u stvari, i po širini i zamahu, i po žanrovima, oblicima i strukturama, i po tematsko-jezičkim rasponima, izuzetni kvantitativno-književni rast crnogorske literature od Petra II. Petrovića Njegoša do pojave modernijih književnih ostvarenja. Ona su se snažnije afirmisala u osvitu XX. stoljeća, poput pjesnika Borislava Sl. Minića, koji je modernije izrazio senzibilitet svoje epohe u pjesmi *Borba sa šakalom* (1913)¹⁸ – tvorevini koja će činiti, u stvari, poetski temeljac između romantizma i realizma prema stilskim poetskim obrascima moderne i međuratne književnosti. Književna tradicija je, dakle, supstituisala u ovome dugom razdoblju i *velike* i *male* književne stvaraoce. A upravo kad se vremenu koje nas zanima približimo tako da svojijem pogledom možemo obuhvatiti ne samo velike nego i male pisce, kao i sve ono što je činilo stvarni, svakodnevni život književnosti, tek tada će nam se književni reljef epohe pojaviti pred očima u svekolikome svom bogatstvu, razgranatosti i međusobnoj isprepletenosti. *U takvom okruženju i u takvoj književnoj tradiciji i ovi vrhovi neće izgubiti ništa od svojih umjetničkih visina, nego će naprotiv izgubiti mnogo više od svoje samoniklosti, usamljenosti i božanske nepristupačnosti*.¹⁹

Među brojnijem i raznovrsnim tvorevinama ovog razdoblja, u kojemu se, dakle, integriše i prelijeva, i u svjetskoj i u crnogorskoj književnosti, nekoliko različitijih stilskih formacija, svakako je vrlo značajna uz

¹⁷ Branko Banjević, *isto*, 11.

¹⁸ Pjesma *Borba sa šakalom*..., potpisana pseudonimom Sl. Gor., objavljena je u godišnjaku *Zeta* 1913. godine. Premda je u nauci preovladalo mišljenje da je njezin autor Borislav Sl. Minić, postoje indicije koje upućuju na mogućnost da se iza toga pseudonima krije pjesnik Mićun M. Pavičević. – Primjedba priređivača.

¹⁹ Milorad Nikčević, *Crnogorka književnost na stramputici Bolonje* (Pogledi i stavovi u matičnoj zemlji), u knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, 244.

prigodnu rodoljubnu i romantično-nacionalnu ekstatičku poeziju, afirmacija crnogorske pripovjedne proze.²⁰ Pripovjedna se proza ponajčešće, kao najdominantnija narativna vrsta, publikovala u ondašnjem zvaničnim političkijem i serijskim listovima koji su izlazili u književno-kulturnijem središtima Crne Gore – na Cetinju i Nikšiću. Na ovom mjestu ih samo pomenimo: *Crnogorac*, *Glas Crnogorca*, književni listovi, almanasi, kalendari i časopisi: *Orlić*, *Crnogorka*, *Zeta*, *Nova Zeta*, *Luča*, *Književni list*, *Prosvjeta* i *Dan*. Njima se pridružuju glasila i publikacije koje su izlazile u drugijem, novooslobođenim centrima Crne Gore: *Nevesinje* i *Onogošt*, te časopisi iz primorskog dijela Crne Gore: *Srpski magazin*, *Grlica*, *Zeta* i *Boka*. Stvaralačka produkcija crnogorskih književnika je bila veoma respektabilna i vrlo zapažena za ono vrijeme. Poezija i proza je objavljivana i u kulturnijem centrima van Crne Gore, posebno u srpskijem, bosanskim i hrvatskijem glasilima: *Delu*, *Brankovom kolu*, *Javoru*, *Bosanskoj vili*, *Sarajevskom listu*, *Srpsko dalmatinskom magazinu*, *Braniku*, *Srpskom književnom glasniku* i drugijem. Na njihovim stranicama javili su se, pored prilježnijih i već afirmisanih saradnika Vuka S. Karadžića: Vuka Vrčevića, Vuka Popovića, Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, i najnoviji stvaraoci crnogorskoga kulturnog kruga: Luka Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija Jovićević, Đuro T. Perović, Marko Dragović, Jovan F. Ivanišević, Radovan Perović Tunguz-Nevesinjski, Ilija Zlatičanin, Nikola Kujačić-Korjenić, Petar M. Luburić, Simo Šobajić, Milutin Tomić, Risto M. Popović-Čupić, Ilija N. Hajduković, Borislav Sl. Minić, Dušan S. Đukić, Nikola P. Škerović i mnogi drugi. U istijem časopisima su sarađivali, istina nešto manje, i predstavnici književnosti primorskog i pljevaljskog književnog kruga: Vicko Tripković-Podnopoljski, Srećko Vulović-Peraštanin, Niko Đ. Vučetić-Bokeljski, Veljko Radojević, Dionisije Miković, Aleksandar Lj. Mitrović, Marko Car (Primorci), zatijem Marko S. Popović, Stevan Samardžić (Pljevljaci), Lazar Komarčić (Sandžak) i drugi pjesnici i pripovjedači koji su s prijetodnijem piscima, bez obzira na to što su djelovali u drugačijim kulturno-ambijentalnijem uslovima, činili jedinstveni literarni organizam – *korpus crnogorske nacionalne književnosti romantizma, realizma i moderne*. Neki su se od spomenutih pisaca oglasili čak i zaseb-

²⁰ Pod pripovijetkom podrazumijeva se sve ono što se ustalilo kao narativna prozna vrsta: propovijetka, tj. novela, kratka priča (crtica), pošalica i anegdota kao najkraće prozne narativne vrste. U ovom posebnom poglavlju ovog temata dodirivaćemo se i drugih prijelaznih narativnijih formi – žanrova koji se nalaze na graničnome području između književnosti i drugih naučnih disciplina (istorije i etnografije), kao što su: putopisi, memoari i ostali diskurzivni oblici.

nijem zbirkama poezije i proze. No, gotovo svi ti poetski i pripovjedni žanrovi koji su pojedinačno objavljivani u periodičnijem, odnosno dnevnim publikacijama u Crnoj Gori i van nje, ponovno su sabirani u zasebne poetske i pripovjedne zbirke. Tako na ovom mjestu, osim poznatijih zbirki poezije, ističemo samo malo poznate autore i zbirke njihovih pripovjedača: Marko Dragović objavljuje *Seobu gospodara crnogorskoga Ivana Crnojevića sa Riječkog grada na Cetinje 1485. godine* (1885), Marko S. Popović *Sve za narod* (1894), Luka Jovović – *Pripovijetke iz crnogorskog života* I (1895) i II (1906), Mihailo Vukčević – *Razgovori bezazlena svijeta sa crnogorskih posjedaka* (1900), Risto M. Popović-Čupić – *Crnogorke* (s. a.), Jovan F. Ivanišević – *Vragolije Vuka Zločevića* (1902), Krsto V. Marković – *Pjesme i priče* (1903), Veljko Radojević – *Pripovijetke iz bosnijske prošlosti* (1904), Savo P. Vuletić – *Proste duše* (1905) i *Naši ljudi* (1910), Stevan J. Samardžić – *Iz naše nahije* (pripovijetke i slike), I (1907), Radovan Perović Tunguz-Nevesinjski – *Goršakinje* (1905) i *Sa orlovskih krševa* (1914), Ilija N. Hajduković – *U časovima odmora* (1912), Simo Šobajić – *Iz kršnog zavičaja* (s. a.), Petar M. Luburić – *Jauci iz zemlje zlata* (1916), Ilija Zlatičanin – *Šareni svijet* (1919), Milutin Tomić-Nikac od Rovina – *Nagorkinje* (Priče iz crnogorskog života) (1914), *Đetići u parlamentu* (s. a.) i *Stradanje Isusa Nezarećanina* (s. a.), Marko Car – *S bojnog i ljubavnog polja* (1904), *Primorke* (1911) i druge.

Primjetan je, dakle, veći broj narativnih stvaralaca i njihovih tvorina koji su se afirmisali u ovome dugom razdoblju, ali osim Nikole I. Petrovića Njegoša, St. M. Ljubiše i M. Miljanova – ne izdvaja se nijedan pjesnik ili pripovjedač koji bi ovđe mogao biti predmetom zasebnog proučavanja i književnoistorijskoga valorizovanja. No, iako ćemo u *Istoriji crnogorske književnosti* pratiti u sintetičkom dijahronijskom i sinhronijskom rasponu romantizma, realizma i moderne, brojne književne pojave i stvaraoce, pokušaćemo, ipak, da u književnoistorijskoj, analitičkoj i sintetičkoj ravni sagledamo prvjenstveno književni život stvaralaca *cetinjskog književnog kruga* – pjesnike, pripovjedače i stvaraoce putopisne proze – predstavnike pisane riječi koji na neki način, svi zajedno, svojijem tematsko-motivskim i leksičko-semantičkim rasponima u okviru crnogorskoga jezika, čine autentičnu i koherentnu homogenu literarnu cjelinu crnogorskog književnog korpusa romantizma, realizma i moderne. Dakle, bez obzira na kvantitet opusa pjesnika, pripovjedača i putopisaca ovoga perioda, njihovo književno djelo zajedno će činiti jedan literarni život, duhovnu klimu i stvaralačke pokušaje kako bi se u šenci majstora pripovjedne

riječi Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, Sima Matavulja i, donekle, pripovjedača koji su prevedeni iz zapadnoevropskoga, i posebno ruskog književnoga kruga, tvorački iskazali i drugi *minorniji* i *manji* sa željom da odraze sebe i svoje vrijeme poetskom i pripovjedno-narativnom formom. Otuda ovaj cjeloviti temat istorije književnosti, sagledan u tom kontekstu i shvaćen u tom svijetlu, ima svoju naučnu književnoistorijsku zasnovanost, naučno opravdanje, bez obzira na književno-umjetnički doseg i razvijenost poetskih, pripovjednih i putopisno-memoarskih tema, motiva i oblika tih stvaralaca. Nastojaćemo da u svjetlosti pluralističkih metodoloških pristupa osvijetlimo najbitnije elemente, književno-kulturna i tipološka svojstva, strukturne kategorije, kako poezije tako i pripovjedačke književnosti ovog perioda. Drugijem riječima, želja nam je da književno-istorijskim, interpretativnijem, analitičko-kritičnim i drugijem metodama, raščlanimo najvažnije elemente poetskih pojava, pripovjedaka i putopisnu prozu – žanrove koji su se u ovome dugom razdoblju razvijali i nametnuli kao dominantni u Crnoj Gori. To činimo tijem prije da bismo, takvim metodološkim postupcima i proučavanjima, došli do pouzdanih sudova i primarnijih zaključaka, sinteza o književno-estetskim vrijednostima, kako same poezije tako i proze, toga razdoblja. Prema tome, pozabavićemo se, prevashodno, genezom i tokovima razvoja nastanka crnogorske poezije i proze. Pokazaćemo u književno-istorijskoj dijahroniji brojne autore i njihove poetske i pripovjedne tvorevine, odnosno njihove tematsko-motivske i, donekle, izražajne elemente i raspone, te odnose, susrete i dodire s usmenom književnošću; žanrovske strukture i oblikovni *procédé*, tj. poetološke i narativne postupke. Ovo sve radi toga da u završnici utvrdimo razvijenost, umjetničku prirodu i doseg crnogorske književnosti druge polovine XIX. i prvijeh decenija XX. stoljeća.

Poetski tokovi crnogorske književnosti se i u ovom periodu nadodaju na Njegoševu poetsku zbilju, ali ne i na Njegoševe estetske, filozofske domete. Njegoš je svakako i začetnik struktura pripovjedne proze u crnogorskoj književnosti. Zapravo, njene prve klice i osnovne narativne motive u Crnoj Gori srijetamo još u prednjegoševskom periodu,²¹ u *nadvremen-*

²¹ Pod *prednjegoševskim periodom* podrazumijeva se cjelokupna književna produkcija koja je nastala na tlu Crne Gore do sredine XIX. vijeka, odnosno do pojave Njegoša. U taj književno-kulturni korpus ulaze poznati književni radovi autora čiji su tekstovi sabrani u vrijednoj antologiji *Prednjegoševsko doba* (Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1963). Danas se s pravom ističe da se čitavo bogatstvo crnogorskog književnog nasljeđa pod periodom *prednjegoševskog doba* ne može imenovati ovom sintagmom. Ovo iz razloga što bi ta odrednica nužno upućivala na zaključak da je sve ono što je ovdje (u Crnoj

skim glasovima – kako ih nazva Čedo Vuković,²² u žanrovskom vrstama i strukturama koje se definišu, prema teoretičaru Andre Jolesu (Andre Jolles), kao *jednostavni oblici*²³. To su: kratke forme anegdota i legendi, mitovi, memorabile, poslovice, pisma, poslanice i dr. epistolarne forme, te razni zapisi javnoga i privatnog karaktera, testamenti, zavještaji, zapisi o odmazdama, dokumenti pravnog karaktera o suđenjima i mirenjima, iz kojih se tokom vremena začela pripovjedna forma *skaza*; žalbe, molbe, šedočanstva i prozni zapisi o sporovima, zgusnute aforističke izreke, dijaloške narativne konfrontacije, pošalice, pričalice i rugalice – *prijelazne i preknjiževne forme*²⁴ koje su bile integralni dio duhovne stvarnosti ratničko-herojske sredine crnogorskoga područja. Prema tome, iz takvih neoformljenih i “amorfnih” oblika, na osnovama i u rasponima usmene narodne književnosti, razvije se u drugoj polovini XIX. vijeka pisana, tzv. umjetnička pripovijetka. Njenu genezu i strukturu srijetamo prvi put upravo kod Njegoša, u njegovijem satirično-simboličnim naslovima *Žitije Mrđena Nesretnikovića* (1837) i *San na Božić* (1837). Kako se u narednom vremenu oblikovno razvijala i sadržajno granala, pripovijetka je suštinski, tematski i motivski, žanrovski, jezičko-stilski, najviše vezana za period prijelaza književnosti od romantizma ka realizmu. Ponajviše je, zapravo, stvarana u zadnje dvije decenije XIX. i početkom XX. vijeka. Otuda pripovijetka ovoga perioda ima sve odlike i tipološka svojstva književnosti romantizma i realizma, mada se unutar nje (tek krajem prve decenije XX. vijeka) uočavaju i izdvajaju elementi književnosti moderne, o čemu će takođe biti riječi u ovom istorijskom prijelazu.

Preostaje nam, dakle, da crnogorsku pripovjednu prozu od šezdesetih godina XIX. vijeka do I. svjetskog rata, kao najznačajniji književni fenomen ovoga razdoblja, žanrovski i tipološki odredimo. Ali u isto vrijeme

Gori – M. N.) stvarano prije Njegoša bilo samo priprema za njegovu pojavu, odnosno da je nedovoljno stvaralački individualizirano i estetski vrijedno, te može jedino da se održi kao hrestomatični mozaik na čijem tanušnom fonu izrasta gorostasna figura pjesnika i mislioca Njegoša. A to ne bi bilo ni istinito ni pravo, ne samo zato što je evidentno da crnogorska književnost ne počinje Njegošem niti se njime završava... (Vidi: Sreten Petrović, cit. članak, 317). No, bez obzira na održivost ove teze, mi ćemo se, ipak, iz već ustaljenih razloga, služiti i nadalje u ovoj istoriji tradicionalnim određenjem – *prednjegoševsko doba*.

²² Čedo Vuković, *isto*, 11.

²³ Vido Latković, *isto*, 11.

²⁴ Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture* (Književne studije i metodički prilozi), NIRO „Školska knjiga“, Zagreb, 1982, 11.

potrebno ju je u kontekstu njenoga književnoistorijskog razvoja, posmotriti i u odnosu prema drugijem južnoslovenskim i nacionalnijem književnostima, prije svega prema srpskoj i hrvatskoj. Ovo radi toga, kako rekosmo, da se utvrdi ne samo stepen žanrovske, oblikovne, jezičko-stilske i tipološko-umjetničke razvijenosti, nego i da se vidi u kojoj je mjeri bilo dodira, istorijskoga suodnosa, susreta i prožimanja među tijekom južnoslovenskim kontaktnijem literaturama istoga pravca i umjetničko-estetske orijentacije. Toga zbližavanja, međusobnog dodira, kontakata, refleksa i prožimanja svakako je bilo. A njima su doprinijeli, među ostalima, stvaraoci – pjesnici i prozaisti izvanjci, npr. ideolog i pjesnik južnoslovenskog integralizma Jovan Sundečić, Simo Matavulj, Simo Popović, Jovan Pavlović, Ljubomir Nenadović, Ivan Mažuranić, Dušan S. Đukić, Borislav Sl. Minić i mnogi drugi koji su svojijem ostvarenjima u Crnoj Gori dali značajni doprinos i poetskoj i pripovjednoj književnosti u periodu koji se ovđe obrađuje. I ta pitanja, kao i niz drugih problema, ulaziće u krug naših književnoistorijskih istraživanja u ovom tematu crnogorske književnosti. Naravno, njima ćemo na kraju pridodati i one začetke književne kritike, pokušaje konstituisanja književne naučne misli kroz čiju se optiku nastojala sagledavati i estetski vrjednovati književnost ovoga dugog perioda.

I na kraju: *Istorija crnogorske književnosti* ovoga perioda ne obuhvata samo literarne vrhove kakvi su S. M. Ljubiša, M. Miljanov i Nikola I. Petrović, već i „drugorazredne“ pisce. Takvi „drugorazredni i mali“ pisci dominiraju periodom o kojemu je riječ i stoga su ovđe morali naći mjesto. Njihovi žanrovi su prisutni upravo onoliko koliko je u cjelokupnoj toj književnoj produkciji prisutan crnogorski jezik, koji je bio dominantan i presudan kao vid nacionalnoga samoizražavanja crnogorskog naroda. U cijeloj toj crnogorskoj literaturi dominira, osim bogate crnogorske leksike i semantike, i svijet tematskog istoricizma, didaktizma, folklorizma – postulati koji vladaju duhom toga doba u Crnoj Gori. Svojijem sadržajima, temama i motivima, jezičkim izrazom, i poezija i pripovijetka ovoga vremena je najuže vezana uz sve bitne osobine crnogorskoga sveukupnog duhovnog i nacionalnog života u drugoj polovini XIX. i početkom XX. vijeka, pa ih je zbog toga ponajprije trebalo posebno izdvojiti, proučiti i samostalno vrjednovati. A veličina „malijeh“ stvaralaca ogleda se prevashodno u tome što su bili priprema za velike.

POLITIČKI I DRUŠTVENI OKVIR NASTANKA KNJIŽEVNOSTI

Književno-kulturna središta

U ovom poglavlju obrat ćemo pažnju na glavne činioce formiranja stvaralaca – pjesnika, pripovjedača i putopisaca, tj. na uslove iz kojih su oni ponikli. Daćemo sumarnu skicu društveno-političkih, prosvjetno-kulturnih i književnih prilika u Crnoj Gori od šezdesetih godina XIX. vijeka do Prvog svjetskog rata. Ovo je nužno učiniti radi toga da bismo videli s kakvim su se društvenim, književnim i kulturnim zbivanjima susrijetali. Stvaraocima poetske, pripovjedne i putopisno-memoarske književnosti, druge polovine XIX. i početkom XX. vijeka nijesu bile nepoznate stvari ni oko organizovanja školstva, pozorišta, širenja kulture, poimanja nauke, izdavanja i štampanja periodičnijih publikacija – prosvjećivanja uopšte. Ujedno, iskustva i saznanja koja su sticali stvaraoci morala su imati nekog dubljeg odjeka na njihovu prijemчивost, a mnogo više je uticao društveno-istorijski kontekst, ponajprije što je jedan dio stvaralaca pisane riječi živio, djelovao i duhovno se formirao u onome dijelu crnogorskog naroda koji se više od četiri vijeka nalazio pod vlašću raznih tuđinskih gospodara, a drugi je dio živio i stvarao u *crnogorskom zbjegu*, *vojničkom logoru*, crnogorskom *Araratu*, tj. sredini s drugačijim okolnostima; u dijelu Crne Gore koja je bila faktički slobodna, ali *odasvud stiješnjena*. U sastavu Turske Carevine bili su zadugo djelovi Donje Zete, Brda, južni dio Crnogorskog primorja i dr., koji su pripadali Skadarskome sandžakatu, odnosno pašaluku, kao i djelovi Gornje Zete koji su ulazili u sastav Hercegovačkoga sandžakata, docnije pašaluka. U sastavu Mletačke Republike, još od prvih decenija XV. vijeka, nalazili su se djelovi Crnogorskog primorja (Boke Kotorske), sve do 1797. godine, a zatijem u sastavu Austrije, kratko vrijeme Francuske, Crne Gore kao domicilne zemlje, pa opet Austrije, odnosno Austro-Ugarske.

Stanovništvo pod tuđinom nije nikad kidalo, i pored nasilne razjedinjenosti, asimilatorskih težnji od strane neprijatelja, svoje prirodne istorijsko-etničke veze s crnogorskim narodom. Naprotiv, građanstvo u Primorju, koje je bilo ekonomski dobro razvijeno, sve vrijeme prisustva tuđinske vlasti, bilo je snažan oslonac Crnogorcima, a i samo je, uz njih, učestvovalo u odbrambenijem i oslobodilačkim borbama. Taj je dio naše zemlje, tokom nekoliko stoljeća, za Crnogorce značio jedini prozor u svijet. Sa svih strana stiješnjeni neprijateljem, teško dostizni u svojim klanima i planinama, Crnogorci su iz slobodnoga dijela jedino preko Primorja

mogli održavati trgovačke, kulturne, političke, pa i prosvjetne veze i kontakte s mnogo razvijenijim zapadnoevropskim narodima i civilizacijama mediteranskog tipa. Ali ne samo oni, nego i dio našeg stanovništva koje je ulazilo u sastav Turske, vodilo je gotovo stalne borbe s Turcima, u želji za oslobođenjem i ujedinjenjem u cjelovitu zajednicu. Cetinje je rano postalo, a nešto kasnije i Nikšić, glavno središte ne samo političkoga i administrativnog nego i kulturno-književnoga i prosvjetnog žarišta. Uz to, postalo je mjesto okupljanja i dogovaranja za zajedničku borbu brđanskih, hercegovačkih i primorskih plemena. Ušljed zajedničkih potreba i interesa tih plemena, kao upravno-administrativnih, teritorijalno-političkih jedinica, tokom vremena razvila se uzajamnost, međusobna povezanost, upućenost jednih na druge.²⁵ To je jedinstvo naročito uzrijevalo i dolazilo do izražaja u periodu Petra I. i Petra II. Petrovića Njegoša, odnosno snažno se ispoljavalo sve do konačnoga oslobođenja i ujedinjenja crnogorskih plemena, u vrijeme njihovih nasljednika, knjaza Danila i Nikole I. Petrovića Njegoša.

Vrijeme druge polovine XIX. i prvijeh decenija XX. vijeka u Crnoj Gori, gledano društveno-politički, karakteristično je po mnogo čemu. Taj su postnjegoševski period ispunila svojom vladavinom dva crnogorska vladara: knjaz Danilo i knjaz/kralj Nikola I. Petrović Njegoš.

U prvom periodu (60-ijeh i 70-ih godina XIX. vijeka) opštu političku strategiju i pečat vremenu u Crnoj Gori daju knjaz Danilo, odnosno njegov brat, otac knjaza Nikole, veliki vojvoda Mirko Petrović, te pojedini njihovi plemenski glavari. Oni su se zalagali da se Crna Gora izbori za samostalnost, za međunarodno diplomatsko priznanje i da, najzad, objedini svoje davno otrgnute krajeve. Ohrabreni vojnim uspjesima, bitkom na Grahovcu (1858), i još više uspješnom suprotstavljanju prvom Omerpašinom pohodu (1862), knjaz Danilo i vojvoda Mirko Petrović uspijevaju, uz pomoć velikih sila, osigurati priznanje i nezavisnost svojih državnih granica. Ujedno, njihova su nastojanja usmjerena i na to da Crna Gora samostalno i politički djeluje. Težili su dalje da se otrgnu i liše zavisnosti i dojučerašnjega krutog patronata Rusije i drugih sila, koje su joj u prošlosti vezivale ruke. Zbog toga se knjaz Danilo naslanja isključivo na one snage u zemlji koje su mu mogle najviše pomoći da učvrsti i ostvari svoje državničke ciljeve. Takvu je politiku, uz njega, sprovodila i *plejada plemenskih glavara*, koji su se već u ratnim pohodima potvrdili kao vojskovođe i izdigli kao *narodni pametari*; ljudi koji su svoje pregalaštvo, iskustvo, sve svoje duhovne i fizičke sposobnosti, podvrgavali najvišijem

²⁵ Simo Šobajić, *Crna Gora i Crnogorci*, u knjizi *Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927, 14.

ciljevima – domovini, narodu i slobodi. Njima je pripadao Marko Miljanov Popović, a i drugi, manje-više poznati, glavari, ljudi koji će i svojom pisanom, poetskom i proznom riječju ostaviti spomen o svome vremenu i tijekom historijskim ličnostima. Da bi suzbio plemensku podijeljenost, samovolju i ojačanu moć pojedinih plemenskih autoriteta, knjaz Danilo sve više jača organe centralne vlasti. Značajan doprinos tijekom težnjama je i donošenje *Opšteg zemaljskog zakonika* (1855). Prema tome, uz stalne borbe s neprijateljem, osnovne karakteristike društveno-političkoga života na unutrašnjem planu zemlje, u vremenu od 80-ih godina XIX. vijeka, su: stvaranje modernoga državnog organizma (umjesto dotadašnje djelimične plemenske razjedinjenosti), modela u kojemu se ostvarivala moć potpuno svjetovne nad tradicionalnom vladavinom ranijih zborova, kakva je bila izražena za vrijeme Petra II. Petrovića Njegoša i njegovijih prijetihodnika.

Započetu strategiju i osmišljenu politiku, poslije ubistva knjaza Danila, nastavlja njegov sinovac, knjaz i kasnije kralj Nikola I. Petrović Njegoš. On će ispuniti, gledano historijski, vrijeme poslije 80-ih godina sve do propasti crnogorske državne samostalnosti 1918. godine. I on je, kao i njegov prijetihodnik, već od samog početka vladavine suočen s neprestanim napadima Turaka pod vođstvom Omer-paše Latasa. Zapravo, zbog moralne i vojničke podrške i pomoći hercegovačkim ustanicima, Crnogorci su protiv sebe ponovo izazvali Turke. Iako napadani s mnogo nadmoćnijom vojskom, oni su uspješno odolijevali napadima, sve dok nije, na intervenciju Rusije, sklopljen mir između Crne Gore i Turske, na Rijeci Crnojevića, septembra 1862. godine.

Nedugo poslije toga, knjaz Nikola je sa reorganizovanom vojskom ušao u otvoreni sukob sa Turskom. Crnogorci su tada izvojevali odlučujuće pobjede na Vučjem Dolu, Fundini, Medunu, Trijepči i kod Spuža. Tijekom vojnim operacijama konačno su oslobođeni Nikšić, Bar, a nešto kasnije i Ulcinj. Ubrzo je, od strane i onijeh velikih sila koje je do tada nijesu priznavale, Berlinskijem kongresom (1878), Crnoj Gori priznata nezavisnost i teritorijalno je proširena oslobođenim krajevima i gradovima: Podgorica, Spuž, Nikšić, Kolašin, Žabljak, Bar i Ulcinj. Prema tome, vrijeme knjaza Danila i Nikole I. Petrovića je lanac neprekidnih grozničavih borbi i pogibija. *To je vrijeme kad se jedan mali narod razapinje između velikih htjenja, napora i potreba, tražeći sebe i svoje mjesto pod oporim balkanskim suncem, žudeći ujedno za jugoslovenskim zajedništvom. Ujedno, to je vrijeme nešto izrazitijeg raslojavanja crnogorskog društva, osobito oko*

*razmeđa dva vijeka.*²⁶ Ovaj period vladavine knjaza Nikole I. Petrovića, kako piše Branko Banjević, predstavlja konsolidaciju stečenoga i neku vrstu početka unutrašnjeg društvenoga raslojavanja na modernijim, klasnim osnovama. Po njemu, crnogorska buržoazija tada pokušava da iskoristi opšte raspoloženje balkanskijeh naroda protiv Turskog Carstva, da ugled koji je Crna Gora imala u toj borbi iskoristi za dovođenje knjaza Nikole za cara Balkana. Te svoje *balkanske pretenzije* ona je kasnije svela na djelove Srbije, Albanije i Hercegovine. U početku su takve pretenzije mogle izgledati i realne, ali kako je vrijeme odmicalo, velike sile, zainteresovane za ovaj prostor, koje su Crnu Goru uzimale kao oslonac svojijeh interesa, sve više su se udaljavale, tražeći nova uporišta svoje spoljne politike. I nalazile su ih. *To je vrijeme početka građanskog života u Crnoj Gori i opšteg napretka, ali isto tako i vrijeme dubokog raskoraka između njene moći i pretenzija vladajućih struktura, između njenog stvarnog interesa i grandomanskih želja dvora.*²⁷ No, ipak, bio je to veliki period napretka i procvata Crne Gore!

Napredak u privrednome životu zemlje ispoljio se, u prvom redu, u unaprjeđivanju zaostale poljoprivrede, zanatstva i sitne trgovine. Osvajanje novijeh područja istovremeno je značilo i dobijanje novijeh obradivih površina. Time su se sve više stvarali i povoljniji uslovi za razvitak i unaprjeđenje zaostale privrede, i to ne samo zanatstva i trgovine, nego donekle i industrije. Rađaju se, iako u povojima, prva preduzeća drvne industrije, zatijem rudarstva, tj. iskorišćavanja sirovina rudnoga blaga. Uporedo s tim, populacija stanovništva sve više raste, osobito se naseljavaju sela, usljed čega dolazi do sve veće prenaseljenosti. Stoga je dolazilo do čestih socijalno-ekonomskih migracija stanovništva. Te migracije su, s vremena na vrijeme, bile izražajnije, naročito krajem XIX. i početkom XX. vijeka. Iseljavajući se, u potrazi za blagostanjem, rudom i hljebom, Crnogorci sa čežnjom i tugom odlaze u pečalbu, ponajviše u prekookeanske gradove Amerike. Australije, Kanade i razna druga mjesta evropskijeh zemalja.²⁸ Naravno, te pojave socijalno-ekonomske krize i nejednakosti, kao i druge (poput pljačke, prijevara, gladi i zelenašenja) fiksiraće pojedini stvaraoci u svojoj prozi. Osobito se u tome ističu pripovijetke Petra M. Luburića, Sima Šobajića i Borislava Sl. Minića.

²⁶ Vuković Čedo, *isto*, 8.

²⁷ Branko Banjević, *isto*, 9.

²⁸ Đorđije Đoko D. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003.

Razvoj privrednoga života u drugoj polovini XIX. vijeka u Crnoj Gori omogućio je ubrzani prosperitet prosvjetnog i književno-kulturnoga života od 60-ih godina do Prvog svjetskog rata. To je vrijeme kada se otvaraju nove škole, pokreću politički, stručni i književni listovi, almanasi i kalendari, pa i druge periodične i književne i serijske publikacije. Riječju, Crna Gora se, nakon proširenja granica, sve više uzdiže na duhovnom planu. Cetinje, nekad duhovna i svjetovna prijestonica Crnojevića države, postaje, kao i neki drugi gradovi (poput oslobođenog Nikšića), ne samo političko-administrativno središte nego prosvjetni i književno-kulturni centar zemlje, pa čak, u isto vrijeme, i jedan od vodećijih centara južnoslovenskih naroda.²⁹

Poznato je u književnoj i prosvjetnoj istoriji da je knjaz Danilo, iako u vrlo teškim uslovima svoje kratke vladavine i stalnim napadima Turaka, započeo preobražaj Crne Gore na prosvjetnome, književnom i kulturnom planu.

Polazeći od ideje širenja i izgradnje narodnijeh škola, koje je počeo otvarati njegov prijetodnik Petar II. Petrović Njegoš, knjaz Danilo je nastojao da tu ideju pretoči u stvarnost. Zato, od prvijeh dana intenzivno radi na podizanju škola, širenju prosvjete u zapuštenijem i zaostalim selima. Obustavljajući dijelom izvršenje Njegoševa testamenta, knjaz Danilo se odlučuje, piše Vuk Popović u pismu Vuku Stefanoviću Karadžiću, da iz sredstava, namijenjenijeh čak rodbini, pokrije i druge potrebe koje su *zadušnije i preče*. Među tim prečim potrebama navodi se, prije svega, stvaranje nekoliko novijeh četvororazrednih škola, opravka postojećijeh puteva, podizanje crkava i bogomolja i pomaganje nevoljnih familija u vrijeme gladi.³⁰ Ističe se nadalje i to da se knjaz Danilo zanosio da *udari mali danak na sve Crnogorce prema imanju*, kako bi od tjeih sredstava otvorio nove škole, a ujedno obnovio prelivenu štampariju, nabavio nova slova i ljude za taj posao, kao i da bi izradio nove puteve i po *bezvodnijem plemenima vode*. A na polasku za Rusiju, on daje obećanje svojijem saplemenicima da će po povratku otvoriti višu školu i *muziku lijepu zavesti u njoj*.³¹ U kratko vrijeme njegove vladavine, otvorene su škole u Brčelima, Njegušima, Čekličima, Predišu, Crnojevića Rijeci, Boljevićima, Gluhom Dolu, Ljubotinju i Ceklinu. Poznato je i to da je knjaz Danilo

²⁹ Božidar Pejović, *isto*.

³⁰ *Pismo Vuka Popovića Vuku Karadžiću*, u knjizi *Vukova prepiska*, knj. VII, Beograd, 1913, 120–122.

³¹ *Isto*, 127.

1856. pri Cetinjskoj *maloj školi* osnovao neku vrstu pitomačkog zavoda (*blagodjejanje*), i to po ugledu na francuske pansionate. *U zavodu je knjaz Danilo određivao po jedno dijete iz svakog plemena, a iz većeg plemena ili nahije po dva učenika, uglavnom iz kuća junaka i uopšte uglednih porodica. U školi-pansionu vaspitavano je 30 učenika o državnom trošku.*³² Nabavljajući s teškom mukom učitelje za rad u cetinjskoj i drugim nahijskim školama,³³ odlučio je da, poput Petra I. Petrovića Njegoša, šalje pojedinu darovitu decu na školovanje u inostranstvu. Čak je, u vrijeme svoje posete Rusiji (1852), poveo sa sobom dvoje dece *da ih metne u školu treštinsku* (trščansku – M. N.) *da uče.*³⁴ Osim toga, angažovanjem ruskoga predstavnika u Crnoj Gori, pukovnika Kovaljevskog, Rusija je odobrila da se po tri učenika iz Crne Gore školuju svake godine u vojnijem, inženjerijskim i drugim potrebnim školama. Mnoga su деца školovana i o trošku srpske vlade u Beogradu. *Knjaz Danilo je sa energičnošću uspio da uvjeri Crnogorce u potrebe školovanja mladića i bio je uporan u ostvarivanju ove želje za dobro Crne Gore. Otuda je shvatanje značaja škole bilo znatno poraslo ... Uspjesi postignuti na vojničkom i diplomatskom polju još više su podsticali knjaza Danila, poslije pobjede na Grahovcu i razgraničenja s Turskom, da radi na proširenju osnovnog obrazovanja naroda u Crnoj Gori, imajući namjeru da otvori osnovne škole u svim nahijama, ali je iznenadna smrt omela izvršenje njegovih planova.*³⁵

Danilovu misiju nastaviće, sa još većijem žarom i energičnošću, njegov našljednik – obrazovani i uporni knjaz/kralj Nikola I. Naime,

³² Đorđije Pejović, *Rad na prosvjeti za vrijeme knjaza Danila*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1952, 37–38; Petar Popović, *Postanak i razvitak škole u Crnoj Gori*, u knjizi *Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934, 95.

³³ Ušljed nedostatka domaćijih učitelja, još je Petar I. Petrović Njegoš dovodio pojedine učene ljude sa strane, koji su radili kao učitelji u školama. Tako, na primjer, u njegovo vrijeme tu funkciju obavljaju Đorđe Srdić i Lazar Vlahović. Godine 1854. knjaz Danilo obnavlja školu, a cetinjskog arhimandrita Nikanora Ivanovića, Njeguša, postavlja za *nadziratelja-učitelja*, dok je za učitelja postavio Antonija Macuru iz Dalmacije, ali je on ubrzo *dignut s učiteljstva*, kako se navodi u ljetopisu ove škole. Dvije godine kasnije, 1856, za učitelja je postavljen đakon Stevan Petranović, *koji je odmah otpočeo sa reformama. Trorazrednu školu pretvorio je u petorazrednu, preradio raspored, nastavni plan i propisao raspored naučnih predmeta za svaki razred. To je prvi sačuvani nastavni plan, ali samo za četiri godine. Po nastavnom planu se vidi da škola nije bila u rangi osnovne, već je smatrana kao prijelaz od osnovne ka srednjoj stručnoj školi, jer je, pored osnovnih i bogoslovskih, imala i učiteljske predmete* (Đorđije Pejović, *Rad na prosvjeti...*, 377; Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Pančevo, 1876, 17–18).

³⁴ *Pismo Vuka Popovića...*, 127.

³⁵ Đorđije Pejović, *Rad na...*, 379.

u njegovo je vrijeme broj osnovnijih i srednjih škola znatno podignut u svijem krajevima Crne Gore. Radi ilustracije, ističemo da su u periodu vladike Petra II. Petrovića Njegoša postojale samo dvije škole,³⁶ dok je pred Balkanske ratove u Crnoj Gori bilo 145 osnovnijih škola. Ujedno, postojalo je 27 škola na području pod turskom upravom, koje je izdržavala crnogorska vlada. Krajem toga perioda, u Crnoj Gori je u svijem većim mjestima djelovalo više srednjih škola sa 320 učenika i 44 srednjoškolska nastavnika. Ekspanzija otvaranja srednjih škola uslijedila je naročito poslije Balkanskih ratova, kad su otvorene gimnazije u Nikšiću, Pljevljima, Beranama i Peći.³⁷

Koliko je knjaz Nikola pridavao značaja obrazovanju i prosvjećivanju svoga naroda, govori podatak da je već 1863. (tek što je došao na vlast) otvorio osnovne škole u svijem većim selima. Ukupno je te godine otvoreno 11 škola, pa je otuda i razumljivo što se ubrzo ošetio nagli progres u prosvjeti. A sedamdesetijeh godina XIX. vijeka osnovano je još 30 osnovnijih škola.³⁸

Uvidom u programske sadržaje, dolazi se do saznanja da je osnovna škola koncipirana prvjenstveno kao *narodna institucija*, tj. kao *vaspitalište*, pa tek potom kao *učilište*. Sav život, organizacija i programska orijentacija crnogorske osnovne škole bila je usmjerena ka *idejno-političkim stremljenjima vladajućeg društvenog sloja*. Naime, funkcija je škole bila usmjerena prevashodno da razvija umne i fizičke sposobnosti, da oblikuje (kako je to uobičajeno u vrijeme stalnijih borbi za opstanak i slobodu) ličnost krepku, snažne volje i jakoga moralnog zdravlja i karaktera. Otuda je

³⁶ Mladi Njegoš je godine 1834. osnovao prvu *malu školu* u Cetinjskom manastiru. U literaturi iz istorije školstva postoje neslaganja, razilaženja među mnogijem autorima u pogledu godine osnivanja Njegoševe škole. Najveći broj autora drži da je ona s radom počela 1834. godine. O tome uvjerljivo piše dr. Vojislav Nikčević u članku *O razlozima upotrebe crkvenog i narodnog jezika, crkvene i „građanske“ azbuke u nekim crnogorskim udžbenicima iz Njegoševa doba* (Zbornik radova povodom 140-godišnjice Njegoševe škole iz 1834. godine, Cetinje, 1976, 221–231). Istovremeno, on je ukazao i na neopravdanu tvrdnju da je to *prva škola u Crnoj Gori*. Pozivajući se na sud Rajka Cerovića, on izričito piše da se takva tvrdnja *ne može prihvatiti stoga što ona razvoj Crne Gore ne sagledava u kretanju; zato što sugerira da Crnu Goru i do dan-danas čine samo njezini djelovi koji su ulazili u sastav Njegoševe države* (Isto, 222). Druga škola u vrijeme Njegoševo osnovana je 1835. godine u Dobrskom selu.

³⁷ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*,; Đorđije D. Pejović, *Razvitak...*; Dr Rade Delibašić, *Razvitak školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori (1830–1918)*, Titograd, 1980; Vukoman Džaković, *Kralj Nikola u svom dobu*, Prijepolje, 1980, 52.

³⁸ Dušan Vuksan, *Škole u Crnoj Gori*, Južni almanah, Cetinje, 1926.

u programske sadržaje njene nastave bilo čvrsto utkana komponenta humanizma i vjere, kao važne crte crnogorskog čovjeka i društva. Vjera je bila *ne samo prva i najvažnija nauka nego i središte oko kojega se sve ostale nauke moraju grupisati*. Ta vjerska komponenta nastave i vaspitanja dece naglašavana je ne samo kao sadržajna idejnost, nego se njen značaj isticao i u svijem školskim, zakonskim dokumentima i programskim osnovama. Uz to je naglašeno i to da su škole i crkve *veoma bliske po svom karakteru*, u osobenom crnogorskom životu i da u toj uzajamnosti one *jedna drugu krijepe postižući zajednički cilj*. Polazeći od premisa da je *religijsko-moralno vaspitavanje dece najglavniji zadatak narodne škole* i da su religija i moral ekvivalentni, *ukrasi svakog čovjeka posebice i cijeloga naroda ukupno*, školske vlasti su čak i zakonski obavezale decu i nastavnike da redovno pošećuju crkvene ceremonije i vjerske obrede. Svakako je ovakvoj orijentaciji pogodovala neprosvijećenost i zaostalost u društvenijem odnosima zemlje, a daleko više prema samijeh nastavnika, kao i neki drugi činioci koji su sputavali da nastava u narodnijem školama poprimi široko svjetovni karakter.³⁹

Do 1878. godine na Cetinju je djelovalo *Prosvjetno odjeljenje Crne Gore*. Ono se, zapravo, staralo o prosvjeti, izvođenju nastavnijeh sadržaja, primjeni adekvatnih metoda i školskijeh propisa. Još ranije, godine 1869, donijeta je *Uredba o obaveznosti nastave*, po kojoj je svako veće selo moralo imati školu. No, i pored toga, ističe se da je znatandio seoskoga stanovništva u pojedinijem djelovima Crne Gore, a posebno u krajevima gdje je živio albanski, katolički i muslimanski živalj, u dobroj mjeri ostao nepismen i neprosvijećen, mada se i na tom planu dosta uradilo, naročito poslije oslobodilačkih ratova.⁴⁰

Na Cetinju je 1869. godine osnovana *Bogoslovsko-učiteljska škola*. U njoj će se pripremati i obrazovati mladići za sveštenički čin i učiteljsko zvanje.⁴¹ Iste je godine otvoren i *Đvojački institut*, koji je bio neka vrsta srednje škole, u kojoj su se đvojke pripremale za učiteljice. Zanimljivo je da su u prvijeh deset godina ovu školu pohađale pretežno učenice iz Srbije, Srijema, Bosne, Dalmacije i Hrvatske.⁴²

³⁹ Đorđije D. Pejović, *Razvitak...*, 74; Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 18–23.

⁴⁰ Đorđije D. Pejović, *Razvitak...*, 54.

⁴¹ *Znatniji događaji u Crnoj Gori tečajem 1869. godine*, Orlić, VI/1870, fototipsko izdanje, Cetinje, 1979.

⁴² Isto, 70; Jašar Redžepagić, *Razvoj prosvjete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918*, 132/2, s.l., 1968, 132.

Na širenju prosvjete i kulture, kao uopšte na unaprjeđivanju književnoga života u Crnoj Gori, umnogome je, pored ostalih, uticao i list *Crnogorac*, koji je izlazio na Cetinju od 1871. do 1873., da bi se nakon njegova prestanka, pokrenuo *Glas Crnogorca*, koji će, istovremeno, postati zvanični list Knjaževine Crne Gore. I on je donosio veliki broj podataka i informacija o prosvjeti, školama, o književno-kulturnijem zbivanjima kod nas i u zapadnoevropskome svijetu.

Književni listovi, školski udžbenici i druga periodična literatura naročito se publikovala u vremenu od 1878. do 1913. godine, kao rezultat sve većijeh zahtjeva škola i stanovništva da деца mogu učiti iz školskih knjiga, štampanih na maternjem jeziku. Osobito je tome doprinio novopokrenuti pedagoški časopis *Prosvjeta* (1889–1901). On je donosio ne samo zakone, naredbe, pravila, uputstva, raspise nego i sva zvanična saopštenja Crnogorske pravoslavne crkve i Ministarstva prosvjete, a naročito iz predmeta koji se tiču crkve i religije, škole, nastave i vaspitanja.

Ovaj je period značajan i po omasovljavanju škola, naročito od sredine 80-ijeh godina XIX. vijeka, a i po primjenama savremenijeh nastavnih metoda i obezbjeđenju stručnoga nastavnog kadra, koji je postepeno popunjavao iz domaćijeh redova. Osim narodnih, tj. osnovnijeh škola, koje su bile otvorene gotovo u svijem većim mjestima Crne Gore, sve se više otvaraju i škole drugoga stepena, kao što je Gimnazija na Cetinju.⁴³

Godine 1879. osnovano je i Ministarstvo prosvjete u Crnoj Gori. Poznato je, pored ostalog, pregalaštvo na širenju i unaprjeđenju školstva, ne samo prvoga crnogorskog ministra prosvjete – izvanjca Jovana Pavlovića, koji je bio izuzetno darovit, marljiv i obrazovan nego i drugih školovanih izvanjaca i inozemaca, kao i domaće inteligencije. U Crnoj Gori, neposredno poslije Berlinskog kongresa, u vrijeme kad su pripojeni novooslobođeni gradovi integralnoj teritoriji Crne Gore, donijet je i prvi

⁴³ Školske 1880/81. osnovana je *Knjaževska realna gimnazija* na Cetinju. Otvaranje takve škole bilo je od velikog značaja za Crnu Goru. Prije svega, nastavnici i učenici Cetinjske gimnazije, sa profesorima i učenicima drugih cetinjskih institucija – *Cetinjske bogoslovije* i *Đvojačkog instituta* – postali su glavni nosioci cjelokupnog prosvjetnog i književno-kulturnoga života Crne Gore. Osim toga, iz te je institucije izlazio školovan domaći kadar; stvarana je domaća inteligencija koja je nastavljala svoje školovanje u univerzitetskim centrima inostranstva, pa je, po povratku, sve više potiskivala izvanjce, i, samijem tim, zauzimala važna mjesta u hijerarhiji Knjaževine Crne Gore (Niko S. Martinović, *Književni i naučni rad u Cetinjskoj gimnaziji, 1881–1941*, Posebni otisak iz *Spomenice Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1962, 3–31; Dr Đorđije D. Pejović, „Cetinjska gimnazija“, u knjizi: *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Obod, Cetinje, 1971, 146–159).

Zakon o opštoj školskoj dužnosti u Knjaževstvu Crnoj Gori 20. jula 1878.⁴⁴ Po mnogijem regulativima, on je bio vrlo napredan. Članom 1. kaže se da *opšta nastava u knjaževstvu Crnoj Gori jest slobodna, niti se blagodatni prosvjete smiju jednome njezinom državljaninu uskratiti*. Nadalje stoji da je *nastava u osnovnoj školi obavezna*, a vrši se pod nadzorom i upravom *knjaževske vlade i njenih organa*. Po ovom *Zakonu*, *đeca su obavezna da pohađaju besplatno školu kad navršše sedam godina*, a ona *đeca koja stanuju daleko od škole, mogu imati devet godina*. I kao danas, roditelji su bili obavezni da šalju decu u školu. Koliko se strogo vodilo o tome računa, govori i podatak da je učitelj za neopravdan izostanak mogao *tankijem prutom udariti dijete po dlanovima*.⁴⁵ Iako bez prijetihodnika, može se konstatovati da je ovaj *Zakon* u cjelini prožet progresivnijem stremljenjima i principima didatičko-pedagoške misli, postulatima koji su sve više prodirali u crnogorske škole. Gledano iz današnjega ugla, vrijednost je ovoga normativnog dokumenta, kao i *Zakona za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori* koji je donešen kasnije, u tome što je izričito istakao da je *nastava u osnovnoj školi obavezna*, da je dostupna *đeci svijeh vjeroispovesti i uz to besplatna*. Interesantno je i to da se njima najstrože zabranjivalo fizičko kažnjavanje učenika jer se, kako piše između ostalog, *đeca vaspitavaju i uče, a ne muče...* U protivnom, kao uostalom i za neopravdano zabranjivanje *đeci da idu u školu*, predviđene su bile visoke novčane kazne, pa čak i kazne zatvora.

U vrijeme svestranoga preporoda Crne Gore, od posebnog je značaja za razvoj kulturnoga i književnog života, osnivanje pojedinih kulturno-umjetničkih društava i institucija, ponajprije na Cetinju, pa u Nikšiću.

Godine 1868. osnovana je *Cetinjska čitaonica*. Ona je, za sve vrijeme svoga dugog postojanja, bila značajna kulturna ustanova. Imala je, između ostalog, osnovni zadatak da njeguje, budi i razvija rodoljubiva i nacionalna ošućanja, *da radi neposredno na kulturnom izdizanju cetinjskih građana, da posredno, preko sličnih ustanova koje je trebalo osnovati u drugim mjestima u Crnoj Gori, radi na kulturnom preporodu Crne Gore, na širenju panslavenskih ideja*.⁴⁶ Osnivali su je cetinjski intelektualci, svje-

⁴⁴ Kasnije, dolaskom Đura Popovića za glavnog školskog nadzornika, sve se više upotpunjavalo školsko zakonodavstvo. On je kodifikovao *Zakon osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori* (13. 09. 1884), koji je upotrebljavan sve do 2. februara 1907. godine, kad je donesen *Zakon o narodnim školama* (Dušan J. Martinović, *Đuro Popović (1845–1902) u knjizi Portreti (Bio-bibliografski pregled)*, Cetinje, 1983, 105–109).

⁴⁵ Referat o školama u Crnoj Gori od Đ. Špadijera, s.l. 1906, 20.

⁴⁶ Jagoš Jovanović, *Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954, 418.

štenici, činovnici i trgovci – dakle, istaknuti prvaci društvenoga života, i to u vrijeme poslije neposrednoga učešća mnogijeh od njih na sveslovjenskoj etnografskoj izložbi, održanoj u Moskvi (1867), smotri koja je napajala svojijem emancipatorskim duhom.⁴⁷

Cjelokupni kulturni i prosvjetni život *Čitaonice* odvijao se (iako u otežanim finansijskim i organizacionim uslovima) u četiri sekcije, i to: pozorišnoj, sekciji za narodni život, sekcija za novine i časopise i sekcija za popunjavanje biblioteke. *Čitaonica* je postala središte okupljanja prosvjetnih, kulturnih i drugih naprednih intelektualnih snaga. Bila je mjesto na kojem su se, u okviru sekcija, odvijale kulturne manifestacije, priredbe, organizovane bešede, večernja sijela na kojijema se njegovala usmena pjesma, ples, muzika, književna retorika, govori i recitacije. Preko bibliotečke sekcije nabavljane su raznovrsne knjige, listovi i druge književne i periodične publikacije. Istovremeno, ta je sekcija imala zadatak da pripremi pokretanje sopstvenoga književnog lista.

Na inicijativu pozorišne sekcije, Cetinje posećuje, u dva navrata, mnogo ranije organizovano *Pjevačko društvo Jedinstvo* iz Kotora. Ono je izvelo nekoliko zapaženijeh koncerata. Sve je to davalo određene duhovne impulse, podsticalo da se književno-kulturni i prosvjetni život na Cetinju razmahne. Otuda je već 1871. godine, svega nekoliko mjeseci od posljednje posete kotorskog *Jedinstva*, u krilu *Cetinjske čitaonice* osnovano i prvo pjevačko društvo koje je, pod upravom dirigenta Šulca, dalo u novembru iste godine i svoje prve koncerte.⁴⁸

Iako je u okviru *Čitaonice* djelovala *Sekcija za pozorište*, u literaturi nema pisanih podataka da je do oslobodilačkih ratova 1876–1878. ta sekcija izvodila ili organizovala bilo kakve pozorišne predstave.⁴⁹

⁴⁷ Milan D. Miličević, *Etnografska izložba. Slovenski sastanak u Moskvi 1867*, Godišnjica Nikole Čupića, VII, Beograd, 1885.

⁴⁸ Jagoš Jovanović, *isto*, 419.

⁴⁹ Ovo ne treba shvatiti kao da u Crnoj Gori, pa i na samom Cetinju, nije bilo povremeni-
jeh diletantskih predstava i prije nego je osnovano stalno diletantsko društvo. Poznato je
da su u Kotoru prikazivane predstave (pretežno religioznog karaktera) još u XVI. vijeku,
i to u Crkvi svetog Tripuna, kao i u drugim manastirima i salonima kotorskih plemića,
a najviše na *Benovu*, đe su za vrijeme poklada igrane razne viteške igre. Benediktinac
Timotej Ćisila, kotorski istoričar druge polovine XVI. i početka XVII. vijeka, opisuje u
svome djelu *Bove d'oro* takve predstave koje su izazivale umjetnički doživljaj. Poznato je
i to da su Kotorani početkom XIX. vijeka dobili i svoju pozorišnu zgradu (1808). Istina,
podigle su je francuske vlasti, kako bi u njoj izvodili predstave za svoje vojnike i ofici-
re. Predstave su tada izvodene pretežno na francuskome i italijanskom, a nešto kasnije,
1814. godine (kada je Boka po drugi put pala pod Austriju), na njemačkom i italijanskom

Međutijem, spominje se, ipak, da su se u stanu Maša Vrbice, prilikom organizovanih književnih sijela, recitovale pojedine pjesme, izvodile replike i dijalozi *rodoljubnog i nacionalnog poleta i zanosa*. Sasvim je sigurno da je u januaru 1873. godine davan Zmajev *Šaran, istina ne cio, nego samo neke slike. To je prvi pokušaj za koji znamo da se, makar intimno, daju odlomci iz nekog* (književnog – M. N.) *komada*.⁵⁰ Na organizovanijem književnim bešedama (kojijema je ponekad prisustvovao i sam Knjaz), osim što su recitovani pojedini pjesnički odlomci, vođene su i žive diskusije o literaturi, pripovijedalo se o ratovima, politici, panslavizmu, o težnji da se Slovjeni konačno oslobode i ujedine.⁵¹

Ovako skromno razvijeni kulturni, prosvjetni, pa donekle i književni zamah *Cetinjske čitaonice*, usporiče ubrzo oslobodilački ratovi 1876–1878. No, bez obzira na iscrpljenost, zamor i žrtve uzrokovane ratom, *Cetinjska čitaonica* ubrzo se oporavlja, pa će u narednome vremenu postići najzrelije rezultate. Tako npr., već 1879. godine predsjednik Jovan Pavlović obnavlja rad *Čitaonice*. U isto vrijeme radi na osnivanju državne biblioteke i muzeja ratnih trofeja i predmeta od neprocenjive istorijske vrijednosti, koji su bili sabrani kod pojedinaca i u *Biljardi*, a koji su *propadali nemarnošću onih kod kojih su se nalazili*. Iako u tome u početku nije uspio, on 1898. godine organizuje godišnju skupštinu *Cetinjske čitaonice*, prvu poslije rata. Na njoj su utanačena nova pravila *Društva*. Pravila su bila neka vrsta statuta kojijem se reguliše cjelokupan organizacijski život, a i

jeziku. Paralelno s tim, već od 1860, davane su predstave i na narodnom jeziku. Već od te godine Kotorani imaju svoju stalnu pozorišnu zgradu, koja je sve to vrijeme bila značajno kulturno središte Crnogorskog primorja. U njoj su, osim pozorišnijih i kulturnih sadržaja, održavani politički sastanci i razna predavanja. U književnoj istoriji spominje se da su kotorski glumci izveli, čak 1863. godine, pojedine djelove *Gorskog vijenca*, u režiji istaknutog kulturnog poslenika – Marina Stijepića, koji je, ujedno, glumio ulogu vladike Danila. Osim u Kotoru, prikazivane su predstave i u drugijem krajevima Boke Kotorske, a time su provodili *značajnu ulogu na popularizovanju pozorišne umjetnosti na čitavoj teritoriji Boke* (Jagoš Jovanović, *isto*, 417–418).

⁵⁰ Jagoš Jovanović, *isto*.

⁵¹ Sredinom 80-ijeh godina XIX. vijeka, na cetinjskom Dvoru djelovao je, jedno vrijeme, tzv. *Knjažev pjesnički savjet*. Sačinjavali su ga, pored knjaza Nikole Petrovića, izvanjci: Jovan Pavlović, Simo Matavulj i drugi, a od domaćijih ljudi: vojvoda Stanko Radonjić, ađutant Blažo Petrović i vojvoda Mašo Vrbica. Poznato je da je u tom sastavu, pored ostalog, redigovan i tekst Knjaževe drame *Balkanska carica*. Osim što je na tim Knjaževim večerima (kojijema su prisustvovali, kako reče Matavulj, *gotovo svi pismeni Crnogorci*) dočerivan Knjažev tekst, čitane su i druge tvorevine, usmeno prepričavani događaji i razne zgode. Istovremeno, na njima je njegovano bešedništvo, kultivisan retorički agon i stvarane anegdote.

dalja programska usmjerenja *Cetinjske čitaonice*. Izričito se, između ostalog, kaže da je njen osnovni cilj prosvjetno-kulturna djelatnost, *koja će svojim udruženjem odgovoriti: nabavljanjem i čitanjem (...) knjiga, naročito slavenskih*.⁵² Dalje se ističu planovi kulturnoga djelovanja *Čitaonice* u koje se, između ostalih, navodi i pokretanje novoga političkog lista, *koji će slobodno i samostalno zastupati interese crnogorske, suzbijati sve napadaje inostranih listova na Crnu Goru, njenog vladara i njene svetinje, i braniti čast i dostojanstvo zemlje, načinom koji priliči slobodnom i nezavisnom i vazda patriotskom duhu Crnogoraca*.⁵³ Ipak, najvažniji oblici njene djelatnosti odvijali su se u okviru *Književnog odbora*. Njegovi zadaci bili su u pripremanju i uređivanju pojedinačnih specijalizovanih časopisa, izdavanju godišnjih kalendara, praćenju savremene crnogorske i strane literature, osnivanju pozorišnog društva i štamparije. Riječju, stvarani su uslovi koji bi omogućili ne samo prosperitet i razmah prosvjetno-kulturnih manifestacija i društava na Cetinju, nego i stvaranje, prije svega, duhovnih vrijednosti i formiranje novoga kadra koji bi, svojom aktivnošću, stručnošću i zalaganjem, trebalo da proširi književno-kulturne, prosvjetne i duhovne horizonte na čitavome području Crne Gore. Otuda njemački naučnik Bernard Švarc, prisustvujući pojedinim kulturnim manifestacijama i događajima, ističe da *Lokanda* (hotel), u kojoj se nalazila *Cetinjska čitaonica*, nije ličila na gostionicu nego na kulturnu ustanovu koja posetiocima daje sadržajnu stranu i kulturno-prosvjetnu razonodu, te mogućnost da nešto nauče. U nastavku piše da je sa svojim prijateljima često odlazio u Lokandu *gdje ima prilike za bilijar; šah ili karte i gdje se u svako doba, često čak i u kasnim noćnim satima, nailazilo na šareno društvo domaćih ... I ustanova od većeg značaja nalazi se u hotelu, koji se baš mora nazvati u svakom pogledu centrom male prijestonice. To je čitaonica koja se nalazi odmah do sale za ručavanje, u koju stranac, uveden od nekog člana, ima slobodan pristup, što je za najveću pohvalu*, ističe on. U *Crnoj Gori*, čak i u manjim mjestima, u kakvim se kod nas, u visoko obrazovanoj *Njemačkoj*, na tako nešto ne bi moglo ni pomisliti, postaje udruženja koja se brinu za nabavku dobre, zabavne kao i naučne lektire. Ovdje na Cetinju, u zabačenoj prijestonici, kojoj se mnogi podsmijevaju, i koja je nesumnjivo u svakom pogledu veoma skromna, našao sam, pored mnoštva srpskih,

⁵² Jagoš Jovanović, *isto*, 419–420.

⁵³ *Dopis Cetinjske čitaonice*, tj. *Crnogorskom ministru unutrašnjih djela*. Državni arhiv Cetinje, MUD, 1884, in. br. 806/2; 30-godišnjica *Cetinjske čitaonice*, Luča, br. 2, Cetinje, 1898, 11.

*italijanskih, ruskih i grčkih novina, i njemačkih, što je doista prijatan znak urođene težnje Crnogoraca za obrazovanjem.*⁵⁴

U okviru *Cetinjske čitaonice* 80-ijeh i 90-ih godina XIX. vijeka razvila se najplodnija i najrazvijenija književno-kulturna i prosvjetna djelatnost. Tijeh su godina iz cetinjskog Dvora, sa večernjih književnijeh bešeda i sijela u odžakliji knjaza Nikole, potekle mnoge kulturne, zabavne i prosvjetne ideje koje je valjalo sprovesti u život. Iz, tzv. *Knjaževa pjesničkog savjeta* potekla je ideja o osnivanju pozorišne *diletantske trupe* na Cetinju, koji bi *s vremena na vrijeme pravila turneje po Crnoj Gori u cilju populisanja patriotske drame, u prvom redu srpske* (treba: crnogorske!).⁵⁵ Poneseni romantično-patetičnijem motivima poetskoga sastava *Balkanske carice*, koju je u odžakliji čitao i redigovao, uz pomoć svojijeh savjetnika, sâm knjaz Nikola, slušaoci, pjesnik i putopisac, rodoljub i ratnik Jovan Popović-Lipovac, formirali su, neposredno iza toga, diletantsku pozorišnu trupu. Njen je zadatak bio da pripremi izvođenje pozorišne predstave na osnovu predložka knjaževa djela. Ujedno, taj je sastanak presudan u ostvarenju ideje da se te iste, 1883. godine, osnuje na Cetinju stalna pozorišna trupa iz koje će, kao što je poznato, u prvoj deceniji XX. vijeka izrasti profesionalno pozorište (1910). U početku je dobrovoljno diletantsko društvo, pod neposrednijem nadgledanjem kralja Nikole, pripremilo pozorišno izvođenje *Balkanske carice*. Amateri-glumci su bili, pored ostalih, Jovan Pavlović, Simo Matavulj, Tomaš Vukotić, Knjaževi rođaci, a ženske uloge tumačile su učenice *Đevojačkog instituta*.⁵⁶ Koliko je scensko izvođenje djela emocionalno oduševilo gledaoce, saradnike, a i izvođače-glumce, rječito govori zapis Sima Matavulja: *Sumnjam da je u naše vrijeme drugi koji pjesnik slavio takvu pobjedu, da je doživio takve trenutke, u kojima duša cijele gomile tako potpuno vibrira s njegovom zajedno, u kojima, među mnoštvom, nema drugih misli ni osjećanja do onih koji su se u njemu začeli i razvijali! Svakako, osim napomenutih prilika, mnogo je prinosio takom uspjehu i crnogorski dijalekt* (crnogorski jezik! – M. N.); *samo Crnogorci i oni koji su među njima duže živjeli, mogu, potpuno razumjeti, so ' i tančine crnogorskih izreka, koje su gotovo nerazumljive ostalim Srbima, a već u prijevodima postaju, mrtvo slovo '... Zamišljam da je takvo duševno stanje moglo nastati u srednjem vijeku, u nekom gradu talijanskom, u blizini ka-*

⁵⁴ Dr Bernardt Schwarch, *Montenegro*, Leipzig, 1883, 134.

⁵⁵ Jagoš Jovanović, *isto*, 421.

⁵⁶ Đ. Pejović, *Bibliografski podaci o prvim glumcima u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.

*kvog malog vladalačkog dvora, kad ono duhnu duh renesanse i probudi u ljudima učmale težnje ka uživanju umjetničkom, ka radostima života, ka antičkom pogledu na svijet i na život, nakon feudalne skolastičke stege i sumornosti!*⁵⁷

Ponesena šajnijem uspjesima i dramatično-patetičnom tenzijom *Balkanske carice*, stalna diletantska grupa započinje, iako u otežanim uslovima rada, pripremati izvođenje ovoga djela u Podgorici, đe se sa ne-strpljenjem očekivalo. Prije toga, u junu 1884. godine, Protićeva pozorišna trupa izvodi na Cetinju nekoliko uspjelijeh dramskih predstava. A krajem te godine priređeno je, u svečanome ambijentu (uz prisustvo samoga Knjaza i mnogijeh uglednih zvanica) dramsko izvođenje *Balkanske carice* u Podgorici. Njen sadržaj, dramska postava, dekor, a posebno izražajne moći njenijeh glumaca, izazvale su, kako o tome neskriveno pišu ondašnje novine, a i sam njen učesnik – Simo Matavulj *prave ovacije i oduševljenje. I Crnogorci i muslimani oduševljeno su pozdravljali glumce u ulogama stare zetske vlastele koju je knjaz oživio u svom djelu. Svakomu je bilo jasno da je knjaz ovim djelom želio da istakne ulogu stare Zete u istorijskom razvitku Crne Gore i to ubrzo pošto su svi krajevi poslije tek proteklog rata prisajedinjeni Crnoj Gori. Izrazito politička tendencija, 'Balkanske carice', u kojoj ima i vrlo snažnih stihova i mjesta koja djeluju impresivno, postigla je uspjeh kakav su željeli i knjaz i glumci.*⁵⁸

Treba reći da je stalna diletantska trupa, osim Knjaževa djela, prikazivala i druge drame. U početku je izvedena drama Laza Kostića – *Maksim Crnojević*, djelo koje je svojijem patriotskim duhom i tematsko-motivskim svijetom, vokacijom, bilo donekle slično Knjaževoj drami, pa je otuda moglo da se igra u istome dekorativnom ambijentu. Vremenom repertoar književnijeh djela postaje širi i bogatiji, pa su se, između ostalih, na pozornici našle mnoge tvorevine, od kojih treba spomenuti Zmajeva *Šarana*, Sremčevu *Ivkovu slavu*, Petranovićevu *Bitku kosovsku*, *Pola vina, pola vode* i mnoga druga.

Značajno je i to što se stalna pozorišna trupa, sa proširenijem repertoarima dramskijeh djela, nije ograničila samo na cetinjsku i podgoričku publiku. *Cetinjska čitaonica* i *diletantsko društvo* sve više organizuju pozorišne predstave u novooslobođenijem krajevima Crne Gore: u ljeto 1888. godine izveli su više predstava u Podgorici, Nikšiću, Baru i Ulcinju. U svijem mjestima društvo je prikazivalo pored *Balkanske carice* i *Maksima Crnojevića* i *Pola vina, pola vode*.

⁵⁷ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 214–215.

⁵⁸ Isto, 215.

Ogromni uspjeh pozorišne sekcije bio je presudan da se na Cetinju pokrene šira akcija izgradnje zgrade, u koju bi se smjestila ne samo *Cetinjska čitaonica* i pozorište nego još neke kulturno-umjetničke institucije i društva koja su bila u fazi osnivanja. Ta je ideja potekla, kao i mnoge druge, iz Dvora, od Knjaza i njegovijeh najbližih saradnika. Jovan Pavlović, predsjednik odbora, upućuje, još u martu 1884. godine, narodu apel kako bi se dobrovoljnijem priložima sagradila pozorišna zgrada koja bi postala, kako je rečeno, centrom prosvjetnoga i književno-kulturnog života na Cetinju. Uz prikupljena finansijska sredstva, Josip Slade (1828–1911), poznati dalmatinski neimar, sačinio je nacrt za pozorište. Iako je izgradnja tekla vrlo sporo, pozorišna je zgrada, ipak, kao impozantno zdanje, završena 1888. godine.⁵⁹ Bljesnulo je zdanje *elegantnih simetričnih oblika, sa vitkim stubovima i visokim romanskim prozorima. Konstrukcija i organizacija unutrašnjeg prostora pozorišne zgrade je takođe zanimljivo koncipirana. Sa dosta smisla i umjetničkog ukusa riješena je u dovoljnoj mjeri akustična dvorana sa balkonima; lijepo su oblikovani frizovi na zidinama....*⁶⁰

Otvaranjem *Zetskog doma* stvoreni su optimalni uslovi, ne samo za razvoj i napredak pozorišne umjetnosti, nego daleko više za književno-kulturni, prosvjetni i estetski razmah. Ponovo se organizuju gostovanja Protićeve pozorišne grupe; gostuje istaknuti glumac i književnik Miloš Cvetić, reditelj Beogradskog pozorišta i pisac dramskog djela *Nemanja*. Gostovala je i poznata članica Beogradskog pozorišta, Zorka Ostojić, koja je izvela nekoliko veoma uspješnijeh koncertnih djela.

U okviru Cetinjske čitaonice ubrzo se nabavlja i štamparija. U njoj će se, pod uredništvom Jovana Pavlovića, štampati crnogorski književni list *Crnogorka* (1884). Već 1885. književna sekcija *Cetinjske čitaonice* pokreće izdanje svoga časopisa za književnost i pouku, pod naslovom *Zeta*. Te iste godine na Cetinju se osniva kulturno-umjetničko društvo, sa simboličnijem imenom *Gorski vijenac*, koje je takođe bilo smješteno u zdanju *Zetskog doma*. I ono pokreće svoj književni časopis – *Luču*. No, ubrzo, zbog materijalnih razloga, potpada pod *Cetinjsku čitaonicu*, mada i dalje u pogledu svojijeh kulturnih, književnijeh i prosvjetnih akcija djeluje kao zasebna kulturno-umjetnička organizacija. Jedino *Luča* ostaje zajednički uređivan časopis i izlazi do kraja stoljeća, kad će se, ujedno, pokrenuti *Književni list*.

⁵⁹ Milorad Nikčević, „U ozračju stvarateljskog rada Josipa Slade – zaboravljenog hrvatskog graditelja“, u knjizi: *Hrvatski i crnogorski književni obzori (Povijesni književno-kulturni kontekst)*, NZCH, Zagred, 1995, 161–179.

⁶⁰ Dr Dušan Martinović, *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983, 119.

Početak XX. vijeka, u vrijeme kad se sve više osjećaju društveno-politička previranja, rad *Cetinjske čitaonice* (njenijeh afirmisanih sekcija) umnogome se reorganizuje. Ipak, njeni osnovni zadaci ostali su i dalje isti. Istina, kulturno-umjetnička društva sve se više popunjavaju iz redova trgovačijeh i zanatskih staleža, kojijeh je bilo najviše, dok su ostale članove činili prosvjetni i kulturni radnici, službenici i drugi činovnici Cetinja.

Spominjemo da je u neposrednoj vezi sa književno-kulturnijem životom na Cetinju, uz pokretanje periodičnih publikacija, bio pokušaj osnivanja neke vrste udruženja književnika Crne Gore. O tome je svojevremeno *Glas Crnogoraca*, objavio oglas 1886. godine, ali on je po svoj prilici, ostao bez ikakvoga odaziva u javnosti. I danas se čuva projekat o organizaciji društva književnika. Njega je 90-ijeh godina XIX. vijeka sačinio poznati pravnik i književni historičar Baltazar Bogišić, koji je u vremenu od 1893–1899. boravio u svojstvu ministra pravde na Cetinju. Elaborat o osnivanju spomenutoga društva sačinjen je još 1884. godine i predstavljao je organizaciju koja bi trebalo, ne samo da priređuje književna sijela i književne večeri, nego i da utiče na štampanje važnijih književnijeh publikacija i pokretanje novih periodičnijeh glasila, kalendara i almanaha. Osim književnijeh stvaralaca, organizacija je trebalo da okuplja *čitače* i *pripovjedače*, ličnosti koje bi svoje doživljaje i razne događaje usmeno kazivali. Književno društvo uključivalo bi i znamenite ljude, bez obzira na literarne ambicije, državnu, crkvenu i vojničku hijerarhiju; vojvode i serdare. Tako se, među njima, osim Marka Miljanova Popovića, našao i vojvoda Božo Petrović, francuski đak i poznavalac francuske pravne i beletrističke književnosti; crnogorski državni inženjer Marko Đukanović, organizator crnogorskih finansija Niko Matasović, general Mitar Martinović, inozemci, Švajcarac Šari Pige (vaspitač Knjaževih sinova), pukovnik carske ruske vojske Nikola S. Sumarkov i crnogorski mitropolit Mitrofan Ban. Društvo književnika uključivalo je u svoje redove i ondašnje profesore cetinjskijeh srednjih škola, buduće publiciste, pripovjedače i javne radnike: dr. Lazara Tomanovića, Filipa Kovačevića, Pavla Popovića, Živka Dragovića, Mila Kovačevića, Jova Ljepavu, muzičara Roberta Tolingera, zatijem ljekare: dr. Kleonta Teodoridesa, dr. Petra Miljanića i druge.⁶¹

Ne vidi se da su, prema sačinjenom projektu Baltazara Bogišića, održavane književne bešede i literarne večeri. Naime, funkciju društva

⁶¹ *Glas Crnogorca* (prijedlog Marka Dakovića za osnivanje književnog društva), Cetinje, 1886, 29; Božidar Pejović, *isto*, 32–37.

književnika je, po svoj prilici, preuzeo književni odbor novoformiranoga kulturno-umjetničkog društva *Gorski vijenac*, osnovanoga još 1894. godine.

Radi cjelovitog sagledavanja i ocjenjivanja književno-kulturnoga života u vrijeme knjaza/kralja Nikole, mogli bismo u ovom poglavlju navesti još poneki podatak. Na primjer, iako u skromnijem ekonomskim prilikama, posebna je pažnja poklanjana razvitku izdavačke djelatnosti. Osim periodičnijih publikacija i izdanja za potrebe državne administracije (od kojijeh je najznačajnije djelo čuveni *Imovinski zakonik* Baltazara Bogišića, te raznih drugih uredaba, naredaba, pravilnika i zakona) posebno se ističu izdanja iz oblasti književnosti i udžbeničke literature. U književnoj istoriji navodi se da je u tome periodu izdato preko 130 književnih djela, od kojih je samo na Cetinju 60-ijeh i početkom 70-ih godina XIX. vijeka publikovano preko deset naslova. Navodimo samo neke: zbirku deseteračkih pjesama *na narodnu – Junački spomenik* Mirka Petrovića (1864), pjesme i poeme Jovana Sundečića *Niz dragocjenih bisera* (1865), *Petrovdan na Cetinju* (1865), *Vršidba* (1866), poemu Ljubomira Nenadovića *Snaga naroda* (1867), poetske tvorevine Petra II. Petrovića Njegoša *Kula Đurišića i Čardak Aleksića* (1869), zbirku patriotskih lirskih pjesama *Srbobranke* Rista Milića (1870) itd. Obično su takva djela štampana u više hiljada primjeraka, pa su zbog toga i zbog svoje narodnosne tematike, folklorne i narodno-zavičajne motivike, imala značajnu receptivnu funkciju u narodu. Ako tome dodamo razmah likovnih i muzičkih umjetnosti, pokušaj da se osnuje licej ili viša škola, državni arhiv, uspostave diplomatski odnosi i uvedu inostrana predstavništva Austrije, Belgije, Bugarske, Grčke, Engleske, Italije, Njemačke, Rusije, SAD, Srbije, Turske i Francuske – moguće je stvoriti bar približnu sliku prosvjetnoga i književno-kulturnog razmaha na Cetinju krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.

Cetinje je, kao duhovna prijestonica, koja egzistira preko pet stotina godina, u ovom periodu počelo brže da se razvija i da poprima obilježja evropskog grada. Opisujući ga kao svojevrsnu istorijsku sintezu, Isidora Sekulić je zapisala da Cetinje u Njegoševu vremenu nije još grad, *a možda nikada neće ni biti. To je naselje. Nije ni naselje, nego istorijski spomenik od granita i od istorijske tišine. Promiču istorijske slike. Ako na Lovčenu stojite, čini vam se da nazirete po granicama Uskoke, a po katunima crnogorske straže i zasede. Cetinje je svejednako, tako se čini, simbol borbi. Istorija, tišina, ali borbama možda i nema kraja.*⁶²

⁶² Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti I*, Srpska književna zadruga, knj. 315, Beograd, 1951, 129.

Riječi Isidore Sekulić, kojijema skicira simbolično bogatstvo cetinjske istorije, otkrivaju ga kao jedinstven i neprevaziđen kulturni spomenik. One u suštini tačno oslikavaju njegovu prošlost i sadašnjost. U tome malom mjestu, pustog i besputnog polja, centru vjekovima opstojale države, u vremenu knjaza/kralja Nikole Petrovića, razvija se grad ne samo s državnijem i vojnim institucijama nego i sa značajnijem kulturnim ustanovama. Dakle, Cetinje se formira kao prijestonica i književno-kulturni centar Crne Gore. Podižu se, osim kulturnijeh zdanja, pošta i telegraf, putevi prema Podgorici i Kotoru, hoteli i vojna zdanja, diplomatska predstavništva, Bolnica *Danilo I*, vojna laboratorija i *Crnogorska banka*, koja još početkom XX. stoljeća (1906) emituje *perper* kao nacionalnu novčanicu. Znači, *otvaraju se dotle uveliko zatvoreni protoci ka svijetu i iz svijeta*.⁶³ Već krajem ovoga perioda, pred Prvi svjetski rat, Cetinje je bilo razvijeno mjesto, sa svijem obilježjima administrativnoga, političkog i kulturnoga središta Crne Gore, sa bitnijem oznakama moderne prijestonice. Ogroman napredak u njegovu razvitku još je istaknutiji ako uporedimo njegov lik iz sredine XIX. vijeka, iz Njegoševa vremena, kad je imalo samo dvadesetak kuća i kad su u njemu mogaše *osjetiti vonj pušćanog dima*. Bilo je mjesto đe nije bilo lako *privijati norme kulture i vaspitanja na duh ubojitog Crnogorca*.⁶⁴ A već 70-ijeh godina, Cetinje, vjekovima proslavljeno ratničko središte, mjesto je u kojemu su se *počeli ispoljavati prvi znaci kulturnog centra*, grada koji *dobija konture i karakter urbanog naselja*.⁶⁵ U tome i takvom središtu brzo je širena pismenost, prosvjeta, nauka i kultura, a centar čitavog toga života na Cetinju bio je dvor samog knjaza/kralja Nikole I. Petrovića Njegoš i njegov dom. Ovaj, u istoriji veoma protivrječni i sporni vladalac, zadugo je, sve do propasti Kraljevine, *bio takoreći centralna pjesnička figura neobične popularnosti, naročito u seljačko-ratničkom sloju crnogorskog naroda, a on je bio izrazito brojno nadmoćan ... Knjaz i kralj Nikola Petrović ... neosporno je bio svojevrstan i savremen mecena*,⁶⁶ čovjek koji je ne samo bio pjesnik, organizator, vojskovođa, nego i duhovni pokretač i inspirator svijeh kulturno-književnih i prosvjetnijeh akcija; poslenik koji je znao oko sebe okupiti bezbroj poznatijeh kulturnih radnika domaće i strane inteligencije, koji su svojim radom i umjetničkim dosezima razmicali horizonte crnogorskom čovjeku i njegovoj kulturi.

⁶³ Čedo Vuković, *isto*, 8.

⁶⁴ *Trideseta godišnjica Cetinjske čitaonice*, Luča, br. 2, Cetinje, 1898, 54.

⁶⁵ Dr Dušan Martinović, *Cetinje. Postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, 94.

⁶⁶ Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, 24.

Razmah prosvjetnoga, kulturnog i književnoga života na Cetinju, našao je svoje duhovne odjeke u novooslobođenijem krajevima Crne Gore, a posebno u Nikšiću. I u ovome se gradu, 80-ijeh i 90-ih godina XIX. vijeka, razvija ne samo privredni i društveni, nego i kulturni život. Osnivaju se kulturne ustanove i društva. Štampaju se i prvi primjerci pisane književnosti,⁶⁷ a pokreću se i prvi listovi *Nevesinje* i *Onogošt*.

S obzirom na to da se o književnom našljeđu kulturno-prosvjetnijeh društava i ustanova staroga Nikšića pisalo u više radova⁶⁸, na ovome mjestu ćemo u sintetičkome prijedelu, naznačiti samo neke najvažnije momente.

Svega dvije godine nakon nastanka prve čitaonice u Crnoj Gori, formirano je *Društvo nikšićke čitaonice*, kako o tome piše u opširnom napisu Bekica Šobajić, u *Glasi Crnogorca* (br. 15, 1881). Osnovali su ga Maksim Šobajić, ljubitelj književnosti i budući hroničar grada Nikšića,⁶⁹ ondašnji učitelj Osnovne škole (osnovana 1878), Đuro Popović i knjižar Šćepo Martinović te ondašnji napredni kulturni prvaci Đuro Vukotić i Bogdan Drobnjak (Memedović). Impresivne zapise s osnivačke skupštine, o težnjama njenijeh osnivača da Nikšić uvedu u kulturne prostore *modernih kulturnih država Evrope*, ostavio je Bernard Švarc, koji je, sa ruskijem slavistom Pavlom Apolonovičem Rovinskim, prisustvovao ovom svečanom činu.⁷⁰

U svome dugom djelovanju, u *Čitaonici* je cvjetala veoma plodna kulturna, prosvjetna i književna djelatnost. Osim što su se pribavljali periodični i dnevni listovi, članovi *Čitaonice* su prikupljali, u vidu poklona i kupovinom (pretežno iz Srbije i Vojvodine!) i druge publikacije i štampane knjige. Aktivnost *Čitaonice* iscrpljivala se i u drugijem književnim i duhovnijem manifestacijama: prikupljanju novčanih priloga za kulturne proslave, obilježavanje važnijih godišnjica, književnijeh večeri i prijenos kostiju pjesnika srpskog romantizma – Branka Radičevića, iz Beča u Sremske Karlovce. U njenom krilu, po ugledu na cetinjsko diletantsko pozorišno društvo, osnovano je 1884. *Pozorišno društvo u Nikšiću*, koje je u vrije-

⁶⁷ Vladimir Mujo M. Petrušević, *Bibliografija knjiga i brošura štampanih i izdatih u Nikšiću od 1898. do 1930*, Bibliografski vjesnik, br. 1, Cetinje, 1977, 61–74.

⁶⁸ *Sedamdeset godina pozorišnog života u Nikšiću (1884–1914)*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954, 481–485; Veljko Šakotić, *Društvo nikšićke čitaonice*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1955, 562–566; Veljko Šakotić, *Kulturno-prosvjetna društva starog Nikšića (1881–1914)*, Zajednica kulturnih ustanova Nikšića, Nikšić, 1970; V. Lukić, „Zahumlje“ po jednom izvoru, Nikšićke novine, br. 82–83.

⁶⁹ Maksim Šobajić, *U moje doba*, Beograd, 1933.

⁷⁰ Dr Bernardt Schwarch, *isto*, 274–278.

me svog postojanja izvelo niz predstava. Spomenućemo dramu Manojla Đorđevića-Prizrenca *Slobodarku*, koja je u XIX. vijeku smatrana *jednom od najboljih srpskih tragedija*,⁷¹ dramu Jovana Subotića *Krst i kruna*, dramu Jovana Sterije Popovića *Smrt Stevana Dečanskog*, dramu *Balkanska carica* knjaza Nikole, komediju *Kir Janja* Jovana Sterije Popovića i njegovu dramu *Miloš Obilić*, dramu Nikolaja Vasiljevića Gogolja *Revizor*, čijoj je reprizi 1892. godine, *u veličanstvenoj areni trebješke glavice*, prisustvo-
vao i knjaz Nikola Petrović s grupom cetinjskih omladinaca,⁷² dramu Laza Kostića *Maksim Crnojević*, te niz drugih *šaljivih komada*. Od njih se ističu: *Čestitam*, Trifkovićev komad i Siligijetijevi *Cigani*. No, iako je *Pozorišno društvo* pred kraj stoljeća (1898) *tiho likvidirano*, njegovu će aktivnost preuzeti novoformirano pjevačko društvo *Zahumlje*.

U težnji za raznovrsnijim i kulturnijim sadržajima, raspjevana omladina, uz podršku *Društva nikšićke čitaonice*, *Pozorišnog društva*, učitelja i članova redakcije *Nevesinja*, izvanjca Nika Ivankovića, osnovala je 1898. pjevačko društvo u Nikšiću, prema *zahtjevima moderne škole*. Nikšićko pjevačko društvo *Zahumlje*, pored svoje osnovne funkcije da njeguje, razvija i širi zabavu i veselje, u okviru pozorišne sekcije okuplja mlade članove kojijema su se pridružili pozorišni umjetnici, koji su djelovali u okviru dojučerašnjega *Pozorišnog društva*. Osim himni, recitacija, dramskih replika, pozorišna sekcija je u svojem repertoaru imala nekoliko uspješnijih dramskih kreacija: *Arvanit* – drama knjaza Nikole, *Zulejka* – drama u pet činova M. Dimića, šaljive komade *Šaran* Jovana Jovanovića Zmaja, *Na Badnji dan* Koste Trifkovića i dr. Dolaskom srpskog glumca i reditelja Jovana Markovića i njegove supruge u Nikšić, sekcija *Pozorišnog društva* postaje umnogome ojačana, pa će prikazati *niz predstava i unekoliko udovoljiti pozorišnim potrebama nikšićke publike*.⁷³ Markovićevijem istupima repertoar se bogati novim pozorišnjim komadima: *Kubanski rob* – dramom od Cedlica, *Ženski neprijatelj* – šaljivom igrom sa pjevanjem od Kocebua i *Jedan sluga a dva gospodara* – komedijom od N. Nedeljkovića. Izvodile su se i druge predstave, mahom šaljivoga karaktera: *Opozicija*, *Pola vina, pola vode*, *Što se ne ženite*, *Gospođica Mila*, *Miš*, *Ciganska vračara i ciganin*, *Soljateja*, *Dva stara rasejana* itd. Prikazane su i dvije domaće drame: *Balkanska carica* i *Boj na Grahovu*. Djelujući sve do Prvog svjetskog rata, pjevačko društvo *Zahumlje* sa svojim sekcijama, bilo je

⁷¹ Zora, br. 3, Mostar, 1896.

⁷² Veljko Šakotić, *Kulturno-prosvjetna...*, 37.

⁷³ *Isto*, 41.

aktivno i u osvitu XX. vijeka. Tako su se u tome razdoblju našla na repertoaru mnoga djela: *Jedna noć u Berlinu* od Knazla, *Dva cvancika* Milovana Glišića, *Šokica* Ilije Okrugića-Srijemca. U gostovanju poznate pozorišne družine Dragutina Krsmanovića prikazana su djela: *Đurađ Branković, posljednji despot smederevski* Karta Obernika, *Djevojačka kletva*, slike iz narodnog života Ljubinka Petrovića, *Kako se ko rodi*, crtice iz crnogorskog života, *Balkanska carica* i *Knjaz Arvanit* knjaza Nikole Petrovića. Zaokret ka domaćijem dramama ogleda se još u izvođenju *Opsade Nikšića* Sima Šobajića, *Kneza Iva od Semberije* – Nušićeve istorijske drame, *Zle žene* – komedije Jovana Sterije Popovića, a od stranih drama izveden je Šekspirov *Otelo*.

Kad se sagleda kulturno-književni život grada Nikšića, dolazi se do zaključka da je bio veoma sadržajan i bogat. Na repertoaru pozorišne sekcije našli su se, kao što smo videli, književno-dramski tekstovi, čija se književno-estetska težina kreće od jeftinijih i zabavnih lakrdija do drama koje su svojijem literarnim svijetom premašivale diletantske mogućnosti, kao što je postavljanje Šekspirova *Otela*.⁷⁴ Ipak, treba kazati da je takav prosvjetni i književno-kulturni razmah stvarao određenu duhovnu klimu u kojoj su učestvovali pojedinci, ne samo kao glumci, pjevači, kompozitori, dirigenti, horovođe, nego i kao pravi umjetnici-stvaraoci.

Živeći u posebnijem zavičajno-ambijentalnim okolnostima, u sredini koja se sve više napajala epskom, junačkom stihovanom tradicijom, mnogi učesnici su u sebi ošetili stvaralačke pobude, duboku doživljajno-unutrašnju stvaralačku tenziju, sublimni siloviti naboj, kojega su se nastojali osloboditi u pjesmi ili nekom drugom proznom obliku. Među takvim stvaraocima osobito su se isticali pjesnici i pripovjedači: Maksim i Simo Šobajić, Nikola Kujačić, Ilija Zlatičanin, Petar M. Luburić, Filip Kovačević, Novica Nikolić i drugi.

I na kraju, valja spomenuti, osim u Nikšiću i na Cetinju, književno-umjetnički život doživio je svoju pravu renesansu i u drugijem crnogorskim novooslobođenijem krajevima. U Podgorici je taj život vezan za društvo *Branko Radičević* (osnovano 1892) i za *Podgoričku čitaonicu* (otvorenu 1881). I u drugijem oslobođenim gradovima Crne Gore formirane su slične kulturne institucije: *Srpska narodna čitaonica* u Baru (1881),⁷⁵ *Srpska narodna čitaonica* u Ulcinju (1881), a zatijem čitaonice u manjim gradovima – Danilovgradu, Pljevljima, Virpazaru i Andrijevici.

⁷⁴ *Isto*, 51.

⁷⁵ *Sto godina Barske narodne čitaonice*, Kulturni centar Bar – Narodna biblioteka i čitaonica „Ivo Vučković“, Bar, 1981.

Društveno-politički i kulturni život u Boki Kotorskoj posebno je prikazan u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari* i *Književna periodika u Crnoj Gori* Radivoja Šukovića,⁷⁶ pa nema potrebe da se na tome zadržavamo. Dodaćemo samo da u ovome regionu crnogorskog naroda, području koje se zadugo nalazilo pod tuđinskom vlašću, osnovno obilježje djelovanja bilo je u otporu prema tuđinu, ali, u isto vrijeme, i borba za narodni preporod, suzbijanje dominacije italijanštine u kulturnom i javnom životu. U takvijem su se okolnostima javljale ideje i klice prosvjetnoga i književno-kulturnog života.⁷⁷

Uloga i značaj novopokrenutih štamparija

Razvoj i razmah štampane riječi u vjekovima sputavanoj ratničko-epskoj crnogorskoj sredini vezan je za opšti napredak Crne Gore, za prosvjetni i kulturno-književni život, ali i za društveno-ekonomski, politički i privredni prosperitet zemlje. Začeci crnogorskog štamparstva sežu do XV. stoljeća, još prije pola milenija. Davnoga 1493. ili 1494. godišta (što nauka još do kraja nije rasvijetlila), Crna Gora je imala svoju prvu državnu štampariju. Ona je bila druga ćiriliska štamparija u Evropi.⁷⁸ Prvobitno je bila smještena na Obodu (Rijeka Crnojevića), a tek potom na Cetinju.⁷⁹ U štampariji Đurđa Crnojevića otisnuta je naša poznata knjiga *Oktoih prvoglasnik*.⁸⁰ Prvi rukovodilac štamparije, jeromonah Makarije bio je ujed-

⁷⁶ Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914)*, Književnoistorijska obrada sa bibliografijom, Cetinje, 1980; Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.

⁷⁷ Don Antun Milošević, *Prosvjetno-kulturna društva u povijesti Kotora*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1959, 733–734; Dr Slavko Mijušković, *O nekim pitanjima kulturnog razvitka u Boki*, Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968, 220–230.

⁷⁸ Milorad Nikčević, *Temeljna ishodišta Crnojevića pečatnje* (Iskon, lokacija i etničko atribuiranje), u zborniku radova: *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH, Zagreb, 1996, 67–82; Milorad Nikčević, *Filološke rasprave* (interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002, 13–28.

⁷⁹ Petar I Petrović Njegoš, *Istorija Crne Gore*, Grlica za godinu 1835, 61–62.

⁸⁰ *Riječima Petra I o podizanju štamparije na Obodu, gdje je za nju bila podignuta posebna kuća, neki naučnici (na primjer I. Ruvarac) nijesu vjerovali. Ali kad su sravnjeni otisci nađenih slova na Obodu i kad je utvrđeno da su ona upotrebljavana pri štampanju Oktoih prvoglasnika, na kojem inače ne stoji zapisano gdje je štampan, tada se djelimično povjerovalo tvrđenju Petra I. Naime, povjerovalo se samo u tome da je na Obodu postojala štamparija i da su tamo nađenim slovima štampane poznate knjige iz te štamparije* (Tomaš Marković, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969, 170).

no rodonačelnik južnoslovjenskoga i rumunskog štamparstva.⁸¹ Brojnijem radovima, prije svega Đorđa Sp. Radojčića, Dušana Vuksana, Rista J. Dragićevića, Evgenija Ljvovića Njemirovskog⁸² i drugih, rasvijetljena je istorijska uloga i društveno-kulturni značaj ove štamparije. Prestankom njezina rada na Obodu i Cetinju, u duhovnom okrilju Cetinjskoga manastira, ubrzo će se razviti prepisivačka djelatnost. Istina, pojedine su štampane knjige i u tome vremenu nabavljane i kupovane u drugim zemljama: Rusiji i Veneciji, a knjige svjetovnoga sadržaja crnogorskih autora, kao što je slučaj sa *Istorijom Crne Gore* vladike Vasilija Petrovića,⁸³ štampane su u pravoslavnoj Rusiji, sa kojom je Crna Gora odavno održavala prisne, uzajamne i prijateljske kontakte.

Izuzmemo li u razvoju crnogorskog štamparstva štamparije Božidara Vukovića i njegovijeh sinova – nasljednika,⁸⁴ koji su radili u Italiji, te i raniju štampariju Kotoranina Andrije Paltašića u Veneciji, može se reći da nasljeđe Crnojevića štamparije nijesu uspjele nastaviti crnogorske vladike sve do potanjenja od njih – Petra II. Petrovića Njegoša. Zahvaljujući upravo širokom samoobrazovanju i stvaralačkim porivima, Petar II. Petrović Njegoš je rano uvidio značaj i moć štampane riječi. Još 1834., on će nakon povratka iz Rusije nabaviti štampariju i štampara Mihaila Petrova. Njegova štamparija, sa ćirilskim, tzv. crkvenoslovljenskim, latinskim i gotskim slovima, bila je za ono vrijeme funkcionalna i veoma moderna. Time će Njegoš učiniti izvanredno značajan korak u razvitku kulture u Crnoj Gori. U njoj će se štampati značajan fond knjiga, među kojijema Njegoševе poetske tvorevine – sastavi iz njegova ranog perioda: *Lijek jarosti turske* i *Pustinjak cetinjski* (1834), te tvorevine drugih autora: Simeona Milutinovića *Dika crnogorska* (1834), Vuka Stefanovića-Karadžića *Narodne srpske poslovice* (1836), Dimitrija Milakovića *Srpski bukvar radi učenja mladeži crkvenom i graždanskom čitanju* (1836), a dvije godine docnije (1838) prevedena je s ruskog jezika i u *Knjigopečatnji pravitelja crnogorskoga* objavljena

⁸¹ Dr Niko S. Martinović, *Prednjegoševsko doba u našoj književnosti*, predgovor u knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1966, 17; Dr Dušan J. Martinović, „Štampar Makarije“, u knjizi: *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983.

⁸² Tomaš Marković, „Štampanje na Obodu i na Cetinju“, u knjizi: *Istorija školstva...*, 159–179; Dr Evgenije Ljvovič Nemirovski, *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996, 536.

⁸³ Vasilije Petrović, *Istorija o Černoj Gori*, Sankt Peterburg, 1754.

⁸⁴ Tomaš Marković, „Štampanje Božidara Vukovića i njegovih nasljednika“, u knjizi: *Istorija školstva...*, 1969, 180–207.

njegova *Srbska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež* (I. dio), kao i *Preprava za istoriju svijeta sastavljena Šlecerom* (I. dio), što je takođe prijevod s ruskoga jezika (1839). U književnoj istoriji je poznato da je u Njegoševoj štampariji štampano i još pet naslova, pretežno udžbenika koji su bili namijenjeni za svjetovno *mirsko* i duhovno obrazovanje učenika maternjega jezika, te knjige koje su, osim književne, imale i praktičnu, prosvjetiteljsku i pedagošku namjenu.⁸⁵

Značajnija svjetovna tvorevina, štampana u Njegoševoj štampariji, je i *kalendar crnogorski* (kako u podnaslovu stoji) – almanah *Grlica*. Ujedno je to prva crnogorska periodična publikacija. Izlazila je od 1835. do 1839. godine, a uređivao ju je Njegošev sekretar Dimitrije Milaković.⁸⁶ Cjelokupni sadržaj *Grlice* bio je usmjeren na afirmaciju Crne Gore, nje- ne istorije, naroda i poezije, na književno-kulturno podizanje Crne Gore i prosvječivanje njenoga naroda. Treba dodati i to da je *Grlica* donosila, osim poučnih i didaktičnih priloga, tvorevine usmene i pisane, tzv. umjet- ničke poezije, autora: Petra II. Petrovića Njegoša, Simeona Milutinovića i ruskog pjesnika Aleksandra Seregejeviča Puškina, te nekoliko tvorevina pripovjedne književnosti. Tijem žanrom ona se približava ondašnjim na- rativnijem vrstama srpske književnosti, kakve su se objavljivale na strani- cama Vukove *Danice*, *Srpsko-dalmatinskog magazina* i *Uranije* Dimitrija Milakovića. U njoj su objavljena tri oveća prozna teksta moralnijeh pri- povjedaka: *Miloje Cvetić*,⁸⁷ *Izis i Tira*⁸⁸ i *Kallo*,⁸⁹ potpisane inicijalima G. N., iza kojijeh se krije Georgije (Đorđe) Nikolajević (1807–1906), kasniji urednik *Srpsko-dalmatinskog magazina*. Sve tri pripovijetke su, u stvari, prijevodi s njemačkoga jezika, *adaptacije djela stranih pisaca* koje su pri- lađavane i modificirane (zbog nedostatka domaće lektire) za naše lite- rarne potrebe i prilike. Uz Nikolajevićevu pripovijetku *Miloje Cvetić*, u *Grlici* za 1837. god. objavljena je i originalna pripovijetka *Žitije Mrđana Nesretnikovića njim samijem spisano* od Petra II. Petrovića Njegoša.⁹⁰

⁸⁵ Dr Đorđije D. Pejović, „Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnali- stičke aktivnosti“, u knjizi: *Razvitak prosvjete...*, 180–235.

⁸⁶ Radivoje Šuković, „O Grlici, njenim saradnicima i uredniku“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 21–47; Radivoje Šuković, *Književna periodika...*, 41–56; Jovan Deretić, *Almanasi Vukovog doba*, 121–127.

⁸⁷ Georgije Nikolajević, *Miloje Cvetić ili primjer blagorodnosti, koja je današnjeg vreme- na izašla iz mode*, Grlica 1837, 98–126.

⁸⁸ Georgije Nikolajević, *Izis i Tira*, Grlica, 1837, 98–126.

⁸⁹ Georgije Nikolajević, *Kallo*, Grlica, 1839, 93–112.

⁹⁰ Petar II Petrović Njegoš, *Žitije Mrđana Nesretnikovića*, Grlica, 1837, 73–97.

Sve u svemu, *Grlica* predstavlja, i sadržajno-tematskijem svijetom i jezičkim osobinama, najvažniji izvor književno-kulturoloških, prosvjetnih i društveno-istorijskih informacija toga perioda kojemu je upravo udahnuo duh i dah sam vladika i ingeniozni pjesnik – Petar II. Petrović Njegoš. Ona je stoga i veoma važan spomenik crnogorske kulture, ogledalo duhovnoga života prve polovine XIX. vijeka, u kojemu se ocrtavaju ne samo prosvjetni, književno-kulturni i društveni rasponi, nego i dosezi savršenijih tehničkih i štamparskih mogućnosti i rješenja *Pečatnje crnogorske*, kako su je u to vrijeme nazivali.⁹¹

Grlica je bila, posljednja periodična publikacija koja je izašla u Njegoševoj štampariji jer su to bili dani agonije crnogorskog štamparstva. Malo je primjera u svjetskoj istoriji da se u jednome zlom vremenu, u sudbonosnijem trenucima, kakvi su tada bili u Crnoj Gori, kad se radi o opstajanju crnogorskog nacionalnog integriteta, upotrijebe olovna slova štamparije i olovni krov Njegoševe rezidencije – Biljarde – za izradu municije, kako bi se, i ovoga puta, odbranila vjekovima sticana i čuvana crnogorska sloboda. To se desilo u vrijeme knjaza Danila, u čuvenom pohodu Omerpaše Latasa na Crnu Goru.

Iako je knjaz Danilo intenzivno radio na razvoju prosvjete, kulture i nauke u Crnoj Gori, zadugo mu nije pošlo za rukom da obnovi slova prelivene štamparije, mada je to pokušavao nekoliko puta, pomoću svojijeh znanaca i prijatelja, pomoću Vuka Stefanovića-Karadžića, Ilije Garašanina, Ljubomira P. Nenadovića i drugih. Upravo zbog toga je i svoj čuveni *Zakonik* (1855) štampao u Novom Sadu. Pred sam kraj njegove neduge vladavine, 1858. godišta, knjaz Danilo ipak uspijeva. Uz pomoć Ljubomira Nenadovića nabavlja štampariju u Beču, koja će od tada raditi kao *Državna crnogorska štamparija* u kontinuitetu koji, uglavnom, neće više biti prekidan.⁹² U njoj će se štampati druga crnogorska periodična publikacija – kalendar *Orlić*.

Danilov nasljednik, uporni i agilni knjaz Nikola I. Petrović u startu svoje vladavine otvara novo poglavlje *Knjaževskoj pečatnji* (tako se zvala u periodu 1864–1877). Uz novčanu pomoć hrvatskoga preporoditelja, osobnog *štovatelja knjaza Nikole*, J. J. Štrosmajera, knjaz Nikola će dobiti

⁹¹ Njegoševa štamparija radila je od 1833. do 1852. god. Nazivala se različitim imenima: *Štamparija crnogorska*, *Mitropolitska knjigopečatnja*, *Narodna štamparija*, *Knjigopečatnja pravitelja crnogorskoga*.

⁹² Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 235–236; Dr Đorđije D. Pejović, *Rad na prosvjeti...*, 380.

na poklon štampariju.⁹³ Tako će on rano udariti perspektive štamparstvu u Crnoj Gori. Od početka 70-ijeh godina do kraja samostalnosti crnogorske države, na Cetinju je djelovala (izuzimajući prekid od septembra 1877. do januara 1879. godine, zbog ratnih događaja) *Državna štamparija*, koja je ponekad zvana i *Cetinjskom pečatnjom*.⁹⁴

Učvršćivanjem državne samostalnosti, otvaranjem novijeh škola i drugih državnijeh i svjetovnih institucija, oživljavanjem književno-kulturnoga razvoja, pokretanjem novijeh periodičnih predstavništava poslije pobjedonosnijeh ratova 1876–1878., osetila se snažna potreba za proširenjem štamparskijeh djelatnosti na Cetinju. Pokušaji tadašnjega predsjednika *Društva Cetinjske čitaonice* Jovana Pavlovića da početkom 80-ijeh godina XIX. vijeka nabavi novu štampariju i da u njoj štampa svoj novopokrenuti list *Barjaktar*, nijesu urodili velikijem plodom. Tek 1884. godišta, Jovan Pavlović je, po Knjaževom ovlašćenju, nabavio novu štampariju. U stvari, bila je to štamparija koju je sâm Knjaz kupio i poklonio *Cetinjskoj čitaonici* jer se ona pripremala da te iste godine pokrene novi književni list – *Crnogorku*. Atmosferu i zanos u kojoj se rodila takva zamisao autentično je zabilježio cetinjski hroničar Simo Matavulj. On navodi Knjaževe riječi: *Eto u susjedstvu jednako govore da mi samo o zlu mislimo, o ratu! Tvrde jednako da ovijeh posljednjih godina u moju državu nije ništa urađeno za kulturni napredak, premda ima dokaza mnogo koliko je učinjeno! Naumio sam dat jedan dokaz više! Gospodine predsjeniče* (obratio se J. Pavloviću u svojstvu predsjednika Čitaonice – M. N.), *odmah sjutra poručujte jednu dobru štampariju, koju poklanjam društvu čitaonice. U tu će se štampariju štampati jedan književni list, u koji ću i ja, koliko budem mogao, sudjelovati. Ima ve, fala Bogu, dosta koji umijete perom vladati i lijepe stvari prikazivat, da se narod naš i prosvijetli i oplemeni! Ja sam vazda vjerova da je pero silnije nego mač; da to nijesam vjerova ne bih ga se ni laća*.⁹⁵

U toj štampariji, čija su slova bila *moderna i fino rezana*, štampaće se narednijeh godina *Crnogorka*, kao i cjelokupna druga crnogorska periodika: mnogi književni listovi, kalendari i almanasi, te druge publikacije

⁹³ Mirko Cepelić, *Josip Juraj Štrosmajer*, Zagreb, 1900–1904, 931; Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888, 27; Milorad Nikčević, „Kulturnopovijesna scena i izvori korespondencije J. J. Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša“, u knjizi: *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesni književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb, 1995, 117–141.

⁹⁴ Dr Đorđije D. Pejović, „Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti“, u knjizi: *Razvitak prosvjete...*, 1971, 236.

⁹⁵ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca* (Redakcija i predgovor Marka Cara), Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 209–210.

i skoro svi književni sadržaji. No, ni ona nije bila dovoljno iskorišćena, pa je tokom 1886. godišta pripojena *Državnoj štampariji*. Budući da je J. Pavlović još ranije imenovan za upravnika Ministarstva prosvjete, *Državna štamparija* na Cetinju priješla je u njegovo nadležstvo. O programu njenoga rada, finansijskome poslovanju, sistematizaciji radnijeh mjesta i radnom vremenu, starao se sam J. Pavlović i ljudi njegova Ministarstva. U Pavlovićeve duhu nastaviće s radom i njegov nasljednik, ministar prosvjete i književnik Simo Popović, koji je dao *propise o uređenju štamparije i pravila za radnike*.⁹⁶ Iz njegovijeh sačuvanih bilježaka vidi se da je *Državna štamparija* bila znatno opremljena, da je posedovala ćiriliska, latinska, crkvenoslovenska i grčka slova, odnosno moderne grafeme, te knjigoveznicu i mašine za otiskivanje zlatotiska.⁹⁷

Poslije donošenja *Ustava* u Crnoj Gori (1905), modernizovani su uređaji *Državne štamparije* na Cetinju. Sljedeće godine, nabavljena je iz inostranstva velika i moderna štamparija, koju je pokretao *benzinski motor*. Uz nju je nabavljena i druga mnogo manja štamparija. Zbog nedostatka grafičkog kadra u Crnoj Gori, štamparije nijesu bile iskorišćene do svoga punog kapaciteta, pa je bilo potrebno tražiti pomoć u kadru i van Crne Gore. Pred sami početak Balkanskih ratova *Državna štamparija* je imala dvije velike i jednu malu mašinu za štampanje, dosta raznih slova i dovoljan broj potrebnijeh joj radnika.⁹⁸

I u drugijem, novooslobođenim centrima Crne Gore postojala je izrazita potreba za štampanom riječju. Pokušaji da se 1887. godine osnuje štamparija u Baru, radi izdavanja lista *Jugoslavija*, nijesu urodili plodom. Iz prepiske Jovana Sundečića i barskog biskupa Šimuna Milinovića, u vezi sa osnivanjem štamparije u Baru, ne vidi se da je čitava akcija dovedena do kraja.

Oslobođenjem Nikšića 1877. godine, kao i niza drugih sušednih gradova: Podgorice, Kolašina, Spuža, Bara i Ulcinja, pretežno područja s razvijenom trgovinom i trgovačko-zanatskom privredom, stvoreni su povoljni uslovi za razvoj niza kulturno-prosvjetnijeh društava, manifestacija i kulturnih ustanova, pa, samijem tim, i štamparskih djelatnosti. Po svojoj prilici, kratko vrijeme u prvoj polovini 1906. godine, radila je Akcionarska štamparija *Vojvoda Božidar Vuković* u Podgorici. Osnovana je s ciljem da

⁹⁶ *Ustrojstvo i pravila za radnike u K. C. Državnoj štampariji*, Cetinje, 1901.

⁹⁷ Dr Niko S. Martinović, *Prednjegoševsko doba u našoj književnosti*, Predgovor knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1966, 46.

⁹⁸ Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 238.

se u njoj štampa list političkog sadržaja *Slobodna riječ*, koji je aspirirao da svojijem napisima suzbije propagandne tonove nekih beogradskih i zagrebačkih listova i pisanje ondašnjega opozicionog nikšićkoga lista *Narodna misao*. Međutim, taj je list počeo izlaziti tek 1907. godine.

Nešto ranije, godišta 1898., nabavljena je štamparija u Nikšiću radi toga, kako ističu njeni osnivači, da doprinese kulturno-prosvjetnome razvitku grada i okoline, a manje da se putem nje ostvari bilo kakva materijalna dobit. Štamparija je radila do 1903, a njom je rukovodio odbor koji je, ujedno, izradio i posebna pravila o njenom radu i upravljanju, tzv. *Ustav akcionarskog društva nikšićke štamparije*.⁹⁹ *Akcionarsko društvo* je prvo takvo društvo u Crnoj Gori. U njoj će se štampati poznati nikšićki listovi s kraja XIX. stoljeća – *Nevesinje* (1898–1899) i *Onogošt* (1899–1900)¹⁰⁰, koji će njegovati poetske i prozne pripovjedne vrste, te putopisnu i memoarsku prozu.

Poslije nekoliko godina prekida, u Nikšiću je ponovo (1906) osnovan inicijativni odbor za obnovu štamparije. U literaturi se ističe da je knjaz Nikola, nakon obnovljene *Državne štamparije* na Cetinju, poslao Nikšiću jednu ručnu štamparsku mašinu i izvjesnu količinu „srpskih slova“ (treba ćirilskih – M. N.) radi štampanja novina u kojima je trebalo da se piše protiv Austro-Ugarske, koja sve više aspirira na crnogorski državni suverenitet i njenu teritoriju.¹⁰¹ Vjerovatno se taj podatak odnosi na nikšićku akcionarsku štampariju, u kojoj se štampao i opozicioni list *Narodna misao* (1906–1907), zbog čega će štamparija biti rasturena i demolirana.¹⁰²

Potrebno je napomenuti i to da su postojale i djelovale i druge štamparije u Crnoj Gori. Osim *Državne štamparije*, na Cetinju je još od 1903. godine postojala i *Štamparija Ministarstva vojnog*. Ona nije služila samo za štampanje vojnih potreba, nego je u slobodno vrijeme davala usluge i privatnim licima, a posebno kulturnijem radnicima. Preuređena je i modernizovana novim uređajima 1906. godine, a njena štamparska aktivnost bila je prisutna sve do kraja samostalnosti crnogorske države, tačnije do 1915. godine.¹⁰³

⁹⁹ Mirčeta Đurović, *Pokušaji slamanja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istoriski zapisi, Cetinje, 1958, 131–132; M. Kavaja, *Privredno-kulturni Nikšić*, Šimatizam Zetske banovine, Sarajevo, 1931, 288; *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1898, 9.

¹⁰⁰ Vladimir-Mujo M. Petrušić, *Bibliografija knjiga i brošura štampanih u Nikšiću od 1898. do 1930.*, Bibliografski vjesnik, br, 1, Cetinje, 1977, 39.

¹⁰¹ Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 238.

¹⁰² Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888, 39.

¹⁰³ Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 237.

Uz već spomenute državne štamparije, na Cetinju je od sredine 1914. do kraja 1915. godišta radila i privatna štamparija *Obod* A. Rajnovajna, u kojoj su štampane *Dnevne novosti* i *Dnevni list*, jedini dnevници koji su u to vrijeme izlazili u Crnoj Gori.¹⁰⁴ A u vrijeme austrijske okupacije Crne Gore zamire svaki štamparski rad. Olovni grafemi ćirilske štamparije prelive-ni su, za potrebe okupatora, u latinične. Pred kraj austrijskog povlačenja, okupator je demontirao štamparske mašine, ali ih nije uspio odnijeti dalje od Kotora.

Sve u svemu štamparska djelatnost u Crnoj Gori imala je izuzetan značaj, ne samo radi zamaha kulturnoga života već i radi prosperiteta cjelokupne duhovnosti crnogorskog naroda.

Književni časopisi, almanasi, kalendari i druge periodične publikacije

Književni listovi, časopisi i druge periodične publikacije predstavljaju ogledalo književnog života svoga vremena. Preko književne periodike možemo upoznati sav naučni, književno-kulturni život koji je u Crnoj Gori pulsirao osobito u drugoj polovini XIX. i prvijem decenijama XX. stoljeća, do Balkanskih ratova, odnosno do Prvog svjetskog rata, kad će taj razbuk-tali zamah splasnuti i biti naglo prekinut.

U crnogorskome kulturnom prostoru, u knjiženoj istoriji od druge polovine XIX. vijeka do Prvog svjetskog rata, registrovano je više knji-ževnijeh časopisa, almanaha i kalendara, te drugih periodičnijeh i dnevnih publikacija. Uzimajući već utvrđenu naučnu podjelu crnogorske periodike na književne časopise, almanahe, kalendare i listove,¹⁰⁵ na današnjoj te-ritoriji Crne Gore, izlazili su, uz već spomenutu Milakovićevu *Grlicu*, i časopisi: *Crnogorka* (1871) i (1884–1885), *Zeta* (1885), *Nova Zeta* (1889–1891), *Luča* (1895–1900), *Književni list* (1901–1902), *Dan* (1911–1912), te crkveno-školski časopis *Prosvjeta* (1889–1901) koji je, takođe, donosio, osim didaktičko-pedagoške građe, poetske, pripovjedne i druge tvorevine.

Časopisnoj periodici pripadaju i godišnjaci koji se razvrstavaju na almanahe: *Orlić* (1865–1880. i 1885), *Boka Kotorska* (1882–1883), *Srpski magazin* (1896–1897), almanah literarnog smjera *Boka* (1909–1914) i kalendare: *Grlica* (1889–1893, 1896–1897), *Zeta* (1908–1914),

¹⁰⁴ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori, 1834–1934*, o stogodišnjici svoga po-stanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934, 57–58.

¹⁰⁵ Radivoje Šuković, „Almanasi i kalendari u crnogorskoj časopisnoj periodici“, u knjizi: *Književna periodika...*, 5–16; Jovan Deretić, *Almanasi Vukovog doba*.

Zahumlje (1908–1909) i *Lovćen* (1902). Spominjemo i listove: *Crnogorac* (1871–1873) i *Glas Crnogorca* (1873–1914) koji su izlazili na Cetinju, te *Nevesinje* (1898–1899) i *Onogošt* (1899–1900), koji izlaze u Nikšiću.

Radi preglednosti, zadržaćemo se sintetički na naznačenijem periodičnim publikacijama. *Orlić* predstavlja drugi crnogorski književni almanah. Pokrenuo ga je i uređivao svih sedam godišta Jovan Sundečić. Tek što je došao za sekretara knjaza Nikole, 1865. godine izdao je kalendar-almanah *Orlić*, jedinu periodičnu publikaciju 60-ih godina na Cetinju i uopšte u Crnoj Gori. Programski i koncepcijski, časopis je želio da svojim izrazito nacionalno-oslobodilačkim sadržajima podupire politiku knjaza Nikole. On je značajna literarna publikacija, pouzdan izvor za proučavanje kulturno-književnih prilika između 60-ih i 80-ih godina XIX. vijeka u Crnoj Gori. U *Orliću* Crna Gora postaje *prvorazredni pjesnički motiv, zemlja ostvarenih pjesničkih snova*¹⁰⁶ i romantičarskih ideala i zanos. U njemu je najveći broj poetskih priloga iz pera Jovana Sundečića i Nikole I. Petrovića Njegoša. Godišta 1867. objavio je Nikola Petrović Njegoš svoju čuvenu pjesmu-himnu *Onamo, onamo*, pod pseudonimom Mladi Drago Dragović. Uz ove javljaju se i drugi pjesnici: Risto Milić, Risto Kovačić i Savo Račeta. Svojim su priložima mnogo više zastupljeni izvanjci: Mihovil Pavlinović, Matko Baštijan, Jovan Dragašević, Nikša Gradi, Aleksej Homjakov i Franjo Turić.

Uz poetizovanu prozu saradnika iz Dalmacije Mihovila Pavlinovića (1867, 1868, 1870), sa motivima o Crnoj Gori (izlazila u nastavcima), *Orlić* je donio i dvije istorijske pripovijetke istog autora, tobožnjeg S. Zdravkovića: *Osvetnici, ili nevina žrtva* (1868) te istorijsku pripovijetku *Junak vladika* (1869). To je, bez sumnje, kako je primijetio i Dušan Vuksan, najslabiji dio almanaha.¹⁰⁷

Godišta 1871. Sundečić je pokrenuo i list *Crnogorac*, koji je uređivao Vojvođanin Simo Popović. Ovaj prvi crnogorski list, osim što je zvanično tumačio crnogorsku političku orijentaciju, kako je naznačeno i u podnaslovu, donosio je i literarne priloge. U njemu je objavljeno malo originalnijih književnih tvorevina. Nepodesan zbog ograničenog prostora, list nije zadugo njegovao proznu vrstu. Uz poetske priloge Jovana Sundečića, u podlistku lista za 1872. objavljene su pripovijetke, domaće i prevedene

¹⁰⁶ Radivoje Šuković, *Pogovor* fototipskom izdanju *Orlića*, crnogorskog godišnjaka 1865–1870. i 1885, Cetinje, 1979, V.

¹⁰⁷ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori, 1834–1934*, o stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934, 58.

ne. Poblíže, to su prozni sastavi pod naslovom *Tanasije Vorkapić*, autora Đ. Stankovića iz Velikog Bečkereka (1872); proza *Ljećenja u Mont Doru* nepoznatoga autora i prijevod s francuskog jezika *Sreća i novac* (1871). Sve pripovijetke veže istovjetna tematsko-žanrovska orijentacija: didaktika i tendencija, pa se nadovezuju na narodnu pripovijetku koju su ponajviše njegovali almanasi iz prijetnog perioda. To su pripovijetke adaptirane i rađene po modelima i žanrovima strane proze. Bez obzira na to što je *Crnogorac* svojim književnim vrstama i strukturama ograničen i siromašan, i na tom je planu značajan, jer se u njemu kao prilog pojavio prvi specijalizovani književni časopis – *Crnogorka*.

Crnogorka je pokrenuta 1871. godine, sa podnaslovom *Prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku*. U pogledu njene literarne fizionomije u književnoj istoriji postoje neslaganja. Dušan Vuksan je tretira kao prvi književni časopis. Takvu tipologiju odredio joj je u *Pogovoru* fototipskoga izdanja i dr. Miroslav Luketić.¹⁰⁸ Niko S. Martinović pridodao joj je kvalifikativ *književnog lista*. Sudeći po priložima, a i svojom tematskom usmjerenošću, *Crnogorka* je predstavljala književno orijentisani časopis. I nju je uređivao književnik Simo Popović. Većina priloga u *Crnogorki* su poetski sastavi. Svojom tematikom i motivikom usmjereni su na buđenje nacionalnijeh, rodoljubivih osećanja. Autori takvih tvorevina su *protagonisti poznate platforme Ujedinjene omladine srpske*: Jovan Sundačić, Vladislav Kaćanski, Lazar Telečki, Đorđe Srdić, pa i sam knjaz Nikola I. Petrović.

Prozni sastavi, iako su prigodnoga karaktera, mnogo su rjeđi, ali, ipak, ponekad zastupljeni. Svojim narativnim sadržajem ističu se pripovijesti (nijesu čvrsto ukomponovane u narativnu pripovjednu strukturu) o znamenitim Crnogorkama, pod naslovom *Crnogorske junakinje* (1871). Po svoj prilici, kako tvrdi Miroslav Luketić, potekle su iz pera Jovana Sundečića.

Iako je *Crnogorka* bila više orijentisana na istorijsko-folklornu građu, njene stranice su, ipak, bile otvorene i za narativno-putopisne forme i prevedenu pripovijetku. Tako srijetamo putopis Vladislava Kaćanskog *Sa ravnog mora u vrletnu Crnu Goru* (1871) u kojemu afirmiše perifrastični opis puta kroz Boku Kotorsku do Cetinja i posetu Petru I. Petroviću Njegošu. Detalji opisa ukazuju na to da je pisac prvi put posetio Crnu Goru, da je *prisustvovao svečanostima povodom rođendana prestolonaslednika Danila*. On oduševljenom, zanosnom i suptilnom opservacijom

¹⁰⁸ Dr Miroslav Luketić, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978.

piše o Crnoj Gori. Svojom romantično-glorifikatorskom notom ističe se i narativno-ritmizirana proza *Slava crnogorstva*, poznatoga romanopisaca Jakova Ignjatovića (1871). U *Crnogorki* susrijećemo i dvije prevedene pripovijetke ruskog pripovjedača Ivana Sergejeviča Turgenjeva *Nesretnica* i *Što se dogodilo poručniku Jergunovu*. Iako prevodilac nije naznačen, pretpostavlja se (na osnovu uporedne analize tekstova) da ih je preveo izvanjac Milan Kostić, ondašnji rektor *Cetinjske bogoslovije*, pripovjedač i revnosni saradnik novosadskog časopisa *Danica*.

Književnu tradiciju, započetu prvjenstveno u krugu cetinjskijeh bešeda (priredaba koje su organizirala kulturno-umjetnička društva, kotsko *Jedinstvo* i cetinjski *Omladinski odbor*), nastaviće *Crnogorka* 70-ijeh godina. U mnogo širem opsegu i intenzitetu proznu literarnu tradiciju njegovaće i *list za književnost i zabavu*, s istoimenijem naslovom – *Crnogorka*, koja je, poslije dvanaest godina, ponovo pokrenuta. Izlazila je za 1884. i 1885. godine na Cetinju, a uređivao je takođe Jovan Pavlović. Uz didaktično-poučnu i prigodnu poeziju izvanjaca i domaćijeh autora, *Crnogorka* je njegovala pripovijetku iz crnogorskog života. Iz toga inspirativnog vrela nastale su pripovijetke Sima Matavulja *Miloš od Pocerja* i *Uskok Janko*, koje je *Crnogorka* objavljivala u oba godišta. Gradeći tu prozu na motivima iz crnogorske prošlosti, s elementima romantike i realizma, Matavulj je snažno podsticao i stvaralački inspirisao druge naše pripovjedače. U žanru priče, sa naglašenom istorijskom komponentom, piše svoju prozu i crnogorski istoričar i pripovjedač Marko Dragović. On je objavio istorijsku pripovijest *Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje*, napisana povodom četrdesetogodišnjice preseljenja crnogorske prijestonice sa Rijeke Crnojevića na Cetinje. Posebno se u časopisu ističe i njegova naučna proza *Mitropolit Crnogorski Vasilije Petrović Njegoš*, u kojoj progovaraju istorijske datosti, veličanje i idealizovanje crnogorskog vladara, ali se po strukturi pripovijedanja ova proza ne može smatrati umjetničkim beletrističkim štivom. U *Crnogorki* je objavljena i njegova crtica *Misli o novoj godini* (1884), te priče iz svakidašnjeg života Filipa J. Kovačevića *Sreća prosjaka*, *Utjeha pri oskudici novca* i *Jovan nije mogao živjeti*, čije je autorstvo otkrio dr. Miroslav Luketić. Proznijem putopisnim sastavom javio se i Jovan Popović-Lipovac: *Ahal Tekinci ili Turkomani* (1879–80).

Osim proze iz crnogorskoga života, *Crnogorka* je slijedila svoju prijethodnicu iz 1871. godišta. Ona je na svojijem stranicama donosila pripovijetke iz zapadnoevropske i ruske književnosti. Započetu putopisnu

prozu u *Orliću*,¹⁰⁹ *Crnogorka* je nastavila. U istom žanru objavljeno je pet priloga: dva – autora Lazara Tomanovića i tri priloga Filipa J. Kovačevića. Prva dva su pod naslovom *Na povratku s Brankove svečanosti* u strukturi: (II *Novi Sad*, III *Po Fruškoj Gori*, IV *Od Vukovara do Triješća*, V *Triješće*, VI *Zaključak*) i *Pod Ostrogom*. A druga tri su: *Murin-grad*, *Riječki grad* i *Ganovo selo – Ganova voda* – opisi u kojijema progovara istorija o gradu Ivana Crnojevića (mjestu đe se porodila prva naša štamparija) i legendarne datosti. Orijentisana ka domaćijem književnim izvorima, obogaćena novijem književnim vrstama i oblicima, *Crnogorka* J. Pavlovića predstavlja najvažniji zbornik literarne građe u drugoj polovini XIX. vijeka u Crnoj Gori.

U jedinstvu s *Crnogorkom* treba posmatrati i časopis *Zetu*, nedeljni glasnik za *književnost i pouku*, koji se pojavio 1885. godine u uredništvu Filipa J. Kovačevića. U odnosu na prijethodni časopis, *Zeta* nije donijela, niti po broju stranica, niti u terminu izlaženja, nikakve promjene. Promijenjen je samo naziv, donekle format časopisa i ime urednika. Taj posao obavljao je sad Filip J. Kovačević. *Zeta*, zapravo, konceptijski i suštinski, nastavlja literarnu tradiciju koju je njegovala *Crnogorka*. U njoj su izlazili književni prilozi koji su već započeti da se štampaju u *Crnogorki*. U njoj je tako završena pripovijetka-roman *Uskok Janko Sima Matavulja* (1885) i istorijska pripovijest Marka Dragovića *Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje* (1885). Od pripovjedaka, koje se prvi put javljaju u *Zeti*, treba svakako spomenuti priču *iz maloruskog života* Nikolaja Vasiljevića Gogolja: *Kovač Vukalo*. *Zeta*, upravo zbog svoga kratkog daha, i nije mogla da se razmahne u objavljivanju složenijih i raznovrsnijih književnijeh žanrova, pa tako ni poetskih ni narativnijeh. Pretpostavlja se da je njen kratak život izlaženja uzrokovan, pored ostaloga, i time što je njen faktički urednik Jovan Pavlović ubrzo imenovan za upravitelja *Ministarstva prosvjete i crkvenijeh djela*.

Nova Zeta, i kasnije dva časopisa – *Luča* i *Književni list*, predstavljaju (kako je to naznačeno u njihovijem podnaslovima) novi tip književnih časopisa, a ne listova. Dok prijethodni časopisi u podnaslovu nose odrednice *književnosti*, *zabave* i *pouke*, koje upućuju na prigodnost, poučnost i didaktičnost, *Nova Zeta* je od početka izlaženja naznačena kao *mjesečni književni list*. No, bez obzira na takvu oznaku, uvidom u sadržajno-tematsku i motivsku strukturu časopisa, nije teško utvrditi da su urednici književnom odrednicom smatrali književnost u širem smislu. Poblježe, pod pojmom književnosti smatrale su se ne samo tvorevine usmene i pisane

¹⁰⁹ Nićifor Dučić, *Putopisne crte*, u septembru 1865, *Orlić* III/1867, 32–56.

(beletrističke) literature, nego i sve ono što je šire ulazilo u duhovnu riznicu jednoga naroda: istorijsko-etnografska, folklorna, kulturološka, jezička i druga građa.

U želji da se po svome formatu, spoljašnjoj i unutrašnjoj strukturi približi vodećem beogradskom časopisu *Otadžbina* i vojvođanskim časopisima *Stražilovu* i *Javoru*, *Nova Zeta* se orijentisala (kako je to i u programu naznačeno) pretežno na sadržaje literarnog smjera. Razlog takvoj orijentaciji je i u tome što su potrebe vremena, društveno-političkoga i kulturnog života, nametale da se krajem 80-ijeh godina XIX. vijeka u crnogorskoj periodici provodi tematsko i žanrovsko, specijalizovano periodično diferenciranje časopisne problematike. Tako se može objasniti i pojava, osim poluslužbenoga organa za politiku i književnost *Glasa Crnogorca* (koji je u to vrijeme uređivao Lazo Kostić), dviju novijih publikacija: *Prosvjete*, kao mjesečnika za školska i crkvena pitanja, mada je, ujedno, donosio i beletrističko štivo, i godišnjaka *Grlice*.

Iako je *Nova Zeta* programski bila orijentisana da *podstiče književno stvaralaštvo kod mladih u Crnoj Gori*,¹¹⁰ u svome osnovnom programskom opredjeljenju ona je težila zbližavanju literarnijeh pojava i težila da na širem području postane vjesnikom onijeh koncepcija i stvaralačkih ideja koje će se ostvariti u časopisu *Dan*, što je izlazio u vrijeme pred Balkanske ratove. O tome posebno šedoći programski tekst *Naše književno jedinstvo*. Već je u njemu urednik časopisa izričito naglasio da *Nova Zeta* teži da postane *organ južnih Slovena bez razlike vjere*,¹¹¹ zapravo, da postane smotra književnoga jedinstva *svih koji govore srpsko-hrvatskim jezikom*.¹¹² Polazeći od čvrsto opredijeljenijeh uređivačkih koncepcija i teza (koje su bile vrlo raširene kod većine školovanih ljudi) da su *Srbi i Hrvati jedan narod*, urednik časopisa Lazar Tomanović okupio je u tome jedinstvu ne samo književne saradnike iz Hrvatske i Srbije, nego i druge stvaraocce iz Vojvodine, Crne Gore, Dalmacije, Hercegovine itd. U želji da časopis uhvati čvršće korijene u *južnijem krajevima*, u dijelu crnogorskog naroda koji se vjekovima nalazio pod tuđinskom vlašću, on okuplja i stvaraocce iz Crnogorskog primorja. Drugijem riječima, *Nova Zeta* postaje glasnik na ognjištu *Njegoševe poezije*, ali i duhovna veza svih južnoslovenskih

¹¹⁰ Dr Miroslav Luketić, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978, 29.

¹¹¹ Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 83; Trifun Đukić, *Godišnjaci i književni listovi u Crnoj Gori*, Misao, XXV, 1–2, Beograd, 1929.

¹¹² Dr Đorđije D. Pejović, *Razvitak prosvjete...*, 251.

naroda. Tako se svojijem programskim opredjeljenjima, *Nova Zeta* našla na pozicijama narodnog pravca u književnosti. Pošla je od načela poetike koja je izvirala prvenstveno iz Ljubišine proze, ali i Vukova *stvaralačkog procédéa*, pa se nadovezala na onu struju romantike koju *po jezičkim, poetskim i idejnijem odlikama* čine Simo Milutinović, Branko Radičević, Matija Nenadović, Petar II. Petrović Njegoš, Stefan M. Ljubiša i dr.

Unutrašnja strukturiranost časopisa *Nova Zeta* podređena je *konceptiji književnog, a ne književno-zabavnog usmjerenja*. Stoga je časopis imao čvrsto određenu literarnu strukturu sa definisanim rubrikama: *Pjesme* (umjetničke, narodne junačke, narodne ženske), *Narodne priče*, *Pozorišne igre*, *Razni članci*, *Književnost*, *Naučni članci* (o jeziku, o istoriji), *Putopisi i svečanosti*, *Mozaik*, *Književni pregledi*, *Umjetnost*, *Starine* i na kraju *Javna prepiska*. Ovako čvrsto opredijeljene odrednice nijesu se znatnije mijenjale sve do kraja izlaženja časopisa.

I samo globalni, spoljašnji opis postojećijih rubrika ovoga časopisa upućuje na njegovu tematsku i motivsku usmjerenost. Časopis je težio da kultiviše *one forme literarno-naučnog stvaralaštva koje odgovaraju njegovim osnovnim programskim idejama*, vezanim prvenstveno za crnogorsku epsku baštinu. U takvoj epskoj orijentaciji, u časopisu su *posebno mjesto zauzeli programski intonirani tekstovi*. Uz to, osobito je prisutna usmena narodna i umjetnička epska književnost. Epskoj narodnoj tradiciji, kakva je bila u Crnoj Gori, odgovarali su brojni folklorni žanrovi, poput: zapisa, opisa, običaja, pripovjedaka iz narodnoga života, pa i putopisne proze. I uz veliki broj iz saradničkog sastava mladijeh pisaca, koji su u svoje poetsko tkivo unosili nove tonove i forme izraza, lirika nije dobila ono mjesto koje je imala u ranijim časopisima. Tako su se javili, uz već afirmisane pjesnike, knjaza/kralja Nikole, Jovana Popovića-Lipovca, Filipa Kovačevića, Jovana Sundečića – mnogi drugi, mladi i novi pjesnici: Radoje Roganović-Crnogorac, Savo Račeta, Živko Dragović, Milan Mirković. Iz drugijeh središta priloge su davali pjesnici: Jovan Dučić, Jovan Jovanović Zmaj, Josip Bersa, Ljubomir Nenadović, Lazo Kostić i Aleksa Šantić, koji je objavio čak petnaest poetskijeh priloga, a potpisivao se najčešće *Aleksa* ili *Aleksa Ristov*. U devet nastavaka časopisa objavljen je i epski spjev Sima Popovića, *Osvojenje Bara*. U stvari, epska poezija, usmena narodna i pisana, sa pripovijetkama iz narodnoga života, osnovni je žanr izvorne umjetničke književnosti.

Proza je zastupljena u djelima autora: Sima Matavulja, koji je objavio dvije pripovijetke, Milana Savića, Filipa Kovačevića, T. K. Popovića,

V. Zorića, Đ(ena) Ravića, Milivoja Srbinića, Sava St. Radulovića, V(ića) Trifkovića, Mihaila St. Riznića, M. V. Ivanova, Marka Cara, Ivana Ševića i drugih. Većina pripovjedaka ovih autora je već u samom podnaslovu određena kao *crtica* ili *slika* iz narodnoga (crnogorskog) života, što izričito upućuje na folklornu usmjerenost njihove građe. Od prevedene proze treba spomenuti pripovijetku Lava Nikolajeviča Tolstoja *Živi mrtvac*, te priloge E. L. Markova, putničke crtice A. N. Krasnova i drugih.

Posebno je mjesto u časopisu zauzela i putopisna proza, sa izrazitim etnografsko-istorijskim, folklornijem i biografskim elementima. Po brojnosti objavljenijih priloga ističe se urednik časopisa, Lazar Tomanović, koji je publikovao čak deset priloga, Jovan F. Ivanišević dva, a Nikola Vučinić, Luj Vojnović Užicki i S. Đ. P. (Senjo Đaković) po jedan. U ukupnome časopisnom sadržaju, pa i u prisustvu pripovjedne proze, tvorevine crnogorskih autora su, kao što se vidi, skoro neprimjetne. No, ipak, osnovni je sadržaj časopisa *Nove Zete* prožet programskim opredjeljenjem o razvitku i napretku crnogorske književnosti i kulture na narodnoj osnovi.

Već je istaknuto da je 90-ijeh godina XIX. vijeka osnovano *Društvo Gorski vijenac* na Cetinju (1894). *Društvo* je, kako su to naveli u svome programu, imalo za cilj da unaprjeđuje *duhovni život Cetinja i cijele Knjaževine*; da razvija i popularizuje kulturu i prosvjetu, da izdaje, prije svega, književni list; organizuje neku vrstu retoričkog agona u organizovanijem večernjim bešedama, da podupire zabavu, solo pjesmu i muziku, pa čak i gimnastiku koja je trebalo da snaži i podiže ratnički moral sredine, epsku muževnost crnogorskoga čovjeka. Upravo tri i po godine poslije *Nove Zete*, u okviru ovoga društva, pojavio se novi književni mjesečnik – časopis *Luča*. Za razliku od prijetodnijih publikacija, koje su uređivali pojedinci, *Luča* je ispočetka izlazila u uređivanju književnog odbora,¹¹³ a potom pod uredništvom Lazara Petrovića.

Devedesetijeh godina XIX. vijeka, kad je pokrenut časopis *Luča*, u književnostima kontaktnih naroda sve su se više ukrštale, prožimale i sučeljavale različite književne orijentacije: literarna strujanja koja su dopirala iz zapadnoevropskih modernističkih izvora, prije svega iz francuske

¹¹³ *Luča* je, u stvari, prvi crnogorski književni časopis u izdanju institucije – *Društva Cetinjske čitaonice Gorski vijenac*, koje je osnovano 1894. godine. *Društvo* je imalo određene zadatke: da podstiče stvaralaštvo mladih, da razvija viteške vrline i da širi prosvjetu i književnost. Predsjednik društva *Gorski vijenac* bio je Ilija Plamenac, a odbor je okupljao poznate književne poslenike: Živka Dragovića, Mila Kovačevića, Jova Ljepavu, Filipa Kovačevića, Lazara T. Perovića, dr. Lazara Tomanovića, Radoja Roganovića, muzičara Roberta Tolingera, Miloša Kapića i Đura Špadijera.

i njemačke literature. Realizam, kao vodeći stilski model u drugoj polovini XIX. vijeka, razarale su upravo te nove avangardne orijentacije i tendencije. I na tematskome i motivskom planu, ali mnogo više na jezičkome, morfološkom, sintaksičkome i stilističkom planu, dolazi do niza promjena. No, uprkos takvim snažnim stilističko-dezintegracionijem prodorima, prije svega, u srpskoj, hrvatskoj i slovenačkoj književnosti, crnogorska literatura krajem osme i devete decenije XIX. vijeka ostala je kao čvrsti rezervat i bastion prijetodne stilske formacije – romantizma. Romantika upravo u tome vremenu dostiže u Crnoj Gori svoj zenit. Poblje, u romantičarskom zanosu na Cetinju je vladalo uvjerenje da će se u toj književnosti sačuvati, prije svega, narodno obilježje (*prošlost naroda, život narodni*), jezičko-semantičko obilježje naroda (ošećanje plemenske zajednice, junaštvo, bistra prirodna emanacija duhovnosti crnogorskoga nacionalnog života). Upravo na toj liniji, književni časopis *Nova Zeta* služi kao *dokumenat takvog književnog raspoloženja*, a književni časopis *Luča* ostaje kao šedočanstvo prevazilaženja i splašnjavanja takvih ustaljenih i *okamenjenijeh* orijentacija i tendencija. U takvom, ali ne uvijek oštrom sučeljavanju idealizma, tj. romantizma, realizma i estetizma modernijeh pravaca, još dalje je otišao *Književni list*, a časopis *Dan* nastaviće izrazitu težnju da se tradicionalizam potpuno savlada, prevaziđe i da se crnogorsko književno stvaralaštvo uključi u moderne stilske tokove i procese, ne samo kontaktnijeh južnoslovenskih literatura, nego mnogo više u zapadnoevropske, to jest svjetske književne krugove.¹¹⁴

U poređenju s prijetodnijem crnogorskim časopisima, *Luča* je imala drugačiju žanrovsku strukturu, tematski raznovrsniju i mnogo širu. Dominantni književni žanr je lirska pjesma, a umjetnička, tj. pisana epika i epsko-lirska poezija sasvim je iščezavala sa stranica ovoga časopisa. *Luča* je objavila oko 250 lirskih pjesama, što je, zapravo, mnogo više nego u svijem prijetodnim književnijem časopisima. U lirskoj su poeziji izražavani svečani i emocionalno-prigodni trenuci. Osim lirike, pripovijedna književnost je dominantna književna vrsta. U njoj je objavljeno oko šezdeset raznovrsnijeh pripovjedaka i crtica. Većina pripovjedaka je tematikom i motivikom vezana za domaći crnogorski život. Časopis *Luča* afirmisao je nove crnogorske pripovjedače: osim Luke Jovovića i Nikole Kujačića, propovjedače koji su se prvi put javili u *Prosvjeti* s pripovijetkama iz narodnog života. *Luča* je afirmisala: Andriju P. Jovićeвиća, Marka S. Popovića, Pera

¹¹⁴ Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori 1835–1914*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 166.

Vukića, a povremeno i druge, pretežno ondašnje učitelje. Folklorna, tzv. seoska pripovijetka iz crnogorsko-hercegovačkoga života, osnovno štivo crnogorske periodike, obogaćena je u *Luči* još jednom vrstom pripovijetke: sentimentalno-didaktičkom prozom malo poznate beogradske spisateljice Milke Grgurove. Ona je objavila veći broj pripovjedača, koje su svojom motivikom vezane za urbani život i ambijent grada. Ovamo ubrajamo pripovjedače koji su živjeli van Crne Gore: Đura M. Dimovića, Vasa Kondića, Rista V. Popovića, Mladena Smiljanića, Sava Senića, Novicu Kovačevića-Grahovskog te predstavnike mostarskoga književnog kruga – Svetozara Ćorovića i Aleksu Šantića.

Kao i u prijetnom časopisu, zapadnoevropska proza nije dovoljno prevedena i zastupljena. U *Luči* je, ipak, dominantna sentimentalno-romantičarska ruska pripovijetka Mihaila Garšina, Mihaila Jurčevića Goldstajna, Nikole Mihailovića Karamazina, pa čak i pripovijetke Aleksandra Sergejeviča Puškina. Prema tome, ruska pripovijetka i domaća folklorna proza osnovni su tipološki sadržaji časopisa *Luče*. Začuduje da časopis, koji je izlazio u vrijeme intenzivnog prodora modernističkih pravaca, ne donosi prozu aktuelnih ruskih pisatelja Tolstoja, Gorkog, Dostojevskog, Čehova, Ševčenka i drugih, koji su sve više bili prisutni u knjiženoj periodici ostalih kontaktnih naroda.

Osim lirike i pripovjedne književnosti, *Luča* je njegovala naročito narodne umotvorine. Odlomke iz drama i dramskih spjevova nije objavljivala. Bez obzira na to što je izlazila u vrijeme snažnoga prodora modernističkih pravaca, orijentacija i tendencija, svojim je osnovnijem sadržajem *Luča*, ipak, ostala okrenuta tradicionalnoj književnosti i crnogorskoj narodnoj prošlosti. Riječju, ostala je časopisom literarno-folklornog usmjerenja.

S tim se časopisom povezuje izlaženje novoga književnog mjesečnika – *Književni list*. Pokrenulo ga je programski i ekonomski objedinjeno društvo *Gorski vijenac* i *Cetinjska čitaonica*. I ovaj mjesečnik, kao i prijetnom, imao je kolegijalni urednički odbor: Luka Tomanović, Živko Dragović, Danilo Gatalo, Mirko Mijušković i Savo P. Vuletić. Iz *Pravila Društva Cetinjske čitaonice* i *Gorskog vijenca* vidi se da je izdavač vodio računa o zadacima *Književnog odbora* u izdavanju časopisa. *Odbor* je morao da *prati savremeni razvitak literature, na prvom mjestu naše i slovenske, po mogućnosti i strane*. Opredijelivši se, dakle, za savremenije koncepcije u uređivanju lista, osetila se ujedno i težnja da se *izađe iz stanja učmalosti*, da se *otvore novi i širi književni horizonti*. Bez obzira na to što je još uvijek naglašavana književna tradicija, linija narodnoga pravca, koju je sintetizo-

vao u svom *Gorskom vijencu* veliki naš pjesnik, vladika Rade, istaknuta je i potreba otvorenosti lista prema duhovnome stvaralaštvu velikih naroda, posebno na uspostavljanju čvršćijih dodira i veza sa *Slovenstvom*, *osobito sa svjetskom ruskom književnošću*.¹¹⁵ Ipak, u programskome uvodniku naglasak je na domaćem stvaralaštvu.

Književni list je pokrenutu osvitu XX. stoljeća, u vrijeme kad su se u književnom životu južnoslovenskih naroda sve više vodile žučne rasprave o perspektivama i usmjeravanjima crnogorske periodike. Glasnija struja, okupljena oko vodećijih književnih časopisa iz drugih kulturnih sredina naroda u okruženju, ispoljavala je mišljenje o povezivanju svih važnijih književnih periodičnih publikacija. Druga, malobrojnija, bila je orijentacija koja je tvrdila da, uz vodeće časopise, treba osnovati i regionalnu književnu periodiku, pogotovo u književno nerazvijenijim područjima. Takvim sučeljavanjem obojena je i književna periodika u Crnoj Gori, pa je i *Književni list*, kao i mnogi drugi (dubrovački *Srđ*, zadarska *Zora* i dr), svrstan u *pokrajinske časopise*.

U uredničkome krugu *Književnog lista* vodeću riječ imale su *novajlije* (početnici u literaturi): Mirko Mijušković, pripovjedač Savo Vuletić i Danilo Gatalo. Njih trojica odredili su strukturu časopisa. Čvrsto su utvrđene rubrike: *Nauka i beletristika*, *Umjetnost*, *Nove knjige i listovi*, *Ocjene i prikazi*, *Prosvjetno-književne bilješke* i *Razne bilješke* koje govore o sadržajnoj orijentaciji *Književnog lista*. U stvari, *umjesto literarno-folklorne Luče*, *veoma malo vezane za vitalna pitanja u književnoj i kulturnoj stvarnosti Crne Gore*, *priređena je publikacija naučno-literarnog smjera, programski čvršće vezana za istorijsku prošlost i savremeni život u Crnoj Gori*.¹¹⁶

Članovi uređivačkog odbora ujedno su i glavni saradnici i nosioci književnih orijentacija i sadržaja časopisa. Više od šezdeset najvažnijih literarnih priloga koji su štampani u časopisu, potiču iz pera urednika Sava Vuletića, Mirka Mijuškovića, Živka Dragovića, Lazara Tomanovića i Danila Gatala. Ako se autorizovanijem radovima pribroje i njihovi nepotpisani tekstovi, te prilogi koji su preuzeti iz drugih periodičnih publikacija (prilog Iva Ćipika, Aleksandra Sandića, Jovana Živojinovića), može se reći da je više od polovine literarnih tekstova vezano upravo za imena iz uređivačkog odbora.

¹¹⁵ *Pravila društva Cetinjska čitaonica i Gorski vijenac*, Cetinje, 1900. Pravila su potpisana od sekretara Filipa Kovačevića, predsjednika *Gorskog vijenca* Ilije Plamenca i sekretara Mirka Mijuškovića.

¹¹⁶ Radivoje Šuković, *Predgovor knjizi Sonje Ladenek-Munda i dr Miroslava Luketića, Luča, Književni list „Dan“ (Bibliografija)*, Cetinje, 1978, 19.

Lirska pjesma, kao osnovni žanr i izraz mladih pisaca toga vremena, nije dobila središnje mjesto u ovome časopisu. U toku dvogodišnjeg izlaženja objavljeno je svega dvadeset i šest pjesama, od kojih su neke čak preštampane iz druge periodike. Po prvi put su se javili novi saradnici svojim poetskijem priložima: Stevan Petrović Njegoš, Sekula Drljević i pjesnici izvan Crne Gore: Spasoje Ilić, koji je objavio pjesme i pripovijetke, i Mihajlo Milanović, autor zbirke pripovjedaka pod naslovom *Bosanke*, izdate u Sarajevu 1902. godine.

Narativni žanrovi: *novele*, *pripovijetke* i *crtice* mnogo su više zastupljene u *Književnom listu*. Posebno se ističe pripovjedač Savo Vuletić, koji je u to vrijeme više sarađivao u vojvođanskom *Brankovom kolu*, beogradskom *Delu* i sarajevskoj *Bosanskoj vili*. Međutim, ovđe je, ipak, objavio pet pripovjedaka, od kojih je neke uvrstio u svoju poznatu zbirku *Proste duše* (1905). Uz njega svakako treba spomenuti pripovijetke Luke Jovovića i prozu već spomenutog pjesnika Mihaila Milanovića, Spasoja Ilića, Novice Kovačevića-Grahovskog, Andrije Jovičevića, Ivana Stojanovića, Iva Čipika i dr. Začuđuje da *Književni list* nije, kao što su to radili prijethodni časopisi, publikovao niti jedan putopisni prozni tekst, mada je poznato da su se pojedini crnogorski pisci upravo u to vrijeme javljali s putopisnom i memoarskom prozom izvan Crne Gore. Osim pripovijetke s folklornijem sadržajima, časopis je kultivisao istorijske rasprave s motivima iz političkog i kulturnog života i istorije crnogorskog naroda. Dodamo li ovome naučno-popularno i zabavno štivo, i nešto rjeđu usmenu narodnu lirsku i predajnu književnost, te prijevode ruske, francuske i njemačke literature, iscrpili smo gotovo sve književne sadržaje časopisa koji se javio i ugasio u osvit XX. vijeka.

Cetinjski časopis za *nauku i književnost*, *Dan*, predstavlja ogledalo periodične publikacije (nažalost, trajao je svega dvije godine (1911–1912) i nestao u predvečerje Balkanskih ratova). U književnoj istoriji smatra se najboljim i najmodernijim književno-naučnim časopisom nezavisne Crne Gore. Preko njega su se transportovala i objedinjavala književna, naučna i kulturna stremljenja koja su se prelamala ne samo u crnogorskom kulturno-prosvjetnome prostoru, nego i mnogo šire – pojave koje su dopirale iz južnoslovenskih, zapadnoevropskih i istočnoevropskih, tj. ruskih literarnih izvora i kulturnih centara. Preko časopisa *Dan*, njegove literarne fizionomije i unutrašnje strukture, možemo pratiti ponajprije njegovu sadržajnu stranu, ali otkriti značaj i doprinos pojedinijih saradnika, ponajviše doprinose i značaj njihovih urednika, koji su svojim priložima

i koncepcijom uređivanja, dali značajan doprinos tome da časopis dobije moderniji sadržajni profil i savremeniju periodičnu fizionomiju.

Književni časopis *Dan* pokrenut je 1911. godine na Cetinju *pod uredništvom dvojice mladih, školovanih ljudi, koji su tek trebali da se predstavljaju javnosti*,¹¹⁷ dr. Nikole Škerovića i izvanjca – pjesnika i pripovjedača Dušana S. Đukića. Časopis je u prvom redu imao zadatak da *zadovolji jedan prosvjetni nedostatak* u Crnoj Gori, pa tek onda da bude smotra književnijeh, naučnih i drugih dostignuća. Društvene, naučne i kulturne prilike uslovile su da on postane *zajednički arhiv svim granama naučnog i stručnog ispitivanja*. U ondašnjoj Crnoj Gori, bez obzira na visoke estetičke i literarne domete koje su svojim tvorevinama ostvarili Petar I. i Petar II. Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović, književni i naučni život u vrijeme spomenutih prijetihodnika, nije se razgranao do te mjere da bi svaka njegova grana mogla pretendovati na poseban organ, tj. časopis s posebnijem, ograničenim, specijalističkijem zadatkom. Upravo su zbog toga urednici, Đukić i Škerović, u svome programskom oglasu, fizionomiju časopisa *Dan* prilagodili potrebama društvenoga, naučnog i prosvjetno-kulturnoga trenutka zemlje. Pri tome su, kao važno načelo, u poslu oko njegova uređivanja, istakli svoj tolerantan stav prema slobodnom načinu naučnog raspravljanja i književnoga stvaranja: Svako zalaženje u stranački život, u *oblasti klizavih političkih aluzija*, isključivali su namjenom svog časopisa. *Dan* je morao da zadovolji i drugu potrebu: da bude produžetak napora, literarnijeh tendencija i orijentacija koje su započete u ranijim cetinjskim časopisima i dnevnim listovima.

S obzirom na to da je u novije vrijeme u književnoj periodici bilo više riječi o analizi književnog sadržaja časopisa *Dan*,¹¹⁸ nećemo se opširnije zadržavati na tim problemima. Dodaćemo samo to da su, za razliku od kriterijuma i mjerila koja su primjenjivana u uređivanju ranijih crnogorskih časopisa, urednici dr. Nikola Škerović i Dušan S. Đukić u odabiranju književnijeh priloga polazili najprije od estetičkih kriterijuma. Šćeli su, zapravo, povišenjem umjetničko-estetičkog kriterijuma da podignu svoj časopis na viši uređivački nivo. Takva je orijentacija uslovljena, prije svega, estetičkom diferencijacijom do koje je u crnogorskom književnom životu došlo početkom XX. vijeka.¹¹⁹ Naime, u krugu pisaca ovoga vremena još

¹¹⁷ Dr Nikola Škerović, *Kako je Dan dobio ime*, Zapisi, knj. VI, sv. 3, Cetinje, 1930, 185.

¹¹⁸ Vojislav Nikčević, *Analiza književnog sadržaja časopisa Dan*, Stvaranje, br. 10, Titograd, 1968.

¹¹⁹ Milorad Nikčević, *Koncepcije i literarne težnje Dušana S. Đukića u časopisu Dan*, Revija, br. 3, Osijek, 1987, 262–271.

uvijek su snažno ispoljavane prijethodne tendencije: ponajprije iz zavičajne, nacionalno-folklorne, epsko-didaktičke tradicije, iz romantično-egzaltirane književnosti Nikole I. Petrovića, Jovana Sundečića, Sima Popovića, pripovjedača Luke Jovovića, Andrije Jovičevića i Sima Matavulja. Drugi refleks je bio intenzivniji u odjeku vojislavizma, dučićevsko-rakićevskog estetizma i novijih književnijih *izama*, orijentacija, smjernica i tendencija. Znači, onijeh poetskih struja koje je u zapadnoevropskom književnom krugu afirmisao pokret moderne. Zahvaljujući širokom obrazovanju urednika Škerovića i Đukića, znalaca nekoliko svjetskih jezika, časopis *Dan* je dobrim djelom zatvorio stranice piscima koji su stvarali pod uticajem crnogorske folklorno-epske i romantičarsko-nacionalne tradicije. On je nastojao da u domaće književne prilike unese snažnije, modernije i svježije literarne tonove; savremenije struje i forme. Otvaranje časopisa novijem zapadnoevropskim literarnijem prodorima, ruskim modernijim sferama, podsticajima i dodirima, došlo je kao posljedica njegova nastojanja oko kulturnog zbližavanja naroda slovenskog porijekla. Budući da su se uoči balkanskih ratova, u vrijeme nacionalnih previranja, tražila rješenja književnog i jezičkog jedinstva Srba, Hrvata i Crnogoraca, *Dan* je tom jedinstvu (zahvaljujući upravo Đukiću i Škeroviću!) davao svoj puni doprinos, objavljujući priloge hrvatskih, srpskih, slovenskih i crnogorskih pisaca. Uz to je, koliko je prostor dozvoljavao, redovno obavještavo svoje čitaoce i pretplatnike o literarnijem pojavama i književnim zbivanjima u svijem kontaktnim nacionalnijem književnostima. Kako su domaće književne prilike bile veoma skučene, žanrovski nerazvijene, urednici su bili svjesni da se časopis može jedino afirmisati ako se orijentiše na objavljivanje literarnijih priloga avangardnih pisaca sa strane. Stoga su prilozi iz zapadnoevropskoga književnog kruga, posebno iz ruske literature, veoma prisutni na njegovijem stranicama.

Za dvije godine svoga neredovnog izlaženja ovaj je časopis objavljivao pretežno prijevode narativnijih pisaca iz svjetske književnosti. Pripovijetkama su se predstavili: Maksim Gorki, L.N. Tolstoj, Leonid Andrejev, A. Kuprin, Oskar Vajld, Jan Neruda, Teneromo, Karlo Anderle i dr. Domaći pripovjedači mnogo su manje zastupljeni. Od crnogorskih autora *Dan* je objavio deset poslanica Petra I. Petrovića Njegoša¹²⁰ i dvije pripovijetke Nikole Škerovića: *Život i Prvi put*. Obje pripovijetke se i svojijem tematsko-motivskim svijetom i svojijem izrazom umnogome izdvajaju u poseban krug savremene narativne proze, ali po psihologiji i moralu

¹²⁰ Filip Radičević, *Grahovske starine. Pisma Sv. Petra*, *Dan*, br. 3–4, I/1911.

ostaju u sferi tradicionalnoga života i svijeta. Urednik Dušan S. Đukić, po vokaciji više pjesnik, predstavio se samo s jednom impresivnom crticom i s jednijem proznim tekstom – *Okovane duše*, a Milorad M. Petrović je pod zajedničkim naslovom *Senke*, objavio dvije kratke impresionističke crtice *Jastreb* i *Bor*.

Bez obzira na to što je *Dan* izlazio neredovno, u toku dvije godine, ipak je dao izuzetan doprinos razvoju književno-kulturnoga života Crne Gore. *U situaciji kad su domaće književne prilike bile umnogome skućene, uprkos mnogim materijalnim nedaćama koje su ga pritiskale, uspio je izrasti u moderan časopis ... Dan je među ostalim crnogorskim periodičnim publikacijama do Prvog svjetskog rata mogao postati najugledniji, najbolji uređivani naučno-beletristički časopis zahvaljujući vanrednoj obaviještenosti i pouzdanom estetskom mjerilu njegovih urednika Škerovića i Đukića.*¹²¹

Uz časopise i listove književne orijentacije koji su svojijem literarnim priložima, tematikom i motivikom, doprinosili ukupnom razvoju crnogorske književnosti, svakako treba pribrojiti časopis za prosvjetno-pedagoška pitanja – *Prosvjetu*. U trinaest godišta izlaženja, *Prosvjeta* je stekla glas jedne od najvažnijih i najafirmativnijih stručnih i naučnih publikacija, *registratora* i *regulatora* crnogorskih prosvjetno-pedagoških i crkvenijeh kretanja. Pokrenuta kao *list za crkvu i školu*, u uređivanju ondašnjega ministra prosvjete i crkvenijeh djela, Jovana Pavlovića, *Prosvjeta* je u određenim periodima mijenjala i svoju fizionomiju, strukturu a i svoje urednike. U književnoj istoriji ističe se da je svoje najveće stručno i stvaralačko-umjetničko zrenje dobila pod uredništvom pjesnika i rodoljuba – Jovana Sundečića, dok su program i fizionomija časopisa ostali gotovo isti u vremenu kad ga je uređivao prof. Jovo Ljepava. Letimičnijem prijelodom nije teško ustanoviti da je, uz svoju ustaljenu sadržajnu strukturu u uređivanju J. Pavlovića, u Sundečićevom uređivanju *Prosvjeta* postala žanrovski i tematski šira i sadržajno razgranatija. Osim ustaljenijeh i već od početka fiksiranih rubrika, koje su se sadržajem pretežno odnosile na crkvu i školu, Sundečić je proširio tematiku časopisa na naučnom i umjetničko-književnom planu. Zbog toga je *Prosvjeta* danas značajan izvor ne samo za proučavanje dosega pedagoško-didaktičke i crkvene misli i literature, nego, prije svega, predstavlja značajnu panoramu filozofsko-didaktičkih, psiholoških i etičkih članaka, istorijskih priloga i bilježaka. A uz to i smotru literarno-beletrističkih radova usmene i pisane književnosti. Orijentisana u periodu Sundečićeva uređivanja na reprezentiranje i objavljivanje folk-

¹²¹ Vojislav Nikčević, *isto*, 1082–1083.

lorno-literarne građe, prevashodno na objavljivanje narodnoga usmenog blaga: lirskih *ženskih i dječijih*, kao i epskih (junačkih) pjesama, narodnijeh priča, poslovice, izreka i zagonetki,¹²² *Prosvjeta* je značajna po tome što je publikovala tvorevine domaće umjetničke književnosti. U njoj je objavljeno oko trideset lirskih pjesama, ponajviše iz pera J. Sundečića, Radoja Roganovića, Filipa Kovačevića, Marka Popovića i dr. Pripovijetka je srazmjerno manje njegovana. Objavljeno je svega deset pripovjedaka koje su svojom tematikom i motivikom usmjerene, kao i u drugijem našim publikacijama, na narodne sadržaje i etnografske elemente. Posebno se svojom tematikom ističu priče Nikole Kujačića (pod pseudonimom N. P. Korjenić), Luke Jovovića, Toma A Bratića, Marka S. Popovića i na kraju, pripovijetke nepoznatijeh autora *Ko s nepravde strada – utjehi se nada i Novo vino* (1894), te putopisna crtica Filipa Radičevića *Posjeta manastira Morače Mitropolitom Mitrofanom* (1890). Ocjenjujući književne priloge autora u časopisu *Prosvjeta*, Dušan J. Martinović je izrekao kritički sud da većina naznačenijeh pisaca u svojim radovima pokazuju *više ambicije* nego predispozicije i književne darovitosti.¹²³

Svoju posebnu književnu misiju u drugoj polovini XIX. vijeka i u prvijem decenijama ovoga stoljeća odigraće, poput *Crnogorca* i *Crnogorke*, i zvanični politički list crnogorske vlade – *Glas Crnogorca*. Iako su njegove stranice bile namijenjene tumačenju zvanične politike, upravo zbog toga što su ga uređivali veoma obrazovani kulturni poslenici i ljudi od pera, on nije mogao a da ne *apsorbuje neponovljivo književno raspoloženje*, kada je *pjevalo cijelo Cetinje*, kako reče Simo Matavulj.¹²⁴ Egzistirajući u dugome razdoblju, *Glas Crnogorca* je unio, uz ostalo, i obilje literarne građe. Prema sudu Nika S. Martinovića, *ovaj list ne sadrži samo izvanrednu političku građu, već dragocjenu građu iz istorije naše književnosti. Svi dragocjeni intelektualci, koji su se bavili književnošću i novinarstvom, sarađivali su u njemu. Osim Crnogoraca, u njemu su sarađivali, takođe, i najjeminentniji jugoslovenski književnici i naučnici.*¹²⁵

¹²² U *Prosvjeti*, u redakciji J. Sundečića, objavljeno je 86 lirskih pjesama, 5 epskih i 63 priče, zatim 707 narodnijeh poslovice i izreka i peko 300 zagonetki. *Ove književne stranice u časopisu Prosvjeta su bez sumnje i najvaljanije, predstavljaju one, neosporno, doprinos poznavanju crnogorske narodne književnosti* (Dr Dušan J. Martinović, *Književnost u časopisu Prosvjeta 1889–1901*, Bibliografski vjesnik, br. 2–3, Cetinje, 1977, 32–34).

¹²³ Dr Dušan J. Martinović, *isto*, 35.

¹²⁴ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 95.

¹²⁵ Dr Dušan J. Martinović, *isto*, 46.

Glas Crnogorca je od svoga starta, uz niz drugih literarnih vrsta i žanrova, sporedno njegovao poeziju, a daleko više pripovijetke. Već 70-ijeh godina XIX. vijeka u njemu srijetamo pripovijetku Stefana Mitrova Ljubiše Pop Andrović – novi Obilić, pripovijest paštrovska druge polovine osamnaestog stoljeća. Godišta 1873. i 1879. *Glas Crnogorca* objavio je dvije pripovijetke Vuka Vrčevića, Rišnjanina, *Narodna presuda vjerne pa razvjerene djevojke* i *Jedan muž a dvije žene*. Osamdesetijeh i devedesetih godina XIX. vijeka publikovano je čak sedamnaest njegovijeh pripovjedaka.

Duro T. Perović, saradnik i drugih periodičnih publikacija, objavljuje u *Glasu Crnogorca* tri pripovijetke: *Put u pakao*, *Hajduk Nikac Strahinja* i *Sreća iznenada*. I poznati pripovjedač druge polovine XIX. vijeka, Luka Jovović, objavljuje u *Glasu Crnogorca* pripovijetke: *Osveta*, *Otmica*, *Ko neće čepom on će vrânom*, od kojijeh je zadnja ušla u njegovu zbirku *Pripovijetke iz crnogorskog života*, knjiga I (1895). I Jovovićev savremenik – pripovjedač Savo Vuletić, jedan od urednika i glavnijeh saradnika *Književnog lista*, objavljuje u *Glasu Crnogorca* svoju pripovijetku *Neka jezik sluša srce*, koju će kasnije uvrstiti u zbirku pripovjedaka *Naši ljudi* (1910). Marko Dragović, opredijeljen više istoriji nego literaturi, objavljuje u *Glasu Crnogorca* dvije pripovijesti *Posmrtna slava* i *Carstvu snova*, a M. Đurišić se javlja s pripovijetkom *Cetinjski četnici ladari*. Nikac od Rovina (pseudonim Milutina Tomića) objavljuje dvije crtice – *Priče bez naslova* i *Kopile*. Poznati hercegnovski folklorista, Veljko Radojević, publikuje pet pripovjedaka: *Na vratlu*, *Prevareni mladoženja*, *Žena ga izvela na pravi put i sačuvala od smrti*, *Niko bez grijeha*, *Čudnovato pismo* i *Dva prijatelja*, a od dvije pripovijetke Sava St. Radulovića, *Glas Crnogorca* objavljuje jednu: *I drevna masla ne pomažu*. Nikola Kujačić-Korjenić, početkom XX. stoljeća, objavljuje pripovijetku pod simboličnijem naslovom *Rz*. Dakle, *Glas Crnogorca* predstavlja važan izvor za praćenje i upoznavanje ne samo političkijeh prilika u Crnoj Gori, već i literarnih pojava: sagledavanje crnogorske pripovijetke, rast i doseg drugih duhovnih proizvoda kulturno-umjetničkoga života Crne Gore.

Valja svakako spomenuti i to da je na Cetinju u prvijem decenijama XX. vijeka izlazilo više dnevnijeh i nedeljnih listova. Među njima je najznačajniji već spomenuti *Crnogorski vijesnik* (1908–1914). I on je, poput *Glasa Crnogorca*, pošedovao u svojoj uređivačkoj koncepciji kulturnu rubliku. U njoj su, osim tvorevina usmene i pisane književnosti domaćijeh autora, objavljivani i prilozi prijevodne narativne književnosti, zapadnoevropske i ruske najčešće. Tako, između ostalih, srijetamo na njego-

vim stranicama priloge: Turgenjeva, Tolstoja, Čehova, Gorkog, J. Nerude, Rišpena, Hamsuna, Bajrona, Mopasana i drugih.

Godišta 1914. pojavio se na Cetinju i *Dnevni list* (1914–1915). To je, uz *Dnevne novosti*, jedina dnevna publikacija, novine koje su naglašeno izražavale antiaustrijski i antimilitaristički stav *protiv njemačkog imperijalizma i talijanske iredente*. Osim saradnika sa strane, za ovaj list je značajna i saradnja hrvatskoga pjesnika Augustina-Tina Ujevića. U njemu je objavio i svoje čuvene novinsko-politički intonirane tekstove *Čiji je Trst, Slavenska Austrija, Italija i Dalmacija*, da bi se, docnije, *daleko više vezao za mladu književnu Crnu Goru*¹²⁶ I pjesnik *Plave grobnice*, Milutin Bojić, javlja se kao saradnik *ovoga solidnog i potonjeg cetinjskog dnevnika*.

Osim Cetinja kao značajnoga književno-kulturnog centra slobodne Knjaževine, poslije oslobodilačkih ratova i definitivnog priznanja Crne Gore kao nezavisne države, videli smo da izrastaju i drugi naši gradovi ne samo u važna društveno-politička i ekonomska središta, nego i u centre prosvjetno-kulturnog i književnog života. Posebno se među njima ističu Nikšić i Podgorica, te gradovi u Boki Kotorskoj. Oni su se razvijali u specifičnim istorijsko-društvenijem, a donekle i u posebnim ambijentalno-kulturnijem uslovima.

Nikšićki listovi *Nevesinje* (1898–1900) i *Onogošt* (1899–1900), pokrenuti prevashodno iz političkih pobuda, postaće i značajne književno-kulturne tribine svoje sredine. Uređivani su od iskusnoga književnog poslenika Steva Vrčevića,¹²⁷ sina poznatog sakupljača narodnog usmenog blaga, saradnika Vuka Stefanovića-Karadžića i Baltazara Bogišića – Vuka Vrčevića, Rišljanina. Ti su listovi, osim političkih članaka i priloga iz ekonomije, privrede, prosvjete, religije i društvenijeh nauka, objavljivali u *Podlisku* i tvorevine usmene narodne i pisane književnosti. Tako *Nevesinje* u svojijem prvim brojevima objavljuje poeziju prigodnoga i rodoljubno-patriotskog karaktera brojnijeh autora: Novice Nikolića, Sima Šobajića, Radoja Roganovića (Crnogorca), Cena Rađovića, Ljubomira Bulatovića Ibrijskog, Boža Milatovića, Krsta V. Markovića, Mila Jovovića, Radomira Krivokapića, Šaka Petrovića i drugih. Iako ne njeguje pripovijetku i druge šire prozne žanrove, ipak na njegovijem stranicama srijetamo reporter-sko-memoarski napis *Utisci sa Oštroga* Nika Đ. Ivankovića i putopisnu prozu *Pismo ,Nevesinju' s puta po Bosni i Hercegovini* autora Đukanovića.

¹²⁶ Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, 25.

¹²⁷ *Glas Crnogorca*, br. 45, Cetinje, 1907; Novak Miljanić, *Novinar i književnik Stevan Vrčević*, Boka, br. 6–7, Herceg Novi, 1975, 221–240.

Onogošt, koji je i tematski i koncepcijski značio nastavak i produžetak *Nevesinja*, nije na svojijem stranicama donosio poetske tvorevine. Okrenut više prozi, donio je četiri pripovijetke već afirmisanoga folkloriste i pripovjedača Ilije N. Zlatičanina i jednu proznu crticu s potpisom *S*, pod naslovom *Pravda* (Skaska). I prozni sastav Nikole Korjenića, odnosno pripovjedača Nikole Kujačića, *Pabirci iz Grahovske prošlosti* i *Crtice iz uskočkog života* objavljene su u *Onogoštu*, te dva prozna teksta *Dvije crtice*, *I Demon*, *II U zagrljaju* i *Zafila* (istinit događaj u Hercegovini 1875. godine), autora sa pseudonimom P. L. M. Omladinski. Bekica Šobajić je autor memoarskoga spisa *Odziv prijatnim uspomnama*, a Ivan Kaluđerović-Sarap i Lazo Popović objavljuju putopise *Potonji dani u Krimu* i *prijatne uspomene* i *Nekoliko dana po srpskim zemljama – Mrvice iz Lazove Torbice*.

Izuzevši pojedine bilješke i sitnije anotacije i informacije o kulturnijem događajima sa strane, odnosno iz zapadnoevropske i ruske književnosti, *Nevesinje* i *Onogošt* nijesu donosili prijevode originalne literature. Samo je *Onogošt* u nekoliko brojeva publikovao pripovijest Marina Milijedića, pod naslovom *Osveta – Priča iz crnogorskog života* u prijevodu s italijanskog jezika, Filipa St. Vrčevića.

U prvoj deceniji XX. vijeka u Podgorici je izlazio kalendar-almanah *Zeta* (1908–1914). To je prva periodična publikacija ove oslobođene regije, mada je godinu dana ranije u istom gradu izlazio prvi politički list pod simboličnijem naslovom *Slobodna riječ*. Za razliku od ostalih crnogorskih godišnjaka, *Zeta* je koncepcijski i sadržajno bila veoma neujednačena periodična publikacija. Naime, od običnoga džepnog kalendara, bez zabavno-poučnog dijela – u prvijem godinama svoga izlaženja, izrašće pred kraj svog djelovanja u omanji zbornik literarnih, stručnih i naučnih radova.¹²⁸ Ona je izlazila sve vrijeme u realizaciji dotada nepoznatog mladoga književnog poslenika Gligorija (Gliga) N. Pejanovića.

Osnovni žanr u *Zeti* bila je prigodna, poučno-didaktička i patriot-ska lirika, ponajčešće iz pera Mićuna Pavićevića, kasnije tvorca hipertrofiranih anegdota u brojnim knjigama. Osim njegovijeh pjesama, javljaju se i poetske tvorevine refleksivnoga i elegičnog tona: Nikole Berberovića, Gavрила Gorčinovića, Stevana Dučića, Mitra Drecuna, Mila Jovovića, Jova Zagore, Filipa Kovačevića, Jovana Sundečića i Nikole I. Petrovića. Među *prosječnim poetskim vrijednostima* posebno ističemo refleksivnu poeziju

¹²⁸ Radivoje Šuković, „Kalendar – almanah *Zeta* (1900–1914)”, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 111.

modernog izraza Sl. Gorštakovića, pod čijim se pseudonimom vjerovatno krije ime pjesnika i pripovjedača Borislava Sl. Minića.¹²⁹

Na drugom mjestu, po prostoru i značaju, ističu se pripovijetke iz narodnoga života. Jovo Zagora pretenduje da u crtici *Žrtva jedne ljubavi* impresivno opiše život Podgorice u tursko doba. *Na taj način godišnjak je postao prva crnogorska publikacija sa prozom iz varošskog podgoričkog života*, čiji početak se nalazi u Pejanovićevoj crtici *Bjegunac*, objavljenoj u somborskom *Golubu*. Svojom tematikom ističe se i pripovijetka poznatoga skupljača narodnijeh umotvorina Ilije Zlatičanina, *Pop junak, Ko dobro čini zlu se ne nada*. Posebno se izdvajaju i dvije pripovijetke Borislava Sl. Minića *Moja milovanja*, *Otpor jednog roba* i *Osvetnik* i lirski prozni zapisi *Na izvoru*, *To je bila noć* i *U pustinji*, Mićuna Pavićevića, koji tematski čine poseban ciklus. Radovan Perović Tunguz, pripovjedač veoma obimnog opusa, objavio je pripovijetku *Rodni kamen*, a pop R(isto) M. Popović Čupić piše pripovijetku sa simboličnijem naslovom *Ratnikova pjesma*. To je živa slika iz sadašnjosti. Dodamo li novelu Sava P. Vuletića *Šta je negda bilo*, prevedenu pripovijetku iz zabavnog života Maksima Gorkog *Boleslav*, Bodlerovu crticu *Čovjek i more* i lirski obojenu prozu nepoznatog autora *Pjesma starog vojnika*, iscrpili smo sve narativno-pripovjedne forme kalendara-almanaha *Zeta*. I na kraju, treba reći da je taj godišnjak i sadržajno-tematski i stilsko-jezički bio vezan uz svoju zavičajnu, podgoričku i zetsku problematiku.

Književni godišnjaci u Boki Kotorskoj pokretani su zato što je trebalo da posluže kao značajne kulturne edicije u otporu i prevlasti strane, pretežno italijanske kulture i dominacije stranijih jezika, koji se sve više udomaćivali u javnome i svakodnevnom životu. Prvi začeci i planovi o pokretanju takvih periodičnih književnijeh publikacija javili su se u kotorskim kulturno-umjetničkim društvima, prije svega u *Jedinstvu* (1838) i *Slovenskoj čitaonici* (1839). Tako već početkom 70-ijeh godina XIX. vijeka srijetamo prve planove i projekte pokretanja godišnjaka koji su trebali da se usredsrijede na domaću tematiku, da šire kulturu i pismenost na narodnom (crnogorskom) jeziku. Po svoj prilici, takva je orijentacija postala mnogo intenzivnija u vrijeme poslije gašenja *Srpsko-dalmatinskog magazina* 1873. godine, koji je sve vrijeme obavljao značajnu narodnosnu misiju na cijelom Dalmatinskom i Crnogorskom primorju. Upravo će iz tih

¹²⁹ Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka“, predgovor u knjizi: *Pleme za oblakom (Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka)*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 31–33.

projekata izrasti tri značajna godišnjaka koja su izlazila u Boki Kotorskoj – zabavnik *Boka Kotorska* (1882–1883); *Srpski magazin* (1896–1897) i *Veliki ilustrovani kalendar Boka* – almanah literarno-naučnoga smjera, koji izlazi od 1909–1914. godine.

Zabavnik *Boka Kotorska* za oba godišta 1882. i 1883. godine izašao je, u Boki Kotorskoj, u redakciji svještenika Jovana Šarića.¹³⁰ Orijentisan na širenje *pučke prosvjete*, njegovanju literarne i kulturne tradicije, povjesnice, narodnog jezika, vjerske tolerancije, urednik Jovan Šarić dao je ton i obilježje tom almanahu. Polazeći od tih opredjeljenja, shvatajući trenutak nacionalnih potresa u bokokotorskom regionu, Šarić je konceptijski i sadržajno podredio svoj kalendar upravo tom trenutku. Stoga nije čudno što je želio na reprezentativnijem primjerima proze S. M. Ljubiše i V. Vrčevića, da pruži *obrasce čistog narodnog jezika*, naglašavajući i zahtijevajući od mladeži da *Ljubišina i Vrčevićeva djela danomice iz ruku ne između* iz razloga što su ti *zavičajni pisci* ponajprije svježi jezikoslovci i ljudi od pera.¹³¹

Uz naučno-popularne i zabavno-poučne priloge, koji su ujedno osnovni sadržaj zabavnika, *Boka Kotorska* je na svojim stranicama donijela nekoliko lirski intoniranih *pjesmica* Petra Sundečića, urednika Jovana Šarića i po jednu pjesmu najliričnijih i najsublimnijih pjesnika srpske romantike: Branka Radičevića i Jovana Jovanovića-Zmaja. Ipak, osnovno štivo zabavnika činile su narodne pripovijetke, basne i pitalice, te nekoliko priloga umjetničke proze. Pišući o zabavniku, Radivoje Šuković utvrdio je da su svi prilozima narativne književnosti imali, osim zanimljivog sadržaja, izrazito naglašenu poučnu komponentu. Otuda su priređivana štiva pisana po ugledu na ondašnje didaktičko-poučne čitanke.¹³² Svakako, osim narodne priče, u kojoj je pouka fiksirana naslovom zgusnute narodne izreke *Dobar glas daleko se čuje*, svojom sadržajnom vrijednošću ističe se i pripovijetka prevedena sa slovenačkog jezika *Sreća i nesreća*, potpisana inicijalima A. M. Takođe se ističu i crtice nepoznatijih autora sa naslovom *Siderland: Iz života jednog bankara, Rastanak, Marija i Draginja*, te crtica *Moja Ema*, za koju je rečeno da je napisana *po italijanskom*. Ovamo se mogu pridodati i prevedene crtice sa italijanskog jezika, nepoznatog autora, *Dan na Meden i Na moru*. Ističu se i prevedene crtice J. Šarića iz lista *Vrtec*, sa naslovom *Jovan Stojković i njegova smrt*. Treba naznačiti i crticu autora J. Varijačića *Prekasno*, pa smo iscrpili sve pripovjedne forme ove značajne publikacije.

¹³⁰ Radivoje Šuković, „Zabavnik Boka Kotorska“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 145–146.

¹³¹ *Naši književnici Vuk Vrčević i Stefan Mitrov Ljubiša*, Boka Kotorska, Kotor, II/1883, 17.

¹³² Radivoje Šuković, *isto*, 152.

Sredinom 90-ih godina XIX. vijeka, Ljubišin saplemenik Dionisije Miković pokrenuo je u Risnu godišnjak pod nazivom *Srpski magazin*. Risanski godišnjak trebalo je da svojom pojavom nadomjesti omiljeni književni almanah *Srpsko-dalmatinski magazin*, najistaknutiju periodičnu publikaciju na cijelome mediteranskom jugu, časopis koji je izlazio s prekidima više od tri i po decenije, (1836–1873). Uplivisan tradicijom svojeg prijethodnika, *Srpski magazin* je pripadao revijama istorijsko-folklorne orijentacije. O tome najbolje šedoči njegova struktura, u kojoj je građa raspoređivana u dvanaest korpusa: *Srpske pjesme*, *Pripovijetke iz srpskog života*, *Istorijski dio*, *Razni spisi*, *Srpski narodni običaji*, *Životopisi*, *Putopisi*, *Stara pisma*, *Srpske narodne pjesme*, *Srpske narodne pripovijetke*, *Književni prikaz i ocjene* i *Privreda*. Ujedno, sve ovo ukazuje da je godišnjak, poput *Srpsko-dalmatinskog magazina*, njegovao „srpsku“ folklornu književnu produkciju, ali i izvorno književno štivo, prevashodno umjetničko: rodoljubno-patetičnu i egzaltiranu poeziju i rjeđe prozu. Navodimo samo neka poetska imena: Aleksu Šantića, Steva P. Beševića, Andra Gavrilovića, Osmana Đikića, Dragutina Ilića, Stevana Lukovića, Dionisija Mikovića i druge. U dva svoja godišta *Srpski magazin* je objavio svega četiri pripovijetke. U pripovijesti *Bez kuće i kućišta*, bokeljski pripovjedač Milivoje Srbinić, tj. Aleksandar Mitrović u *alegorično-simboličnoj slici prikazuje porobljenu Boku*.¹³³ I u pripovijetkama Marka S. Popovića *Staro i novo doba* i *Kavedžija* idealizuje se (slično kao u nekim pripovijetkama Janka Veselinovića) stari tradicionalni život, etika i moral toga svijeta. I u crtici *Dobro se svršilo* Bogdana R. Milanovića ističe se moralna pouka. Sve ove pripovijetke u osnovi nose patriotske sadržaje, s naglašenom moralnom poukom i tendencijom. Treba reći i to da je *Srpski magazin* bio široko otvoren za narodno stvaralaštvo i po brojnosti objavljenijih priloga približava se cetinjskoj *Luči*. Okrenut regionalnoj duhovnoj tradiciji, nastavljajući program narodnog prosvjećivanja i njegovanja domaćeg jezika, *Srpski magazin* je predstavljao periodičnu publikaciju u kojoj se *odslikava narodna duša*; revija koja je pomogla *da se Boka očuva Bokelju, da procvjetaju bujnim životom napretka, ali ne napretka istrošena ili tuđinštinom uvučena, već onog jedinog kulturnog napretka koji se svojom snagom postiže*.¹³⁴

Opredijeljen takvim programom, urednik i idejni začetnik emotivno intoniranoga godišnjaka, Dionisije Miković, poslije jedne decenije pokreće ilistrovani godišnjak *Boku* (1909–1914). Veliki ilustrovani kalen-

¹³³ Radivoje Šuković, „Srpski magazin (1896–1897)“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 170.

¹³⁴ Dionisije Miković, *Malo predgovora i odgovora*, Boka, Kotor, I/1909, 1.

dar *Boka* – almanah literarnoga smjera, predstavlja, kao i prijetodni kalendar, *zlatnu knjigu za narod*. Izlazio je krajem prve i početkom druge decenije XX. stoljeća u Kotoru. Uređivao ga je, do kraja izlaženja, iguman Dionisije Miković. Njegovom zaslugom kalendar je i dobio svoju literarnu fizionomiju. Strukturu *Boke* čine sadržaji iz pisane i usmene književnosti. Iako nije imao čvrsto fiksirane rubrike, u njemu su zastupljeni: poetski i prozni sastavi umjetničke književnosti, narodne umotvorine, prigodno-poučni tekstovi, rasprave i članci naučnog i stručnog karaktera, originalni istorijski dokumenti, slike znamenitijeh ličnosti, topografski crteži s iscrpnim podacima itd. Lirsko pjesništvo je dominantan sadržaj ove publikacije. To je, kako je već ocijenjeno u književnoj kritici, patriotska poezija nacionalno-romantičarske sadržine. U njoj se glorifikuje i uznosi *uzavreli duh* naroda. Prema tome, kalendar je ostao kao *svjedočanstvo da je romantičarska lirika sa jako izraženom patriotskom tendencijom u ovim krajevima trajala sve do prvog svjetskog rata*. Otuda ne iznenađuje što se u *Boki* javljaju pjesnici koji su, ujedno, bili i glavni saradnici cetinjske *Luče*: Dionisije Miković, Radomir Krivokapić-Orlinski, Vid Vuletić-Vukasović, Milo Jovović, Đorđe Dragović-Đuričković, Stevan Bešević i mostarski pjesnik Aleksa Šantić. U kalendaru su objavljeni i odjeljci *Heroide*, pjesnika Radomira Krivokapića-Orlinskog, epski spjev koji je 1910. godine objavljen kao posebno izdanje na Cetinju. *U nacionalno-romantičarskim stihovima Boke upadljivo se ističu dvije teme: glorifikacija Crne Gore i Boke u svim značajnim istorijskim trenucima*.¹³⁵

Pripovijetke i crtice, objavljene u *Boki*, vezane su za događaje bliže i dalje prošlosti Crnogoraca, odnosno Bokelja. Nastale u susretima, dodirima i prožimanjima usmenoga narodnog i pisanoga stvaralaštva, one su u svojem narativnom tkivu nosile realističke elemente. Takve su dvije pripovijetke crnogorskog pripovjedača Rista Popovića-Čupića sa naslovom *U vrijeme rata – pripovijetka iz crnogorskog života*, i *Bog brani nevinost*. Pripovijetka Vida Vuletića-Vukasovića *I ovako su se odgajali naši ljudi* karakteriše likove mornara i prikazuje etiku i tradiciju bokeljsko-pomorske prošlosti. Svojom ekspresivnošću ističe se i crtica *Mali dobošar*, nepoznatog autora, u kojoj je pionir Rišnjanin, svojim kurirskim podvigom, izrastao u simbol herojstva. U krug pripovjedaka vezanijeh za ratne događaje ide i crtica Marka Cara *Kapetan Latoner (La Tonerre)* crtica iz bojeva na Jadranu. Posebnom tematikom ističe se pripovijetka Dionisija Mikovića,

¹³⁵ Radivoje Šuković, „Veliki ilustrovani kalendar Boka – almanah literarno-naučnog smjera (1909–1914)“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 195.

Popih svoju krv, posvećena uspomenama na lik prota Petra Midžora. *Boka* je donijela još dvije crtice nepoznatijih autora: prva je sa naslovom *Pripovijetka ljubavi*, a druga je poentirana u izreci *Čovjek snuje a bog odlučuje*, crtica iz Krajiškog ustanka. Pripovjedač Simo Matavulj javlja se kao saradnik *Boke* pripovijetkom *Prvi božić na moru* a Ivo Ćipiko impresionističkom pripovijetkom *Na sunčevoj žegi*. Predstavnik mostarskoga kruga pisaca – pripovjedač Svetozar Ćorović, objavio je u *Boki Bogojavljenku noć*. Dodamo li uz pripovijetke našijeh autora i dva prevedena prozna teksta, iscrpili smo sve pripovijetke na stranicama velikog ilustrovanog kalendara *Boka* – almanaha literarno-naučnoga smjera.

Svi drugi kalendari koji su izlazili u Crnoj Gori i Boki krajem XIX. i početkom XX. vijeka, na primjer *Grlica* (1889–1893. i 1896–1897) i *Lovćen* (1902), nemaju bitnoga značaja za afirmaciju i doprinos crnogorskoj književnosti. Istina, u *Lovćenu* je objavljena pripovijest M. Pavlovića *Duvan ili rat*, koja predstavlja sliku iz *crnogorskog narodnog života, anegdote o seljaku-šverceru duvanom*.¹³⁶

I na kraju, u zaključku, možemo reći da je, bez obzira na izuzetne okolnosti i različita (pretežno nepogodna) vremena u kojijema su radile i djelovale štamparije, crnogorski građanin, željan znanja, nastojao uvijek da štampanom riječju, javnijem glasom, proširi svoje horizonte. Nastojao je da štampanom porukom dopre do javnosti, da putem dnevnijeh izdanja, periodičnih časopisa, književnijeh kalendara i almanaha, te drugih publikacija, podigne književno-kulturni nivo svoje sredine. Stoga je prisustvo štamparstva i pisane periodične riječi u Crnoj Gori od prvorazredne važnosti za njezin duhovni razvoj i prosperitet, koji će se naročito oploditi književnom produkcijom koja je objelodanjivana u časopisima, almanasima, kalendarima, novinama i drugim brojnim serijskim publikacijama.

Izvanjci, inozemci i književno-kulturni / interferentni dodiri s drugijema

U mozaiku crnogorskoga kulturnog nasljeđa, u njegovijem trajnim istorijsko-društvenijem procesima i stvaralačkim tokovima, kroz XIX. stoljeće i u osvitu XX. vijeka, sudjelovale su brojne i istaknute književne, prosvjetne, pravne, muzičke, pozorišne, prostorno-urbanističke, štamparske, crkvene i druge kulturne osobnosti iz drugih zemalja i naroda, osobito predstavnici iz **Srbije, Vojvodine i Dalmacije/Hrvatske. Dugotrajno prisustvo** tih duhovnih poslanika u političkome, društvenom, ekonomskome,

¹³⁶ Radivoje Šuković, „Kalendar Lovćen“, u knjizi: *Crnogorski almanasi...*, 226.

a naročito u kulturnom životu Crne Gore, uticalo je umnogome, ne samo na organizaciono-političko i konstitutivno ustrojstvo crnogorske države i njene uprave u drugoj polovini XIX. vijeka, već daleko više je uticalo na izmjenu istorijske, sociološke, sociolingvističke i ukupne kulturološke slike Crnogoraca i njihova identiteta. Brojni pojedinci i određene skupine kulturnijeh poslenika, **ponajviše iz srpskog naroda, našli su se izvanj svog državitvornog i matičnoga okruženja, dakle izvanj svog etničkog korpusa i izvanj svoga autohtonog istorijskokulturnoga, jezičkog i duhovnoga prostora i ambijenta.** Našli su se u novome, njima samo donekle bliskom, ali velikijem dijelom po ambijentalnosti, jeziku, kulturi, etici, obredima i običajima, sasvim novom socio-etničkome i demografskom kulturnom okruženju.¹³⁷ **Upravo takve ličnosti u kulturologiji, književnoj istoriji i svakodnevnome životu i narodnom žargonu Crnogoraca nazivani su izvanj-cima, nedomorocima, pridošlicama, došljacima, jabancima i slično. A takvi isti ljudi iz inostranstva nazivani su inostrancima/inozemcima.**¹³⁸ Taj se fenomen u novije vrijeme u crnogorskoj istoriji i kulturologiji sve više povezuje sa tzv. crnogorskim srpstvom. Problem importovanoga tzv. crnogorskog srpstva preko izvanjaca, inozemaca, udžbenika i šire literature koja je pristizala u Crnu Goru, nužno je sagledati, kao i svaku drugu istorijskokulturnu pojavu, u okviru naučno-teorijskih saznanja i modaliteta. Već je odavno poznato da je **Johann Gottfrid Herder (1744–1803) u svom znamenitom djelu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Ideja o filozofiji povijesti čovječanstva) inaugurirao teoriju kulturnoga identiteta u Evropi. U pojam kulturnog identiteta/našljeđa, on je uključio kao bit-**

¹³⁷ Milorad Nikčević, „Kulturna klima i opšti rast“, u knjizi: *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988, 103–126.

¹³⁸ Termini *izvanjci*, *inostranci* i *inozemci* upotrebljavaju se u književnoistorijskoj literaturi dvojako. U starijoj literaturi tijem se imenom nazivaju oni književno-kulturni poslenici, uopšte umjetnici, koji su sa prostora izvanj ondašnjih crnogorskih granica došli da žive i rade u Crnoj Gori. Zapravo, kako je do Berlinskog kongresa (1878) današnja Crna Gora bila društveno-politički, pravno i administrativno razjedinjena, tijem su imenom nazivani i oni ljudi koji su došli iz Boke Kotorske i onijeh krajeva koji su ulazili u sastav Hercegovačkog sandžaka, odnosno kasnije pašaluka Turske Carevine. Otuda je Trifun Đukić (*Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918.*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 103–126) tretirao pisce iz Boke Kotorske (Stefana M. Ljubišu, Vuka Vrčevića, Vuka Popovića i Nikolu Ljubišu) kao *pisce izvanjce*. U novijoj književnoistorijskoj literaturi termin *izvanjci* upotrebljava se kao oznaka za one javne, književno-kulturne radnike, naučnike i političare koji su došli iz krajeva izvanj današnjih granica Crne Gore, koji nijesu Crnogorci, a termin *inozemci* upotrebljava se za takve radnike koji potiču iz stranoga naroda.

nu odrednicu nacionalnu dimenziju. Uključenje nacionalne komponente u tom vremenu istorijski je uslovljeno i dijalektički opravdano. Herderovo duhovno vrijeme je, dakle, vrijeme stilske formacije romantizma u literaturama i idealističkim filozofskim nazorima Zapadne Evrope, pa će se i kod južnoslovenskih naroda usloviti pojmovi narodnoga i nacionalnog identiteta: **nacionalne kulture, nacionalne istorije, nacionalne crkve, nacionalnoga jezika, nacionalnoga bića i sl.** Tako je vrlo rano nastupio snažan zaokret u poimanju kulture svakoga naroda, pa samijem tim i crnogorskog. Do Herderove pojave, stilska formacija romantizma/romantike/idealizma, temeljila se, prije svega, na kategorijama kosmopolitizma, univerzalizma, neutraliteta i sivevremenosti. **Tek od Herderove romantike, pa sve do danas,** u pojam kulturnoga identiteta jednog naroda uključuje se nacionalna kultura (kultura posebnijih naroda), njihovih potencijalnijeh i evidentnih postulata i stvaralaca. Nacionalna kultura vezuje se od toga trenutka uz određeni narod, kulturni ambijent i geo-politički kulturni prostor. A upravo dolaskom izvanjaca/inostranaca u Crnu Goru (koji obavljaju najsloženije poslove u prosvjeti, kulturi i crkvi, političkom životu, muzičkoj, naučnoj, filmskoj i upravnoj djelatnosti), narušava se velikijem dijelom kulturna slika crnogorskog identiteta. To jest, dolaskom izvanjaca/inostranaca, u Crnoj Gori se otvara proces intenzivnijega transformisanja, degenerisanja i rastakanja **autohtonoga crnogorskog života. Došlo je do procesa narušavanja nacionalnoga i kulturnog prostora, do transformisanja i nastajanja određenog vještačkog oblika transformisanoga kulturnog identiteta naroda u dijaspori, kako bi se ta pojava nazvala s aspekta današnjijeh migracionih kretanja.** Nije nam namjera da naučno osporavamo da duhovni, prosvjetni, crkveni, književno-kulturni život u Crnoj Gori, tokom druge polovine XIX. i u osvitu XX. vijeka ne bi bio moguć bez doprinosa naučnih, književno-kulturnih i prosvjetnijeh radnika, koji su pristigli iz Srbije, Vojvodine, Dalmacije/Hrvatske i drugih krajeva u Crnu Goru. No, ipak, sagledan u širem kontekstu, ovaj izuzetni i složeni fenomen u Crnoj Gori, sve se više problematizuje: na istorijskijem, sociološkim, socio-lingvističkim, teološkim, **književnoteorijskijem, književnoistorijskim, jezičkim, prosvjetnim,** pa i u najširijem kulturološkim aspektima. Stoga je nužno, bez opterećenja, objektivno i egzaktno izučiti i odgovoriti na ključno pitanje: Koliko su pojedini izvanjci u Crnoj Gori uticali na razvoj prosvjetnoga, naučnog, pravnoga, društveno-političkog, crkvenoga i kulturnog života? Isto tako otvara se ovđe i drugi eksplicitni problem koji bismo saželi u pitanju: **U kojoj su mjeri brojni izvanjci i inostranci doprinijeli da se au-**

tohtoni crnogorski nacionalni kulturni, crkveni i duhovni razvoj zemlje, njegova osobita viševjekovno-amalgamirana kultura izražena u različitim formama običaja, etike, obreda, vjerovanju, u crnogorskom jeziku i drugim kulturnim agensima – rastoči, transformiše, novijem životom i importovanim jezikom neutralizuje, a velikijem dijelom da se raznim putevima i oblicima importovanoga djelolovanja (putem udžbenika/bukvara, školske lektire, školskih oficijelnih planova i programa, intenzivno uvezene ekspanzivne srpsko-pravoslavne literature i slično) smjesti i situira u crnogorsku, to jest srpsku kulturu i njezin nacionalni korpus? Naravno da je sve to u posebnijem istorijskim okolnostima i kulturnijem procesima vodilo postepenome gubitku nacionalnoga autohtonog, vjerskoga i kulturnog identiteta crnogorskoga naroda. Riječju, vodilo je emocionalnome i duhovnom neutralitetu, potiranju i rastakanju crnogorskih nacionalnih atributa, obezvrjeđivanju crnogorske kulture do apsurdna, do vlastite nacionalne negacije i negacije svoga onoga što se podvrgava pod crnogorski kulturni, etički i etnički identitet.

U književnoj istoriji i kritici, posebno u njegošologiji, poznato je da je Petar I. Petrović Njegoš (oko 1747–1830), na temeljima svojijeh prijetihodnika, postavljao osnove Cetinju kao književno-kulturnome, vjerskom i društvenom središtu zemlje. Taj *kongenijalni*, iskusni, obrazovani i za života nazvani *Sveti vladika*, i sâm opčinjen (iz državničkih pobuda) literarnim stvaranjem, u nedostatku domaće inteligencije, dovodi u svoju *besudnu zemlju* Crnu Goru prve izvanjce, odnosno kulturno-književne radnike; ponajprije radi toga što je Crna Gora još uvijek bila nedovoljno prosvijećena, onemogućena u širenju kontinuirane pismenosti i kulture zbog stalnijeh borbi i ratova. Tako je u svoje vrijeme Petar I. gajio prisne kontakte s Hrvatskom. Njegove sekretarske dužnosti obavlja književnik i kulturolog, Hrvat – Fran Dolči. Kako je već poznato, na Cetinju u njegovom periodu boravi i srpski pisac Dositej Obradović (1742–1811). On je u manastiru Stanjevićima, boravištu cetinjskih vladika nadomak Budve, u tamošnjoj improvizovanoj školi, učio crnogorsku decu srpskom jeziku i pismenosti.¹³⁹ Osim toga, na Cetinju je boravio, od 25. septembra 1827. do polovine marta 1831. godine¹⁴⁰, kao sekretar *pravitelju crnogorskome* Petru I. Petroviću i učitelj mladome Njegošu – Simeon/Simo Milutinović Sarajlija (1781–1847). O njegovu doprinosu Crnoj Gori, prije svega o nje-

¹³⁹ Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982, 33.

¹⁴⁰ Risto Dragičević, „Njegoševo školovanje“, u knjizi: *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949, 43.

govnoj ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu, u književnoj istoriji i kritici uveliko je pisano. Smatra se da je taj problem u potpunosti riješen.¹⁴¹ Većina istraživača tih odnosa slažu se u tome da je on mladome Radu Tomovu, osim što je pružao nesistematsko i nepotpuno obrazovanje, budio stvaralačku klicu, rasplamsavao duhovno-stvaralačku imaginaciju i intelektualnu radoznalost, davao misaone i pjesničke impulse. Simo je u mladom Njegošu razvijao ljubav za poeziju, filozofiju, retoriku, uopšte za etiku i estetiku, za litetraturu, domaću i stranu. Dolazak Sima Milutinovića na Cetinje je *najznačajniji događaj u istoriji književnog stvaranja u Crnoj Gori prije Njegoša: Ovo iz toga razloga što se književni i kulturni rad u Crnoj Gori odvijao prije toga događaja, i pored povremenih dodira s vodećim srpskim piscima, Dositejom i Vukom Karadžićem, u skrajnutim predjelima izvan matičnih tokova i strujanja u srpskoj književnosti ... Još prije dolaska u Crnu Goru, on je u tri pjesme 'Srbijanke' pjevao o slavi crnogorskih boraca i neprekidnosti crnogorske slobode (naročito u pjesmi 'Neprekid'). Na istoj ideji zasnovana su tri njegova glavna djela o Crnoj Gori: 'Pjevanija crnogorska i hercegovačka' (1833–1837), 'Istorija Crne Gore' (1835) i 'Dika crnogorska' (1835) od kojih je svako djelo uticalo na Njegoševu koncepciju i pjesničku razradu crnogorske teme.*¹⁴²

Pravi prosvjetni, kulturni, samijem tim i književni život, počinje da se planski i sistematski organizuje i razvija u periodu stvaranja savremene crnogorske države u vrijeme trajanja uprave Petra II. Petrovića Njegoša (1813–1851). U njegovo doba Dvor, Cetinjski manastir, nekada jedina žarišta i stjecišta svjetovne, vjerske i duhovne vlasti, postaju glavna središta prosvjetnoga i književno-kulturnog života. Tome su ponajviše doprinijeli, osim samog Petra II. Petrovića Njegoša – vladara, vladike i pjesnika, njegovi saradnici – izvanjci Milorad Medaković, kao istoričar i budući pisac interesantne (nedovoljno pouzdane knjige o Njegošu),¹⁴³ njegov sekretar i urednik crnogorskog književnog kalendara i almanaha *Grlice* Dimitrije

¹⁴¹ Vojislav P. Nikčević, „Simo Milutinović Sarajlija u ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu“, u knjizi: *Mladi Njegoš (Pjesnikovi putevi ka sintezi)*, Obod, Cetinje, 1978, 105–122.

¹⁴² Isto, 29.

¹⁴³ V. M. G. Medaković, *P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad, 1882.

U Cetinjskom arhivu čuva se *Uvjerjenje (Svideteljstvo)* koje je izdao Njegoš M. Medakoviću. U njemu se navodi da je M. Medaković službovao u Crnoj Gori četiri godine i osam mjeseci *kao učitelj ondašnje mladeži tačno i prilježno izvršavajući svoju dužnost i čestno vladajući se* (Petar Popović, „Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori“, u knjizi: *Cetinjska škola...*, 78).

Milaković (1805–1858), te Petronije Lujanović¹⁴⁴ i Đorđe Srđić (1820–1887), koji su došli iz Dalmacije. Srđić je najprije obavljao poslove kao učitelj u Kastel Lastvi (Paštovići), potom u Čeliji Dobrskoj i, na kraju, vrši poslove pisara u Njegoševoj dvorskoj kancelariji.

Petar II. Petrović Njegoš stvara povoljnu duhovnu klimu i razvija duh hrvatskoga narodnog i kulturnoga preporoda/ilirizma u Crnoj Gori. On je u svojijem idejno usmjerenim priložima u *Danici* i *Kolu* hrabrio Hrvate, nudio im oružanu pomoć (1848) i stavljao do znanja da nijesu sami. Stalne kontakte održava preko njihovijeh kulturnih čelnika i političkih vođa: bana Josipa Jelačića, Ivana Kukuljevića–Sakcinskog, Ljudevita Gaja, Mata Topalovića, Ivana i Antuna Mažuranića, Fridriha Oreškovića i drugih. Neki od njih u romantičarskome zanosu pošećuju Njegoša na Cetinju. Najznačajniji pjesnik iliraca i državnik Ivan Mažuranić u takvom romantičnom zanosu piše ep *Smrt Smaila-age Čengića* (1846). To je apoteoza Crnoj Gori i Crnogorcima, njezinome nacionalnom programu i otporu protiv tuđina. Poslije revolucionarnijeh zbivanja u Hrvatskoj 1848. godine, Njegoša i njegovo djelo sve više štampaju hrvatski listovi, serijski časopisi i publikacije. U njima se ogleda ne samo sveslovenska uzajamnost nego i očuvanje njegovoga opštejužnoslovenskoga opredjeljenja. Njegoš i njegovo djelo postaju inspirativna tema ilirskih pisaca: Ivana Trnskog, Petra Preradovića, Meda Pucića, Ognjeslava Utješinovića, Stanka Vraza, Niccola Tommasea i drugih. Budvanin Stefan M. Ljubiša (1822–1878), poslanik u Dalmatinskom vijeću u Zadru i njegov predsjednik; napisao je spjev *Boj na Visu* (1868) i za Maticu dalmatinsku u Zadru objavio prvo latinično izdanje *Gorskog vijenca* (1868). I kasniji hrvatski kulturolozi, znanstvenici i umjetnici pokazuju zanimanje za Njegoša i njegovo umjetničko djelo: filolog Milan Rešetar, više od pedeset godina (1890–1940) bavi se izdavanjem, proučavanjem i komentarisanjem Njegoševa *Gorskog vijenca* te i drugih njegovih djela. Isto to radi i Antun Barac koji na podsticaj Matice hrvatske izdaje *Gorski vijenac* (1947) u Zagrebu. Takođe, književni povjesničar Tomo Matić piše atipičnu i recentnu studiju naslovljenu *Osnovne misli Njegoševe Luče mikrokozma* (1920). Svaki će od njih, kulturno-književnijem i organizatorskim poslovima, bitno doprinijeti da se na Cetinju veoma rano formira sistem obrazovanja, tj. prosvjete, kulture, pa i crkvenoga i književnog života.

Nedovršeni književni, kulturni i crkveni zamah cetinjskog Dvora u periodu Petra I. Petrovića i njegova sinovca Petra II. Petrovića Njegoša,

¹⁴⁴ Petar Popović, *isto*, 27.

nastaviće se jačijem intenzitetom u vrijeme vladavine knjaza Danila (1826–1860) i Nikole I. Petrovića Njegoša (1841–1921). U sveopštemu duhovnome preobražaju i razvoju zemlje, poslije šajnijeh oslobodilačkih ratova, nastupa pravi preporod na kulturno-književnome polju. Za procvat takvoga duhovnog razvoja svakako su najzaslužniji (pored domaćijeh intelektualnih snaga koje sve više stasaju!) mnogi izvanjci i inozemci. Ističemo u ovome periodu neznatnu ulogu kao prosvjetnog radnika, Dalmatinca Antonija Macuru, koji je ubrzo zbog smionijeh i avangardnih pogleda, *postupaka i radnji, dignut s učiteljstva*; reformatora cetinjske škole, Stevana Petranovića, koji je trirazrednu školu izdigao na petorazrednu, preradio nastavne planove i programe, propisao raspored nastavnijeh časova i uveo nove pedagoško-didaktičke metode; Nikolu Musulina (1827–1903), učitelja koji radi prvo u Dobrskom selu, a zatijem na Cetinju. Osim toga, poznati su njegovi stvaralački pokušaji na poetskome planu, u čijim se tvorvinama prepoznaju refleksi Njegoševa pjesništva. Neosporno je da su književno-kulturni doprinos Crnoj Gori i Crnogorskom primorju davali, u vrijeme vladavine knjaza Danila, saputnici Petra II. Petrovića Njegoša, Vuka Stefanovića-Karadžića i knjaza Danila Petrovića – Vuk Vrčević (1811–1882), Rišnjanin, njegov savremenik i sugrađanin Vuk Popović (1806–1876), pjesnik Nikola St. Ljubiša (1868–1919) i pripovjedač Stefan M. Ljubiša (1822–1878). To, u stvari, nijesu književnici izvanjci, kako ih je označio Trifun Đukić u studiji *Književne ideje i pisci izvanjci*,¹⁴⁵ već stvaraoci istoga crnogorskog naroda, zajedničkoga literarnog ishodišta, bez obzira na to što su Crna Gora i njezino Primorje bili u to vrijeme državno-pravno razjedinjeni.

U vrijeme knjaza/kralja Nikole I. Petrovića broj izvanjaca postaje sve veći i prisutniji u svijem sferama državnoga, crkvenog i duhovnoga života, a često su vršili i povjerljive zadatke političke (nepodobne!) prirode. Njihov broj se povećao u predasima i pauzama crnogorskih bojeva, u odšecima mirnih vremena u kojijema je knjaz Nikola nastojao nadoknaditi zaostalost zemlje na prosvjetnome, kulturno-književnom, crkvenome i društvenom planu.

Potrebno je na ovome mjestu, bar u obrisima, književnoistorijski osvijetliti glavne razloge, odnosno motive njihova dolaska na Cetinje i u Crnu Goru. O razlozima i motivima dolaska izvanjaca i inozemaca u književnoj istoriji i kritici pisano je sporadično, ponajviše u sklopu isticanja drugih problema, a u nekim publicističkim i naučnim radovima dosta

¹⁴⁵ Trifun Đukić, *Pregled...*, 108–113.

neuvjerljivo, mutno, pa čak i nenaučno. Trifun Đukić ističe da su pojedini poslenici, a prije svega književni stvaraoci, dolazili u Crnu Goru prvjenstveno zbog simpatija i ljubavi prema njoj, njenome narodu, kulturi i već stvorenoj herojsko-epskoj tradiciji. Potkrijepivši svoje sudove navođenjem brojnijih stihova i citata romantičarskih pjesnika i proznijeh realističkih pisaca, on zaključuje: Crna Gora je još kod prvijeh naših pjesnika u XIX. vijeku *postala kult i predmet romantičarskog oduševljenja za mnoge književne i javne radnike*.¹⁴⁶ U takvoj sveopštoj poetskoj vokaciji, glorifikaciji i apoteozu, izrečenoj najčešće u srpskom pjesništvu o Crnoj Gori i njezinijem epskim junacima, stvarale su se, veoma često, nerealne predstave i mistifikacije, legende i bajke o njenijem uzvišenim ljudima kao natprirodnijem, mitološkim i božansko-nestvarnijem junacima. Zapis takvog karaktera, navodi T. Đukić, ostavio je srpski pripovjedač i romanopisac Jakov Ignjatović. U romantičarskome zanosu, glorifikaciji i ushitu, piše o kultu crnogorskog stijenja u kojemu je bilo *prvo sjedište bogova. Tu je Neptun svoje vetrove uzapćene držao. O tu je stenu Mars svoj mač oštrio. I pošto su se boginje – koje ne trpe ujanje morskih vetrova – otelile na Olimp, ovde je ostao samo Mars, koji je dozvao ljude, po izboru junake, snažne, koji ropstvo ne trpe, te ih načini polubogovima...Eto to je poreklo Crnogoraca*.¹⁴⁷ Naravno da je ovakva nestvarna, mitsko-irealna, romantičarska i epska etnogeneza Crnogoraca palila romantičarsko-poetsku imaginaciju i ujedno *privlačila mnoge rodoljube* da je češće pohode, kako bi se tamo oduševljavali *junaštvom i čojstvom proslavljenih gorštaka*; da se u Crnoj Gori *nadive karakterima oba pola*; da tamo *ostanu duže ili kraće vrijeme i da sudjeluju na književnom i prosvjetnom pokretu Crne Gore* – kaže Trifun Đukić. Nešto ranije, Vido Latković se u svojoj disertaciji *Simo Matavulj u Crnoj Gori*¹⁴⁸ zadržao usputno i na motivima dolaska izvanjaca na Cetinje. I on smatra da je Crna Gora, prevashodno njena *minijaturna prestonica* Cetinje, snažno privlačila nacionalne idealiste. Cetinje, uopšte Crna Gora, bili su *pogodno tle za rad i uspeh na raznim poljima kulturnog poslovanja*. Navodeći za dokaz riječi Marka Cara, koji je nešto ranije za sebe i Sima Matavulja utvrdio da im je ideal, poetski zanos i inspirativno vrelo bila Crna Gora, u kojoj su *tada gledali proverbijalni balkanski pijemont, a u popularnom knjazu pjesniku nešto nalik na novog Ričarda Lavljeg Srca*. Latković u produžetku ističe da su, zapravo, glavni motivi dolaska izvanjaca na Cetinje poticali

¹⁴⁶ Isto, 93.¹⁴⁷ Isto, 94.¹⁴⁸ Vido Latković, *Simo Matavulj u Crnoj Gori*, „Južna Srbija“, Skoplje, 1940.

od samoga knjaza Nikole I. Petrovića. On je želio da cijelome književno-kulturnom i prosvjetnom preporodu toga vremena dadne nacionalno širi izgled i mnogo veći kulturni i politički značaj. Knjaz je iz tih razloga, piše Latković u zaključku, *gledao da na ovom poslu okupi što više i što istaknutijih intelektualaca i iz ostalih delova srpstva*.¹⁴⁹

I Savo Vukmanović se u članku *Zmaj i Crna Gora* uzgredno dotakao Zmajevijeh podsticaja i motiva koji su ga doveli da pošeti zemlju *ovjenčanu vijencem slobode*, ali i faktora koji su dijelom uticali da izvanjci i inozemci posete ili duže vremena žive na Cetinju. Kao i V. Latković, i on tvrdi da je u tome zaslužan sâm knjaz Nikola. On je težio da *kao književni i kulturni zaštitnik i organizator države* okupi oko sebe intelektualnu svitu, najznačajnije ličnosti svoga vremena, kako bi ih što čvršće vezao uz sebe i prosperitet svoje crnogorske domovine.¹⁵⁰

U uvodnome dijelu studije *Matavulj i Crna Gora*, Mihailo Ražnatović izričit je kad tvrdi da je izvanjcima pripala najvažnija uloga na planu duhovnoga izrastanja Crne Gore, odnosno na njenom približavanju kulturnijem tekovinama Evrope. *Izvanjci, kao dragocjeni došljaci sa strane, pristizali (su) na Cetinje da, i riječju i djelom potvrde svoje rodoljublje, da doprinesu sebe, ili dio sebe, za uspon Crne Gore. Prosvjetni, književni i kulturni razvoj ove zemlje uglavnom je njihovo djelo*.¹⁵¹

Jovan Čadenović u radu *Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti* piše kako je Crna Gora bila u doba romantizma predmet nacionalnoga oduševljenja, epska sredina i pjesnička inspiracija. Izvanjci, pretežno i sami romantičari, bili su zaštenjeni Crnom Gorom, njenom glorifikacijom i poetskom slavom, pa su kao prijemčivi stvaraoci prihvatili njezin romantični milje. Crna Gora je posve podizala stvaraocce od *prizemnog* realizma ka uzvišenijem sferama romantike. Ona je privlačila one pisce-izvanjce koji su u sebi nosili doživljaj romantičarske vizije života i svijeta, poput Ljubomira Nenadovića, Laza Kostića i Jovana Jovanovića Zmaja. Tome krugu pripada i pripovjedač Simo Matavulj – pisac koji je po svojoj stvaralačkoj prirodi bio realista, ali je, ipak, u ranoj fazi svoga stvaranja crnogorskih pripovjedaka utkivao dosta romantičarskih elemenata. Dalje Čadenović izričito kaže: *Ova mala zemlja bila je piscima uzor, oni su htjeli da liče na njene heroje, što je ponekad dobijalo komične forme, da oponašaju njen izraz*. Sve to govori o međusobnoj ljubavi, uti-

¹⁴⁹ Isto, 9–13.

¹⁵⁰ Savo Vukmanović, *Zmaj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1978, 383.

¹⁵¹ Mihailo Ražnatović, *Matavulj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1955, 253.

canju i prožimanju pisaca iz drugih krajeva i duhovnog miljea Crne Gore koji je takođe na njih stvaralački i podsticajno uticao.¹⁵²

Ne poričemo u cjelosti prijetihodno navedene razloge zbog kojih su mnogi romantičari-izvanjci pjevali i pisali o Crnoj Gori, mahom je u svome romantičarskom zanosu slavili, veličali i izdizali do svjetlonosnoga simbola; isticali i hvalili njene borce i njihove herojsko-etičke vrline i podvige. U tome zanosu oni su stvarali posebnu agonalnu tradiciju, ne samo kod srpskih romantičara, već mnogo više kod neslobodnih južnoslovenskih naroda. S ushićenjem su pjevali o toj maloj i nepokorenoj Crnoj Gori i njenoj vjekovima čuvanoj i sticanoj slobodi. Ne samo da su pjevali romantične tirade, ekstatičke spjevove, nego su mnogo više o njenoj iskri slobode i *muževnim Crnogorcima* pisali u stranim i našim listovima brojne memoare i putopise. Strani posetioци su Crnu Goru, iako slobodnu, doživljavali kao usamljenu zemlju, kao *bastion slobode* koji je prepušten sam sebi. Nazivali su Crnu Goru *vojničkim logorom* crnogorskim, a vrlo često u srpskoj štampi *srpskim Pijemontom* koji odolijeva premoćnoj turskoj sili. Uz to, o podvizima crnogorskih junaka, njihovome pregalaštvu i herojici, čojstvu i junaštvu, pjevane su junačke epske pjesme, ispredane herojske anegdote, legende, mitovi, bajke i drugi literarni žanrovi, koji su se, po zakonitostima i modelima usmene književnosti, najčešće transformaciono mijenjali, upotpunjavali, uobličavali i pretakali u nove književne forme i strukture. Sigurno je sve to uticalo na pojedine kulturno-književne radnike iz drugih krajeva da se odluče da dođu da žive u crnogorskoj prijestonici, da stvaraju i rade u Crnoj Gori. Dolazili su da bi, kako reče Ražnatović, *riječju i djelom* potvrdili svoje rodoljublje, da bi dali *sebe ili dio sebe* za crnogorski razvoj i uspon.

I pored naznačenih motiva, postojali su i neki drugi, možda znatno suptilniji i neuhvatljiviji razlozi koji su mnogo više privlačili, antejski vezivali kulturne i društvene radnike, stvaralačke poslenike, ne samo da posete Cetinje već da kraće ili duže vrijeme žive u njemu, a i radi obavljanja određenih poslova u tajnim i diplomatskim misijama. Vjerovatno su kod velikoga broja izvanjaca, osim naznačenih stvaralačko-duhovnih razloga, bili nerijetko prisutni i motivi političke prirode, o čemu je u dosadašnjoj literaturi bilo veoma malo govora. Ostaje da se ispita, prije svega u istorijskoj literaturi, koliko su književni izvanjci i inozemci dolazili u

¹⁵² Jovan Čadenović, *Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti* u Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, br. 5–6, Nikšić, 1982, 343.

Crnu Goru iz političkih (obavještajnih (špijunskih) i agentskih) pobuda. Tek kad se ta dimenzija egzaktno prouči, moći ćemo stvoriti pravu sliku o motivima dolaska i boravka kulturnijeh, vojnih i drugih poslenika u Crnoj Gori. Svakako treba istaknuti i to da je Crna Gora i njena sloboda za mnoge izvanjce, osobito za one književno-kulturne radnike koji su se već ranije stvaralački ogledali i potvrđivali u kontaktnijem zemljama, bila ne samo zemlja nade i obećanih ideala, romantičarskih zanosa i snova, *kolijevka pravde i slobode*, već, prevashodno, zemlja-izazov, utočište pred naletima i progonima tuđinske, prvjenstveno turske i austrougarske vlasti, s onijeh područja u kojima je uporno gušena sloboda, poricano ljudsko dostojanstvo, a samijem tim gušen i svaki stvaralačko-umjetnički impuls. Potcrtavajući ovu tezu, Novak R. Miljanić napisao je da su razlozi dolazaka izvanjaca u Crnu Goru bili *čisto prozaični, bezbjednosni i politički ... Simo Popović pravnik, književnik i novinar, bio je primoran policijskim progonima u Austriji i Srbiji da ih napusti i da se uputi u Crnu Goru, gdje je dočekan sa uvažavanjem, zbog već stečenog ugleda i potreba za tako obrazovanim čovjekom. Stevan Petranović je zapisao o sebi da je morao bježati iz rodne Dalmacije od progona austrijske policije i đenerala Lazara Mamule. Jovan Pavlović je osuđivan šest puta kao novinar i prešao je u Srbiju, odakle je protjeran, pa je pošao put Cetinja, jedinog pribježišta ...* Kao oni, istu sudbinu su doživjeli Vasa Pelagić koji je *osuđivan od turskih vlasti u Bosni, progonjen iz Srbije i Austrije, pa je i on morao da bježi u Crnu Goru*, Jovan Ljepava koji je ranije učiteljevao u Mostaru, dr. Lazar Tomanović koji je *morao da se opredijeli za odlazak iz rodne Boke Kotorske u Srbiju ili Crnu Goru*, tragični Mitar Ivelić i mnogi drugi.¹⁵³ Crna Gora je bila: *morska pjena i sniježna prašina, igra kamenih litica i sunovrat potoka, grohot bitaka i pijanstvo ratova. ... Zemlja nade očajanja, snova i snoviđenja*.¹⁵⁴ Bila je zemlja stjecišta, inspirativnoga miljea i arela zanosa i ispunjenijeh snova. Zbog toga je moguće objasniti da je velik broj izvanjaca, učenijeh ljudi, umjetnika i naučnika, iz Vojvodine, Srbije, Dalmacije, Hrvatske, Austrougarske, Češke, Slovačke, Rusije i drugih krajeva, pohrlio u Crnu Goru u periodu vladavine knjaza/kralja Nikole I. Petrovića Njegoša. Svi ti književno-kulturni radnici u slobodnoj su Crnoj Gori vidjeli, prije svega, ostvarenje svojijeh duhovnih želja, stvaralačko-

¹⁵³ Novak R. Miljanić, *Povodom priloga „Crnogorska narativna proza“*, Stvaranje, br. 8–9, Titograd, 1984, 1143–1144.

¹⁵⁴ „Moto Veljka Vlahovića“, u knjizi: *Crna Gora, Černagorija, Montenegro*, Organizacioni odbor Dana crnogorske kulture, Titograd, 1981, 4.

umjetničkih nagona i planova, a istovremeno, zapošljavajući se u sigurnim (iako do kraja nedefinisanijem) institucijama i društveno-državnim ustanovama i organima vlasti, osiguravali su sebi egzistenciju, privremeno ili na duže vrijeme. U tome kontekstu interesantno bi bilo detaljnije proučiti i problem: koliko je stepen postignute slobode, demokratičnosti i samostalnosti zemlje, bolje reći koliko je ostvareni model svjetovne države Crne Gore u vrijeme knjaza/kralja Nikole I. u Crnoj Gori, zaista uticao na prisustvo izvanjaca i inozemaca i, ujedno, na razmah njihovijeh tvoračkih i inspirativnijeh moći i ostvarenja, tj. na njihov ukupni doseg i doprinos na prosvjetnome, crkvenom i kulturno-književnome planu. Isto tako, potrebno je sagledati odnose izvanjaca i knjaza Nikole, s jedne strane, i izvanjaca i crnogorske epsko-herojske sredine, koja nije bila ponekad naklonjena strancima i izvanjcima,¹⁵⁵ s druge strane. Potrebno je, naime, vidjeti koliko je sâm knjaz/kralj Nikola I. Petrović, kao obrazovan vladar, koji je ujedno imao i literarnijeh pretenzija, odista uticao svojom osebujućom ličnošću, pogledima i demokratskijem duhom, na razmah i podsticaj ukupnoga stvaralaštva i duhovnog napretka Crne Gore. Zasigurno je jedan od razloga bio taj da se Crnoj Gori u razdoblju kralja Nikole I. Petrovića organizovano nametne prodor srpskijeh izvanjaca i pravoslavlja. Stoga bi bilo veoma dobro istražiti: koliko je knjaz/kralj Nikola I. Petrović Njegoš bio svjestan da svojom prosrpskom politikom neprimjetno ruši temelje svoje države i vlasti, koja će ga, na kraju krajeva, dovesti do tragične pozicije i gubitka svoje teško stečene Kraljevine i njezine slobode!

Posmatrajući iz fiksiranoga ugla spomenute probleme, možemo kazati i to da je knjaz Nikola I. Petrović upravo svojijem otvorenim i demokratskijem duhom, željan da ubrzanim hodom premosti zaostalost svoje zemlje, okupljao oko sebe širok krug izvanjaca, onijeh književno-kulturnih, naučnijeh i prosvjetnih poslenika koji su svojom umješnošću i organizatorskijem sposobnostima, vlastitom tvoračkom vokacijom, a donekle i praktičnim radom, doprinosili da se Crna Gora na duhovnome planu razvije do znatnijeh kulturnih, književnijeh, prosvjetnih, crkvenijeh i drugih, naučnijeh i tehničkih visina.

Prvi veći krug izvanjaca u vrijeme knjaza Nikole oformio se na Cetinju još 60-ijeh i početkom 70-ih godina XIX. vijeka. Prvjenstveno su obavljali dužnosti učitelja i nastavnika u osnovnijem i srednjim školama, bili prosvjetni inspektori, urednici periodičnijeh, serijskih, dnevnijeh i dru-

¹⁵⁵ Milorad Nikčević, *Jovan Sundečić kao pripovjedač*, Zadarska revija, br. 5–6, Zadar, 1986, 385–392.

gih publikacija; pokretali i rukovodili kulturno-umjetnička društva i institucije na Cetinju i u drugim slobodnim krajevima Crne Gore. Crnogorci su vrlo brzo uočili da im pridošli ljudi mijenjaju običaje, navike, unose novine u vjerske obrede, običaje, rastaču im njihovu etiku, nameću ekavski srpski jezik i koješta drugo. Osim Jovana Sundečića (1825–1900), došljaka iz Dalmacije, koji je inače bio porijeklom Crnogorac, potomak Šundića¹⁵⁶ potrebno je pomenuti one kulturne i javne radnike, izvanjce, koji su došli iz krajeva koji su se nalazili pod austrougarskom vlašću, iz dalmatinskog, tj. hrvatskog i bosansko-hercegovačkog i vojvođanskog područja. To su: Nićifor Dučić (1832–1900), Mihailo Mršić, Božo Novaković i Špiro Kovačević.

Njima su se ubrzo pridružili i izvanjci koji su došli iz Vojvodine i Srbije, npr. Simo Popović (1846–1921) koji se istakao kao prosvjetni, kulturno-književni, naučni i društveni radnik; Vaso Pelagić, socijalista i vodeća figura *Ujedinjene omladine srpske*; Gavro Pešić i drugi. Njihovome krugu pripadao je povremeno, kao najmarkantnije ime, pratilac Petra II. Petrovića Njegoša kroz Italiju i tvorac čuvenijeh *Pisama s Cetinja*, Ljubomir P. Nenadović (1826–1895), koji je po treći put boravio u Crnoj Gori od 21. novembra 1874. do 1875. godišta.¹⁵⁷ **Ti su izvanjci davali svojijem stvaralačkim, organizatorskijem, a posebno pragmatičnijem programsko-nastavničkim, publicističkim i književno-umjetničkim radom, značajan pečat crnogorskoj kulturi.** Ipak, neki od njih, već na samome startu, ili nešto kasnije, utopiće se u vodama blijedo-učmale crnogorske sredine ili će bezmalo demonstrativno i razočarano napuštiti Cetinje i Crnu Goru.

Već 80-ijeh godina XIX. vijeka, na njihova mjesta dolazi ekspanzivnija, školovanija, sposobnija i poletnija grupa izvanjaca. Oni će, ujedno, ostaviti vidnije i mnogo dublje tragove u svijem sferama crnogorskoga ljudskog duha: u kulturi, prosvjeti, nauci, zakonodavstvu, muzici, filmu, književnosti i društveno-političkome životu crnogorske sredine. Iskrene toga poletnog duhovnog razvoja na Cetinju 80-ijeh godina XIX. vijeka autentično je zabilježio sudionik tih zbivanja, izvanjac – Simo Matavulj, u svojim memoarskijem i impresivnim *Bilješkama jednog pisca*. Pored toga što je u njima prikazivao (iako ne uvijek došljedno i pouzdano) pojedince, dao je autentične izvore književno-kulturnijeh, prosvjetnih i političkih prilika crnogorskih toga vremena. Istovremeno je ispisao stranice dragocjene književno-memoarske literature. U njoj se ponajprije govori o dvorskoj (cetinj-

¹⁵⁶ Branko Banjević, *isto*, 22–25.

¹⁵⁷ Jovan Vukmanović, *isto*, 169–182.

skoj) atmosferi, prosvjetno-književnome životu, o brojnijem književnim i Matavuljevijem saputnicima i sabešednicima, koji su zajednički sudjelovali na večernjim sijelima u *odžakliji* knjaza Nikole. Govori se potanko i o onijem kulturno-književnim poslenicima koji su, kao stranci, davali svoj vrijedni doprinos toj sredini, ne samo kao organizatori prosvjete, animatori kulture, nauke, zakonodavstva, već i kao autentični i nadareni umjetnici i stvaraoci. Mnogi od njih su, zapravo, u takvijen okolnostima svoje tvoračke i inspirativne pobude nastojali transponovati u poetskijem, prijevodnim, dramskijem, pripovjednim ili nekim drugim žanrovima, formama i strukturama. Ukratko, svoj su umjetnički i stvaralački duh i *credo*, pokrenut u novoj sredini stvaralačkim podsticajima, nastojali pretočiti u autentični literarno-umjetnički i naučni izraz.

Pogledajmo koje poslenike spominje Simo Matavulj na Cetinju: *A evo koje* (došljake, domoroce i izvanjce – M. N.) *zatekoh gore. Tri Vojvođanina: Dra M. Jovanovića Batuta, šefa saniteta; Jovana Pavlovića, urednika Glasa Cmogorca; Sima Popovića, vojvodu. Od Hercegovaca nađoh: ljekara Miljanića* (iz Banjana, severozapadna Crna Gora – M. N.), *apoteckara Dreča, učitelja Ljepavu, sva trojica u Rusiji školovana. Primoraca, već razumije se, bješe najviše, a po imenu: arhimandriti Ljubiša i Ban, docnije oba vladike*, (iz Crnogorskog primorja – M. N.); *dvorski ljekar Dr Mišetić, profesor Beara i Novaković, učitelj Brkanović, dva ili tri činovnika i toliko učiteljica u osnovnoj i višoj ženskoj školi.*¹⁵⁸ I sâm Simo Matavulj je izvanjac u Crnoj Gori. On je Šibeničanin, ali je porijeklom iz Uskoka u Crnoj Gori, a kao učitelj boravi na Cetinju 1881–1888. i objavljuje djela iz crnogorskoga života: roman *Uskok*, pripovijest *Sveta osveta* i druga djela.

Svaki od **naznačenijeh izvanjaca, kao što je rečeno, davao je svojim** radom značajan doprinos prosvjetnome i književno-kulturnom životu Crne Gore. Osobito su se u tome istakli Jovan Pavlović (1843–1892) i Jovan Ljepava (1850–1916). **Prvi je još 1884., nakon smrti Visariona Ljubiše, postao** prvo v. d. ministrom, pa ministrom prosvjete i crkvenijeh djela u Crnoj Gori, a poznato je, pored ostaloga, i njegovo pregalaštvo na širenju i unaprijeđenju školstva, nauke i **drugijeh duhovnih oblasti. Jovo Ljepava se najviše** istakao kao nastavnik cetinjskih škola, rektor Bogoslovsko-učiteljske škole i načelnik Ministarstva prosvjete i crkvenijeh poslova. Za potrebe svojih učenika pisao je školske udžbenike od kojijeh su najtrajnije ostali da se primjenjuju Teorija književnosti (1896) (stilistika, retorika, poetika) i

¹⁵⁸ Simo Matavulj, *isto*, 86.

udžbenici ruskoga jezika.¹⁵⁹ Svi ti udžbenici bili su napisani u duhu srpske kulture i srpskoga jezika. Oni su, istina, popunjavali udžbeničku prazninu, ali su svojijem sadržajima i srpskim jezikom bili nedovoljno primjereni za crnogorsku sredinu i njenu rodoljubnu mladež.

Ovom krugu pridružio se 80-ijeh godina XIX. vijeka proslavljeni srpski pjesnik Lazo Kostić (1841–1910). On je prvi put boravio na Cetinju kao izaslanik vojvođanskih Srba još 1871. godišta, na proslavi krštenja prijestolonašljednika Danila Petrovića. Drugi put je boravio u Crnoj Gori mnogo duže, od 1884. do 1891. Tu je, između ostaloga, uređivao *Glas Crnogorca*. Brojni radovi književnijih istoričara, kritičara i memoarista, kao i najnovija književnoistorijska ispitivanja Dušana Ivanića,¹⁶⁰ pokazuju u čemu je njegov stvarni književno-kulturni doprinos Crnoj Gori. Uz to, brojnom istorijsko-bibliografskom građom Ivanić je pokazao šta je sve taj veliki pjesnik objavio u crnogorskoj periodici, dnevnijem glasilima i listu koji je uređivao.

Krajem XIX. stoljeća na Cetinju su boravili i radili Primorci, što će reći opet Crnogorci – pjesnik i pripovjedač Filip Kovačević (1860–1922), visoki funkcioner cnogorske vlade dr. Lazar Tomanović (1845–1932) te Mitar Ivelić, Niko Ivanković, Antonije-Anton Kobliška. Ovaj posljednji radio je u crnogorskoj službi u zvanju državnog veterinara, od novembra 1886. do aprila 1899. godine. Autor je nekoliko stručnijih članaka koji su publikovani u crnogorskoj periodici.¹⁶¹ Preduzimani su i određeni koraci (od samoga knjaza Nikole I. Petrovića!) da se krajem 80-ijeh godina XIX. vijeka na Cetinju naseli proslavljeni pjesnik i iskreni ljubitelj Crne Gore – Jovan Jovanović Zmaj (1883–1904). I pored toga što je prijetodno u mnogijem svojim stihovima ekstatično i ljupko pjevao o Crnoj Gori, iako je pratio kao ljekar knjaza/kralja Nikolu na putu za Rusiju, uprkos tome što je bio odlikovan najvišijem crnogorskim odličjima (Danilovim ordenom), bez obzira na to što mu je, iz naklonosti i ljubavi, poklonjen dvorac u Novom Baru i veliko kompleks *dobre oraće zemlje* sa dvjesta korijena maslina u Ulcinju, Zmaj se nije doselio u Crnu Goru. Zapravo, on je svega dva dana, 1888. godine boravio u njenijem krajevima. Pošetio je

¹⁵⁹ *Prva ruska čitanka za I i II raz. Cetinjske gimnazije* štampani su na Cetinju, 1904., bez potpisa autora.

¹⁶⁰ Dušan Ivanić, *Književno djelo Laze Kostića*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1982, 141–176.

¹⁶¹ Novak R. Miljanić, *Prilog pitanju nekoliko pseudonima u crnogorskoj periodici XIX vijeka*, Bibliografski vjesnik, br. 1–2, Cetinje, 1978, 121.

Podgoricu, Skadarsko jezero, Bar, Ulcinj i Kotor, a odatle je ponovo otputovao za Beč. Iako su ga Crnogorci s poštovanjem i svečanim gostoprimstvom dočekali, on nije mogao da se pomiri *sa tamošnjim životom*. Njega su, po riječima Sima Matavulja, *pomalo zbunili i more i crnogorski krševi: Beše u tome, dabome, i uživanja, ali pomešana s nečim neprijatnim, neočekivano surovim, čemu se iznenađen čovek instinktivno odupire, a u isto vreme što ga neobično draži. Verujemo da je Zmaj u Crnoj Gori očekivao patrijarhalnu (bolje: tradicionalnu – M. N.) ,prostotu i starinsku toplinu‘ a ,naišao na nameštenu pompu i dvorski ceremonijal‘, ali isto tako on nije mogao da udobnosti i mogućnosti bečke sredine zameni sa cmogorskom, oskudnom i surovom.*¹⁶² To su ujedno, vjerujemo, glavni razlozi zbog kojih se J. J. Zmaj, i pored solidno obezbijedenijeh uslova života i crnogorske naklonosti, nije za stalno naselio u Crnoj Gori.

Duže vrijeme na Cetinju je boravio Baltazar – Baldo Bogišić (1834–1908). Došao je početkom 1873. i boravio, uz duže i kraće preki-de, do 1888. godišta. U tome je razdoblju radio na čuvenom *Imovinskom zakoniku* i drugim zakonskim propisima. Po drugi put boravi od 1839–1899. u svojstvu crnogorskog ministra pravde. Ovaj veoma obrazovani Cavtaćanin, znalac ne samo pravnijeh nauka već i izvanredni sociolog, filolog i književnik, te proučavalac istorije slovjenjskih država i prava, ušao je u istoriju crnogorske kulture kao etnograf, sakupljač usmenoga narodnog blaga i izvanredni poznavalac crnogorskoga duhovnog i običajnoga života. I danas je aktuelna njegova zbirka *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* s opsežnom studijom o bugaršticama. Uz Bogišićevo ime spominjemo i hrvatskoga istaknutog slikara Vlaha Bukovca (1844–1922), jednoga od najvećijeh slikara druge polovine XIX. i prvih decenija XX. stoljeća, takođe Cavtaćanina, koji je jedno vrijeme proveo kao profesor likovne umjetnosti na Cetinju. Uz njih ističemo i poznatoga dalmatinskog neimara Josipa Slade (1828–1911), čije će ime ostati trajno zapisano u istoriji crnogorskoga građevinarstva, urbanizma i arhitekture. Ovaj, već ranije potvrđeni projektant, ostavio je (u vrijeme poslije Berlinskoga kongresa) niz značajnijeh građevinskih projekata (put od Kotora do Cetinja, kolski put od Cetinja do Rijeke Crnojevića i dalje, do Podgorice, zatijem put od Bara do Virpazara i dr.); projektovao je niz arhitektonskijeh spomenika i prostora-eksterijera (pozorišnu zgradu *Zetski dom*, zdanje *Austrougarskog poslanstva* na Cetinju, urbanistički plan Nikšića, Dvorac knjaza Nikole, Carev most u Nikšiću) i drugo.¹⁶³

¹⁶² Savo Vukmanović, *isto*, 384–388.

¹⁶³ Milorad Nikčević, *U ozračju...*, 181–204.

Prikaz književno-kulturnijeh poslenika na Cetinju i Crnoj Gori u drugoj polovini XIX. vijeka ne bi bio iscrpan ako ne spomenemo i doprinos nekoliko inostranaca, odnosno inozemaca, kako su ih Crnogorci običnije nazivali. Među njima su se naročito istakli: Pavle Apolonovič Rovinski (1831–1916), Bernard Švarc (1844–1901) i Jozef Holeček (1853–1929). Sva su trojica dali, iako su kraće vrijeme boravili u crnogorskoj sredini, izvanredan doprinos kulturnoknjiževnoj istoriji Crne Gore, doprinijeli boljem upoznavanju i predstavljanju njezinijeh materijalnih i duhovnijeh tekovina evropskijem narodima.

Najznačajniji među njima jeste Pavle Apolonovič Rovinski. Ovaj poznati ruski etnolog, geograf, bibliograf, lucidni i radoznali proučavalac i publicista, pedagog kojega spominje i F. M. Dostojevski u svojoj prozi, zaslužuje posebnu monografsku obradu. Proveo je u Crnoj Gori, nakon mnogo godina stranstvovanja i progonstva (od maja 1879. godine) nešto više od 27 godina života. Posljednji put napustio je Crnu Goru početkom 1907, ali samo fizički, jer, kako je znao često govoriti, u Rusiji je *živio tijelom*, a *duh mu je bio u Crnoj Gori*. Uporan i radoznao u istraživanju crnogorskoga materijalnog i duhovnoga nasljeđa, Pavle Apolonovič bavio se preko trideset godina (sve do smrti) arheologijom, geografijom, folkloristikom, usmenom književnošću, dijalektologijom, etnografijom, filozofijom, speleologijom, botanikom i istorijom književnosti. Ovaj izuzetni i monaško prilježni istraživač objavljivao je svoje naučne i stručne radove u jugoslovjenskoj i svjetskoj periodici. Osim toga, rezultate svojijeh istraživanja publikovao je u svojim obimnijem analitičko- sintetičkim radovima, od kojijeh su najpoznatiji *Черногория в её прошлом и настоящем* (*Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*), književnoistorijska studija pod naslovom *Rovinski o Njegošu*, koja je prevedena i na naš jezik 1967. godine. Ističemo i njegov vrijedni doprinos na istraživanju retrospektivne bibliografije Crne Gore.

I češki publicista i novinar, putopisac, romanopisac i pripovjedač, prevodilac i proučavalac književnosti, Jozef Holeček, dao je crnogorsko-me kulturno-književnom nasljeđu vidne rezultate. Zadojen, poput svojijeh prijetihodnika Jana Kolara i Ljudevita Štura, idejom i ideologijom uzajamnosti slovjeniskijeh naroda, tj. panslavističkim idejama, putuje po mnogijem južnoslovjenskim zemljama. O njima piše veći broj publicističkijeh, putopisnih i naučnijeh radova. U periodu poznatih ratova 1876–1878. našao se, kao dopisnik češkog *Narodnog lista*, u Hercegovini i Crnoj Gori, te u drugijem našim krajevima. Kao dobar poznavalac određenoga književnog stvaralaštva južnoslovjenskih naroda, prevodi sa crnogorskoga i

srpskog jezika narodnu epiku, poeziju Petra II. Petrovića Njegoša, radove Ljubomira Nenadovića, poeziju J.J. Zmaja i dr. Osobito se istakao napisima o vojvodi Marku Miljanovu Popoviću, koje je objavio kao integralnu studiju u poglavlju *Marko Mijanov*, u drugoj svesci poznate knjige *Crna Gora u miru*.¹⁶⁴

I njemački naučnik, geograf, putopisac, etnograf, profesor univerziteta, Bernard Švarc, ostavio je niz dragocjenijeh zapisa i djela o Crnoj Gori i drugim zemljama u kojijema je boravio. Susret s našim krajevima i ljudima, svoje naučno i publicističko viđenje Crne Gore i njezinoga stanovništva, s mnogo pohvala i simpatija, iznio je u veoma iscrpnome djelu *Montenegro* (1883). Djelo je koncipirano iz dva dijela, pri čemu prvi ima više reporter-sko-narativni karakter, svojstva pripovjedne proze i obiluje interesantnijem opservacijama o Crnoj Gori i Crnogorcima u drugoj polovini XIX. vijeka. Drugi dio sadrži geografsko-demografsku dokumentacionu građu.

Razrijeđeni, donekle, potisnuti od sve brojnije crnogorske inteligencije, koja je vremenom sve više stasavala i bila učenija i pripremljenija te zauzima određene položaje u prosvjeti, kulturi, crkvi, nauci, društvenijem i državnim institucijama Crne Gore, izvanjci i inozemci postepeno gube dominaciju krajem 90-ijeh godina XIX. i u prvoj deceniji XX. Većina njih, nezadovoljni i razočarani, poput Laza Kostića, S. Matavulja, dr. M. Jovanovića-Batuta, napuštaju Crnu Goru. Veoma omiljenoga i učenog J. Pavlovića, prof. Bearu, crnogorskoga arhimadrita Ljubišu, muzičara R. Tolingera, ljekara Miljanića, otrže smrt iz crnogorske sredine, ostavljajući za njima prazninu, ali i brojna umjetnička i stručna djela te velike rezultate u sferama crnogorske materijalne i duhovne kulture. Manji dio izvanjaca (poput učitelja Brkanovića i Nika Ivankovića), koji su bili pristalice socijal-demokratskih ideja, bivaju proćerani iz crnogorske sredine kao nepoćudni *politički prekršioci i opasni sljedbenici Pelagićevih, odnosno marksističkih ideja*.¹⁶⁵ Jedan od poznatijih javnijeh radnika, koji se u Crnoj Gori samo kraće vrijeme zadržao, jeste pjesnik Dragutin J. Ilić, brat čuvenoga srpskog pjesnika Vojislava Ilića.

I nekoliko novopridošlica, domorodaca i izvanjaca koji su se u prvoj i početkom druge decenije XX. vijeka našli u crnogorskoj sredini, poput pjesnika i pripovjedača Borislava Sl. Minića (1879–1929), pripovjedača Veljka Milićevića (1886–1929), pjesnika Bogdana Milanovića-

¹⁶⁴ Jožef Holecsek, *Črna Hora v miru*. Prag, 1883. Preveo s češkog Savo Orović.

¹⁶⁵ Milorad Nikčević, *Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana Mitrova Ljubiše (I)* u Zborniku o Ivanu Milčetiću, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002, 101–112.

Krajišnika, prof. Bogdanovića i publiciste Stevana Radosavljevića, bili su, u stvari, posljednji proplamsaji književno-kulturnoga života tog vremena. Spomenemo li uz njih prof. Miha Broza, katoličkoga svještenika i pjesnika, dr. Frana Kulušića, i filologa Luku Zoru (1846–1906), prof. dr. Frana Milobara, autora povijesno-pravne studije *Dukljanska kraljevina*, iscrpili smo gotovo sve kulturne poslenike koji su svojim doprinosom ostavili trajne tragove i rezultate u književnome, kulturnom, prosvjetnome, naučnom, pravnome, građevinskom, muzičkome i svakom drugom životu i našljeđu Crne Gore.

Josip Juraj Štrosmajer nije boravio u Crnoj Gori, ali je ponajviše uticao na razmah duhovnoga i konfesionalnog suživota u Crnoj Gori, uobličujući ga s kraljem Nikolom I. Petrovićem Njegošem i nadbiskupom barskijem Šimunom Milinovićem, u šire mediteranske prostore i evropske razmjere. Sa Svetom stolicom uspostavljaju *Konkordat* (1886) za potrebe katoličkoga stanovništva u Crnoj Gori, te štampaju glagoljski *Misal* (1893) Antuna Parčića, čiju je upotrebu spriječila Austro-Ugarska Monarhija.¹⁶⁶ Štrosmajer održava prijateljske odnose s Jovanom Sundečićem i Stefanom Mitrovijem Ljubišom, predstavnikom austrougarske vladavine za Dalmaciju u bečkom Carevinskom vijeću. Sudjelovao je i na otvaranju JAZU 1867. i tom prigodom održao zapaženu *Napitnicu*. Franjo Rački imao je prisne odnose s kraljem Nikolom I. Petrovićem. Posljednji izdanci takvoga doprinosa bili su dvojica kulturologa iz Like: prof. Dušan S. Đukić (1883–1927), Dušan S. Vuksan (1881–1944), prvi početkom XX. vijeka, a drugi ponajviše u periodu između dva rata. Obojica su se, inače, intimno ošjećali (kao i Jovan Popović, Jovo Ljepava, Borislav Sl. Minić i neki drugi), zbog prisne sraslosti s crnogorskom sredinom i zbog svojega burnog i veoma plodonosnoga stvaralačkog rada u Crnoj Gori, pravijem crnogorskim umjetnicima i domorocima te cetinjske sredine.

¹⁶⁶ Milorad Nikčević, *Staroslovenski jezik u funkciji bogoslužjenja katolika Barske nadbiskupije i o (ne)riješenom pitanju Parčićeva Misala, 1893*, Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997. Isto u knjizi *Na civilizacijskim ishodištima* (Književni suodnosi i interferencije), CKD „M-M“, Osijek, 1999.

Literatura

- Banjević, Branko. – *Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Predgovor knjizi *Pleme za oblakom* (Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka), Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973.
- Cepelić, Mirko. – *Josip Juraj Štrossmayer*, Zagreb, 1900–1904.
- Čađenović, Jovan. – *Romantizam kao dugotrajna stilsko formacija u crnogorskoj književnosti* u Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, br. 5–6, Nikšić, 1982.
- Delibašić, dr Rade. – *Razvitak školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori (1830–1918)*, Titograd, 1980.
- Deretić, Jovan. – *Almanasi Vukovog doba*, Institut za književnost i umetnost „Vuk Karadžić“, Beograd, 1979.
- *Dopis Cetinjske čitaonice, tj. Crnogorskom ministru unutrašnjih djela*. Državni arhiv Cetinje, MUD, 1884, in. br. 806/2; 30-godišnjica Cetinjske čitaonice, Luča, br. 2, Cetinje, 1898.
- Dragičević, Risto. – *Njegoševo školovanje u knjizi Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949.
- Dragović, Marko. – *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888.
- Dučić, Nićifor. – *Putopisne crte* od Nićifora Dučića, u septembru 1865, Orlić III/1867.
- Džaković, Vukoman. – *Kralj Nikola u svom dobu*, Prijepolje, 1980.
- Đukić, Trifun. – *Godišnjaci i književni listovi u Crnoj Gori*, Misao, XXV, 1–2, Beograd, 1929.
- Đukić, Trifun. – *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918.*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.
- Đurković, Živko. – *Književno djelo Ljubomira P. Nenadovića*, Nikšić, 1985.
- Đurović, Mirčeta. – *Pokušaji slamanja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istoriski zapisi, Cetinje, 1958.
- *Glas Crnogorca* (prijedlog Marka Dakovića za osnivanje književnog društva), Cetinje, 1886.
- *Glas Crnogorca*, br. 45, Cetinje, 1907.
- *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1898.
- Holeček, Jožef. – *Črna Hora v miru*. Prag, 1883. Preveo s češkog Savo Orović.

- Ivanić, Dušan. – *Književno djelo Laze Kostića*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1982.
- Ivanić, Dušan. – *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976.
- Ivošević, Vaso. – *Prvi književni časopisi u Boki Kotorskoj. Povodom šezdesetogodišnjice pojave Srpskog magazina*, Susreti, br. 9–10, Titograd, 1956.
- Jelčić, Dubravko. – *Hrvatski književni romantizam u Povijest hrvatske književnosti* (Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne), Naklada Pavičić; Zagreb, 1997.
- Jolles, Andre. – *Jednostavni oblici*, “Tekla”, Prijevod, bilješke i instruktivni pogovor Vladimir Biti, Studentski centar u Zagrebu, Zagreb, 1978.
- Jovanović, Jagoš. – *Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.
- Kavaja, M. – *Privredno-kulturni Nikšić*, Šimatizam Zetske banovine, Sarajevo, 1931.
- Kostić, dr Milan P. – *Bibliografija dr Lazara Tomanovića*, Stvaranje, br. 5, Titograd, 1962.
- Kostić, Milan. – *Škole u Crnoj Gori*, Pančevo, 1876.
- Latković, Vido. – *Prelazne forme od usmene književnosti ka pisanoj književnosti u Narodna književnost*, I, Naučna knjiga, Beograd, 1967.
- Latković, Vido. – *Simo Matavulj u Crnoj Gori*, „Južna Srbija“, Skoplje, 1940.
- Luketić, dr Miroslav. – *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978.
- Lukić, V. – „Zahumlje“ *po jednom izvoru*, Nikšićke novine, br. 82–83, Nikšić, 1970.
- Marković, Tomaš. – *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969.
- Marković, Tomaš. – *Štampanje Božidara Vukovića i njegovih nasljednika u knjizi Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969.
- Marković, Tomaš. – *Štampanje na Obodu i na Cetinju u knjizi Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969.

- Martinović, dr Dušan J. – *Književnost u časopisu Prosvjeta 1889–1901*, Bibliografski vjesnik, br. 2–3, Cetinje, 1977.
- Martinović, dr Dušan J. – *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983
- Martinović, dr Dušan J. – *Štampar Makarije* u knjizi *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983.
- Martinović, dr Niko S. – *Prednjegoševsko doba u našoj književnosti*, Predgovor knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1966.
- Martinović, dr Niko S. – *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1943–1945*, Beograd, 1965.
- Martinović, dr. Dušan. – *Cetinje. Postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977.
- Martinović, dr. Niko. – *Prvo crnogorsko društvo književnika*, Stvaranje, br. 1, Cetinje, 1955.
- Martinović, Dušan J. – *Đuro Popović (1845–1902)* u knjizi *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983.
- Martinović, Niko S. – *Književni i naučni rad u Cetinjskoj gimnaziji, 1881–1941.*, Posebni otisak iz *Spomenice Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1962.
- Matavulj, Simo. – *Bilješke jednog pisca* (Redakcija i predgovor Marka Cara), Srpska književna zadruga, Beograd, 1939.
- Medaković, V. M. G. – *P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad, 1882.
- Mijušković, dr Slavko. – *O nekim pitanjima kulturnog razvitka u Boki*, Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968.
- Miković, Dionisije. – *Malo predgovora i odgovora*, Boka, Kotor, I/1909.
- Miličević, Milan D. – *Etnografska izložba. Slavenski sastanak u Moskvi 1867*. Godišnjica Nikole Čupića, VII, Beograd, 1885.
- Milošević, don Antun. – *Prosvjetno-kulturna društva u prošlosti Kotora*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1959.
- Miljanić, Novak R. – *Povodom priloga „Crnogorska narativna proza“*, Stvaranje, br. 8–9, Titograd, 1984.
- Miljanić, Novak R. – *Prilog pitanju nekoliko pseudonima u crnogorskoj periodici XIX vijeka*, Bibliografski vjesnik, br. 1–2, Cetinje, 1978.

- Miljanić, Novak. – *Bibliografija radova dr Lazara Tomanovića*, Boka, br. 5, Herceg Novi, 1973.
- Miljanić, Novak. – *Novinar i književnik Stevan Vrčević*, Boka, br. 6–7, Herceg Novi, 1975.
- Miljanić, Novak. – *Porijeklo i život dr Lazara Tomanovića*, Boka, Herceg Novi, br. 9, 1988.
- Miljanić, Novak. – *Putopisac dr Lazar Tomanović*, Stvaranje, br. 7–8, Titograd, 1966.
- Moto Veljka Vlahovića u knjizi *Crna Gora, Černagorija, Montenegro*, Organizacioni odbor Dana crnogorske kulture, Titograd, 1981.
- *Naši književnici Vuk Vrčević i Stefan Mitrov Ljubiša*, Boka Kotorska, Kotor, II/1883.
- Nikčević, Milorad *Crnogorski jezik i književnost su svjetska realnost* u *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorska književnost na stranputici Bolonje* (Pogledi i stavovi u matičnoj zemlji) u *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad, *Petrović Petar II. Njegoš* (Sinteza) u Hrvatskoj književnoj enciklopediji) u *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad. – *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad. – *Filološke rasprave* (interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002.
- Nikčević, Milorad. – *Jovan Sundečić kao pripovjedač*, Zadarska revija, br. 5–6, Zadar, 1986.
- Nikčević, Milorad. – *Koncepcije i literarne težnje Dušana S. Đukića u časopisu Dan*, Revija, br. 3, Osijek, 1987.
- Nikčević, Milorad. – *Kulturna klima i opšti rast* u knjizi *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad. – *Kulturnopovijesna scena i izvori korespondencije J. J. Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša* u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesni književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb, 1995.

- Nikčević, Milorad. – *Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana Mitrova Ljubiše (I)* u Zborniku o Ivanu Milčetiću, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
- Nikčević, Milorad. – *Staroslovenski jezik u funkciji bogoslužjenja katolika Barske nadbiskupije i o (ne)riješenom pitanju Parčičeva Misala, 1893*, Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997. Isto u knjizi *Na civilizacijskim ishodištima* (Književni suodnosi i interferencije), CKD „M-M“, Osijek, 1999.
- Nikčević, Milorad. – *Temeljna ishodišta Crnojevića stamparije* (Iskon, lokacija i etničko atribuiranje) u Zborniku radova *Pola milenijuma Crnojevića stamparije*, NZCH, Zagreb, 1996.
- Nikčević, Milorad. – *Transformacije i strukture* (Književne studije i metodički modeli), NIRO Školske novine, Zagreb, 1982.
- Nikčević, Milorad. – *U ozračju stvarateljskog rada Josipa Slade – zaboravljenog hrvatskog graditelja* u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesni književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Vojislav P. – *Simo Milutinović Sarajlija u ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu* u knjizi *Mladi Njegoš* (Pjesnikovi putevi ka sintezi), Obod, Cetinje, 1978.
- Nikčević, Vojislav. – *Analiza književnog sadržaja časopisa Dan*, Stvaranje, br. 10, Titograd, 1968.
- Nikolajević, Georgije. – *Izis i Tira*, Grlica, 1837.
- Nikolajević, Georgije. – *Kallo*, Grlica, 1839.
- Nikolajević, Georgije. – *Miloje Cvetić ili primjer blagorodnosti, koja je današnjeg vremena izašla iz mode*, Grlica, 1837.
- Njemirovski, dr. Evgenija Ljvović. – *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996.
- Pejović, Božidar. – *Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti* u knjizi *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- Pejović, dr. Đorđije D. – *Rad na prosvjeti za vrijeme knjaza Danila*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1952.
- Pejović, dr. Đorđije D. – *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori*, Obod, Cetinje, 1971.
- Pejović, dr. Đorđije D. – *Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti* u knjizi *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori (1852–1916)*, Obod, Cetinje, 1971.

- Pejović, dr. Đorđije D. – *Cetinjska gimnazija u knjizi Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916.*, Obod, Cetinje, 1971.
- Pejović, Đ. – *Bibliografski podaci o prvim glumcima u Crnoj Gori*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.
- Pejović, Đorđije – Đoko D. – *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003.
- Perović, Sreten. – *Problemi periodizacije crnogorske književnosti u Zborniku profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982.
- Petrović, Petar I. Njegoš. – *Istorija Crne Gore (1835)*, Grlica za godinu 1835.
- Petrović, Petar II. Njegoš. – *Žitije Mrđana Nesretnikovića*, Grlica, 1837.
- Petrović, Vasilije. – *Istorija o Čornoj Gori*, Sankt Peterburg, 1754.
- Petrušić, Vladimir-Mujo M. – *Bibliografija knjiga i brošura štampanih u Nikšiću od 1898. do 1930.*, Bibliografski vjesnik, br. 1, Cetinje, 1977.
- *Pismo Vuka Popovića Vuku Karadžiću u knjizi Vukova prepiska*, knj. VII, Beograd, 1913.
- Popović, Petar. – *Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori u knjizi Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934.
- *Pravila društva Cetinjska čitaonica i Gorski vijenac*, Cetinje, 1900.
- Radičević, Filip. – *Grahovske starine. Pisma Sv. Petra*, Dan, br. 3–4, I/1911.
- Ražnatović, Mihailo. – *Matavulj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1955.
- Redžepagić, Jašar. – *Razvoj prosvjete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918*, 132/2, s.l., 1968.
- *Referat o školama u Crnoj Gori od Đ. Špadijera*, s.l., 1906.
- Rotković, Radoslav. – *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*. Stvaranje, br. 4, Titograd, 1979.
- Rotković, Radoslav. – *Stara crnogorska književnost (Periodizacija)*, Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 1982.
- Schwarch, dr. Bernardt. – *Montenegro*, Leipzig, 1883.
- *Sedamdeset godina pozorišnog života u Nikšiću (1884–1914)*, Stvaranje, br. 7–8, Cetinje, 1954.

- Sekulić, Isidora. – *Njegošu knjiga duboke odanosti 1*, Srpska književna zadruga, knj. 315, Beograd, 1951.
- *Sto godina Barske narodne čitaonice*, Kulturni centar Bar – Narodna biblioteka i čitaonica „Ivo Vukčević“, Bar, 1981.
- Stojić, V. – *Šezdesetogodišnjica radova dr Lazara Tomanovića*, Letopis Matice srpske, knj. 318, Novi Sad, 1928.
- Stojović, Milorad. – *O periodizaciji crnogorske književnosti*. Stvaranje, br. 2–3, Titograd, 1968.
- Šakotić, Veljko. – *Društvo nikšićke čitaonice*, Stvaranje, br. 9, Cetinje, 1955.
- Šakotić, Veljko. – *Kulturno-prosvjetna društva starog Nikšića (1881–1914)*, Zajednica kulturnih ustanova Nikšića, Nikšić, 1970.
- Škerović, dr Nikola. – *Kako je Dan dobio ime*, Zapisi, knj. VI, sv. 3, Cetinje, 1930.
- Šobajić, Maksim. – *U moje doba*, Beograd, 1933.
- Šobajić, Petar. – *Crna Gora i Crnogorci* u knjizi *Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927.
- Šuković, Radivoje. – *Pogovor* fototipskom izdanju Orlića, crnogorskog godišnjaka 1865–1870. i 1885, Cetinje, 1979.
- Šuković, Radivoje. – *Almanasi i kalendari u crnogorskoj časopisnoj periodici* u knjizi *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.
- Šuković, Radivoje. – *Grlica, najstarija crnogorska publikacija literarnog smjera*, Stvaranje, br. 9–10, Titograd, 1963.
- Šuković, Radivoje. – *Kalendar – almanah Zeta (1900–1914)* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914)*. *Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Kalendar Lovćen* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914)*. *Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.
- Šuković, Radivoje. – *O Grlici, njenim saradnicima i uredniku* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914)*. *Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Predgovor* knjizi Sonje Ladenek-Munda i dr Miroslava Luketića, Luča, Književni list „Dan“ (Bibliografija), Cetinje, 1978.

- Šuković, Radivoje. – *Srpski magazin (1896–1897)* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Veliki ilustrovani kalendar Boka – almanah literarno-naučnog smjera (1909–1914)* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Šuković, Radivoje. – *Zabavnik Boka Kotorska* u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
- Tomanović, Lazar. – *Naše književno jedinstvo*, Nova Zeta, 1/1889.
- *Trideseta godišnjica Cetinjske čitaonice*, Luča, br. 2, Cetinje, 1898.
- *Ustrojstvo i pravila za radnike u K.C. Državnoj štampariji*, Cetinje, 1901.
- Vujačić, dr Slobodan. – *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981.
- Vukmanović, Savo. – *Ljubomir Nenadović u Crnoj Gori*, Bibliografski vjesnik, br. 12, Cetinje, 1982.
- Vukmanović, Savo. – *Zmaj i Crna Gora*, Stvaranje, br. 6, Cetinje, 1978.
- Vuković, Čedo. – *Pripovjedački koraci u Crnoj Gori*, Predgovor u knjizi *Izviriječ – Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973.
- Vuksan, Dušan. – *Pregled štampe u Crnoj Gori, 1834–1934*, o stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934.
- Vuksan, Dušan. – *Škole u Crnoj Gori*, Južni almanah, Cetinje, 1926.
- *Znatniji događaji u Crnoj Gori tečajem 1869. godine*, Orlić, VI/1870. (urednik Jovan Sundečić). Korišćeno fototipsko izdanje *Orlića*, Cetinje, 1979.
- *Zora*, br. 3, Mostar, 1896.

Milorad NIKČEVIĆ

**ROMANTICISM, REALISM AND MODERNISM
IN MONTENEGRIN LITERATURE**

In this article, which presents an excerpt from the synthesis *History of Montenegrin Literature from the middle of XIX century to 1918*, the author points out basic characteristics of romanticism, realism and modernism in Montenegrin literature. In this long period from the middle of XIX century to the end of World War I, very positive spiritual climate is created in Montenegro, especially around Cetinje. New elementary and high schools are being opened, town reading-clubs are formed, state legislature is organized, new theatres are opened, numerous dailies and weekly literary magazines are published, etc. In short, literary, cultural and scientific life is developed. Besides, public printing houses are re-opened after four centuries.

The author writes about general social-political and cultural situation and stresses the importance of newly opened printing houses and periodical publications in creation of cultural ambient in Montenegro in the second half of XIX and beginning of XX century.

Key words: *Montenegrin literature, Romanticism, Realism, Modernism, Nikola I Petrović Njegoš, culture, education, printing houses, magazines*

UDK: 821.163.41.09 Андрић И.

Новак КИЛИБАРДА (Подгорица)

АНДРИЋЕВО ПРИПОВИЈЕДНО ИЗРАСТАЊЕ ИЗ СРЕДИНЕ КОЈОЈ ЕТНИЧКИ И ЈЕЗИЧКИ ПРИПАДА

Овај осврт на прозу Ива Андрића, посебно приповијетке, има два смјера. Први се дотиче изјава које је Андрић индиректно рекао о свом књижевном раду, и упућује на карактеристике Андрићеве прозе које су саопштили научници што се не поводе за помодностима тзв. модерне књижевне критике. Други смјер овога текста осврће се на скорашње мучно вријеме у Босни, вријеме ратовито и геноцидно, када се нападало на Ива Андрића као унишитеља ислама и бошњаштва. Будући да је Црна Гора мултиетничка држава, у којој су Бошњаци алијас Муслимани домицилни народ, треба указати на речене нападе на Андрића да они не би омели читаочев доживљај његових приповједака.

I.

Иво Андрић је доживио Гојино сликарство као „тамни вилајет људских зала и несрећа“, а Владан Недић се оправдано запитао: „Није ли он (И. Андрић – Н. К.) истовремено овим истим речима одредио и главну садржину свога дела?“ Да је у праву В. Недић, кад каже да је Андрић том својом изјавом изрекао, на индиректан начин, карактеристику своје прозе, посвједочиће сљедеће чињенице.

Три битне особине које подразумејева стваралачка техника прознога писца реалисте, а које су јако видљиве у Андрићевој прози – *пажњу, избор и смисао за карактеристичну појединост*, Андрић је уочио у прознијем текстовима Вука Ст. Караџића. Једнако лапидарно и подробно Андрић је објаснио те три Вукове и своје врлине. Наиме, вели он да своју пажњу писац усредсређује на оно што је неопходно

да се дата слика пренесе од писца, који ју је уочио, до читаоца који треба да је прихвати као умјетничку истину дате појаве. Ријечју, да се схвати и прими мисао, или осећање, које конкретна литерарна слика носи. А једнога од најважнијих књижевнијех фактора – избор, Андрић сматра врлином коју прави писац постиже способношћу да из вртлога појава изабере ону која може да послужи као образац за сличне феномене које читаоци прихватају као типичну истину о конкретној животној датости. А смисао за карактеристичну појединост он сматра способношћу писца да од множине детаља одабере онај који има пресудну важност за истинитост књижевне слике уопште. Да одабере онај детаљ на коме ће почивати истинитост пишчева умјетничког уобличавања тематике које се прихватио. Свој осврт на врлине које је уочио у текстовима Вука Караџића Андрић закључује овијем исказом: „Те три врлине писца реалисте – пажња, избор и смисао за карактеристичну појединост, представљају писца који треба да заноси читаоце, а не да сам пада пред њима у заносе.“ А овако се Андрић једном повјерио своме Екерману, Љубу Јандрићу: „Ја сам, нарочито у младости, доста читао Његоша и не бих се смео заклети да он и Вук нису на мене извршили јак утицај.“

У говору који је одржао у Стокхолму приликом примања Нобелове награде, Андрић је нагласио: „На хиљаду разних језика, у најразличитијим условима живота, из века у век, од древних патријархалних причања у колибама, поред ватре, па све до дела модерних приповедача која излазе у овом тренутку из издавачких кућа у великим светским центрима, испреда се прича о судбини човековој коју без краја и прекида причају људи људима. (...) Можда је у тим причама, усменим и писаним, и садржана права историја човечанства, и можда се из њих могао бар наслутити, ако не сазнати, смисао те историје. И то без обзира на то да ли обрађују прошлост или садашњост.“

Андрић је у свечаном говору нагласио само своја увјерења која је остварио као прозни писац, и тијем остварењима дошао до Нобелове награде, а која је у разнијем пригодама саопштавао као своје погледе на књижевност. Једном је рекао да „ми сасвим и не знамо какву моћ имају митска предања која на разне начине допиру у нашу свест“. Био је увјерен да се писцу боље ослањати на та предања „него на неке тамо будибогснама које какве књижевне правце и опредељења“.

Добру књигу сматрао је „најбољим правцем у књижевности“. На народне изреке гледао је као на „старе добре грађевине“. Код Флобера му се највише допадао „реализам у свему за чим писац пружи руку“. За Балзака је рекао да је „ништа друго но око“. Био је одушевљен способношћу Сима Матавуља да једном реченицом постиже слику друштвене стварности Београда с краја XIX вијека. Та Матавуљева реченица гласи: „Негде по градским кућама дрндаху клавири, а негде чујаше се глас стоке.“ Андрића одушевљава Матавуљева приповијетка зато што је она „добро замишљена, садржајно строго кројена и као у приморски камен резана“. А посебно га је одушевљавало Матавуљево причање у којему „искрсава као узгред много нових запажања и прегнантно казаних истина“.

Одиста, сваки детаљ карактеристике коју је Андрић дао књижевности уопште, и појединијем писцима посебно, може се примијенити на његову прозу, посебно на приповијетке које му репрезентује прва коју је објавио – *Пут Алије Ђерзелеза!* Није ми познат други књижевни нобеловац који је првом својом приповијетком постигао стваралачки ниво који ће одржавати своју кондицију дуже од половине календарскога вијека!

Андрићев однос према историјском простору и етносу, из којијех је биолошки и језички изникао, прецизно је оцијенио Мидхат Бегић. Он каже: „Босна је његова најближа и најдража својта.“ С том Бегићевом констатацијом, која је формирана на основу Андрићева књижевног дјела, дословно се слаже Андрићева изјава коју је дао Љубу Јандрићу. Каже: „У нашој земљи, а нарочито у Босни, постоји неисцрпно врело причања и причалаштва. (...) Кад бих, којим случајем, поново долазио на свет, био бих несретан ако се опет не бих родио у Босни.“

Како Мидхат Бегић, тако и други врсни истраживачи Андрићева књижевнога дјела указују на врлине његове прозе које је њезин творац примијетио код другијех писаца и с поштовањем се према њима односио. Навешћемо само неколика примјера истицања тијех врлина у Андрићевој прози.

Јан Вјежбицки наглашава: „Већ у првом свеску својих приповедака упадљиво је пишчево својство, а то је надовезивање на традицију усменог казивања, боље речено – увођење различитих назнака да се ради о причи састављеној према усменој традицији. (...) Андрић се најчешће опредељује за сликарско предочавање

пејзажа, сцена и људи, што појачава описну, статичну страну његових приповедака.“ А Берислав Николић нагласио је да је Андрићево дјело прије свега класично зато што је ухармонисано јединством стилске мирноће и унутрашње драматике.

Владан Недић је суптилном аналитиком показао како се Иво Андрић користио усменом књижевношћу у градњи својих приповједака. Како се њом користио као материјалом за градњу, и како се умјетничка изграђеност усмене књижевности продужавала у умјетничку градњу Андрићевих књижевних текстова. Недић је поменуо, ама баш сваки, детаљ усмене књижевности који се уградио у Андрићево прозно здање. И што је сасвијем нормално, Недић је пошао од приповијетке *Пут Алије Ђерзелеза*.

Каже Недић да усмене епске пјесме о Алији Ђерзелезу, из Херманове и других збирки муслиманских епских пјесама, ипак чине помало једнолику повијест његових мегдана и јуначких подвига. А онда наводи и прозно усмено предање које је посвећено јунаку Ђерзелезу, да би на основу тих текстова закључио како су усмену литературу занимали само мегдани недостижног јунака Алије Ђерзелеза, и ништа више. Послије тога сагледања Недић констатује да је све оно што је усмена књижевност пјевала и приповиједала о прваку међу бошњачкијем епским јунацима Алији Ђерзелезу, осим преузетијех стихова „Разбоље се Ђерзелезе, аман, аман“, Андрић збио у једну реченицу на почетку приповијетке *Пут Алије Ђерзелеза*. Та реченица гласи: „Он је носио славу многих мегдана и снагу која је улијевала страх; сви су били чули за њега али га је мало ко видио, јер је он пројахао своју младост између Травника и Стамбола.“

Владан Недић онда наставља доказе да усмена поезија није прошла ћутке „поред психолошког чвора“ што је остварен у лику Алије Ђерзелеза који је Андрић разрадио у својој приповијетки. Па вели Недић, тај филигрански истанчани тумач књижевности: „Замисливши се над загонетком јунака који је у додиру са женом несрећан и смешан, усмени наши песници одабрали су само другу личност – Марка Краљевића.“ Напомињемо да је лик пред женом несрећног и злочиначког Марка из Прилепа најпотпуније остварио црногорски усмени пјесник Старац Милија у пјесми *Сестра Леке капетана*.

На уочљиву сродност између Андрићевог и усмено-приповједачког стила указали су, сваки на свој начин, Драгиша Живковић и Драган М. Јермић.

Анализирајући стил *Проклете авлије*, Живковић је истакао: „Структура Андрићеве реченице блиска је структури реченица наших народних приповедака Вуковог начина казивања. (...) Андрић остварује своје уметничке слике претежно *правим, непренесеним значењем речи*, што чини његово описивање изразито сликовитим, конкретним и прецизним, док се емоционалност постиже скоро искључиво контрастним фигурама, епитетима и понекад емоционалним поређењима. Ово одсуство тропа у језику Андрићеву још више потврђује мисао о народном типу његова казивања.“

Говорећи о Андрићеву стилу, Драган М. Јеремић, недостижни разобличитељ књижевних Нарциса који немају своје стваралачко лице, наглашава да Андрићева „реченица врло често има афористички облик (баш као и народно приповедање)“.

Има обилато расправљања о питању да ли је Андрићева снага више исказана у приповијетки или у роману.

Безбеди, не би било тешко доказати да је и најславнији Андрићев роман – *На Дрини ћуприја* управо ђердан приповједака нанизан на Мехмед-пашин вакуфски мост код Вишеграда. Боље рећи, то је нанизани ђердан прича на вјекове Ћуприје на Дрини које је она издржала у својој љепоти, и у ломовима те љепоте које јој је више наносила историја но земаљски потреси и небески громови! И кад би каква сила *Травничку хронику* разбила у парампарчад, дала би се прикупити машала збирка приповједака од тијех парчади. Андрић је сав приповијетка!

Заметно би било тражити у свјетској књижевности двојницу приче *Мост на Жепи*, која би била тако обимом мала а садржајем велика! Сувопарни теоретичари књижевне форме могли би *Мост на Жепи* без зазора назвати кратком причом, можда и цртицом. Али та прича је као Тара валовита, која нема амазонску ширину, али не да на се броду ни ћуприји које јој намећу теоретичари.

Као приповједач Иво Андрић нуди једну необичност која је, изгледа, непоновљива. Умјетничку снагу своје прве приповијетке, *Пут Алије Ђерзелеза*, није по књижевној снази надмашио ниједном другом приповијетком. Кад бих се морао одлучити за најбољу приповијетку Андрићеву, остало би ми да се буридански растежем између *Моста на Жепи* и *Пути Алије Ђерзелеза*! Додуше, *de gustibus est disputandum*, како би рекао Светозар Матић.

II.

У нападу на Андрићево књижевно дјело, што се догодило током ратне крвотуће у Босни последње деценије XX вијека, најжешће је изударана приповијетка *Пут Алије Ђерзелеза*.

Била се у муслиманској средини Босне јавила колективна одиоза према Иву Андрићу, што значи да је обични грађанин, лаик за поимање односа између историјске истине, или легендарног умишљаја, и књижевне слике те истине или тога умишљаја замрзео Ива Андрића. Та мржња испољавала се према Андрићу симултано са рушењем џамија и формирањем казамата-мучилишта за муслимански живаљ. И другијех облика геноцидног удара на муслиманско становништво Босне, што ће кулминирати у трагедији Сребренице. А отпочињање колективне мржње према Андрићу имало је иницијативу у раду Шукрије Куртовића који је објављен у емигрантском часопису *Босански преглед* још 1961. године. Тај рад, југословенског родољуба и лаика за оцјењивање књижевног дјела, који на себе није скретао пажњу када је објављен, једноставно ће прерасти у подстицај за крајње негативан однос према Иву Андрићу током ратног стања у Босни. Узевши у обзир опис набијања Србина на колац од стране Турака у роману *На Дрини ћуприја*, које, како Куртовић каже, Андрић поистовјећује с муслиманским Бошњацима, увријеђени Југословен Шукрија Куртовић формирао је овај закључак: „Андрић је изабрао наше муслимане као објекат за небратско и нетачно третирање.“ А онда су ушле у пропаганду и изјаве да је Андрићева докторска дисертација, коју је одбранио у Грацу на њемачком језику, такође унизила ислам и бошњаштво. Тако се десило оно стање које исказује народна сентенца – „Заврзи ти, имаће ко возити!“ Углавном, био се прибранио материјал на основу којег ратом унесрећени муслимани у Босни кидишу на Андрићеве бисте и називе улица с његовијем именом. Такво понашање унесрећеног свијета безброј се пута десило, и дешава се у људској историји на свијем просторима земаљскога шара.

Међутим, изненађује чињеница да су неки угледни научници из области књижевне историје и теорије пошли путем мржње којим су се кретали недужни лаици. Управо онијем путем који су они тијем лаицима трасирали. Тијем значајним интелектуалцима, нападачима на Андрићево књижевно дјело, предњаче Мухсин Ризвић и Енес Дураковић.

У својој књизи *Босански Муслимани у Андрићеву свијету* Ризвић наглашава: „Андрићева приповијетка о Алији Ђерзелезу отвара процес разарања мита о најпознатијем и најплеменитијем бошњачком епско-легендарном јунаку, а тиме и цијеле традиције јунаштва, славе и мејдана како их је приказивала народна пјесма и романтична историја.“ И то иронијом ситуације у коју писац Ђерзелеза доводи визуелним, психолошким и моралним преобличењем његове вањске и унутарње личности и самих његових поступака. А уз њега мистификацијом браће Морића, такођер јунака народне баладе, које је Андрић иначе хисторијски невјерно дао као Ђерзелезове савременике, искидањем трагичних тонова народне предаје о њиховој погибији. Тако је учинак умјетничког преобличења на овом плану брисао племените представе народне пјесме и сводио се на увод у визију једног егзотичног, изокренутог, настраног и дијаболизованог свијета насиља и патолошких страсти, коју ће Андрић даље развити у својим приповијеткама међуратне тзв. мрачне фазе. (...) Овом је приповијетком започела Андрићева одбојност према животу, духу и култури исламског Оријента, који је он налазио у Босни, уз тенденциозну и далекосежну, косовском кривицом оптерећену, идентификацију Бошњака са – Турцима Османлијама, странцима и освајачима.“

Сва досадашња настојања да се временски и просторно убицира историјска личност епског јунака Алије Ђерзелеза остала су на равни претпоставке. Да ли је он био Герз Илијас, муслимански, односно турски, ратник из друге половине XV вијека, управо акинџија из реда бекташа са Скопскога крајишта, који је добио за своје ратне заслуге имање у Зеничком крају, што је највјероватније, или је пак Ђерзелез неко друго ратничко-историјско лице из освајачкога земана Османске Царевине, остаје науци да истражује. Сама чињеница да у усменој легенди Алија Ђерзелез другује с легендарнијем јунацима, који произилазе из разнијех вјекова, доказује да се историјски рефлекс његов до максимума препустио власти митског поимања стварности. Ту Ђерзелезову легендарност најбоље је изразио Његош кроз пјесму исламизованог Црногорца у *Горском вијенцу*: „Гергелезе, крило од сокола, / што на хата у рају полеће!“

Како се у бошњачкој, односно муслиманској, јуначкој епици удружују у један подвиг епске личности из разнијех времена, то је елитно показао Авдо Међедовић, „други балкански Хомер“, у

својему епу *Женидба Смаилагић Мех*. Мухсин Ризвић, међутим, запоставља ту чињеницу, као и што заобилази општепознату истину да је Старац Милија, најелитнији представник класичне усмене епике која се развила на језику Црногораца, Срба, Хрвата и Бошњака алијас Муслимана, претходник Ива Андрића у тражењу и налажењу људскијех комплекса који се скривају испод оклопа славе и јунаштва датога витеза. Као што је напоменуто у овоме тексту, Старац Милија у пјесми *Сестра Леке капетана* приказује Марка Краљевића како се саплијеће на путу којијем свакодневни мушкарци долазе до жене, било као еротског партнера било као супружнице. И не само што се Марко саплијеће, него се Краљевић у тој пјесми сурвава с недостижнијех висина епске славе на ниво гнусног злочинца! Марков епски двојник, Алија Ђерзелез, у Андрићевој је приповијетки смијешни несрећник који свој амбициозни мужевни пут завршава на постељи проститутке.

Као да је Мухсин Ризвић био при одлуци да не треба никоме дозволити било какву људску ману код легендарнијех личности које се сретају у муслиманско-бошњачкој епици! А тешко је повјеровати да проф. Ризвић није био подробно обавијештен о чињеници да су олимписки богови хеленске Грчке, које су нам приближили Хезиод и, особито, Хомер у *Илијади* и *Одисеји*, антрополошки употпуњени манама које измичу не само званичној егиди одговарајућег божјег ресора, него и свеопштој команди врховнога бога Зевса. Забога, по чему се то разликује љубомора богиње Хере од љубоморе ондашње и садашње свакодневне супружнице! Ни Зевсово швалерисање суштински се нипочему не разликује од еротске препотентности данашњег мачо заводника! Разлика је само у аранжману швалерације, али не и у намјери и њезину резултату. Зевс се претварао у бика, питона, бијелог лабуда, у сунчев зрак и у друге облике еротске привлачности да би се домогао даме која му је запела за божанско око. А данашњи заводник мијења фризуру, тоалету, боју презерватива, манире и хотеле да би се такође домогао даме која му је запела за смртно око!

Владан Недић наглашава да су ликови браће Морића из Андрићеве приповијетке *Пут Алије Ђерзелеза*, за које Ризвић сматра да су унижени код Андрића, попримили рефлекс са стране народне поезије. Наводећи усмене муслиманске баладе о трагичној мајци браће Морића, Недић вели: „Што је узео Андрић из народне пјесме о Морићима? Само две-три појединости да су браћу водили Сарајевом, да су их обесили, да им је мајка пресвисла. Чак и наведене појединости

писац је развијао друкчије, и са више живописности. (...) При свему томе одломак о погубљењу Морића право је чудо од густог сликања, збијеност која „иде по границама невероватности“ (како је истакао Драган М. Јеремић).“ И наставља Недић: „Ваља додати да је епизоду – сусрет и пијанка Морића и Ђерзелеза, Андрић створио ни из чега, јер о спољашњем изгледу Морића, њиховим наравима, историји дотадашњег живота, народна песма не казује ни речи. Са грађом из усменог песништва писац је значи поступио као и са историјском грађом. А то поређење може се учинити захваљујући расправи Мидхата Шамића о историјским изворима *Травничке хронике*.“ Недић даље показује како је Андрић прихватајући из грађе којом се служио појединости и додајући много новог „блиставо градио чудесно поетско здање“.

Меша Селимовић је у своме роману *Тврђава* рекао: „Само двадесет година је прошло, а све се заборавило – и браћа Морићи и Стари Мурат, и њихово безакоње, и људи које су побили. (...) Издало је народно памћење, па се пјевала тужна пјесма о вјешању двојице браће, као да су јунаци а не сурове силеције.“

Ваља напоменути да се однос бошњачког усменог пјесника, Ива Андрића и Меше Селимовића према Морићима, јаничарскијем одметницима од званичне османске власти, дословно слаже с карактеристиком браће Морића коју је записао знаменити сарајевски хроничар Мула Башескија. Према томе, није пјесничка легенда импортовала у колективну свијест Мориће, отпаднике од друштвеног реда, што су по истинољубивом хроничару Башескији неспорно били, него виђену кућу Морића и трагичну мајку погубљенијех синова. Мидхат Бегић упоређује Андрићев прилаз Морићима с прилазом Меше Селимовића истој браћи, па констатује: „Слична је демистификација легенди, само што се овдје код Селимовића уопштено потврђује, а у Андрића се приповиједно развија.“

Мухсин Ризвић није хтио да узме у обзир чињеницу да велики књижевни ствараоци, какви су Старац Милија, Иво Андрић и Авдо Међедовић, по моралној непристрасности ти досљедни Хомерови наследици, не гледају ни на вјеру ни на етнос кад умјетнички уобличавају човјека коме званични животни профил не може елиминисати постојаност профила његове духовне унутрашњости која се не експлицира у свакодневнијем поступцима. Ево неколико примјера такве књижевне изградње ликова. Једне су оформили усмени књижевни ствараоци, друге је остварио нобеловац Иво Андрић.

Због бруталности локалне турске власти у Колашину, Старац Милија из Роваца, претпоставља се да се презивао Меденица, морао је напустити своју кућу и бјежати главом без обзира. Изранављене главе добљежао је у Пожешку Нахију у Србији и тамо се сиротињски скрасио. Е па такав Милија саопштио је Вуку Караџићу пјесму *Страхинић Бан* у којој је остварио лик Турчина, једнога старог борца-дервиша, с чијом се висином морала не може барабарити ни један једини други лик мушкарца у цјелокупној усменој епици која се развила на језику Црногораца, Срба, Хрвата и Бошњака алијас Муслимана. А за Туркињу Ђевојку из пјесме црногорскога усменог пјесника Тешана Подруговића *Марко Краљевић познаје очину сабљу*, ону Ђевојку која је рањеноме краљу Вукашину дотурила крај од платна да се избави из крвомутне Марице, што проноси рањене јунаке, Владан Недић каже да та Туркиња „лепотом свога морала надмаша лик Косовке девојке“. А Тешан Подруговић из Горњијех Казанаца одметнуо се гори у хајдуке од зулума некаквијех харачлијских диванија који су му ударили на част сестре. Убио је Тешан напасника, па онда кућно огњиште замијенио за горску пећину.

Дакле, у најсвестраније обрађени лик јунака у нашој епици, у лик Марка Краљевића, смјестио је Иво Андрић узвишенога јунака бошњачке, односно муслиманске, усмене епике – Алију Ђерзелеза. Као што је с легитимацијом *licentia poetica*-е усмени Марко Краљевић уграђен у архетип у који су смјештени легендарно-историјски јунаци код другијех историјских народа, као што је на примјер Рустем из Фирдусијева спјева *Шахнаме*, тако је на исти тај природни начин Иво Андрић продужио епскога Краљевића Марка у лик главнога јунака своје приповијетке *Пут Алије Ђерзелеза*. Па кад је колективни стваралачки дух хришћанскијех народа Балкана, који су били под вишевијековном владавином Османског Царства имао право, и морално и умјетничко, да испод официјелног легендарног оклопа ненадмашног јунака Марка Краљевића проналази и његове људске оптерећености, ваљда има право и Иво Андрић из Босне, интелектуалац из времена експлозивне популарности фројдовске психоанализе, да испод званичног епског оклопа Алије Ђерзелеза потражи и његову људску оптерећеност, и то на траси на којој се тражи жена од почетка до завршетка мушкога живота! Одиста, бранити легендарног Алију Ђерзелеза, то јуначко крило од сокола, од књижевника Ива Андрића, који га је узео за тематику своје прве приповијетке, значи поништавати слободу писца

да умјетнички онеобичајава стварност, историјску или неку другу, кад је прихвата за тематику свога дјела. Забрана умјетничком приступу тематици реална је колико и молба киши да не приступа Земљи!

Према томе, паушална тврдња да је Андрићева приповијетка *Пут Алије Ђерзелеза* болно поразила муслиманске Бошњаке, као етно-вјерску цјелину с историјском препознатљивошћу, не ослања се ни на једну чињеницу из домена друштвено-историјскијех догађања и психо-етничке констелације тога народа. Тај бесмислени напад до врхунца је довео Есад Дураковић овом изјавом: „У свом дјелу *Пут Алије Ђерзелеза* аутор је муслимански мит на најгрубљи начин претворио у наказу извршивши досљедну сатанизацију цјелокупне муслиманско-бошњачке повијести.“ А М. Ризвић је тој „наказној грубости“ коју је, по Дураковићу, остварио Андрић, назначио идеолошко-политички смјер који је водио писца да Ђерзелеза претвори у наказу. Ризвић то овако наглашава: „У доба кад су Мештровић и националистичка омладина глорифицирали Марка Краљевића као југословенског симбола и израза расне националне снаге, Андрић је демитизирао, унижавао и комично подвргавао бошњачког јунака Алију Ђерзелеза, његова националног супарника и епског побратима, умјетнички приказујући инфериорност његова лика и посувраћеност његова свијета.“

Нападаци на Андрића, које репрезентују научници што су прије тијех изјава имали истакнут углед, М. Ризвић и Е. Дураковић, заборавили су да у Андрићевој прози има завидан број ликова из муслиманско-бошњачког етноса који својим људским квалитетима остају да служе као узор људског понашања. Ево само неколико таквијех ликова.

Авдагина Фата, из вишеградске хронике, лик је хероине с митском усаглашеношћу љепоте, еротске бујности и чврстине морала. Авдагина Фата употпуњује не баш предугачку колону у којој корачају велики људи у женском обличју: Антигона, Дамајанта, Јарославна, Офелија, Јулија, Хасанагиница, Мајка Југовића, Омерова несуђена Мерима, Борина Софка... А Фатимини Османагићи с Вељег Луга су „леп сој људи, осетљивих и поносних на своје порекло.“ А Мула Ибрахим (из исте хронике – Н. К.) „био је надалеко познат са своје доброте и душевности. Из целог тог човека избијала је благост и ведрина, и већ при првом додиру са њим свака је заборављао и његов изглед и његово муцање.“ Мула Ибрахим је муцао, а био је „мршав и усукан човек ретке браде и опуштених бркова, са детињастим

плавим и бистрим очима личио је више на неког испосника него на вишеградског хоџу и кољеновића“. Андрићев Али-бег, из исте хронике, „један је од оних људи што носе своје господство као неко тешко и племенито звање које потпуно испуњава живот, урођено, велико и достојанствено господство које има своје оправдање само у себи и које се не може ни објаснити, ни порицати, ни подражавати“. Андрићев Али-хоџа Мутевелић „се помирио са знањем да је наша судбина на земљи сва у борби против квара, смрти и нестајања и да је човек дужан да истраје у тој борби и онда кад је потпуно безизгледна“. За Мехмед-пашу Соколовића Андрић каже, не кроз изјаву некога лика из књижевног дјела, него он лично језиком писца: „Мехмед-паша Соколовић је на три континента водио већином победоносне ратове, проширио границе Турске, осигурао је споља, и добром управом учврстио изнутра.“

А нико тако лапидарно као Андрић није приказао друштвено-духовну констелацију босанскијех вароши током дуге османске владавине. Каже недостижни приповједач: „За неколико тренутака збрисана је чаршија вишеградска (послије убиства Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. године – Н. К.) која је почивала на вековној традицији у којој је увек било притајене мржње и суревњивости и верске нетрпељивости и овешталих грубости и свирепства, али и чојства и мерхамета и осећања за рад и меру, осећања које је све те зле нагоне и грубе навике држало у сношљивим границама и, на крају, мирило их и подвргавало општим интересима заједничкога живота.“ А за Вишеградску ћуприју каже приповједач Андрић: „Ћуприја је грађевина лепа и јака, у добар час замишљена, на правом месту постављена и срећно изведена.“ То што Андрић каже за камени мост Мехмед-пашин исто би се баш тако могло рећи и за његову хронику *На Дрини ћуприја*.

Кад бисмо поменутијем ликовима из бошњачко-муслиманскога свијета, које је Андрић остварио у својој прози, придодали још само лик Алидеде из приповијетке *Смрт у Синановој текији* и лик бега Тескеречића из *Травничке хронике*, могло би се помислити да Иво Андрић прераста у апологету ислама бошњачкога који обликује тако узорне личности. Али такво закључивање о Андрићу имало би исту логику коју имају докази Ризвића и Дураковића да је лик Алије Ђерзелеза који је остварио Андрић у својој приповијетки унизио ислам и бошњаштво.

Андрић у приповијетки *Осатичани* вели за једнога хришћанскога великодостојника да „је био не само уседелички свадљив и ситничав, него истински зао и осветољубив човек, у коме су с годинама усахле и опале све способности осим способности да мрзи. (...) То је стари кривоклетник, човек без срца и душе и у стању је да упропасти неку парохију само да би своју пизму задовољио.“ Сачувај боже, да је Андрић тако изградио лик каквога имама или муфтије, адрићофоби имали би пуне руке посла доказујући обим мржње којом је Иво Андрић унизио ислам и бошњаштво!

Но, ваља нагласити да је напад на Ива Андрића, који је најизраженији у радовима М. Ризвића и Е. Дураковића зато што су они научници од реномеа, није уопштено прихваћен од муслиманскијех интелектуалаца у Босни и Херцеговини, као и на муслиманскијем просторима Црне Горе и Србије. Тако је Ведад Спахић у своме раду *Хљеб од јаворове коре (оглед о Андрићевој докторској дисертацији)* виспрено примијетио да Ризвић и Дураковић нијесу у праву кад нападају Андрића као унизиоца ислама и бошњаштва. Спахић каже: „Рецепционистички приступ у Ризвићевој студији, и још изразитије у тексту Есада Дураковића, уз све вриједности што их ови радови посједују, редукован је потпуним негирањем аутономности приповједачког свијета и утилитаристичким поимањем књижевног дјела као инструмента идеолошке утакмице међу антагонираним цивилизацијама.“ Тако је В. Спахић на најбољи начин испоштовао мисао Ролана Барта да приоритет књижевне интерпретације није шта текст казује него начин на који функционише. А Барт упозорава да не би требало губити вријеме на читање опширнијих књижевних дјела кад би се поистовјећивала идеја и умјетност. Зашто бисмо, дакле, како то Јуриј Лотман иронично каже, читали опширни Толстојев роман *Рат и мир* кад се *идејни садржај* тога волуминозног дјела може изложити на двије странице!

Ријечју, замршај живота који се исказује кроз комплексне друштвено-историјске прилике Босне, простора с којегаче Иво Андрић, чини безмало свеукупну тематику јединог књижевног нобеловца јужнословенскијех земаља. Та тематика прво се исказала у Андрићевијем приповијеткама, а романи његови нијесу ништа друго него интеракцијски скуп приповједача којему је писац дао романескну физиономију. Сву своју књижевну снагу Андрић је био показао прије него што су угледали дана његови романи *Травничка хроника* и *На*

Дрини ђуприја. А његов роман *Госпођица* показује да је добро што је напустио трасу којом је ходио кад је тај нечемурни роман писао.

Као што је такође добро што је Андрић касно почео писати приче типа *Кућа на осами* и *Јелена, жена које нема*. Боље рећи добро је што се Андрић касније уклопио у тзв. модерну, психоаналитичку, импресивно-експресивну прозу. А уклопио се можда зато што је био исцрпио тематски репертоар на коме је остварио своје умјетничке врхунце. А изгледа и старост доноси посебне тешкоће праћене ноћнијем илузијама. Андрић у приповијетки *Јелена, жена које нема* каже: „Сва искушења и све патње у животу могу се мерити снагом и дужином несаница које их прате. Јер дан није њихово право подручје. Док је само бела хартија, на њој се све бележи и исписује, а рачун се плаћа ноћу, на великим мрачним и врелим пољима несанице. Али ту се и све решава и брише, коначно и неповратно. Свака пребољена патња нестаје ту као нека понорница, или сагори без трага и спомена.“

Изгледа, кад је Ива Андрића оставио бијели дан хартије, те прешао на мрак ноћне несанице, он се удаљио од своје вишегодишње приповједачке навике да му историја, легенда и текући живот његова етноса, његове Босне, дају мотивику. Па се зато препустио експресији личнога живота. Али Нобелову награду себи је обезбиједио прије тога препуштања.

Ипак, Андрић није јединствен по својој способности да се максимално исказује у малопространијем књижевним заокружењима. Прегршт прозе о Старцу и мору чини част Хемингвеју и Нобеловој награди! „Малена је тица препелица, ал замори коња и јунака“ – рекло се у народу.

Андрићева приповијетка велика је у својој моћи да опредјељује читаоца на интуирање свега што се наговјестило у међупросторима њезине лапидарне исказаности. Способност да одмјерава степен удрености читаоца за прихватање умјетничке истине, као *надистине* о теми која се описује, јесте особина Андрићеве приповијетке која ту своју врлину дијели с кратком усмено-лирском пјесмом која се пуноћом своје краткоће слива у музику што се не да препричати.

У најстрожи избор усмене лирике улази четворостиховна пјесма

Јеленак ми гору ломи,
путак да му је!
За њим иде кошутица –
тек друг да му је.

Заиста, ова пјесма и Андрићева приповијетка *Мост на Жепи* дају себе свакоме онолико колико то ко заслужује!

Андрић је испоштовао Аристотелово схватање умјетности као преображене стварности у којој и одвратне и непријатне ствари, које у стварности не волимо да гледамо, изазивају у нама задовољство.

Доста ће протећи воде испод Ћуприје на Дрини код Вишеграда док се не роди приповједач који се може назвати Андрићевијем насљедником на језику Црногораца, Срба, Хрвата и Бошњака алијас Муслимана.

Novak KILIBARDA

ANDRIĆ'S NARRATIVE STYLE IN RELATION TO HIS ETHNIC AND LINGUISTIC BACKGROUND

This review of Andrić's prose, especially stories, is developed along two main lines. The first line is about what Andrić himself said about his literary work, and it is developed in accordance to what scientists and critics not influenced by so-called modern literary criticism, said about Andrić's work. The second line is related to recent distressing time in Bosnia, time of wars and genocide, when Andrić was attacked as an author humiliating Islam and Bosnia. Since Montenegro is a multiethnic state where Bosnians alias Muslims are domicile population, attacks launched against Andrić should be explained, so that they do not interfere with reader's understanding of his texts.

UDK: 821.163.41.09 Андрић И.

Крсто ПИЖУРИЦА (Подгорица)

ПЈЕСМА У АНДРИЋЕВОМ РОМАНУ *НА ДРИНИ ЋУПРИЈА*

Андрић је прозу романа *На Дрини ћуприја* „шпиковао“, како би рекао Лалић, стиховима и тиме је чинио мекшом и допадљивијом.

У овоме раду указује се како су стихови примјерени структури дјела и карактеру прозе каква је хроника о дринском мосту. Лако су укључени у сижејне токове дјела и уобличавају цјелину коју роман носи. Стихови које смо у роману нашли блажег су тона, без превратничких су порука и уклапају се у атмосферу у којој ничу. Неки од њих су у функцији разбибриге и указивања на свјетлије перспективе живота, неки су севдалијског тона, неки крик стања, а они из тариха су апологетика добродјелности и непролазности.

Кључне ријечи: *Иво Андрић, пјесма, гусле, Црногорци, севдалинка, тарих*

У тмурној прози Андрићеве хронике о мосту на Дрини уочава се постојање стиха различитог поријекла, дужине и намјене. Стиху као структурном елементу те прозе посвећујемо овај есеј.

Тему како је ми видимо начео је Новак Килибарда, који је једном дијелу тих стихова посветио надахнуто написан есеј и објавио га у књизи *Легенда и поезија*.¹ Ми се на тим и другим стиховима задржавамо прије другог с аспекта њиховог мјеста у сижејним линијама романа, заправо са становишта њихове функције у структури дјела. Дио тих стихова припада нашем епском десетерцу, дио севдалинкама, а дио је проза у форми стиха.

Пада у очи да је Андрић епске стихове гусларског десетерца ставио у уста двојице Црногораца, који су се којекаквим околностима,

¹ Новак Килибарда, *Легенда и поезија*, Рад, Београд, 1976, стр. 166.

дакле необјашњивим, нашли **in loco** и помијешали се са шареном масом свијета која гради чувену ћуприју, односно у маси која теревенчи на изграђеној ћуприји. Читаоцу се намах намеће питање зашто је писац улогу разбибриге, у оба случаја, намијенио баш Црногорцима, а не људима са других подручја, на примјер из Босне или из Србије, или однекуд друго, затим зашто су Црногорци о којима је ријеч баш пјевали онакве стихове, а не неке друге, зашто су Црногорци изгледали онако како их видимо а не другачије. Тих „зашто“ у вези са појавом Црногораца у хроници о мосту на Дрини је више, а одговори на њих припадају сфери хипотетичности, тј. оној сфери мисаоне дјелатности која праве одговоре не може наћи.

Андрићеви Црногорци нијесу карикатурални типови, који би будили осмијех са једне или друге стране, већ обични људи какви су и други у средини у којој се појављују. Нушић је Црногорца карикирао, Андрић није. Временска раздаљина између два Андрићева Црногорца пење се до близу четири вијека, а толика временска удаљеност не одражава се на њиховом психолошком плану, већ су приближно исти. Ми мислимо да писцу хронике о мосту није ни било стало да дубље понире у психолошку страну двојице Црногораца, којима је писац намијенио у сужејним токовима прозе другачије функције од оних које би се задржавале на етничком сликању тих ликова, зато су они остали на оном нивоу умјетничког приказа на којем их затичемо.

Данашњи читалац запажа да је Андрић гуслара, кога укључује у сужејне токове дјела, етнички определијелио као Црногорца, а не, рецимо, као Србина из Црне Горе, са разлогом, а да му је, опет, са разлогом, додијелио функцију релативно неутралног саговорника, чија је ангажованост више психолошке а мање бунтовничке природе. Андрићу није било у плану да слика Црногорца као националног етникума, већ му је било стало до тога шта тај Црногорац у **датим историјским околностима** може пружити као **окрепљујуће** хришћанској раји сабијеној Абидагиним страхом до роба нечувених размјера. Црногорац љешевоступског Вука или мандушићевског хабитуса не само што у шеснаестом вијеку, у вријеме зидања ћуприје, није био формиран него писцу није био ни потребан. Онај, међутим, Црногорац са почетка двадесетог вијека био је изашао из фазе историјског Црногорца, али је писцу романа био потребан онакав јунак обичних људских манира, а не Црногорац окићен нимбусом величине.

У случају материје коју разматрамо – гуслар – пјесма – дјело – не смије се испуштати из вида контекст, како онај временске природе, тако и онај други који подразумева сужејне линије дјела. На простору је Абидага завео режим страха и бриге. Међу касабалијама он је присутан и кад физички није ту. „Кад је, у касну јесен, напуштао варош, Абидага је поново сазвао старешине и прве људе и казао им да он одлази преко зиме на друго место, али да његово око остаје овде.“ Према томе, он све зна и све види у припремама за градњу ћуприје. Створена атмосфера страха и бриге захтијевала је потпуну обазривост рајиних поступака. Одредивши функцију гуслара у сужејним токовима дјела, писац је морао водити рачуна о томе да му обезбиједи физичку сигурност и сачува га од Абидагиног зеленог штапа за случај да се он открије или дође до „провале“, како би се то казало савременим рјечником. Релативна неутралност простора са којег гуслар долази и пјесме коју му писац додјељује пружају гуслару шансу да не заврши под ножем или на коцу, па зато у дјелу имамо како онаквог гуслара тако и онакву пјесму. Црна Гора шеснаестог вијека нити Црногорац тога доба нијесу као из доба владике Данила, а ни пјесма неименованог гуслара није она из хајдучких времена. Зато се Андрић определијелио за онаквог гуслара и онакву гусларску пјесму.

Андрић је писао роман *На Дрини ћуприја* у вријеме оформљеног култа гусала на овим просторима. Као узор у том смислу имао је Његоша и Мажуранића. Ту традицију наставио је и Михаило Лалић. Рајинској психологији сељачке масе шеснаестог вијека нијесу биле непознате гусле и њихов утицај на ту психологију. Психологија грађанског друштва развила се касније. Отуда и гусле у њиховој средини. Њиховим коришћењем писац је притврђивао и вјеродостојност своје приче о градњи ћуприје. У читавој ствари око гусала на одређеној етапи сужејног раста текста занимљиво је откуд гуслар Црногорац. Писац не одређује ближе његово поријекло, већ се о њему неодређено изјашњава. Грабуља Абидагиних сејмена, размијељих по кадилуку, спластила је и гуслара Црногорца кога је сила угурала и међу кулучаре. Писац о томе саопштава: „Међу њима (кулучарима – К. П.) се нашао однекуд неки Црногорац, ухватили га сејмени на друму па кулучи већ неколико дана, иако непрестано свима прича и доказује како је њему то врло мучно и неприлично и како му образ не подноси ово аргатовање“. Писац на другом мјесту каже како се „често деси да наиђе гуслар, обично Црногорац“, па нам ваља

претпоставити да је гуслар случајно наишао простором, али чињеница да је носио гусле наводи на помисао да је био човјек од гусларског заната, који се пјевом уз гусле прехрањивао и обезбјеђивао минимум егзистенције. Нити је гуслар имао бунтовничке намјере, нити му их писац није додијелио. У вријеме Абидагиног терора бунт кулучара није ни имао никакву шансу за успјех. Сељак-гуслар знао је да је његова појава ризична, што сам писац констатује. „Један од сељака излази пред појату и чува стражу, да не наиђе ко од Турака“, зато је морао тражити пјесму која би га, за случај „провале“, мање оптужила. Кад се понамјестио, кад је пјесму одабрао, кад је припремио гусле и убиједио се да је колико-толико слободан, забацио је главу „и одмах наставио разговетно и сликовито:

Пије вино српски цар Стеване
У Призрену, мјесту питомоме,
До њега су старци патријари:
Четири су старца патријара,
И до њих је до девет владика,
И двадесет учтугли везира
И по реду српски господари.
Вино служи провизур Мијајло,
А свијетли сестра Кандосија
Са њедара драгијем камењем...”

Послужимо се Мажуранићем: „Стоји мноштво разбољено благом ријечи (гуслара) блага“, а Андрић је пропратио ситуацију како слиједи: „Сељаци се све више збијају око гуслара, али без најмањег шума; дах им се не чује. Сви трепћу очима, кичме се исправљају, груди надимају, очи сјају, прсти се на рукама шире и грче, и мишићи на вилицама стежу. Црногорац везе и кити све брже и брже, све лепше и смелије, а мокри и расањени кулучари, занесени и неосетљиви за све остало, прате песму као сопствену, лепшу и светлију судбину“. Андрић каже да је гуслар наставио пјесму „све брже и брже“, али се ипак одлучио да гуслареву пјесму прекине како је учинио. Ми мислимо да је то писац урадио с правом, што ће рећи са мјером и укусом: завршна два стиха су у поентној функцији – они су донијели релаксирајућу атмосферу. Појава жене нанијела је благост!

Мудри Андрић водио је рачуна о томе које ће и какве стихове удјенути у уста црногорском гуслару шеснаестог вијека, који се

нашао на туђем терену и у деликатној ситуацији. За нагађати је је ли црногорски гуслар назначеног периода знао више гусларских пјесама и откуда њему пјесма о српском владару. Мора се имати на уму да хварски племић Петар Хекторовић тек у том вијеку, шеснаестом, записује прве народне пјесме, а да других зборника тих пјесама тада није ни било, па су утолико загонетнији назначени стихови у репертоару црногорског гуслара. Асоцијација на величину српског средњовјековља могла је релаксирајуће дјеловати на слушаоце, а да се Абидаги не замјери ни гуслар ни слушаоци, па је пјесма примјерена колико тренутку толико и пјевачу. Андрићево навођење **неутралних** стихова мотивисано је бијегом од страха да Абидага не посумња у постојање организованог отпора њему и његовом прегнућу, зато се у пјесми спомињу цареви гости, који су одреда мироточиви, а тиме и мање замјерљиви царском изасланику при градњи ћуприје. К томе што пјесма апострофира Призрен као мјесто питома, дакле не осињачко, стихови наводе безопасне учеснике веселја у лику хришћанских патријарха и владика, а међу њима су и двадесет „учтугли везира“. Навођење у стиховима да су хришћански патријарси старци те да су међу њима и други „српски господари“ као и повелики број „учтугли везира“ додатан је гарант мирољубивости скупа, што је и те како било значајно за случај да се скуп открије. Ти елементи стихова омогућили су гуслару да својом пјесмом **окрепљујуће** дјелује на слушаоце и пренесе их на моменат у друга времена и друге услове живота од оних под којима се тренутно налазе. По нашем мишљењу, писац гусларом и пјесмом и није имао других намјера у тексту ван оних које ми фиксирамо. А да је тако, свједоком је и статичност масе послје гусларовог пјева. Епизода са гусларом релативно је самостална у сижејним токовима дјела, и нема непосредну везу са судбином кулумчара Радосава кога Турци набијају на колац. Она је остала без одјека и у даљим сижејним токовима дјела, задржавши своју функцију на локалном нивоу. Писац својом констатацијом да су кулучари пратили пјесму „као сопствену, лепшу и светлију судбину“ помаже нам да закључимо да је епизода са гусларом у Абидагино доба локалног карактера те да у структури дјела нема функцију опруге која би утицала на даље сижејне токове романа. Она је разбибрига тужне атмосфере Абидагиних кулучара. Роман-хроника својом композицијом омогућавао је постојање самосталнијих епизода, о чему говоре и неке друге епизоде романа *На Дрини ћуприја*.

Гуслар Абидагиних времена психолошки је нијансиран, али је нијансиранији онај други гуслар Црногорац који се у роману појављује готово четири стотине година после првог. Овај други гуслар Црногорац је са почетка двадесетог вијека и јавља се у Заријевој механи, надомак ћуприје, међу касабалијама који у механи теревенче. Андрић га је ухватио, сликао са више детаља, па је, извјесно, као лик потпунији. Он је „испоснички мршав, сиротињски одевен, а право држања и светла погледа, изгладнео а стидљив, горд а упућен на милостињу“. Писац даље нијансира његов лик и наглашава да у ћошку гдје сједи „поносно и стрпљиво чека да неко затражи песму“, а кад се то деси, „са снебивањем вади гусле из торбе, хуче у њих, гледа да му није одвугло гудало, удешава струну, и при свему томе очигледно жели да што мање привуче пажњу на те своје техничке припреме“. Иако је ослобођен Абидагина страха, иако се појављује у другачијим историјским условима од првог гуслара, али, као и претходни, у условима присуства туђе силе – ни овај гуслар нема превратничких амбиција мотивисаних жељом за слободом. Не бар у стиховима што их писац наводи. Његов репертоар народних пјесама које у себи носи шири је од оног доступног претходном гуслару, али се ипак задржава на мирољубивим сликама које буде и сентиментална осјећања. Кад је инструмент припремљен, уз остало што радњу прати „гуслар нагло подигне главу, као човек који збацује маску скромности, немајући више потребе да крије ко је и шта је, и отпочиње неочекивано јаким гласом, управо покликне уводне стихове:

Процвиљео ситан босиоче:
Тиха росо, што не падаш на ме?“

Писац саопштава како је хетерогена маса (слушалаца) прихватила глас гусала и пјесму, при чему наглашава благост атмосфере, која једнако годи Турцима као и хришћанима. „Али кад одмах затим гуслар продужи тише:

То не био ситан босиоче...
и дижући вео са свога поређења почне да набраја турске или српске стварне жеље и судбине које се крију иза фигура о роси и босиоку, код слушалаца се одмах деле осећања и разилазе супротним путевима, већ према томе шта је ко и шта у себи носи, жели и верује.“ Писац саопштава како слушаоци „мирно слушају песму, само гледају у чашицу пред собом, где на сјајној површини ракије назире жељене

победе, гледају бојеве и јунаке и славу и сјај којих у свету нигде нема“. И ови стихови, као они претходни, разгалили су атмосферу и уобличили штимунг дертлија и севдалија у механи на домаку ћуприје на Дрини.

У сижејним токовима хронике о мосту на Дрини Андрић спомиње и неког Мила, кога је ближе означио као „инокосног сиромаша са Лијеске, који је служио у једној воденици у Осојници. Може му бити највише деветнаест година, здрав је, крупан и пунокрван“. Писац га види у воденичким пословима и замаху у спремању дрва (за своје потребе). И Миле је „као сви Лијештани певао, урлао, у густој и осојној страни“. Старинске стихове:

Кад Алибег млади бег бијаше,
Ћевојка му барјак носијаше –
народ је у вријеме Карађорђево буне преиначио у:
Кад Ђорђије млади бег бијаше,
Ћевојка му барјак носијаше.

Те стихове пјевао је и Миле воденичар. Писац стихове коментарише како слиједи: „У тој великој и чудној борби која се у овој Босни вековима водила између две вере, а под видом вера за земљу и власт и своје сопствено схватање живота и уређења света, противници су отимали један другом не само жене, коње и оружје, него и песме. И многи је стих прелазио овако од једних другима, као драгоцен плен“. Писац саопштава како је Миле био занесен ријечима „Ћевојка“ и „барјак“ и како их је понављао, али му је ријеч Ђорђије изгледала као „нешто нејасно а крупно и смело“. Миле је ухваћен од неких Турака који су пред воденицом везали коње и чекали нешто. Сачекали су док је Миле оставио сјекиру, а „онда га нападоше са четири стране и после кратке борбе везаше дугачким конопцем од улара, и поведоше у варош. Уз пут су га били штапом по леђима или ногом у ружно место, питајући га где му је сада Ђорђије и псујући му барјак и девојку“. Пјесма је само зачинила прозу текста и није значајније утицала у узрочно-последичном смислу, илустрovala је стање духа једне хетерогене средине снажних етничких рецидива и на том нивоу је остала.

Информишући читаоца о породици Авдаге Османагића Андрић саопштава да је имао и Фату, кћерку јединицу. Изостављајући причу о њеној трагичној судбини напомињемо да је била колико мудра толико

и лијепа и паметна. „Одувек је код нас тако“, саопштава писац, „да по једна девојка у сваком нараштају уђе у причу и у песму својом лепотом, вредноћом и господством.“ Тако је било и са Фатом Авдагином, о којој је никла пјесма:

Мудра ли си, лијепа ли си,
Лијепа Фато Авдагина!

Ти стихови поновљени су и у сцени, на другом мјесту, коју писац предочава како се на мосту „појавише неки пијани људи, са испрекиданим песмама и гласним дозивањем. Све их је надвикивао један тенор који је испрекидано и сувише високо певао старинску песму“ о Фатими Авдагиној.

У хроници о мосту на Дрини у епизодама се појављује и онај Ћоркан, знан нам јунак Андрићеве прозе. Његова несрећна судбина често је служила касабалијама за подсмјех и шалу. Не зову га другачије „до ђувегијом и ашиком“. Дању Ћоркан хамали у касаби и „мамуран и неиспаван свршава ситне и крупне послове“ и чуди се и љути што га тако зову. Али, чим падне ноћ и запале се лампе у Заријевој механи, зачује се пјесма намијењена Ћоркану:

Акшам гелди, сунце зајде;
На твом лицу више не сја,

и атмосфера се одједном измијени. Чује се грохотан смјех и шегачења око Ћоркана, а пјевач наставља:

Да ми се је огријати
На сунашцу крај тебе!

Послије стихова писац констатује: „И он се греје на том сунцу, које је зашло, како се никад није огрејао на оном стварном што над касабом свакодневно излази и залази“. Очито је да је севдалинка омекшала прозу и учинила је допадљивијом. Разбила је досаду, допринијела је карактеризацији лика и скренула пажњу да постоји и други свијет ван кафанског дима и грозне збиље.

Историјски развој касабе у сјенци ћуприје доносио је и нове догађаје, а тиме и нове епизоде које је писац уносио у сижејне токове дјела. Замјена једне окупационе силе другом на простору је донијела и новине и нови живот касабалијама. Једна од новина коју је нова, аустријска, власт донијела јесте и регрутовање младића у царску војску. Та обавеза унијела је у психу становништва нове немире и тужна

осјећања. Андрић то прати и епизоде уклапа у структуру хронике о мосту. Плач мајки при испраћају регрута и дозивање одлазећих синова карактеришу живот тренутка, а Андрић о томе каже: „Неки од регрута су, постиђени, и сами љутитим покретима гонили жене да се враћају кућама. Али већина младића певала је или подврискивала, што је још повећавало општу вреву. Оно неколико грађана, бледи од узбуђења, певали су сложно, по варошки:

Сарајево и Босна,
Свака мајка жалосна,
Која шаље свога сина
Цару у регруте.“

Андрић констатује: „Песма је изазвала још већи плач“.

Уочавајући ново код новог живота, писац хронике на једном мјесту каже: „Студенти донесу у исто време и нове речи и пошалице, нове песме, нове игре са зимушњих балова, а нарочито нове књиге и брошуре, српске, чешке, немачке“. И другдје он спомиње „песму о српском топу“; затим спомиње неког Федуну који је „са мраком који је падао, певао тихо и занесено све песме свога краја“, затим каже да се „на капији вратио стари ред, са гласним, обичним разговорима, шалама и песмама“, спомиње севдалијска пјевања, каже како „свуда грамофони стружу и креште турске маршеве или српске родољубиве песме“, саопштава како је „полиција хапсила и кажњавала младиће глобом због неопрезних изјава или забрањених српских песама“ итд. Међутим, осим Карађорђевог позива: „Сваки свога убијте субашу!“, писац не наводи нити пјесме нити њихове стихове. Остао је у том погледу у оквирима које смо досад наводили.

Кад је завршена ћуприја на Дрини, поставило се питање натписа на њој – да се зна ко је задужбинар моста. Сјетимо се да се слично питање постављало и у случају моста на Жепи. Овако величанствену и достојну грађевину каква је ћуприја на Дрини требало је окитити величанственим натписом који би се уклапао у историјат грађевине и увећао њену величанственост. Андрић каже да су у касаби послје завршетка грађевине „по стотину пута срицани стихови тога тариха, које је написао неки цариградски стихотворац Бади, и који су казивали име и звање онога који је саградио ову задужбину“. Споменута је година 1571, по хришћанском рачунању времена. Тај је Бади, каже писац романа, „за добре паре писао лаке и звучне стихове и умео

вешто да их наметне великашима који су подизали или оправљали велике грађевине. Они који су га знали говорили су подругљиво да је небески свод још једина грађевина на којој нема тариха из Бадијева пера“. Писац каже како је Бадијев тарих примљен и како је ишчитаван, и саопштава да је свако памтио из њега оно што му је најбоље и одговарало. У камену је писало:

Гле Мехмедпаша, највећи међу мудрима и великима свога времена,
Оствари завет свога срца и својом бригом и трудом
Сагради мост на реци Дрини.
На овој води, дубокој и брза тока
Претходници му не могоше ништа подићи.
Надам се од милости божје да ће му градња бити чврста.

Да ће му век пролазити у срећи
И да никад за тугу неће знати.
Јер за свога живота он је злато и сребро уложио у задужбине;
И нико не може казати да је бачен иметак
Који се троши у такве сврхе.
Бади, који је видео ово, кад је довршена градња, изрече тарих:
„Нека Бог благослови ту грађевину, тај чудесни и лепо мост!“

Бадијеви стихови су химнични. Стихотворац није епском ширином залазио у градњу ћуприје и невоље које су градњу пратиле, већ се задржао на номиновању задужбинара, апострофирајући мотиве његове одлуке. У средишњем дијелу тариха стоји благослов упућен ктитору за добро што је учинио градњом ћуприје на непремостивој ријеци и подука да новац употрејебљен на народно добро није бачен. Благослов је упућен и величанственој грађевини.

Андрић је прозу романа *На Дрини ћуприја* „шпиковао“, како би рекао Лалић, стиховима и тиме је чинио мекшом и допадљивијом. Како смо видјели, стихови су примјерени структури дјела и карактеру прозе каква је хроника о дринском мосту. Лако су укључени у сижејне токове дјела и уобличавају цјелину коју роман носи. Стихови које смо у роману нашли блажег су тона, без превратничких су порука и уклапају се у атмосферу у којој ничу. Неки од њих у функцији су разбибриге и указивања на свјетлије перспективе живота, неки су севдалијског тона, неки крик стања, а они из тариха апологетика су добротина и

непролазности. Андрић је на традицији уношења стихова (и пјесама) у прозна остварења и устаљивања те традиције, што је касније најбоље показивао Михаило Јаловић. Њему је Андрић био узор. Пјесме које смо наводили допринос су поетизацији Андрићеве дринске ћуприје.

Krsto PIŽURICA

POEMS IN ANDRIĆ'S NOVEL *THE BRIDGE ON THE DRINA*

Andrić's novel *The Bridge on the Drina* included poems as well, as Andrić attempted to soften and embellish the prose with occasional verses.

The author of this article shows how verses are indeed appropriate to the structure of works such as the chronicle on the Drina bridge. Verses are easily included in the flow of the work and they shape the novel as a whole. The poems in the *Bridge on the Drina* are of milder tone, fitting in perfectly into the surrounding in which they were created. Some of them are brighter, more optimistic, whereas others are *sevdalinka*-like.

Key words: *Ivo Andrić, poem, gusle, Montenegrins, sevdalinka*

UDK: 821.163.4.09-31 Петровић Никола I

Александар РАДОМАН (Подгорица)

Институт за црногорски језик и језикословље „Војислав П. Никчевић“

КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ И ПОЕТИКА РОМАНА *ДЕСПА НИКОЛЕ I ПЕТРОВИЋА*

Цјелокупно књижевно стваралаштво Николе I Петровића реализовано је у оквиру поетике романтизма. Роман *Деспа*, објављен тек недавно, а пуних стотину година од постанка, у том погледу, не представља изузетак. Настао у првој деценији XX вијека, овај роман остао је готово сасвим непознат. Разлоге таквог односа наше стручне јавности према роману-првијенцу краља Николе треба тражити у чињеници да је сам рукопис у одређеној мјери оштећен, а дјелимично и у неповољној оцјени његове вриједности коју је изрекао његов први критичар – Саво Вукмановић.

У овом раду аутор је покушао разријешити неке од недоумица везаних за рукопис: почев од датирања, преко жанровске припадности па до књижевноисторијске валоризације. Полазећи од искустава савремене наратологије аутор анализира поједине сегменте наративне структуре – приповједача, хронотоп и ликове указујући да је ријеч о тексту скромних естетских домета чији је значај превасходно књижевноисторијски.

Кључне ријечи: *Никола I Петровић, роман, црногорска књижевност, романтизам, наратологија*

Увод

Потоњи црногорски суверен, књаз и краљ Никола I Петровић, огледао се као писац, с мање или више умјешности, у свим књижевним родовима и бројним жанровима – писао је лирску, лирско-епску и

епску поезију, драме (у стиху и прози), а његовао је и разне форме прозног исказа (аутобиографску, мемоарску, путописну, епистоларну...). Изван круга интересовања наше књижевне историографије, међутим, остао је један сегмент његова опуса – наративна проза.

О књижевном дјелу Николе I објављене су значајне студије, монографије и зборници. Од првог издања Цјелокупних дјела 1937. године, у редакцији Душана Вуксана, до данас, појавила су се, уз бројна појединачна и антологијска издања, још неколика избора сличног карактера (поменимо Цјелокупна дјела у шест књига, у редакцији Риста Драгићевића, Сава Вукмановића и Ника С. Мартиновића, те једнотомна издања сабраних дјела која су приредили Слободан Томовић и Ратко Ђуровић). Ипак, историјски роман *Десна* остао је готово сасвим непознат како широј читалачкој јавности, тако и научним круговима.

У првом цјеловитијем прегледу прозног стваралаштва Николе I Петровића, *Проза краља Николе*¹ Милана Вукићевића, из 1927. године, овај рукопис се и не спомиње. Аутор доноси драгоцене податке о рукописима Дворског архива, који је 1916. године, пред аустријску окупацију Црне Горе, закопан на Цетињу, да би након откопавања 1923. године био повјерен на сређивање Душану Вуксану, као стручном лицу. Но фонд рукописа које је консултовао своди се на *Мемоаре*, драму *Како се ко роди* и путописне фрагменте. На постојање рукописа романа краља Николе први је указао Саво Вукмановић непуну деценију касније.² Осим што доноси детаљан опис фабуле романа, Вукмановић се упушта и у естетско просуђивање те изриче прилично оштар али свакако не и неутемељен суд: „Књижевна вредност *Десне* је незнатна и никаква. Неколико историских сцена и детаља, психолошки недовољно мотивисаних, казаним простим обичним речником једног романтичара, то би била цела карактеристика дела.“³ Да ли је оваква Вукмановићева оцјена *Десне* утицала на потоње истраживаче, тешко је рећи. Ипак, чуди податак да се за наредних седам деценија није појавио нити један иоле цјеловит текст о овом дјелу. На постојање рукописа романа тек је скорије подсетила конзерваторка Милена

¹ Милан Вукићевић, *Проза краља Николе*, Записи, свеска 4, година I, Цетиње, октобар 1927, 222–226.

² Саво Вукмановић, *Живот и књижевни рад краља Николе I*, Никшић – Беране, 1935, 41–46.

³ Исто, 46.

Мартиновић,⁴ да би се недуго потом појавио и први цјеловит рад о роману, ауторке Загорке Калезић.⁵ Истина, о *Десни* је и у међувремену писано у неколико наврата из пера књижевних историчара, историчара и лингвиста.⁶ Како је, по правилу, ријеч о узгредним, посредним напоменама, најчешће у форми основне информације о постојању рукописа, стиче се утисак да је овај наративни првијенац Николе I за пуних седам деценија откако је први пут описан у критичкој литератури – остао непрочитан! Чак се и у попису рукописа краља Николе из Државног музеја на Цетињу, објављеном у шестом тому Цјелокупних дјела, уз одредницу *Роман Десна*, књ. I налази посве неадекватан опис – „потпуно пропало“!⁷

Рукопис романа *Десна* краља Николе I Петровића Његоша чува се у Дворском архиву на Цетињу, тј. у Архивско-библиотечком одјељењу Народног музеја Црне Горе – АБОНМЦГ (фонд Дјела Николе I Петровића) и састоји се из двије књиге / свеске. Како се рукопис, уз осталу грађу, дуго налазио под земљом, ће је похрањен у вријеме Првога свјетскога рата, и једна и друга књига налазе се у врло лошем стању. Нарочито је оштећена прва књига и неколико почетних страница друге књиге, што је вјероватно и био разлог њихова необјављивања за протеклих осам деценија. Значајно је напоменути да није изгубљена ниједна комплетна страница, већ углавном само њихови рубни дјелови. Захваљујући преданости и ангажману конзерваторке мр Милене Мартиновић рукопис романа је конзервиран и тиме сачуван од даљег пропадања.

Иако је роман *Десна* састављен из двије „књиге“, он и у композиционом и у сваком другом погледу представља једну цјелину. Ова

⁴ Милена Мартиновић, *Конзервација и рестаурација рукописа „Десна“: необјављени роман Николе I*, Гласник Народног музеја Црне Горе, II књига, Цетиње, 2006, 211–213.

⁵ Загорка Калезић, *Непознати роман краља Николе*, Гласник Народног музеја Црне Горе, III књига, Цетиње, 2007, 317–322.

⁶ Трифун Ђукић, *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918*, Цетиње, 1951, 214; Др Нико С. Мартиновић, *Никола Петровић Његош*, у књизи Никола I Петровић Његош, *Писма – библиографија*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига шеста, Цетиње, 1969, 464; Радомир Ивановић, *Књижевност дјело као дар надахнућа*, предговор у књизи Никола I Петровић Његош, *Пјесничка дјела*, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, Цетиње, 1996, 39; исто у: Радомир В. Ивановић, *Никола I Петровић Његош*, Бијело Поље – Нови Сад, 2003, 72; Соња Ненезић, *Дијалекатско и нормативно у језику Николе I Петровића*, Шести лингвистички скуп „Бошковићеви дани“, Подгорица, 2005, 94.

⁷ Никола I Петровић Његош, *Писма – библиографија*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига шеста, Цетиње, 1969, 510.

подјела условљена је невеликим обимом свезака на којима је испи-сан. Чак се последње поглавље прве књиге наставља на почетку друге књиге. Прва књига романа, која у АБОНМЦГ не поседује засебан ин-вентарни број, има 101 рукописну страницу, а друга књига (заведена под бр. 208) садржи 44 странице.

За утврђивање времена настанка романа од великог је значаја информација коју доноси Саво Вукмановић. Кад га је он проучавао, а ријеч је о првој половини тридесетих година, рукопис је морао бити у знатно бољем стању него што је данас. Претпостављамо да је тада у самом рукопису постојала назнака да је, како то пише Вукмановић, Књаз започео писање романа у дворцу на Крушевцу, 19. децембра 1900. године.⁸ Загорка Калезић понавља овај податак указујући да је видљив „на аутографу“.⁹ Током рада на приређивању рукописа рома-на, међутим, нијесмо наишли на ову забиљешку. Уосталом, и при-ликом конзервације првог дијела, рукопис је од стране конзерватора Архивско-библиотечког одјељења Народног музеја остао недатиран. Било како било, у Вукмановићеву вијест не треба сумњати, па се тај датум може као поуздан узети за доњу границу времена настан-ка списа. Знатно је теже утврдити вријеме завршетка романа. Године 1907. у српској штампи појавила се информација како је књаз Никола написао „подужу приповетку из прошлости Црне Горе“, те да јој је „дат натпис Деспа“, а уз пригодне ријечи о рукопису помиње се по-датак да ће спис ускоро вјероватно бити и објављен.¹⁰ Неколико шту-рих података у литератури указују на могућност да је *Деспа* заиста и објављивана у српској штампи почетком XX вијека. Трифун Ђукић пише како је „негдје пред Балкански рат излазила (...) у београдској штампи (...) историска приповијетка *Деспа*“.¹¹ Нико С. Мартиновић допуњава овај навод информацијом да је објављено „неколико подли-стака“ романа „у неким београдским новинама“.¹² Нешто прецизнија је, а ипак недовољно одређена, библиографска назнака из шесте књиге Цјелокупних дјела како су неки одломци романа *Деспа* „објављени у подлистку београдских ‚Малих новина‘, 1904.“ уз додатак да го-

⁸ Саво Вукмановић, нав. издање, 41.

⁹ Загорка Калезић, нав. издање, 318.

¹⁰ Ову вијест доноси карловачко *Бранково коло*, бр. 21, 636–637, те новосадски *Бра-ник*, број 109, 3.

¹¹ Трифун Ђукић, нав. издање, 214.

¹² Нико С. Мартиновић, нав. издање, 464.

дина није тачно утврђена.¹³ Настојања да нађемо потврду ових штурих индиција нијесу дала резултата, па питање да ли су, када и ће, одређени одломци Деспе заиста штампани и даље остаје отворено. Остављајући ову дилему по страни, можемо, дакле, закључити да је горња временска граница настанка овог романа, како нам то потврђују наводи из српске штампе – 1907. година.

Жанровско одређење

Будући да је о *Десни* ријетко и углавном посредно писано те да је остала недоступна научним круговима, овај текст захтијева свестранију анализу. Као једна од недоумица везаних за рукопис јавља се питање његова жанровског одређења. У првим написима српске штампе, као и код већине аутора који су о рукопису писали на основу посредних сазнања, *Десна* се назива (историјском) приповијетком. С друге стране, аутори који су имали увид у рукопис (Саво Вукмановић и Загорка Калезић) називају га романом. Не улазећи овђе у генолошки проблем односа између епских прозних форми различите дужине (приповијетка – приповијест – роман), а који у нашој књижевнотеоријској литератури није досљедно разријешен, указаћемо на неке карактеристике текста који га, по нашем мишљењу, чине романом.

На самом почетку ваљало би указати на текстове који припадају нашем књижевном наслеђу а, у смислу жанровске традиције, претходе *Десни*. Мислимо на Љубишине приповијести *Проклети кам* и *Скочићевојка*. Како је то већ познато, ријеч је о обимнијим прозним формама историјске тематике и романтичарског проседеа, за које је у критичкој литератури већ примијењено да се могу сматрати зачецима романа.¹⁴ Сам Љубиша ова своја два текста, у складу с оновременом терминологијом, одређује као приповијести. Ако се сагледа шири литерарни контекст, лако је уочити да управо *приповијест*, у другој половини XIX вијека, када још не можемо говорити о формираноме жанровском систему јужнословенских књижевности, чини средишњи прозни жанр.¹⁵ Овај медијални прозни жанр претходи, и структур-

¹³ Никола I Петровић Његош, *Писма – библиографија*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига шеста, Цетиње, 1969, 585.

¹⁴ Божидар Пејовић, *Књижевно дјело Стефана Митрова Љубише*, Сарајево, 1977, 68; Уп. Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Београд, 1980, 145.

¹⁵ О овоме је инструктивно писао Тихомир Брајовић у књизи *Поетика жанра* (Београд, 1995).

но и хронолошки, појави романа. Када се повлачењу дистинкције између романа као велике и приповијести као средње прозне форме приступи из угла дескриптивне поетике, па се као кључна поставе квантитативна обиљежја текста, *Десна* би се, услед невеликог обима, могла одредити као приповијест. Ипак, аргументи које нам по овом питању нуди историјска поетика, а утемељени на конкретној историјској појавности и структурним карактеристикама текста, чине се адекватнијим. Како примјећује Тихомир Брајовић: „За разлику од романескне структуре, која по правилу изражава сложену ‚фабулу‘, комплексан *склоп догађаја* чији су ‚почетак‘, ‚средина‘ и ‚завршетак‘ редовно повезани мањим или већим бројем епизодних дешавања, епизодних ликова, обликујући тако својеврсни ‚екстензивни тоталитет живота‘, *приповијест* (...) посредује у основи ‚једноставну‘ фабулу – ‚огољени‘, могло би се рећи, *склоп догађаја*, готово без епизода, који обухвата само најважније моменте дешавања као израз потребе да се ‚циели чвор... разриешу‘ најкраћим путем.“¹⁶ Имајући у виду ове, „унутрашње“ критеријуме разврставања ових прозних врста, *Десна* је примјереније сматрати романом. Она јесте роман, у првом реду – по ауторској замисли. Основни „склоп догађаја“ овђе је обогаћен бројним епизодама и дигресијама, епизодним ликовима а примјетна је и тенденција да се прикаже шири историјски, социјални и политички контекст. С друге стране, епизоде у којима се евоцирају битке из прошлости, указује на геополитичке прилике, излаже повијест појединих предмета или даје поријекло и животопис неких ликова, дате су у свом рудиментарном облику, не досежући, по правилу, облик изграђене и уобличене наративне цјелине. Стога је на мјесту Вукмановићева опаска да је *Десна* „више историска лекција у облику романа него прави роман“. Но ово је само један од примјера који потврђује да је ријеч о тексту који у свим слојевима структуре одаје утисак недовршености.

***Десна* у контексту историје црногорског романа**

Кад је ријеч о историји романескног жанра у јужнословенским књижевним историографијама, редовно се занемарује традиција средњовјековног романа. Па иако је сам појам био познат у средњем вијеку (*руманац* или *романац*), ова се традиција искључује, уз објашњење да је ријеч о преведеним или адаптираним дјелима.¹⁷ Превиђа се, међутим,

¹⁶ Тихомир Брајовић, *Поетика жанра*, Београд, 1995, 58.

¹⁷ Александар Флакер, *Стилске формације*, Загреб, 1976, 313.

чињеница да је превођење у средњем вијеку значило и прилагођавање преведеног дјела систему жанрова књижевности у коју пријевод/прерада улази. Илустративан је примјер познатог византијског епа *Дигенис Акрита*, који се у словенским средњовјековним књижевностима јавља у прозној преради као роман *Девгенијево дејаније*.¹⁸ Извори и околности формирања овог жанра у словенским средњовјековним књижевностима нијесу још увијек сасвим истражени. Претпоставка коју је још на самом почетку испитивања овог литерарног феномена изнио Ватрослав Јагић, а коју прихвата и Радмила Маринковић, да је мјесто уласка ових романа „на српскохрватско говорно подручје (...) – стара Дукља“,¹⁹ чини се сасвим прихватљивом. Жанр романа у црногорској средњовјековној књижевности, поред *Девгенијевог дејанија*,²⁰ репрезентују *Александрида* (*Роман о Александру*), *Роман о Троји*, *Стефанит и Ихнилат*, *Тристан и Изолда*, *Бово од Антоне*, *Варлаам и Јоасаф*...²¹ Ако се разлози занемаривања ове традиције и чине неприхватљивим, ипак ваља имати на уму да између средњовјековног романа и романа који се као наративна форма у већини јужнословенских књижевности конституише у XIX вијеку, у генеричком погледу, нема континуитета. Стога би проблем средњовјековног романа најпримјереније било сагледавати кроз призму предисторије жанра.

Поставља се, у том свјетлу, питање када се жанр романа јавља у црногорској (нововјековној) књижевности. У раду о *Деспи* Загорка Калезић, тим поводом, примјећује: „С аспекта историје романа као жанра у Црној Гори, последице једне недостатне ране прозе младог Марка Цара, обликоване на нивоу и обиму новеле, а у поднаслову одређене као „експериментални роман“, „Деспа“ је несумњиво први роман у црногорској књижевности“.²² *Милева*, новела Марка Цара о којој

¹⁸ Уп. Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности*, Београд, 1972, 75.

¹⁹ Радмила Маринковић, *Роман као књижевни род у средњевјековној књижевности Јужних и Источних Словена*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 34, св. 3–4, Београд, 1968, 208.

²⁰ В. В. Д. Кузьмина, *Девгенијево деяние* (*Деяние прежних времен храбрых человек*), Москва, 1962.

²¹ В. Александар Радоман, *О проблему периодизације црногорске средњовјековне књижевности*, *Lingua Montenegrina*, бр. 1, Цетиње, 2008, 257–258. Жанру романа припада и један латински манускрипт с краја XII вијека, *Роман о Мухамеду*, настао, по свој прилици, у неком которском скрипторију (В. Војислав Д. Никчевић, *Књижевност Дукље и Превалитане: III–XIV вијек*, Подгорица, 2006, 388–390).

²² Загорка Калезић, нав. издање, 321.

се овђе говори, публикована је 1883. године у његовој првој књизи *За кишњиве дневи* и, мада је у поднаслову одређена као „минијатурни роман“ и заступљена у библиографији црногорског романа,²³ како је то закључила Загорка Калезић, заиста не припада овом жанру. Од дјела насталих прије *Десне* у поменутој библиографији нашла се и дужа приповијетка Милоша Велимировића *Паћеник*, из 1891. године, својевремено публикована с помпезним наднасловом „први роман у Црној Гори“.²⁴

Ако у конкретном случају није ријеч о романескним остварењима, то не значи да прије *Десне* није било романа у црногорској књижевности. Премда у црногорској књижевној историографији то досад није примијећено, први црногорски роман настао је половином осме деценије XVIII вијека. Ријеч је о епистоларном роману *Турска писма* Стјепана Зановића, штампаном у Дрездену 1776. године. Разлози што *Турска писма* раније нијесу евидентирана као први роман у црногорској књижевности многоструки су. С једне стране, дјело је изворно настало на италијанском и француском језику, да би тек 1996. године било преведено на црногорски.²⁵ С друге стране, приређивач издања из 1996. године, академик Мирослав Пантић, превидио је фикционалну природу овог текста, па предговор и коментари обилују необичним претпоставкама и закључцима који су последица досљедног позитивистичког манира ауторитативног приређивача.²⁶ Цео вијек након Зановићева романа појавиће се роман-првијенац Пљевљака Лазара Комарчића, *Драгоцен а грлица*, 1880. године, након чега ће овај аутор објавити још осам романа.²⁷ Комарчић се као писац остварио у српској култури, писао је српским језиком, но будући да је рођен на простору данашње Црне Горе, сматрамо да се његов литерарни опус

²³ Милорад Т. Миловић, *Црногорски роман; библиографија: 1883–2000*, Библиографски вјесник, бр. 1–2–3, Цетиње, 2001, 148. У вези са новелом *Милева* овдје би ваљало скренути пажњу и на библиографски превид – у књизи *За кишњиве дневи*, ова новела обухвата стране 1–78, а не, како је у наведеној библиографији назначено, 1–31 (Уп. Марко Цар, *За кишњиве дневи – књижевни покушаји*, Дубровник, 1883).

²⁴ Милош Велимировић, *Паћеник*, приредио Ратко Делетић, Андријевица, 1996.

²⁵ В. Стјепан Зановић, *Турска писма*, Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 14, Цетиње, 1996.

²⁶ В. Александар Радоман, *Турска писма Стјепана Зановића као први роман у црногорској књижевности*, *Lingua Montenegrina*, број 3, Цетиње, 2009, 355–360.

²⁷ *Бездушници* (прва, часописна верзија 1880–1882, у посебном издању 1889), *Мој кочијаш* (1887), *Један разорен ум* (1893), *Два аманета* (1893), *Претци и потомци* (1901), *Једна угашена звезда* (1902), *Просиоци* (1905) и *Мученици за слободу* (1907).

укључује и у токове црногорске књижевности.²⁸ На основу другачијих критеријума – сличних онима који управо Комарчића чине српским писцем – црногорској књижевности припада и роман *Ускок*, извањаца Сима Матавуља, чија је прва верзија под називом *Ускок Јанко* и поднасловом *Приповијетка из црногорског живота* почела излазити у часопису Црногорка 1885. године.²⁹

Када се све ово има у виду, јасно се намеће закључак да *Десна* није први роман у црногорској књижевности. Осим тога, *Десна*, по свему судећи, није и једини роман Николе I Петровића. Наиме, у некрологу, под називом *Посљедњи дани великога краља*, потписаном псеудонимом Вук Мандушић, а објављеном у Гласу Црногорца налази се следећи навод: „Прошле године, поред омањих ствари, већином пјесама, Краљ је написао роман „Три Јаничара“ из живота херцеговачких муслимана. Они, који су имали срећу да прочитају у рукопису овај спис, vele да је он не само од велике литерарне вриједности, него да представља једно вриједно фолклористичко благо.“³⁰ Но о емигрантском периоду Краљева стваралаштва сазнања су прилично оскудна, а његовој се оставштини из ове епохе, колико нам је познато, није ушло у траг. У критичкој литератури о овом, другом по реду, роману Николе I писано је тек узгредно.³¹ Трифун Ђукић доноси ријечи Андре Гавриловића,

²⁸ У енциклопедистици и лексикографији као мјесто рођења Лазара Комарчића фигурира село „Комарице код Пљеваља“ (в. Никола Рацковић, *Прилози за лексикон црногорске културе*, Цетиње, 1987, 101. У свим енциклопедијским издањима – од Станојевићеве Енциклопедије до Мале Просветине енциклопедије – понавља се овај податак). Вукоман Шалипуровић, међутим, износи тезу да је мјесто рођења Лазара Комарчића село Глог у близини Прибоја (в. Вукоман Шалипуровић, *Лазар Комарчић Комарица 1839 – 1909*, предговор у књизи Лазар Комарчић, Два аманета, Прибој, 1970, VIII).

²⁹ В. Црногорка, лист за књижевност и поуку, број 10, Цетиње, 14. марта 1885, 74. Након гашења Црногорке, роман је наставио да излази у часопису *Зета* 1885. године. Као посебно издање *Ускок* је публикован у двије верзије (из 1892. и 1902). О мјесту овог романа у црногорској књижевности в. Милорад Никчевић, *Црногорска приповијетка између традиције и савремености*, Титоград, 1988, 253–254.

³⁰ В. Глас Црногорца, број 91, Неји код Париза, 3. март 1921, 4.

³¹ В. Живко Ђурковић, *Умјетничко у Мемоарима краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело, вријеме, том II, Подгорица, 1998, 127; Јован Чађеновић, *Дискусије*, Краљ Никола – личност, дјело, вријеме, том II, Подгорица, 1998, 389–390; Никола I Петровић Његош, *Писма – библиографија*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига шеста, Цетиње, 1969, 514.

који је роман читао у рукопису и описао га у једном тексту из 1921. године, да би ова књига „пре тридесет година била општим ускликом поздрављена“.³² И то је, за сада, све што се о овом рукопису зна.

Поетика романа

Како је већ примијећено у критичкој литератури: „Објављени и необјављени књижевни опус Николе I Петровића у цјелини припада поетици романтизма.“³³ Премда аутору ове тврдње рукопис Краљева романа-првијенца није био доступан, *Десна* се сасвим складно уклапа у дати опис. Ова поетичка парадигма очитује се већ и у избору форме – ријеч је о историјском роману, на трагу стваралаштва Валтера Скота, Пушкина или, у јужнословенским књижевностима, Шеное. У романтичарском маниру, асимилујући у извјесној мјери елементе фолклорне мотивике, роман „оживљава“ давну прошлост – дочаравајући једну епизоду средњовјековне црногорске историје, из прве деценије XV вијека, епохе владавине Балшића.

Радомир Ивановић, пишући о поетици Николе I, запажа и слjedeће: „Као припадник емоционалистичке естетике, којом се без посредника постиже пуно романтичарско усаосјећавање писца са читаоцем, и као заговорник теорије спонтаности, која сама по себи свједочи о снази стваралачког чина и дубини потребе за стварањем, – писац настоји да одабере узвишене поводе за своја поетска остварења, да их повишеном реторичношћу актуелизује и проблематизује, да их подигне у више, често химничне сфере, и на тај начин покаже снагу стваралачког заноса који се, по угледу на наративни модел, одмах преноси на реципијента.“³⁴ Илустративан примјер ове тезе налазимо и на страницама *Десне*:

*Грозно се и на прешу распа[r]чаваше јуначка ба-
новина Зетска, а код толико још срдаца, која, залуду,
силно куцаху за одбрану и опстанак домовине! А сва
ова срца покретала је једна миса, која је очајн[ичк]и у
пустињи дозивала:*

³² Трифун Ђукић, нав. издање, 464.

³³ Радомир Ивановић, *Књижевно дјело као дар надахнућа*, предговор у књизи Никола I Петровић Његош, *Пјесничка дјела*, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, Цетиње, 1996, 7.

³⁴ Радомир В. Ивановић, *Никола Први Петровић Његош*, Бијело Поље – Нови Сад, 2003, 21.

*Ђе си, Црнојевићу? Ђе си, Раичу? Ђе ли ви Ђурашевићи? – сад или никад, јер, богме, сви пропадо-
сте! Ти, Црнојевићу, за[р] [с]е премишљаи? Једнако
ти пише, - пан[е] [ли] Балишино шљеме данас на доли-
ну, сјут[ра] ће и твоје, не варај се. А ти, Раичу (...) у
гроб висиш, баџи удицу, којом испод Немањина града,
у бистрој Рибници, сад пастрве пецаиш, а прихвати
оружје, па похитај Стефану у Жабљак и заједно хајте
у Оцињ, да младога Балиу посаветујете, охрабрите и
на прави пут изведете. А ви, Ђурашевићи, што сте се
скаменили под Ловћеном изнад те Боке, па гледате пре-
ко ње н[и]з морску пучину, као да отуда помоћ какву
ишчекујете? – Не варајте се, људи! помоћи вам ни од
куда нема, она вам је само у слози и српском прегнућу.³⁵*

У складу са захтјевима романтичарске поетике моделована је и централна предметност романа – лик књагиње Деспе. Комбинујући модусе директне и индиректне карактеризације, наратор предочава лик мудре, пожртвоване и смјерне јунакиње, на чијим је плећима тешки терет судбине једне мале државе, окружене неискреним суседима:

*Госпођа Деспа, несретна кћер, несретна супру-
га, а несретна и владарка, због немирности, злијех ми-
сала и злога схватања стања ствари врснијех поглава-
ра зетскијех, још је једина бдила над онијем, што ками
ос[t]аје од Зете. Вијала се је, мучила се је, обијала је
сирота, залуду, Жабљ[ак], Дубровник, М[л]етке, па и
сами Ри[м] и вапијала за помоћ. Не би никога [да] [јој]
руку пружи.*

Остављена сама себи, Књагиња Деспа сама се довијала у великијем мукама својим и у опасностима, које су грозиле Зети. (...)

Но умној Књагињи Деспи није то било доста да се сада преда почивању и небризи. Њој је јасно било, да ће се опасност за Зету, сада сретно отклоњена, у брзо још јача појавити. И то је њу побуђивало, да мисли и снађе, како ће је дочекати и одољети јој. Сама са Зетом није могла; то је знала. Вјерни савезник би укрјепио снагу Зете.³⁶

³⁵ Никола I Петровић Његош, *Деспа*, Цетиње, 2008, 56–57.

³⁶ Исто, 57.

Александар Флакер пише да се у романтичној епици развијају поступци грађења фабуле која ликове доводи у напрегнута душевна стања (љубави, мржње, саосећања или злобе), стварања карактера несвакидашњих или натпросечних људи којих се осећаји дају хиперболизовати.³⁷ И мало даље: „Уз естетску функцију која је назочна у својој језичној умјетности романтизам развија посебно функцију изражавања субјективних осјећања људске јединке која се, у правилу, налази у односу опозиције према нормама друштвеног владања, па тако често долази у романтичарски сукоб с друштвеним структурама које омогућавају развитак ‚наравне‘ осјећајности или не одговарају идеалним тежњама јединке.“³⁸ Суочена с понудом брака од лукавог херцеговачког владара Сандала Хранића, а притијешњена интересима Турака и Млечића, и успоменом на мужа, Ђурђа Страшимировића Балшића, Деспа своје неспокојство исказује кроз унутрашњи монолог:

*Никад! Ко? Ја? Сандала?... Пјена валова који се
о граду нашем ломе, мртво ће ми чело прије окрунити
него ли вијенци његови! А је ли прђија дивна? – Јест! А
је ли могућа? – Јест! А вриједи ли мене жртвовати?
– Вриједи! А вриједи ли жртва моје љубави к Ђурђу?
– Не! О, не, не! – Све је то мало, све је то ништа при
њој! – Ђурђе мој! Док твоје име носим, ти си вазда уз
мене, ти си ми жив, живиш ми у срцу, сјаш ми у души,
вртиш ми умом!...³⁹*

Управо сличним поводом Бахтин је писао о идеји искушења као засебној линији европског романа, чији је репрезент „романтични тип изабраности и његово искушавање животом“.⁴⁰ Изворе ове романескне традиције Бахтин препознаје у барокном роману па додаје: „Реч барокног романа је патетична реч. Управо ту је створена (тачније достигла пуноћу свог развоја) патетика романа, толико различита од песничког патоса. Барокни роман остао је расадник специфичне патетике свуда где је стизао његов утицај и где су се одржавале његове традиције, то јест првенствано у роману искушења“.⁴¹ Баш као и у барокном роману, патетику Деспе одређују *апологетика и полемика*.⁴²

³⁷ Александар Флакер, *Стилске формације*, Загреб, 1976, 117.

³⁸ Исто, 122.

³⁹ Никола I Петровић Његош, *Деспа*, Цетиње, 2008, 118.

⁴⁰ Михаил Бахтин, *О роману*, Београд, 1989, 154.

⁴¹ Исто, 159.

⁴² Исто.

У првом случају мислимо на коментаре аукторијалног приповједача којима идеализује књагињу Деспу и опис идиличне љубави Балше III и Јелене Топић, док се примјери полемичке патетике јављају у расплутим дијалозима на неколико мјеста у тексту (разговор сердара Раича и његових синова, Деспе и Балше III те Деспе и Петра Градића).

Још једна битна компонента текста смјешта *Деспу* у контекст романтичарске поетике. Пишући о романима Валтера Скота и његових сљедбеника, Виктор Жмегач примјећује да они прошлости „приступају хисторички, понекад с документарним занимањем а свакако с наглашеном свијешћу о аутентичности – што, дакако, не искључује повезивање приказане прошлости с идеолошким интересима властитог времена, дакле егземпларну функцију повијесног романа“.⁴³ Примјере егземпларне функције историјског романа налазимо и у *Десни*:

Зета, по своме сретном положају и поднебју и животнијем условима, што их је на расположење имала, била је најљепша и најбогатија [б]ановин[а] српска.

Укус и начин Византије и Запада давно су још кор[ијен] ухватили у питомој Зети. На домак Истоку, а на бријегу Јадранскоме измјењивала је она у пуној мјери своје прои[зв]оде са свијетом и цвјетала је красно. Над другијем српскијем покрајинама, она је, уз [ост]ала своја преимућства, имала још (...) што се с премјештајем жупанâ и (...) из Рашке наст[ани] у њој све племство (...) те се њим и њих[о]вим јунаштвом (...) обогати...⁴⁴

Тенденцијом да се кроз приказ тешких политичких околности у којима се Зета нашла почетком XV вијека и апострофирањем њеног значаја и централне позиције у српству, укаже на положај Црне Горе почетком XX вијека и идеолошке смјернице политике краља Николе *Десна* се, дакле, у потпуности уклапа у миље историјског романа епохе романтизма. Жмегач додаје како је приповиједно понирање у прошлост – у потрази за изгубљеним или засутим изворима нација – повезано с увјерењем самих писаца да је писање историјских романа задатак којем пристаје готово патетички дигнитет јер је у њему сједињена повијесна и пјесничка компонента. Романописац је по том схватању

⁴³ Виктор Жмегач, *Повијесна поетика романа*, Загреб, 1987, 127.

⁴⁴ Никола I Петровић Његош, *Десна*, Цетиње, 2008, 47.

историчару надмоћан јер такозвану истину о прошлости износи на сложенији начин, сугеришући универзалност људским судбинама.⁴⁵

Када је ријеч о стваралаштву Николе I, Радомир Ивановић констатује: „Полиграфија, наиме, представља једно од пишчевих идеографских чворишта, будући да се сав његов рад, све што ствара у сфери скриптивне културе током дугог периода (1858–1921), служи остваривању не само естетичких него и етичких, политичких, идеолошких и историјских циљева у склопу романтичарског, тачније народњачког схватања књижевне умјетности и њеног пренаглашеног значаја у револуционисању опште, националне и индивидуалне свијести.“⁴⁶ Овакав приступ књижевном тексту за последицу је имао преобликовање и прилагођавање историјског материјала, од кога се полазило, властитим идеолошким и политичким назорима те засићење текста наивним дидактизмом.⁴⁷ Колико естетски непродуктивни, ови модели савременом реципијенту дјелују и потпуно анахроно.

Приповједачка ситуација

Насупрот бројним типологијама приповједачке ситуације у којима се мијешају различити критеријуми, Жерар Женет раздваја категорију *гласа* (ко приповиједа?) од категорије *начина* (ко види?), одвајајући тиме инстанцу приповједача од проблема фокализације.⁴⁸ Наративни ниво којем припада приповједач, степен његова учествовања у причи, степен видљивости његове улоге и, напослјетку, његова поузданост – кључни су фактори за читаочево разумијевање и став према причи.⁴⁹

Испитујући наративне нивое, Женет уводи двије групе термина, с обзиром на однос приповједача према причи/фабули (*histoire*), односно наративном тексту (*récit*). У првом случају разликује *хетеродијегетичко* приповиједање, у којем је приповједач одсутан из при-

⁴⁵ Виктор Жмегач, *Повијесна поетика романа*, Загреб, 1987, 132.

⁴⁶ Радомир Ивановић, нав. издање, 37–38.

⁴⁷ О политичкој дотрини Николе I види: Проф. др Драгоје Живковић, *Научни осврт на историјско дјело краља Николе*, у књизи: *Политички тестамент краља Николе*, Цетиње, 1989, 13–64. и Војислав П. Никчевић, *Црногорски национални програм Николе I. Петровића*, Зборник радова с научног скупа *Династија Петровић Његош*, Том II, Подгорица, 2002, стр. 51–68.

⁴⁸ Уп. Владимир Бити, *Појмовник савремене књижевне и културне теорије*, Загреб, 2000, 141.

⁴⁹ В. Шломит Римон-Кенан, *Наративна проза – савремена поетика*, Београд, 2007, 119.

че коју приповиједа, и *хомодијегетичко* приповиједање, у којем приповједач као један од ликова учествује у својој причи.⁵⁰ У другом случају, а полазећи од приповједачевог односа према фикционалном свијету о којем прича, Женет разликује *екстрадијегетичко*, (*интра*)*дијегетичко* и *метадијегетичко*⁵¹ приповиједање. Приповједач који је „изнад“ приче, односно, који је супериоран у односу на причу коју приповиједа је *екстрадијегетички*, као и ниво којем припада. С друге стране, ако је приповједач истовремено и дијегетички лик у првој приповијести коју приповиједа *екстрадијегетички* приповједач, он је и другостепени, или *интрадијегетички*, приповједач.⁵²

Прича се у тексту представља посредством неке „призме“ или „перспективе“, „угла посматрања“ који је вербализован од стране приповједача, али који не припада нужно њему самоме. Ова врста посредништва у савременој наратологији назива се фокализацијом.⁵³ У односу на фабулу, фокализација може бити спољашња или унутрашња. Спољашња фокализација блиска је инстанци приповједача и због тога се средство које користи назива „приповједач-фокализатор“, док се фокус унутрашње фокализације налази унутар представљених догађаја и углавном се јавља у облику лика-фокализатора.⁵⁴ Под фокализатором се овђе, дакле, подразумејева субјект фокализације, односно тачка са које се елементи наративне збиље посматрају.⁵⁵

Према овој типологији, у роману *Десна* јавља се *хетеродијегетички* приповједач, који је истовремено и *екстрадијегетички*. Дакле, на-

⁵⁰ Адријана Марчетић, *Фигуре приповедања*, Београд, 2003, 67.

⁵¹ Овај термин Шломит Римон-Кенан, сасвим оправдано, будући да се односи на „нижи“ наративни ниво, замјењује термином *хиподијегетичко* приповиједање (в. Шломит Римон-Кенан, нав. издање, 120).

⁵² Шломит Римон-Кенан, нав. издање, 120.

⁵³ Исто, 92.

⁵⁴ Подјела на екстерну и интерну фокализацију коју предлаже Мике Бал, а преузима Шломит Римон-Кенан под називима спољашња и унутрашња, представља битну ревизију Женетове класификације (према којој постоји *нулта*, *спољашња* и *унутрашња* фокализација), засноване на различитим критеријумима: док се разлика између нулте и унутрашње фокализације базира на позицији онога ко опажа, разлика између унутрашње и спољашње фокализације темељи се на објекту који се опажа (в. Шломит Римон-Кенан, *исто*, 174). У том смислу од посебне су важности термини *фокализатор* и *фокализовани објект*, које уводи Мике Бал (в. Мике Бал, *Наратологија – теорија приче и приповедања*, Београд, 2000, 124 и 126).

⁵⁵ Мике Бал, нав. издање, 124.

ратор у роману *Десна*, с једне стране, не припада ниједном дијегезису,⁵⁶ а, с друге стране, није присутан као лик у причи коју приповиједа. Такође, доминантан тип фокализације у *Дести* је спољашња фокализација, али се у тексту мјестимично јавља и унутрашња. Примјери унутрашње фокализације налазе се и у виду опажајног аспекта и у облику психолошког аспекта. Навешћемо примјер за овај први случај, ће се као фокализатор јавља лик Аријанде Топић:

Једнога дана Аријанда, заједно са својим суругом, изишла бијаше на балкон свога двора у Драчу, а једна повећа лађа назираше се далеко на морску пучину и пловљаше на сва једра к Драчком заливу. Како се лађа примицаше, могаше се на њој залијек разазнати застава на катарци с бојама и знамењем Балишића.⁵⁷

У цитираном одломку имамо примјер преласка са спољашње фокализације, с приповједачем-фокализатором, на унутрашњу фокализацију, с ликом-фокализатором, ће је рестрикција знања условљена фокусом лика, у конкретном случају, Аријанде Топић. Примјер психолошког аспекта унутрашње фокализације налазимо у сљедећем одломку:

Но умној Књагињи Дести није то било доста да се сада преда почивању и небризи. Њој је јасно било, да ће се опасност за Зету, сада сретно отклоњена, у брзо још јача појавити. И то је њу побуђивало, да мисли и снађе, како ће је дочекати и одољети јој. Сама са Зетом није могла; то је знала. Вјерни савезник би укрјепио снагу Зете.

Са државом њеном граничила је Арбанашка, којој је Књаз Ђорђе Топић сједио у Драчу. Он је моћан, старином и поријеклом [је са] запада, крвнијем сродством и при[јатељ]ством везан са многијем западнијем дворovima. У Књаза Ђорђа је јединица ћерка, чувена добротом и љепотом својом. Млади Балиша њезин за женидбу је. Он би сретан био. А ко сретнији од мајке, да види испуњену му највећу жељу своју! Сродство куће

⁵⁶ Под дијегезисом подразумевамо просторно-временски универзум предочен у дјелу, односно укупан фикционални свијет неког прозног текста, који, осим приче, обухвата и многе друге елементе: приповједача, ликове, амбијент...

⁵⁷ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 79.

Балишића са кућом моћнога Топића спојила би Зету и Арбанију у обрану заједничкога огњишта домовине против навале турске.

*Та миса давала је Књагињи Деспи новoga живота и више је није остављала.*⁵⁸

У првом пасусу цитираногa одломка постоји спољашња фокализација, а лик књагиње Деспe је објекат фокализације. У другом пасусу долази до промјене тако што фокализатор постаје Деспа, а наративна инстанца се не мијења. Завршни пасус представља повратак на почетно стање, ђе је приповједач-фокализатор.

Посебан вид унутрашње фокализације чине унутрашњи монолози, ђе се лик јавља и као фокализатор и као објекат фокализације. Навешћемо овђе дио унутрашњег монолога књагиње Деспe:

*Њезин хитри ум брзо су прошле мисли: Срећном женидбом Балиином сам стекла њему и Зети пријатељство и заштиту Књаза Ђорђа и Арбаније, [а] удадбом својом придобила би сину и Зети моћ Сандалову и државе му, [пре]порођена Зета ускрснуће стару ве[...] српске државе; и вишу би жртву поднијела сину и отаџбини, но што је овај несретњи и већ угашени живот мој...*⁵⁹

У складу са типологијом Франца Штанцла, приповједач који се јавља у *Деспи* припадао би моделу аукторијалног приповједача. То је, дакле, лични приповједач који се оглашава мијешајући се у приповједање и коментаришући га.⁶⁰

А што би смо се ми, храпави горист[а]ци, назирали сад у просторије двора и у њ завиривали, како се за сретње младенце мекано гњездо свија, - само не[ка] свила и злато које се ту унаша, не буд[у] [је]дини украс књажевског ложишта, н[о] [н]ека се ту гњијезди срећа, љубав, вјер[а] и поштење.

Књагиња Деспа, што се оно каже, [н]е улијеже ни поноћи, ни по дневи. Она [хоћ]е све да зна; све да вид[и], све да нареди. – Залуду! Ни најмудр[ији] људи (...) истијем средствима н[...] (...) просто не знају дати

⁵⁸ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 57–58.

⁵⁹ Исто, 124.

⁶⁰ Франц Штанцл, *Типичне форме романа*, Нови Сад, 1987, 23.

једн[...] (...) одјељењу они израз; *о[...]* (...) начин укуса и пријатности, као што то може да снађе једна иоле обазрива госпођа, а камо ли неће то учинити царева кћер, Књагиња Деспа.⁶¹

Коментари могу да се односе на конкретне прилике:

Зетски се Срб весели и кријепи, кад под својом круном види ђетића здрава, муш[ка], одважна, весела, разборита, заносна, бујна, неуморна, издржљива, поштена, а више свега болећа и побожна. Такви је господар друг јуначки, с таквијем господаром се народ зетски вазда осјећао јак, да утврди свој опстанак, славу и величину зем[ље].⁶²

Посебан тип коментара представља генерализација, ђе се значење неког конкретног случаја проширује на неку групу:

Љубав материнска нерадо увиђа недостатке свога ђетета и кад их опази она његове мане не зове тиј[ем] именом, него их сматра сасвијем р[аз]умљивијем пошљедицама јакијех уз[р]ока који [н]ијесу у власти њезинога јединца, [т]ако је и Деспа не само к[ру]њење зетске [др]жаве, него и ову успаваност духа [Ба]лишина приписивала прераној смрти [Ђу]рђа Страшимировића и малољетству сина му, у којој га је оставио.⁶³

Знатно присуство дијалога у роману приближава Деспу драмској парадигми јер се умјесто дијегетичког посредовања, типичног за наративне структуре, користи миметички или сценски приказ, типичан за драмске структуре.⁶⁴ Хибридизација наративне структуре постиже се у роману и тако што се аукторијалном приповједачу додају лирске функције, па се у појединим дјеловима (описи) говорни низ образује по правилима лирског кода:

Под благо јужно поднебље, кад сунце јутарњу росу испија, у лако рухо, ишећу та два млада голу-ба ста[зама] и без стазица, путем и у беспуће, с

⁶¹ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 92–93.

⁶² Исто, 90.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Тајјана Бечановић, *Поетика Лалићеве трилогије*, Подгорица, 2006, 71.

[осмијехом на устима, те наизмјенице газе тијесак и траву. Машају се ракошиног цвијећа с десна и с лијева; он њој круни главу, а она му шапти и небо обећаје].⁶⁵

Организација времена и простора

Како је то формулисао Михаил Бахтин, „у књижевно-уметничком хронотопу сливена су просторна и временска обележја у осмишљену и конкретну целину. Време се овде згушњава, стеже, постаје уметнички видљиво; простор се напиње, увлачи се у кретање времена, сижеа, историје. Обележја времена разоткривају се у простору, а простор се осмишљава и мери временом. Уметнички хронотоп одликује се тим пресецањем низова и сливањем обележја.“⁶⁶ Хронотопи, дакле, као мјеста пресека просторних и временских низова, представљају организационе центре основних збивања у роману.

У роману *Десна* аукторијални приповједач даје нам назнаке прошлог хронотопа:

Три године су прошле од кад Латин[и] у заложени им Скадар сједе и труде се да начином Западне опитности народ Скадарски и Задримски себи обрете и задобију њихову добру вољу чак и укидањем некијех намета...⁶⁷

Објективно вријеме у *Десни* радњу везује за прву деценију XV вијека. Ликови у роману моделовани су према стварним историјским личностима из те епохе: Јелени Балшић, Балши III Балшићу, Сандаљу Хранићу, Никити Топији... Такође, још неки елементи наративне збиље кореспондирају с историјским чињеницама из тога периода (женидба Балше III, запосиједање Скадра од стране Млетачке Републике, преудаја Јелене Балшић...).

Примарни темпорални план приповиједања у роману заснован је на проспекцији. Дакле, збивање се излаже правцем догађајног тока. С тим у вези ваља имати на уму опаску Жерара Женета да је свако приповиједање „двоструко темпорално“, односно да приповједни текст траје у двјема димензијама – у димензији приче (догађаја о којем се приповиједа) и димензији приповиједања (самога наративног текста).⁶⁸ Тиме раздваја вријеме приче (дијегетичко вријеме) од

⁶⁵ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 113.

⁶⁶ Михаил Бахтин, нав. издање, 193–194.

⁶⁷ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 35.

⁶⁸ Адријана Марчетић, нав. издање, 107.

времена приповиједања или, како би Женет рекао, псеудовремена приповиједања. Категоријом редосљеда временска димензија дијегезе испитује се у односу на „просторну“ димензију наративног текста. Основни типови несагласности између редосљеда у причи и редосљеда у тексту – које Женет назива наративним анахронијама – јесу аналепса и пролепса. Кад је ријеч о аналепси, указује се на њене темпоралне димензије – *домет* и *амплитуду*, а на основу тих дистинкција разликују се три основна типа аналепси: спољашња, унутрашња и мјешовита.⁶⁹ У роману *Десна* јављају се аналепсе у два доминантна облика – као спољашње, експликативне, и као унутрашње, хетеродијегетичке. С једне стране, када су у функцији мотивације или допуне основне приче, односно кад служе као разјашњење за догађаје или ликове предложене на основном наративном нивоу, што је доминантни тип у *Десни*, ријеч је о спољашњим аналепсама, које Женет, због њихове функције у тексту, назива и експликативним. Приповједач овђе извјештава о догађајима који су претходили времену у којем се одвија основна прича романа, тако да њен домет превазилази хронолошки почетак основне приче а амплитуда се не преклапа с временом основне приче. Примјери овог типа аналепсе у тексту су бројни и односе се на евокацију неких догађаја из прошлости – битака, сабора и сл., или пак на поријекло појединих предмета (у трећем поглављу накита, у седмом ханџара). С друге стране, у *Десни* се јавља и поступак да приповједач, уводећи нови лик, објашњава његово поријекло. Код овог типа аналепсе, који Женет назива хетеродијегетичким, унутрашњим аналепсама, када је исприповиједана прича о неком другом јунаку, не долази до преклапања наративних нивоа, односно вријеме основне и вријеме уметнуте приче теку симултано. Такав примјер имамо кад аукторијални приповједач уводи лик Трипа Грацуна:

*Трипо Грацун, двороправитељ Баљин, родом је Паитровић. Он је још ђететом ступио у службу код Ђурђа Страшимировића и то најприје као чувар гусака и друге летуштине. Ту се је научио да по мало краде, те негђе багашићем жита, негђе продајом, злијем случајем липсалијех патака, ћурака или гусака, он се је по мало користиовао и неке јаде приштеђивао и чувао да му ваља...*⁷⁰

⁶⁹ Исто, 137.

⁷⁰ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 91.

Истим поступком ауторизацијални приповједач уводи и ликове Божа Божидаровића и Петра Градића.

Поред редосљеда о којем је већ било ријечи, однос између времена приче и времена приповиједања битно одређује и категорија трајања, која је у наративним текстовима везана за појам ритма приповиједања. Од четири „канонске форме“ или типа ритмичког „кретања“ (елипса, дескриптивна пауза, сажет преглед и сцена), који представљају одступање од „нултог степена“ трајања,⁷¹ у *Десни* доминирају два типа – дескриптивна пауза и сцена. Дескриптивна пауза је опис у којем приповједач, прекидајући излагање о догађајима, зауставља „радњу“ и из сопствене перспективе предочава предмете, призоре или ликове. Сријећемо је већ у првом поглављу *Десне*:

Мало с ону страну оне густе горе што раздваја Кројску и Љешку раван, а испод самијех Миридитскијех гора, дало се једно китњасто раздоље од скоро по сахата ширине, на добар сахат дужине. Са сваке стране окољено је великом храстовом шумом, (...) лагано понаткнуто од Истока к Западу. Доња страна тога раздоља [б]ила је лијепо узрађена и већим дијелом [л]озом засађена. Петнајест до двадесет [сељ]ачкијех кућица биле су поређане (...) страном (...) урађене земље. На (...) [...]га (...) [из]међу два бријега (...) [...]еницу и ваљаницу (...) чујаше ни виђаше, (...) Горња половина раздоља бјеше сама ливада. Њу готово правилно расијецаху два потока који се застављаху баи онђе, ђе се урађ[ена] земља с ливадам раздвајаше, на бучећи између она два бријега, покрај водени[це] и стијене, на ниже се к мору губљах[у].⁷²

Управо се на примјеру дескриптивне паузе – опису лика Јелене Топић – може уочити процес додавања лирских особина ауторизацијалном приповједачу:

Од шеснајест година у стасу је готово мајку претекла, пунијех округлијех обрашчића, са осмјејком на уснама, привлачи не само мислеће људе, но и тицу, па и пчелицу, која као да тражи, да с њезинијех уса-

⁷¹ Женет ова одступања именује анизохронијама (в. Адријана Марчетић, нав. издање, 167).

⁷² Никола I Петровић Његош, нав. издање, 31–32.

на, као са каквог цвјетића, мед испија... А очи њене пусте! – Очи црне, црне као угљен! Очи које имају моћ, да некијем тајанственијем језиком саме говоре и нешто тајанствено причају и обећају... А коса! – Бујна коса покрива јој цијели снијезни врат, рамена и цио струк, а жути јој се пуста као шеница[a] (...) дана испред српа... На сред десно[га] образа и на (...) двије су јо[j] црне капљице (...) пануле и од куд – то је тајна, јер их ни вода, ни сапун испрати не могу... Њено лијепо здравље дугује ли се меду и шећеру и свакој ђаконији, које се у двору Топићевом у изобиљу находе?⁷³

Сцена (сценично приказивање) се најчешће јавља у форми дијалога и у њој се вријеме приче и вријеме приповиједања, условно, подударaju. Већ је речено да дијалогски сегменти чине знатан дио *Десне*, чиме се овај текст приближава драмској парадигми.

У савременим нараторским приступима прави се дистинкција између категорија мјеста и простора у књижевном тексту. Мјесто се при томе види као тополошка позиција на којој се актери налазе и ће се догађаји одигравају.⁷⁴ С обзиром на то да је прича одређена начином на који је фабула презентована, мјеста су одређена тачкама опажања. Та мјеста, виђена у односу према њиховој перцепцији, одређују се као простор.⁷⁵ С аспекта спољашње композиције, *Десна* је подијељена на једанаест поглавља. У првих шест поглавља романа наизмјенично се смјењује мјесто „збивања“ (овђе мислимо на основни наративни ниво): у првом поглављу ријеч је о миодраговској равници, ће је двор сердара Раича, у другом поглављу – Подгорици и старом Немањиним двору, трећем (премда у тексту то није експлицирано) – двору Балшића у Оцињу, четвртм – Драчу и двору Топића, петом – поново Оцињу, и шестом – Драчу. Од седмог поглавља до краја радња се одвија у Оцињу (двору Балшића). Као што је примјетно, „двор“ се издваја као кључни топоним у роману. У *Десни* се простор јавља у оба своја уобичајена вида – и као оквир и као „тематизован“. У првом случају, он је више или мање детаљно приказан – као у првом поглављу, ће је дат детаљан опис простора кроз који пролази турска војска:

⁷³ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 60.

⁷⁴ Мике Бал, нав. издање, 110.

⁷⁵ Исто, 111.

Мало с ону страну оне густе горе што раздваја Кројску и Љешку раван, а испод самијех Миридитскијех гора, дало се једно китњасто раздоље од скоро по сахата ширине, на добар сахат дужине. Са сваке стране окољено је великом храстовом шумом, (...) лагано понегнуто од Истока к Западу. Доња страна тога раздоља [б]ила је лијепо узрађена и већим дијело[м] [л]озом засађена. Петнајест до двадесет [сељ]ачкијех кућица биле су поређане (...) страном (...) урађене земље.⁷⁶

У другом случају – који је у *Десни* рјеђи, простор је, више него мјесто дешавања, „мјесто које дјелује“.⁷⁷ Опис Драча пружа нам примјер „динамизованог“ простора:

То је мјесто ођевено вјечитијем зеленилом, а обилато житом, вином и уљем, но на жа[лос]т [в]ео[ма] је грознитво. По сокацима у [граду] и у сам[оме] двору не види се до обољеле и грозницом испо[ш]ћене чељади. Свеже и здраве душе ту се не виђа.⁷⁸

Чест случај који се јавља у књижевности – премјештања ликова из једног простора у други, кад су два простора постављена као контраст, у овом је роману везан за лик Јелене Топић. Контраст овђе чине опис туробне атмосфере Драча, у којем је до удадбе живјела, и нови двор на бријегу Ратислави, ђе брачни пар сели након свадбе и који је дат у идеализованом опису:

Те с тога млада невјеста не дава нарочитог израза жељи, да се из старога у нови двор на Ратислави преселе до само, кад су заједно с балкона посматрали варош, луку и море, утећи јој хоћаше који пут: „Оно је најљепши крај!“ – Пошто се то неколико пута поновило, Балиша III^{ни} нареди осмо јутро по свадби, сељење на Ратиславу. Радост Јеленина била је неописана. Младенци сад тамо живе као пџр пчела, кад из једне исте чашице цвијета мед испијају.⁷⁹

Простор у причи може функционисати стабилно или динамично, а будући да се највећи дио фабуле *Десне* одвија у амбијенту двора, овђе имамо доминацију стабилног простора, који дјелује као фиксирани оквир.

⁷⁶ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 31–32.

⁷⁷ Мике Бал, нав. издање, 113.

⁷⁸ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 60.

⁷⁹ Исто, 112.

Ликови

У савременој наратологији лик се дефинише у оквиру фабуле као конструкт који читалац саставља на основу индикатора расутих по тексту.⁸⁰ Постоје два основна типа текстуалних индикатора карактера – непосредно дефинисање и посредно представљање. Централну предметност романа, књагињу Деспу, наратор уводи у фабулу управо директним дефинисањем:

Госпођа Деспа, несретна кћер, несретна супруга, а несретна и владарка, због немирности, злијех мисала и злога схватања стања ствари врснијех поглавара зетскијех, још је једина бдила над онијем, што ками ос[т]аје од Зете. Вијала се је, мучила се је, обијала је сирота, залуду, Жабљ[ак], Дубровник, М[л]етке, па и сами Ри[м] и вапијала за помоћ. Не би никога [да] [јо]ј руку пружи.⁸¹

Будући да је лик књагиње Деспе моделован према историјској личности, Јелени Балшић, овђе говоримо о референцијалном лику, за који Мике Бал примјећује следеће: „Референцијални ликови су јаче детерминисани него остали ликови, али је, заправо, сваки лик више или мање предвидљив у односу на прво презентовање. Свака информација о идентитету неког лика садржи податке који ограничавају даље могућности.“⁸² Премда је дио рукописа романа у којем се први пут јавља лик књагиње Деспе прилично оштећен, могуће је закључити о каквом типу детерминисаности је ријеч:

Народ као народ. Он није могао (...) што лежи за толиком вјерском сн[...] млетачком. Али био је неко, коме (...) латинска вјештина на први мах (...) пала. То је била Деспа, мајка Бал[ше], а кћи Цара Лазара. Она је у заложен[е] принципу области једнако преко својијех људи упозоравала народ да се не да преварити приви[дно]м [в]јерском сношљивошћу Млечић[...] (...)»⁸³

У цитираном одломку имамо примјер индиректног представљања ће су особине имплициране поступцима лика. Насупрот традиционалистичкој концепцији подјеле ликова на обле и плошне, Бал

⁸⁰ Шломит Римон-Кенан, нав. издање, 50.

⁸¹ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 57.

⁸² Мике Бал, нав. издање, 99.

⁸³ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 36–37.

истиче типологију ликова по наглашености којом су квалификовани.⁸⁴ Што је више информацијских *начина* при квалификацији и што се *чеиће* лик квалификује, то је више наглашен. Књагиња Деспа би, према томе, спадала у ред наглашенијих ликова – осим директне карактеризације, њене особине показују се и различитим модусима индиректног представљања – радњом, говором, спољашњим изгледом, окружењем, као и потцртавањем путем аналогije. С посљедњим је у вези метода селекције релевантних семантичких оса, односно парова међусобно супротстављених значења, у овом случају карактеристика.⁸⁵ Неке од одабраних квалификација лика припадају социјалној или породичној улози и тада долази до детерминације. Тако је Деспа владарка и мајка. Ове улоге детерминишу квалификације – јака, мудра и пожртвована. На другом полу ове осе налази се лик сина, којег наратор у роману предочава поступком индиректне карактеризације:

*А Балиш? Његова су осјећања била свакоме нејасна, као што је и он цио, својим животом, био несхватљив. Ево га одрасла, развијена, пуна више ђевојачке но мушке љепоте; пон[а]шања је уљудног, учтив, предусретљив, али вазда одвојен и предан своме засебном, мирном животу. Друго се на њему не види и ништа о њему не зна. Не одаваше ни када појаве или дјела живогa духа који су израз младости (...) као првијенче и јединче њеишто је сувише њежно подигнут био, мало размажен, много чуван, над његовијем се опстанком управо дрхтало.*⁸⁶

Изван круга ликова-функција, који доминирају у структури романа, издваја се лик војводе Раича. Наратор га уводи поступком индиректног представљања:

*Сердар се слабо мијешао са [По]д[гори]чанима. Дух и навике њихове бјеху дру[гачије] од они[је]х [на] којима је он ос[та]рао. (...) црква била, ће би се морао (...) састајати, јер он није ни [са] једно[га] богослужења изостајао. Па и ту му је пошло по његовој вољи. Дв[ор] на Рибници имао је своју цр[кву] (...) свештеника, те се (...) војник у тишини Богу молио.*⁸⁷

⁸⁴ Мике Бал, нав. издање, 108.

⁸⁵ Исто, 103.

⁸⁶ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 89–90.

⁸⁷ Исто, 40.

Лик сердара Раича презентован је кроз његово дјеловање, па је овђе ријеч о имплификованој, индиректној квалификацији – квалификацији функцијом.⁸⁸ Овим поступком наглашена је особина побожности овога лика. Будући да у структури романа дијалози запремају значајан простор, то се и особине овог лика показују говором као једним од модуса индиректне карактеризације. Говор лика упућује како на његов социјални аспект, тако и на индивидуалне карактеристике. У дијалогу сердара Раича и његових синова потцртава се особина побожности али и карактеристике ширег социо-културног кода:

- Готово сваки војник, са обије стране, има неки оца, неки брата, неки сина, неки стрица, неки ујака и рођака ближијех и даљијех [...] има племеника, пријатеља и саотачаственика, има друштво, које труд, муке и љубав с[прам] домовине растави. Све је то мило, све је [т]о драго, [а] кад се ишта од тога окрњи, [з]аболи, син[ко], заболи јако на сред срца, на сред срца жива.

- Да [ли се] и Турци исто тако осјећају?

- И [Тур]ци, синко, и свак, кога Бог (...).

- Д[акле], рат је зло?

- [З]ло велико. Поми[сл]и на твоју мајку, која је (...) [...]сама са њеном си[...] (...), чезне и боји се [ј]ад[на] (...) за мене, Митр[...] (...) још мали и у бој (...) у један рат сузâ (...) јаднијех срдаца преломи, колико се жеља, милости и љубави смрви, колико се имања проспе? А ће су опет саморанци? удовице? сирочад? Колико се њих поскита без бранитеља, без хранитеља? Многи од тијех сиротана помру на туђе улице, а многи силом околности пану у гријех и злијем путем обрну. Али се на све то освртати не треба, кад напаст, част и опстанак домовине те жртве затражи, (...) кукавица је сва[ки] онај који би на све то [по]мишљао.⁸⁹

Управо кроз лик сердара Раича наратор приближава црногорски социо-културни модел, заснован на категоријама чојства и јунаштва. Но утисак недорађености, који смо већ апострофирали, роман оставља и кад су ликови у питању. Након другог поглавља, сердар Раич „ишчезава“ из фабуле. То је случај и с другим ликовима које на-

⁸⁸ Мике Бал, нав. издање, 107.

⁸⁹ Никола I Петровић Његош, нав. издање, 44–45.

ратор уводи у фабулу (Ђорђе, Аријанда и Јелена Топић, млади Иван Црнојевић, Трипо Грацун, Петар Градић, Божо Божидаровић, Сандал Хранић...), а чије је присуство условљено неком од функција.

У роману *Деспа* нема сложеније профилисаних ликова (није то чак ни јунакиња романа – књагиња Деспа). Подређени моделовању наратива, дакле, сведени на функцију, ликови у роману припадају типу плошних ликова (Гремасовом терминологијом – актаната). Но на парадигматској равни *Деспа* нуди и један нови увид: присуство женских ликова као централних јунака дјела различитих жанрова (*Балканска царица – Хајдана – Деспа*) сада се намеће као битно обиљежје стваралаштва Николе I Петровића.

Закључак

Цјелокупно књижевно стваралаштво Николе I Петровића реализовано је у оквиру поетике романтизма. Роман *Деспа*, објављен тек недавно, а пуних стотину година од постанка, у том погледу, не представља изузетак. Настао у првој деценији XX вијека, овај роман остао је готово сасвим непознат. Разлоге таквог односа наше стручне јавности према роману-првијенцу краља Николе треба тражити у чињеници да је сам рукопис у одређеној мјери оштећен, а дјелимично и у неповољној оцјени његове вриједности коју је изрекао његов први критичар – Саво Вукмановић.

У овом раду покушали смо разријешити неке од недоумица везаних за рукопис: почев од датирања, преко жанровске припадности па до књижевноисторијске валоризације. С тим у вези, а ослањајући се на искуства историјске поетике, показали смо да је ријеч о роману, апострофирајући и неке недостатке текста. То се у првом реду односи на небрижљиво конципирану композицију, као и на утисак недорађености који дјело оставља.

Надовезујући се романтичарским проседеом на Љубишине приповијести, а слиједећи модел Валтера Скота, *Деспа* се одређује као историјски роман с темом из црногорске повијести с почетка XV вијека. Централна предметност романа је књагиња Деспа, моделована према историјској личности Јелене Балшић, па је по једној другој типологији (Кајзеровој) ријеч и о роману лика. У складу с претпоставкама стилске формације романтизма, у роману је истакнута егземпларна функција текста – наративна збиља прилагођена је функцији промоције политичке доктрине аутора.

Анализа појединих елемената наративне структуре – приповједача, хронотопа, ликова – указала је на бројне недостатке текста. Наративна збиља предочена је посредством ауторијалног приповједача, који се често мијеша у приповиједање коментаришући га. Учесталост дијалога, те додавање лирских функција приповједачу приближавају с једне стране дјело драмској парадигми, а с друге стране утичу на хибридизацију наративне структуре.

На просторно-временском плану указали смо на типове анахронија и симултано присуство двије равни – наративне садашњости и наративне прошлости. У роману доминира стабилно функционисање простора, радња се углавном одвија у простору двора, чиме је потцртана и доминација статичких мотива.

Премда се за профилисање централног лика у роману – књагиње Деспе – користи неколико модуса директне и индиректне карактеризације, и овај лик остаје само на нивоу типа, јунака-жртве. Остали ликови у роману подређени су моделовању наратива, сведени на функцију.

Настала као продукт познога романтизма, уза све поменуте недостатке, *Десна* је дјело скромних естетских домета. Са књижевноисторијског становишта, ипак, она има несумњив значај. Осим што помјера сазнања о почецима романескног жанра у црногорској књижевности, доноси и нове увиде у стваралаштво потоњег црногорског суверена.

Грађа

- Никола I Петровић Његош, *Десна*. Приредили Александар Радоман и Аднан Чиргић, Матица црногорска & Институт за црногорски језик и језикословље „Војислав П. Никчевић“, Цетиње, 2008.

Литература о *Десни*

- Браник, број 110, Нови Сад, 23/1907.
- Бранково коло, број 21, Сремски Карловци, XIII-1907.
- Саво Вукмановић, *Живот и књижевни рад краља Николе I, Никшић – Беране*, 1935.
- Трифун Ђукић, *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918*, Цетиње, 1951.
- Радомир Ивановић, *Књижевно дјело као дар надахнућа*. Предговор у књизи: Никола I Петровић Његош, *Пјесничка*

- дјела. Едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, Цетиње, 1996.
- Радомир В. Ивановић, *Никола I Петровић Његош*, Бијело Поље – Нови Сад, 2003.
 - Загорка Калезић, *Непознати роман краља Николе*, Гласник Народног музеја Црне Горе, III књига, Цетиње, 2007.
 - Милена Мартиновић, *Конзервација и рестаурација рукописа „Десна“: необјављени роман Николе I*, Гласник Народног музеја Црне Горе, II књига, Цетиње, 2006.
 - Нико С. Мартиновић, *Никола Петровић Његош*, у књизи: Никола I Петровић Његош, *Писма – библиографија*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига VI, Цетиње, 1969.
 - Соња Ненезић, *Дијалекатско и нормативно у језику Николе I Петровића*, Шести лингвистички скуп „Бошковићеви дани“, ЦАНУ, Подгорица 2005.
 - Никола I Петровић Његош, *Писма-библиографија*, Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, књига VI, Цетиње, 1969.

Секундарна литература

- Мике Бал, *Наратологија-теорија приче и приповедања*, Београд, 2000.
- Михаил Бахтин, *О роману*, Београд, 1989.
- Татјана Бечановић, *Поетика Лалићеве трилогије*, Подгорица, 2006.
- Владимир Бити, *Појмовник сувремене књижевне и културне теорије*, Загреб, 2000.
- Тихомир Брајовић, *Поетика жанра*, Београд, 1995.
- Милан Вукићевић, *Проза краља Николе*, Записи, свеска 4, година I, Цетиње, октобар, 1927.
- Глас Црногорца, број 91, Неји код Париза, 3. март 1921.
- Јован Деретић, *Српски роман 1800-1950*, Београд, 1980.
- Живко Ђурковић, *Умјетничко у Мемоарима краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело, вријеме, том II, ЦАНУ, Подгорица, 1998.
- Драгоје Живковић, *Научни осврт на историјско дјело краља Николе*, у књизи: *Политички тестамент краља Николе*, Цетиње, 1989.
- Виктор Жмегач, *Повијесна поетика романа*, Загреб, 1987.

- В. Д. Кузьмина, *Девгениево деяние (Деяние прежних времен храбрых человек)*, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1962.
- Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности*, Београд, 1972.
- Радмила Маринковић, *Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 34, св. 3-4, Београд, 1968.
- Адријана Марчетић, *Фигуре приповедања*, Београд, 2003.
- Милорад Т. Миловић, *Црногорски роман; библиографија: 1883-2000*, Библиографски вјесник, бр. 1-2-3, Цетиње, 2001.
- Милорад Никчевић, *Црногорска приповијетка између традиције и савремености*, Титоград, 1988.
- Војислав П. Никчевић, *Црногорски национални програм Николе I. Петровића*, Зборник радова с научног скупа Династија Петровић Његош, Том II, Подгорица, 2002.
- Војислав Д. Никчевић, *Књижевност Дукље и Превалитане: III–XIV вијек*, Подгорица, 2006.
- Божидар Пејовић, *Књижевно дјело Стефана Митрова Љубише*, Сарајево, 1977.
- Александар Радоман, *О проблему периодизације црногорске средњовјековне књижевности*, *Lingua Montenegrina*, бр. 1, Цетиње, 2008.
- Александар Радоман, *Турска писма Стјепана Зановића као први роман у црногорској књижевности*, *Lingua Montenegrina*, број 3, Цетиње, 2009.
- Никола Рацковић, *Прилози за лексикон црногорске културе*, Цетиње, 1987.
- Шломит Римон-Кенан, *Наративна проза – савремена поетика*, Београд, 2007.
- Александар Флакер, *Стилске формације*, Загреб, 1976.
- Црногорка, лист за књижевност и поуку, број 10, Цетиње, 14. марта 1885.
- Јован Чађеновић, *Дискусије*, Краљ Никола – личност, дјело, вријеме, том II, ЦАНУ, Подгорица, 1998.
- Франц Штанцл, *Типичне форме романа*, Нови Сад, 1987.

Aleksandar RADOMAN

LITERARY-HISTORICAL IMPORTANCE AND POETICS OF THE NOVEL *DESPA* BY NIKOLA I PETROVIĆ

Complete literary work of Nikola I Petrović belongs to poetics of Romanticism. The novel *Despa*, published just recently, one hundred years after it was written, is no exception in this sense. Written in the first decade of XX century, the novel remained quite unknown to the general public. Among reasons for such attitude towards King Nikola's first novel is the fact that the manuscript was pretty damaged, as well as the rather negative recension written by his first critic – Savo Vukmanović.

In this article, the author attempts to resolve certain dilemmas related to the manuscript: its date of origin, genre, and literary-historical value. Starting from modern narratology premises, the author analyzes narrative structure segments – narrator and characters, pointing out that from an aesthetic point of view, *Despa* is not a text of superb value, and that its importance is mainly literary-historical.

Key words: *Nikola I Petrović, novel, Montenegrin literature, Romanticism, narratology*

UDK : 821.163.41.09-13 Petrović Njegoš P. II

Sava ANĐELKOVIĆ (Pariz)
Université Paris IV - Sorbonne

GNOSTIČKE NASLAGE *LUČE MIKROKOZMA*

U radu se istražuju gnostički elementi *Luče mikrokozma*, daje se pregled intertekstualnih uticaja, kako u religioznom nasleđu tako i u književnoj tradiciji. Pažnja je usmerena na dualističku herezu prilikom prelaska iz paganskog verovanja u hrišćansku veru. Evidentiraju se postojanja suprotstavljenih principa i stavova opozicionih ortodoksnoj teološkoj misli. U spevu se konstatuje da vizija prakosmosa u pojedinim segmentima odgovara savremenim naučnim saznanjama i da se autor iskazuje kao nadahnut pesnik sa sopstvenom vizijom, čija religioznost nije dovedena u pitanje i pored gnostičkih naslaga *Luče mikrokozma*.

Ključne reči: *teologija, dualizam, bogumilstvo, intertekstualnost, Sima Milutinović, praegzistencija*

Njegoš, kao autor *Luče mikrokozma*, izgleda ima prilično razloga da izazove podozrenje čitalaca vernika jer „Vladika je, očevidno, bio mnogo manje religiozan nego što su to hteli neki njegovi potonji tumači?”¹ Interesantna je rečenica Nikolaja Velimirovića koji je čitavu knjigu posvetio religiji ovoga pisca: „Njegoš je u verskim stvarima izlazio dobro na kraj, ne izazivajući nikad i ni od koga podozrenje ni jeretika ni skeptika.”²

Sastavljena od 200 stihova uvodne pesme i šest pevanja sa 2010 stihova, *Luča mikrokozma* predstavlja pesnikov pokušaj spoznaje o mestu čoveka u kosmičkom poretku. *Luča* je duhovno načelo – duša, odnosno ideja, dok je mikrokozma – čovek kao nebesko i zemaljsko biće, mikrokosmos u makrokosmosu. Posveta (Simi Milutinoviću) je „neka vrsta pes-

¹ V. Đurić 1964: 38.

² N. Velimirović 1994: 157.

nikove duhovne autobiografije“³ ali može se smatrati i prologom Njegoševe kosmičke drame. U ostalim pevanjima izdvajaju se celine o letu čovekove misli u kosmos i priča o praegzistencionalnoj pobuni Satane protiv Boga, o čovekovom padu zbog protivljenja božijoj svesti (Adam kao anđeosko biće, koji se stavlja na pogrešnu stranu) i njegovom kažnjavanju. Njegošev kosmos, koji je širi pojam od Boga (jer Bog ga sređuje, nije ga još uvek savladao), zasnovan je na dinamičnoj slici vasiona sa šest kružnih (I, 121) i šest⁴ nepokretnih nebesa (I, 131), od kojih je jedno centralno nebo, i iz čije blizine ga pesnik posmatra („Kratke moje obratim poglede / u prostore nebesne ravnine“ II, 31–32). Ovakva Njegoševa slika vasiona odgovara strukturi speva od šest pevanja.

Obratićemo pažnju na neobični mistični sloj *Luče mikrokozma* i tim povodom izdvajamo mišljenja da je urađena „[...] s mršavim hrišanskim simbolima [...]“⁵ i da pesnik „[u] svom razmatranju prvobitnog greha ne sledi teologiju, pa se čak udaljava i od Biblije“.⁶ Pored stavova, suprotnih ortodoksnoj teološkoj misli, u njoj dominira postojanje uvek dva vrlo jasno suprotstavljena principa: Bog i Čovek, dobro i zlo, telo i duša, nekad i sad, kreacija i rušiteljstvo, kosmos i priroda..., a iznad svega – carstvo svetlosti i carstvo mraka.

Pregled intertekstualnih tragova

Ma koliko usmeravali pogled na jednu književnu epohu, na jedan kulturni prostor, jednog autora i, najuže, na jedno delo, nameće se potreba šireg sagledavanja, bez obzira na to da li se, i koliko, autor oslanjao na prethodnu književnu tradiciju. Ovakva vizura naročito se nameće u ispitivanju radova kakvih ranije nije bilo u nacionalnoj književnoj tradiciji, što je slučaj sa Njegoševim spevom. Najpouzdaniji, ali ne i jedini, putokaz jeste pregled lektire autora. Međutim, filozofska dimenzija *Luče mikrokozma* nalaže da intertekstualne slojeve ne treba tražiti samo u književnim delima, odnosno u opserviranom i pročitanoj, već i u slojevima usmenog narodnog nasleđa, u Njegoševom iskustvu „doživljenog“, kao i u postojećim religioznim shvatanjima u usmenoj i u pisanoj tradiciji.

³ J. Deretić 1983: 259.

⁴ Interesantna je upotreba brojeva četiri i šest u spevu: broj četiri kada opisuje centralno nebo: „Četiri su gore od almaza [...] iz njih biju četiri fontana“ (II, 161–164); „četiri nebesne granice“ (II, 173), a kada širi svoj pogled, upotrebljava broj šest: „šest hiljadah kolah svijetlijeh“ (II, 202).

⁵ V. Đurić 1964: 37.

⁶ M. Pejović 1993: 44.

Budući da je Njegoš pisao *Luču mikrokozma* u vremenu kritičnom po Crnu Goru i njegov narod (nastala je u vreme uskršnjeg posta 1845. godine, na Cetinju), kao vid moguće inspiracije uzet je u obzir i društveni momenat stvarnosti u kojoj je pesnik stvarao. Uz opasku da se ovo delo može posmatrati i kao „politička alegorija“,⁷ ne lišavamo se mišljenja koje objašnjava uticaj društvene stvarnosti i ideje u *Luči mikrokozma*. Pero Slijepčević je utvrdio analogije između nekih motiva u spevu i Njegoševog političkog dela (borba za harmoniju vlasti u Crnoj Gori i u Njegoševom kosmosu, što odgovara prirodi vlasti vladike Njegoša i Boga iz *Luče*).⁸ Pozivanje na „bogomrske Srpstva otpadnike“ (D, 198) i želja „[...] da postaviš u plamteće vrste“ (D, 192), uz imenovanja tri negativne i tri pozitivne ličnosti nacionalne istorije, potvrđuje vezu Njegoša pesnika, autora *Luče*, i Njegoša državnika, sa društvenom stvarnošću „pred očima Srpstva i Slavjanstva“ (D, 193). Mada nam smisao i društvena funkcija religioznih i metafizičkih simbola zbog vremenske udaljenosti može biti teže dokučiva, smatramo da je ova komponenta važna za tumačenje Njegoševe *Luče mikrokozma*, ali ne i presudna za našu temu.

Neknjiževni uticaj i bogumilstvo istakla je Anica Savić-Rebac. Pomenimo i da u molitveniku manastira Sveta Trojica (kraj XIV, početak XV veka) kod Pljevalja pominju se „Zli heretici, prokleti babuni“.⁹ U ovom manastiru postoji slovenska redakcija spisa *Dioptra* Mihaila Psela iz XIV veka (demonologa iz V veka, čiji su sledbenici bili osuđivani kao jeretici), što ukazuje da je na prostoru srednjovekovne Zete „Pselovo učenje bilo predmet pomne pažnje“, kao i mogućnost „da su jeresi i paganstvo bili karakteristika ispovedanja većine stanovništva“,¹⁰ i pored činjenice da je u XI veku osnovana Barska ahiepiskopija.

U razmatranju domaćih izvora istraživači Njegoševog dela isticali su apokrifnu književnost kao Njegošev izvor inspiracija, naročito *Knjigu o Enohu*¹¹ i *Otkrivenije Varuhovo*.¹² Ne samo pisana već i usmena narodna predanja imala su uticaj na primarni karakter ideja u *Luči*.

Biografska istraživanja pokazuju da je Njegoš čitao ruske i francuske pesnike u originalu, italijanske, engleske i grčke u prevodima, da je

⁷ M. Aubin 1972: 175.

⁸ P. Slijepčević 1972: 142–146.

⁹ A. Prljincević / Lj. Stojanović 1922: 22–30.

¹⁰ Nikčević Vojislav, 1999: 82.

¹¹ S. Matić 1952: 214 i 221.

¹² N. Banašević 1930: 48.

i sam prevodio *Ilijadu* i Lamartina (*Himnu noći* prepevao je u slobodnijoj formi). Njegova *Bilježnica*, pored beleški, misli i zapažanja, sadrži prepise Lamartinovih i Igoovih stihova na francuskom.¹³ Osim uticaja nacionalnih autora, klasicističkog pesnika Mušickog i njegovog pesničkog učitelja (boravivši na Cetinju u periodu 1827–1830) Sime Milutinovića, kao i autora *Fisike* Atanasija Stojkovića,¹⁴ posebnu pažnju istraživača, zbog tematske srodnosti, od svih Njegoševih uzora privlače Dante i Milton.¹⁵ *Luča mikrokozma* razlikuje se od Miltonovog *Izgubljenog raja*, kao i od same Geneze najviše po praegzistencijalnom postojanju sveta, čoveka i svih duša uopšte, kao i po tome što je Zemlja stvorena da bi na njoj čovek ispaštao kaznu praroditelja. Njegoš je čitao Milтона u ruskom prevodu, a na marginama te knjige pisao je beleške; nažalost, ta knjiga je nestala. Zato je u biblioteci Narodnog muzeja na Cetinju¹⁶ sačuvan ruski prevod *Putovanja* Dimona d'Irvila, francuskog pomorca, iz 1836. u kojem se nalazi i jedno „inspirativno“ poglavlje o indijskoj religiji – pobuna duhova protiv Brame i njihovo kažnjavanje zatvaranjem u tela ljudi i životinja. Činjenica je da je uticaj Njegoševe lektire bio „neznat“ i da je on „u stvari primao samo idejni, a ne i umetnički uticaj velikih pesnika koje je čitao“.¹⁷ Interesuju nas upravo ti idejni uticaji.

Uzlet i putovanje duše na nebo kakav postoji u *Luči mikrokozma* motiv je indo-iranskog porekla i postoji u grčko-rimskim, hebrejskim, kao i u hrišćanskim varijantama. Stoga su verovatno traženi Njegoševi uzori na vrlo širokim geografskim i vremenskim prostorima. Između ostalih, vladika Nikolaj je istakao sličnosti Njegoševe estetike i moralnih stavova Zaratustre, podvlačeći da „Njegoš je vrlo sličan velikom persijskom verosnivaču Zaratustri“;¹⁸ Šmaus¹⁹ i Flašar²⁰ da su na njega uticali Platon,

¹³ Objavljena tek 1956. u izdanju Istorijskog instituta Cetinje, a potom u časopisu *Stvaranje* 1993. (9–10, god. XLVIII).

¹⁴ S. Matić i S. Tomović 1990.

¹⁵ Između ostalih: Šmaus ističe Danteovu *Božanstvenu komediju* kao Njegoševu inspiraciju za putovanje duše (s. 46), a Miltonov *Izgubljeni raj* za pad anđela (*Njegoševa „Luča mikrokozma“*, Beograd, (s. 126)); na Miltonu insistiraju Skerlić 1922: 126 i Ostojić 1923: 240, dok Velimirović 1994. (s. 68–77 i fusnota 112.), nalazeći razlike, poriče uticaj Milтона i insistira na Danteu, kao i Slijepčević 1972: 141.

¹⁶ N. Banašević 1930: 48.

¹⁷ A. S. Rebac 1966: 104.

¹⁸ N. Velimirović 1994: 42.

¹⁹ A. Šmaus 1950: 150.

²⁰ M. Flašar 1968/a i 1968/b („Jer iza *Luče* stoje stoleća platoničarskog predanja“, s. 222).

dok Pero Slijepčević dodaje Oregonu,²¹ hrišćanskog teološkog mističara (185–254) koji je prihvatio Platonovo učenje o praegzistenciji duše, a Anica Savić-Rebac pridružuje jevrejskog platoničara Filona Aleksandrinca i kabalističko učenje, ističući da je motiv kosmičke katastrofe (u stvari, kabalističko učenje o propasti prasetova) zajednički Njegošu i Bajronovom *Kainu*.²² Postoji i verovanje da se u *Luči* iščitava uticaj masonstva, sudeći po naslovu poeme²³ i na ispitivanju simbola slobodnih zidara u pesničkom delu, što je ispravnije od tvrdnji koje počivaju na kontaktima Njegoša s masonima (Milutinović, Antip Žom, Njegošev učitelj francuskog u periodu 1838–1840, kao i neki Njegoševi prijatelji iz Kotora).

Dualistički principi

Od najstarijih vremena, svakodnevnica i iskustvo navodili su čoveka da razmišlja na dualistički način, da svodi prirodu na pozitivne i negativne principe, na tamu i svetlost, stud i vrelinu, a ljude na dobre i zle. Zlo je suviše vidljivo i prisutno, tako da ni sam Bog ni nebeska bića nisu bili pošteđeni kvalifikacije dobro i zlo, pri čemu su se zanemarivale osnove hrišćanskog učenja. Dualistička ili (novo)manihejska hereza prelazila je duge puteve iz verovanja u veru, iz paganskog verovanja u hrišćansku veru. Najpre izražen u doktrini Zaratustre, zatim u mitraizmu i maniheizmu, dualizam, s elementima gnosticizma, postoji u judaizmu i platonizmu.

Ostavljajući na stranu ranije pominjane moguće uticaje, konstatujemo da se, u okviru velikog registra misli i osećanja, čime je bogata *Luča mikrokozma*, lako iščitava dualističko poimanje pesnikove vizije. Njegoš već u *Posveti* nagoveštava postupak koji će biti zasnovan na opozicijama, izborom antonimičnih pojmova koji ne bi postojali jedni bez drugih. „Našu sferu da *noć* ne polazi / Bi l' ovako lice neba *sjalo*? / ostrijeh zubah *ledne zime* / Bi l' *toplote* blagost poznavali? / Bez *budalah* tupoga pogleda / Bi l' *umovi* mogli blistat sv'jetli?“ (D, 163–168) ili „mi smo *iskra* u *smrtnu prašinu* / mi smo *luča tamom* obuzeta“²⁴ (D, 139–140).

Međutim, namera je Njegoša ne da istakne, već da umanji suprotnosti, da ih izravna u ime ostvarenja što veće harmonije, a radi savladavanja haosa. Čovek samim svojim životom treba da pomiri suprotnosti, naročito pojmove dobra i zla. Materija i energija u spevu već su izmireni

²¹ P. Slijepčević 1990: 120.

²² A. Rebac 1952: 102–103.

²³ P-L. Thomas 1999.

²⁴ Kurziv je naš.

pojmovi jer su to dva vida jedne iste prasupstance. Kosmička materija u viziji pesnika stalno prelazi u energiju, i ova u materiju. I pored oštre granice između neba i zemlje, duhovnosti, koja boravi u prvom, i materije u drugom prostoru: „Sve što *blatnoj zemlji* prinadležī, / to o *nebu* ponjatića nema; / *duhovni* je život na nebesi, / *materije* – u carstvu gnijilosti“ (I, 197–200), duh i telo, besmrtno i smrtno u biću čoveka, već su se približili jedno drugom jer je božanska iskra u svakom čoveku. I najduhovniji od svih, Bog, koristi materiju kao oružje da bi savladao legione odmetnika: „Pušti str’jelu sjajnu i krilatu“ (V, 391), „[...] tek strijelu gromoglasnu baci / iz silnoga i zvečanoga luka“ (V, 432–433), dok su užasni zvuci u nebeskoj bici i kaos antonimije glasima „besmrtne muzike“ prijatne tišine speva i harmoniji.

U Njegoševom spevu telo čoveka i njegova duša, i pored dijaloške tekstualne odvojenosti: „poj mi, dakle besamrtna tvari“ (I, 41), i poziva na pripovedanje: „povedi me u nebesna polja“ (I, 81), nisu u izraženoj opoziciji. Mišljenje da je duša, kao besmrtni duh postojala pre tela, pre stvaranja Zemlje nalazimo u srednjovekovnom tekstu jednog bogumila, iz arhiva JAZU, na latinskom jeziku, gde stoji: „Kažu da su ljudske duše demoni koji su pali s neba, koji će pošto ispune ispaštanje u telu, u jednom ili više njih sukcesivno, vratiti se na nebo.“²⁵

Kao i činioци prethodne opozicije, tama i svetlost nisu nastale istovremeno. Tama je, prema autoru *Luče mikrokozma*, ontološki mlađa od svetlosti i nije postojala u vreme „prvih nebesa“, početne kosmičke situacije, kada je svako više biće vladalo svojim svetom podjednake veličine, kada „lica tame niđe bilo nije“ (IV, 103). Svemirska katastrofa, prema rečima Satane, pošteditela je jedino prostor Boga, i tek posle ovog „slučaja“ nastao je mrak: „Ovo strašno padanje nebesah / načalo mu u tmine unese, / tme vjekovah vječno neprohodne / oko njega nagomila krugom.“ (IV, 96–100)

Kao što vidimo, i kada su u pitanju svetlost i tama, pojmovi koje distinktivno predstavljaju i zastupaju Bog i Satana, oni nisu nosioci samo jednog ili samo drugog, suprotnog principa. Bog se, prema Satani, okružuje mrakom, dok se Satana zalaže za obnovu „prvih nebesa“ koja nisu poznavala mrak: „i nebesa pala vzdignemo“ (IV, 157). Znači, ni Njegošev Satana nije toliko crn, koliko mu ime nalaže, jer se i on buni u ime praosnovne svetlosti, dok „Bog brani svetlost vlastitog *poiezisa*“.²⁶ Ipak, svetlost

²⁵ „Dicunt quod animae hominum sunt demones qui de caleo ceciderunt, qui peracta poenitentia in corporibus, uno vel pluribus successive, revertuntur in caleum.“ D. Kniewald 1949: 164.

²⁶ M. Lompar 2002: 74.

je neprestani predmet glavne preokupacije Boga: „Što se više tvorenijem pružam, / sve se njino carstvo umaljuje; / vrijeme će i k toj cjelji doći / da se bezdne mračne osvijetle“ (III, 87–90), ne samo zato „[...] jer nema Boga bez mračnog carstva koje on, svojim stvaranjem, umaljuje“²⁷ već i zato što mu nalaže tematika speva.

I pored ogromne količine svetlosti koja isijava iz speva („Kroz valove nebesne svjetlosti milijarde lećahu kometah“ (I, 250–251) tama zauzima značajno mesto u njemu („[...] lopte tmaste i bezračne, / to su sunca, voždi sozvezdijah: / izbjježaju iz mračnoga njedra“, I, 273–275) i „[...] pružaje crnokrake luče“²⁸ (I, 284). Svetlost i tama protežu se vremenom i prostorom Njegoševe poeme. Ni posednik tamnog carstva nije bez svetlosti: „polu carstva smolnim i plamenim, / polu carstva mraznim i ledenim“ (V, 236–237). Osim vizualnog postojanja, svetlo i tama određuju neke aktere nebeske drame ili nevidljivo u čoveku, kao i njegov um: „pomračene osv’jetli umove“ (VI, 150). Dugogodišnji proučavalac *Luče mikrokozma* Anica Savić-Rebac povodom mraka je podvukla učenje Maniheja (215–276): „Frapantan je za poznavaoce manihejstva opis prodiranja mračnih sila u nebesnu oblast u spevu, jer u potpunosti odgovara Manihejevom učenju o tom početnom momentu kosmičke borbe.“²⁹

Na nivou strukture, Njegoš u poemi drži do ravnoteže: Bog u III pevanju saopštava arhangelima (imaju ulogu glasnika i posrednika) razloge i motive Satanine pobune, a Satana isto radi u IV. Postoji jasno izražena jednakost sabesednika arhangela Mihaila i Gavrila i Satane, što potvrđuje Mihail: „Ah Satano, ravnočini brate“ (IV, 11), dok je mišljenje o Satani Gavril izrekao pred Bogom: „Satana je naš drug blistatelni“ (III, 217). Usput, ovim povodom, pominjemo da je i Origen u delu *De principiis* smatrao da je đavo bio najpre blaženi duh slobodne volje, koji se pobunio protiv Boga, pa ga je ovaj odbacio.

Sukob Boga i Satane i Satanin razlog za pobunu počivaju u različitim interpretacijama praegzistencije. Povodom sudbine „prvijen nebesa“ u *Luči mikrokozma* postoje dve ontološke istine – Božija i Satanina. Sataninu istinu o preuzimanju vlasti Boga, zahvaljujući svemirskoj katastrofi, već smo pomenuli. Nju Bog niti negira, niti pominje. Njegova istina je drugačija i nedovoljno je jasno izražena. Bog koji je „[...] sam po sebe bio“

²⁷ M. Lompar 2002: 46.

²⁸ Viktor Igo će takođe kasnije imati sličan opis crnog Sunca u *Ce que dit la bouche d'ombre* (1855) i u *Quatre jours d'Elciis* (1857)

²⁹ A.S. Rebac 1951: 82.

(III, 142) kaže da je Satanu njegova ruka „na tron gordi iz ništa popela“ (III, 245) i ne daje nikakvu verziju pradogađaja, već iznosi samo negativne kvalifikative Satane, redovno na početku novog stiha: „Rob gluposti, vrag poretka opšteg“ (III, 251); „Duh lukavi i zlom nadojeni“ (III, 271) „Osl’jepljena duša zločestijem“ (III, 291); „Otrovnošću nadojena duša“ (III, 321). Bog čeka na Satanino kajanje (V, 176) i njemu je od izuzetne važnosti ovo pokajanje. „Satana bi pokajanjem svoju pobunu lišio osnova, dok će porazom pokazati da je njemu nedostajala moć, ali ne i istina [...] Jer Sataninim odustajanjem od pobune ostaje skrivena antinomičnost istine koju objavljuje Bog“,³⁰ dok cilj Satane nije da Boga ukloni, već samo da ukine njegovu prevlast, da vlast bude ravnomerno podeljena.

Kao lik, Njegošev Satana je ubedljiviji od Boga, upravo zato što svoju pobunu zasniva na zahtevu za slobodu. Bog insistira da je jedini kreator: „Ja sam jedan koji stvarat mogu / i koji sam svemogućstvom vječan“ (III, 45–46). On je i večiti kreator „koji prostor puni mirovima“ (III, 339), čija je delatnost, u okviru sopstvenog plana, da carstvo mraka nestane. Zbog Satanine pobune taj plan je osujećen i Bog ga izmenjuje: mrak koji neće transformisati i koji će imati pravo opstanka u neprekidnom božijem stvaranju svetova jeste mračno carstvo, stvoreno između njegovog i Adamovog boravišta: „da su mogli, besamrtni dusi, / tvoga plana postić veličanstvo, / ada ime bi vječno ostalo, / ništožnošću nijemom zasuto“ (II, 39–42).

Sukob je izrodio nastanak nove planete za privremeni čovekov boravak. Zbog udaljavanja od Boga, Adam i njegovi potomci kažnjeni su smrtnošću. Sećanje na čoveka kao anđela iz praegzistencije nije sasvim nestalo, jer čovek u svom zemaljskom životu „on se sjeća prve svoje slave“ (D, 11). Kao slobodno biće, tokom čitavog života on stoji pred dvojnošću izbora. Načinom sopstvenog života na Zemlji on je pre svoje smrti izabrao povratak u „prvo blaženstvo“ (VI, 157) ili „u ad [...] u mrakama vječnog ridanija“ (VI, 159–160).

Zapažanja

Gnostički potencijal *Luče mikrokozma* čini jedan značajan sloj pesničke vizije, naročito što su duše čovečije anđeli koji su otpali od Boga, a on ih je nastanio u čovečije telo. Isidora Sekulić³¹ naglasila je da Njegoš nije bio ni teoretičar, ni religiozni ideolog, već religiozno nadahnut pesnik koji je nehotice izukrštao detalje različitih mitova. Pesnik (= kreator

³⁰ M. Lompar 1998: 50.

³¹ I. Sekulić Isidora, 1951.

pesničkog dela) iz speva, kao povlašćen, u stanju je da sagleda uzroke čovekovog pada u preistoriji i da čuje davnašnje dijaloge Boga (= kreator sveta). Na izvestan način pesnička kreacija može se porediti sa kreacijom Boga i obrnuto. Bog u spevu je autokrata koji insistira na zakonima, na pravdi: „svete pravde strogi su zakoni“ (III, 238), „Gnjev pravedni oružje je pravde!“ (III, 230).

U VI pevanju speva Njegoš iznenada pominje biblijski mit o Evinom grehu, zanemarujući da je već ukazao na praegzistencijalni greh Adama. Da li je to svestan postupak, koliko je uslovljen Njegoševom religijom, ne možemo znati. Jedino je sigurno da taj motiv nevešto nalazi svoje mesto u spevu, da deluje nakalemljeno i da je sasvim suprotan opštoj zamisli iz prethodnih pevanja. U istom pevanju Njegoš još daje pregled lutanja čoveka između dobra i zla koja su u njemu, pominjući Kainov greh, mnogoboštvo i idolopoklonstvo, kao i pojavu Božijeg sina. U čitavom spevu Bogorodicu ne pominje nijednom, a Hrista samo dva puta.³² I zaista, „[n]ikad ni jedan sveštenik hrišćanski nije manje rekao o Hristu nego ovaj cetinjski prvosveštenik“,³³ kako je rekao Nikolaj Velimirović.

Ne možemo da zanemarimo uticaj njegovog pesničkog učitelja Sime Milutinovića Sarajlije, koji je bio jaka ličnost, vrlo sugestivan i čudan. Duboko poštovanje koje je gajio prema njemu čita se u *Posveti*, čiji prvi stih može da se tumači kao evokacija nekog njihovog razgovora „da svagda mi dragi nastavnice“ (1). Njegoš je upravo njemu poslao rukopis da ga objavi u Beogradu. Podatak da je Sima Milutinović od 1819. do 1825. proveo u Besarabiji (dva meseca u Odesi) može navesti na misao da je bio iniciran u filozofsku mistiku, tada raširenu u Rusiji. Profesor Oben u studiji *Istorijske i političke vizije u delu P. P. Njegoša* navodi pretpostavku Andrea Vajana da je Milutinović najverovatnije inicirao Njegoša „u polutajnu doktrinu koja je odnedavna bila u modi u Rusiji“. ³⁴ Postoji tvrdnja da je Milutinović postao slobodni zidar³⁵ u Lajpcigu 1826. god. Uoči svog dolaska na Cetinje, Milutinović je pominjao patarensko poreklo jedne priče koju je zabeležio u Vidinu.³⁶

Materijalističko tumačenje i neobična vizija prakosmosa u spevu i događanja u njemu, sa potporom na drevnoj mitologiji sa jedne strane i

³² M. Aubin 1972: 221.

³³ N. Velimirović 1994: 155.

³⁴ M. Aubin 1972: 220.

³⁵ V. Nedić 1959: 153.

³⁶ S. Milutinović 1993: VIII.

savremena naučna saznanja sa druge (kosmos koji je neprestano u procesu stvaranja, planete koje imaju svoj vek trajanja, itd.) nimalo ne umanjuju Njegoševu apsolutnu veru u Boga, uprkos velikom raskoraku između Njegoša pesnika i Njegoša crkvenog poglavara. Već je primećeno da je njegova „[...] vera izuzetna, svoja, samostvorena, samoosnovana, za razliku od vere kominalne, zajedničke, akceptirane i predavane s kolena na koleno“,³⁷ ali ona je neosporna i istinska.

Navedimo još podatak, koji ne govori mnogo, ali nije nezanemarljiv, da je Njegoš „[...] promišljao i da kuje novac, zlatnik je trebalo da se zove ‚Perun‘, po starom slovenskom božanstvu“,³⁸ i da je na portretima njegovih savremenika prikazan u istoj sveštениčkoj odeždi, sa verskim i državnim atributima, ali različitim kamilavkama. Na radu J. Tominca on ima crnu kamilavku, a na portretu Uroša Kneževića belu.

Najnovija čitanja ističu da veliki značaj u strukturi *Luče mikrokozma* ima figura *obrt*, koja se može prepoznati na različitim nivoima pesničkog teksta i da se „[...] unutrašnji obrt pesničkog teksta možemo sagledati kao preokret neortodoksnih slojeva, koncepcija, elemenata i detalja u ortodoksnom učenju, kao *psihološki obrt* proistekao iz pesnikove podložnosti obavezama vladike i vajara“. ³⁹ I pored činjenice da je autor bio vrhovni verski poglavar, možemo utvrditi se u *Luči mikrokozma* više nego u bilo kom književnom delu napisanom na štokavskim književnim jezicima iščitavaju gnostički stavovi, dijametralno različiti od zvanične teološke misli, ali i da je poema rezultat pesnikovog sveta – sveta njegove mašte i talenta.

Literatura

- Aubin Michel, 1972: *Visions historiques et politiques dans l'œuvre poétique de P. P. Njegoš*, Publications de la Sorbonne, Université de Paris IV Paris-Sorbonne.
- Banašević Nikola, 1930: „Oko Njegoševe *Luča mikrokozma*“, *Godišnjak srpskog filozofskog fakulteta I*, Štamparija Krajnima-nac, Skoplje.
- Deretić Jovan, 1983: *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd.

³⁷ N. Velimirović 1994: 154.

³⁸ V. Latković 1949: 75.

³⁹ M. Lompar 2002: 14–15.

- Đurić Vojislav, 1964: „Njegoševa poetika“, *P. P. Njegoš, Pjesme, Luča mikrokozma, Gorski vijenac*, MS / SKZ, Novi Sad / Beograd.
- Flašar Miron, 1968/a: „O primarnim, folklornim i literarnim komponentama *Luče mikrokozma*“, *P. P. Njegoš, Luča mikrokozma*, Prosveta, Beograd.
- Flašar Miron, 1968/b: „Anica Savić Rebac i izučavanje geneze *Luče mikrokozma*“, *Književnost*, br. 9, knj. XLVII, Beograd.
- Kniewald Dragutin, 1949: *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim kristijanima*, Rad JAZU, Odjel za filozofiju i društvene nauke, knj. 270, Zagreb.
- Latković Vido, 1949: *Petar Petrović Njegoš*, Novo pokolenje, Beograd.
- Lompar Milo, 1998: *Njegoš i moderna*, „Filip Višnjić“, Beograd.
- Lompar Milo, 2002: «*Luča mikrokozma* i pitanje duše» u: *P.P. Njegoš, Luča mikrokozma*, Njegoševa zadužbina / Službeni list SRJ, Beograd.
- Matić Svetozar, 1952: „Prilog proučavanju izvora *Luče*“, *Zbornik radova knj. XVII Institut za proučavanje književnosti knj. 2*, SANU, Beograd.
- Matić Svetozar / Tomović Slobodan, 1990: *Komentari*, Kultura / Narodni muzej Crne Gore „Veljko Vlahović“, Beograd / Cetinje / Beograd.
- Milutinović Sima, 1993: *Serbijanka*, SKZ, Beograd.
- Nedić Vladan, 1959: *Sima Milutinović Sarajlija*, Nolit, Beograd.
- Nikčević Vojislav, 1999: *Gnostička kultura u Crnoj Gori*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica.
- Ostojić Tihomir, 1923: *Istorija srpske književnosti*, Izdavačka Knjižarnica Gece Kona, Beograd.
- Prljincević, A. / Stojanović, Lj., 1922: *Trebnik manastira sv. Trojice kod Pljevalja. Spomenik SKA*, sv. LVI, Beograd, Sr. Karlovci.
- Rebac Anica Savić, 1951: „Njegoš i bogomilstvo“ u: (priredila) Darinka Zličić, 1984.
- Rebac Anica Savić, 1952: *Njegoš, Kabala i Filon* u: (priredila) Darinka Zličić, 1984.
- Rebac Anica Savić, 1966: *Helenski vidici*, SKZ, Beograd.
- Sekulić Isidora, 1951: *Njegošu knjiga duboke odanosti*, SKZ, Beograd.
- Schmaus Alois, 1927: *Njegoševa „Luča mikrokozma“*, Beograd.

- Skerlić Jovan, 1922 : *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd.
- Slijepčević Pero, 1972: „Odraž života u *Luči mikrokozma*“, *Ogledi*, Matica srpska / SKZ, Novi Sad / Beograd.
- Slijepčević Pero, 1990: „Stvaranje sveta i slika vasiona u *Luči mikrokozma*“, u (priredio) Rizvić Muhsin, 1990: *P. P. Njegoš, Luča Mikrokozma*, Svjetlost, Sarajevo.
- Šmaus Alojz, 1950: *Glasnik SAN 2*, SAN, Beograd.
- Thomas Paul-Louis, 1999: „Njegoš“, *Patrimoine Litteraire europeen 11a*, De Boeck Université Bruxelles, p. 247.
- Velimirović Nikolaj, 1994: *Religija Njegoševa*, Oktoih / Unireks, Podgorica / Peć.
- (priredio) Vukadinović Predrag, 1966: *Anica Savić Rebac: Helleniski vidici*, SKZ, Beograd.
- (priredila) Zličić Darinka, 1984: *Anica Savić Rebac i Njegoševa Luča mikrokozma*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad.

Sava ANĐELKOVIĆ

LES COUCHES GNOSTIQUES DE LA LUEUR DU MICROCOSME

L'article étudie les conceptions gnostiques, diamétralement opposées à celles de la pensée théologique officielle. L'idée chez le prince-évêque Njegoš d'une préexistence de l'âme est en désaccord avec l'enseignement chrétien orthodoxe, et trouve appui sur l'antique vision dualiste du monde. L'interprétation matérialiste et la vision de ce qui précède le cosmos dans le chant correspondent en certains points aux connaissances scientifiques actuelles. Loin d'être un théoricien et encore moins un idéologue, Njegoš apparaît comme un poète inspiré avec sa vision propre, chez qui la religion n'est pas mise en doute.

Mots-clés: *théologie, dualisme, bogomilisme, intertextualité, Sima Milutinovic, préexistence*

UDK: 821.163.41.09 Pekić B.

Sanja VOJINOVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

PARALELNO ČITANJE TEKSTOVA *USPENJE I SUNOVRAT* *IKARA GUBELKIJANA I ODBRANA I POSLEDNJI DANI*

U radu *Paralelno čitanje tekstova*, koji je dio magistarskog rada, kroz pet segmenata, ukazuje se na tematske i poetičke srodnosti tekstova Borislava Pekića *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani*. Prvim segmentom *Citatnost – književni postupak u tekstovima* objašnjen je ovaj postupak, njegovo porijeklo i korijeni. Tumačeći Pekićeve tekstove, zaključeno je da su intertekstualnost i citatnost polazni okvir pri tumačenju njegovih tekstova. Pekić koristi citat kao dijalog sa tradicijom, a tekstovi posmatrani na ovaj način dobijaju sasvim novo značenje. U ovom dijelu rada komparativnom metodom, ali i semiotičkim, strukturalističkim i poststrukturalističkim postupcima analize, autorka je ukazala na ključne strukturalne i kompozicione karakteristike koje ukazuju na tematsku i poetičku srodnost ovih tekstova, ali i na njihova razlikujuća svojstva

Ključne riječi: *citatnost, intertekstualnost, pripovjedač, hronotop, groteska*

Citatnost – književni postupak u tekstovima *Uspenje i sunovrat* *Ikara Gubelkijana i Odbrana i poslednji dani*

U drugoj deceniji XX vijeka u ruskoj književnosti nastupa prelomni trenutak. Naime, nakon simbolista i akmeista, na književnu scenu stupa avangarda sa kubofuturistima. Novi stihovi koje predlažu kubofuturisti se *parodijski izvrću, razlažu tradicionalnu strukturu teksta*.¹ Na temeljima ovako koncipirane avangardne književnosti ponikle su prve ideje na kojima je kasnije izgrađena teorija ruskog formalizma. Početna tačka gledišta

¹ *Moderna tumačenja književnosti*, Sarajevo, str. 77.

koju su ruski formalisti zauzeli bila je pomjerena; oni su iskosa gledali na književne činjenice i vidjeli ono što je običnom pogledu skriveno.

Kako je poznato korijeni postmoderne nalaze se u poetici ruskog formalizma, naročito u Bahtinovoј tezi o dijalogičnosti. Ova teza najpotpunije je primijenjena u knjizi *Problemi poetike Dostojevskog. U polifonijskom romanu Dostojevskog nije u pitanju obična dijaloška forma obrade materijala shvaćenog u monološkim okvirima na čvrstoj osnovi jedinstvenog predmetnog sveta. Ne, reč je o fundamentalnoj dijalogičnosti, to jest o dijalogičnosti fundamentalne celine književnog dela.*²

Avangardnu književnost odlikovale su dvije književno-naučne orijentacije: središnji model sa poetikom velike citatne polemike koji svoju teoriju pronalazi u poetici ruskog formalizma i periferni koji se ostvaruje u Bahtinovoј teoriji o dijalogičnosti. Nakon završetka avangarde kao razdoblja, stila i kulture, u 70-im i 80-im godinama XX vijeka, svoj puni zamah u književnosti dobijaju poetike *citatnosti* i *intertekstualnosti*.³ I u crnogorskoј književnosti, u manjem obimu, ove dvije poetike ostvaruju se u književnim djelima dvojice tada najuticajnijih pisaca, Danila Kiša i Borislava Pekića.

Kritičari su malo posvećivali pažnju pristupu djelima sa pozicije citatnosti i intertekstualnosti. *Termin intertekst dugujemo francuskom post-strukturalizmu, a uvela ga je Julija Kristeva polazeći od Bahtinovog poimanja dijalogičnosti reči. Kao što, po Bahtinu, značenje svake reči nastaje tek iz dijaloga, tako je i svaki tekst zapravo dijalog sa drugim tekstovima.*⁴ Krajem šezdesetih godina XX vijeka, o tekstu se raspravljalo, pa je zanimljivo i stanovište Rolana Barta koji smatra da tekst zapravo proizvodi različita značenja, što je suprotno stavu Žaka Deride, koji smatra da ne postoji ništa izvan teksta. Ovdje se moramo vratiti na dekonstrukcionističku tezu koja glasi: *Značenje je vezano za kontekst, ali je kontekst neograničen.*⁵ Iz Deridine dekonstrukcije razvio se pojam tekstualnosti. Sferi tekstualnosti svakako da pripada i pojam intertekstualnosti, koji je, kako smatra Bart, *tekst sam po sebi između drugog teksta.* Da se zaključiti da je iz dijalogizma proistekla intertekstualnost, kao složeni književni fenomen. Ne postoji precizna definicija intertekstualnosti. Uslovno bi se mogla definisati kao prožimanje, odnosno povezivanje tekstova u cilju nastajanja novog teksta.

² Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Zepter Book World, 2000, str. 19.

³ Vidi: Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.

⁴ Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, str. 145.

⁵ Novica Milić, *Tekst i tekst u kontekstu: dekonstrukcionistička teza*, u: *Tekst u kontekstu*, Institut za književnost i umetnost, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1989. godine, str. 85.

Dakle, na postojećim književnim tekstovima, sasvim je moguće izgraditi nove tekstove, pa cjelokupna svjetska književnost postaje kulturna baština iz koje se crpi i na kojoj se izgrađuje. Svojstvo savremene literature, literature druge polovine XX vijeka, i jesu intertekstualni odnosi. Obnavljanje, inoviranje starog, reinterpretacije vode ka jednom: neposrednom navodu, odnosno citatu.

Postupak unošenja tuđeg teksta u vlastiti tekst jeste intertekstualnost, ali se metod na kojem se zasniva naziva citatnost. Kao što je poznato, citati su svojina književnosti, stari koliko i ona sama, ali je citatnost novijeg datuma. Naime, od teorije avangarde citatnost kao i intertekstualnost postaje književni postupak. Korišteni citatnosti nalaze se i u djelima Viktora Šklovskog koji se ovim terminom služio u dva osnovna značenja, što se mogu razumjeti u okviru teorije očiđenja. Šklovski smatra da tuđe djelo u citatnom odnosu postaje predmet, odnosno građa vlastitog teksta nekog autora. U tom pogledu, motivacija postupka je dvosmjerna. Naime, u jednom slučaju ona ide od tuđeg djela prema vlastitom, a u drugom obratno, od vlastitog ka tuđem. S obzirom na to, može se reći da građa uslovljava postupak i da postupak uslovljava građu. *Prevedemo li ta implicite prisutna značenja na jezik teorije očiđenja, dobit ćemo u sustavu Šklovskoga dva tipa citatnosti: citatnost kao „prepoznavanje“ ili automatizaciju i citatnost kao „novo viđenje“ ili očiđenje tuđeg teksta u okviru svoga.*⁶ Treba praviti razliku između plagijata i pozajmica, s jedne, i citata s druge strane. Citat ne mora da bude označen navodnicima, kurzivom ili nekim drugim znacima. On jednostavno može biti preuzet, a posao je istraživača da ga prepozna. Autor svjesno upotrebljava citate kao sredstvo kojim se uspostavljaju intertekstualne veze sa tekstovima koji su izvan onoga teksta koji se posmatra.

Dubravka Oraić-Tolić u knjizi *Teorija citatnost* razlikuje u teorijskom pogledu: *citatnost u užem smislu*, odnosno *interliterarne citate* (citiranje iz nekog teksta, književnog djela u drugo književno djelo – prototekst je drugi književni tekst), zatim *autocitatnost* (citiranje samog sebe, prototekst je vlastiti tekst), *metacitatnost* (kada se u teorijskom tekstu citiraju iskazi iz književnosti – manifesta, programa, eseja...), *citatie iz drugih medija, intermedijalne citatie* (na relaciji književnost-slikarstvo ili književnost-muzika) i *faktocitatnost* ili *izvanestetski citati* (kada se u literarnom tekstu citiraju izvanestetski tekstovi – na primjer iz novina ili kakve dokumentarne građe). *Najcitiraniji tekst svih vremena, svakako je „Sveto pismo*

⁶ Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, str. 10.

starog i novog zaveta“. „Sveto pismo“, i samo bazirano na ilustrativnoj citatnosti Božje reči, u svim se književno-istorijskim periodima javlja kao prototekst iz kog se ili uzimaju direktni citati, ili koji služi kao izvor aluzija, reminiscencija i drugih oblika intertekstualnih veza.⁷

Već smo rekli da postoje dva tipa citatnosti, ilustrativna i iluminativna citatnost. Kad autoru tuđi tekst služi kao uzor da stvori vlastiti, onda je riječ o ilustrativnoj citatnosti. Međutim, postoje i slučajevi kad tuđi tekst autoru nije poslužio kao uzor za nastajanje novog teksta, pa je ovaj tip iluminativna citatnost. Prema njihovoj semantičkoj funkciji, citati mogu biti referencijalni, kada upućuju na smisao teksta iz kojeg su preuzeti i autoreferencijalni, kada upućuju na smisao teksta u koji su uključeni.

Citat ne mora da bude označen navodnicima, znacima ili kurzivom. On jednostavno može da bude sadržan u naslovu citiranog teksta ili pominjanjem autora u njegovom kontekstu. Navedene odlike čine šifrovani tip citatnosti. Za razliku od šifrovanog, pravi tip citatnosti izdvojen je signalima – navodnicima, drugim tipom slova...

Oblik pravog citata predstavlja moto. Uzet kao natpis ispred teksta, svojom sadržinom nagovještava smisao, odnosno svrhu teksta na koji se odnosi. U pogledu podudarnosti citata i pseudocitata, citati mogu da budu potpuni i nepotpuni, a kao posebna vrsta izdvajaju se vakantni citati, u kojima je relacija podudaranja izostala. *Vakantni citati se mogu javiti kao **pseudocitati**, kada postoji realni prototekst, ali je citatni dodir između vlastitog i tuđeg, odnosno sam citat, lažan, i **paracitati**, gde su i citat i prototekst lažni.*⁸ Najčešće se u beletristici koriste upravo paracitati, jer u književnom djelu ne postoji jasna granica između stvarnosti i fikcije, realnog i imaginarnog, pa je paracitat moguće posmatrati i kao citat. Razlika je u tome što ne postoje veze izvan vlastitog teksta i citata.

Prototekst, stvaran ili fiktivan, predstavlja dijelom prodiranje nauke u književnost. S obzirom na to, citate možemo podijeliti prema vrsti prototeksta na: intrasemiotičke citate u kojima prototekst pripada drugim umjetnostima i transsemiotičke citate, gdje prototekst uopšte ne pripada umjetnosti (korišćenje novinskih isječaka, tkanine itd.).

S obzirom na citatnost kao književni postupak, veoma je važno objasniti izvanestetske citate. Njih čine tri vrste citata: interverbalni citati (naučni tekstovi, dokumenti, novinski članci, klasične mudre izreke, i sl.), interlingvalni citati (tekst je na prirodnom jeziku književnosti, ali je mogu-

⁷ Milena Stojanović, *Pogled na pišćev radni sto*, str. 30.

⁸ Isto, str. 46.

ća upotreba i stranih ili drevnih jezičkih kodova) i citati života, faktocitati (unošenje stvarnih civilizacijskih predmeta).

U književnim djelima najčešće se srijeću interliterarni citati. Njihovo inkorporiranje u vlastiti tekst autoru je olakšano jer je u pitanju ista umjetnost – književnost. Tako, interliterarni citati mogu da budu pravi ili šifrovani, potpuni ili nepotpuni, vakantni ili autocitati. Što se tiče upotrebe interverbalnih i interlingvalnih citata u književnosti, može se reći da je razlog za njihovu upotrebu sadržan u potrebi za povezivanjem književne fikcije sa stvarnošću i tradicijom.

Posmatrajući upotrebu citata u strukturi književnoumjetničkog djela, a imajući na umu teoriju Romana Ingardena o slojevima književnog teksta prema kojoj čitalac prepoznajući svaki detalj djela kroz slojeve može doći do samog središta djela, zaključujemo da je kroz intertekstualne veze, odnosno citatne postupke i na kraju kroz citat, moguće *ući* u tekst. Dalje tumačenje uslovljeno je samim tekstom, kao i njegovim karakteristikama.

Ovdje je neophodno objasniti zašto se vraćamo terminima intertekstualnost i citatnost. Naime, smatramo da su polazišna osnova pri analizi Pekićevih tekstova *Uspenje* i *Odbrana*, intertekstualnost i citatnost. Ako krenemo najprije od pojma interteksta, kao teksta ili dijela nekog već postojećeg teksta, koji se unosi u drugi, novi tekst, zapažamo da su u oba Pekićeva teksta (*Uspenje* i *Odbrana*) inkorporirani tekstovi, djelovi postojećih tekstova, mita o Dedalu i Ikaru, kao i Platonove *Odbrane Sokratove*. Za potvrdu navedene teze, uporedićemo mit o Dedalu i Ikaru sa tekstom *Uspenje*, kao i Platonovu *Odbranu Sokratovu* sa *Odbranom i poslednjim danima*:

Brzi let zabavlja Ikara, on sve smelije uzmahuje krilima. (Dedal i Ikar u: N.A.Kun, Legende i mitovi stare Grčke, Dečja knjiga, Beograd, 2001, str.26.)

U skladu sa tom pretpostavkom, moji su koraci bili sve mnogovrsniji, brži, skokovi sve snažniji, smeliji, arabeske (kamilji obrti) sve luđe, a vrteške vrtoglavije... (Borislav Pekić, Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani, Solaris, Novi Sad, 2001, str.33.)

Kakav su utisak, građani atinski, učinili na vas tužioci moji, to ja ne znam. Ja, evo, od njihovih beseda gotovo ne poznajem sam sebe: tako su ubedljivo zvučale njihove besede. Pa ipak, rekao bih, nikakve istine nisu kazali. A među mnogim lažima što su ih izneli najviše sam se začudio jednoj, i to onoj gde su vas opominjali da se morate čuvati da vas ne prevarim, jer sam vešt besednik... (Platon, Odbrana Sokratova, Dereta, Beograd, 2008, str.7.)

Kakav su utisak, gospodo drugovi, učinili na vas tužitelji moji, to ja ne znam. Od njihovih beseda, ja, evo, gotovo i ne poznajem sebe: tako su ubedljivo zvučale njihove reči. Pa ipak, rekao bih, nikakve istine nisu kazali. A među mnogim lažima što su ih izneli, najviše sam se začudio što su vas upozorili da se morate čuvati da vas ne prevarim, jer sam vešt govornik. (Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str.85.)

Dakle, zapaža se da je u *Uspenju* variran motiv iz mita o Dedalu i Ikaru, motiv bogotakmaca, neustrašivog Letača. U *Odbrani* je pak situacija nešto drugačija. Ovdje je citiran, uz izvjesne razlike, početak Platonove *Odbrane Sokratove*.

Intertekst se može javiti u različitim oblicima poput citata, aluzije. Takav postupak Pekić koristi u datim tekstovima ostvarujući intertekstualne veze, motivom ili pak elementom strukture. Na taj način, ostvarena je intertekstualna veza između, u ovom slučaju, dva teksta, mita i teksta *Uspenje*, kao i filozofskog spisa i teksta *Odbrane*, prepoznavanjem pojedinih segmenata drugog teksta u tekstu koji čitamo. Pekić svjesno uspostavlja intertekstualne veze u cilju proširivanja značenja sopstvenih tekstova.

Intertekstualna veza, međutim, ne uspostavlja se samo sa detaljima koji su prisutni u tekstu. Ona je mnogo šira i obuhvata kako tematske, tako i poetičke elemente. Tema, problem kolaboracionizma, prisutna je u oba, odnosno četiri teksta. Ova književna tema postupkom intertekstualnosti reinterpretirana je i povezana sa originalnim i savremenim tekstom/tekstovima. Postupak podražavanja, prenošenje tuđe riječi i tuđeg kazivanja u pisani tekst, ima za posljedicu odstupanje od uobičajene forme pripovijedanja.

Uvodnim napomenama Pekić je čitaocu ukazao na smjer praćenja *ispovijesti*. Ikar Gubelkijan i Andrija Gavrilović imaju motiv za ispovijedanje - sudbinu. Ikar Gubelkijan, potomak slavnog umjetnika i majke umjetnice, i sam nekadašnji šampion u umjetničkom klizanju, nakon jednog tragičnog pada leži u bolnici polomljene kičme. Svoju ispovijest diktira časnoj sestri dokazujući da je on prije svega borac protiv fašizma, a ne kolaboracionist. Međutim, pozadina ispovijesti je problem umjetnika, zapravo umjetnosti, a pozadinu umjetnosti čini istorija. Veza između njih ostvarena je u Gubelkijanovim igrama *Ikarov let* i *Ikarov pad*. Iza svega toga stoji sukob Ikara Gubelkijana i Arnima von Saksendrofa. Okvir ovog teksta sadržan je u mitu o Dedalu i Ikaru u kojem je, takođe, poentiran problem umjetnika, odnosno umjetnosti.

Kao i Ikar Gubelkijan, Andrija Gavrilović osuđen je za kolaboraciju, i njegova ispovijest sastoji se od izjave pred sudom, *odbrane* koja je ispreplijetana sa značenjima iz *Odrane Sokratove*. Autobiografski elementi čine drugi dio ispovijesti Andrije Gavrilovića. Kroz odbranu, Gavrilović nastoji da se s jedne strane opravda od optužbi da je ratni zločinac i kolaboracionist u očima Njemaca, a s druge strane da dokaže svom narodu kako je došlo do toga da bude osuđen za kolaboraciju. Kao i Sokrata, Andriju Gavrilovića određuje tragičnost. Iz sukoba u kojem sudjeluju Sokrat i Andrija Gavrilović ponikla je njihova istinska tragičnost. Motivi i teme prisutni u Pekićevim tekstovima ostvaruju intertekstualne veze prožimanjem različitih tekstova, dajući na značenju tekstu u koji se intertekst inkorporira.

Kada je riječ o Pekićevim tekstovima, zapaža se da on svjesno mijenja opseg citata i preuređuje ih u skladu sa originalnim potrebama vlastitoga teksta. Sa gledišta podtekstova iz kojih su preuzeti, u Pekićevim tekstovima najčešće se srijeću interliterarni citati i autocitati. On citira birane tekstove. U njegovim tekstovima nije važna samo činjenica da je pisac citirao različite književne izvore kao što su *Biblija*, Sokratove reminiscencije, grčki mitovi, već je važno to da je on sve pojedinačne podtekstove citirao stoga što pripadaju ili mogu pripadati riznici neprolaznih vrijednosti.

Borislav Pekić se u tekstovima *Uspenje* i *Odrana*, pojavljuje kao tumač i izdavač tekstova, umjetnika Ikara A. Gubelkijana i Andrije A. Gavrilovića. Oba Pekićeva djela, sastoje se iz tri tipa teksta: samoga djela Ikara Gubelkijana, odnosno Andrije Gavrilovića, koji se sada posthumno objavljuju; citata u sklopu Pekićevih umjetničkih tekstova; autorovih, odnosno priređivačevih komentara u vidu pogovora i predgovora. *Svi oni tekstovi koji nam pomažu da prodremo u onaj unutrašnji prostor u pesniku ili piscu i da pratimo procese nastajanja arhiteksta ulaze pod pojam metatekst (koji se inače koristi takođe i za tumačenje već fiksiranog teksta). On je sadržan ne samo u nekom celovitom tekstu u kome pesnik ili pisac govori o tome kako je nastajalo neko njegovo delo već se ovakav metatekst sastavlja iz pojedinih beleški, izjava, sećanja drugih ili mesta iz prepiske.*⁹

U oba teksta, *Uspenje* i *Odrana*, kao i u ostalim djelima, Pekić se poigrava mitovima, filozofskim spisima... Dva su mita, kao i jedan filozofski spis zanimljiva u kontekstu uspostavljanja intertekstualnih veza: grčki mitovi o Dedalu i Ikaru i mit o Prometeju, kao i Platonov filozofski spis *Odrana Sokratova*. Sva tri djela pripadaju različitom vremenu, a Pekić svojim djelima pokazuje njihovu neodrživost. Reinterpretacija mita, od-

⁹ Zoran Konstantinović, *Komparativno viđenje srpske književnosti*, str. 132.

nosno rekontekstualizacija filozofskog spisa, u njegovim tekstovima ima i funkciju oneobičavanja. Pekić svoje priče (konkretno tekst *Odbrana i posljednji dani*) ispisuje na palimpsestu – *Odbrani Sokratovoj*. Djelimično koristeći u tekstovima antičku retoriku, on je izdvojio lik Andrije Gavrilovića kao sponu između antičkog i sadašnjeg vremena. U kontekstu rečenog slijedi i konstatacija da Pekić antički stil *očuđuje* dovodeći ga u ravan sa savremenim načinom razmišljanja.

Osim što uspostavlja intertekstualne veze između vlastitih tekstova i mita, odnosno filozofskog spisa, Pekić korišćeni mit i spis višestruko povezuje. Ikar Gubelkijan, odnosno Andrija Gavrilović, veza su između grčkog mita i spisa, s jedne, i „sadašnjeg“ vremena, s druge strane.

Ako posmatramo citatnost kao književni postupak u tekstovima *Uspenje* i *Odbrana*, moramo se osvrnuti i na upotrebu citata u njima. Za moto teksta *Uspenje*, Pekić je uzeo citat iz *Biblije* (*Knjiga propovjednikova*) i on je pravi interliterarni citat jer je preuzet iz jednog književnog djela. Međutim, ako Bibliju posmatramo kao hrišćansko-religijsko djelo, onda je u pitanju pravi interverbalni citat. U *Odbrani* za moto je preuzet citat iz Platonove *Odbrane Sokratove*, što znači da je u pitanju pravi interverbalni citat. Prema tipu citatnosti, oba Pekićeva teksta pripadaju ilustrativnom tipu citatnosti jer su autoru tuđi tekstovi (mit o Dedalu i Ikaru i Platonova *Odbrana Sokratova*) poslužili da stvori vlastite tekstove. Prema semantičkoj funkciji, citati u Pekićevim tekstovima, većinom su autoreferencijalni. Međutim, ovdje se ne može povući jasna granica, pa su ovi citati dijelom i referencijalni. Od citatnih naslova (a rekli smo već da su oba naslova Pekićevih tekstova citatna), preko citata koji čini moto tekstova, do inkorporiranih citata, da se primijetiti da su oni prema semantičkoj funkciji autoreferencijalni i referencijalni, da pripadaju ilustrativnom tipu citatnosti, i da su uglavnom vakantni paracitati. Budući da je citat sadržan i u naslovu teksta, te da se Platon kao autor *Odbrane Sokratove* pominje i u samom tekstu Pekićeve *Odbrane*, može se govoriti i o šifrovanom tipu citatnosti.

Citati u funkciji motivacije oba teksta nagovještavaju smisao ili svrhu čitavog teksta na koji se odnose. U *Uspenju*, kao i u *Odbrani*, moto utiče na osnovni tekst tako što usmjerava tok radnje, ali i osnovni tekst utiče na moto uslovljavajući *ново čitanje* izvornog teksta – prototeksta. Tako, moto *Uspenja* glasi: „Jer što biva sinovima ljudskim to biva i stoci, jednako im biva; kako gine ona tako ginu i oni, i svi imaju isti duh; i čovjek nije ništa bolji od stoke, jer je sve taština.“¹⁰ Njegovo značenje usmjereno

¹⁰ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i posljednji dani*, str. 9.

je na tekst koji slijedi, jer Pekić slojevito gradi priču o taštini kao ljudskom grijehu. Međutim, postoji i povratno značenje koje je sadržano u pitanju: da li je taština ljudski grijeh?

Pekić je ispovijest Ikara Gubelkijana smjestio između okvira koji čine misao iz *Knjige propovjednikove*, uzeta kao moto teksta, i šifrovanog citata baziranog na ovoj misli: *Jer, sve je taština, veli Propovednik, taština nad taštinama.*¹¹ Ili, ispovijest Ikara Gubelkijana smještena je između igara *Ikarov let* i *Ikarov pad*. To je ispovijest o umjetnosti, sopstvenoj, o njenoj mogućnosti da se približi savršenstvu.

S druge strane, izjavu Andrije Gavrilovića oblikuje misao iz Platonovog spisa *Odbrana Sokratova*: *Ali već je vreme da odlazim, ja u smrt, vi u život. A ko od nas ide boljem spasenju, to niko ne zna osim Bog.*¹² Značenje ovog citata, takođe je dvosmjerno, usmjereno je na tekst, i obratno. Ispovijest Andrije Gavrilovića usmjerena je na njegov život, na okolnosti koje su uticale da se tok njegovog života promijeni. Motivi smrti i života, prisutni u dijelu teksta koji nas uvodi u dalje čitanje, okvir su ovoga Pekićevog djela.

Za ostvarivanje citatnosti, vidjeli smo, neophodno je postojanje tri činioca: vlastitog teksta u koji se citat unosi; tuđeg, citiranog teksta ili inteksta, i podteksta ili prototeksta (tuđeg teksta iz kojeg je preuzet citat). Dakle, polazeći od teksta, posredstvom citata, odnosno inteksta, dolazi se do prototeksta. S obzirom na to, za oba Pekićeva teksta može se reći da su građeni od vakantnih pseudocitata. To podrazumijeva postojanje realnog prototeksta, mita o Dedalu i Ikaru i spisa *Odbrana Sokratova*. Međutim, citatni dodir između vlastitog i tuđeg teksta je lažan, bolje reći, citat je lažan.

Pomalo van očekivanja, Pekić uvodi mit o Dedalu i Ikaru praveći izvjesnu simbiozu mita i vlastitog teksta, prototeksta i vlastitog teksta. Iz te simbioze nastaje vakantni pseudocitat: *Moj Ikarus, međutim, ne bi potonuo. (Ikarus mojih roditelja je, naravno, tonuo, ali on je imao samo da ponovi drevnu priču, a ne da njome današnjim ljudima nešto poruči.)*¹³ Pekić svjesno čitaoca usmjerava na vlastiti tekst, ali i na mit. Ili, obratno, svjesno usmjeravajući čitaoca na mit, Pekić zapravo stvara lažni dodir inteksta i prototeksta.

Ako je u *Uspenju* Pekiću mit poslužio kao oslonac ili građa za stvaranje vlastitog mita o Ikaru, može se reći da je u *Odbrani*, ispreplijetanošću interverbalnih i vakantnih citata, on povukao paralelu između antičkog

¹¹ Isto, str. 74.

¹² Isto, str. 81.

¹³ Isto, str. 22.

čovjeka i čovjeka današnjice i dotakao vječiti problem, kamijevski motiv, krivicu. Pojedina mjesta *Odbrane*, građena su kolažnom tehnikom, montažom brojnih citata, inteksta preuzetih iz Platonove *Odbrane Sokratove*. Ovim postupkom započet je tekst *Odbrane: Stvar je u ovome. Šezdeset mi je godina i prvi put izlazim pred sud*.¹⁴ *Stvar je u ovome. Ovo danas je prvi put kako izlazim pred sud kad mi je već sedamdeset godina*.¹⁵

U tumačenju Pekićevih tekstova *Uspenje* i *Odbrana* sa pozicije citatnosti, zapaža se da je inkorporiranje mita, odnosno spisa u tekstove uslovalo *lažnu citatnost*, nastalu u dodiru inteksta i prototeksta. Naslovi oba teksta referencijalni su, upućuju na značenje prototeksta, ali i na značenje vlastitog teksta, tj. teksta u koji su inkorporirani. Zatim, oni su intermedijalni jer potiču iz drugih umjetnosti. *Uspenje* i *sunovrat Ikara Gubelkijana* / mit o Dedalu i Ikaru, citirana je riječ *Ikar*, dok je u *Odbrana* i *poslednji dani* / *Odbrana Sokratova* citirana riječ *odbrana*. Zatim, u *Uspenju* Pekić navodi da je na ostrvu Krit *stolovao bikoliki bog Minotaur*¹⁶, a u mitu je to kralj Minos koji je zatvorio sina svoje žene *Pasifaje*, užasnog *Minotaura*, čudovište s ljudskim telom i bikovom glavom.¹⁷

Za pomenute Pekićeve tekstove važno je istaći da bi citati zastupljeni u njima, pojednostavljeno, mogli biti grupisani u tri vrste. Prva vrsta bi bili oni citati koji upućuju na smisao tekstova koji se citiraju, kao i na smisao novonastalih tekstova, zatim druga vrsta bi bili djelimično pravi citati, oni citati koji u većoj ili manjoj mjeri odstupaju od originala, *Odbrane Sokratove*. I na kraju, treća vrsta su pravi citati, podudarni citati, zastupljeni opet u tekstu *Odbrana*, a njih čine cjeline preuzete iz Platonove *Odbrane Sokratove*, a Pekić ih najavljuje riječima: *Evo šta je Grk Sokrat tim povodom izjavio* ili: *Da prekinem malo i da vam prepisem šta o tome Grk Sokrat veli*.¹⁸ Tako je, preuzeti dijalog između Sokrata i sudije Meleta, pravi citat, a obilježen je, kao i drugi ovakvi citati, navodnicima. Uvođenjem imena Miloša Đurića, poznatog srpskog heleniste, kao i Platona i njegovih djela, Pekić je postigao metatekstualnost, ali i uspostavio metacitat u ovome tekstu. Porodični krugovi iz Pekićevih djela, pomenuti su u tekstovima *Uspenje* i *Odbrana*, i oni čine autocitate. U *Uspenju* zapaža se variranje motiva iz *Knjige propovjednikove*. Najprije se ovaj motiv kao moto teksta

¹⁴ Isto, str. 85.

¹⁵ Platon, *Odbrana Sokratova*, Dereta, Beograd, 2008, str. 8.

¹⁶ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 22.

¹⁷ *Dedal i Ikar*, u: N.A.Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, Dečja knjiga, Beograd, 2001, str. 205.

¹⁸ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 157/169.

pojavljuje u ulozi pravog citata, da bi njegovo dalje pojavljivanje zapravo bilo parafraza biblijskog teksta. Naime, isti motiv, uz odstupanje od originala, pojavljuje se u autorovoj uvodnoj napomeni, kao i njegovom pogovoru. Ovdje je on u funkciji interliterarnog citata. *Ali, i to beše samo taština, Taština nad taštinama. / Jer, sve je taština, veli Propovednik, taština nad taštinama.*¹⁹ U oba teksta, uočeno je umetanje pojedinih riječi i sintagmi preuzetih iz njemačkog jezika, poput *göttlich, erklärung, am folgenden Tage* i drugih, koje predstavljaju interlingvalne citate i doprinose povezivanju književne fikcije sa stvarnošću i smještanju tekstova u vremenski okvir Drugog svjetskog rata.

Ovakvim postupcima Pekić proširuje funkciju i značenje mita, odnosno spisa. Dominanta njegovih tekstova upravo je citatnost. Korišćenje citata kao dijaloga s tradicijom u tim tekstovima dobija funkciju očuđenja. Citati su, kao što smo rekli, u tekstovima *Uspenje* i *Odbrana* najizrazitiji u poziciji vakantnih pseudocitata i paracitata, šireći svoje značenje kao podtekst ili palimpsest. Tako sama priča postaje okvir a citati, posmatrani u jednom drugom svijetlu, dobiju značenje onoga što se pripovijeda.

Struktura pripovjedača i sistem tačaka gledišta

Komparativno tumačenje tekstova *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i posljednji dani* ukazuje na činjenicu da postoji tematska srodnost između njih, zatim srodnost u pogledu aktiviranih kodova i uspostavljenih značenja, kao i sličnost sižejne konstrukcije. Nagovještavajući tragičku okosnicu naslovom u kojem su riječi *uspjenje* i *sunovrat*, Pekić je dalje čitanje motivisao pominjanjem, takođe u naslovu, mitskog letača Ikara. I naslov drugog teksta ukazuje na dramatičnost, bezmalo prometejskog tipa, kao i u *Uspenju*, apostrofirajući u naslovu riječi *odbrana* i *posljednji*. Stavljajući u okvire antičkih motiva oba teksta, Pekić je zauzeo poziciju autora/priredivača tekstova Ikara Gubelkijana i Andrije Gavrilovića.

Zapravo, Pekićevi tekstovi, izgrađeni na modelativnim dostignućima i iskustvima romana sloma moderne i postmoderne, u sebi su objedinili raznorodne diskurse i njihova formativna načela, ostvarujući polifonijske strukture sa pričama koje se granaju u niz naporednih tokova, a sistemom aluzija, asocijacija, citata i pseudocitata ostvaruju značenja palimpsestnog niza. Unutar tog niza ispreplijetani su teorijsko-filozofski i prozni diskursi. Bazirana na *identičnim* pričama i kulturološko-filozofskom nasljeđu, narativnost tekstova obogaćena je dramskim elementima.

¹⁹ Isto, str. 11/74.

Ako je fabularna okosnica *Uspenja*, kako kaže Petar Pijanović, *zastvorena početkom*, dominantan je lajtmotiv žudnje čovjekove za beskonačnim i nepoznatim, za slobodom. Zato i nije slučajno poređenje sa mitskim Letačem Ikarom. U tom sukobu mitskog i savremenog naziru se dva rješenja, a samo jedno ishodište – sunovrat i pad. *U Ikarovoj sudbini simbolično je predložen čovekov poriv za slobodom, što se ispoljava u različitim vidovima njegove ograničene moći.*²⁰

Analogija započeta naslovom *uspenje – sunovrat* produbljena je u tekstu u *Ikarov let – Ikarov pad*. Između ove dvije ravni pripovijedanja smještena je okosnica zbivanja, priča o mitskom Letaču Ikaru, njegovom ocu Dedalu, kao i priča o stvarnom Ikaru, njegovom ocu Aramu Gubelkijanu, umjetniku, ali i metapriča sa kišovskim motivom holokaušta – majke koja je zbog polužidovskog porijekla deportovana u Bergen – Belzen. Ishodište Ikarove sudbine isto je, jer smrt je neminovna u sukobu sa Nemogućim i Svemogućim. Nadovezujući se na moto romana, metacitat iz *Knjige propovjednikove*, lajtmotiv borbe sa Nemogućim ostvaren je u jednom, tragičnom ishodu, padu Ikarovom, sunovratu i smrti. Nije slučajno Pekić odabrao da se s riječju *taština*, o čijem značenju smo ranije govorili, zaokruži Ikarova povijest, da ona označi početak i kraj teksta, i ujedno objasni tragičnost.

*Za razliku od ispovesti Letećeg Jermenina, u kojoj se elaborira egzistencijalna situacija bogalja-bogotakmaca, čiji je slučaj logičan po svojoj oslobađajućoj tragici, „Izjava“ Andrije Gavrilovića takođe je u znaku slučaja, ali onog koji podrazumeva tragiku obične i ojađene ličnosti.*²¹ U *Odbrani*, Pekić je oživio vječitu dilemu, je li spasenje živjeti ili umrijeti, koja datira od Platonovog spisa *Odbrane*, preko Šekspirovog Hamleta i dileme *biti ili ne biti*, do Pekićeve *Odbrane*.

Poseban odnos pripovjedača i autora/priređivača prema čitaocu, primjetan je u oba Pekićeva teksta. S obzirom na to da je priča teksta/tekstova zapravo pokušaj odgonetanja pitanja zašto se moralo dogoditi onako kako je u uvodnim napomenama i bilješkama predstavljeno, nužno je na scenu pripovijedanja stupio novi pripovjedač – pripovjedač interpretator i priređivač tuđih tekstova. *Pripovedač više ne može uzeti reč slučajno, zato što mu se nešto dogodilo, ili je nešto čuo pa to želi da saopšti. On mora da bude poetski spreman da pronađe priču zaturenu u mnoštvu okolnih doku-*

²⁰ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, Beograd: Prosveta: Dosije; Gornji Milanovac: Dečje novine; Titograd: Oktoih, 1991, str. 46.

²¹ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 52.

menata, života i sudbina. Zato je on „poetički pripovedač“.²² Pekićev pripovjedač zauzeo je poziciju poetičkog i dokumentarnog znanja, dedukcije i statusa stvarnosti u pripovijedanju. U tom pogledu, oba teksta (*Uspenje* i *Odbrana*) su zapravo tekst koji pretače čitav život i smisao postojanja. Svoje mjesto u tekstovima pronašli su Ikar Gubelkijan i Andrija Gavrilović, dakle oni čije se puno ime i prezime nije našlo ni u jednom drugom zapisu.

Čitava proza Borislava Pekića u znaku je priređivanja pronađenog rukopisa. *Zato je dedukcija prepuštena oblikovanju kataloga velikih dela zapadnoevropske filozofije*.²³ Može se reći da u Pekićevoj prozi, tipično postmodernistički, pripovijedanje ima pragmatičku prevlast nad pričom (za razliku od moderne, u kojoj je sintagmatski postojala vlast priče nad pripovijedanjem). Takođe, u oba teksta zapaža se da se priča kazuje da bi se pripovijedalo, jer u uvodnoj napomeni, bilješci, autor/priređivač otkriva kraj priče – dakle, pripovijedanje nije dovršeno u priči, već je dato na početku stvarajući fabulu zatvorenu početkom, ali priču „otvara“ težnja da se iznutra dokuči i spozna mehanizam čovekovog sunovrata²⁴, odnosno odbrane.

Status pripovijedanja u Pekićevim tekstovima mijenja granice između narativnih vrsta i pokazuje pripovjedne osnove – sve što je ispričano zapravo potiče od nekog ko pripovijeda, što stvara iluziju da pripovjedačev glas prethodi tekstu.

Priče u tekstovima protiču u pretvaranjima događaja koji su u običnom životu beznačajni i mogli bi ostati takvi kakvi jesu, u događaje čija neobičnost nagovještava sudbinu. Neobičnost je uslovljena načinom pripovijedanja i izrečenim komentarima. Događaji, kada su ispričani, dobijaju sasvim drugo značenje, različito od stanja u kojem događaji ostaju neispričani.

Pekićevi junaci govore u prvom licu jednine i pojavljuju se pred čitaocima kao *stvarni kazivači*. Njihov položaj u svijetu ima dva moguća razrješenja. To znači da će oni ili pobijediti sudbinu ili će sudbina pobijediti njih. Nagoviješten autorovom kratkom napomenom u *Uspenju* i priređivačevom bilješkom u *Odbrani*, konstatuje se da je Ikar Gubelkijan *preminuo od pneumonije*²⁵, a Andrija Gavrilović umro 1960. godine, kao i da je *sahranjen na zatvorskom groblju u Münchenu*.²⁶ Kraj predodčen samim početkom teksta u logičkoj je vezi s tokom priče u oba teksta. Nije slučajno da ishod priče saopštava autor, odnosno priređivač. To znači da autobiografija

²² Aleksandar Jerkov, *Nova tekstualnost*, str. 30.

²³ Isto, str. 32.

²⁴ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 54.

²⁵ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 11.

²⁶ Isto, str. 83.

prethodi autorovoj/priređivačevoj napomeni/bilješci o smrti, ali i da daje odgovor na pitanja podstaknuta fabulom. Narativni subjekt pripovijeda priču u prvom licu jednine u oba teksta. Stoga je bilo nemoguće dati ishod priče, jer je *podatak o smrti krajnja tačka te naracije, koja je izvan kazivačeve optike i moći da je sam obznani, to će učiniti autor/priređivač ne na kraju već na početku dela.*²⁷

Uspostavljanjem takvog odnosa između autora/priređivača i pripovjedača, uvodna napomena, odnosno bilješka, postala je sastavni dio tekstva. U tom pogledu, može se reći da autor, odnosno priređivač, zauzima spoljnu tačku gledišta, a ona je ujedno početak i kraj, s njom započinju tekstovi, u njoj se završavaju priče, njoj se čitalac neprestano vraća tokom čitanja.

Uočava se da uvodna napomena i bilješka zapravo sažima autorovo/priređivačevo vrijeme u oba Pekićeva teksta. Elementi dati u napomeni/bilješci navode nas na zaključak da je vremenski plan, kao i tačka gledišta koju zauzima autor/priređivač, širi od tačke gledišta naratora. Takođe, zapaža se i ispreplijetanost i njihova povezanost u pogledu vremenskih planova, a tačka njihovog spajanja je upravo uvodna napomena/bilješka. Iz sadašnjosti retrospektivno sagledavamo prošlost i saznajemo zašto se dogodila *sadašnjost*. Oba teksta su započeta obratnim smjerom, od Ikarovog pada, odnosno posljednjih dana, do Ikarovog leta, odnosno odbrane. U tom pogledu, može se reći da ne postoji hronologija ni u pogledu vremena, ni u pogledu fabule. U oba teksta, prva poglavlja iznose podatke o kojima će se tek kasnije govoriti. U *Uspenju* je to *zaboravljena utakmica sa Svemogućim*, a u *Odbrani* već započeti proces koji se vodi protiv Andrije Gavrilovića. Tokom daljeg čitanja otkriva se ishod utakmice, odnosno razlog zbog kojega je započet postupak.

Reklo bi se da je Pekićev književni postupak provokativan, jer se njegovi likovi ponašaju oprečno stavovima koje zastupaju. Iza ideje o pravdi, slobodi i jednakosti, za koje se zalažu, kriju se vlastiti interesi, kao i proklamovanje onih ideja koje su ekstremno totalitarne. Takođe, postoje i oni likovi koji iskazuju sklonost ka samodestrukciji. Dakle, Pekićeva proza je u sebi duboko polemična.

U *Uspenju*, baš kao i u mitu, na jednoj strani je racionalnost, proračunatost, čovjekova sposobnost da „leti visoko“ oličena u mitu u liku Dedalovom, a u *Uspenju*, u *Ikarovom letu*, na drugoj strani, je pobuna protiv boga predstavljena u mladom Ikaru, zapravo Ikarovom padu.

Tragičnost nagoviještana naslovom *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana*, potvrđena je riječju *sunovrat*, ali i kratkom napomenom na

²⁷ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 54.

početku teksta u kojoj je ponuđen jedini mogući rasplet koji upućuje ne toliko na fabulu, koliko na razvijanje lika Ikara Gubelkijana. U borbi s Nemogućim, u težnji za savršenstvom, dokazano je da se ne može pobijediti niti postići savršenstvo, da je zapravo sve to velika iluzija koja vodi ka porazu. Čovjekova žudnja za nepoznatim završava se sunovratom, padom. Sve Ikarove borbe, borba protiv ograničenosti, borba za slobodu, borba protiv lažnog, borba protiv osrednjosti, završavaju se porazom, padom.

Analogije s mitskim Letačem i grčkim filozofom čine ove tekstove mnogoznačnim. U njihovim sudbinama simbolično je predstavljena čovjekova težnja za slobodom stavljena u kontekst Drugog svjetskog rata. U Ikarovom „usavršavanju promašaja“ skriveno je omalovažavanje umjetnosti. Međutim, Ikar će se preobraziti u umjetnika željnog dostojanstva. Sukob s Nemogućim, oličen u prometejskoj upornosti čovjeka, predodčen je u citatu iz *Knjige pripovjednikove*, kao i u posljednjem poglavlju teksta koji podsjeća na pohvalu taštini.

O citatnosti kao književnom postupku već smo govorili. S te pozicije, jasno je da je potreban unutrašnji pripovjedač kojem će narator prepustiti pripovijedanje. Takav postupak je prisutan u oba Pekićeva teksta. Autor/priređivač, po riječima Petra Pijanovića, odnosno narator u oba teksta, nakon uvodne napomene, odnosno bilješke, pripovijedanje prepušta unutrašnjem pripovjedaču. Može se reći da postoje dva pripovjedača – spoljašnji i unutrašnji. Unutrašnji pripovjedač je Ikar, odnosno Andrija Gavrilović, lik okvirne priče. Citirana unutrašnja priča u Pekićevim tekstovima obilježena je drugačijim kurzivom, istaknuta je u odnosu na okvirnu priču (uvodnu napomenu i bilješku) i nju pripovijeda unutrašnji pripovjedač, bez obzira na to o kojem tipu fokalizacije je riječ. To znači da je ne može pripovijedati neko drugi u ime unutrašnjeg pripovjedača, jer bi to bilo prepričavanje.

Narator, citiranjem unutrašnjeg pripovjedača, prikazuje čitaocu unutrašnju priču vjerodostojno, pa sve izneseno u citiranoj unutrašnjoj priči biva pripisano liku koji je pripovijeda, bez mogućnosti pripisivanja naratoru koji se od tog problema distancirao citiranjem.

U knjizi *Tipične forme romana*, Štancel navodi razlikovanje u načinu pripovijedanja – sažeto izvještavanje i prikazivanje tog zbivanja, odnosno pravo pripovijedanje i scensko pripovijedanje. Prva podjela potiče od Kvintilijana, a druga od Ota Ludviga, koji dodaje i treću, mješovitu formu, što sadrži elemente obje prethodne forme. Tako Štancel smatra da se razlika u toku pripovedanja, kakva postoji između osnovnih formi, opiše terminima „panoramsk“ za pripovedanje-izveštaj i „mimetič“ za scenski

prikaz.²⁸ Prva forma podrazumijeva da se događaj posmatra s vremenske i prostorne distance – događaje i njihov tok čitalac zamišlja kao dio prošlosti, dok u drugoj formi čitalac postaje očevdac događaja. S obzirom na to, za Pekićeve tekstove prije bi se moglo reći da su ispriповijedani formom scenskog pripovijedanja sa elementima sažetog izvještavanja. Dakle, sažeto izvještavanje, odnosno pravo pripovijedanje prepoznamo u uvodnoj napomeni/bilješci, a prikazivanje toka zbivanja, u priči koja slijedi. To je uslovalo i pojavu dvije pripovjedačke situacije. U oba teksta, u uvodnoj napomeni/bilješci, auktorijalna je pripovjedačka situacija u kojoj pripovjedač kao *posrednik u priči stoji takoreći na pragu između fiktivnog sveta romana, s jedne, i autorove i čitačeve stvarnosti, s druge strane*.²⁹ To znači da je pripovjedačka situacija uvodne napomene u *Uspenju* takva da je autor (pripovjedač) posrednik između lika i čitaoca, odnosno njihovih stvarnosti. U *Odbrani* je ista pripovjedačka situacija kao i u *Uspenju*, s tim što se ovdje u ulozi auktorijalnog pripovjedača javlja priređivač teksta koji posreduje između fiktivnog i stvarnog svijeta, između lika i čitaoca. Dakle, sve se odvija na relaciji autor-tekst-čitalac. U priči koja slijedi, dominantna je pripovjedačka situacija u prvom licu. Pripovjedač pripada svijetu likova, zapravo je jedan od likova.

Auktorijalnu pripovjedačku situaciju odlikuje i *jedan lični pripovjedač, koji stoji izvan prikazanog sveta*.³⁰ Pripovjedač se trudi da ostane u pozadini, javljajući se sa nekim bezličnim komentarom. Recimo, u *Uspenju* uvodna napomena je koncipirana tako da pripovjedač u njoj iznosi samo bitne podatke o Ikaru Gubelkijanu – Letaču, šampionu u umjetničkom klizanju, dajući i komentar o njegovoj smrti. Na sličan način u *Odbrani*, pripovjedač kroz bezlične komentare o rukopisnoj zaostavštini jednom rečenicom iznosi podatak o smrti Andrije Gavrilovića.

U priči koja slijedi pripovjedač se pojavljuje *kao lik koji pripada prikazanom svetu*.³¹ Za razliku od auktorijalnog pripovjedača koji se u Pekićevim tekstovima, tj. uvodnoj napomeni/bilješci, pojavljuje čak i kao sveznaujući, u daljem tekstu, priči koja slijedi u oba teksta, pripovjedač je u prvom licu jednine, što uzrokuje poistovjećivanje pripovjedača i lika.

Ako ove tekstove odredimo kao *kvaziautobiografske*, pripovjedač je u središtu priče i sve se odvija između dva Ja, doživljajnog Ja i

²⁸ Franc K. Štancel, *Tipične forme romana*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987, str. 23.

²⁹ Isto, str. 30.

³⁰ Isto, str. 35.

³¹ Franc K. Štancel, *Tipične forme romana*, str. 48.

pripovjedačkog Ja. *Vreme koje se prostire između doživljajne sadašnjice i čina pripovedanja, između samog doživljaja jednog Ja i njegovog pripovednog vraćanja na taj doživljaj motiviše tenziju između doživljajnog i pripovjedačkog...*³²

Formi teksta kojoj pripadaju *Uspenje* i *Odbrana* svojstveni su subjektivnost, spontanost. Stvarajući utisak refleksije svijesti, Pekić je to postigao pripovjedačem u prvom licu, koji zapravo ne *pripovijeda*. Pripovjedač je istovremeno i junak. Rečeno terminologijom strukturalističke teorije, koju zastupa Ženet³³, pripovjedač je junak svoje priče, homodijegetički pripovjedač, a narativna situacija takvog pripovjedača naziva se homodijegezom. Dakle, ono što se u tradicionalnoj teoriji književnosti označava kao „pripovijedanje u prvom licu“, u Ženetovoj terminologiji označeno je kao homodijegeza. To znači da je u priči tekstova *Uspenje* i *Odbrana*, prisutan homodijegetički pripovjedač, a u uvodnoj napomeni i bilješki ekstradijegetički pripovjedač, jer pripovjedač ne pripada fikcionalnom svijetu. S obzirom na to, narativna situacija u kojoj se javlja ekstradijegetički pripovjedač je ekstradijegeza.

Dakle, uporedimo narativne situacije.

*Autor izjavljuje da ovom zadivljujućem ispoljavanju vere u Umetnost, koju on lično, ni najmanje ne deli, nema šta da doda, osim skromnih zaupokojenih počasti ovom velikom nastranom i zaboravljenom Letaču. / Shvatajući ih, međutim, kao neodvojive delove i ove Izjave i duševnog stanja njenog autora, priređivač je uzeo slobodu da se, u interesu istine, Gavrilovićevoj volji ne povinuje.*³⁴ Narativna situacija u ovim odlomcima tekstova *Uspenje* i *Odbrana*, uvodnoj napomeni i bilješki, je ekstradijegeza. Pod dijegezom, Ženet podrazumijeva ukupan fikcionalni svijet nekog djela, koji pored priče obuhvata i elemente pripovjedača, likove itd., što znači da je pripovjedna situacija ekstradijegeza, takva, da pisac postupkom režije koncipira svoje izlaganje. Pripovjedač je, shodno tome, ekstradijegetički pripovjedač, on se distancirao i od uloge junaka i od svijeta priče, dokazujući svoje *romansijersko Ja*. Nasuprot tome, homodi-

³² Isto, str. 61–62.

³³ Žerar Ženet (1930), jedan od vodećih predstavnika poststrukturalističke kritike. U svojim djelima, *Figure I, Figure II, Figure III, Figure IV, Figure V*, koje čine tekstovi: *Metakritička uvertira, O žanrovima i delima, Da umreš od smeha, Umetnost dovedena u pitanje, Šatobrijan i ništa*, Žerar Ženet ispituje književnost XX vijeka, u domenu kritičko-teorijskih doprinosa u tumačenju i razumijevanju književnosti, umjetnosti, funkcije komičnog, humora, žanra, kritike.

³⁴ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 11/83.

jegetički pripovjedač i homodijegeza kao narativna situacija, ukazuje da je u priči tekstova pripovjedač prisutan i da pripovijeda u prvom licu jednine.

*Pre nego što se, stisnuta srca, otisnem u prošlost, jer tamo moram potražiti razloge svom sadašnjem položaju pristojnost me obavezuje da se predstavim. / Nisam pristao. Da takvu izjavu potpišem sve bi se strunilo. Ovako se sve složilo, ne može biti bolje.*³⁵ Za *Uspenje*, kao i za *Odbranu*, moglo bi se reći da protagonista pripovijeda sopstvenu priču, a takvo pripovijedanje, po Ženetu, naziva se i *autodijegezom*.

U pogledu perspektive, odnosno pripovjedačke tačke gledišta (*point of view*), mora se uzeti u obzir stanovište Mike Bal, ali i Žerara Ženeta, u razlikovanju onoga *ko vidi* od onoga *koji kazuje*. U razlikovanju termina, navedeni teoretičari, odabrali su termin *fokalizacija*. *Fokalizacija je odnos između vizije, instance koja to vidi, i onoga što se vidi.*³⁶ S obzirom na to, pripovijedanje u ovim tekstovima je (ne)fokalizovano. Tako, u uvodnoj napomeni/bilješci, prisutno je nefokalizovano pripovijedanje, jer nije uslovljeno tačkom gledišta jednog lika, pa se stiče utisak da pripovjedač, uslovno rečeno, *zna sve*. Riječ je, zapravo o *on-fokalizatoru*. U daljem tekstu, pripovjedač zauzima perspektivu odnosno tačku gledišta jednog lika, fokus lika, pa je takvo pripovijedanje ograničeno i fokalizovano, *ja-fokalizator*. Međutim, pripovijedanje je ograničeno i doživljajnim Ja lika koji pripovijeda u prvom licu, pa je riječ o (ne)fokalizovanom pripovijedanju. Dakle, može se reći i da je u uvodnoj napomeni/bilješci, pripovijedanje sa spoljašnjom fokalizacijom, a u daljem tekstu *Uspenja* i *Odbrane*, pripovijedanje je sa unutrašnjom fokalizacijom.

Prema ovakvoj tipologiji pripovijedanja, mogli bismo da kažemo da je u tekstovima *Uspenje* i *Odbrana* u uvodnoj napomeni i bilješci narativna situacija nefokalizovano heterodijegetičko pripovijedanje, *ono što se u tradicionalnoj teoriji proze zove „sveznajuće pripovedanje u trećem licu“, odnosno ono što je Štancel nazvao „auktorijskom pripovedačkom situacijom“.*³⁷ Kada je dominantna pripovjedačeva tačka gledišta, kao u oba Pekićeva teksta u kojima se retrospektivno pripovijeda u prvom licu, ali uz ograničenje na perspektivu doživljajnog Ja, narativna situacija je takva da je u njoj (ne)fokalizovano homodijegetičko pripovijedanje.

Na osnovu rečenog, da se zaključiti da je u tekstovima narativna instanca podijeljena na dva Ja: Ja o kojem se pripovijeda i Ja koje pripovijeda. U *Odbrani* je ova podvojenost naglašenija nego u *Uspenju*. Recimo,

³⁵ Isto, str. 16/87.

³⁶ Mike Bal, *Naratologija*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2000, str. 123.

³⁷ Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, str. 51.

u *Odbrani* prisustvo dijaloga uslovljava premještanje tačke gledišta koja oscilira između dva Ja. *Malo kasnije, ipak, reče da u konzulatu FNRJ ima mnogo ljudi. Moram poznavati bar jednog, kada sam im-sve oni znaju-pragove obijao.*³⁸ Dakle, jasno je da je razlika između dva Ja svedena na Ja koje pripovijeda, i koje je, u ovom slučaju, dominantnije nad onim Ja o kojem se pripovijeda. Pripovijedanje jeste u prvom licu, uz pomenutu oscilaciju. Ja pripovijeda o tome da je u konzulatu FNRJ mnogo ljudi, ali da Ja mora poznavati nekoga od njih. Tačka gledišta je na trenutak prešla sa jedne pozicije na drugu, pripovjedač je postao onaj o kome se pripovijeda.

Uspenje i Odbrana u načelu pripadaju retrospektivnom pripovijedanju u prvom licu. Na trenutke u oba teksta narativna retrospekcija prelazi na tačku gledišta junaka Arnima von Saksendorfa, odnosno Ozrena, Zembu, Julijanu, koja postaje tačka gledišta doživljajnog Ja; predočavaju se junakovi trenutni doživljaji. Iako čitalac zna kakav je ishod događaja o kojima se pripovijeda, Pekić je stavljanjem u prvi plan tačke gledišta i znanja junakovog u trenutku zbivanja, na neki način, sakrio značenje pojedinih situacija. U tom pogledu, a slijedeći Štanclovu teoriju romana, mogli bismo zaključiti da se pripovjedna situacija u tekstovima u pojedinim situacijama približava pripovjednoj situaciji personalnog romana.

Tumačeći tekstove sa pozicije tipologije Štanclova, razlikujemo dvije tačke gledišta, pripovjedačku i doživljajnu, tri narativne situacije, pripovjednu situaciju u prvom licu, auktorijalnu i personalnu. Rekli smo već da Pekić, osim iz perspektive pripovjedačkog i doživljajnog Ja, na nekim mjestima u tekstovima pripovijeda i iz perspektive drugih, sporednih likova. U oba teksta zbivanja su predočena iz perspektive doživljajnog Ja, u onim epizodama kada iz pojedinih opisa saznajemo o mislima i osjećanjima sporednih likova, Arnima von Saksendorfa i/ili Julijane. *U okviru norme pripovedanja u prvom licu, u kojoj je narativna informacija ograničena na ono što zna ja, takav postupak je devijantan, jer nam pruža informacije koje su pripovedaču nedostupne.*³⁹ Prelaženje sa pripovjedačke tačke gledišta na doživljajnu, zatim na tačku gledišta sporednih likova, u oba Pekićeva teksta ukazuje na pripovijedanje u prvom licu, ali sa sviješću sveznajućeg pripovjedača.

Uvodni dio tekstova *Uspenje i Odbrana*, u kojima se najavljuje da će se ispričati priča, tuđa, Ikara i Andrije Gavrilovića, jeste okvirna priča, a prema Ženetovoj terminologiji, to je osnovno ili prvo pripovijedanje.

³⁸ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 90.

³⁹ Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, str. 55.

Pripovjedač u osnovnoj priči je neko ko je slučajno došao do rukopisa, autobiografija Ikara Gubelkijana i Andrije Gavrilovića, koje sada priređuje i objavljuje. Sadržaj autobiografija zabilježen je i ponuđen čitaocima. On predstavlja uokvirenu priču ili sekundarno pripovijedanje, ali predstavlja i glavne priče ovih tekstova. Svaka od ovih priča čini poseban narativni ili dijegetički nivo, a pripovjedač osnovne ili okvirne priče, u tekstovima *Uspenje* i *Odbrana* u toj funkciji su uvodna napomena i bilješka, je ekstradijegetički pripovjedač, a nivo na kojem se naracija odvija je ekstradijegeza. Autor, odnosno priređivač tekstova, je ekstradijegetički pripovjedač jer se nalazi na istom nivou kao i čitalac kojem se obraća i (ne) pripada realnom svijetu za razliku od fiktivnog svijeta junaka. Događaje ispriповijedane u uokvirenoj priči, a koji se odnose na biografske podatke Ikara Gubelkijana u *Uspenju*, nazvaćemo intradijegetičkim pripovijedanjem; događaj o kojem se pripovijeda umetnut je u prvu, osnovnu priču. U *Odbrani* je situacija malo drugačija. Rekli smo već da je pripovjedač prve, osnovne ili okvirne priče ekstradijegetički. S obzirom na to da je u daljem tekstu, uokvirenoj priči, kao i u *Uspenju* intradijegetičko pripovijedanje, kao i da su u okviru te umetnute priče, opisani narativni činovi koji se odnose na fragmente iz Platonove *Odbrane Sokratove*, riječ je o metadijegetičkom pripovijedanju.

Dakle, ekstradijegetički pripovjedač osnovne priče u uvodnoj napomeni i bilješci javlja se u ulozi homodijegetičkog pripovjedača na intradijegetičkom nivou. To znači da su pripovjedač osnovne priče i lik sekundarne priče ista osoba – Ikar, odnosno Andrija. Međutim, postoje odstupanja u pogledu pripovjedača. Na mjestima gdje se pripovijeda sa pozicije, tačke gledišta nekog od likova, kako je neko nešto pripovijedao (ovakav postupak je češći u *Odbrani*), pripovjedač i glavni lik nijesu ista osoba, pa je takav pripovjedač heterodijegetički pripovjedač.

Kompozicija Pekićevih tekstova

Oba Pekićeva teksta zasnovana su na svojevrsnom palimpsestnom formativnom obrascu, koji utemeljuju poetiku mita i mimetičku strategiju. Tematika Pekićevih tekstova nužno ukazuje na odnos građe i stvarnosti, odnos mita i filozofskog spisa sa književnim djelom. Na osnovu jednog mita on gradi novi mit, iz književno-filozofskog nasljeđa on crpi građu za tekst. Reinterpretacija je postupak kojim su sagrađena oba Pekićeva teksta.

Uspenje i *sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana* i *poslednji dani* sastoje se od tri tipa teksta: samoga djela Ikara Gubelkijana u prvome i Andrije Gavrilovića u drugome tekstu, koji se sada posthumno objavljuju,

autorovog predgovora u prvome i priređivačevog u drugome tekstu i njihovih pogovora. Tekstovi su smješteni u sedam cjelina, sa izuzetkom autorovog i priređivačevog predgovora koji djeluje kao samostalna cjelina. U *Uspenju* je kompoziciono postignuta zaokruženost koja se ogleda u početnom citatu preuzetom iz *Knjige propovjednikove*, koji je Pekiću poslužio za moto teksta: *...jer sve je taština*.⁴⁰ Veza sa mitom ostvarena je i u naslovu teksta, gdje samo pominjanje Ikara upućuje čitaoca na mit o Dedalu i Ikaru. Osim toga, tekst je, kako smo utvrdili na početku rada, postmodernistička parodija mita, što ukazuje na dublje veze teksta i mita. Analogije koje postoje između mitskog Letača i letećeg Jermenina predstavljaju spoj, ukrštanje mitskog i ovovremenog, borba za slobodu u svakom pogledu imanentna je u različitim vremenima i okolnostima. Vremenski udaljeni, mit o Dedalu i Ikaru i *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* ostvarili su simbiozu u jednoj mogućoj tački, porivu za slobodom ili otporu prema neslobodi. Ovaj poriv praćen je u oba djela borbom sa Nemogućim i Svemogućim koja ima tragičan ishod. Nezadovoljstvo postojećom postignutom slobodom samo je podsticaj za jačanje težnje za apsolutnom slobodom. U nastojanju da se približi Suncu, Ikar je *konačno, sunovratom potvrdio meru i prirodu ljudskog*.⁴¹ U III cjelini, ostvarujući citatne veze sa mitom, pokazana je suština povezanosti oba djela i taština kao ljudski grijeh.

Usudujem se da kažem da sam taj, u najvećoj meri vratoloman sastav, obogatio sa nekoliko zastrašujućih figura (...) u nameri da interpretaciju drevne antičke legende o ambicioznom nesmotrenom Dedalusovom sinu Ikarusu, po kome sam dobio ime, što više približim njenom praizvoru, i tako, (...) ispričam svojim prvim ratnim i okupacijskim gledaocima poučnu priču, kako je, da bi sa sinom jedincem utekao iz kritskog lavirinta, u kome je na krvi devica stolovao bikoliki bog Minotaur, graditelj i kipar Dedalus od ptičijih pera načinio krila, kako ih je voskom učvrstio uz svoje i sinovljeve lopatice, pa se zajedno otisnuli sa negostoljubivog Minojevog otoka, i zatim, kako se neobuzdani mladac Ikarus, koji je, po svoj prilici nadmen i neiskusan, u zao čas pomislio da se sa pritežiocima neba može takmičiti u visini leta, pa ih, zašto ne, uz malo odvažnosti i nešto sreće čak i nadmašiti, (...), kako se, dakle, taj Ikarus neoprezno približio suncu, te se vosak, koji je celu konstrukciju spajao sa telom, usled ognjene vreline rastopio, krila otpala, a mladi bezumnik za svoju besprimernu drskost bio

⁴⁰ *Knjiga propovjednikova*, 3–19, u: Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/ Odbrana i poslednji dani*, str. 9.

⁴¹ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 47.

*kažnjen sunovraćivanjem u okean.*⁴² Tako je mit o tragičnom Letaču postao parabola čovjekove težnje za beskrajnim. Ali Dedal je simbol razumnog, racionalnog, njegova je želja za slobodom usklađena sa njegovim unutrašnjim porivima. Nasuprot njemu nalazi se Ikar, čija želja za nedostižnim ne poznaje granice. Zato je Ikarov sunovrat i u mitu i u tekstu nužan ishod takve želje, taštine. *A šta sam ja učinio? Popustio sam – neka je prokle-ta taština umetnika!*⁴³ Ali Ikarov pad neće ostati nezapažen. Arnim von Saksendorf odaće priznanje Ikarovom padu dugim monologom koji počinje pohvalom: *Bilo je izvanredno, gospodine Gubelkijan – kazao je, čvrsto mi stežući ruku – sjajno, ubernatürlich! Ubernatürlich, to je prava reč! Natprirodno!*⁴⁴ U njegovom monologu sadržano je mnogo više od same pohvale, jer se iz njegovih riječi prepoznaje jedan krug koji povezuje Ikara Gubelkijana sa mitskim Letačem. Način na koji pokušavaju da se dokažu i suprotstave je umjetnost prikazana kroz let, *Ikarov let. Oni koji su ih videli kako visoko lete nad zemljom, mislili su da ta dva boga jure po nebeskom plavetnilu.*⁴⁵ Zato se Ikar Gubelkijan u svom *Ikarovom letu* postavio zapravo kao bogotakmac započevši utakmicu sa Nemogućim, bez obzira na to što je ishod njen već odavno poznat. Poistovjetivši se sa mitskim Letačem, Ikar Gubelkijan je činom klizanja na ledu, čije je značenje višestruko za date okolnosti i vrijeme Drugog svjetskog rata, kroz igru, umjetnost, pokazao da je sam naspram totalitarnog sistema, čiji je predstavnik Arnim von Saksendorf. Poput Andrićeve Aske, koja je simbol umjetnosti, borbe za slobodu, Ikar će kroz igru izražavati bijes i očaj zbog svoje sudbine, sudbine roditelja, majke koja je zbog židovskog porijekla nestala u vrtlogu logora, zbog svih koji su bili ugnjetavani i robljeni tokom rata. *Ovog puta sam morao da domašim i premašim sunce. Da Ikarusu izborim pobjedu. Da ponizim bogo-takmaca.*⁴⁶ Izvodeći *Ikarov pad*, Ikar Gubelkijan je namjeravao da ispravi mit, da dokaže da se iz mita moramo sjećati i Dedala, kao simbola života, jer on je nastavio svoj let i pobijedio u trci za slobodom, a ne samo Ikara čiji je kraj tragičan. Međutim, taština kao pokretač mitskog

⁴² Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 21–22.

⁴³ Isto, str. 39.

⁴⁴ Isto, str. 40.

⁴⁵ *Dedal i Ikar*, u: N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, Dječja knjiga, Beograd, 1990, str. 206.

⁴⁶ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 68.

Ikara i Letećeg Jermenina pokrenula ih je i oni su postigli uspenje, dotakli sunce i sunovratili se u stravičnom padu. *Nema Ikara.*⁴⁷

Usavršavajući *promašaje* i pad, Ikar Gubelkijan je prisilio sebe da se okrene protiv umjetnosti, u cilju zauzimanja odbrambenog stava protiv generala Saksendorfa, protiv ismijavanja i, na kraju, protiv sopstvene ličnosti. Poput Prometeja koji se pobunio protiv Zeusa i bio surovo kažnjen, Ikar Gubelkijan će, noseći u sebi prometejski duh, svakim pokretom svog tijela nastojati da se odupre sramnom ponižavanju zakoračivši u sigurnu smrt. Međutim, kazna je neminovna i onima zbog kojih su stradali mnogi. *Ali Prometej zna da neće večno stradati. On zna da će zla sudbina stići i moćnog gromovnika.*⁴⁸ Krug stradanja zatvara se i smrću Arnima von Saksendorfa koji će 8. avgusta 1944. godine, biti zadavljen zarđalom žicom, pod, uostalom, verodostojnom optužbom da je već godinama učestvovao u zaveri protiv svog Vrhovnog komandanta Adolfa Hitlera.⁴⁹

Međutim, pad nije konačan ishod za Ikara Gubelkijana. Nekadašnji šampion i ismijani bogotakmac prometejskog duha, nakon pada, ležeći nepokretan, pokušavaće da u mislima usavrši pokrete za *Ikarov let*, pokušaće da u mislima pobijedi i opovrgne mit o tragičnom Letaču. Ustupajući mjesto taštini, razum se povlači, ostavljajući prostor jedinoj i sigurnoj smrti. *Za one, međutim, koji polažu na činjenice, neka je dovoljno ako kažem da je Ikar A. Gubelkijan protavorio u koritu od gipsa, kao u nekom izopačenom modelu svog umravljenog tela, pune dve godine, i da je, decembra 1946. godine preminuo od pneumonije, po svedočenju sestre Valerije, uveštavajući, u mislima, jer udovima da miče nije mogao, svoje Ikarovo uspenje do savršenstva dostupnog smrtnicima. Ali, i to beše samo taština, Taština nad taštinama.*⁵⁰ Posmatrajući tekst *Uspenje*, zapaža se postojanje cikličnih motivskih krugova, unutrašnjih i spoljašnjih, koji se otvaraju i zatvaraju početkom. Spoljašnji krug predstavlja borba Ikarova sa Nemogućim, borba usmjerena protiv Arnima von Saksendorfa, borba za slobodu iskazana kroz uzlete i padove Ikarove igre. Unutrašnji krug je Ikarova borba za umjetnost, borba protiv taštine koja ga obuzima. Krugovi se zatvaraju zajedničkim ishodom, sunovratom i smrću.

Oba Pekićeva teksta disidentski su postavljena prema aktuelnom, vladajućem diskursu kojeg produkuju okupacione vlasti Njemačke. Iako je sporadično prisutna u Pekićevim tekstovima, istorija je veoma bitan

⁴⁷ *Dedal i Ikar*, u: N.A.Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, str. 207.

⁴⁸ *Prometej*, u: N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, str. 103.

⁴⁹ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 74.

⁵⁰ Isto, str. 11.

njihov segment. Istorijski kontekst u kojem su smješteni tekstovi *Uspenje* i *Odbrana* ideološku ravan podređuje jednom antiutopijskom kontekstu. Pekić je otvorio put *paraboličnom govoru*, a parabola postaje temeljna narativna figura ovih tekstova, koji se metaforizacijom opiru diktatu ideološkog i utilitarnog duha. To se postiže junakom apsurdnog iskustva, koji je ujedno i deheroizirani junak, Ikar Gubelkijan odnosno Andrija Gavrilović.

Ostvarujući intertekstualne veze sa književnošću, ali i istorijom, Pekić je reinterpreтирао brojne motive i teme, mitove, legende, spise, stvarajući sopstvena djela. Već smo ukazali na ovakav postupak u obimnom Pekićevom opusu, kojem pripada i tekst *Odbrana i poslednji dani*. Sličnost sa Platonovom *Odbranom Sokratovom* Pekić je postigao kako naslovom, tako i brojnim citatima koji ukazuju na vezu ovih tekstova. Paralelizam tekstova ostvaren je već naslovom koji upućuje čitaoca da je Platonov spis samo građa za stvaranje novog teksta. Ukazujući već u priređivačevoj bilješci da *Gavrilovićeви navodi iz nemačkog prevoda Platonove Apologije, prevedeni su po srpskom izdanju „Kulture“ iz Beograda 1970. godine, pod naslovom PLATON – DIJALOZI, u redakciji u prevodu poč.g.dr Miloša N. Đurića i g.dr Albina Vilhara*,⁵¹ Pekić je, kao i u *Uspenju*, i ovdje naglasio priču o čovjekovom stradanju, o neprestanoj borbi da se opovrgne krivica. Međutim, kao što u Andrićevoj *Proklesoj avliji*, *svi su krivi*⁵² jer nevinih nema, i u Pekićevim tekstovima Gubelkijan i Gavrilović nijesu nevini, njihova je krivica upravo u težnji da se odbrane, da vode borbu, koja je una-prijed izgubljena.

Ako je u *Uspenju* ostvarena srodnost autorovog i pripovjedačevog stava na frazeološkom planu, odnosno njihove tačke gledišta su srodne jer autor u uvodnoj napomeni prelazeći sa jedne tačke gledišta na drugu ostvaruje vezu sa pripovjedačem, u *Odbrani* je pomenuta srodnost izostala. Naime, u uvodnoj napomeni se uočava mijenjanje tačke gledišta na frazeološkom planu: *Nenaslovljena ispovest Ikara A. Gubelkijana, bivšeg višestrukog evropskog šampiona u umetničkom klizanju na ledu, (...)* (tačka gledišta autora) (*Autor izjavljuje da (...)*) (tačka gledišta lika – pripovjedača u daljem tekstu) *Za one, međutim, koji polažu na činjenice, neka je dovoljno ako kažem da je Ikar A. Gubelkijan* (tačka gledišta autora). Mijenjanje tačaka gledišta na frazeološkom planu između priređivača i lika – pripovjedača u *Odbrani*, rekli smo već, nije uočljiva. Ono što se zapaža jeste autorova (priređivačeva) spoljna tačka gledišta koju on zauzima u uvodnoj

⁵¹ Isto, str. 83.

⁵² Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, Biblioteka Vijesti, 2003, str. 29.

bilješki teksta *Odbrane*: *Rečenice koje su u zagradama Andrija Gavrilović je svojeručno precrtao (...) (tačka gledišta priređivača) Shvatajući ih, međutim, kao neodvojive delove i ove Izjave i duševnog stanja njenog autora, priređivač je uzeo slobodu da se, u interesu istine, Gavrilovićevoj volji ne povinuje.* (spoljašnja tačka gledišta priređivača).

Na osnovu ovakvih odnosa da se zaključiti da su uvodna napomena i bilješka usko povezane sa pričom teksta, kao i da moto tekstova, citati iz *Knjige propovjednikove* i Platonove *Odbrane Sokratove*, nijesu slučajno odabrani. Veze između njih ostvarene su kroz taštinu kao ljudski grijeh i vječnu dilemu da li je smrt bolja nego život. Može se reći da oni čine lajtmotiv tekstova *Uspenje* i *Odbrana*.

Kroz tekst *Uspenja*, razvijena je dramatična i pritajena rasprava Ikara Gubelkijana i Arnima von Saksendorfa uz osvrtnja na mitskog Letača. U *Odbrani* dramatičnost je ostvarena u dvojnosti Andrije Gavrilovića, u njegovom sukobu sa samim sobom, a fragmenti iz Platonovog spisa koji se odnose na Sokratov život samo su argumenti stava jednog ili drugog Andrije Gavrilovića. Fragmenti iz Platonovog spisa upotrijebljeni u dijalogu-odbrani reinterpetirani su na relaciji tužitelj i optuženi: *Uzmite, dakle, i vi da su se protiv mene podigle dve vrste tužioca, i to jedni koji su me sada tužili, i oni predašnji što sam ih malopre pomenuo, i uzmite na um da se na prvom mestu od starih valja braniti.*⁵³ *Uzmite, dakle, i vi da su se, kao što kažem, podigle protiv mene dve vrste tužilaca, i to jedni koji su me sada tužili, pa onda oni predašnji što sam ih maločas napomenuo; i uzmite na um da mi se na prvom mestu valja odbraniti od starih!*⁵⁴ Citati preuzeti iz Pekićeve *Odbrane* i Platonove *Odbrane* upućuju na povezanost ovih tekstova na planu tematike, što se vidi iz naslova djela, i na organizovanje oblika rasprave zbog onoga što se zove *sudski slučaj*. Razlika između tekstova sadržana je u kraju koji je u Platonovom spisu logičan slijed radnje, a u Pekićevom tekstu *Odbrane* logični kraj je u uvodnoj bilješci, pa čitalac saznaje o smrti Andrije A. Gavrilovića na početku teksta. Vraćanje na sudbinu Sokrata za čitaoca je podsticaj, jer je njegova motivacija pobuđena da prati sudbinu Gavrilovića.

Uvodna bilješka više je od priređivačevog teksta. Ona ukazuje da je priređivač doradio biografiju, da će se u tekstu naći segmenti prevedenih Platonovih spisa i na kraju, ukazuje na smrt i neispunjenu želju Andrije Gavrilovića u pogledu mjesta vječnog počivališta. Zajedničko tekstovima

⁵³ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 107.

⁵⁴ Platon, *Odbrana Sokratova*, str. 10.

je i to što su i Andrija Gavrilović i Sokrat u svojoj odbrani i izjavama odmje-
reni, smireni na način dostojan čovjeka osuđenog na smrt, a svjesnom da je
iznad nje. Korespondirajući Platonovom spisu i Sokratovoj sudbini, Pekić je
jednom filozofu suprotstavio malog spasioca sa plaže osuđenog za kolabo-
raciju. Ipak, reći će Andrija Gavrilović: *Ja učevan nisam. Nisam Sokrat.*⁵⁵

Fragmente Platonovog spisa Pekić inkorporira postupkom monta-
že, dajući ih u izvornom obliku sa izvjesnim izmjenama ili ih pak parafra-
zira. Ipak, može se reći da je sve u funkciji vođenja paralelne priče. Riječ
odbrana u naslovu teksta, osim što korespondira sa Platonovim spisom,
ukazuje i na dijalog, stvarni ili imaginarni, koji vode oba optuženika sa
sudijama. Tužba Sokratova glasi: *Sokrat krivo radi i predaleko ide kad is-
pituje ono što je pod zemljom i što je na nebu, i kad lošiju stvar pravi
boljom, i kad druge to isto uči.*⁵⁶ Nju je izrekao sudija Melet, a Sokrat u
vidu odbrane vodi eksplicitan dijalog s njim. Gavrilović je optužen je za
*KOLABORACIJU, što vam je, kao, saradnja sa okupatorom.*⁵⁷ Odbrana
njegova zbog posljednjih je dana, zbog budućeg života njegovog sina. Ona
je implicitna *Odbrani Sokratovoj*.

U istorijskim koordinatama Platonov spis *Odbrana Sokratova* i
Pekićev tekst *Odbrana i poslednji dani* veoma su udaljeni. Ipak, pojavni
oblici u kojima ova dva pisca smještaju svoje svjetove podudarni su u sim-
bolici. Na različite načine dva pisca su ostvarila svoje simbole i „likove“. To ne znači da čitaocce privlači Pekićev tekst *Odbrana i poslednji dani* zbog
njegovih paralela sa Platonom, već zbog onih sprega koje postoje između
postmoderne organizacije jednog cjelovitog imaginativnog svijeta i antič-
kih motiva.

Konstituisana na istim nivoima, unutrašnja kompozicija Pekićevih
tekstova složena je. U njenom središtu nalazi se u oba teksta individualni
poraz. Događaji u tekstovima hronološki su poređani sa uzročno-poslje-
dičnim vezama. Tumačeći Pekićeve tekstove sa pozicije Bahtinove teze
o polifonom romanu definisanom na djelima Dostojevskog gdje *mnoštvo
samostalnih i neslivenih glasova i svesti, stvarna polifonija punopravnih
glasova*,⁵⁸ može se reći da u ovim tekstovima ritmično smjenjivanje mo-
noloških cjelina sa dijaloškim doprinosi polifonijskom uglu gledanja na te
tekstove. Monološko i dijaloško kazivanje smjenjuje se u pripovjedačevom
hronološkom vezivanju iskaza. U ovim tekstovima, koji su zapravo *ispo-*

⁵⁵ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 98.

⁵⁶ Platon, *Odbrana Sokratova*, str. 11.

⁵⁷ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 108.

⁵⁸ Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, Zepter Book World, Beograd, 2000, str. 8.

vijest, odnosno *izjava* junaka, dijalog je već ostvaren. Jer, monološke forme nijesu usamljeni solikoviji junaka, već pozivi na dijalog koji započinje unutrašnjim glasom samog junaka.

Vrijeme priče i vrijeme pripovijedanja

Smjestivši radnju tekstova *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani* u vrijeme Drugog svjetskog rata, Pekić je zanimanje za istoriju pomjerio u pozadinu. Vrlo precizno određene vremenske koordinate u ovim tekstovima doprinose dvojnosti u pogledu vremenske perspektive. Kod Pekića je vrijeme udvojeno uz koordinaciju sa vremenski udaljenim mitom o Dedalu i Ikaru i Platonovom *Odbranom Sokratovom*. Ovakvo usvojenoj temporalnosti doprinose intertekstualnost i metatekstualnost kao temelji narativne strukture tekstova. Shodno tome, može se reći da postoje dvije vremenske dimenzije mita o Dedalu i Ikaru, kao i dvije vremenske dimenzije teksta *Uspenje* – dimenzija priče, događaj o kojem se pripovijeda u mitu i događaj o kojem se pripovijeda u *Uspenju*, odnosno pad Ikarov i sunovrat Ikara Gubelkijana, te dimenzija pripovijedanja narativnih tekstova, mita i *Uspenja*. U *Odbrani* je ovakav tip temporalnosti ostvaren s Platonovom *Odbranom Sokratovom*.

Vrijeme priče i vrijeme pripovijedanja mogu da se podudaraju ili razilaze. Međutim, u Pekićevim tekstovima prisutna je i vremenska pozicija iz koje pripovjedač rekonstruiše autobiografiju, a ona je okrenuta prošlosti. Dakle, uvodna napomena i bilješka nijesu samo komentari priče koja slijedi, već tačka iz koje se polazi i u koju se vraća. Već smo rekli da takav narativni postupak doprinosi otvorenosti i zatvorenosti fabule. Osim toga, one sažimaju autorovo vrijeme u oba teksta. Tako, autor i priređivač tekstova znaju mnogo više od samog pripovjedača. *Ovo ukrštanje različitih vremenskih planova nije odlika koju otkriva samo odnos uvodne napomene i „autobiografije“; tu različitost otkriva sama ispovest narativnog subjekta. To pokazuje da spajanje različitih vremenskih planova može u načelu da dođe i onda kada su subjekt koji opisuje i opisivani subjekt objedinjeni u jednom istom licu – u slučaju Ich-Erzählunga (pripovedanja u prvom licu).*⁵⁹

Vremenske odrednice u tekstu *Uspenje* istaknute su na nekoliko vidljivih mjesta. Uvodna napomena daje precizan vremenski period nastanka autobiografije, oktobar mjesec 1945. godine, kao i datum smrti Ikara Gubelkijana, decembar 1946. godine. Dakle, vrijeme nastanka autobiografije obuhvata nepunih godinu dana, preciznije deset mjeseci, od oktobra

⁵⁹ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 57.

1945. do decembra 1946. Ovo vrijeme označićemo terminom dijegetičko vrijeme, i ono je hronološko. To je zapravo vrijeme priče, vrijeme događaja o kojem će se u tekstu *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* pripovijedati. Druga vremenska dimenzija jeste vrijeme samog narativnog teksta, vrijeme pripovijedanja, pseudovrijeme, koje u tekstu obuhvata period od dvije godine, od 1942. do 1944, period koji je omeđen i događajima: prvim javnim nastupom Ikara Gubelkijana, zapravo *Ikarovim letom*, i posljednjim nastupom *Ikarovim padom*. *Hiljadu devet stotina četrdeset i druge godine imao sam u onom gradu – još jednom molim da se uvaže ozbiljni razlozi zbog kojih ga ne imenujem – prvi javni nastup posle osvajanja evropskog šampionata.../Februara meseca hiljadu devet stotina četrdeset i četvrte godine snimljen je po želji generalmajora Arnima von Saksendorfa dokumentarni film o mom stvaralaštvu. (...) Predviđao sam da gledaoci neće odmah popustiti i bez otpora se saživeti sa ovim besprekornim izdanjem „IKAROVOG PADA“...*⁶⁰ Iz teksta saznajemo i o preciznom datumu smrti Arnima von Saksendorfa, 8. avgust 1944. Dvostruka temporalnost teksta *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* doprinijela je kombinovanju ova dva vremena, vremenu priče i vremenu pripovijedanja, u okviru kategorije redosljeda. To znači da smo u tekstu posmatrali hronološki slijed događaja, uzročno-posljedično nizanje događaja koje se u tekstu *Uspenje* odvija u retrospekciji sižejne konstrukcije narativnog teksta. Nakon autorove uvodne napomene što nudi čitaocu uvid u kraj događaja koji se namjeravaju pripovijedati, vraćanjem u prošlost, hronološki se prati niz događaja koji dovode priču do kraja, odnosno vraćaju nas na početak teksta, tj. uvodnu napomenu. Dakle, vremenski okvir *Uspenja* bio bi sadržan u trouglu: sadašnjost – prošlost – sadašnjost. Na taj način ostvaren je u uvodnoj napomeni teksta *Uspenje* nulti stepen temporalnosti.

U pogledu narativnih anahronija, odnosno odstupanja hronološkog vremena priče od vremena pripovijedanja, u tekstu *Uspenje* zapaža se prisustvo analepsi kao tipa anahronije. Ako je uvodna napomena osnovni vremenski plan teksta *Uspenje*, jer ona djeluje kao autonomna temporalna pozicija na kojoj se zasniva dalja naracija, priča koja slijedi nakon toga u temporalnom pogledu je zavisna od uvodne napomene i retrospektivna je u odnosu prema početnoj narativnoj situaciji. Dakle, riječ je o subjektivnoj retrospekciji, odnosno subjektivnoj analepsi, jer se lik – pripovjedač, Ikar Gubelkijan, prisjeća prošlih događaja. Takođe, ovdje je riječ i o miješanim

⁶⁰ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 21, 66, 69.

analepsama, kao tipu analepsi, jer objedinjuje unutrašnje i spoljašnje analepse tako što lik (Ikar Gubelkijan) pripovijeda priču koja je umetnuta u okvirnu priču i na taj način se vraća u prošlost, ali se završava u analepsi, odnosno momentu kada je naracija počela, u uvodnoj napomeni.

Narativna situacija teksta *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* je retrospektivno pripovijedanje u prvom licu. *Retrospekcija predstavlja garanciju pripovedačeve sveprisutnosti i u prostoru i u vremenu priče...*⁶¹ U tekstu *Uspenje*, postoji preklapanje različitih vremenskih planova, retrospekcija u retrospekciji (prisjećanje Ikara Gubelkijana na oca, Arama Gubelkijana, i njegove nastupe, važnije, 1920, u *Antwerpen*u i 1924. u *Chamonix-u*, upravo kao i u *St. Mortizu* 1928. i na *Lake Placidu* 1932, da bi, na poslednjoj Olimpijadi u *Garmisch-Partenkirchen-u* 1936, bilo određeno kao trajno obeležje njegove klizačke sudbine.⁶²). Ovo je i analepsa na drugom stepenu. Kao sekundarna anahronija, ovaj dio teksta *Uspenje* u temporalnom smislu je zavisao i od vremenskog plana priče, kao i od osnovnog vremenskog plana pripovijedanja, pripovjedačevog vremena iz kojeg počinje retrospekcija. Međutim, u tekstu postoje i epizode koje su u temporalnom smislu ambivalentne, ne mogu se hronološki situirati u neposrednom fabularnom kontekstu i nijesu datirane u vremenu priče. Takva je recimo epizoda iz teksta: *Ne verujem da je u vidu imao Gigante, uprkos tome što su bili dovoljno moćni da u opasnost dovedu red i granice vaskrseljene; u Ikarusovo vreme oni su, u Gigantomahiji već davno bili uništeni; vetrotvorac sa severa, Borej, bio je mali, lokalni bog, bez obzira na svoju uništavajuću snagu; iako Zevsova kći, Heba Kallisphyros beše tek autoritativnija vrsta sluškinje, u svakom slučaju samo domoupraviteljka Olimpa, a povrh svega, možda je, već u to doba, bila zamenjena Ganimedom; zlato-krili Eros, još dete, neozbiljni deran, bio je sasvim nedostojan izazivanja.*⁶³ Ova epizoda sa glavnom pričom romana nema čvrste uzročno-posljedične veze. U kreiranju vremenske situacije u tekstu Pekić se koristi smjenom prošloga sa sadašnjim vremenom. *Sadašnje vreme, u kojem se na kraju romana susreće opisivani trenutak i trenutak opisivanja, upućuje na sinhronu pripovedačevu poziciju.*⁶⁴ Posmatrano sa stanovišta ritma pripovijedanja, može se reći da je u tekstu *Uspenje* zastupljeno izohrono pripovijedanje. To podrazumijeva da je u tekstu ostvarena ista brzina, odnosno tokom trajanja

⁶¹ Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, str. 154.

⁶² Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 16.

⁶³ Isto, str. 32–33.

⁶⁴ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 57–58.

pripovijedanja u tekstu održava se ista brzina. U pogledu forme pripovjednog ritma, načina organizacije pripovjednog ritma, ovdje je u pitanju forma sažetog pregleda jer je odnos vremena priče i vremena pripovijedanja elastičan. Pripovjedač rezimira događaje koji su trajali dugo, pa se može reći da je forma neka vrsta poluelipse. Precizna prostorna odrednica, izmakla je Pekiću u tekstu *Uspenje: Moja umetnička karijera (...), otpočela je (...), u drevnoj srednjeevropskoj prestonici, čije ime odustajem da obznamim, jer je sasvim nehotično bila izabrana...*⁶⁵

Korespondirajući sa mitom, uspostavljena je vremenska distanca (povezanost) duga hiljadama godina. S druge strane, veze koje su ostvarene između Platonove *Odbrane Sokratove* i Pekićevog teksta *Odbrana i poslednji dani* upućuju na dvije vremenske dimenzije: Platon je živio u periodu od 427 – 347. god. p.n.e., a Sokrat je bio njegov učitelj, a svoju *odbranu dao je Sokrat na dan ročišta 399. godine pred komisijom sudija...*⁶⁶

Vremenska perspektiva u tekstu *Odbrana* razlikuje se u pojedinim dimenzijama od vremenske perspektive u *Uspenju*. Priređivačeva uvodna bilješka razlikuje se od izjave Andrije Gavrilovića u pogledu vremena. Dakle, u njoj je vrijeme priče dijegetičko vrijeme, o čemu svjedoči i naglašena hronologija događaja. Rukopis Andrije Gavrilovića je odštampan, odlomci su rekonstruisani i prevedeni, da bi na kraju priređivač u bilješci dao naznake početka, ali i završetka pseudovremena pripovijedanja, jednom rečenicom u kojoj se iznosi *da je Andrija A. Gavrilović 1960. godine umro, i da je (...), sahranjen na zatvorskom groblju u Münchenu*.⁶⁷ I ovdje je vrijeme priče – izjave, u pogledu temporalnosti, pseudovrijeme pripovijedanja koje sa vremenom priče zasniva vremenski okvir redosljeda. Dakle, retrospekcija u sižejnoj konstrukciji *Odbrane* u okvirima je redosljeda i date hronologije. Međutim, postoje izvjesna odstupanja od hronološkog vremena, odnosno od pseudovremena pripovijedanja. Vremenske amplitude u priči teksta, izjavi Andrije Gavrilovića započinju od vremena kada je on već osuđen za kolaboraciju, dakle, neko sadašnje vrijeme, da bi retrospektivnim pogledom bio obuhvaćen cijeli njegov život. *Zovem se Andrija Gavrilović, od oca, počivšeg Andrije, zvanog „onaj vodni“, jer u našem kraju beše i čovek istog imena i prezimena, koga su zvali „zemni“, i matere, poč. Bojane, (...), a ovu izjavu pišem iz gradskog zatvora u Münchenu – Nemačka, Zapadna – gde živim od jeseni 1944. godine, što će reći, četrnaest leta, pet meseci i*

⁶⁵ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/odbrana i poslednji dani*, str. 13.

⁶⁶ Platon, *Odbrana Sokratova*, str. 67.

⁶⁷ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 83.

*kusur dana, računajući i ovaj.*⁶⁸ Temporalna figura, anahronija, česta je u tekstu *Odbrane*. Pripovijedanje u priči teksta *Odbrana* počinje epozodom koja nije precizno datirana u vremenu priče (uvodnoj bilješci). Od ove epizode pripovijedanje u tekstu teče manje-više pravolinijski, a dijegetički i narativni redoslijed se poklapaju. Zapravo, vrijeme umetnute i glavne priče, poklapaju se, pa je riječ o unutrašnjoj analepsi.

Andrija Gavrilović prvi put izlazi pred sud sa šezdeset godina, što ukazuje na podatak o životnoj dobi lika-pripovjedača. U *Odbrani Sokratovoj* navodi se da je Sokrat imao sedamdeset godina kada mu je suđeno. Proces suđenja Andriji Gavriloviću započeo je u toku rata, a na petnaest godina osuđen je Andrija Gavrilović. Igra godinama, vremenskim distancama nije slučajna u tekstu. Jer, sve ukazuje na 1960. godinu, godinu smrti Andrije Gavrilovića, kao i godinu isteka zatvorske kazne. Izjava i kratka biografija Andrije Gavrilovića nastala je nešto ranije, 1959. *MÜNCHEN. WEST DEUTSCHLAND*.⁶⁹ Dakle, vrijeme nastanka izjave i kratke biografije obuhvata period od godinu dana, od 1959. do 1960. Ovo vrijeme je vrijeme priče, dijegetičko vrijeme.

Vrijeme priče i vrijeme pripovijedanja, odnosno vrijeme označenog i vrijeme označitelja, omogućavaju temporalne distorzije, poput sažimanja vremena u II poglavlju teksta *Odbrana*. U jednom pasusu sažet je život Andrije Gavrilovića, dati su iscrpni podaci o njegovom porijeklu, a šturo je iznijet podatak da *ovu izjavu pišem iz gradskog zatvora u Münchenu – Nemačka, Zapadna – gde živim od jeseni 1944. godine...*⁷⁰ U tekstu je vremenska dimenzija ostvarena kroz smjenjivanje ubrzanog i usporenog ritma pripovijedanja, a odstupanje od iste i konstantne brzine pripovijedanja označeno je temporalnim figurama – anizohronijama. Pojednostavljeno, odnos godina u tekstu odbrane bio bi jedna godina naspram šezdeset godina. To je odnos vremena nastanka izjave sa vremenskom dobi Andrije Gavrilovića. U tih šezdeset godina sažeto je i ratno iskustvo njegovo. Utisak vremena u tekstu postignut je upravo promjenom brzine pripovijedanja.

Ako bismo pokušali da odredimo tekst *Odbrane* prema jednoj od četiri Ženetove kanonske forme pripovjednog ritma, s obzirom na odnos vremena priče i vremena pripovijedanja koji je u tekstu elastičan, da se zaključiti da je ovdje zastupljena forma sažetog pripovijedanja. Ipak, pripovjedač relativno brzo rezimira događaje koji su realno dugo trajali, pa je taj oblik pripovjednog ritma – poluelipsa.

⁶⁸ Isto, str. 104.

⁶⁹ Isto, str. 83.

⁷⁰ Isto, str. 104.

Retrospektivni narativni čin u pogledu temporalnosti u tekstu *Odbrana* zavisao je od osnovnog vremenskog plana, jer je u njemu sadržan kraj. Ovdje je riječ o subjektivnoj retrospekciji, odnosno subjektivnoj analepsi, kao i u tekstu *Uspenje*. Sličnost između tekstova u pogledu temporalnosti ostvarena je i u tome što je vremenski početak, kao i kraj tekstova u uvodnoj napomeni i bilješci, u datumu smrti. Oba teksta imaju vrijeme priče i vrijeme pripovijedanja, a temporalne figure anahronije prisutne su u oba teksta u obliku unutrašnjih analepsi. U *Uspenju* je tokom pripovijedanja održana manje-više ista brzina, pa je pripovijedanje izohrono, dok je u *Odbrani* zapaženo izvjesno odstupanje od nultog stepena trajanja, pa je takvo pripovijedanje anizohrono. Forma pripovjednog ritma u tekstovima je poluelipsa.

Na osnovu toga, može se govoriti o paralelizmu pojedinih elemenata postupka kojim su građeni Pekićevi tekstovi. Međutim, postoje i oni elementi postupka koji su osobeni svakom pojedinom djelu.

Oblikovanje likova

Tekstovima *Uspenje* i *sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana* i *poslednji dani* Pekić je otvorio put paraboličnom govoru i to junakom apсурdnog iskustva koji je u neprestanoj potrazi za slobodom. Takav junak koji se opire diktatu ideološkog uma prerasta u deheroizovanog junaka koji se najpotpunije ostvaruje upravo u ovim Pekićevim tekstovima. Istorija se u njima ispituje iz perspektive individue koja nema mogućnost da ostvari herojski čin. U tom pogledu, pravi deheroizovani junaci su Ikar Gubelkijan i Andrija Gavrilović koji parabolično, kroz igru, odnosno odbranu, govore o totalitarnim ideologijama. Herojske vizije prošlosti nestale su u identifikaciji Ikara Gubelkijana s mitskim Letačem i Andrije Gavrilovića sa Sokratom u metaforičkoj viziji neminovnog čovjekovog poraza. Poraženi čovjek postaje dominantan iskaz Pekićeve paradigme.

Dramatičnost koja dominira tekstem *Uspenje* doprinosi istom takvom poimanju lika, a *Odbrana* je tragikomičan iskaz o sudbini glavnog lika, Andrije Gavrilovića. *Nasuprot Ikarovoj prometejskoj čežnji, koja će bogotakmacu podariti sunovrat, Andrijin je život obeležen drugom vrstom usuda. Vođen čudnim nitima sudbine, upravo postajući objekt svog tajnovitog dvojnika, Andrija će gotovo sasvim dovesti u pitanje moralni smisao svoga postojanja.*⁷¹

Pojavljivanje udvojenog lika u *Odbrani* je razlikujuće svojstvo ovoga teksta. Andrija Gavrilović je u nesporazumu sa svojim dvojnikom,

⁷¹ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 59.

a iz tog nesporazuma proistekla je njegova odbrana za nepostojeću krivicu. Kazna je vid iskupljenja za Andriju Gavrilovića, baš kao što je Ikaru Gubelkijanu nastojanje da u mislima usavrši *Ikarov let*, vid samožrtvovanja. Usavršavanje promašaja i Ikarovo samokažnjavanje vid su omalovažavanja umjetnosti. Preobrativši se u umjetnika željnog dostojanstva, Ikar Gubelkijan kao vjernog saputnika dobija taštinu, koja zapravo ukazuje na njegovu potrebu da se sukobi sa Nemogućim. Taj sukob je potvrda za čovjeka prometejske upornosti, ali i dokaz njegove nepotpunosti i neispunjenosti.

Prema tome, obje ličnosti prelaze granice semantičkog i sižejnog polja u koje su smještene i postaju glavni nosioci radnje, jer se njihovim djelovanjem razvija siže. Zato, rečeno terminologijom Lotmana, ovakve ličnosti označavamo kao junake – djeystvovaoce ili junake – pregaooce. Smješteni u okvire jednog totalitarnog ustrojstva, Ikar i Andrija će nastojati da ih prevaziđu, da pređu granicu sižejnog (semantičkog) polja i zakoraće u „antipolje”. U sižejnom polju razvijena je opozicija dobro – zlo, krivica – nekrivica, osuda – odbrana. U okviru ovih opozicija razvijaju se likovi, junaci – pregaoci, Ikar i Andrija. Granica koja im je postavljena, a simbolizuju je Arnim von Saksendorf i Erich von Rüdter, prevaziđena je. Dalji razvoj sižea onemogućen je smrću junaka – pregaoca.

Neočekivanost u postupcima junaka tekstova paradigmatična je. To znači da su oba Pekićeve lika izgrađena kao *skup mogućnosti – jedinstvena na nivou idejne strukture, varijativan na nivou teksta*.⁷² Pekićeve junaci – pregaoci ispoljavaju se u dva plana: u odnosu prema historiji i u odnosu prema svojem stvaralačkom zadatku. Upadljivo je Pekićevo nastojanje da junakovim stavom provocira moć jedne vladajuće sile, totalitarni režim, koji nastoji da postane zakon. *Uprkos Ebeneazarovom protivljenju – dobri čovek se bojao da će okupaciona vlast moj klizački program protumačiti kao izazivanje, što je on, zacelo i bio – naumio sam da kao stožernu tačku mog nastupa izvedem „IKAROV LET” ...*⁷³

U plejadi pekićevskih likova, kojoj svakako pripada Ikar Gubelkijan, izdvaja se junak *Odbrane* kao neko ko se razlikuje po intelektualnoj i socio-kulturnoj paradigmi od ostalih junaka njegovih. Uzimajući za junaka teksta *Uspenje* lik umjetnika, „pobunjenika”, koji nastoji da postane antipod mitskom letaču, Pekić je zapravo stvorio lik lakrdijaša i *komedijaša klizališta*, bijednog zabavljača *zaleđenih arena*. Po porijeklu polujevrein, sin majke židovskog porijekla, nestale u sjenci jevrejskih logora, i oca koji

⁷² J. M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, str. 329.

⁷³ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 21.

se utopio u Dunavu, sa naslijeđenim darom za klizanje, Ikar Gubelkijan će nastojati da kroz klizanje pokuša da se odupre i izađe iz ponižavajućeg položaja u koji su ga dovele navedene okolnosti. Međutim, Pekić je na psihološkom planu, u pogledu moralnih i etičkih stavova oscilirao razvojnu amplitudu ove ličnosti. U toj psihološkoj evoluciji, Pekićev junak prihvata svoj status ponižene ličnosti dospijevajući u stanje lucidnosti, koja psihički ekvivalent pronalazi u nastojanju da, iako nepokretan, u mislima usavrši *Ikarov let*. Nasuprot ovom liku, Pekić gradi lik jednostavne i priproste osobe, Andrije Gavrilovića. Ipak, bez obzira na intelektualni kod po kojem ga prepoznajemo, junak *Odbrane* je na psihološkom i jezičkom planu, individualna ličnost. Karakterna crta ove ličnosti je humor. Istorijske okolnosti u koje Pekić smješta svog junaka presudno su uticale na njegov psihološki i ideološki kod. Ideološka slika svijeta ovoga junaka usloвила je psihološku putanju njegovu, kulminirajući u statusu koji mu je dodijeljen, statusu žrtve. Odluka da prihvati krivicu za nepočinjeno djelo posljedica je kako intelektualnog i socijalnog stanja, tako i psihološkog i ideološkog pogleda junaka *Odbrane*. Osim toga, stavovi ostalih likova teksta u mnogome su uticali na formiranje ličnosti Andrije Gavrilovića. *Opredelivši se da uzme na sebe odgovornost za ubistvo bivšeg pukovnika, zakleti spasilac nije zadovoljio ni odbrani ni optužbi, a ni fenomenalnom drugu Ozrenu, nego nekoj samo njegovoj žudnji za iskupljenjem.*⁷⁴

Život ovih likova, Ikara i Andrije, odvija se u krugu prošlosti i istorije, anoniman je, bezličan i prazan. Pojava anonimnosti se manifestuje na razne načine. Prezimenima junaka, recimo, kao i neprimjećivanjem od strane drugih. Oba junaka postoje jedino na fonu događaja čiji su neosporni dio. Na taj način, pitanje ljudske egzistencije, kao i problem vječnosti i smrti, u ovim tekstovima dobijaju na značaju. Dakle, oba junaka bitišu između kategorija „ništa” i „nešto”, postojanja i nepostojanja. Fenomen egzistencije je socijalno definisan. Socijalne razlike između predstavnika *visoke* i *niske* klase očigledne su, a Pekić nastoji da ih neutrališe ili čak zaobiđe isticanjem sličnosti među pripadnicima dviju socijalnih, klasnih i političkih grupa. Te sličnosti se otkrivaju u nekim zajedničkim obilježjima, prije svega u njihovoj apsolutnoj bezličnosti i anonimnosti, o kojoj svjedoče njihova prezimena ili pak odsustvo njihovih prezimena (npr. Zemba, Obren), kao elementarne spoljne oznake ličnosti. U ovom kontekstu zanimljivi su primjeri naslovnih junaka Ikar Gubelkijan u naslovu *Uspenja*,

⁷⁴ Nikola Milošević, *Borislav Pekić i njegova mitomahija (I)*, u: Književnost, 4–5, 1984, str. 620.

a prvobitni naslov *Odbrane*, sadržao je i ime i prezime drugog junaka – Andrije Gavrilovića.

Slična je i funkcija izgleda – portreta. Zapravo, primjetno je njihovo odsustvo u tekstovima *Uspenje i Odbrana*. Veoma su česte u tekstovima ideološko-političke sentence koje ukazuju na stav(ove) ličnosti, junaka – pregaoca. *Pomoglo mi što sam znao da me ne biju izistinski, to jest i ako su to bile batine, i to poteške, nisu me bili što me mrze, nego da se uvere. Čisto administrativna stvar.*⁷⁵

Metaforično značenje uvodnih redova teksta, prošireno je na tekstove, na sudbine glavnih junaka. Surovost života i njegova nepredvidljiva putanja u nesrećnom i iščašenom vremenu, u neveselim okolnostima, na sintagmatičnoj osi, pokazaće da je smrt jedino pravo rješenje, ishodište za ličnosti poput Ikara Gubelkijana i Andrije Gavrilovića.

Nasuprot Ikaru Gubelkijanu, klizaču na ledu koji vodi borbu sa imaginarnim protivnikom, sa Svemogućim i Nemogućim, a zapravo dokazuje sebi svoju slabost i nemoć da pobijedi, stoji Andrija Gavrilović, *zakleti spasilac davljenika*, emigrant, koji, osuđen za djelo koje nije počinio, prihvata krivicu kao jedinu moguću datost života. Nimalo slučajno, Pekić u uvodnoj napomeni *Uspenja* navodi da je to *nenaslovljena ispovest Ikara A. Gubelkijana*, a u *Odbrani*, da je Andrija A. Gavrilović umro 1960. godine. Osim sličnosti u srednjem imenu, i početnom slovu prezimena, Pekić se odlučio za likova, obične, pomalo nervozne ljude opsjednute strahovima, mitsku figuru Ikara, čudaka Andriju, koji će skončati u biblijskom iskušenju patnje, straha i bola, smrću. Prometejsko stradanje naglašeno je prilikom oblikovanja lika Ikara Gubelkijana; kod Andrije Gavrilovića, akcenat je na moralnom pročišćenju, katarzi, koju on ostvaruje kroz kaznu za krivicu koju nije počinio, čiji nije nosilac. Može se govoriti o izvjesnoj udvojenosti ovih ličnosti. Uslovnoj udvojenosti lika Ikara Gubelkijana doprinosi Arnim von Saksendorf i njegov monolog pohvale Ikarovoj igri. Ikar postaje drugi lik, istrajniji u borbi motivisanoj žudnjom ka slobodi. Vidljivija je dvojnost Andrije Gavrilovića. To je ona druga strana ličnosti koja je u svakom kupaću prepoznavala davljenika: *Eto, gospodin Avakumović, apotekar, pokrupan čovek, pa još trom, pihtije kao da si zemljom izasuo, tako izgleda kad se na pseku izvali. Voda bi lako mogla da ga prevari i zanese. Samo da se hoće kupati, smetenjak. (...) I gospođa okružnog sudije g. Veljkovića bila je kao stvorena da se davi.*⁷⁶

⁷⁵ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 149.

⁷⁶ Isto, str. 119.

Dok je Ikar Gubelkijan siguran u sebe i svoju pobjedu, Andrija vjeruje u svoju krivicu i kaznu. O različitosti njihovih temperamenata govore i biografski podaci, odnosno ton kojim su one date. *Ja, Ikar Gubelkijan, sin Jermenina Arama, izbeglog iz Erzeruma i ugušenog u smrzloj struji Dunava, i Debore, polužidovke, izbegle iz Joppe, i ugušene u vreloj struji gasa Ciklon-B, u Bergen-Belzenu, klizač kome je već od kolevke bilo dosuđeno da bude prvi umetnik epohe.../Zovem se Andrija Gavrilović, od oca, počivšeg Andrije, zvanog „onaj vodni“ (...), i matere poč. Bojane, rođene Krstuški...*⁷⁷ Uočava se da je ton biografije Andrije Gavrilovića smireniji, da ima istu razvojnu nit, za razliku od tona biografije Ikara Gubelkijana, u kojem se osjeća napetost i uzlazna putanja.

Nastajanju junaka – pregaoca doprinosi i postojanje tzv. sporednih likova. Oblikovanju lika Ikara značajno je psihološko portretisanje Arnima von Saksendorfa. Iz datih suprotnosti u poziciji smo da oblikujemo lik Ikara Gubelkijana imajući u vidu njegov odnos sa Arnimom von Saksendorfom, njihove sukobe i protivrječne stavove. Tekst *Odbrane* nudi oblikovanje lika Andrije Gavrilovića uspostavljanjem veza sa više likova. Dakle, svi likovi su međusobno uslovljeni.

Na osnovu datih razlika i razlikujućih svojstava oblikuju se likovi koji, obilježeni datim svojstvima, postaju junaci – pregaoci, jer iskoračavaju iz unaprijed zadatih okolnosti; oni su zapravo deheroizovani junaci, Ikar Gubelkijan i Andrija Gavrilović.

Humor i parodija kao estetičke kategorije tekstova

Termini koji se upotrebljavaju u tumačenju Pekićevih tekstova, poput ironija, parodija, humor, satira, groteska, zahtijevaju dodatna pojašnjenja, neophodna u tumačenju Pekićeve slike svijeta. Humor i parodija u tekstovima *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani* zauzimaju značajno mjesto. U razgraničenju termina ironija, parodija i satira, teško je povući jasnu granicu. Jer, ironija je sastavni dio parodije i satire. Ali, *ironija je trop i intratekstualni fenomen, dok je parodija književni žanr i intertekstualni fenomen.*⁷⁸

Prepoznatljivi su tekstovi koje Pekić ovdje parodira. To su mit o Dedalu i Ikaru i Platonova *Odbrana Sokratova*. U toj vrsti parodije ispoljava se problem umjetnika i umjetnosti, kao i moguća životna situacija – pristajanje na krivicu zbog moralnog pročišćenja.

⁷⁷ Isto, str. 48/104.

⁷⁸ Radoman Kordić, *Tumačenje književnog dela*, Gornji Milanovac, Dečje novine, 1988, str. 130.

U razlikovanju tri načina, odnosno postupka parodiranja: verbalnog, komičnog i ironičnog, te tematskog parodiranja, za Pekićeve tekstove može se reći da je korišćen tematski postupak parodiranja. Ovaj postupak podrazumijeva transpoziciju teme mita o Dedalu i Ikaru i Platonove *Odbrane Sokratove*, djelimično formu ovih djela uz korišćenje satire. Parodiranje je u tom slučaju humoristično i satirično.

Pekićev tekst *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* za tematsku pozadinu ima poznati grčki mit na čijoj osnovi Borislav Pekić gradi priču o Letećem Jermeninu, uz humor, parodiju, ironiju i grotesku, negirajući idealistički smisao umjetnosti. Tako je stvoren lik Ikara Gubelkijana, klizača na ledu, borca za slobodu, na jednoj strani, i Arnima von Saksendorfa, borca za jedino moguće rješenje. Parodirajući grčki mit, Pekić je pokazao kako se završava svaki pokušaj takmičenja sa bogovima. Nasuprot Dedalu, Ikarovom ocu, simbolu racionalnosti ali i nesposobnosti da „leti visoko”, suprotstavljen je Ikar, simbol pobune čovjeka protiv stvarnosti i ograničenja, pobune protiv bogova. Ikar Gubelkijan, pobunjenik protiv ograničenja, podstaknut taštinom kao ljudskim grijehom, skončava slomljene kičme pokušavajući da u mislima usavrši pokrete.

Djelimično komično i ironično parodiranje pozadina je tematskom parodiranju u tekstu *Odbrana i poslednji dani*. Motivacijski sistem Platonove *Odbrane Sokratove* ovdje je dat u parodijskom ključu, uz neprestanu upotrebu humora, groteske i satire. Idejno-estetska suština djela koje se parodira, *Odbrane Sokratove*, inkorporirana je u Pekićev tekst *Odbrane*. Pekić je ostvario svojevrsan dijalog sa Platonom, a *sokratovski dijalog* utkan je u stranice teksta. Borba za slobodu, stavljena u kontekst Drugog svjetskog rata, u oba Pekićeva teksta dobija i druga značenja. Jer, Ikarova tačka na ledu provokativno poziva publiku na borbu, kao što Andrijino prihvatanje nepostojeće krivice izaziva osjećaj nepravde, nepravde koja mora biti ispravljena. Zato je njegov pad na ledu tragičan, a generalov govor naglašeno sarkastičan, kao što je tragična Andrijina ljubav prema vodi, a sarkastična činjenica da je upravo zbog te ljubavi i osuđen. Pojačavajući ironični efekat do groteske, Pekić čisto realistički saopštava o smrti Ikara Gubelkijana i Andrije Gavrilovića. Optužba i osuda Andrije Gavrilovića, baš kao i Sokrata, nužna je *jer princip subjektivne refleksije razjeda važeći objektivni princip na kojem u tom času navodno još počiva atinski duh*.⁷⁹

Značenjska intencija je ono što povezuje, što stoji na razmeđu teksta *Uspenje* i mita o Dedalu i Ikaru, kao i između teksta *Odbrane* i Platonove

⁷⁹ Dragan Stojanović, *Ironija i značenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1984, str. 29.

Odbrane Sokratove. Pekićeva parodija tekstova je takva da su ovdje prepoznatljivi tekstovi koji su parodirani, oni su naglašeni, njihov smisao je istaknut. Pekić svjesno navodi Ikarovo nastojanje da *interpretaciju drevne antičke legende o ambicioznom i nesmotrenom Dedalusovom sinu Ikarusu, po kome sam dobio ime, što više približim njenom praisvoru...*⁸⁰ Za Andriju Gavrilovića, Sokrat je *sabrat u nevolji. Optužen na pravdi boga*.⁸¹

Rekli smo već da je teško povući jasnu granicu između ironije, parodije, humora i groteske. A to nam dopušta da u Pekićevom parodijskom prevratu vidimo satiričku oštrinu, ironijski podtekst i grotesku. Njihovim ukrštanjem nastali su tekstovi *Uspenje* i *Odbrana*. Ironiju Pekić upotrebljava za razaranje mita i istorijskog mišljenja. To postiže komentarima, parafraziranjem jezika i govora svojih likova. Ironija kod Pekića ima i funkciju vrednovanja, ona nije prikrivena već direktna. Vješto kombinujući riječi, Pekić je u oba teksta nastojao da ove kategorije i njihov smisao nađu pravi put do čitaoca. Ironija izvire iz Pekićevih rečenica, a mjestimično je i štamparski naglašena, odvojenim slovima: *Kasnije se po varoši govorilo da sam krila s t v a r n o dobio, jer se bez njih ne bih mogao onako sunovratno, krilato premetati iznad leda.../Odjedared vidim knjigu, po naslovu bih rekao sudski slučaj. ODBRANA I POSLEDNJI DANI SOKRATOVI, od nekog Platona. Uprepastim se. Nije moguće! Platon je bio moj prota iz Novog Slankamena. Da je za pevnicom skladno pevao, i da je kod žena na glasu bio, znam. Ali, knjige da je pisao, nisam čuo. I nije, dabome*.⁸² Ove epizode ne sakrivaju ironiju, već je ističu. Granica između humora i ironije tanka je. Oba teksta su humoristična, ali je linija humora jača u tekstu *Odbrane*. Zahvaljujući humoru prevaziđena je patetika koja je izazvana sudbinom likova Ikara Gubelkijana i Andrije Gavrilovića. Treba napomenuti da se ovaj humoristično-ironični zaokret uglavnom sprovodi preko formalnih rješenja, iako ima pragmatički karakter. Pekić, recimo uspostavlja ironičnu distancu depersonalizacijom i projekcijom pripovjedačkog stanovišta u *Uspenju* (*Da, Ikar Gubelkijan protiv svih! Ikar Gubelkijan protiv dvadeset hiljada robova! Ikar Gubelkijan protivu Arnima von Saksendorfa, nemačkog hiljadugodišnjeg Reicha, ali i protiv svog naroda, svojih sugrađana i sapatnika! Više nije bilo razlike među njima, ako je ikada i bilo. Postojao*

⁸⁰ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 21.

⁸¹ Isto, str. 96.

⁸² Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 25/95.

sam samo ja, ja na ledu, i moji smrtni neprijatelji unaokolo.)⁸³ U *Odbrani* nije uspostavljena ovakva ironična distanca. Sve se odvija u ravni pragmatike.

Pekićev humor u tekstovima često je ciničan i sarkastičan. Njegov humor traži intelektualnu domišljatost i dovitljivost. U pogledu kategorije humora zapaža se da je u tekstu *Odbrana* ova kategorija zastupljenija nego u *Uspenju*. Unutrašnji svijet teksta *Odbrana* humorno je obojen. Humor Andrije Gavrilovića izvire iz dubine njegove ličnosti. Pripovijedanje Andrije Gavrilovića može se označiti kao humoristično, isprekidano je digresijama, a obiluje aluzijama koje upućuju na dijalog s čitaocem.

Putevi parodije u Pekićevim tekstovima, polazeći od mita, odnosno filozofskog spisa, vode u neizvjesnost slobode, smijeha i sumnje. Ove ironične parabole izražavaju Pekićev doživljaj svijeta i života. Nije slučajno preobraćeni umjetnik, borac za slobodu, Ikar, postao figura poruge i smijeha. S druge strane, tragičnost jednog životnog puta ironično je predstavljena, pronašavši svoje oličenje u tragikomičnoj figuri Andrije Gavrilovića. Humor u ovim parodijama, zapravo je način vrednovanja mita i filozofskog spisa. Iz uzajamne komične modulacije mita, filozofskog spisa i iskustva, Pekić gradi imaginativna i beskrajna, paradoksalna intelektualna i moralna nijansiranja. Paradoksalnom doživljaju svijeta doprinosi sučeljavanje mitskog i stvarnog, filozofskog i stvarnog, istinskog. Iz tog sukoba izrasta književni prosede koji izražava jedno od osnovnih svojstava ljudske svijesti: život je tragika.

Upotrebljavajući poznati grčki mit, kao i Platonov spis u tekstovima, Pekiću ta pozadina omogućava stalne paralele između sadašnjeg i prošlog, stvarnog i imaginarnog. Na toj osnovi on parodira moderno vrijeme u svjetlosti grčkog mita i filozofskih reminiscencija. Pekićevi junaci pokazuju unutrašnju ubjedljivost, pa izgledaju plemenitiji u komediji u kojoj ih sagledavamo. Tako, Ikar Gubelkijan nakon ubjedljivog pada izrasta pred našim očima i preobražava se u plemenitog borca za slobodu, ne samo svoju. Pozadina njegovog pada je zaista komična. Andrija Gavrilović ne prevazilazi svoju parodičnu dimenziju dostojanstva i plemenitosti. U tom smislu, i Ikar Gubelkijan i Andrija Gavrilović pojavljuju se istovremeno i kao apoteoza i kao parodija onoga što predstavljaju.

Groteska kao stilska figura

Ostavljajući u svojim djelima tekstualne signale, pa i cijele slojeve značenja, koja dopuštaju da se njegova djela *samoobjašnjavaju*, Pekić je

⁸³ Isto, str. 72.

ostvario poetičnost koja je najpotpunije iskazana upravo u ovim tekstovima. Stilski postupak u njima uslovljen je temom, vremenom i čovjekom, koji se prenose iz epohe u epohu. Dugim rečenicama on stilizuje tematske okvire tekstova. Pekićevom osobenom stilu doprinosi upotreba figura, ali i drugih stilskih oblika.

Sasvim opravdano se može tvrditi da je Pekićev književni svijet – groteskan. Za razumijevanje ove teze pokušaćemo da definišemo pojam *grotesknog*.⁸⁴ O nekoj preciznoj definiciji groteske ne može biti govora, jer se njeno značenje mijenjalo kroz smjenu pravaca, stilskih formacija i epoha. Groteska je umjetnička struktura koja sadrži apsurdno, ali to apsurdno ne prevazilazi svoje okvire i ne prevladava nad groteskom. Međutim, groteska podrazumijeva i kategorije fantastičnog, tragičnog, smiješnog, natprirodnog... S obzirom na to, može se reći da su ove kategorije *specifična forma i struktura, posebno karakteristična za svaki slučaj grotesknog izraza*.⁸⁵

Ispovijest Ikara Gubelkijana nije samo povijest o njegovom životu, već i povijest o ljudskoj taštini. Razarajući okvire mita, Pekić je parodirao mitsku svijest i stvorio modernog Ikara, Ikara koji se buni, koji nije lakomisen i nepromišljen. Pekić je pokušao da ovakvim postupkom izmijeni svijest o mitu. On je stvorio pobunjenika koji se takmiči sa bogovima, koji osmišljava svoj let. *Ironija Gubelkijanove situacije sastoji se, međutim, u tome što je ovaj moderni Ikarus u stvari sve vreme na kolenima. Pobuna o kojoj je reč, postoji samo u njegovoj mašti – za razliku od svog antičkog pretka, on se nije odvažio na izazov bogovima čak ni u jednom trenutku nepromišljenosti*.⁸⁶ I upravo u pokušaju Ikara Gubelkijana da od poniženog postane onaj koji ponižava, da u porazu vidi pobjedu, da u padu vidi uspjeh, izbija groteska kao stilski odlika ovog Pekićevog teksta. *Ikarov*

⁸⁴ Groteska (ital. *grottesco* od *grotta* – spilja) – Karikaturalno - fantastična i iskrivljena slika stvarnosti, koja ne izaziva komična, već zastrašujuća osjećanja. (...) Naravno, u raznim epohama i kod raznih pisaca oblici g. se mijenjaju, kao što je različita i njena funkcija u djelu. Ipak, za g. je karakteristično da otvara svoje posebne uvide u prirodu realnosti tako što na alogičan i paradoksalan način dovodi u vezu obično nespojive, dispartne, elemente, naročito komično i jezivo ili komično i tragično, te tako depatetizira ono što predstavlja, i otkriva u tome neki sarkastični nesklad. U postizanju takvog umjetničkog dejstva g. se često služi i fantastičnim, pretjeranim karikiranjem koje dovodi oblik do izobličenja, a smisao do besmisla. (V(eselin) K(ostić), *Groteska*, Rečnik književnih termina, Romanov, Banja Luka, 2001, str. 248–249)

⁸⁵ Zoran Gluščević, *Groteska*, Književne novine, 26 (1985), 700–701, str. 20, u: Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, str. 221.

⁸⁶ Nikola Milošević, *Borislav Pekić i njegova mitomahija (I)* u: *Književnost*, 1984, 4–5, str. 613–614.

let postaje fiktivni vid uspjeha, imaginarni bunt. U tom fiktivnom svijetu, Ikar Gubelkijan je usamljen. Smijeh publike vratiće ga stvarnom svijetu, ali i pretvoriti u lakrdijaša. Smisao *Ikarovog leta* izgubljen je i pretvoren u besmisao. Grotesknoj situaciji doprinosi i nastojanje Ikara Gubelkijana da ispravi svoj poraz i sunovrat, pretvarajući igru *Ikarov let* u *Ikarov pad* i usavršavajući promašaje. *Moja samoubilačka zahuktana uobrazilja bila je neumorna u iznalaženju neiskorišćavanih posrnuća, u otkrivanju bezmalo nemogućih padova, i fizički neverovatnih načina padanja. Padao sam iz svih pravaca i uglova, u sve pravce i uglove.*⁸⁷ Tako je Ikar Gubelkijan, usavršavajući pad, predodredio lični poraz – pad u smrt. Cijeli jedan semantički raspon sadržan je u grotesknom Ikarovom padu. Kombinujući komične i užasne, smiješne i tragične momente Ikarovog pada, Pekić je postigao potpuni besmisao njegove „pobune“. Na planu semantike, igra simboli- ma predstavlja jedan vid metonimijskog značenja. Ikar, igra, Sunce, let, svjetlost, led, muzika imaju svoja značenja koja upućuju na novi prostor, novu istoriju, novog Ikara. Ipak, sve se završava na ledu koji simbolizuje granicu, prelazak u onostrano, ili pak smrt. Međutim, i smijeh, onaj gromoglasni smijeh publike, u svom značenjskom smislu, okrenut je ka jedinom mogućem ishodu lakrdijaškog plesa u slavu besmisla i fiktivne pobune, najvećem mogućem poniženju, padu koji za posljedicu ima trajnu vezanost za bolesničku postelju. Ipak, grotesknosti u ovom djelu još uvijek nije kraj. U spoju sarkazma, ironije i parodije, svoje mjesto pronalazi i groteska u onom smislu koji izvire iz epizode koja nam nudi saznanje da *Pekićev junak, čak i tako zauvek nepokretan, sanja kako uspešno izvodi svoj Ikarov let. Svestan istovremeno i da je to taština, kao što je taština i sve drugo što se s njim u životu zbiva.*⁸⁸

Birajući za glavnog junaka teksta *Odbrana* lik jednostavne osobe, Pekić je već u priređivačevoj napomeni dodao posve grotesknu odrednicu zanimanja Andrije Gavrilovića: *ZAKLETOG SPASIOCA DAVLJENIKA...*⁸⁹ Događaj oko kojeg će se i razviti slučaj Andrije Gavrilovića, u suštini je paradoksalan. Upravo iz te paradoksalnosti izvire grotesknost ovog Pekićevog teksta. U životu jedne posve neuspješne osobe kakav je Pekićev Andrija Gavrilović, kome je *bio potreban davljenik*⁹⁰, jedan događaj može da promijeni život. Taj događaj u životu Andrije Gavrilovića bio je spa-

⁸⁷ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/odbrana i poslednji dani*, str. 52.

⁸⁸ Nikola Milošević, *Borislav Pekić i njegova mitomahija (I)* u: *Književnost*, 1984, 4–5, str. 614–615.

⁸⁹ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str. 83.

⁹⁰ Isto, str. 123.

savanje pukovnika Ericha von Rihtera. Prvi, jedini i posljednji slučaj u „karijeri“ zakletog spasioca jeste spasavanje pukovnika Rihtera. Ali, to spasavanje ili „slučaj“, kako ga naziva Gavrilović, postaje determinanta za određivanje socio-psihološkog koda junaka. Proglašen za kolaboranta, Gavrilović će dijeliti sudbinu emigranta i na kraju biti osuđen za smrt svog dobrotvora, pukovnika Rihtera kod kojeg je bio zaposlen. Dakle, život jednog prosječnog čovjeka, Pekićevog Andrije Gavrilovića, izgubio je smisao, ostavljajući prostor besmislu iz kojeg izvire groteska. Takva je figura Andrije Gavrilovića, komična i tragična u pokušajima da opstane u vrtlogu Drugog svjetskog rata. Ne pronalazeći sebe ni na jednoj strani, niti okupatorskoj, niti svojoj sopstvenoj, jer je za obje on samo kolaborant, Andrija Gavrilović prihvaćuje krivicu za nepočinjeno zlodjelo, stupiće u plejadu grotesknih Pekićevih likova.

Za tekstove *Uspenje* i *Odbrana* može se reći da u cjelini nijesu ostvarene groteske. U ovim tekstovima groteskno se prepoznaje u određenim aspektima ili slojevima. Razlike koje u tom pogledu postoje među tekstovima svode se na način ispoljavanja grotesknog i ujedno ukazuju kako na različitost, tako i na srodnost tekstova. *Žanrovska prepletenost i razglobljenost omogućila je piscu upotrebu velikog broja stilskih sredstava iz registra komičnog, tako da su elementi i motivi groteske najčešće u sprezi sa ironijom, sarkazmom i parodijom.*⁹¹

Tekstovi *Uspenje* i *Odbrana* ostvareni su kao realno-psihološke priče u čijem središtu se nalazi groteskno jezgro – glavni junak/junaci sa svojim povijestima, oko kojih se opet grupišu događaji i likovi, uklapajući se u tip deheroizovanog junaka, koji je Pekiću pogodovao za rušenje okvira mita i legendi. Ikar Gubelkijan i Andrija Gavrilović, simbol su otuđenog čovjeka, Puškinovog *suvišnog čovjeka*, a na planu groteskne stilizacije ishod su ludilo i izopačenost. Tragikomičnost postaje osnovno svojstvo grotesknog izraza glavnih junaka. Ikar Gubelkijan i Andrija Gavrilović ne pripadaju svijetu stvarnosti na koji su osuđeni da žive, a uz brojna sredstva komičnog izraza postignuta je stilizacija grotesknog. Oba teksta variraju istu temu – ludilo nastalo usljed podvajanja ličnosti. I upravo je ovdje skoncentrisano groteskno jezgro ovih tekstova. Međutim, groteskno je i u destrukciji mita i legendi, ono se nalazi i u strukturnim i u formalnim obilježima ovih tekstova. Groteskno je poslužilo Pekiću kao pozadina da da kritički osvrt na čovjekov položaj u svijetu.

⁹¹ Lidija Mustedanagić, *Groteskni brevijar Borislava Pekića*, Stylos, Novi Sad, 2002, str. 169.

Sanja VOJINOVIĆ

PARALLEL READING OF *THE RISE AND FALL OF ICARUS GUBELKIAN* AND *THE DEFENCE AND THE LAST DAYS*

In the article *Parallel Reading of Texts*, which is an excerpt from a Master's thesis, thematic and poetic similarities in Borislav Pekić's texts *The Rise and Fall of Icarus Gubelkian* and *The Defence and the Last Days* are shown through five segments. The first segment explains *Quotations – as a literary technique in texts*, as well as the nature and origin of this technique. Through studying Pekić's texts, the author came to a conclusion that intertextuality and quotations are the basis for interpreting Pekić's texts. Pekić uses quotations as a dialogue with tradition and the texts interpreted in this way get a completely new meaning. In this part of the thesis, through comparative as well as semiotic, structuralist, and post-structuralist methods of analysis, the author identifies key structural and compositional characteristics illustrating both thematic and poetic similarities, and the differences between the texts.

Key words: *Quotations, intertextuality, narrator, chronotope, grotesque*

UDK: 27-36:929 Ozana Koterska, Bl.
UDK: 821.163.4-97

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

KULT BLAŽENE OZANE U KNJIŽEVNOM STVARALAŠTVU (nacrt)

U radu se aktualizira knjiga don Nike Lukovića *Blažena Ozana Kotorka. Jubilarno izdanje povodom 400. godišnjice smrti (1565–1965)* objelodanjena u Kotoru 1965. godine. Riječ je o nepravedno zaboravljenu izvoru u kojemu je na do sada naj-sustavniji način prikazan život i djelovanje sestre dominikanke (recluse) i bokokotorske blaženice, simbola ekumenizma, Bl. Ozane, čiji se kult ubrzo nakon njezine smrti proširio po Europi (posebice Italiji, Španjolskoj, Njemačkoj, Nizozemskoj), te povijesne i kulturne prilike vremena u kojemu je živjela u Kotoru, kao i brojna dokumenta, bilo književna, bilo historiografska. Uz pomoć toga i nekih suvremenih izvora (*Stara književnost Boke, Hrvatska književnost Boke Kotorske do preporoda* i dr.) registrira se kult Bl. Ozane zabilježen u književnoumjetničkom stvaralaštvu od vremena njezine smrti, tj. druge polovice 16. stoljeća, do naših dana.

Ključne riječi: *Bl. Ozana Koterska, književnoumjetničko stvaralaštvo, don Niko Luković*

*Ti, Ozano, slavo Crne Gore, radosti Kotora,
uzore pokorničkih djevice pomози nam u borbi
s neprijateljem duše i brini se za sve slabe, koji
se uzdaju u tvoj zagovor.¹*

¹ Dio antifone na čast Bl. Ozane koju je pjevao Kaptol stolne crkve i svećenstvo ulazeći u crkvu Sv. Pavla, a kasnije Sv. Marije za vrijeme procesija prosnih dana.

I.

Vrijeme u kojem živimo više od svega vapi za čudom, za intervencijom koja dolazi izvan svijeta pojavnosti. U takvim trenucima na pozornicu stupaju sveci i blaženici, oni čije je posredništvo između ovoga i „onoga“ svijeta već prokušano i dokazano. Iako bi i to bio dovoljan motiv da se pozabavimo naslovljenom temom, stvarni su nam motivi aktualizirati nepravedno zaboravljen izvor, a zapravo najsustavniji prikaz života i djelovanja Bl. Ozane te povijesnih i kulturnih prilika vremena u kojemu je živjela u Kotoru, kao i brojnih dokumenata, bilo književnih, bilo historio-grfskih, knjigu don Nike Lukovića objelodanjenju u Kotoru 1965. godine u povodu 400. obljetnice smrti Bl. Ozane *Blažena Ozana Kotorka. Jubilarno izdanje povodom 400. godišnjice smrti (1565–1965)*.² Budući da je Ozana blaženica Katoličke crkve (štuje se na čitavom hrvatskom i crnogorskom katoličkom području, osobito kao zaštitnica svetog sjedinjenja) ponikla iz pravoslavlja i s crnogorskoga nacionalnog prostora, iz takozvanoga Zaljeva svetaca³, njezin je životopis, posebice u kontekstu književnoumjetničkih obrada, tema što se uklapa u projekt Kulture u doticaju: *Stoljetni hrvatski i crnogorski književni identiteti*, kojemu također želimo dati prilog.

II.

Blažena Ozana Koterska (Katarina Kosić) rođena je u Relezima kod Cetinja (Lješanska nahija) u Crnoj Gori 25. studenoga 1493. u pravoslavnoj obitelji, a umrla u Kotoru 27. travnja 1565. Započinjući tekst njezina životopisa, don Niko Luković⁴ zapisuje:

„Blažena Ozana je kćerka kršne Crne Gore, koja je krvlju svojih sinova, prolivenom za Krst časni i slobodu zlatnu, napisala istoriju koju vrijeme neće izbrisati, kao ni uspomenu maratonskih i

² U izdanju Dominikanske naklade Istina (Zagreb, 2007) objelodanjena je knjiga Marijana Biškupa *Blažena Ozana Koterska (1493.–1565.) : razmatranja o prvoj hrvatskoj blaženici s kratkim ikonografskim dodatkom*, do koje, nažalost, nismo mogli doći, čime je, vjerujemo, ovaj nacrt bitno osiromašen.

³ Boka kotorska poznata je i pod nazivom Zaljev (hrvatskih) svetaca jer su u njoj, osim Bl. Ozane, rođeni još neki sveci i blaženici Katoličke crkve koji su poput nje simboli ekumenskoga sjedinjenja, npr. Hercegnovljanin, ispovjednik, Sv. Leopold Bogdan Mandić (1866–1942) te Bl. Gracija iz Mula (1438–1508) poznat kao svetac euharistije, pomiritelj ljudi, zaštitnik ribara, radnika, neženja, vrtlara, pokornika i pomoraca. Svaka kotorska crkva ima sliku ovoga blaženika. I njima se, kao i Bl. Ozani, utječu i pravoslavni i katolici. Vidi: www.kotorskabiskupija.net (stranica posjećena 6. srpnja u 11:35).

⁴ *Blažena Ozana Kotorka. Jubilarno izdanje povodom 400. godišnjice smrti (1565–1965)* (dalje: *Blažena Ozana Kotorka*), Kotor, 1965, str. 11.

termopilskih heroja. To plemenito stijenje koje nam je dalo Njega, odnjihalo je i nju, veličinu ne na bojnem, ni književnom polju, nego u kršćanskim krepostima i požrtvovanju. Ona je opjevano fizičko junaštvo svojih zemljaka pretvorila u jedno drugo, po kojemu je ona pobjeda najveća kada je izvojevana nad samim sobom.“

Ta se pastirica vrlo rano počela zanimati za Boga i božansko, a u svojoj je potrazi u 14. godini došla u Kotor „tražeći Božju sliku“. Slike iz kotorskih crkava toliko su djelovale na mladu pastiricu da je odlučila Bogu u potpunosti posvetiti život kao „reclusa“, u strogoj klauzuri u samostanu Sv. Pavla. Ondje se obukla u redovničko odijelo dominikanskih trećoredica s imenom Ozana. Sedam je godina provela u ćeliji Sv. Bartola, a zatim Sv. Pavla. U svom dragovoljnom zatvoru provela je 50 godina moleći, radeći i čineći pokoru, a oko nje su se okupile i mnoge djevojke želeći nasljedovati njezin primjer kao dominikanke trećoredice. Ozanu su još za života njezini suvremenici štovali kao sveticu, a odmah poslije smrti njezino se štovanje proširilo po Italiji, Španjolskoj, Njemačkoj, Nizozemskoj. Moći su joj u staroj Gospinoj crkvi (Kolegijalna crkva – Collegiata) u Kotoru. Kult joj je potvrđen 1927. U ikonografiji se prikazuje kao dominikanka s križem u ruci i bičevima po strani.⁵ Budući da je potekla iz pravoslavlja i postala katolička redovnica, blažena je Ozana Kotorska i svojevrsan simbol sjedinjenja istočnih kršćana s Rimskom crkvom. Sveta Kongregacija obreda objavila je u Rimu 1927. na 460 stranica velikog formata (30 x 20 cm) dokumente o stoljetnom štovanju Bl. Ozane (*Sacra Rituum Congregatione Emo ac Revmo Domino card. Andrea Frühwirt ponente – relatore Catharensis seu Ordinis praedicatorum Confirmationis cultus ab immemorabili tempore praestiti servac Dei Hosannae de Catharo etc.*) koji su služili kao dokazni materijal u procesu za postizanje potvrde javnog i crkvenog štovanja blaženice od strane Sv. Stolice.⁶

⁵ Vidi: Mitar Dragutinac, Ozana Kotorka, - u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979, str. 444 i str. Josip Antolović, DI, Ozana Kotorska (1493–1565), - u: Michael Glazier, Monika K. Hellwing (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998, str. 693.

⁶ Zanimljivo je i znakovito što je tijelo Bl. Ozane, koje se danas nalazi u kotorskoj crkvi Sv. Marije, tzv. Koledati, 450 godina nakon njezine smrti velikim dijelom sačuvano. Prilikom premještanja tijela Bl. Ozane iz staroga u novi sarkofag 24. lipnja 1930. stručna je komisija, sastavljena od trojice liječnika (dr. Vicko Galvani, dr. Josip Korlaet, dr. Filip Lazarević), utvrdila: „Kostur leži u drvenom sarkofagu i odjeven je u svilenoj dumanjskoj odori, koja je potpuno sačuvana. Vidljivo lice, koje je na nosu, obraznicama i podbratku, prevučeno sa jednim pergamentnim tkivom kože, drugo nije nego osušena konzervirana

Prvi poznati životopis Bl. Ozane pripisuje se njezinu anonimnom suvremeniku, Kotoraninu, i pisan je na talijanskom jeziku. U prvoj polovici 18. st. na latinski ga je preveo dubrovački dominikanac Serafin (Cerva) Crijević. Nakon njega slijedi dr. Ivan Bolica, također suvremenik Bl. Ozane, kotorski plemić po zanimanju liječnik, koji je napisao njezin životopis pod nazivom *Vita della Beata Osanna da Cattaro*. Dubrovčanin, benediktinac, biskup u Stonu i poznati teolog te vrstan poznavatelj grčkoga jezika, također blaženičin suvremenik, Bazilije Gradić piše 1566/7. prvi literarni prikaz života Bl. Ozane *Libarce od djevtva*. Gradić je tu svoju knjigu kasnije preveo na talijanski i objavio u Rimu 1584. godine, a prevedena je i na poljski jezik.⁷ Prvi strani književnik koji se pozabavio životopisom Bl. Ozane je Firentinac, dominikanac P. Serafin Razzi (1531–1613), čuveni teolog i autor brojnih znanstvenih djela s područja filozofije i teologije. On je bio korizmeni propovjednik u Kotoru 1589. godine, tj. 24 godine poslije Ozanine smrti, kada je čuo mnogo oduševljenih priča o toj kotorskoj blaženici, što ga je ponukalo da napiše njezin životopis *Vita della reverenda serva di Dio, la Madre Suor Osanna da Cattaro*, koji je objelodanjen u Firenci 1595. godine. Krajem 16. st. taj je Razzijev tekst preveden na hrvatski jezik. Međutim, kako to nalazimo u *Staroj književnosti Boke*, vjerojatno se Razzi inspirirao, danas nažalost izgubljenom, pjesničkom obradom života Blažene Ozane pisanom latinskim jezikom autorom koje je kotorski pjesnik Ivan Bona (de) Boliris, podrijetlom iz stare patricijske obitelji kojoj su grana dubrovački Bone-Bunići. Nije poznato kada je de Boliris rođen, ali se pouzdano znade da je studirao u Padovi te da je bio sucem u Kotoru 1552. godine.⁸ Hrvatsku je književnu povijest ovaj pjesnik obogatio spje-

koža. Pomenuta koža drži na svome mjestu obadvije nosne kosti, koje, kako je poznato, inače otpadaju sa kostura lica. Prednji zubi su dobro očuvani toliko u gornjoj koliko u donjoj vilici, a fale 4-5. Između redaka zuba vidi se, u usnoj šupljini, jedno očuvano tkivo, koje izgleda kao mumificirani jezik. Ruke, prekrštene preko trbuha, potpuno su očuvane i prekrivene sa istim pergamentnim tkivom (kožom) kao i obraz. Svi su prsti čitavi, čak su i nokti sačuvani. Ruke su gibljive u svom zglobu a isto tako i u zglobovima metakarpalno-falangealnim i interfalangealnim. Stopala fale obostrano. Potkoljenice se čvrsto drže u zglobu koljena i prekrivene su kao lice i noge sa gorespomenutim tkivom. Na stražnjoj strani potkoljenice može se dobro napipati osušena mekana tkiva (koža, muskulatura). Čašica je na svome mjestu, na kojoj ima suha sabrana koža. Muskulatura nadkoljenice sačuvana je i u stanju osušenja. Pri prenosu tijela iz staroga u novi sarkofag vidi se, da se cijelo tijelo drži čvrsto u svim zglobovima.“ Vidi: *Blažena Ozana Kotorka*, str. 132–133.

⁷ Prema podacima don Nike Lukovića, obje se knjige nalaze u knjižnici Male Braće u Dubrovniku.

⁸ Ivo Banac, Slobodan Prosperov Novak, Branko Sbutega, *Stara književnost Boke: Antologija* (dalje: *Stara književnost Boke*), Slon, Zagreb, 1993, str. 24.

vom od tristo trideset i jednog heksametra – *Opis grada Kotora* (*Descriptio Ascriviensis urbis per D. Joannem de Boliris Nobilem Catharensem ad Heliam Zagurium concivem*) koji je nastao između 1538. i 1551. godine, i to upravo, kako tvrdi Luković, prema opisu Kotora koji je Serafin Razzi uvrstio u svoju povijest Dubrovnika (*La storia di Raugia*). Tako da je između ove dvojice autora došlo do razmjene „kulturnih dobara“.

Pretpostavlja se da je na temelju Razzijeva teksta 1628. godine nastao spjev u dvostruko rimovanim osmeračkim katrenama Vicka Bolice Kokoljića (rođen potkraj 16. stoljeća – umro sredinom 17. stoljeća), koji ima 188 stihova, *Život blažene Ozane složen po gospodinu Vičencu Bolici vlatelinu kotorskom prikazan mnogo poštovanoj gospođi Suor Katarini Bučića, priuri manastira svetoga Pavla reda svetoga Dominika*.

Gospođi Suor Katarini Bučića, svojoj bratučedi, Vicko Kokolić prikazuje i posvećuje. Bolica Kokoljić je kotorski plemić rođen potkraj 16. st., učio je u Padovi, a rodni je grad, u kojemu je bio sucem i rektorom škole, zastupao u Mletačkom senatu. Bolica Kokoljić svoje je djelo posvetio nećakinji Katarini Bučić, koja je u to vrijeme bila nadstojnica samostana Sv. Pavla, koji je osnovala i u njemu živjela B. Ozana, u vrijeme kada se očekivalo Ozanino posvećivanje. V. Babić drži kako je Bolicin *Život blažene Ozane*, ispjevan u osmeračkim katrenama, tipičnoj formi hrvatske barokne poezije, prvo važnije umjetničko književno djelo na hrvatskom jeziku u bokokotorskom kulturnom krugu.⁹



Naslovnica *Životopisa Bl. Ozane* Serafina Crijevića iz 1736. koju je autor sam izradio (Prema: N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka. Jubilarno izdanje povodom 400. godišnjice smrti (1565–1965)*, Kotor, 1965. Prilozi.)

⁹ Vidi: *Hrvatska književnost Boke kotorske do preporoda* (dalje: *Hrvatska književnost Boke kotorske*), Erasmus naklada, Zagreb, 1998, str. 9. Kokoljićev se rukopis danas čuva u arhivu u Perastu.

Gospodi N.

Čuti ćeš, sestrice, – od pisma ovoga
 one tvoje družice – za zvanje od Boga,
 hoću rijet OZANE – ka meu zvijeri plahe
 gori u Komane – rodi se u Vlahe;
 kako Boga vidi – na svoju svu volju,
 na kami gdje sidi – s krunicom u polju,
 kako k njemu hrli – i kako poteče,
 da ga prije zagrli – kako on tad uteče;
 i kako se spravi – iz vlašškoga sela
 ovi svijet ostavi – mlada i nezrela;
 kako se obeća – vijek Boga da dvori
 kako se zavijeća – ako se zatvori.¹⁰

Osamdesetih godina 17. stoljeća o čudesima Bl. Ozane u osmercima je pisao dominikanac, Kotoranin Dominik (Vinko) Ceci, profesor teologije i jedno vrijeme provincijal Dalmatinske dominikanske provincije. O njemu je zabilježeno da je postigao najviši znanstveni stupanj dominikanskog reda te da je uživao velik ugled teologa i govornika. Sačuvana su samo dva prijevise¹¹ njegove pjesme (spjeva) *Život svete Hosane Crnogorkinje koludrice reda svetog Dinka*, o kojoj N. Luković kaže da je, iako ima samo kulturno-povijesnu vrijednost, dokaz da se u Kotoru „u jeku mletačke vladavine, pjevalo našim jezikom i da se stvarala narodna književnost“.¹² Pjesma se sastoji od 60 osmeračkih katrena s rimom ABCB. Ceci posebnu pozornost u svome spjevu usmjeruje na čuda koja su se pripisivala Bl. Ozani. Da bi potkrijepio te neobične događaje iz Ozanina života, V. Babić ističe kako se Ceci služi raznim biblijskim citatima i navodi ih na marginama svoje pjesme.

¹⁰ Prema: *Stara književnost Boke*, str. 34.

¹¹ Pjesmu je objavio Josip Djelčić, pod nazivom koji je dao Antonin Zaninović, *Pjesma kotorskog dominikanca o. Cecija o čudesima blažene Ozane Kotsorske* u Hrvatskoj prosvjeti, god. XVII, 1930, Zagreb, br. 6, str. 148–151. Jedan stariji prijevis čuva se danas u arhivu u Perastu i neznatno se razlikuje od Djelčićeva prijevise. U *Hrvatskoj književnosti Boke kotorske* donose se dijelovi pjesme iz peraštanskog arhiva, a kod N. Lukovića dijelovi inačice objavljene u Hrvatskoj Straži. Vidi: *Hrvatska književnost Boke kotorske*, str. 65 i N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, str. 107.

¹² *Blažena Ozana Kotorka*, str. 107.

O, kolici gori u raj
Uživaju, i još š njima
Naša Reda meu ostale
Suor Ozana Kotorkinja

A velika koliko je
Naša Joše, tko će znati
Ka čudesa ona učini
Potrebno je sad slušati

Sada Joše u kraljevstvu
Slavi Boga i Mariju,
Ku je i na sv'jet sved hvalila
U svetomu Rozariju

Proslavimo i mi Jošu
Svi zajedno i prosimo,
Da moli se i izmoli,
Da se i mi sahranimo.¹³

Splićanin Jeronim Kavanjin¹⁴ u svom spjevu *Bogatstvo i uboštvo, velepjesan u 30. pjevanja* (1861) ili *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i uboga a čestita Lazara (Bogatstvo i uboštvo) „velopiesna“ Jerolima Kavanjina* (prema izdanju iz 1913. godine) kotorskoj blaženici u XV. pjevanju posvećuje strofe 131–134:

¹³ Prema: N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, str. 106–107.

¹⁴ Jeronim Kavanjin (4. 2. 1641, Split – 29. 11. 1714, Split). Potomak doseljeničke talijanske plemićke obitelji, doktor prava, odvjetnik i pjesnik. Najpoznatije mu je djelo *Povijest vandelska*, poznato u znanosti pod nazivom *Bogatstvo i uboštvo*, kako ga je u XIX. stoljeću prekrstio Ivan Kukuljević. To je „velepjesan“ u trideset pjevanja, s biblijskom motivikom, ali s originalnim pretenzijama: npr. uz didaktičku notu pjesnik je unosio i vlastita razmišljanja i događaje iz povijesti Splita. Bio je član splitske Akademije slovinske (ilirske). Djela: *Bogatstvo i uboštvo, velepjesan u 30. pjevanja*. Izd. troškom J. J. Strosmajera, U Zagrebu 1861; *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i uboga a čestita Lazara (Bogatstvo i uboštvo) „velopiesna“ Jerolima Kavanjina*, Stari pisci hrvatski, knj. 22, JAZU, Zagreb, 1913; *Oporuka Jerolima Kavanjina. Rodoslovlje. Pismo Petru Velikom*, Priredio Ćiro Ćičin Šain, Split, 1951. Vidi: Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb / Cankarjeva založba Ljubljana, 1987, str. 470.

Blažena je i Jožana,
dominiška koludrica
blagoshranje Kotorana,
er njihova kotarnica (zemljakinja)
sveta Pavla u skrovišće
leži grajsko utočište.
Nu, Kotore, ki na kraju
negde naše kraljevine
miran sjediš u potaju,
meu visoke dvi planine,
dno risanske metnut luke,
ko u dragi sâd jabuke.

U tebi bo sveta Osana,
cvit čistoće, uzgoji se,
plod triju braće Kotorana,
Zagurović kojeh smlatiše,
blažen Adam, Maren, Gracija,
kih ispusti van Dalmacija.

Ali i prem da ti nimaš
neg Osanu od tvojizih
jošter dare Božje primaš
po kreposti od tujizih,
stat u tebi ki obraše,
da te od zla svega maše.¹⁵

Potkraj 17. stoljeća kotorskoj je mučenici osmerački spjev posvetio dominikanac Vicko Dudan (1660–1703), rodom Splitsanin, koji je za života bio cijenjen kao teolog, a slavu mu je donio njegov propovjednički dar. Obnašao je dužnost provincijala Dominikanske provincije Dalmacije.¹⁶ U zbirci svojih himni za sve kršćanske blagdane na hrvatskom jeziku veliča i Bl. Ozanu. U središtu njegova zanimanja nije Ozanin životopis, nego njezina osobnost; ona je za njega oličenje najvrednijih kršćanskih vrлина, i kao takva uzor koji treba slijediti i s njim se poistovjećivati:

¹⁵ *Blažena Ozana Kotorka*, str. 107–108.

¹⁶ *Stara književnost Boke*, str. 84.

Dobra, brza, hitra, stidna,
bogoljubna nad sve bijaše,
prava prudna, čista vrijedna,
za grijeh smrtni ne znadijaše.

Mirna, krotka, trijezna, sudna,
od svakoga pofaljena,
vele zvrсна, mnogo čudna,
ća do neba uzvišena.

Bistra, bijela i rumena,
svak od kud je, znat željaše,
tako lijepa i sunčena,
da joj se svijet veseljaše.

Mudra, vjerna, tiha, umna,
od svakoga bi poznana,
mila, draga, često trudna,
kako sveta bi držana.¹⁷

U tri pjevanja (1204 stiha, 301 strofa osmeračkih katrena tipa AB-AB) Dudan je obradio cjelokupni život Bl. Ozane, ali se „posebno zadržava na detaljima koji po svojoj prirodi nose široke mogućnosti slikovitog izražavanja u baroknim kontrastima (mistična viđenja, asketski život, prirodne nepogode i sl.)“.¹⁸

U 18. stoljeću o Ozaninu je životu prije ulaska u dominikanski samostan na talijanskom jeziku i u proznom obliku progovorio Peraštanin Andrija Balović (1721–1784).¹⁹ Donosimo dio o Ozaninim mističnim i ekstatičnim doživljajima koje je imala kao mlada pastirica, prije nego je stupila u samostan i zavjetovala se na redovništvo:

„(...) I tako, kada je vodila stado svojoj kući, imala je milost da na obližnjoj livadi, a u blizini jednog velikog kamena, vidi prekrasno Djetešce kako je promatra vedra i smirena lica. A u trenutku

¹⁷ Prema: *Stara književnost Boke*, str. 85.

¹⁸ *Hrvatska književnost Boke kotorske*, str. 57.

¹⁹ Peraštanina Andriju Balovića u Zadar je doveo nadbiskup Vinko (Vicko) Zmajević. Školovao se u Loretu, a jedno je vrijeme obnašao dužnost opata opatije Sv. Jurja u Perastu. Njegovi prijevodi i propovijedi su izgubljeni, a sačuvana je *Historia della valorosa nobile nazione Pirustina*. Vidi: *Stara književnost Boke*, str. 220.

kada je htjela da ga nježno zagrli, najedanput iščeznu pred njezinim očima, dok je ona ostala ispunjena radošću i blaženstvom. Kada je o čudesnom slučaju pričala majci, ona to ipak nije povjerovala. Malo vremena kasnije, razmatrajući božanske stvari, bila je ponesena ekstazom i najednom osnažena i utješena novom vizijom Čovjeka koji je, lebdeći u zraku, bio prikovan na križu, lijući krv na sve strane. Takav je neočekivan događaj izazvao u njoj nezadrživ izljev suza. Učvrsti se, između ostalog, u uvjerenju da je to bio pravi Bog kršćana. I nikada nije mogla zadržati jecaje, uzdahe, molitve i udaranje rukom u grudi zbog boli uvrijeđena Otkupitelja, sve dok je majka, poslije neprestanih molbi i navaljivanja, nije dovela u Kotor. (...)“²⁰

Na početku smo već spomenuli da je dominikanac, Dubrovčanin Serafin Crijević (1686–1759), glasoviti pisac povijesti dubrovačke Crkve, preveo s talijanskog na latinski jezik životopis Bl. Ozane nepoznata njezina suvremenika (*De rebus gestis Beatae Osannae a Cattaro, virginis ordinis praedicatorum commentarius ignoti authoris, ex vulgari Itala in linguam latinam translatus et notis illustratus a fratre Seraphino Maria Cerva, Ragusino, ordinis praedicatorum, anno Domini MDCCXXXVI*) i sam iluminirao naslovnu stranicu. Rukopis se danas nalazi u biblioteci Dominikanskoga samostana u Dubrovniku.

Povodom proslave potvrde štovanja Blažene Ozane 1930. godine pjesnici iz Boke i Dalmacije ispjevali su nekoliko prigodnih pjesama među kojima je najbolja bila ona hrvatskoga književnika Velimira Deželića starijeg, koja se do danas pjeva u Kotorskoj biskupiji i po crkvama u Hrvatskoj na isti napjeva kao i himna Sv. Tripuna, stoga je ovdje donosimo u cjelini:

BLAŽENOJ OZANI

 Anđele bijeli s gordih crnih gora
 Sašla si k žalu talasnoga mora
Sjajnom da svijetliš dušom svojom bijelom
 Narodu cijelom.

 Lomljava groma, nježan žubor vrela,
 Olujni vihor, ovčica bijela,
 Vrletne hridi i leptirić mali
 K Bogu te zvali.

²⁰ Prema prijevodu Miloša Miloševića, u: *Stara književnost Boke*, str. 222.

Ti si, Ozano, ubirala ruže,
Krista da Kralja miloduhom kruže
Ponizna kćeri svetog Dominika
Rodu si dika.

Svetosti tamjan život ti je bio,
Najbolji ti si odabrala dio,
S Kristom na križu stekla vječnog pira
Palmu si mira.

Sjaji nam svijetlom s neba u visini,
Daj da se narod vjerom ujedini,
Kršni nam kamen svaki blagoslovi,
Sve nas obnovi.

Tvojim nam žarom Kotor daj da plane,
Bokeljske naše i sve roda strane,
Ružama pospi brda nam i doli,
Za sve nas moli.

Tu je Deželićevu himnu na talijanski jezik preveo dr. Hermenegildo Pelegrinetti pa je moguće da se pjevala i u talijanskim crkvama.²¹

Iste je godine, dakle 1930, u Zagrebu objelodanjen deseterački spjev od gotovo 1000 stihova povjesničara i narodnog prosvjetitelja Antuna Rossija *Život bl. Ozane Kotorke, rodom Crnogorke*, te u Hrvatskoj Straži himna Baltazara Vijolića u čast blaženice, dok je u Almanahu Gospe Lurdske 1931. tiskana pjesma Hercegnovljanina Jeronima Kornera *Rastanak bl. Ozane od majke i zavičaja*.

Spomenuti nam je da i u suvremenoj hrvatskoj književnosti postoji tekst posvećen Bl. Ozani. Godine 1994. hrvatski publicist, dramski i prozni pisac, dramaturg, kazališni producent i pedagog te ravnatelj kazališta i festivala, autor brojnih zapaženih dramskih tekstova Darko Lukić oživljuje uspomenu na Bl. Ozanu u dramskome tekstu pod nazivom *Čudo Ozane Kotorske*. Riječ je o dramskome tekstu koji je na natječaju u sklopu Festivala Marulićevi dani te godine dobio glavnu nagradu. Žanrovski je pobliže određen kao dramsko sjećanje i miraculum – *na slavu Boki i njezinoj*

²¹ *Prilozi*, - u: Blažena Ozana Kotorka, str. 131.

najvećoj kćeri, Blaženoj Ozani Kotorskoj. Andrijana Car Mihec²² taj tekst karakterizira kao povijesnu dramu (tri dijela) u koju je interpoliran dramski mirakul o čudima Ozane Kotorske. Prva slika prologa Lukićeve drame zbiva se 27. travnja 1565. godine, na dan kada se Blažena Ozana Koterska na samrtničkoj postelji ispovijeda Sv. Ocu Tomi Basku; druga se slika odvija 3. srpnja 1930. godine, kada Sveta Stolica kanonizira Ozanu Kotersku te se tim povodom u Kotoru priprema veličanstvena proslava; međutim, to je ujedno i povod iskazivanja sukoba monarhističkoga Beograda i katoličkog Zagreba oko sustavnoga plana potiskivanja Hrvata iz Boke kotorske; treća je slika pod naslovom *Čudo* smještena u 1539. godinu, tj. u vrijeme kada zazidana djeвица Ozana uspijeva spasiti mletački Kotor od turske najeзде. Pretežiti se dio radnje (prva i treća slika), upućuje Car-Mihec, vezuje uz mletačko razdoblje bokeljske povijesti koje je po sudu većine povjesničara jedan od relativno stabilnijih perioda u kojem je stvoren moderni bokeljski regionalizam. To je vrijeme bilo obilježeno velikim sukobima, od kojih je za Lukićevu dramu najvažniji napad Turaka 1539. pod vodstvom slavnoga Hajruddina Barbarosse i postupnim integriranjem u južnohrvatsku kulturnu zonu s mletačkom Dalmacijom i slobodnim Dubrovnikom, kao i asimiliranjem crnogorskih pridošlica u Kotoru, kao što je, primjerice, upravo blažena Ozana, te razvojem trgovine i brodarstva. Tridesete pak godine iz druge dramske slike doba su velikosrpskog ekspanzionizma, karađorđevićевске Jugoslavije, kada započinje sustavno svojatanje hrvatske kulturne baštine u Boki i tihi egzodus bokeljskih Hrvata. U Lukićev su dramski tekst uključene i povijesno provjerljive osobe: biskup Nikola Dobrečić – arhibiskup barski i primas srpski, Antun Brajović – član odbora za proslavu, general Panta Đukić – zapovjednik Boke, Alessandar Buchia – kotorski vijećnik i sudac, Ivan Marija Bembo – mletački providur i rektor, te već spomenuti kotorski pjesnik Ivan Bone de Boliris, životopisac Blažene Ozane. Car-Mihec drži kako je dramski mirakul o čudima Ozane Kotorske u radnju interpoliran da bi kroz metaforu muke te zazidane djevice „kao svojevrsnoga simbola ekumenskog zbližavanja, koji se našim prostorima proteže kroz četiri duga i krvava stoljeća, proveo analogiju između prošlih i današnjih zbivanja“.²³ Blažena je Ozana u ovoj drami prikazana kao tipična srednjovjekovna mučenica koja nepogrešivo proriče i koja je doživjela velike milosti viđenja. „Kako tvrdi otac Vincencije, ukazali su joj se do sada

²² *Čudo Ozane Kotorske* Darka Lukića, - u: Andrijana Car-Mihec, *Mlada hrvatska drama* (Ogledi), Osijek, 2006, str. 177–194.

²³ Andrijana Car-Mihec, *o. c.*, str. 181.

i sveti Pavao, i sveti Tripun, sveti Vincencije Ferreri, a često sam Isus, Blažena Djevica i angjeli. Trpi svjesno za više ciljeve, jede klečeći, odjevena u kostijeti i privezana o pasu željeznim pojasom, koji joj često otvara žive rane. Tijelo bičuje zauzlanim konopcima, katkad i verižicama. Na svom životnom putu izložena je kojekakvim iskušenjima...²⁴

Podatke o Blaženoj Ozani nalazimo i izvan književnoumjetničkoga konteksta kod brojnih europskih autora, primjerice, povjesničara Farllatija (*Illyricum Sacrum*, 1800), mletačkog senatora Flaminiusua Corneliusa (*Catharus Dalmatiae civitas*, 1759), Francesca Marie Appendinija (*Memorie spettenti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, 1811), Vuka Stefanovića Karadžića (*Srpske narodne poslovice*, 1900), Paska Guerinija (*Succinta relazione geografica, storico-politica ed ecclesiastica delle Bocche di Cattaro e del suo territorio*, oko 1870), Vjekoslava Klaića (*Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, 1881), Josipa Djelčića (*Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, 1879), Bonaventure da Masera (*Il giglio del Montenegro, ossia la Beata Osanna da Cattaro*, 1882), Anđela Miškova (*Rosario-memorie Domenicane* 1880. i u glasniku *Gospina krunica* 1900), Iva Matkovića (*Život blažene Hosanne Kotorkinje*, 1888), Reinharda E. Pettermanna (*Führer dursh Dalmatien*, 1899), Antona Miloševića (*Schematismus seu Status personalis et locis Doecesis Catharensis pro anno Domini MCMVII*, 1907), Mitra Vukičevića (*Vladika Mardarije Kornećanin* u časopisu Luča, 1901), Boška Dumovića (*Blažena Jovana (Ozana) Kotorka – crtice iz narodnog predanja* u časopisu Crna Gora, 1929), Innocenza Taurisano (*Beata Osanna da Cattaro*, 1929), Nika Lukovića (*Život Blažene Ozane Kotorke*, 1929), Ante Šimčika (*Blažena Ozana u književnosti* u Almanahu Gospe Lurdske, 1931), P. Marcusa Antoniusa Van den Oudrina (*De Witte Heilige Van Tsrna Gora* u časopisu De Rozenkrans-Von-Het-St. Dominicus-College br. 2, 4, 6, 8, 11, 12, 1933), Ranke Andrić (*Božja Pastirica*, 1946), I. Vitezića (*Buchberger, Lexikon für Theologie und Kirche*, 1962), u brojnim člancima, posebice povodom proslave potvrde štovanja Blažene Ozane 1930. godine u Hrvatskoj Straži,²⁵ a u najnovije vrijeme leksikonsku je natuknicu o Bl. Ozani napisala Milica Lukić (Slobodan Prosperov Novak – Milovan Tatarin (ur.), *Leksikon Marina Držića*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2008).

²⁴ Andrijana Car-Mihec, o. c., str. 188.

²⁵ *Blažena Ozana Kotorka*, str. 110–115.

III.

Svrha je ovomu kratkom razmatranju *na slavu Boki i njezinoj najvećoj kćeri, Blaženoj Ozani Kotorskoj*, kako je kotorsku blaženicu u svojoj drami nazvao Darko Lukić, bila dati nacrt i poticaj za ozbiljno promišljanje o književnoumjetničkim (i inim) obradama njezina životopisa, ali i ponovno vrednovanje tih tekstova (a don Niko Luković svjedoči o njihovoj brojnosti kroz povijest) u književnopovijesnom, književnoteorijskom i kulturološkom smislu u okrilju dviju kultura – hrvatske i crnogorske – te povezati književnoumjetnički izraz s onim u likovnoj umjetnosti koja također i u hrvatskoj i u crnogorskoj kulturi bilježi brojna djela na temu Bl. Ozane.

Literatura

- Babić, Vanda (pr. i predgovor napisala), *Hrvatska književnost Boke Kotorske do preporoda*, Erasmus naklada, Zagreb, 1998.
- Badurina, Anđelko (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979. Glazier, Michael – Monika K. Hellwing (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Laus, Split, 1998.
- Banac Ivo – Slobodan Prosperov Novak – Branko Sbutega, *Stara književnost Boke: antologija*, Slon, Zagreb, 1993.
- Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske Zagreb / Cankarjeva založba Ljubljana, 1987.
- Luković, Niko, *Blažena Ozana Kotorka. Jubilarno izdanje povodom 400. godišnjice smrti (1565–1965)*, Kotor, 1965, str. 11.
- Prosperov Novak, Slobodan – Milovan Tatarin (ur.), *Leksikon Marina Držića*, Leksikografski zavod, Miroslav Krleža, Zagreb, 2008.

Internetski izvori

www.kotorskabiskupija.net (stranica posjećena 6. srpnja 2009. u 11:35)

Milica LUKIĆ

**THE KULT OF BLESSED OZANA IN LITERARY WORKS
(outline)**

This work actualizes the book by Father Niko Luković published in Kotor in 1965, *Blessed Ozana from Kotor. A Jubilee Publication Celebrating the 400th Anniversary of Death (1565–1965)*. This is an unfairly neglected and forgotten source which most systematically describes the life and work of this dominican nun (recluse). Blessed Ozana from Boka Kotorska is the symbol of ecumenism whose cult spread fast after her death throughout Europe (especially in Italy, Spain, Germany and the Netherlands). The book also brings the description of historical and cultural circumstances during her life in Kotor, together with numerous documents, both literary and historiographical ones. With the help of this source and other contemporary sources (Old Literature of Boka, Croatian Literature of Boka Kotorska until the time of revival and others), the cult of Blessed Ozana is registered in literary and artistic writings from the time of her death in the second half of the sixteenth century until today.

Key words: *Blessed Ozana from Kotor, literary and artistic works, Father Niko Luković*

UDK : 821.133.1.09.318.7 Ruse Ž.

Marjana ĐUKIĆ (Podgorica)
Institut za strane jezike – Podgorica

RUSEOV FORMALIZAM

Tekst analizira književno-kritičarski rad Žana Rusea kao poseban oblik formalističkog metoda, bliskog naratologiji. Strukturalistički metod omogućio je Ruseu analize i na formalnom i na tematskom nivou. Epistolarni roman biće primer Ruseovog pristupa.

Ključne reči: *oblik, strukturalistički metod, epistolarni roman*

Švajcarski kritičar i profesor književnosti Žan Ruse, u svom gotovo četrdesetogodišnjem radu, razvio je sasvim poseban kritičarski metod. U oblasti narativnog žanra preteča je naratoloških analiza Todorova i Ženeta, pa se njegov rad na romanu može posmatrati i kao jedna apartna naratologija. Naime, Ruse je studiju o strukturama romana, znamenito delo *Oblik i značenje*, objavio još 1963. godine, u vreme kada strukturalistički metod u proučavanju književnosti još nije prihvaćen u Parizu. Njegova knjiga tada je predstavljala svojevrsan događaj. Najpre, prvi put se pominju književne strukture u podnaslovu ovog dela, a zatim, primenjena je interna metoda u proučavanju književnosti. *Oblik i značenje* biće podsticajno štivo za čitavu generaciju koja će izneti talas zvani *nova kritika*.

Nakon 1966. godine, koja se smatra godinom pobede strukturalizma nad univerzitetskom kritikom, Ruse ostaje van dominantnog strukturalističkog pristupa književnosti, ali nastavlja sa naratološkim istraživanjima paralelno pariskoj naratologiji. Upoznat sa različitim metodama proučavanja, Ruse će pratiti i Ženetov rad, pa u predgovoru *Narcisu romanopiscu* (1973) sa žaljenjem konstatuje da su Ženetove *Figure III* došle do njega kada je knjiga o prvom licu u romanu već bila završena i da će

Ženetov rad „preusmeriti i precizirati rad na analizi narativnog diskursa“.¹ Ženet, s druge strane, Ruseova dela *Oblik i značenje* i *Narcis romanopisac* ubraja u značajne naratološke studije.

Ruseov strukturalizam shvaćen je u definiciji Levi-Strosa, kao metoda a ne kao filozofska doktrina. Usmeren najpre na pronalaženje struktura, Ruse nakon toga posmatra njihove odnose i pravi teorijske modele preko tipologija (narater, epistolarni roman), shema (scena prvog viđenja u romanu) ili definicija (struktura u dvostrukoj ravni sa zamenom pripovedača). Ono što je neobično jeste da Ruse primenjuje strukturalistički metod i kada prelazi na nivo tzv. tematske naratologije.

Nakon predstavljanja osnovnih principa Ruseovog kritičarskog postupka, pokazaćemo primenu strukturalističkog metoda na izučavanju epistolarnog žanra.

Poznato jedinstvo forme i značenja nije prisutno samo u romanesknom žanru; međutim, otvorenost i nekanoničnost romana nisu dozvoljavali primenu preskriptivnih poetika tako da je ovaj odnos, inače nerazdvojnih konstituenata dela, naročito problematizovan prevlašću romana u književnosti. Pozitivistička kritika utvrdila je razliku između *sadržine* i *forme*, pa su se kritičari bavili ili sadržinom ili formom dela. Poznato je da su stare teorije vezivale određenu formu za određenu sadržinu, pa su postojali kanoni sve do klasicizma. Preskriptivne poetike određivale su odnos forme i sadržine, sledeći Aristotelova pravila tragedije. Naravno, roman se, zbog svoje prirode, nije mogao uključiti u sistem unapred postavljenih pravila. Romantičari su se nadovezali na antičko jedinstvo forme i sadržine govoreći o *organskoj formi*, koja podrazumeva povezanost i zavisnost svih aspekata dela, delova i celine kojoj pripadaju.

Ruski formalisti napravili su novu opoziciju u delu - *fabula* i *siže*, gde je fabula vanknjiževni tok zbivanja, priča koja može postojati i van književnog dela, materijal, a siže način na koji je fabula organizovana u književnom tekstu, konstruktivni postupak oblikovanja. Ključni pojam Ruseovog rada, pojam oblika, Šklovski definiše kao sumu svih oblikovnih postupaka pomoću kojih je književni tekst sačinjen; za Ejhenbauma forma je pojam organizovanog načela u umetnosti, što Tinjanov naziva konstruktivnim principom. Ruski formalisti posebno su se interesovali za nastajanje književne forme, odnosno za umetnički postupak. Kako navodi Cvetan To-

¹ Žan Ruse, *Narcis romanopisac*, prevod Jelena Novaković, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1995, str. 11.

dorov, forma je kod ruskih formalista pojam koji pokriva sve vidove, sve delove umetničkog dela, ali samo kao odnos delova u celini, kao skup funkcija.² Takvo definisanje nije daleko od romantičarskog shvatanja organske forme.

Predstavnik kopenhavske lingvističke škole Hjemsløv analizira *formu izraza* i *formu sadržaja*, čime prevazilazi prostu podelu između reči i stvari, između jezika i života. Formalizam tretira forme u ovom značenju. Naime, Ženet smatra da se formalizam ne zasniva na tome što bi davao prednost formama na štetu značenja, već što samo značenje posmatra kao formu uključenu u jedinstvo stvarnosti.³ Ženet je pokušao da prevaziđe ove postojeće dihotomije u delu, pa je napravio razliku između *priče* (*histoire*), što znači narativne sadržine, označenog (*signifié*), *pripovesti* (*récit*), oznake (*signifiant*), narativnog teksta i *pripovedanja* (*narration*), samog narativnog čina. Naratologija, koju je ustanovio Ženet, bavi se analiziranjem i teorijskim promišljanjem pripovesti (*récit*), ili narativnog diskursa, odnosno vezama između priče i pripovesti, vezama između pripovesti i pripovedanja i između priče i pripovedanja.

A kako Ruse posmatra ovu relaciju? On pojednostavljuje ovaj problem tvrdnjom „da se umetnost posmatra kao stvaranje oblika što oslobađaju svoje značenje“⁴ te da je „svako delo oblik, u meri u kojoj je delo“⁵. Dakle, delo ne može da postoji bez oblika, pa čak i kada umetnik traži ukidanje forme, on to čini posredstvom neke forme, jer se forma, prema Ruseovom shvatanju, ne može svesti na neki plan, shemu ili skup postupaka i sredstava.⁶ Ovim rečima u programskom predgovoru za knjigu *Oblik i značenje* Ruse ističe svoju nameru da istovremeno prati i formu i sadržinu, te dve nerazdvojne dimenzije književnog dela, priključujući se tradiciji onih poetika koje su prihvatale to jedinstvo (antička poetika, romantičarska poetika, Hegelova i Kročeeve teorija).

Ruseovo suptilno vezivanje oblika i značenja u nerazdvojiv spoj jeste za kritičara mogućnost da istovremeno prati postupke i vrši analizu sadržine. Prema Ruseovom mišljenju, „delo postoji samo u simbiozi neke forme i nekog sna, naše iščitavanje će se truditi da bude jednovremeno,

² Tzvetan Todorov, „L' héritage méthodologique du Formalisme“, *Poétique de la prose*, Seuil, Paris, 1971, str. 10.

³ G. Genette, „Raisons de la critique pure“, *Figures II*, Seuil, Paris, 1969, str. 19.

⁴ Žan Ruse, *Oblik i značenje*, prevod Ivan Dimić, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1995, str. 14.

⁵ *Isto*, str. 19.

⁶ *Isto*.

hvatajući san kroz formu“.⁷ Ovaj Ruseov kapitalni stav umnogome miri dve tendencije koje su se bavile ili samo sadržinom, fabulom ili samo postupkom. Ruseov formalizam u isto je vreme kritika formalizma, onako kako je prihvaćen posle Propa.⁸ Njegov je stav da forma nije shema, ni kostur; ona je umetnikovo najintimnije iskustvo i jedino sredstvo spoznaje i radnje. Ruse ne prihvata „praznu“ formu, formu bez smisla ili formu koja može da primi ma kakav smisao. Formu uvek posmatra kao „punu“, ona ima svoje značenje. Njegova metoda izvlači značenja iz oblika; nije svejedno da li je u pitanju roman u prvom ili roman u trećem licu, da li u prošlom ili u sadašnjem vremenu, da li je u pitanju deseterac ili aleksandrinac. To su sve formalni znaci koji vode Rusea do nekog posebnog značenja, „kroz oblike uhvatiti neka značenja“.

Uvodni deo *Oblika i značenja* Ruse posvećuje ovom središnjem pojmu, pojmu oblika, koji vidi kao pojam koji povlači protivurečja i neslaganja više od svih drugih.

Na početku ovog programskog uvoda Ruse priznaje autonomiju dela; umetničko delo tretira kao drugi svet, „nekakav zatvoreni svet“ koji ipak ima vrata i omogućava ulazak, a u njemu je „i tajna i ključ njegove tajne“.⁹ I pored priznanja autonomije dela, Ruse smatra da stvarnost nije strana umetnosti, ali da „umetnost pribegava stvarnom samo da bi ga poništila i da bi na njegovo mesto stavila novu stvarnost“.¹⁰ Pomenuti ulazak u delo podrazumeva prelazak „iz nereda u red“, „prisustvo organizovanog jezika, prisustvo duha u nekom obliku“.¹¹ Umetnik je okrenut delu, a ne spoljnjem svetu, jer „u umetnosti postoji samo forma koja je proživljena i obrađena iznutra“,¹² te je stvaranje za Rusea uvek jedan unutrašnji postupak.

Podsećajući na liniju koja ide od Delakroe, Malarnea i Valerija, a na koju se nadovezuje Kami, Ruse podseća da „pre no što će biti proizvod ili izraz, delo je, za stvaralačkog subjekta, sredstvo da se samom sebi otkrije“;¹³ dakle, umetnik ne stvara da bi nešto kazao, već da bi sebe iskazao. Ideja da pisac postaje piscem dok stvara delo, dok nastaju njegovi oblici jeste novina cele moderne umetnosti i razlikuje se od, na primer,

⁷ *Isto*, str. 18.

⁸ Ovaj kritički stav Ruse je izložio na kolokvijumu u Seriziju. Rad se nalazi u: *Les chemins actuels de la critique*, colloque de Cerisy, Union générale d'Éditions, 1968, str. 90–101.

⁹ *Oblik i značenje*, str. 8.

¹⁰ *Isto*, str. 9.

¹¹ *Isto*.

¹² *Isto*, str. 12.

¹³ *Isto*, str. 13.

teoretičara renesanse koji su pretpostavljali postojanje ideje, oblika koje umetnik pokušava da izrazi. Ruse to divno pokazuje u eseju o Floberu, gde je upravo ono što je u najvećem stepenu *floberovsko* zapravo nastalo u toku pisanja romana i da nije postojalo u početnim planovima.¹⁴

Navodeći reči Gaetana Pikona, Ruse prihvata stav da je umetnost izraza zamenjena umetnošću stvaralaštva. Delo je, dakle, za umetnika sredstvo da se iskaže i „povlašćeni instrument istraživanja“. Svaki umetnik poseduje tajnu koju mu samo stvaranje otkriva. Nastavljajući se na razmišljanja svojih prethodnika da umetnost leži između nekog mentalnog sveta i osećajne konstrukcije, između neke vizije i nekog oblika, Ruse nam daje definiciju umetničkog dela: „jednovremeno rascvetavanje jedne strukture i jedne misli, amalgam jednog oblika i jednog iskustva čiji su rađanje i rast solidarni“.¹⁵

Kao polazište za svoje stavove o umetničkom stvaranju, Ruse se oslanja na reči samih stvaralaca: Balzaka, Flobera, Malarmea, V. Vulf, Kamija, Valerija i drugih. Prihvatajući njihove stavove o stvaranju, Ruse ističe važnost mašte, odnosno, kako kaže, „osetljivost mašte“, što znači da je to jedan unutrašnji, mentalni posao.

Rusea kao predstavnika nove kritike interesuje samo delo, ta neobična „simbioza forme i sna“, ali sam postavlja pitanje kako uhvatiti te oblike, i potom daje odgovor: „uhvatljivog oblika ima samo tamo gde se ocrta neko saglasje ili odnos, neki pravac sila, opsesivni lik, potka prisustava ili odjeka, neki splet konvergencija; nazvaću strukturama te oblikovne konstante, te veze koje odaju neki mentalni svet, i koje svaki umetnik ponovo izmišlja prema svojim potrebama“.¹⁶ Dakle, posao nije nimalo lak za kritičara, jer forma je posebna za svako delo, tako da posao kritičara u hvatanju oblika čini pravu avanturu.

Prema Ruseu, kritika je imanentna delu i ne postoje apriorističke kategorije koje bi važile za sve pisce; ni kritičar, ni autor ne znaju unapred šta će naći na kraju poduhvata i ne postoje kritičarske alatke pre analize. Metod će zavisi od autora, ali i od kritičara. Ovi Ruseovi stavovi bliski su ranim tvrdnjama ruskih formalista; naime, njih je manje zanimalo stvaranje posebnog metoda, a više sama književnost kao predmet proučavanja kojem treba podesiti metod.

Prihvatajući Špicerov postupak, Ruse smatra da čitalac treba da vrebda stilistički znak, „neočekivanu i otkrivalačku strukturnu činjenicu“,

¹⁴ „Gospođa Bovari ili knjiga ni o čem“, *Oblik i značenje*, str. 154–182.

¹⁵ *Oblik i značenje*, str. 17.

¹⁶ *Isto*, str. 19.

čime se otvara hermeneutički krug. Put do prodiranja u delo, do otkrivanja pišćeve tajne jeste čitanje: „plodno čitanje trebalo bi da bude celovito čitanje, osetljivo na istovetnosti i saglasja, na sličnosti i suprotnosti, na ponovna započinjanja i varijacije, kao i na ona čvorišta i one raskrsnice gde se tkanje zgušnjava ili širi“. ¹⁷ Budući da knjiga ima sukcesivnu prirodu, mora se voditi računa o dvema kategorijama, kategoriji vremena i kategoriji prostora: odnosi anteriornosti i posteriornosti, trenuci pojavljivanja ili nestanka nekog motiva, razvlačenje ili nagomilavanje podataka, dejstva brzine, tempa...

Takvo kritičarevo čitanje dovodi do „središta konvergencija, ognjišta odakle zrače sve strukture i sva značenja“. ¹⁸ Pominjući u ovom kontekstu *teme*, Ruse se odvajava od predstavnika tematske kritike, koji teme vezuju samo za plan sadržine, za proučavanje građe, stavom da one mogu biti i „oblikovne sheme po funkciji koja im je namenjena opštom organizacijom, po njihovom položaju u razvoju, po njihovim fazama izranjanja ili uranjanja, zgušnjavanja ili naizmeničnosti, po njihovom doprinosu skupnim ritmovima, njihovim pojedinačnim odnosima“. ¹⁹ Kod Rusea tema prelazi sa semantičkog na formalni nivo i, kako navode Moris Delcroix (Maurice Delcroix) i Fernan Alen (Fernand Hallyn) u knjizi *Uvod u književne studije*, ²⁰ Ruse tematizuje formu, što je, po njima, od znatne teorijske važnosti. Ruseovo obuhvatanje i dimenzije sadržine, *označenog*, ako tekst posmatramo kao znak, i dimenzije forme, *oznake*, čini njegov metodološki postupak bitno različitim od metoda Pulea i Rišara, koji su indiferentni prema formalnim strukturama dela.

Ruse daje kritičarevom postupku toliki značaj da veruje da bi delo bez toga bilo dovedeno u opasnost da ostane nevidljivo. Međutim, iako se kritika predstavlja u Bartovoj tradiciji kao delo dela, Ruse smatra da nam ipak izmiče čulni dodir koji čini to delo. Kritičar je, dakle, posrednik između dva odvojena sveta: sveta stvaraoca i zanesenog posmatrača. Delo je ipak nadmoćno u odnosu na kritičarev posao; Ruse priznaje da, i kad iščupa sva značenja i sve strukture, deo tajne ostaje u delu. Na kraju ovog teksta on ističe „da odnos između dela i njegovog čitaoca, [...] može samo da se pojmi na način nekog beskonačnog tamo-amu kretanja i ne-

¹⁷ *Isto*, str. 20.

¹⁸ *Isto*, str. 23.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ M. Delcroix et F. Hallyn, *Introduction aux études littéraires, méthodes du texte*, Duculot, Paris, 1995. str. 106.

kog trošenja koje jedino delo može da zadovolji“.²¹ Ovo njegovo priznanje nadmoći umetnosti, umetničkog dela nad sekundarnom izradom dela, tj. kritikom dela, nalazi se u komplementarnom odnosu sa stavom o neophodnosti kritike za postojanje dela.

Fleksibilnost Ruseovog postupka ne dozvoljava shematične prikaze, već svakom autoru, delu ili žanru koje tretira prilagođava svoje „kritičarske alatke“. Jedan roman, *Gospođa Bovari*, može biti dovoljan predmet njegovih dubinskih analiza, ali za roman *Princeza de Klev* konstantu koju traži dobija tek kad pogleda i prethodni roman Gđe de Lafajet *Zaidu*; da bi došao do konstante „dvostrukog registra“, potrebno mu je celo Marivoovo delo, i roman i pozorište; za roman u pismima i njegovu morfologiju potrebni su mu mnogi autori.

Ruseov je postupak, prema njegovom priznanju, vanistorijski (*trans-historique*), što ne znači da je neistorijski (*an-historique*), jer njega interesuje samo jedan stalan oblik, „jedna stalna ćelija prividno sačuvana od promene“ u promenljivom tkanju narativnih postupaka. Tek kada izdvoji taj stalan oblik, postoji mogućnost da se posmatraju varijacije. Njega interesuje samo delo, kome je kritika imanentna: „Delo postoji najpre kao prisustvo, oslobođeno svoje prošlosti.“²² Kako sam kaže, on se bavi kritikom, a ne istorijom književnosti. Međutim, dodaje dalje, istorija književnosti neophodna je kada se govori o delima iz prošlosti, kao duži uvod i vrsta zaštite; ona je samo sredstvo u službi kritike i tumačenja. Istorija, erudicija, biografija dela (ne autora) mogu se primenjivati jedino u ulozi pomoćnih nauka, i samo u onoj meri u kojoj analizovano delo to zahteva.²³

Kada Ruse pravi analizu pripovedanja u prvom licu, ne izvodi ga istorijski; istorijski jeste okvir, ali metoda nije. Ne pravi Ruse, priznaje i sam, istoriju *Ichromana*, već daje prilog istoriji jednog narativnog oblika. On ne sledi hronologiju javljanja nekog oblika, već ide logičkim redom, npr. govoreći o autobiografskim oblicima, od monologa ka dijalogu. Takve nehronološke tipologije, svojstvene strukturalističkom metodi, pravi i kada govori o epistolarnoj formi ili o intimnom dnevniku, prateći samo red od jednostavnog ka složenom. Pomalo je paradoksalno njegovo čitanje Prevoove *Povesti jedne Grkinje* kroz savremenu Rob-Grijeovu *Ljubomoru*.

²¹ *Oblik i značenje*, str. 32.

²² „Une oeuvre existe d'abord comme présence, libre de son passé“, (prevod M. Đ.), Jean Rousset, *Leurs yeux se rencontrèrent*, J. Corti, Paris, 1981, str. 12.

²³ *Oblik i značenje*, str. 18.

Tragajući za analogijama, ali i za razlikama, suprotnostima u izučavanju nekog oblika, on koristi tekstove svih epoha, ne pridajući važnost hronološkim nizovima.

Stav da je svako delo oblik u meri u kojoj je delo ističe nadmoć samog oblika u odabiru analizovanih romana. Drugih kriterijuma Ruse nema, osim da delo pripada formalno temi koju tretira, odnosno da je tema manifestovana na neki način u nekom delu. Priznajući hronološki nered, autore i dela bira i smešta na mesto određeno logikom izrađenog teorijskog modela. Zanimljivo je da u teorijskom modelu koji nudi ostavlja prostora za moguća, još nenapisana dela.

Posebnost Ruseovog postupka, njegova ambicija da pomiri suprotne kritičarske tendencije dovodi do toga da trpi kritike kako predstavnika tematske kritike, tako i formalista. Ž. Rikardu, sa pozicija formalista, prebacuje Ruseu da nije dovoljno precizan u svojim formalističkim istraživanjima. Drugi vid zamerki išao je na račun njegove metode zbog isključivanja prošlosti dela. Takođe, kritikovan je njegov teorijski model, koji je, na primer, u posmatranju scene prvog viđenja sveden na jednu shemu: smatrano je da takav čist teorijski model ne može postojati. Žak Derida (Derrida) upućuje kritike celoj tematskoj kritici, a govoreći o Ruseu, smatra da pojmovi „tema“ ili „oblik“ jesu operativni da bi se stvorila konfiguracija dela, ali da su sporni metoda i rezultati koje daje.²⁴

Epistolarni roman

„Svako pismo, [...], ima svojstvo dnevnika, pisanja u sadašnjem vremenu: neku kratkovidost, krajnju pažnju, čak uveličavajuću, poklonjenu neprimetnim događajima, svemu što nema značaja za daljinski pogled retrospektivnog viđenja“, govori Ruse istražujući morfologiju epistolarnog oblika u *Obliku i značenju*.²⁵ Poput memoara i intimnih dnevnika, i pismo karakteriše obavezna upotreba *ja*, odnosno svako sam govori o sopstvenoj situaciji. Upotreba prvog lica povlači za sobom i izbor glagolskih vremena i ograničenje na tačku gledišta ličnosti koja piše. Pismo, kao svaki monološki oblik, ima homodijegetičkog pripovedača, pripovedača koji je lik u radnji.

Iako postoji još od antike, od Ovidijevih *Heroida*, procvat epistolarnog oblika kreće od XVII veka da bi u XVIII stoleću ovaj književni oblik sasvim prokrcio sebi put, budući da je ovaj vek bogato koristio prvo

²⁴ J. Derrida, *La dissémination*, Seuil, Paris, 1972, str. 282.

²⁵ *Oblik i značenje*, str. 110.

lice, tako da mu, po Ruseovim rečima, gotovo svi romanopisci tada pribegavaju, a najčešće ne koriste nijedno drugo (Le Saž, Marivo, Krebijon, Prevo, Didro, Ruso, Laklo, u Engleskoj Defo, Ričardson, Stern). Može se reći da upotreba prvog lica u XVIII veku postaje romaneskna konvencija, jer su dominantni žanrovi epistolarni roman, memoari, ispovesti.

Slično intimnom dnevniku, autor pisma zatvoren je u sadašnjosti koju proživljava, oseća i promišlja, osuđen na neznanje svoje budućnosti. Ne postoji, dakle, ona različitost junaka koji doživljava i istog junaka koji govori, kao u memoarima. Aktuelnost epistolarne forme, pored toga što saopštava aktuelne događaje i senzacije, i u tome je što je pismo događaj sam po sebi. Pored toga, njihova je zajednička odlika upotreba prvog lica. Ta sličnost sa dnevnikom navodi Rusea da kaže da je krajem XVIII veka „roman u pismima samo prerušeni dnevnik, epistolarni oblik sačuvao je samo svoj spoljni izgled“.²⁶ Naravno, misli se na ispitivanje autora pred samim sobom, prikazivanje proživljenog osećanja, pored upotrebe *ja*, sadašnjosti i ograničene perspektive. Bitna razlika među njima jeste što u pismu postoji čitalac, onaj drugi u odnosu na tvorca pisma, neko kome su te reči upućene, čak i kada je taj drugi odsutan. Pismo se može kretati prema dnevniku (*Pamela*, *Verter* i njihove imitacije), ali njegov put češće je okrenut dijalogu. Taj strani pogled bitno menja prirodu teksta, a primalac postaje lik u istoj meri u kojoj je to i autor pisma. „Ova stalna primaočeva prisutnost na horizontu, menja monolog u dijalog, ispovest u akciju, a korenito preinačuje svest koju čovek ima o sebi kao i način komunikacije.“²⁷ Monolog je zamenjen duetom ili polifonijom, što ima za posledicu umnožavanje tačaka gledišta.

Ruse pronalazi sličnost između pisma i romana XX veka, jer oba oblika romana „zagnjuruju i ličnosti i čitaoce u jedno sadašnje vreme koje se upravo gradi“, s tim što savremeni roman pismo zamenjuje dnevnikom ili unutrašnjim monologom.²⁸ Ovakav način pripovedanja uzrokuje da svako sam izveštava o sopstvenoj situaciji ili o bliskoj prošlosti, što, smatra Ruse, ima dve posledice: prvo, obuhvatanje osećaja i afektivnih kretanja, a drugo, ovaj vremenski položaj čini da sama naracija postaje događaj.²⁹

Ruse pravi jednu okvirnu tipologiju epistolarnog romana upravo koristeći ovaj put od jednostavnog ka složenom, od solističkog glasa do velikih simfonijskih organizacija.

²⁶ *Isto*.

²⁷ *Isto*, str. 111.

²⁸ *Isto*, str. 111.

²⁹ *Narcis romanopisac*, str. 75.

U *jednoglasnoj sviti* imamo slučaj kada veza sa primaocem nije uspostavljena, kada prisustvujemo jednom solilokviju kao u *Portugalskim pismima*. Međutim, iako bez reči, bez odgovora, bez glasa, taj odsutni primalac čini da su ova pisma upućena nekome, pa je bolje reći, kao što Ruse govori, da je to pseudomonolog, jer zadržava znake koji su odlika dijaloga: pitanja, zahtevi, molbe, prebacivanja, lične zamenice *ja* i *vi*, sadašnje vreme, upotreba demonstrativa *ovaj papir*, *ovo pismo*.³⁰ U *Portugalskim pismima* postoji samo jedan segment u predašnjem svršenom vremenu, prisećanje na prvi susret, a dominantno vreme je sadašnjost. Radnja romana savremena je u odnosu na naraciju. Ovo je jedan oblik vrlo blizak ličnom dnevniku prema analizama sopstvenih strasti koje na kraju postaju cilj pisanja: „više pišem za sebe nego za vas“, na jednom mestu kaže portugalska redovnica. Međutim, samim tim što su te reči upućene nekom drugom, postojanje primaoca makar on bio odsutan, odvaja pismo od dnevnika.

Drugi vid jeste uspostavljena veza sa primaocem, ali je čitaocima predstavljena samo jedna strana te razmene, čuje se samo jedan glas. Čitaocu je prikazan deo stvarnosti, čiji je deo i ono što nije uključeno u delo. Ruse taj slučaj naziva *epistolarna monodija*.³¹ Takav je Krebijonov roman *Pismo Markize de M. grofu od R.* Ovde imamo samo Markizine reči, samo njena pisma, ali kroz njih vidimo da razmena postoji, i kroz njih se daje grofu da govori: „uzalud mi hvalite ljubav i njene slasti“, „nazivate me nezahvalnicom“. Dakle, na čitaocu je da kroz Markizinu prizmu, preko njene tačke gledišta sazna njihovu priču. Za razliku od iskrenih strasti portugalske redovnice, Markiza je neiskrena, ona skriva osećanja, a pismo je pogodno sredstvo i za jedno i za drugo.

U *Narcisu romanopiscu* Rusea interesuje ovaj nečisti monolog u kome se neprestano pojavljuje odsutni sagovornik. Oba su navedena dela epistolarne monodije, dva ženska glasa od kojih prvi govori više za sebe, jer primalac je odsutan, pa to omogućava introspekciju, a drugi je jedan glas dueta, sagovornik postoji, ali to menja junakinjin način prikazivanja sebe: umesto da bude ispovest, pismo ovde postaje oružje.

Ruse na više mesta govori o prirodnoj srodnosti između pisma i strasti, između stila pisma i stila strasti. Pismo, kao neposredni izraz spontanosti i beleženja srca, pogodan je instrument za prenošenje promenljivosti, kolebljivosti i protivurečnosti strasti. Pisma jedne ličnosti pokazuju krivulju njegovog unutrašnjeg života. „Diskontinuirana struktura romana

³⁰ *Isto*, str. 78–79.

³¹ *Isto*, str. 146–162.

u pismima, kada su pisma kratka i česta, odgovaraju ritmu burne strasti“, govori Ruse povodom Krebijonovih monodija.

Ruse s pravom zapaža da je najlogičnija formula u epistolarnom obliku – *duet* – ujedno i najređa u književnosti. Navodi nam dva primera: Bursoova *Pisma Babeti* i Balzakove *Memoare dve mlade neveste*.³² U prvom postoji pisanje iz dana u dan dvoje zaljubljenih mladih ljudi, što povlači kao posledicu zapisivanje brojnih detalja iz svakodnevnog života. Kod Balzaka epistolarni dijalog dve mlade žene, prijateljice iz samostana, „služi da bi povezao, suočavajući ih, dve suprotne prirode, dve vokacije, dva tipa strasti, dva sveta“. Zahvaljujući tim pismima, dve prijateljice dopunjuju svoj život životom one druge.

Logičan sled Ruseove tipologije jesu višeglasni epistolarni oblici, *simfonijska* dela sa mnogobrojnim dopisnicima.³³ Stil ličnosti postaje tako deo portreta ličnosti, pa imamo mnoštvo viđenja, odnosno umnožavanje tačaka gledišta U simfonijskom epistolarnom romanu postoji onoliko tačaka gledišta koliko ima i likova. Viđenje svake ličnosti menja se, prema karakteru, položaju koji zauzima, trenutku u kome piše. Raznovrsnost perspektiva bitna je odlika ovog tipa romana. Rasparčavanje perspektive na mnogobrojne žiže omogućuje nova dejstva: uzastopno osvetljavanje jednog istog događaja ili ličnosti od strane više likova i to da primalac menja sadržaj onoga što mu se priča. Mogućnost neprekidnog pomeranja tačke gledišta dovodi do jedne nove estetike, čije su odlike digresivni hod, iseckan stil, promene planova, prekidi tona: sve odlike vijugave linije. Kao najpoznatije primere polifonog tipa Ruse navodi Ričardsonovu *Klarisu Harloi*, Russovu *Novu Eloizu* i Lakloove *Opasne veze*.

Opasne veze predstavljaju sumu svih poznatih epistolarnih sredstava i metoda; postoje u njoj pisma bez odgovora (na početku veze između Valmona i Gđe de Turvel), razmena pisama u kojoj se čuje samo jedan glas (Sesilina pisma prijateljici iz pansiona), dueti (Valmon – Markiza de Mertej, Valmon – Gđa de Turvel, Sesila – Danseni),³⁴ te tako čini jedan od najlepših primera polifonog dela u književnosti. Sve što se govorilo o romanu u pismima ovde se može naći: karakterizacija likova preko pisama, uloga primaoca na sadržinu pisma, pismo kao sredstvo za izliv iskrenih osećaja, ali i sredstvo za borbu.

³² *Oblik i značenje*, str. 122–124.

³³ *Isto*, str. 127–128.

³⁴ Jean Rousset, *Le lecteur intime*, J. Corti, Paris, 1986, str. 85.

U epistolarnom romanu romanopisac se odriče prava da pripoveda neki događaj. Događaj su same reči i dejstvo koje proizvodi, način na koji su izgovorene, pročitane i protumačene, događaj je i razmena i raspored pisama. Romanopisac ukida sebe kao pripovedača, ali sebi daje ulogu izdavača, onoga koji je sakupio i rasporedio pisma u knjigu. Obaveza romanopisca postaje raspored pisama, sklop romana u pismima. Da podsetimo da je u XVIII veku još uvek postojao prezir prema romanesknoj fikciji, pa su romanopisci hteli da dokumentima, kao što su pisma ili memoari, uvere čitaoca u verodostojnost i ozbiljnost, što Ruse naziva fikcijom nefiktivnog. Monteskje će za svoja *Persijska pisma* reći da je „prevodilac“ svojih persijskih prijatelja; u *Novoj Eloizi* su „pisma dvoje ljubavnika, koje je sakupio i objavio Ž. Ž. Ruso“, mada se Ruso poigrava svojom ulogom u predgovoru: „Iako sam ovde samo izdavač, i sam sam radio na ovoj knjizi, i to ne krijem. Da li sam sve ja napisao, da li je sva korespondencija jedna fikcija? Ljudi, šta se to vas tiče? Za vas je svakako fikcija.“ Kod Lakloa imamo izdavača koji, „sumnjajući u autentičnost ove zbirke“, ima „jakih razloga da veruje da je to samo roman“, dok redaktor smatra da zbirka predstavlja mali deo ukupne korespondencije. Balzak priznaje ulogu autora u ispravljanju, sređivanju i izboru pisama.³⁵ Ruse smatra da se autor, ukidajući sebe kao pripovedača, unapređuje u gospodara dela.

Epistolarni roman posebnu funkciju daje stvarnom čitaocu, približavajući ga proživljenom osećanju onoga koji piše. Čitalac postaje savremenik radnje. U slučajevima kada samo čujemo jedan glas, čitalac rekonstruiše deo koji mu nije dat, a koji takođe čini deo ukupne pripovesti. Posebnu ulogu čitalac ima u višeglasnim romanima, jer je upoznat sa svakom ličnošću. On prelazi iz jedne svesti u drugu znajući šta se dešava u svakoj od njih. On jedini može da čita sva pisma, te tako zna više nego ličnosti. Ruse navodi kod Lakloa povredu ovog načela, jer libertenski par Valmon – Gđa de Mertej čita pisma koja im nisu namenjena, te imaju povlasticu koju imaju čitaoci. Tako se uspostavlja, kaže Ruse, neka jednakost, pa i neko saučesništvo između čitalaca i libertenskog para.³⁶

³⁵ Pierre-Louis Rey, *Le roman*, Hachette, Paris, 1992, str. 40–42.

³⁶ *Le lecteur intime*, "Merteuil et Valmont lecteurs indiscrets", str. 83–94.

Literatura

- Delcroix, M. et Hallyn, F. – *Introduction aux études littéraires, méthodes du texte*, Duculot, Paris, 1995.
- Derrida, J. – *La dissémination*, Seuil, Paris, 1972.
- Genette, G. – "Raisons de la critique pure", *Figures II*, Seuil, Paris, 1969, str.19.
- Rey, Pierre-Louis. – *Le roman*, Hachette, Paris, 1992.
- Rousset, Jean. – *Le lecteur intime*, J. Corti, Paris, 1986.
- Rousset, Jean. – *Leurs yeux se rencontrèrent*, J. Corti, Paris, 1981.
- Ruse, Žan. – *Les chemins actuels de la critique*, colloque de Cerisy, Union générale d'Éditions, 1968.
- Ruse, Žan. – *Narcis romanopisac*, prevod Jelena Novaković, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1995.
- Ruse, Žan. – *Oblik i značenje*, prevod Ivan Dimić, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1995, str. 14.
- Todorov, Tzvetan. – "L' héritage méthodologique du Formalisme", *Poétique de la prose*, Seuil, Paris, 1971.

Marjana ĐUKIĆ

LE FORMALISME DE JEAN ROUSSET

Le critique suisse Jean Rousset a analysé pour la première fois les structures littéraires par une méthode interne, structuraliste. Il a créé sa propre méthode en abordant les différentes structures romanesques, y compris les thèmes. Le texte décrit l'approche critique de Rousset et son travail sur le roman épistolier.

Mots-clé: *forme, méthode structuraliste, roman épistolier*

UDK: 821.811.82.09-32 Šerman A.
UDK: 821.111(73)-32

Marija KNEŽEVIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet – Nikšić

ŠERMAN ALEKSI – VARALICA URBANE DIVLJINE

Autorka razmatra pripovijetke američkog starosjedilačkog pisca Šermana Aleksija u kontekstu starosjedilačke proze i diskursa varalice koji se u njoj razvija i prenosi u postmoderni tekst kao kompleksan pripovijedni i simbolički koncept. I kao stvarna figura i kao semiotički znak, varalica podrazumijeva liminalnost, pa pripovijetke koje sadrže varalice ili su figurirane kroz trop varalice karakteriše hibridnost i polivalentnost. U postkolinijalnom diskursu i diskursu dekonstrukcije varalice funkcionišu kao agenti u borbi protiv monoloških sistema, invertovanju kulturnih stereotipa, te artikulaciji kulturne arbitarnosti. U hermeneutičkoj igri savremene proze varalica se oblikuje i kroz pripovjedača i čitaoca, ali i kroz tekst, čime se njegova implikacija višestruko pojačava i onemogućavaju statični standardi čitanja. Preuzimajući lik varalice, Aleksi aludira na toksičnost istorije i kroz komičan obrt vizionarske forme i šamanskih ritmova ulazi u srž svoje kulture i mitologije, izvlačeći na površinu istinu o indijanskom iskustvu u urbanom metežu svakodnevice.

Ključne riječi: *starosjedilačka usmena tradicija, diskurs varalice, reduktivna antropologija, liminalnost, parodizacija, karnevalizacija, žanrovska hibridnost, interaktivna pripovijest, akretivni metod, proleptični metod i prefiguracija*

Predstavljajući Šermana Aleksija kao Ludog Konja masovnog tržišta¹ i postmodernog varalicu, Kenet Linkoln se poziva na Luisa Hajda, koji u knjizi *Ovaj svijet stvara varalica* kaže: „Ako je šaman, koji je u

¹ Kenneth Lincoln, “On Sherman Alexie,” in *Modern American Poetry*, http://www.english.uiuc.edu/maps/poets/a_f/alexie/onalexie.htm, 14. 08. 2008.

dodiru sa višim duhovima, prorok starosjedilačke Amerike, onda je varalica, njegova nasmijana sijenka, prorok sa razlikom“.²

Šerman Aleksi rođen je 1966. godine u rezervatu indijanskoga plemena Spokan u državi Vašington. Ovaj politički prostor postao je okosnica života i identiteta kako ljudi koji su svakodnevno okruživali mladog pisca tako i onih koje će sam književno oblikovati. I njegov prvi susret s literaturom odigrao se u skromnim životnim uslovima rezervata koje je Aleksijev otac pokušao prevazići trošeći neveliku zaradu na knjige. Kažu da je iz ljubavi prema ocu sin počeo čitati klasike sa svega pet godina života. Iako ga je ovaj hobi učinio metom pošalica među djecom iz rezervata, ljubav prema knjizi obezbijedila mu je stipendiju za studije najprije medicine a onda književnosti na Državnom univerzitetu u Vašingtonu.

Na studijama počinje Aleksijevo književno stvaranje. Već se naslovima njegovih ranih radova, kao što je zbirka pjesama *Postaću konjokradica* (I Would Steal Horses), najavljuje njegova središnja tema – borba protiv političke dominacije bijelog čovjeka, sa jedne, ali i društvene rezignacije njegovih ljudi, sa druge strane. Kulturna hrabrost i pronicljivost, ali, najviše od svega, književna vrlina čine Aleksijevo pismo vinovnikom prestižnih nagrada, ali i odvođe pisca u svijet filma. Njegova pripovijetka *Šta znači kada kažeš Finiks, Arizona* (This is What it Means to Say Phoenix, Arizona) postaje scenario za film *Dimni signali* (Smoke Signals, 1998), koji se zbog „afirmacije najviših vrijednosti ljudskog duha“³ penje u vrhove američke kinematografije. Za to vrijeme, Aleksi dobija profesuru na Univerzitetu u Vašingtonu, kao predavač Američkih etničkih studija, dok su ga Univerzitet u Sijetlu i Kolumbija koledž u Čikagu odlikovali titulom počasnog doktora. „Ali“, kaže on, „iako sam stekao slavu i privilegije, moji rođaci nijesu. Moje pleme nije.“

Aleksiju slava znači mogućnost borbe za kulturni i politički identitet onih ljudi koji su, kako smatra, u zamci nečije tuđe ideje o tome šta znači biti Indijanac. „Postoji toliko ideja o Indijancima, od kojih nijednu nijesu stvorili Indijanci“, protivi se on „situaciji u kojoj kolonizator uvijek definiše kolonizovanog“. Zbog toga što se za njega književnost ravna sa

² “If the shaman in touch with higher spirits is the prophet of Native America, then trickster, his laughing shadow, is a prophet with difference.” Kenneth Lincoln, *Sing with a Heart of Bear: Fusion of Native and American Poetry (1890–1999)*, University of California Press, 2000, p. 239.

³ “which affirm the highest values of the human spirit,” “Biography,” *Falls Apart*, <http://www.fallsapart.com/biography.html>, 10.08.2008.

bijesom i maštom, zadatak umjetnika uvijek je bio da bude „glasani, poetičan, surov i nepodoban“,⁴ drugim riječima, da podriva mitove. Na tom putu Aleksi o sebi govori kao o Indijancu, dodajući da se koristi politički korektnim konceptom sjevernoameričkog starosjedioca jedino u ironičnim obrtima.⁵

Kada govori o starosjediocima, Aleksi ih izvlači iz tradicionalnog prirodnog okruženja i postavlja na ulice savremenog grada, u pabove i kancelarije. On smatra da je „važnije da se Indijanac nađe u *Njujorkeru* nego u muzeju“ jer se na taj način potvrđuje u opštoj kulturi a ne otuđuje od nje. Iako više od šezdeset procenata Indijanaca živi u urbanim sredinama, mali dio njihove književnosti tematizuje gradsko iskustvo. Takvom praksom podržavaju se kulturne konstrukcije koje ometaju njihov osjećaj sopstvene savremenosti. „Lijepo je govoriti o tradiciji“, navodi on, „vidjeti je predstavljenu u književnosti, steći osjećaj istorijskog razvoja, ali važnije je razviti svijest o raznolikim mogućnostima koje Indijanac može ostvariti.“⁶ Iako ga zbog nepokolebljivog realizma njegov narod ujedno cijeni i odbacuje, Aleksi uspijeva da mu podari jedinstven glas kojim će se obraćati savremenom svijetu.

Zbirku *Najjači Indijanac na svijetu* (*The Thoughtest Indian in the World*, 2000) Aleksi otvara pričom koju nemilosrdno naslovljava latinskom riječju „Asimilacija“, a završava pitanjem „Šta je Indijanac?“ Iako se ovo pitanje provlači cijelim tekstom zbirke, Aleksijevi likovi Indijanaca nijesu stoični, plemeniti ili tragični, kakvim ih slika romantičarska književnost. Oni su oblikovani i kao depresivni, dosadni, homoseksualci, intelektualci, propali košarkaši, novinari srednje klase, otuđeni zidari, alkoholičari, apstinenti... Nigdje u Aleksijevoj prozi nećemo naići na lik onog stereotipnog Indijanca koji su zabilježile fotografije Edvarda Šerifa Kurtisa početkom dvadesetog vijeka, na kojima Indijanac izgleda onako „kako treba“: oмотан ćebetom, okićen perjem i perlama, s obaveznim trostrukim čoukerom, mokasinama od jelenske kože, ili, na konju, naoružan lukom i strijelom,

⁴ “It’s our job. We’re artists. We’re supposed to be loud and poetic and crass and inappropriate.” Katherine H. Wyrick, Interview with Sherman Alexie, “Crossing Cultures: Sherman Alexie Explores the Sacred and the Profane”, http://www.bookpage.com/0306bp/sherman_alexie.html, 14.08.2008.

⁵ *Ibid.*

⁶ “I think it’s much more important for an Indian like me to be in *The New Yorker* magazine than it is for me or an Indian to be in a museum [so that] we join the culture rather than become a separate part of it. It’s great to talk about traditions and to see them represented and to get a sense of history, but I think it’s more important to change the possibilities of what an Indian is and can be right now.” *Ibid.*

dugog lica, isturenih jagodica, krivog nosa, sjedi zamišljen nad prostorom, šutljiv, mudar, vizionar. Za Aleksija i njegove savremenike, kao što su Norman Skot Momadej ili Džerald Vajzenor, autori čija su pera iznijela tzv. „renesansu sjevernoameričkih starosjedilaca“⁷ u književnosti druge polovine dvadesetog vijeka, ova kulturna konstrukcija, ovaj izmišljeni Indijanac koji stoji za svu raznolikost urođeničkog kontinenta, čini autentičnost problemom savremenog Indijanca.⁸ Da bi bio politički prepoznat, on mora da se povinuje stereotipima. U rezervatima se prepričava jedna šala. Na pitanje: „Koliko članova broji tipična indijanska porodica?“ odgovor je: „Pet: majka, otac, dvoje djece i antropolog.“⁹ Negdje usput, ogorčeno izvodi Tomas King, „prestali smo da budemo narod i nekako postali [ne samo predmet studiranja već] zabavljajući na urođeničkim predstavama za Bijelu Ameriku.“¹⁰

Kako je čovjek uvijek proizvod svojih sjećanja i ubjeđenja, Džerald Vajzenor zaključuje da je Indijanac postao proizvod klišeiziranih romantičarskih fraza kao što su one koje izriče Beladona iz njegovog romana *Mrak u Sen Luis Bearhartu* (*Darkness in Saint Louis Bearheart*) dok definiše plemenske vrijednosti: „Pripadamo plemenu i to znači da smo djeca snova i vizija. [...] Naša tijela povezana su sa majkom zemljom a naše misli pripadaju oblacima. [...] Naši glasovi živi su dah divljine.“ Ovakva redukcionistička definicija onemogućava prilagođavanje plemenskog bića novom prostoru. Zbog nje uspješan Indijanac u bjelačkoj kulturi postaje lažni Indijanac. „Stekneš univerzitetku diplomu“, zabavno kaže King, „i, puf!, nijesi više Indijanac. Odeš u vojsku, i, abrakadbra, nijesi više Indijanac. Postaneš sveštenik ili advokat, i, presto, nema više Indijanca.“¹¹ Da li je, pita se stoga King, „pravo identiteta jednostavno privilegija moći?“¹²

Poslije prvog čitanja čini se da Aleksijeve pripovijetke imaju malo ili nimalo veze s tradicionalnom indijanskom pripovijesti. U njima

⁷ Autor ovog termina je Kenet Linkoln. Cf. Kenneth Lincoln, *Native American Renaissance*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1983.

⁸ Thomas King, *The Truth About Stories: A Native Narrative*, Toronto: Anansi, 2003, p. 79.

⁹ Traditional Fine Art Association, „Text and Texture: Narrative in Contemporary Southwest Native American Art“, *Resource Library*, October 12 - December 16, 2006, <http://www.tfaoi.com/aa/6aa/6aa459.htm>, 13. avgust 2008.

¹⁰ „Somewhere along the way, we ceased being people and somehow became performers in an Aboriginal minstrel show for White North America“, Thomas King, *op. cit.*, p. 68.

¹¹ „Get a degree and, poof, you're no longer an Indian. Serve in the military and, abracadabra, you're no longer an Indian. Become a clergyman or a lawyer and, presto, no more Indian.“ *Ibid.*, p. 132.

¹² „So is the right of identity simply a privilege of power?“ *Ibid.*, 149.

prepoznamo tek nekoliko tradicionalna simbola uvedena postupkom parodiranja. Nezaobilazna je i pojava varalice kojota, avaj, obješenog kraj benzinske pumpe, stereotipnog američkog hronotopa. Uz eksploataciju čestog plemenskog totema lososa, arhetipa koji objedinjuje rođenje i smrt kao suprotstavljena polja životnog iskustva, slijede nemilosrdna istorijska i politička zapažanja sračunata na podrivanje stereotipa, kao kada u pripovijeci *Najjači Indijanac na svijetu* otac kaže sinu: „Voljeli te ili mrzjeli, bijelci će te upucati u srce. Čak i nakon svih ovih godina, namirisće lososa na tebi, mrtvog lososa, i to će ih učiniti opasnim.“¹³ Ipak, Aleksi dosta crpi iz usmene tradicije svoga naroda, ali, poput Vajzenora, ne smatra da je treba prevesti, odnosno pokušati izraziti tuđim jezikom, već nanovo ispisati u novom kontekstu tako da zadrži suštinske usmene karakteristike.¹⁴ Kao u legendama, dakle, njegovo pripovijedanje je jednostavno, direktno, škрто u opisima, ali bogato humorom. Ono prati melodičnost i stare pripovjedačke ritmove, često modificovane ritmovima bluza ili džez, prizivajući anaforum akumulativnu snagu usmene tradicije. On isto tako zbunjuje čitaoca banalizovanjem izraza na nivo svakodnevnice proze i njegovim istovremenim neočekivanim očuđenjem uz upotrebu tehnike stripa. Dok pokušavaju da razbiju mreže predrasuda i pronađu sopstvene puteve u lavirintu moderne kulture, Aleksijevi protagonisti jednako bivaju uključeni u neprekidno traganje za ritualima, ceremonijama i autentičnim vezama. Kako je najčešći fokus tradicionalne indijanske pripovijesti tema prihvatanja i ljubavi, u njoj se sazrijevanje prati prihvatanjem ljudske slabosti i potrebe za krhkom, magičnom, zastrašujućom ljubavlju.¹⁵

Varalica se javlja kao neizbježna figura u ovom kontekstu starosjedilačke proze. Figura varalice razlikuje se od plemena do plemena, kao i od vremena do vremena. U starijim pripovijestima to su obično kojot, zec ili gavran, ali u novijim tekstovima varalica se javlja i u ljudskom obličju. Kao kontradiktorno biće koje se neprestano ponaša protivno društvenim normama (budalasto, provokativno, promiskuitetno), varalica je, ipak, biće koje zasluđuje ljubav. Budući dvostrukog porijekla, ljudskog

¹³ “Love you or hate you, white people will shoot you in the heart. Even after all these years, they’ll still smell the salmon on you, the dead salmon, and that will make white people dangerous.” Sherman Alexie, “The Toughest Indian in the World”, *The Toughest Indian in the World*, New York: Grove, 2000, p. 21.

¹⁴ Cf. Elizabeth Blair, “Text as trickster: postmodern language games in Gerald Vizenor’s ‘Bearheart’”, *MELUS*, Winter, 1995. Dostupno na: http://findarticles.com/p/articles/mi_m2278/is_n4_v20/ai_18486948/pg_2?tag=artBody;coll.

¹⁵ “Love is shaky, and magical, and terrifying”, Katherine H. Wyrick, *op. cit.*

i božanskog, sposobno za stalne transformacije identiteta i pola, varalica je liminalno i polimorfno biće. Zbog toga se najčešće definiše kao „negacija koja nudi mogućnost [...] ‚margina zbrke““¹⁶, „kognitivna disonanca“,¹⁷ *speculum mentis*.¹⁸ U usmenoj tradiciji, varalice žive na granicama naselja i na rubovima šuma – metaforički, dakle, na marginama kulture, pa ih ne ograničavaju društveni propisi, slobodni su da prelaze granice i razbijaju tabue. Ova karakteristika obezbjeđuje im, pak, i čestu identifikaciju sa pozitivnim promjenama. U pripovijestima različitih plemena varalice se javljaju kao kradljivci sunca i mjeseca ili kao pronalazači vatre, pa su i direktno povezani sa prirodom spoznaje, kao sile semiotičkog preporoda i kreativnosti koje liče evropskom Hermesu ili Prometeju. U jednoj priči, takođe, varalica je pauk koji tka niti iz ambivalentne inteligencije. Međutim, jedna od njihovih bitnih karakteristika jeste lukavstvo i sposobnost prilagođavanja promjenljivim vremenima, dok prevazilazeći granice neprestano potvrđuju ljudsku volju za opstankom.¹⁹ Margaret Etvud zapaža kako se varalice javljaju kada tradicije postanu isuviše apolinijske. Sjetivši se kraja Džojsovog romana *Portret umjetnika u mladosti* (preciznije, računajući na razliku koju neodređeni član proizvodi u naslovu: *Jedan portret jednog umjetnika u mladosti*), u kojem se lukavstvo priziva u svijet kao vrlina opstanka, Etvudova zaključuje da svaki pravi umjetnik mora biti varalica.²⁰ Interesantno je primijetiti da u jednoj legendi Veliki Duh odaje kojotu tajnu da je on biće pravila, odnosno dekonstrukcionističkim žargonom, biće koje umije da se igra unutar pravila. Izazivajući i prikazujući uvijek drugu stranu života, varalice, konačno, najjasnije artikulišu ideju o arbitrarosti kulture.

Prema mišljenju Džeralda Vajzenora, varalica se ne javlja kao stvarna figura već kao način društvene signifikacije, kao satirična crta koja

¹⁶ „...the negation offering possibility [...] ‘margin of mess’,” Barbara Babcock-Abrahams, “A Tolerated Margin of Mess: The Trickster and His Tales Reconsidered,” *Journal of the Folklore Institute*, vol. 11, no. 3, 1975: 147-186. Dostupno na: <http://www.faculty.de.gcsu.edu/~mmagouli/trickbab.htm>

¹⁷ “...a cognitive dissonance,” Blair A. Moffett, “Mind: Trickster, Transformer”. Dostupno na:

<http://www.theosophy-nw.or/theosnw/world/america/my-mott2.htm>.

¹⁸ A mirror of the mind (lat.). Paul Radin, *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*, with commentaries by Karl Kerenyi and C. G. Jung, New York: Philosophical Library, 1956.

¹⁹ Cf. Jeanne Rosier Smith, *Writing Tricksters: Mythic Gambols in American Ethnic Literature*, Barkley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1997, p. 8.

²⁰ Margaret Atwood, “Trickster Makes This World: Mischief, Myth and Art,” by Lewis Hyde”, *L.A. Times*, Dostupno na: <http://www.owtoad.com/trickster.pdf>, 15. 8. 2008.

„izranja iz magijske povezanosti s usmenom tradicijom [koja] krije centralnu, suštinsku tihu istinu od urednika i sociologa, ali dozvoljava plemenskom biću da spozna sebe“.²¹ Pošto odriču racionalno objašnjenje, varalice nikada ne možemo konačno znati, pa i ne može biti pravilnog već samo prijatnog čitanja ove figure. Budući da polivalentnost diskursa varalice predstavlja izazov zapadnjačkom kolonizatorskom diskursu i jasnu parodiju monoloških sistema, mnogi kritičari u varalici prepoznaju strategiju opstanka²² koja oslobađa starosjedioce reduktivne antropologije koja se gradi na liku stoičkog divljaka. Naslovi Aleksijevih pripovjedaka otkrivaju energiju kojom on pregovara s izdavačkom industrijom prilagodivši pismo savremenom kodu. „Najjači Indijanac na svijetu“, ili „Usamljeni rendžer i Tonto: obračun na nebu“ (“Lone Ranger and Tonto Fistfight in Heaven”) aludiraju na ironičnu inverziju romantičarskih očekivanja. Budući da je starosjedilačka književnost postala čitana, pripovijest nudi popularne naslove, ali varljivog sadržaja usmjerene na rekonstituciju i izmještanje stereotipa kojim se ogoljavaju posljedice društvenog besmisla. Pored toga, budući da pripovijetka (odnosno kratka priča; engl. short story) nije starosjedilačka pripovjedna forma, Aleksi artikuliše indijansko iskustvo kroz stranu ali adaptiranu formu. On to ne čini da bi stišao društveni bunt već da bi njegov glas prestao da bude drugi, vječno nijemi glas. Aleksijeve pripovijetke razvijaju se problematizovanjem figure varalice postupcima parodizacije i karnevalizacije. One zauzimaju dva prostora istovremeno: obraćajući se bijelcima, one najprije pomažu da se rekonstruiše mit o objektivnosti sugerišući uvijek još dublju divljinu nesigurnosti. U knjizi *Drugost i pripovijest*, Ketlin Glenister Roberts zaključuje da upravo ovdje vidi sistem u ludilu varalice, te „u gomili njegovih gluposti“ čuje neku „jasnu retoriku“.²³

Pripovijesti u kojima se varalice javljaju u likovima ili su figurirane kroz trop varalice razumiju pripovijedanje kao društveni proces interakcije. On se obavlja između pripovjedača, priče i publike i služi uspostavljanju

²¹ “...sprung from magical connections with oral tradition [that] conceals the central, essentially silent truth from editors and social scientists but allows tribal people to know themselves,” Smith, *op. cit.*, p. 165.

²² Cf. Joseph Zornado, “Tricksterism in Turn-of-the-Century American Literature”, *ME-LUS*, Fall, 1997. Dostupno na: http://findarticles.com/p/articles/mi_m2278/is_n3_v22/ai_20452385 unsettle “static notions of canon and culture.”

²³ “...a clear rhetoric in his jumble of nonsense”, Kathleen Glenister Roberts. *Alterity and Narrative: Stories and the Negotiation of Western Identities*, New York: State University of New York Press, 2007, 175.

društvenih odnosa prije nego pružanju pouke, tako da je značenje pripovijesti otjelovljeno u pripovijedanju, a ne u zaključku. Za Vajzenora, sve tačke gledišta, uključujući autora, pripovjedača, likove i čitaoca ili slušaoca, zajedno učestvuju u kreiranju značenja pripovijesti. Pripovijedanje je, prema tome, relacioni događaj u kojem je uloga čitaoca krucijalna. „Aktivni čitalac implicira autora“, kaže Vajzenor, „zamišlja narativne glasove, inspiriše likove i pozdravlja plemenske varalice u komičnom diskursu.“²⁴ Sve vrijeme, dakle, pripovijest varalice sadrži svjesnost sopstvene artificijelnosti, tj. konstruisane prirode sopstvenog porijekla, koja zahtijeva da se preispita sve što čitalac i autor znaju,²⁵ jer kao učesnici u procesu oni pretpostavljaju sopstvenu pogrešivost.

Starosjedilačka usmena tradicija razumije pripovijest kao metaforu stvarnosti. Njena logika, kako objašnjava Momadej, oslanja se na kosmogoniju u kojoj svijet postoji kao delikatna ravnoteža bića povezanih u kružni tok Kreacije, koji, prema tome, nema početak i kraj.²⁶ Kao što su vrijeme i stvarnost fluidni i neuhvatljivi, pa ne mogu biti zaustavljeni, tekstualno zahvaćeni, kolonizovani ili ostvareni unutar neke slike mehaničkog univerzuma, tako ne može ni pripovijest. Pored toga, nelinearna perpecija svijeta stvara nelinerano i ritualno označavanje, pa se fabula ne razvija hronološki već uz „dramu koja konstantno proširuje značenje“, kaže Pola Gan Alen. Za razliku od evroameričkog pripovjednog šablona, u plemenskoj pripovijesti značenje događaja prvenstveno zavisi od zakonitosti ritualnog reda i tek sporadično se vezuje za rješenje konflikta i motivaciju. Umjesto da se povezuju sa spoljašnjim silama, kao što su ličnost, politika i tradicija, ova pravila odnose se na „interakciju misli, duhova i tradicije“. Osim toga, akretivni metod usmene pripovjedne tradicije, kako elaborira Alen, ima tendenciju da događaje predstavi na nekoliko istovremena nivoa i kroz veze otjelovljene u plemenskim ritualnim tradicijama.²⁷

²⁴ “The active reader implies the author, imagines narrative voices, inspires characters, and salutes tribal tricksters in a comic discourse.” Vizenor Gerald, *Trickster of Liberty: Native Heirs to a Wild Baronage*, University of Oklahoma Press, 2005, p. x.

²⁵ Cf. Ian Turner, *Changing the Subject: Objectivity, Trickster and the Transformation of the Western Academy*, Ontario Institute for Studies in Education, University of Toronto, 2000, p. 70.

²⁶ N. Scott Momaday, Foreword to *Native American Stories*, told by Joseph Bruchac, Colorado: Fulcrum, 1991, p. vii.

²⁷ “...to do with the interaction of thoughts, spirits, arcane forces and tradition than with external elements such as personality, politics or history.” Paulla Gunn Allen, “American Indian Fiction, 1968–1983”, dostupno na: <http://www2.tcu.edu/depts/prs/amwest/html/wl1058.html>.

S druge strane, kao eho vječne ali promjenljive stvarnosti, pripovijest ne može imati definitivan početak niti kraj. Otvara se obično podrazumijevajući dugu usmenu tradiciju i plemensko iskustvo, a završava se arbitrarno, bez pouke, nekada sasvim slučajno, jednostavno prestane. Takva je priča o kojotu koji u tri navrata pokušava da imitira druge životinje ali uvijek izvuče deblji kraj. Pripovijedana kroz tri dijela koja su istog narativnog kvaliteta i ne uzdižu se ka klimaksu, slijed primjera naglo se završava riječima: „I tako je kojot odlučio da ne imitira druge životinje“. Iako nesvodivost savremenih tekstova ponekad djeluje frustrirajuće na čitaoca žednog značenja, tačnije događaja koji imaju vrijednost značenja, u indijanskoj mitologiji događaji dobijaju značenja jedino dok se odnose i reflektuju cijelu Kreaciju iz koje arbitrarna razlika između dobra i zla izostaje onemogućavajući suđenje. Značaj ovog manevra postaje jasan u cirkularnoj asocijativnoj progresiji događaja, dok ga hronološke linearne strukture ne mogu prepoznati.²⁸ Uz to, otvorenost i nesvodivost pripovijest često vode nadrealnom. U *Najjačem Indijancu na svijetu*, na primjer, najjači Indijanac upoznaje varalicu koji ga nauči ljepoti homoseksualne ljubavi i onda iznenada nestane u zvjezdanom nebu. Dok se može čitati i kao tipičan primjer savremenog starosjedilačkog magičnog realizma, ovaj dio predstavlja varalicu kao figuru koja egzistira između dva svijeta, ali i između figurativnog i bukvalnog, pripovjedača i čitaoca, ujedinjujući sveto i profano na način neprihvatljiv „zapadnjačkoj averziji prema paradoksu i neredu“.²⁹

Razmatrajući prirodu i logiku usmene pripovijesti, Erik A. Havelok³⁰ objašnjava kako je u usmenim književnostima informacija uvijek čuvana ponavljanjem pripovijesti. Da bi bile zapamćene, priče nijesu bile opterećivane materijalom koji nije bio od neposrednog značaja u formativnom procesu razvoja opisa, već je bio ispunjen ritualnim scenama, epizodama tipičnim za određena društva u određenim okolnostima, dok je akcija dominirala naracijom. Naracija se oslanjala na fiksirane koncepte, ritualizovane forme tradicionalnog jezika i mogla se lako ponavljati zahvaljujući određenim standardizovanim ritmovima, dok je tematski postepeno mijenjao akustični eho. Zauzimajući udoban mada nepretenciozan položaj, Aleksijev pripovjedač pažljivo osluškuje reakcije publike da bi ustanovio scenu koja je njoj prihvatljiva. U njegovom tekstu mimika se najprije od-

²⁸ Cf. *Ibid.*

²⁹ “...western aversion to paradox and disorder”, Smith, *op. cit.*, 8.

³⁰ Erik A Havelok, *Muza uči da piše (razmišljanja o usmenosti i pismenosti od drevnosti do danas)*, prev. Gorana Krkljuš, Svetovi, Novi Sad, 1991.

nosi na prepoznatljive slike i ritmiku rečenice kojima se ostvaruje željena atmosfera ali i ustanovljuje odnos sa publikom. Zbog toga se pripovjedaču ne žuri, već se često zaustavlja i ponavlja pripovijedane pasaže koji zado-
bijaju istu funkciju koju direktno pitanje upućeno publici ima u usmenom kazivanju. Pored toga, proleptičnim pripovijedanjem naglašava se interesovanje, tipično u usmenoj starosjedilačkoj književnosti, za prefiguraciju umjesto suspenzije. Kako obrazlaže Kimberli Bleser, ovo interesovanje dolazi iz prihvatanja činjenice da se priče uvijek prepričavaju, pa važan dio priče veliki dio publike uvijek zna unaprijed, tako da prefiguracija postaje sredstvo kojim se slušaocu omogućava da se ponovo kreativno i egzistencijalno uključi u priču koja se pripovijeda, omogućava njegovoj mašti da ponovo oblikuje ono što se, za nju, već dogodilo. Pošto je pripovijedanje uvijek ponavljanje autentičnog događaja, unutar pripovijesti prefiguracija ima funkciju analognu cjelokupnom pripovjednom činu.³¹ Na primjer, sve djelove Aleksijeve priče *Jugozapad-Jug* (South by Southwest), publika unaprijed zna. Ova pripovijest sadrži stereotipne sjevernoameričke likove, klišeizirani pulp-up početak, slike puste zemlje, proteste protiv rata u Vijetnamu, samoizgnanstvo, sugestiju vitmanovskog života na otvorenom drumu, kojota. Ipak, njihovim ponovnim ustanovljenjem postiže se pojačana implikacija teksta, te pomaže da se priča nanovo zamisli, preživi, oblikuje i proširi značenje prezenta. Zbog toga prva rečenica u zbirci *Najjači Indijanac na svijetu* podrazumijeva dvije tradicije i sugerše hibridnost teksta: „Kada su u pitanju ljubav, brak i seks, i Šekspir i Bik Koji Sjedi znali su jedinu istinu: sporazumi se krše.“

Humor je od velikog značaja u starosjedilačkoj prozi. U prošlosti je dovijanje varalice služilo da osvježi plemenski duh, dok savremeni varalica inspiriše otvoreni podsmijeh destruktivnim stereotipima. Kao što Kenet Linkoln piše u knjizi *Indi'n Humor* (čiji naslov nije moguće prevesti, niti treba zbog težine semantičkog potencijala koji sadrži jezički lakrdijaški obrt crvenokošca kojim se konačno ujedinjuju različita plemena), indijanski humor uvijek je predstavljao borbu protiv „asimilacije“. Indijanci se „grohotno smiju među sobom i krevelje bijelcima“. Smijeh im služi kao „egzor-
cizam bola, preusmjeravanje patnje, da bi se ujedinili protiv zajedničkog neprijateja – kulturnog neznanja“.³² Figura varalice, koju Linkoln naziva

³¹ Kimberly Blaeser, „*The Way to Rainy Mountain: Momaday's Work in Motion*“, in Gerald Vizenor (ed), *Narrative Chance: Postmodern Discourse on Native American Indian Literatures*, Norman and London: University of Oklahoma Press, 1992, pp. 32-33.

³² „Indians [...] laugh hard and deep among themselves and grimace around whites, exorcising pain, redirecting their suffering, drawing together against the common enemy –

„antiherojskim učiteljem lakrdije i svetom budalom“,³³ pomaže oblikovanje lika „Indijanca koji opstaje kao umjetnik komedije prije nego kao tragična žrtva, ozbiljno duhovita u domorodačkoj srži“. ³⁴ Aleksi ne djeluje smiješno bijelom čitaocu naviklom na ideju da smijeh indicira manjak ozbiljnosti. Međutim, plemenski humor udružen sa postmodernim sredstvima relativizacije ruši granice njegovih sumornih pripovijesti intenzivirajući njihov polimorfni karakter. Razumijevajući „šalu kao igru sa formom“³⁵ koja decentrira i razbija monološke strukture, strukture Aleksijevih pripovijesti organizuju se, takođe, kao igra.

Aleksi je istovremeno zapitan nad subverzivnim humorom savremenog kojota, odjevenog po modi dvadesetog vijeka, što izgleda kao „reklama za Gap“, a koja je za njega savremeni izraz tradicionalne zamke urbane divljine i plaši se da novo doba donosi nove transmutacije i novi repertoar trikova. Kao što Linkoln kaže: „Kojot koji se suočava sa katastrofom [...] može se pojaviti kao opasna maska odvojena od plemenskog konteksta. Prava opasnost koja dolazi od neoprezne apropijacije varalice leži u prljanju ‚drugih‘ kultura, fiktivnom učešću u bolu istorije, cijedenju masakra raznih vrsta, etničkoj pozi. Postoje pitanja kulturnog ukusa, čak i među Kojotima“, kaže Linkoln, jer „Indijanci u njemu vide jednog skoro svetog očevica njihove prošlosti, pogotovu njihove patnje“. Međutim, „osjećaj zabranjenih granica i plemenskog respekta ulazi u igru kada se invertovano ponašanje Kojota suprotstavi plemenskim kodovima. U ovom smislu, ko garantuje varalici pravo na nepoštovanje? Postoje li umjetnički standardi varanja? Ili se sve broji?“³⁶ Ovdje dostižemo granicu krajnje arbitrarnosti kada, kako Helen Lok zaključuje, „samosvijest i samorefleksivnost varalice dovodi u pitanje čak i ono što je trik i ono što je stvarno, i

cultural ignorance.” Kenneth Lincoln, *Indi'n Humor: Bicultural Play in Native America*, Oxford-New York: Oxford University Press, 1993, p. 5.

³³ “...an antiheroic comic teacher and holy fool,” *Ibid.*

³⁴ “...surviving Indian as a comic artist more than a tragic victim, seriously humorous to the native core,” *Ibid.*

³⁵ “...joke [as] a play upon form,” *Ibid.*, p. 64.

³⁶ “Coyote facing disaster [...] may prove an opaque totemic mask removed from tribal context. One danger in cavalierly appropriating Trickster lies in slurring ‘other’ cultures, indulging the hurt of history fictively, milking the massacres, playing ethnic. There are issues of cultural taste, even among Coyotes. Indians observe an almost sacred witness of their past, particularly their suffering. Here a sense of permitted boundaries and tribal respects comes into play, as Coyote’s inverse behaviour turns on tribal encodings. In this regard, who grants Trickster permissions of disrespect? Are there artistic standards of trickery? Does anything go?” *Ibid.*, p. 153.

na kojoj strani leži istina“, pita se ona, „zaista ako uopšte više ima ,strana‘ i istina.“³⁷ Opisujući politropan karakter postmodernog varalice, Luis Hajd sugerise da „nema stvarnog bića iza pokretnih maski“, već da „pravo biće leži upravo u pomjeranju maski“. ³⁸ Ovo možda i jeste krajnja granica ili krajnja mogućnost, tačka u kojoj su sve mogućnosti istovremeno uključene i isključene iz igre čime varalice postaju neuhvatljive i nestaju u dvosmislenosti teksta. Na ovo Linkoln dodaje da „istrošena tema slobode daje prozi [novi] *raison d'être* i postavlja pitanje koje danas često čujemo: Slobodan za šta? Da eksploatiše indijanska pitanja? Da vara varalice? Da tripuje interkulturalne uvrede?“³⁹

Pravdajući lakrdiju, Martin Luter King podsjeća nas da strah uključuje zloupotrebu mašte i da se strahovima možemo smijati tek kada ih izbacimo na otvoreno.⁴⁰ O tome pripovjedač *Gozbe grehova* (Sin Eaters) svjedoči na potresan način. Ova se pripovijest razvija po apokaliptičkom šablonu u kojem se loš san ostvaruje, zbog čega Indijancima prijeti konačno istrebljenje. Kao što u usmenoj tradiciji specifična situacija uvijek motiviše pripovijedanje, ova pripovijest, ispričana u praskozorje novog vijeka, ironična je i istovremeno alegorična pripovijest indijanskog opstanka. Naime, prihvatajući bijelu civilizaciju, Indijanci prihvataju bijele grehove i, prema tome, uživaoci su na ovoj gozbi. Njihova najveća greška jeste prihvatanje bjelačkog koncepta žalosnog vremena koje se svršava apokalipsom. Indijance, dakle, treba da uništi njihov Tvorac, tj. bijelci, ali samo ako ne budu poslušni. Suštinska potresnost ove pripovijesti odnosi se i na zloupotrebu nekolicine važnih plemenskih tajni, kad nezajažljivi varalica dobija opasnu destruktivnu formu. Ali, ko je ili šta je varalica u ovoj priči? Da li je to san o uništenju Indijanaca koji sanja dječak Jona ili je to levijatanska metafora koju san otjelovljava, veliki bijeli kit koji će

³⁷ “...where the trickster’s self-awareness and self-reflexivity call into question even what is a trick and what is in earnest, or on what side of the boundary truth lies, if indeed there are any more ‘sides’ or any unequivocal truths.” Helen Lock, “Transformations of the Trickster”, dostupno na:

<http://www.southerncrossreview.org/18/trickster.htm>

³⁸ “...it is possible that there is no real self behind the shifting masks, or that the real self lies exactly there, in the moving surfaces and not beneath” Lewis Hyde, *Trickster Makes This World: Mischief, Myth, and Art*, North Point Press, 1999, p. 54.

³⁹ “[a] hackneyed theme of freedom proffers the novel’s *raison d'être*, raising a question asked these days: Free to what? To exploit Indian issues? To rip off Tricksters? To trip through intercultural insult?” Linkoln, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁰ “...fear involves the misuses of imagination. When we get our fears into the open, we may laugh at some of them” Turner, *op. cit.*, p. 95.

progutati indijansku kulturu? Da li je to Jona koga odvođe od nježne majke i pažljivog oca koji je imao čudotvorne ruke? Da li su to vojnici koji zarobljavaju crvenokošce i zatvaraju ih u ograđene departmane za čistokrvne i mješance pod pijeskom neke nepregledne pustinje, niz lavirint stepenica cyberpunk prostora kubične bijele zgrade, u kojoj ih takođe peru, briju, oblače u identične kombinezone i, na kraju, tjeraju da vode ljubav radi prokreacije iako nikada nijesmo sigurni da će izaći vani? Ili su to Indijanci koji prihvataju prevaru svijeta u kojem se tehnologija razvija *ad absurdum*, kao što prihvataju i brisanje sopstvene autentičnosti? Da li je to odrasla Indijanka koja uči Jonu kako da sakrije sram dok vode ljubav...? Da li je čitalac varalica koji dozvoljava da mu mašta bude prevarena, bolje rečeno uslovljena tako da očekuje nasilje?

I pripovjedač je varalica zbog lakovjernosti koja ga navodi na zamišljanje ove forme. Čitajući priče o kojotu, kao što je *Kako je kojot išao na zapad* Tomasa Kinga, učimo da kojot čini da se stvari materijalizuju već samim pomišljanjem na njih. U ovoj mimikriji romantizovanog pohoda na Zapad, kojot zamisli grešku koja se stvori pred njim i, baš kao u crtanom filmu, juri ga do kraja priče, tj. dok se pripovjedač umori. U romanu *Slavlje* cijeli pohod na Zapad predstavlja se kao proizvod moći zamišljanja i imenovanja, koja, kao najstrašnija magijska moć koja se ne može poreći, pobjeđuje na jednom takmičenju vještica. Osim toga, pripovjedač je varalica i zbog toga što je očigledno preživio ovaj levijatanski mrak zahvaljujući trikovima, posebno zahvaljujući *onim* plemenskim tajnama koje čitalac ne smije saznati, pronašavši druge mogućnosti ljubavi i odgovornosti prema majci Zemlji.

Sam tekst pretvara se u varalicu koji se svemu ovome smije, ponavljajući i miješajući istrošene popularne žanrove, koji više ništa ne mogu izmisliti, a koji daju televiziuelnu⁴¹ gustinu našoj praznini, u kojoj više nijesmo sami, jer nema ni drugog ni nas, ni istine, ni laži... Eksploatišući tehniku stripa (pošto je naraciji došao kraj⁴² i pošto su naši identiteti ništa drugo do „vizuelne naracije”, kaže Nenad Daković),⁴³ i sad već

⁴¹ Cf. Daniel Grassian, *Understanding Sherman Alexie*, Columbia: University of Carolina Press, 2005, p.11.

⁴² U svojoj knjizi *Varalice: ogledi iz postfilozofije*, Nenad Daković sudi: „Naracija je zaustavljena i zastarela. [...] Ona je redukovana na strip. U slučaju da je Razlika ili Praznina koja postoji, odnosno, za koju verujemo da postoji, između označitelja i označenog u kloniranju postala virtuelna i naše naracije postaju virtuelne i mrtve.“ (Plato, Beograd, 2005, str. 111.)

⁴³ *Ibid.*, str. 15.

romantičarsko iščekivanje – kojota u svemiru! – dodajući svemu besciljno nasilje i degradirajući seks, ova pripovijest, konačno, stvara namjernu neukusnu parodiju. Varalica kao biće koje se igra pravilima i ruši norme, čini to i ovoga puta pod uslovima koje mu ovaj svijet nudi. Naime, pravi varalica narativne dvosmislenosti nudi korumpiranom i sadomazohističkom svijetu dobru lekciju o neizvjesnosti kraja, na šta se odnosi bitan elemenat našeg straha. Usljed mogućnosti beskrajnog repliciranja kraja žalosnog vremena možda uopšte neće biti, budući da, kako kaže Daković, ne pripadamo više onom postreligioznom svijetu u kojem je život bio pretvoren u mašinu nego novijem antropotehničkom svijetu u kojem se život pretvorio u informaciju i, možda, zaista, „poslednjoj generaciji koja će umreti”.⁴⁴

Ipak, na kraju ove priče, pripovjedač poziva majku, doista prihvaćajući postmoderne modifikacije velike Blejkove želje koju je Džim Morison već izrekao pjesmom *Kraj*. Ovaj poziv još jedan je značajan elemenat priče o varalicama. One uvijek adresiraju potrebu da se čovjek situira u svijetu i ostvari puni odnos s ostalim živim bićima, što nije samo duhovni imperativ već i imperativ opstanka. Originalno, ove priče koje problematizuju ponos i specifično evropsku megalomaniju, kaže Tarner, „podržavaju domorodački duh otpora“ i, podsjećajući narod na sve ono što ne može biti kolonizovano, „sadrže poruku nade, čak i radosti i, prema tome, funkcionišu kao specifična proslava ljudskog duha”.⁴⁵ Na kraju teksta „U zamci apetita: kradljivci mamaca“, Luis Hajd ukazuje da „mit kaže [...] da postoje ogromne proždrljive sile u ovom svijetu i da se inteligencija varalice budi iz potrebe ne samo da sebe nahrani već da prevari sve druge apetite”.⁴⁶ Možda se moj najnoviji čitalački hir, ili pak, ozbiljna kritičarska mana, krije u intenciji da u svakom tekstu otkrijem postupak slavljenja potresne slabosti ljudskog bića. Čini se da priče o varalicama svojom logikom ne bi trebalo da izrastaju iz nihilizma niti njemu da se vraćaju. One su oslobođanjem libidonoznih energija i kroz hedonističko ushićenje u kontroverzi uvijek invertovale društvene norme, ali i uključivale vješto pripovijedanje koje, kaže Benjamin, nastaje samo ako pripovjedač zna da sluša i zna kako da svoj autoritet pozajmi od jedine sigurne činjenice ovog

⁴⁴ *Ibid.*, str. 121.

⁴⁵ “Sustaining the indigenous spirit of resistance also contain a message of hope, even joyfulness and therefore serve as a special celebration of human spirit.” Turner, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁶ “[t]he myth says [...] that there are large devouring forces in this world, and that trickster’s intelligence arose not just to feed himself but to outwit these other eaters.”, Lewis Hyde, “Slipping the Trap of Appetite: The Bait Thief”, dostupno na: <http://www.times.com/books/first/h/hyde-trickster.html>.

života – smrti.⁴⁷ Možda i ova priča, neočekivano prizivajući domorodačku ideju saodnošenja, nosi sa sobom i domorodački lijek za egzistencijalnu usamljenost u postvarenom svijetu u kojem obitavamo.

Bibliografija

- Alexie, Sherman: "The Toughest Indian in the World", The Toughest Indian in the World, New York: Grove, 2000.
- Allen, Paulla Gunn: "American Indian Fiction, 1968–1983", <http://www2.tcu.edu/depts/prs/amwest/html/wl1058.html>.
- Anon. "Biography," Falls Apart, <http://www.fallsapart.com/biography.html>, 10. 8. 2008.
- Atwood, Margaret: "Trickster Makes This World: Mischief, Myth and Art, by Lewis Hyde", L.A. Times, <http://www.owtoad.com/trickster.pdf>, 15.08.2008.
- Babcock-Abrahams, Barbara: "A Tolerated Margin of Mess: The Trickster and His Tales Reconsidered," Journal of the Folklore Institute, vol. 11, no. 3, 1975: 147-186.
- Benjamin, Walter: "Storyteller", Modern Criticism and Theory: A Reader, ed. David Lodge. Edinburgh: London, 2000.
- Blaeser, Kimberly: "The Way to Rainy Mountain: Momaday's Work in Motion", in Gerald Vizenor (ed), Narrative Chance: Postmodern Discourse on Native American Indian Literatures, Norman and London: University of Oklahoma Press, 1992.
- Blair, Elizabeth: "Text as trickster: postmodern language games in Gerald Vizenor's 'Bearheart'", MELUS, Winter, 1995.
- http://findarticles.com/p/articles/mi_m2278/is_n4_v20/ai_18486948/pg_2?tag=artBody;coll
- Daković, Nenad: Varalice: ogledi iz postfilozofije, Plato, Beograd, 2005.
- Grassian, Daniel: Understanding Sherman Alexie, Columbia: University of Carolina Press, 2005.
- Havelok, Erik, A: Muza uči da piše (razmišljanja o usmenosti i pismenosti od drevnosti do danas), prev. Gorana Krkljuš, Svetovi, Novi Sad, 1991.

⁴⁷ Walter Benjamin, "Storyteller", *Modern Criticism and Theory: A Reader*, ed. David Lodge, Edinburgh: London, 2000, p. 19.

- <http://www.faculty.de.gcsu.edu/~mmagouli/trickbab.htm>
- Hyde, Lewis: "Slipping the Trap of Appetite: The Bait Thief", <http://www.times.com/books/first/h/hyde-trickster.html>.
- Hyde, Lewis: *Trickster Makes This World: Mischief, Myth, and Art*, North Point Press, 1999.
- Judith, Hamera: "Text and Texture: Narrative in Contemporary Southwest Native American Art", Traditional Fine Art Association, Resource Library, October 12 - December 16, 2006, <http://www.tfaoi.com/aa/6aa/6aa459.htm>, 13.08.2008.
- King, Thomas: *The Truth About Stories: A Native Narrative*, Toronto: Anansi, 2003, p. 79.
- Lincoln, Kenneth: "On Sherman Alexie," in *Modern American Poetry*, http://www.english.uiuc.edu/maps/poets/a_f/alexie/onal-lexie.htm, 14. 08.2008.
- Lincoln, Kenneth: *Indi'n Humor: Bicultural Play in Native America*, Oxford-New York: Oxford University Press, 1993, p. 5.
- Lincoln, Kenneth: *Native American Renaissance*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1983.
- Lincoln, Kenneth: *Sing with a Heart of Bear: Fusion of Native and American Poetry (1890-1999)*, University of California Press, 2000.
- Lock, Helen: "Transformations of the Trickster", <http://www.southerncrossreview.org/18/trickster.htm>
- Moffett, A. Blair: "Mind: Trickster, Transformer". <http://www.theosophy-nw.or/theosnw/world/america/my-mott2.htm>.
- Momaday, N. Scott: *Foreword to Native American Stories*, told by Joseph Bruchac, Colorado: Fulcrum, 1991.
- Radin, Paul: *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*, with commentaries by Karl Kerenyi and C. G. Jung, New York: Philosophical Library, 1956.
- Roberts, Kathleen Glenister Roberts: *Alterity and Narrative: Stories and the Negotiation of Western Identities*, New York: State University of New York Press, 2007.
- Smith, Jeanne Rosier: *Writing Tricksters: Mythic Gambols in American Ethnic Literature*, Barkley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, 1997
- Turner, Ian: *Changing the Subject: Objectivity, Trickster and the Transformation of the Western Academy*, Ontario Institute for Studies in Education, University of Toronto, 2000.

- Vizenor, Gerald: *Trickster of Liberty: Native Heirs to a Wild Baronage*, University of Oklahoma Press, 2005.
- Wyrick, Katherine H: Interview with Sherman Alexie, "Crossing Cultures: Sherman Alexie Explores the Sacred and the Profane",
- http://www.bookpage.com/0306bp/sherman_alexie.html, 14.08.2008.
- Zornado, Joseph: "Tricksterism in Turn-of-the-Century American Literature", MELUS, Fall, 1997, http://findarticles.com/p/articles/mi_m2278/is_n3_v22/ai_20452385

Marija KNEŽEVIĆ

SHERMAN ALEXIE – TRICKSTER OF URBAN WILDERNESS

This paper reads Sherman Alexie's short stories included in the collection *The Toughest Indian in the World* (2000) as exemplary material of contemporary Native American trickster narrative. These narratives are regarded as trickster narratives not only for the fact that they contain frequent native trickster as one of their protagonists, but also because of their hybrid nature that embodies both traditional oral and postmodern narrative manoeuvres. Trickster, as a ubiquitous figure that introduces chaos and changes, is perceived as a creative force that transforms the world and survives thanks to his/her cunningness and an instinct to adjust to the changing times. In a postmodernist text, trickster is a powerful semiotic sign because, reflecting always the other side of life, tricksters most clearly accentuate the idea of the arbitrariness of culture. Blending genres, mastering exchange and blurring borders, trickster narrative succeeds in speaking to both the old and the new audience. Thus it helps deconstructing the dominant power structure, as well as an unending transformation of culture.

Key words: Native American oral tradition, trickster discourse, reductive antropology, liminality, parody, carnivalization, genre hybridity, interactive narrative, accretive method, proleptic method, prefiguration

UDK: 821.163.1.09 Sartr Ž. P.

Vasko RAIČEVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

NEKI ASPEKTI SARTROVE DRAMATURGIJE

U odnosu na tradicionalnu dramaturgiju, koja polazi od situacije i preko nje, dakle posredno, razvija određenu ideju, Žan-Pol Sartr ide suprotnim smjerom. Ideja, kod njega filozofsko načelo, unaprijed je zadata, a zadatak pisca je da obezbijedi odgovarajuću situaciju na osnovu koje će to načelo biti najbolje prikazano. Profil njegovih likova nije određen njihovom prošlošću, mislima ili željama – jer Sartr ne vjeruje da je to ono što definiše čovjeka – oni se *izgrađuju* na sceni, na osnovu izbora koji čine. Jedan od ključnih pojmova Sartrove filozofije – pojam *situacije* čovjeka – on pretvara u estetsku formu koju je nazvao *teatar situacije*. Taj teatar pokazaće se pogodnim da se u njemu sažeto prikažu osnovne premise filozofije egzistencijalizma.

Ključne riječi: *Sartr, filozofska drama, teatar situacije, egzistencijalizam, angažovanost, tjeskoba (Angst), pozorište ideja*

Nakon što je u romanu *Mučnina* (1938) iz perspektive pasivnog junaka opisao svoju viziju svijeta – svijeta beznadežno utonulog u materijalizam – Žan Pol Sartr (1905–1980) u okolnostima Drugog svjetskog rata svojim djelom poziva na otpor, angažman, akciju. Pojmu *akcija* on će dati metafizičko značenje u svojim prvim filozofskim radovima¹ i, istovremeno, na osnovu svog dramskog opusa uvesti ga u estetske kategorije. U svom ključnom filozofskom djelu, *Biće i ništavilo* (1943), on ljudsku svijest, ili ništavilo, suprotstavlja biću ili bivstvu: svijest je nematerijalna i tako izmiče svakom determinizmu. U predavanju objavljenom poslije Drugog svjetskog rata *Egzistencijalizam je humanizam*, a nastalom kao odgovor

¹ Svojom filozofijom Sartr se oslanja na fenomenološki metod Edmonda Huserla.

na sve glasnije kritike egzistencijalizma, Sartr svoj radikalni pristup slobodi opisuje kao izbor odgovorne ličnosti koja vodi računa i o dobrobiti drugih. Svojim filozofskim uvjerenjima dao je estetsku formu u dramama napisanim četrdesetih i pedesetih godina XX vijeka: *Đavo i gospod Bog*, *Muve*, *Prljave ruke*, *Iza zatvorenih vrata*, *Zatočenici iz Altone*.

U knjizi *Biće i ništa* Sartr, razrađujući pojam egzistencijalne psihoanalize, kao jedne od baza individualne uslovljenosti, dolazi do pojma *situacije* čovjeka. Pojam situacije biće važan ne samo kao filozofski pojam već i kao temelj za estetsku formu koju Sartr isprobava još za vrijeme rata: *teatar situacije*. Taj teatar pokazaće se pogodnijim od romana da se sažeto prikažu angažovane ideje filozofije egzistencije. Do prvog pokušaja dolazi još u zarobljeničkom logoru (tada neobjavljeni komad *Bariona*): zarobljenik je pisao, zarobljenici su igrali za zarobljenike – bio je to interesantan teatarski eksperiment (tj. teatarska *situacija*). Pored ideja o čovjekovoj prednosti nad bogom, slobodi i izboru kao određenju ličnosti, *Muve* (1943) iznijele su gotovo providno situaciju u porobljenoj Francuskoj – Sartr je vidio stid zbog pasivnosti i straha od Njemačke. U situaciji preuzetoj iz grčke mitologije pozivao je Francuze na pobunu i nametao im slobodu izbora (što je shvatila i njemačka cenzura). On se pokazuje kao vješt dramski pisac, koji zamišlja originalne pozorišne i egzistencijalne situacije i koji ima dar za udarnu formulu, koja zamjenjuje dugačke i teške stranice filozofskog traktata. Ta udarna formula, iako eksplicira njegovu ideju, dramaturški je ukomponovana u cjelinu komada, djeluje u trenutku kad je komad na vrhuncu i ne remeti njegovu metaforičku širinu. Trenutak u kom bismo u *psihološkom* komadu otkrili ključni događaj iz prošlosti nekog lika – kod Sartra je trenutak u kome otkrivamo filozofsku premisu na kojoj je zasnovan komad: u *Muvama* to je mjesto na kome Jupiter govori kako je narod ipak slobodan, u *Iza zatvorenih vrata* trenutak kada Garsen kaže: „Nije potreban roštilj, pakao su drugi“.

Iza zatvorenih vrata, možda najpoznatija Sartrova drama, napisana je takođe za vrijeme rata, 1944. godine. Dok je roman *Mučnina* objašnjavao pakao tonjenja u materijalizam i usamljenost, u drami *Iza zatvorenih vrata* pakao se konstituše u pogledima drugih, u dodiru sa drugima (prvobitni naslov drame bio je *Drugi*). Pakao je, naravno, metafora za odnose na zemlji, a drugi jesu pakao za pojedinca, ali u uslovima koji su prikazani u komadu: u uslovima začaurenog, zaustavljenog života, u kome više, kao ni poslije smrti, nema mjesta za čovjekov *projekat*, za izbor, za slobodu. Čovjek je zbir svojih činova, njegova suština proizlazi iz njegovog

življenja, iz izbora i opredjeljenja, u njegovo određenje ne ulaze propale namjere – samo konačnost djela i izbora. Pisan u uslovima i sa pozadinom rata (u nekim replikama postoje aluzije na tadašnju situaciju), ovaj komad prevazilazi prigodu i u svakoj epohi može izgledati aktuelan. Uslovi rata omogućili su Sartru da stavi na scenu svoju opsesivnu temu – atmosferu zatvorenosti: junaci su zatvoreni u četiri zida, suočeni jedni sa drugima ali i s istinom o sebi. U komadima *Iza zatvorenih vrata* i *Prljave ruke* junaci su u situaciji kada im više nikakva akcija i ne preostaje, a to je, prema Sartru, najgora situacija u koju čovjek može doći – zato njima ostaje jedino bolno preispitivanje.

U odnosu na tradicionalnu dramaturgiju, koja polazi od situacije i preko nje, dakle posredno, razvija određenu ideju, Žan-Pol Sartr ide suprotnim smjerom. Ideja, kod njega filozofsko načelo, unaprijed je zadata, a zadatak je pisca da obezbijedi odgovarajuću situaciju na osnovu koje će to načelo biti najbolje prikazano. Karakter nije zasnovan na psihološkom profilu, tako da se čini da su njegovi likovi ponekad nedosljedni. Gec u *Davolu i gospodu Bogu* može u jednom trenutku biti oličenje zla, a već u sljedećem odlučiti da čini samo dobro, bez ikakve lične koristi. Dakle, akcija nije psihološki motivisana. Drama je izgrađena na filozofskim postulatima. To ne znači da ima pomjeranja u njenoj formi, već da su elementi te forme definisani osnovama jednog filozofskog sistema. Drama je, dakle, ilustracija uvjerenja koja joj prethode.

Ipak, termin *filozofska drama*, koji je uglavnom prihvaćen, ne odgovara sasvim ovoj vrsti drame. U njoj se ne razrađuje neki filozofski sistem (inače bi imale formu poput npr. Platonovih dijaloga). Sartr je to radije zvao *teatrom situacije*, a termin koji nudi Hanifa Kapidžić-Osmanagić – *pozorište ideja*² djeluje kao najtačniji, jer se, u suštini, radi o sukobu različitih ideja, a ne karaktera. Možda bi se moglo pomisliti da su to komadi sa tezom, s obzirom na filozofsko uporište, ali Sartr izbjegava tu zamku tako što metaforičkim situacijama ostavlja prostor za različita tumačenja.

Sartr za predmet fenomenološke analize uzima ljudsku situaciju i nalazi da čovjeka odlikuje izuzetno visok stepen slobode. On smatra da je čovjek sposoban da bira svoje ciljeve i načine na koje će ih ostvariti, pa čak i da bira svoju individualnu ljudsku prirodu. Zaključuje da ljudska sloboda nema granice, a oni koji, na primjer, zagovaraju psihološki determinizam, nastoje jedino da izbjegnju odgovornost za svoje izbore. Kada

² Hanifa Kapidžić-Osmanagić: *Žan-Pol Sartr (Francuska književnost 3/II)*, Svjetlost/Nolit, Sarajevo, Beograd, 1982, str. 163.

Gec izgovara: „Bog ne postoji!“ – to znači da čovjek više ne može u božjoj volji da otkriva vrijednosti i načela kojima treba da se rukovodi u životu. Pošto je slobodan i pošto nema Boga, on mora slobodno da izmisli vlastite vrijednosti. Čovjek svojim postupcima stvara samog sebe. Zato Sartrovi likovi ne filozofiraju na sceni, jer se čovjek ostvaruje prije svega kroz akciju. Ono što nas određuje jeste ono što činimo, a ne ono što mislimo ili bismo htjeli. Odatle proizlazi da je aktivni angažman uvijek dobar, mada često i veliki teret za čovjeka. Čini se da je vrijednosni stav s kojim Sartr najradije raspravlja stav povlačenja iz života. Povlačenje je konformizam. To je srž sukoba između Elektre i Oresta u *Muvama* ili između Olge i Igoa u *Prljavim rukama*. Neprestano propitivanje smisla akcije obilježava i Gecovu potragu za dobrom. Upravo će odustajanje od akcije biti posljednji stadijum te potrage. Po Sartru, čovjek je projekat. On projektuje sebe u udaljene ciljeve i vrijednosti. Njegov život je neprestano kretanje, nastojanje da postane ono što nije.³ Gec, pokušavajući da svoje ideje sprovede kroz akciju, doživljava poraz za porazom, jer apsolutnog dobra nema, što će on uvidjeti tek na kraju.

Na svom putu Gec prolazi kroz niz promjena koje je nemoguće objasniti psihološkim kategorijama. Sartr smatra da čovjek sâm definiše svoju prirodu, pa kada se jedan projekat dovrši, čovjeku je potreban drugi. On je uvijek u prolazu. Čovjek definiše sebe pomoću izbora koji pravi u tjeskobi. Termin *tjeskoba* (*Angst*) veoma je bitan za Sartra. Čovjek je osuđen na tjeskobu, kao što je osuđen na slobodu. Moglo bi se reći da je tjeskoba (ne ulazeći u egzistencijalističko tumačenje tog pojma), u formalističkom smislu, oneobičavajući faktor koji Sartr koristi da bi svoje junake podstakao na akciju.

Baveći se grčkim mitom u *Muvama*, Sartr polazi od motiva zaraze u gradu (kao i Eshil). Međutim, on ga prilagođava svojim filozofskim postulatima. Zarazu on opisuje kao strah od mrtvih, strah od suočavanja sa svojim zločinačkim postupcima. Jupiter, u tom komadu, objašnjava *tajnu bogova i kraljeva*: ljudi su slobodni, ali se pritiscima i manipulacijama mogu spriječiti da to saznaju. Ovđe, kao i u drugim dramama, Sartr jasno saopštava svoj stav. Postoji opasnost da replika, u tim situacijama, zazvuči pomalo vještački i nametnuto, ali ovđe okvir mita dozvoljava takve replike. I u ostalim dramama Sartr dovodi likove u takve situacije u kojima njegovi filozofski stavovi, kada bivaju izgovoreni tako jasno, ne djeluju

³ Sartr smatra da je ništa bazična kategorija, kao i biće. Naša neostvarena očekivanja daju našem iskustvu ukus „ništavila“.

neprirodno. Mada se njegovu likovi ne razlikuju značajnije po govoru, jer su građeni na idejama. Mit svakako dozvoljava uzvišeniju retoriku nego što je to moguće u neposrednijem obliku.

Ali ovim komadom Sartr na izvjestan način polemše i sa hrišćanskom doktrinom. Kao što Jevreji u Starom zavjetu očekuju mesiju u vidu ratnika koji će mačem uništiti neprijatelje svog naroda, i Elektra očekuje takvog Oresta. Ipak, Orestove riječi su blage, on kaže: *Da li je moja greška što ne ličim na onog goropadnog grubijana koga si očekivala?* Kod njega dolazi do promjene, pa odbacuje *mirenje i gnusnu poniznost*. Svojim činom on preuzima na sebe grijehe građana Argosa i donosi im slobodu. Ali slobodu koja nosi veliki teret odgovornosti, jer Orest *izabirući sebe izabire sve ljude*.⁴

Primarna literatura

- Sartr, Žan-Pol: Đavo i gospod Bog; Prosveta, Beograd, 1963.
- Sartr, Žan-Pol: Iza zatvorenih vrata; www.tvorac-grada.com
- Sartr, Žan-Pol: Muve; www.tvorac-grada.com
- Sartr, Žan-Pol: Prljave ruke; www.tvorac-grada.com

Sekundarna literatura

- Kapidžić-Osmanagić, Hanifa: *Žan-Pol Sartr (Francuska književnost 3/II)*, Svjetlost - Sarajevo, Nolit - Beograd, 1982.
- Sartr, Žan-Pol: „Egzistencijalizam je humanizam“, u knjizi: Žan Pol Sartr, *Izabrana dela*, knjiga 8, Nolit, Beograd, 1984.
- Selenić, Slobodan: *Dramski pravci XX veka*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1979.
- Vilijams, Rejmond: *Drama od Ibzena do Brehta*, Nolit, Beograd, 1979.

⁴ Žan-Pol Sartr: „Egzistencijalizam je humanizam“, u knjizi: Žan Pol Sartr, *Izabrana dela*, knjiga 8, Nolit, Beograd, 1984.

Vasko RAIČEVIĆ

ON ASPECTS OF SARTRE'S DRAMATURGY

In comparison to traditional dramaturgy, which starts from a situation and develops an idea from it in an indirect manner, Jean-Paul Sartre takes the opposite direction. An idea is set in advance and the writer's task is to develop a situation in which the idea will be best expressed. Profiles of his characters are not determined by their past, thoughts or wishes – because Sartre does not believe that this is what constitutes a person – they are developed on the scene, depending on the choices they make. Sartre transforms a notion of “*situation* of a man” into an aesthetic form he calls *theatre of situation*.

Key words: *Sartre, philosophical drama, theatre of situation, existentialism, anxiety (Angst), theatre of ideas*

UDK: 271.222(497.5 Ston)-523.4

UDK: 726.54.71

Rajko VUJIČIĆ (Kotor)

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

O CRKVI SV. MIHAILA U STONU

Budući da su tragovi najranijih perioda crnogorske kulturne prošlosti rijetki, crkva Sv. Mihaila u Stonu, zadužbina dukljanskog kralja Mihaila, kako po svojoj arhitekturi i kamenoj dekoraciji tako i po sačuvanim freskama, predstavlja dragocjen spomenik ove epohe.

Autor ukazuje da crkva u arhitektonskom smislu pripada tipu jednobrodnih kupolnih crkava južnodalmatinskih i crnogorskih spomenika preromaničkog perioda. Kada je riječ o freskoslikarstvu, ova crkva predstavlja sasvim osoben spomenik. Po svemu sudeći, freskopisac je dolazio iz reda benediktinskih monaha a na osnovu fresaka koje je izradio pretpostavlja se da je boravio u srednjoj ili južnoj Italiji ili, pak, djelovao u nekom skriptorijumu na istočnoj obali Jadrana. Od sačuvanih fresaka izdvajaju se ktitorski portret kralja Mihaila Vojislavljevića, te freske Sv. Jovana Krstitelja, Sv. Đorđa, Sv. Ivana, te u fragmentima očuvane kompozicije Prvog grijeha i Strašnog suda.

Ključne riječi: Ston, crkva Sv. Mihaila, ktitorska kompozicija, kralj Mihailo, preromanička arhitektura, maketa crkve, Prvi grijeh, Strašni sud, benediktinsko slikarstvo

Jedan od „najtamnijih“ perioda iz crnogorske kulturne prošlosti, što paradoksalno zvuči, jeste vrijeme njene prve dinastije – Vojislavljevića. Iako su vladali oblašću znatno većom od današnje Crne Gore, i to u relativno dugom razdoblju – od sredine 11. do osamdesetih godina 12. stoljeća – kada su imali značajnu ulogu na širim balkanskim prostorima, materijalni tragovi o njima više su nego oskudni. Uzroci što historiografija nije poka-

zala više interesovanja za jednu od najstarijih slovenskih kraljevina vrlo su različiti, te se ovom prilikom na njima ne bismo zadržavali. Zanimljivo je, ipak, napomenuti da još nije ubicirana njihova prijestonica Prapratna, da nijesu poznate njihove krunidbene ni grobne crkve, te da postoje jedino nesigurne hipoteze gdje su se nalazili njihovi (kraljevski) grobovi.¹ Iz pripovijedanja tzv. Popa Dukljanina doznaje se da je Vojislav bio sahranjen u crkvi Sv. Andrije u Prapratnoj. Iako je kult Sv. Andrije bio u to doba dosta rijedak, mogao je to biti dobar razlog da se pokuša ući u trag jednom možda važnom otkriću.² Desilo se tako da se za period Vojislavljevića u Crnoj Gori može vezati svega nekoliko spomenika, kao što je Martinička gradina, Sv. Đorđe u Podgorici (restaurirana), Sv. Toma u Kutima (sačuvan dio osnove), a najvjerovatnije i crkvice Sv. Ilije u Dobroti.³

Utoliko veću naučnu pažnju privlači jedan rijetko zanimljiv spomenik, crkva Sv. Mihaila (hrv. Sv. Mihajlo) kod Stona, zadužbina dukljanskog kralja Mihaila, kako po svojoj arhitekturi i kamenoj dekoraciji, tako – i još više – po očuvanim freskama, među kojima posebno mjesto pripada liku kralja-ktitora sa modelom crkve u ruci. Crkva se nalazi na jednom brežuljku, koji narod zove Gorica, ili Sveti Mihajlo, udaljenom nekoliko kilometara od utvrđenog gradića Stona (antičkog *Stagnum*). Sudeći po kupastoj konfiguraciji brežuljka, kao i po grubo obrađenim velikim kamenim blokovima koji se tu i tamo naziru na njegovim padinama, reklo bi se da je tu nekada postajala omanja gradina. Međutim, kulturni sloj na tom mjestu sa sigurnošću se može pratiti tek od 11. vijeka.

Spomenik je na sebe skrenuo posebnu pažnju sredinom 20. vijeka, kada je u jednom grobu ispred crkve pronađen, u sekundarnoj upotrebi,

¹ Uglavnom je usvojeno mišljenje da je većina kraljeva Vojislavljevića sahranjena u Svetom Srđu i Vakhu na lijevoj obali Bojane, gdje se nalazila čuvena benediktinska opatija. Da li se u samoj opatiji nalazila njihova funeralna crkva, ili su, pak, u njenoj blizini sagradili sebi mauzolej, ostalo je u granicama nagađanja. Rijeka Bojana potkopala je čitavi lokalitet, tako da je od nekadašnjih objekata vidljiv još samo omanji zid, ali ni on nije iz doba Vojislavljevića, već iz faze opravke koju je izvela Jelena Kurtnejska i njezini sinovi Dragutin i Milutin. O ostacima Sv. Sergija i Vakha na Bojani do sada je najiscrpnije posao V. Korać, *Sv. Sergije (Srđ) i Vakh na Bojani*, Starinar XII, Beograd, 1961.

² Ovdje navodimo da se jedna crkva posvećena Sv. Andriji nalazi u crmničkom selu Dupilu, a da se nedaleko od nje nalazi mjesto Popratnica. Autor ovih redova u više navrata pokušao je da zainteresuje nadležne službe kako bi se arheološki istražio ovaj lokalitet, ali su ta nastojanja do sada ostala bez rezultata.

³ Ta crkvice, smještena na jednoj monolitnoj stijeni iznad samog mora, gotovo je u cjelosti sačuvala prvobitni izgled. Prema rustičnosti kojom je građena i rasporedu masa, mogla bi biti izgrađena krajem 11. ili u 12. vijeku, i to vjerovatno kao memorijalni objekat. Up. R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica, 2007, str. 60–61.

nadvratnik crkve s natpisom na latinskom jeziku s pomenom izvjesnog MI(C)HAELUS-a. Taj tekst, koji sadrži brojne ligature, bio je predmet najrazličitijih interpretacija više uglednih epigrafičara, koji su se trudili da datiraju natpis i identifikuju pomenutog Mihaila – navodeći da se radi o Arhandelu Mihailu, knezu Mihailu Viševiću, neidentifikovanoj osobi s tim imenom ili, pak, o „nekom dukljanskom vladaru“, te se konačno ispravno došlo do zaključka da se radi o kralju Mihailu.⁴



Natpis na crkvi Sv. Mihaila u Stonu

Crkva je inače, poput brojnih spomenika na ovim prostorima, imala neobičnu i turbulentnu prošlost. Valja pomišljati da je crkva, kada ju je izgradio kralj Mihailo, zatim dao da se oslika njena čitava unutrašnjost, a on sam prikaže na fresci kao njen ktitor, bila u okviru nekog utvrđenja, ili pak u sklopu neke benediktinske opatije, s kojim redovnicima su Vojislavljevići imali veoma bliske odnose. Crkva je očito uživala posebni ugled i nakon što je Ston pripojen Raškoj državi i postao centar pravoslavne humske

⁴ Natpis je pronašao Frano Vlašić, arheolog amater, i o nalazu obavijestio naučnu javnost u članku *Bilješke uz tri stonska spomenika*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split, 1956, str. 96. Tu on ispravno drži da se radi o nekom vladaru, a ne svecu jer nedostaje pridjev „sanctus“. Tu tezu preuzima i Lj. Karaman, koji ide još dalje, smatrajući da se natpis odnosi na dukljanskog kralja „Mihajla“ koji je vladao između 1077. i 1081. godine. Up. Lj. Karaman, *O vremenu gradnje Sv. Mihovila u Stonu*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, IX, br. 3, Zagreb, 1960, str. 81. Međutim, B. Gabričević iznosi brojne dokaze da se radi o arhandelu Mihailu (u njegovom prevodu čitavi tekst glasio bi: „(Ja) arhandeo Mihovil hrabro odozgo siječem i donosim mir svim Rimljanima“ (Objavljeno u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LX, za god. 1958, str. 93–96). Njegovu interpretaciju preuzimaju još neki naučnici, poput M. Vega (u: *Glasniku Zemaljskog muzeja*, XIV, Sarajevo, 1959, str. 195). Konačno, zagonetni tekst najubjedljivije je razriješio Jovan Kovačević, *Marginalije uz probleme arheologije i umjetnosti*, Zbornik Fil. fakulteta (Spomenica Mihaila Dinića), knj. VIII, Beograd, 1964, str. 118. Tu on precizno čita latinski natpis kao: MI(C)HAELVS FORTITER (ET) SVPER PACIFICO C(I)V(ITATES) OM(NES) ROMANO(S), što u prevodu znači „Mihailo snažno smiruje i vlada nad svim rimskim gradovima“. Ali, sasvim neočekivano, Kovačević nastanak natpisa vezuje za 10. vijek, misleći da se radi o knezu Mihailu Viševiću. Takvu dataciju argumentuje, prije svega, pojavom romboidnog slova „O“. Međutim, kako se pokazalo, takav oblik slova „O“ zadržao se više vjekova, jer su klesari teško izvodili okrugli izgled pojedinih grafema. S druge strane, na otkrivenoj fresci u crkvi radi se o vladaru s kraljevskom krunom, što automatski negira Kovačevićevu tvrdnju.

episkopije. O tome govori i činjenica što je, mnogo kasnije, nakon ukidanja te eparhije i njenog prenošenja u Bijelo Polje 1255. godine,⁵ ktitorska kompozicija kralja Mihaila veoma slično interpretirana, samo što ovog puta bjelopoljsku crkvu Sv. Petra, kao svoj legat, prinosi zahumski knez Miroslav.

U 18. vijeku, tada već zacijelo oronula, crkvice ulazi u sastav samostana dominikanki. One je tom prilikom preuređuju, ruše zapadnu fasadu i na tom dijelu podižu „novu“ baroknu crkvu. U takvom stanju dočekala je Drugi svjetski rat. Zbog strateške važnosti položaja njemački vojnici utvrdili su vrh brežuljka i pored cementnih bunkera upotrijebili materijal sa starijih objekata. Saveznički avioni bombardovali su postojeće utvrđenje, pored ostalog sasvim porušili barokni dio crkve, ali je stari preromanički dio, igrom slučaja, ostao pošteđen razaranja. Šezdesetih godina 20. vijeka Konzervatorski zavod za Dalmaciju izvršio je obimne restauratorsko-konzervatorske radove na crkvi, pri čemu je ona – izuzev zapadne fasade – dobila približno prvobitni izgled. Tom prilikom je do crkve osnovan mali lapidarijum u koji su, pored pomenutog natpisa, smješteni sitni nalazi kamene dekoracije pojedinih arhitektonskih djelova, ostaci ciborijuma, oltarne pregrade i ulomci s euharističnim simbolima.⁶



Sv. Mihailo u Stonu,
pogled sa jugoistočne strane

nički dio, igrom slučaja, ostao pošteđen razaranja. Šezdesetih godina 20. vijeka Konzervatorski zavod za Dalmaciju izvršio je obimne restauratorsko-konzervatorske radove na crkvi, pri čemu je ona – izuzev zapadne fasade – dobila približno prvobitni izgled. Tom prilikom je do crkve osnovan mali lapidarijum u koji su, pored pomenutog natpisa, smješteni sitni nalazi kamene dekoracije pojedinih arhitektonskih djelova, ostaci ciborijuma, oltarne pregrade i ulomci s euharističnim simbolima.⁶

U arhitektonskom smislu crkva pripada dosta čestim primjercima tipa jednobrodnih kupolnih crkava preromaničkog perioda sa razuđenim vanjskim i unutrašnjim zidnim plohamama. Da je prvobitno imala kupolu

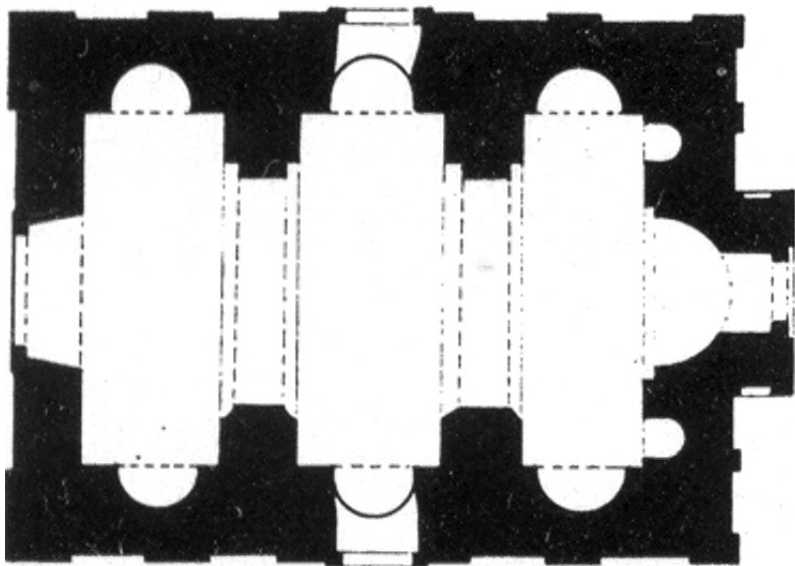
nad centralnim dijelom, poput one na crkvi Sv. Petra u Priku kod Omiša i Sv. Đorđa u Podgorici, vidi se to na modelu koji ktitor drži u ruci. Uza

⁵ R. Ljubinković, *Humsko eparhijsko vlastelinstvo i crkva sv. Petra u Bijelom Polju*, Starinar 1958/59; Crtež ktitorske kompozicije kneza Miroslava donosi Dragan Nagorni u: *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje*, Miscellanea Byzantina Monacensia 23, Muenchen, 1978, Abb. 381.

⁶ O kamenoj dekoraciji iz Stona i komparativnim vezama sa skulpturom dubrovačkog područja i Boke Kotorske pisala je Jovanka Maksimović u: *Istorija Crne Gore*, 2/1, Titograd, 1970, str. 201 *et passim*.

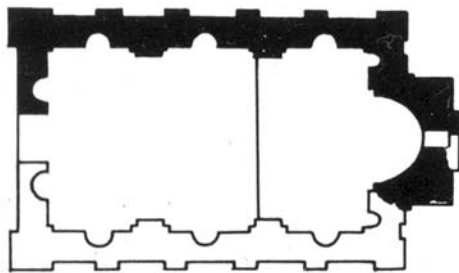
zapadnu fasadu podizao se kvadratni zvonik sa četvorovodnim krovnim završetkom. Njegovi tragovi uočeni su u supstrukтури kasnije barokne crkve u vidu prvobitne prostrate na kojoj se uzdizao zvonik. Kako je taj dosta prostorni zvonik zaklanjao veći dio zapadne fasade, to se ona, nakon njegovog uklanjanja, pojavila u veoma skromnom izgledu. Osim jednostavnog portala i omanjeg rasteretnog luka oko njega, najvjerojatnije nije bilo drugih stilskih detalja, koji bi inače bili nevidljivi dok se zvonik nalazio uz nju, što se kao činjenica ispoštovalo rekonstrukcijom same fasade.

Crkva ima naglašenu vertikalnu vizuru. Time se, s jedne strane, nadoknadila njena skromna prostorna dimenzija u tlocrtu, a, s druge strane, željelo se naglasiti njeno posebno značenje kao kraljeve crkve, koja više strije mi k nebu nego svakidašnjoj prizemnosti. Taj vertikalizam, kako s vanjske, tako i s unutrašnje strane, ožvjljen je lezenima s polukružnim završecima. Na taj način ostvarena je ritmika s prostornim i svjetlosnim efektima. Na bočnim zidovima u unutrašnjosti raspoređene su lezene s pojasnicama, ali i više plitkih i dubokih niša, koje su, zacijelo, znatno otežavale posao freskisti koji je nastojao da čitav protor poveže u jedan ikonografski korpus.

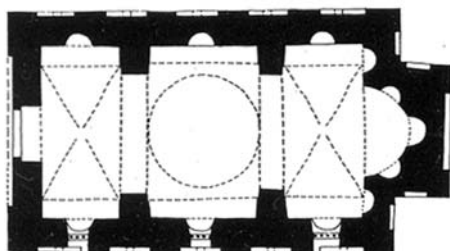


Osnova crkve Sv. Mihaila (Mihajla) u Stonu

Treba naglasiti da se slikar nije u svim detaljima pridržao modela crkve koji prinosi kralj-ktitor. On, na primjer, prikazuje polukružnu apsidu, iako je taj dio crkve, u stvari, bio samo iznutra polukružan, dok je



Osnova crkve Sv. Tome u
Kutima kod Herceg Novog



Osnova crkve Sv. Petra
u Priku kod Omiša

spolja imao kvadratnu formu. Rješenje za takav slikarev postupak valja tražiti ne samo u likovnom nego i simboličnom značenju. Naime, spoljašnji kvadratni oblik apside bio bi na modelu gotovo nevidljiv, sasvim bi se utopio u vanjski korpus crkve. Kao učeni teolog, majstor je, bez sumnje, znao simboličnu vrijednost apside, koja – uz kupolu – spada u „najsakralniji“ **dio hrišćanskog hrama**, koji je još od ranog hrišćanstva bio polukružan, dok se u njenoj unutrašnjosti nalazila biskupska katedra, sveštenička subselija, a nerijetko i sarkofag sa svetiteljskim moštima. Zato je on sasvim racionalno „ispravio“ **arhitektu i apsidi dao polukružnu vanjsku formu**.

Dok se crkva Sv. Mihaila po svojim arhitektonskim i dekorativnim elementima sasvim uklapa u preromaničku skupinu južnodalmatinskih i crnogorskih (tada dukljansko-zetskih) spomenika 11. vijeka, dotle je njeno freskoslikarstvo jedna sasvim nova i neočekivana pojava na ovim prostorima. Iako zvanično na teritoriji vizantijske teme Dalmacije sa centrom u Zadru, stonske freske imaju sasvim drugačiju provenijenciju. Nakon što je kralj Mihailo sedamdesetih godina 11. vijeka završio radove na svojoj crkvi, tražen je slikar koji bi kroz freskodekoraciju ukrasio njenu unutrašnjost. Čini se da taj posao nije bio sasvim lak. Freskotehnika, nakon opšteg procvata mozaičke tehnike – na vizantijskom i zapadnom području – bila je veoma zanemarena, a često i zaboravljena. Pionirski posao u freskopisu povjeren je, po svemu sudeći, nekom benediktinskom slikaru, koji je boravio u srednjoj ili južnoj Italiji, ili je – što je vjerovatnije – već djelovao u skriptorijumu neke opatije na istočnoj obali Jadrana.⁷

Da se na zidovima stonske crkve, ispod krećnog namaza, nalaze freske, otkriveno je u trećoj deceniji prošlog vijeka. Nakon preliminarnog

⁷ Ovo se može zaključiti prateći analizu stonskih fresaka. Njihov autor je dobar crtač, što ukazuje da je bio aktivan u nekom benediktinskom skriptorijumu, koji se izražava linearano a ne slikarsko-prostorno. On se uopšte, ili sa strahom, upušta u kolorističke valere, što ukazuje da je prije svega bio ilustrator a ne slikar monumentalnih scena.

čišćenja zidnih ploha, koje srećom nijesu bile oštećene udarcima kesera, kao što je bio slučaj sa mnogim drugim spomenicima, dio tada otkrivenih fresaka akribično je opisao Lj. Karaman i dao njihovu osnovnu ikonografsku analizu.⁸ Nakon što su 1960. g. sve preostale freske otkrivene i konzervirane od strane Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, detaljno ih je proučio C. Fisković i priložio k tome fotografije koje predstavljaju dragocjene dokumente pošto su neki tada vidljivi slikani djelovi u međuvremenu propali.⁹

Stonsko slikarstvo spada među najranije freske na istočnojadranskoj obali, te kao svojevrsni unikum predstavlja još uvijek izazov za nauku, ostavljajući mjesta za različita tumačenja i zagonetnosti, posebno o njegovom ishodištu. Međutim, mi ćemo ovdje usmjeriti pažnju samo na neke njegove najkarakterističnije crte. Svakako da tu, prije svega, spada lik ktitora, za kojega se sa sigurnošću zna da se radi o kralju Mihailu.

Kralj-donator je naslikan u prvoj niši na sjevernom zidu do ulaznih vrata. Tijelo mu je predstavljeno u profilu, a glava u tri četvrtine profila. Slikarski gledano, to je najlogičnija poza, jer tako dolazi do izraza dostojanstvena odežda u svim njenim elementima, a liku se daju portretne karakteristike. Kralj je prikazan u muževnom dobu, s riđom bradom, brkovima i dugom kosom. Vrat mu je snažan i izdužen. Energičan pogled, uzdignute obrvice i blago povijeni orlovski nos nedvojbeno ukazuju na izvjesne realistične portretne crte.



Ktitorska kompozicija sa kraljem Mihailom, Ston oko 1075.

⁸ Lj. Karaman, *Crkvice sv. Mihaila kod Stona*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n. s. XV, Zagreb, 1928, str. 81–116. Isti autor se još u par navrata vraćao na problem stonske crkve i njenih fresaka; id. *Deux portraits des souverains yougoslaves sur les monuments dalmates du Haut Moyen age*, Byzantion, IV, Paris-Liege 1929, pp. 321–336; id. *O vremenu gradnje Svetog Mihovila u Stonu*, Vjesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, IX, 3, Zagreb, 1960, str. 81.

⁹ C. Fisković, *Ranoromaničke freske u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 12, Split, 1960, str. 33–49 i sl. 1–11.

Kralj nosi tamnocrveni plašt s mrežastim žutim i plavim ukrasima, koji – mada vrlo graficizirani – treba da predstavljaju drago kamenje i potenciraju raskoš tog dijela reprezentativne odježde. Plašt je na prsima zakopčan okruglom agrafom, kako je to bio običaj u svečanoj nošnji srednjega vijeka, a i kasnije. Ispod plašta je kratka tunika svijetloplave boje s gusto izvedenim naborima, koji, u odnosu na težak plašt, djeluju vrlo mekano i nježno. Ona se donjim rubom, kao i na narukvicama, završava crvenom bordurom ukrašenom biserima. Kralj na glavi nosi crvenu krunu u čijem centru su tri tirkizna dragulja. Kruna se završava sa tri jedva vidljiva krsta, dok njenom čitavom ivicom do uhobrana teče friz bisernih ukrasa. Ovakav tip krune, na prvi pogled prilično neobičan, ima svoje analogije kod zapadnih dinasta srednjeg vijeka, prije svega Francuske, ali i nekim bližim primjerima, poput reljefa sa hrvatskim kraljem na splitskoj krstionici.¹⁰

Interesantan je još jedan detalj u kraljevoj odjeći. On je, naime, prikazan kako na nogama ima samo čarape sa romboidnim mrežastim ukrasima. Zbog čega je slikar tako skromno „obuo“ jednog uglednog dinasta, a mogao je postupiti sasvim drugačije, mislimo da se radi ne samo o originalnom slikarevom razmišljanju već i o njegovoj visokoj teološkoj naobrazbi. Naime, sam prizor da ktitor preko svog posrednika predaje Hristu crkvu koju je izgradio svojim sredstvima predstavlja, već po sebi, jedan sveti čin. Nadalje, samo približavanje Hristu – mada se to direktno ne događa – znači za ktitora da se on nalazi na svetom tlu, gdje bi se neka svečanija obuća, poput čizama s mamuzama i sl., mogla tumačiti kao izraz hrišćanske ne-skromnosti.¹¹

Kralj svoju zadužbinu drži dosta visoko, u ravni glave, predajući je svom sada nevidljivom posredniku. Pri tome pogled ne upućuje direktno liku koji prihvata njegov dar, a to je bez sumnje Arhanđel Mihailo, nego ga više usmjerava adorantima koju će tu scenu posmatrati. O samom modelu crkve već je bilo govora kada smo raspravljali o arhitekturi.

Zapadna fasada crkve, kako smo vidjeli, bila je srušena, a time uništene i freske koje su se na njoj nalazile. No, neki pokazatelji pomažu nam da se i to donekle odgonetne. Naime, iznad kralja-ktitora, pored nekoliko

¹⁰ M. Abramić, *Jedan doprinos k pitanju oblika hrvatske krune*, Šišićev zbornik, Zagreb, 1929, str. 2–12; Sv. Radojčić, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Skopje, 1934, str. 11.

¹¹ Za ovakvo razmišljanje nijesmo našli oslonca u poznatoj nam literaturi, te ga zbog toga treba shvatiti kao naučnu hipotezu. Uzgredno da napomenemo da – primjera radi – ktitori manastira Duljevo u Paštrovićima Stefan Dečanski i Dušan u ktitorskoj kompoziciji imaju na nogama čizme sa mamuzama, što, svakako, nije izuzetak. O tome up. D. Vojvodić, *Srpski vladarski portreti u manastiru Duljevo*, Zograf 29, Beograd, 1902/03, str. 143–160.

figura koje se ne mogu identifikovati, sačuvan je jedan, zapravo samo rubni, detalj kompozicije koja je dominirala zapadnim zidom. Radi se o čovjeku koji gura u pakao nagog grešnika u lancima. To je dovoljan dokaz da je na zapadnom zidu bila prikazana upravo scena Strašnoga suda. U njoj je, naravno, Hristos, glavni lik, ali važnu ulogu ima i Arhanđel Mihailo, kao mjerač duša i osoba koja suodlučuje da li će grešnik poći s desne ili lijeve Hristove strane. To nas, zapravo, približava zaključku kome kralj-ktitor predaje crkvu da bi dospjela do Hrista. Bez sumnje se radi o Arhanđelu Mihailu, imenjaku ktitora i veoma popularnom svetitelju posebno među benediktincima, čije je svetište na Monte Garganu imalo značajan uticaj da taj red postane jedan od vodećih vjerskih, prosvjetnih i kulturnih podsticaja na istočnojadranskoj obali i njenom zaleđu.

Na ostalim djelovima zidnih ploha uočavaju se detalji svetitelja (što se može zaključiti po oreolima djelimično ili u cjelosti sačuvanim). Zbog prirode ovog prikaza, na tome se nećemo zadržavati. Od likova koji su raspoznatljivi zanimljivo je pomenuti jevandelistu Ivana, koji je smješten u gornjoj zoni sjevernog zida, a koji je identifikovan na osnovu svog simbola – orla, koji je djelimično sačuvan. Bez sumnje su se na druge tri strane nalazili i drugi jevandelisti – Marko, Matej i Luka. Oni se u principu slikaju u pandativima ispod kupole, što je značajan dokaz da je stonska crkva prvobitno uistinu imala kupolu, odnosno kube, kako je to prikazano na ktitorskom modelu.

Ovdje valja pomenuti neke likove koji svojim izgledom i slikarskim rješenjem zavređuju posebnu pažnju. To se, prije svega, odnosi na Sv. Đorđa (Juraja) naslikanog na donjoj zoni južnoga zida. On, uz ktitorov portret, spada u najbolje ostvarenje anonimnog slikara. Impresivni izgled tog sv. ratnika s mačem u desnoj ruci i štitom u lijevoj, prirodno razbarušene kose,



Ktitorska kompozicija s početka 14. v.
Knez Miroslav predaje crkvu apostolu
Petru, Bijelo Polje, crkva Sv. Petra
(rekonstrukcija prema M. Nagornom)



Sv. Đorđe (Sv. Juraj, detalj),
freska u Stonu



Sv. Jovan Krstitelj,
freska u Stonu (detalj)

neobično krupnih očiju sa naglašenim podočnjacima djeluje snažno i gotovo „zastrašujuće“ prepoznatljivo. Tu je i portret Sv. Jovana Krstitelja, mnogo mirniji, gotovo krotkog izgleda kakvog ga nijesmo navikli doživljavati.

Poseban kuriozitet stonskog slikarstva predstavlja kompozicija impostirana na istočnom, apsidalnom, dijelu. Tu je, u središnjoj niši naslikano stablo (spoznanja dobra i zla) uz koje, s obje strane, stoje nagi Adam i Eva. Taj, za 11. vijek neobično naturalistički prikazan, Istočni grijeh, u kome se, kako se rijetko činilo, ne skriva golotinja aktera, pobudio je znatiželju naučne javnosti. Ne toliko zbog izgleda same scene, koliko zbog njene impostacije gdje se najmanje može vezati za tu scenu. Jer, oltarni dio je, kao najsakralniji, rezervisan za liturgijske i novozavjetne, a ne za starozavjetne scene.¹²

Traganje za uzorima na koje se ugledao stonski slikar, kako u likovnom tako u ikonografskom dijelu, traje maltene od njegovog otkrića. Ipak, njihovo benediktinsko porijeklo je očigledno. V. Đurić ispravno zaključuje da one ne pripadaju vizantijskom umjetničkom jeziku već da se oslanjaju na benediktinsko slikarstvo okoline Rima, poput onih u Kastel Sant Elia.¹³ P. Mijović ga, dočim, indirektno vezuje za vizantij-

¹² O sceni Prvog grijeha u Stonu naopširnije je raspravljao R. Ljubinković, *Predstava Prvog greha u apsidalnoj konhi u crkvi svetog Mihajla kod Stona*, Zbornik Narodnog muzeja, IV, Beograd, 1964, str. 223–229.

¹³ V. Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd, 1974, str. 26 i napomena br. 23.

sku umjetnost, ali za onaj talas koji se u vrijeme Komnina, od Nereza i Kurbino-va u Makedoniji, u 11. i 12. vijeku brzo širio Italijom „između Otranta i Napulja, Rima i Fođe (...), a dospio je i u južnu Francusku i u Kataloniju“.¹⁴ Isti autor sklon je da lociranje Prvog grijeha u apsidi crkve treba povezati sa čitanjem liturgijskih tekstova sa posebno pisanim i ilustrovanim rotulusima, zvanim *Exultet*-ima, u čemu se slaže s teorijom R. Ljubinkovića.¹⁵

Za stonskog majstora ne bi se moglo reći da je bio slikarski pretjerano obdaren, ali mu se ne može osporiti originalnost u načinu razmišljanja i nekim rješenjima za koje se može tvrditi da predstavljaju pionirske pothvate u ranom romaničkom slikarstvu na ovim prostorima. Rustikalnost njegovog djela, kako u crtežu, tako i u slikarskom postupku očigledna je. S dovoljno sigurnosti može se zaključiti da je pripadao benediktinskom redu, te da je najvjerovatnije, prije dolaska u Ston, radio u nekom skriptoriju, gdje se upoznao s iluminacijama rukopisnih kodeksa neophodnih za tadašnje bogoslužjenje, a najvjerovatnije i učestvovao u njihovoj izradi. Bez sumnje je poznao freskoslikarstvo benediktinskog kruga, posebno onog na tlu Italije, mada se ne može isključiti mogućnost da je vodio porijeklo iz naših krajeva. Stanuvši, možda prvi put, ispred bijelih zidova koje je trebalo ispuniti freskama, pokazao je ne samo hrabrost nego i zavidnu domišljatost. Jer nemirne unutrašnje površine stonske crkve, veoma razučene i raščlanjene pilastrima i nišama, nijesu davale mogućnost da slikar po njima „razmahne“ svoje ideje. Zbog toga je anonimni stonski slikar jedva našao prostor za dvije kompozicije (Prvi grijeh na istočnom dijelu i Strašni sud na zapadnom zidu oko ulaznih vrata), dok je niše i uzane pilastre iskoristio za pojedinačne ili „uparene“ svetitelje



Nepoznata svetica,
freska u Stonu (detalj)

¹⁴ P. Mijović, *Romansko zidno slikarstvo*, u: Istorija Crne Gore, 2/1, Titograd, 1970, str. 224.

¹⁵ Up. napomenu 12.

i jednu istorijsku kompoziciju. Valja primijetiti da je naš majstor sasvim uspješno riješio slikarske i ikonografske probleme pred kojima se našao. Jakim konturiranjem, sa snažnim tamnim linijama, on naglašava crtež svojih likova, da bi, zatim, sitnim detaljima „ispunjavao“ preostali prostor, što sve aplicira na dvobojnu plavo-zelenu poledinu. Posebno impresionira raznolikost kojom slikar tretira pojedine likove. Snažni vratovi, krupne oči s naglašenim podočnjacima i asimetrično oblikovanim vjeđama, kosmati djelovi kod svih svetitelja drugačije su i individualno rješavani, te niz drugih detalja ukazuju na osobenu individualnost i umjetničku prirodu. Da bi postigao plastičnost likova, slikar pribjegava „rasvjetljavanju“ i plastičnim efektima pomoću svijetlih linija. Te bijele „limeggiature“ zamjenjuju iluziju plastičnosti, mada na momente djeluju spontano postavljene i rustično izvedene. One, u svakom slučaju, daju stonskom slikarstvu posebnu draž.

Savremeni posmatrač može stonskom slikaru naći brojne zamjerke. Tako, na primjer, inkarnati likova djeluju vrlo graficizirano, bez uobičajenog modeliranja volumena. Zbog toga, na momenat, djeluju suviše rustično i, čak, karikaturalno. Međutim, pri tom treba imati u vidu da se radi o dalekom 11. vijeku, kada je antička ljepota bila već odavno zaboravljena, a nova, renesansna, uslijediće tek za tri vijeka. To je ujedno vri-



Portret kralja Mihaila
iz ktitorske kompozicije

jeme ikonografske topografije, tj. pravila po kojem religiozne scene još nijesu dobile ustaljeno mjesto u okviru freskoslikarstva. Taj je problem stonski majstor morao sam da realizuje. Činjenica je da je to učinio vrlo originalno. Vjernik koji ulazi u crkvu prolazi kroz vrata, koja su se u principu otvarala slijeva nadesno (u smjeru kazaljke na satu). Kad se vrata otvore, svjetlost koja kroz njih prolazi, osvjetljava udubljenu nišu na sjevernom zidu, gdje se nalazi ktitorska kompozicija, a do koje je jedva dopirala difuzna svjetlost kroz prozor južnog lateralnog zida. Nakon što se adorant upozna s ličnošću koja je izgradila crkvu, njegova pažnja usmjerava se ka mjestu gdje se

odvija glavni dio bogoslužnja – a to je istočni apsidalni dio crkve. Tu se on, vjernik, susreće sa scenom Prvog (Istočnog) grijeha, što ga treba navesti na problem i razmišljanje o svom pragrajehu. Konačno, pri izlasku, vjernik će ugledati scenu Strašnog (Posljednjeg) suda, kao vječitu opomenu za spas svoje duše.

Ova naša intuitivna razmišljanja o namjeri stonskog majstora, sa naučnog stanovišta, djeluju za sada tek kao hipoteza, ali vjerujemo da su dovoljno sugestivna i empirijski ubjedljiva.

Rajko VUJIČIĆ

ON ST. MIHAILO'S CHURCH IN STON

Since the traces from the earliest periods of Montenegrin cultural past are very rare, St. Mihailo's church in Ston, the pious endowment of Mihailo, the King of Doclea, presents a precious heritage from this epoch in terms of its architecture, decorations and preserved frescoes.

The author shows that church, in terms of its architecture, belongs to a type of one-nave cupola churches of the South-Dalmatian and Montenegrin monuments from the Preromanic period. In terms of fresco-painting, the church is an extraordinary monument. Based on the frescoes, it is assumed that the author of the frescoes was a Benedictine monk residing in middle or south Italy or working in a scriptorium somewhere along the eastern coast of the Adriatic Sea. Among preserved frescoes, some of the most famous ones are King Mihailo Vojislavljević's portrait, and the frescoes of St. John the Baptist, St. George, St. John the Evangelist, as well as the compositions of the First Sin and the Last Judgement.

Key words: Ston, St. Mihailo's Church, King Mihailo, Preromanic architecture, the First Sin, the Last Judgement

PORTRETI

UDK: 811.163.41'373.2(497.16)

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

RADOSLAV ROTKOVIĆ KAO JEZIKOSLOVAC

Autor daje osvrt na jezikoslovni rad jednoga od utemeljivača montenegrizike – Radoslava Rotkovića. Rotković se ogledao u raznim naučnim oblastima, ponajviše kao istoričar književnosti, a njegov jezikoslovni rad često je zapostavljan uprkos tome što se crnogorskim jezikom već decenijama bavi.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, onomastika, prikazanja, jezikoslovlje*

Radoslav Rotković je sigurno jedna od najkrupnijih i najosobenijih figura koja se javila među proučavaocima i afirmatorima crnogorske kulture u najširem smislu te riječi, još od prvih poslijeratnih godina pa do naših dana. U crnogorskoj periodici javio se prije više od 60 godina (1948) i od tada djelovao na razne načine: kao publicist koji je redovno pratio događaje na crnogorskoj kulturnoj sceni, kao filmski kritičar, kao enciklopedist, kao književni kritičar, kao istoričar književnosti, kao književnik, kao istoričar crnogorske drame i pozorišta, kao društveni kritičar, kao historiograf, kao kulturolog, kao poslanik u Crnogorskoj skupštini. No od svega toga najmanje je poznat njegov jezikoslovni rad.

Radoslav Rotković rođen je 30. maja 1928. godine u Mojdežu kod Herceg Novoga, đe je stekao osnovno obrazovanje, a gimnaziju je završio u Kotoru. Diplomirao je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1953, a u Beogradu je završio i Fakultet političkih nauka 1974. godine. Doktorsku tezu *Bokokotorska crkvena prikazanja (XVII–XVIII stoljeće)* odbranio je 1979. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Rotković je radni vijek započeo kao urednik rubrike za kulturu u Pobjedi (1954–1959); bio je umjetnički direktor Lovćen-filma (1959–1965); glavni urednik TV Titograd (1966–1980); naučni radnik u Crnogorskoj

akademiji nauka i umjetnosti (1980–1981); rukovodilac Odjeljenja za društvene nauke Leksikografskog zavoda Crne Gore (odakle je penzionisan 1988. godine). Visoko zvanje *naučnog savjetnika* dobio je 1984.

Posebno je značajno što je kao poliglota prevodio i priređivao djela starih crnogorskih pisaca iz Boke – Ljudevita Paskovića, Ivana B. Bolice, Đorđa Bizantija, Ivana Antuna Nenadića, naročito što je priredio djela Krsta Ivanovića, Stefana Zanovića i Stefana Mitrova Ljubiše.

Bio je član (do 1989) i više puta predsjednik ili sekretar Udruženja književnika Crne Gore, član Jugoslovenskog nacionalnog komiteta za Enciklopediju evropske kulture ranoga srednjeg vijeka, član Redakcije za Crnogorsku enciklopediju DANU i sl. Član je Crnogorskoga PEN centra, Matice crnogorske, Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (đe je predsjednik Odjeljenja društvenih nauka), Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“. Dobitnik je: *Ordена rada sa zlatnim vijencem* (1984); Nagrade oslobođenja Titograda (1966); nagrada za TV reportaže na Festivalu u Portorožu: Nagrade za ekologiju (1974); Nagrade Udruženja književnika Crne Gore za najbolju knjigu u 1976. godini (knjiga *Crnogorsko književno nasljeđe*); Vijenca Petrovića, priznanje DANU „za izuzetne zasluge u afirmaciji crnogorske (dukljanske) nauke i kulture“ (2002). I pored svega toga, ni Rotković, kao ni mnogi zaslužni crnogorski kulturni i naučni poslenici prije njega, nije do danas polučio zasluženog najviše crnogorsko priznanje – *Trinaestojulsku nagradu*.¹

Rotković je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studirao slavistiku, pa je logično što se time bavi više decenija. I pozamašan dio njegove doktorske disertacije² obuhvatio je jezičku analizu bokokotorskih prikazanja, s posebnim osvrtom na jezik Nenadićeva *Prikazanja muke Jezusove*.³ Budući da se, kako sâm kaže, jezikom bokeških prikazanja niko nije bavio, Rotković je u analizi obuhvatio samo važnije jezičke osobine koje su tipične za djela koja pripadaju tome književnom žanru. Koristeći se uglavnom deskriptivnim i komparativnim metodom, obradio je grafiju, pravopis, akcenatske znake u jeziku prikazanja, konsonantske grupe, zamjenu jata,

¹ Biografske podatke o Radoslavu Rotkoviću preuzeli smo iz: Lipovina, Ljiljana. – *Radoslav Rotković – bio-bibliografija*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2009, a neke biografske podatke dao nam je i sâm autor.

² Rotković, Radoslav. – *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja (Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka)*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.

³ Isto, str. 168–228. Ovaj dio Rotković je izmijenio i dopunio, pa je objavljen na čelnom mjestu u časopisu *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009. Za ovu priliku korišćena je ta dopunjena varijanta.

padežni sistem, glasovne alternacije, Nenadićev pogled na jezik i pravopis, odnos jezika prikazanja prema dijalekatskoj osnovi njihovih pisaca i prepisivača, odnos toga jezika prema starijem jezickome nasljeđu – i hrvatskome i crnogorskom, različite uticaje na jezik Ivana Antuna Nenadića, neke tipične sintaksičke osobine i sl. I na osnovu te relativno kratke jezičke analize, evidentna je Rotkovićeva upućenost kako u bokeške i uopšte crnogorske jezičke i kulturne prilike, tako i u prilike na širem prostoru, kao npr. kad se kritički osvrće na literaturu u kojoj se nabrajaju riječi poput *smjernost, svetlost, izbavljenje, izvršenje, poznanje, pokajanje, pokazanje, neposlušanje, pripremljenje, priznanje, utvrđenje, poslušanje, pomirenje, poniženje*, koje je Vuk Karadžić naveo kao „nove“, odnosno za koje se kaže (M. Popović) da su postojale i u starijim tekstovima našim prije Vuka, a koje Rotković nalazi u nepravedno zapostavljenom Stulijevu rječniku (*Rjecosloxe*, Dubrovnik, 1806).

Iako su prikazanja koja je analizirao pisana latinicom, on ne odbacuje mogućnost njihovih starijih glagoljskih verzija. Pozivajući se na literaturu i zabilješke iz starijih perioda, poput Medakovićeve bilješke da je Njegoš u Crkvi Sv. Đorđa i Gospi od Škrpjela zatekao fratra koji je tečno i bez muke čitao glagoljicu, Rotković tvrdi da je glagoljska pismenost u Crnoj Gori, makar kao raritet, trajala mnogo duže nego se obično misli, pa su tako i prikazanja o kojima je riječ mogla nastati sa starijega glagoljskog predloška, takođe s crnogorskoga terena.⁴ Takođe, uzima u obzir i mogućnost da su ona s glagoljice na latinicu prenijeta na hrvatskome prostoru, a zatim opet prepisana i jezički adaptirana na Crnogorskom primorju. Potvrde za to nalazi kako u nekim čakavskim jezičkim osobinama koje se nedosljedno javljaju u pojedinim prikazanjima, tako i u odlikama grafije, kao što je npr. izostavljanje *j* koje objašnjava nepostojanjem toga grafema u glagoljici, pa je tako transliteracijom moglo izostati i u latiničkom tekstu.

Rotković je u ovoj studiji pokazao i upućenost u crnogorsku dijalektologiju i u osobine jezika naših starijih pisaca, naročito Petrovića, u prvome redu vladike Danila. On vrši komparativnu analizu jezika prikazanja s osobinama crnogorskih i hrvatskih primorskih govora, a posebno je značajno poređenje s jezikom vladike Danila jer se govor njegovih Njeguša nalazi u neposrednom zaleđu Boke, u kojoj su nastali tekstovi koje

⁴ Crkva je, naime, službeno zabranjivala glagoljicu, kako se vidi i iz priče fratra iz Perasta, i toga su se držali njeni visoki predstavnici, ali niži kler je upravo zbog toga čuvao glagoljicu kao svoje pismo. Dodajmo da je Crkva službeno zabranila i *prikazanja* (po drugi put na Tridentskom koncilu, 1547–1549), pa su prikazanja ipak prepisivana i igrana. Vatikan ima registar s 2000 prikazanja u Italiji!

Rotković analizira. Dosljedna upotreba npr. oblika *nijesam*, završeni proces jekavskoga jotovanja, tipični oblici nekih zamjenica, uprošćen padežni sistem i sl. siguran je pokazatelj da ti tekstovi pripadaju crnogorskome jezičkom i kulturnom korpusu. S druge strane, neke za Crnu Goru atipične osobine, poput izvjesnoga broja ikavizama i mnogo rjeđih ekavizama, Rotković ispravno vezuje za hrvatski dalmatinski prostor, odakle se ova književna vrsta prenijela u Crnu Goru. On donosi popis ikavizama koji se u tim tekstovima pronalaze i zaključuje da se uglavnom javljaju u protokolarnim izrazima (kao: *pridrugi*, *pripoštovani*, *prislavni*, *prisvijetli*) ili npr. ikavizam *tilo*, koji objašnjava preuzimanjem iz vrlo frekventne sintagme *tilo Isusovo*. Nedosljednu upotrebu toga ograničenog broja ikavizama ilustruje primjerima kao što je *prisvijetli*, u kojemu je osnova ijekavska, a preuzet je ikavski prefiks. Još jedan argument mogao je čvrsto poduprijeti tezu da su tekstovi o kojima je riječ nastali, odnosno prepisani, na ijekavskome prostoru. To su duži nastavci zamjeničko-pridjevske promjene koje Rotković navodi kao tipične. Jer morfologija se čvršće odupire uticajima sa strane nego leksika. No primjeri jekavskoga jotovanja dovoljan su dokaz da se tekstovi o kojima je riječ mogu smjestiti u crnogorski jezički prostor. A to Rotkoviću nije promaklo kad je navodio primjere poput *dje* = *đe*, *medjedje* = *medeđe*, *xudjeli* = *Žudeli*; *chjescitegl* = *ćešitelj*, *tchjescit* = *ćešit*, *uchjesciti* = *ćešiti*, *uchjescim* = *ućešim*, *uchjehe* = *ućehe* i sl. Takođe, raspravljajući o pojedinim osobinama jezika prikazanja, Rotković je pokazao upućenost u jezičko stanje starijih crnogorskih pisanih spomenika, pa se kritički osvrće na literaturu koja nerijetko donosi pogrešne podatke i zaključke o tim osobinama. Tako npr. govoreći o finalnom *-ah* u genitivu plurala ukazuje na pogrešan stav da se taj nastavak ustalio tek u XVIII vijeku jer ga nalazi npr. i u pismima Skender-bega Crnojevića (по многиѣхъ земаляхъ и странахъ), ili u paštrovskim ispravama iz balšićkoga perioda ili čak u Moračkoj povelji iz 1242. godine.

Konačno, govoreći o različitim uticajima na jezika Ivana Antuna Nenadića, Radoslav Rotković je pokazao upućenost u jezičke prilike na prilično širokom prostoru. On je izučavao uticaje dubrovačkoga govora i dubrovačkoga književnojezičkog nasljeđa, te uticaj istočnohercegovačkih govora (prema klasifikaciji Asima Peca), zatim uticaj crnogorskih govora iz zaleđa, prije svega katunskih i, na kraju, uticaj bokeškoga književnojezičkog nasljeđa s uticajem govora kojemu je Nenadić pripadao. Jezička analiza pokazala je nedvosmislen zaključak da Nenadić primarno pripada crnogorskome jezičkom korpusu i da je uticaj crnogorskih govora iz zaleđa

bio presudan kako na njega tako i na naše primorske govore. U tome su presudnu ulogu imale migracije stanovništva iz Katunske Nahije u Boku. Sličnost s istočnohercegovačkim govorima izrazitija je nego s dubrovačkim, ali jedino zbog toga što je riječ o osobinama koje su istočnohercegovačkim govorima uglavnom zajedničke s crnogorskim. Takođe, tematika ovoga žanra uticala je na visok nivo neslaganja s jezikom dubrovačke literature, naročito kad je u pitanju leksika, jer je, kako zaključuje Rotković, tematika *Prikazanja muke Jezusove* nalagala nešto što je bilo sasvim suprotno ljubavnim uzdasima i tipičnim sintagmama hrvatske ljubavne lirike toga perioda. Treba istaći da je on sastavio rječnik *Prikazanja muke Jezusove*, ali ga, nažalost, nije objavio jer je očekivao da će se naći neko drugi ko bi objavio kompletan rječnik pisaca iz perioda koji su omeđili Andrija Zmajević i Ivan Antun Nenadić.

Kad je u pitanju Rotkovićevo bavljenje dijahronim jezičkim pitanjima, naročito najstarijim periodima crnogorskoga jezika, posebnu pažnju privlače njegova onomastička ispitivanja objedinjena u monografiji *Odakle su došli preci Crnogoraca*.⁵ Osobito je značajno poglavlje *Polapsko-pomorske i zetsko-pomorske onomastičke paralele*,⁶ u kojem donosi više od 860 podudarnih toponima u Polablju i Crnoj Gori. Treba naglasiti da je Rotković pod jednu jedinicu podvodio sve toponime sa zajedničkom osnovom ili iste toponime koji se javljaju na različitom terenu u Crnoj Gori. Da je svaku pojedinu onomastičku paralelu označio kao posebnu jedinicu, broj podudarnih, identičnih ili bliskih toponima na našem i polapskome terenu iznosio bi i nekoliko hiljada jedinica. Ovome njegovu radu još uvijek se nije pristupilo s dovoljno ozbiljnosti. Kao i većina drugih novosti u nauci, i Rotkovićeve teza o doseljavanju predaka Crnogoraca s polapskoga prostora, zasnovana na jezičkim paralelama, nerijetko je olako bagatelisana od strane tradicionalista, koji su svoje argumente nalazili u pozivu na stavove jezikoslovnih autoriteta ili u tvrdnji da veliki broj tih toponima ima opšteslovenski karakter. No kako god, rezultati ovih izučavanja te indeks onomastičkih paralela crnogorskih i polapskih (od gotovo sto stranica) ne mogu čitaoca ostaviti indiferentnim. Naročito zbog toga što je Rotković pošao od ispravne sugestije Radoslava Katičića: „Potrebno je utvrditi podudarnu raspodjelu više onomastičkih objekata, i to od tolikoga broja da vjerojatnost slučajne podudarnosti bude što manja“.⁷ I zbilja, broj uzoraka koje je uzeo

⁵ Rotković, Radoslav. – *Odakle su došli preci Crnogoraca*, MontEdit, Podgorica, 2000². Prvo izdanje objavila je Matica crnogorska 1995.

⁶ Isto, str. 71–163.

⁷ Isto, str. 71.

u analizu i bibliografske jedinice koje su za ovu studiju konsultovane – impozantni su. Kad je u pitanju polapska toponomastika, oslonio se na studije Njemca R. Trautmana, koji je proučio toponomastičku građu s terena o kojemu je riječ i obuhvatio rezultate do kojih su došli njegovi prethodnici do 1950. godine. Osim Trautmana, polazište mu je bila monografija Hane Skalove (1965), koja je u svoju knjigu uvrstila i rezultate ostalih toponomastičara poslije 1950. godine, te priložila i 32 mape đe su locirani do tada poznati toponimi. Kad je u pitanju crnogorska toponimija, Rotković ističe poseban problem što do danas ne postoji crnogorski toponomastički rječnik, pa je zbog toga morao konsultovati brojnu literaturu: jezikoslovnu, prije svega dijalektološku – A. Džogović, M. Pešikan, D. Petrović, J. Subotić, D. Ćupić, D. Vujičić, M. Stanić, C. Stanić, M. Pižurica, J. Hadžimejlić, R. Marojević, J. Grković, P. Ivić, V. P. Nikčević, M. Pavlović, Z. Pavlović, A. Peco, R. Radunović, A. Tomić itd., zatim brojne etnografske studije – J. Erdeljanović (podlovcenska Crna Gora, Kuči, Piperi i Bratonožići), S. Nakićenović (Boka), A. Jovičević (Skadarsko jezero, Riječka Nahija, Plav, Gusinje, Polimlje, Velika, Šekular, Primorje, Krajina, Malesija, Zeta, Lješkopolje), O. Blagojević (Piva), O. Đurić-Kozić (Šuma, Površ, Zupci), P. Rovinski (Crna Gora), M. Barjaktarović (Rovca), M. Bolica (Skadarski sandžakat), J. Dediđer (Bilečke Rudine, Hercegovina), M. S. Filipović i Lj. Mičević (Popovo Polje), V. Knežević (Šaranci), B. Lalević i I. Protić (Vasojevići), A. Luburić (Drobnjaci), M. Lutovac (Bihor, Korita, Ibarski Kolašin), A. Pejatović (Polimlje i Potarje), P. Radusinović (crnogorska naselja), P. Šobajić (Bjelopavlići, Pješivci, Korjenići), S. Tomić (Drobnjak, Banjani, Piva) itd., a posebnu pažnju posvetio je kotorskim spomenicima *Monumenta Catharensia*, koje je u dva toma objavio Anton Mayer u Zagrebu (I – 1951; II – 1981), zborniku dokumenata *Sazdanje Cetinja*, koji je sâm priredio, te indeksu toponima koje je Božidar Šekularac priložio u knjizi *Dukljansko-zetske povelje* (1987) i *Imeniku geografskih naziva srednjovekovne Zete* Gavra Škrivanića (1959). Prije no je priješao na uporednu analizu crnogorskih i polapskih toponima, Rotković je ukazao na brojne manjkavosti Škrivanićeva *Imenika*. U prvom redu, riječ je o selektivnom pristupu G. Škrivanića prilikom publikovanja građe jer, iako njegov imenik naslovom ukazuje na cjelokupan srednjovjekovni crnogorski prostor, u njemu nedostaje ogroman broj naziva. Tako npr. Rotković nalazi da je od 46 naziva koji se kod Šekularca nalaze pod slovima A i B kod Škrivanića obuhvaćeno svega 6. Ako se uz to doda činjenica da je i veliki broj povelja izgubljen, a samim tim i mnoštvo toponima ostalo nezabilježeno, postaje

jasno koliko je složen bio proces kojem je Rotković pristupio prilikom pomenute uporedne analize.

Ni ovom studijom ne završava se njegov rad na onomastici i povlačenju crnogorsko-polapskih jezičkih i onomastičkih paralela. U radu *Kako su rijeke Zeta i Cijevna dobile imena*⁸ daje novi pogled na etimologiju tih naziva i vezuje ih takođe za polapski prostor. No konačna riječ će vjerovatno i tu, kao i u mnogim drugim etimološkim problemima, izostati jer je etimologija često zbog nedostatka čvršćih dokaza najmanje egzaktna dio jezikoslovlja uopšte.

Radoslav Rotković je učestvovao na brojnim međunarodnim i domaćim naučnim skupovima koje su o crnogorskome jeziku ili crnogorskoj književnosti pokretale nacionalne crnogorske institucije za posljednje decenije XX i prvih godina XXI vijeka, najčešće izvan državne potpore i protivno stavovima zvaničnoga jezikoslovlja u Crnoj Gori. Uz to je nerijetko bio i član uređivačkoga odbora, kao kad su pitanju skupovi: *Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika* (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998), *Crnogorski jezik u novom ustavu Crne Gore* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & Građanska partija Crne Gore, Cetinje – Podgorica, 2004), *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005), *Vuk Karadžić i Crnogorci* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005), *Život i djelo akademika Vojislava P. Nikčevića* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009 – objavljeno u časopisu *Lingua Montenegrina*, br. 3) itd.

Posebno je značajan njegov rad *Ijekavica u onomastici kao crnogorski etnički i kulturni identitet*,⁹ na čijem početku indirektno saznajemo razloge Rotkovićeva bavljenja onomastičkim ispitivanjima: „Zemljopisni nazivi (toponimi) kao i nazivi plemena i naroda (etnonimi), ne samo da su šedoci migracija, kako je to već u naslovu svojega rada napisao znameniti ruski slavista Trubačev (1974) već su, uz arheološke nazive, i jedini preostali izvori za proučavanje etnogeneze.“¹⁰ Mnoštvo ijekavskih toponima koje Rotković u ovome radu donosi (ukupno 132, ne računajući različite varijante istoga

⁸ Rotković, Radoslav. – *Kako su rijeke Zeta i Cijevna dobile imena*, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 97–101.

⁹ Rotković, Radoslav. – *Ijekavica u onomastici kao crnogorski etnički i kulturni identitet*, Zbornik radova *Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998, str.111–124.

¹⁰ Isto, str 111.

toponima) nepobitno ukazuju na invalidnost tradicionalističkih shvatanja o *jatu* kao fonemu koji se „cijepao“ na različite „reflekse“ u različitim periodima jezičkoga razvoja. Ma kakav stav zauzeli prema Rotkovićevoj argumentaciji o doseljavanju crnogorskih predaka, objektivni proučavalac mora odbaciti tezu o ijekavizmu kao najnovijem refleksu tzv. glasa i fonema *jat*. I da nema popisa toponima koje Rotković ovđe donosi, oblici koje on navodi poput *na Liešnju, u rieku* iz Moračke povelje (1242), *stranac Bielinovich* u mletačkome prijevodu Balšine povelje Praskvici (1413), *Snježnica, rieka, stiena, ovieh* i sl. u povelji Ivana Crnojevića (1482) itd. nepobitno ukazuju da je ijekavica kao autohtono crnogorsko (i dubrovačko) jezičko obilježje morala biti mnogo starija i imati drukčije porijeklo i razvoj nego što se to tradicionalno smatralo. Rotković ukazuje na uzroke takvih pogrešnih shvatanja. Riječ je o tome da su jezikoslovci redovno polazili od jezika knjige, tj. od zajedničkoga književnoga jezika određenoga prostora, koji nije odražavao realno govorno i jezičko stanje na tome terenu. Upravo su zbog toga nastajale npr. posebne nacionalne redakcije staroslovenskoga jezika. Potvrde za to nalazi npr. i u napomeni Vuka Karadžića o velikim razlikama između pojedinih prostorno bliskih bokeških govora, npr. drukčije se zborilo u Dobroti no u Kotoru, drukčije na Mulu no u Škaljarima ili Prčanju, ali o tome na osnovu jezika literature ne bismo znali gotovo ništa da nije bilo Vukove napomene. O tome svjedoče razlike između jezika starije srpske književnosti i srpskih narodnih govora, koje on navodi, jer se pisci i prepisivači nijesu (ili po pravilu nijesu) pridržavali osobina narodnoga jezika već ustaljenoga konvencionalnoga jezika, zasnovanoga na starocrkvenoslovenskoj pismenosti. Stoga i tradicionalno grafijsko rješenje **ѣ** za *ije, je, i, e* nije moglo značiti ništa osim zajedničko iz staroslovenskoga jezika preuzeto rješenje za obilježavanje različitih glasovnih vrijednosti karakterističnih za različiti prostor.¹¹ A onda je za sve to Rotković potvrde našao u studijama Trautmana i Skalove koji su koristili svu do tada postojeću literaturu o problematici kojom su se bavili. A tamo je našao npr. sljedeće ijekavske paralele: *Bijela, Bjelava, Bezdjede, Beznmjerov, Bjelbog, Bjelica, Bjelina, Bjelozem, Bijeljany, Bijeljane, Brieskow, Brijestina, Briezani, Brijeghe, Djedište, Djeva, Djewitz, Diete, Dvie gore, Gnijezdz, Gnjevomjer, Chljebov, Jarognjev, Klješćina, Liepousiennizha, Lijeska, Ljeskov, Mijel, Meždirječica, Nedjelica, Nemjer, Nariječje, Nevjer, Orjehov, Otsječ, Parijez, Pijesky, Persjegy, Pjena, Podliješte, Porijječje, Predjely,*

¹¹ Videti: Nikčević, Vojislav P. – *Praizvor, prototip i praiskon izgovora slov(j)enskoga jata* (**ѣ**) u: *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

Perdjely, Presjeka, Priječnica, Priedoli, Primjeri, Riječane, Riezani, Rijeka, Rječica, Rjepin, Sjekyrica, Sjenica, Sjerava, Strijela, Strijelci, Strijely, Tjehotino, Tješenići, Tješimjer, Trebješane, Trijebkovo, Trijebel, Trijebina, Ustje, Utjehov, Vjetrica, Wieternick, Vorjen, Zabjel, Zariječje, Zaszeka, Zvjerin, Zvjerov itd. A kad je u pitanju podudarnost nekih crnogorskih plemenskih naziva, ne mogu se zaobići npr.: *Bajice, Bandići, Barda, Bileća, Bjelice, Brežine, Crmnica, Cetinje, Ceklin, Cuce, Dobrota, Garač, Gusinje, Grahovo, Humci, Hoti, Jezera, Katun, Kokoti, Krajna, Krivošije, Kući, Lješani, Lastva, Lužani, Ljubotinj, Malošići, Macavare, Mojkovac, Moračani, Murići, Njeguši, Nudoljani, Ostrog, Podlužje, Paštrovići, Plavljeni, Pješivci, Podgorica, Prevlaka, Plužine, Riječani, Rovca, Rudine, Rumija, Stanjevići, Trebjesa, Trebinje, Nevesinje, Velestovo* itd. No u svakom slučaju, ovaj je rad najznačajniji po tome što je Rotković ukazao na metodološku pogrešku fiksiranja određenih jezičkih pojava za vrijeme u kojem su potvrđene u pismu, te zbog rasvjetljavanja pogrešne tradicionalističke hipoteze o „refleksima jata“ i zbog zaključka „da postoji puna fonološka podudarnost polapsko-pomorskoga i zetsko-pomorskoga lingvističkoga areala.”¹² U vezi s time treba pomenuti i Rotkovićev rad *Pridjevske i zamjeničke promjene, s posebnim osvrtom na dužine*,¹³ što ukazuje ne samo na neosnovanost normativne zabrane pojedinih crnogorskih oblika, u prvom redu dužih oblika zamjeničko-pridjevske promjene, već i na primjerima pjesničkoga jezika iz starije i novije crnogorske književnosti pokazuje poetsku i izražajnu vrijednost tih nastavaka. Na primjerima iz pisanih spomenika, od *Moračke povelje* (1242) do naših dana (u jeziku Matije Bečkovića kao negatora crnogorskoga jezika), Rotković je pokazao opšte prisustvo dužih oblika zamjeničko-pridjevske promjene u crnogorskome jeziku, a samim tim i pogrešnost Belićeva ukidanja tih oblika (1929) iz standardnoga jezika u cilju njegove unifikacije i asimilacije crnogorskoga jezika. Činjenica da ti oblici i dalje žive u narodnim govorima samo je još jedna potvrda da ih ne bi trebalo svrstavati u arhaizme ili dijalektizme već ih u aktuelnom procesu jezičke standardizacije u Crnoj Gori proglasiti normativnim, dubletno s već ustaljenim kraćim nastavcima.¹⁴

¹² N. d., str. 121.

¹³ Rotković, Radoslav. – *Pridjevske i zamjeničke promjene, s posebnim osvrtom na dužine*, Zbornik radova *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 141–146.

¹⁴ Čirgić, Adnan. – *Standardizacija crnogorskoga jezika*, u knjizi *Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007, str. 221.

U eseju *Crnogorski književni jezik i govori. Jezik pisca i govor lica*¹⁵ Rotković je dao osvrt na odnos crnogorskih pisaca prema sopstvenome jeziku, u različitim periodima i društveno-istorijskim okolnostima, posebno kakav je odnos između jezika naratora i likova književnoga djela. Tako navodi četiri različite faze. Prva traje do Prvog svjetskog rata i u njoj je jezik naratora i likova gotovo podudaran. To je vrijeme u kojem se crnogorski jezik uglavnom spontano razvijao. No i u tome periodu bilo je raznih jezičkih redaktura i prilagođavanja, pa tako npr. navodi Medakovićevo prepravljanje Njegoševa padežnoga sistema (*na Lovčenu* umj. Njegoševog *na Lovćen*). Druga faza traje između dva svjetska rata, kad je i ijekavica bila praktično zabranjena i kad je zvanična prosvjetna politika nastojala da nametne ekavicu kao jedini književni izgovor u ondašnjoj državi. Treća faza obilježila je nekoliko poslijeratnih decenija, kad je ijekavica potpuno legalizovana, ali kad su i književni likovi iz naroda morali „pričati“ standardnim jezikom. Za primjer navodi likove seljaka iz Lalićeve *Lelejske gore* koji govore: *otjera, sjeme, gdje, negdje, ovdje, djevojka, sjutra* i sl. Četvrta faza nastaje u najnovije doba, kad se crnogorski jezik počinje revitalizovati više u djelima onih koji su se protiv njega zalagali ili se i dalje zalažu nego u djelima samih pristalica ozvaničenja crnogorskoga jezika. Tu kao pozitivan primjer ističe djela Novaka Kilibarde ili Matije Bečkovića, koji piše crnogorskim jezikom iako ga negira. Kao nonsens Rotković navodi neke književnike kojima likovi iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske jednako zbore, samo što su u nekim djelima svi ekavci a u nekima svi ijekavci, čime se čak i dijalektalni kolorit prenebregava pred nametima tzv. zajedničke srpskohrvatske norme. Kao i mnogo drugde, i ovde Rotković nije odolilo da ne umetne i neku opasku koja nije u direktnoj vezi s temom na koju piše, pa tako npr. ističe kako Marko Miljanov u pismu Peku Pavloviću pominje i Nerona, i Kaligulu, i Solona, i Atinu, i Spartu i Bizmarka, kako je znao za Danteov *Pakao*, što nije u skladu s ustaljenom tezom o njegovu opismenjavanju u poznim godinama. A kao oštar kritičar, Rotković je iskoristio priliku da istakne i falsifikovanje jezika naših starih pisaca, koje je ponekad imalo i državnu potporu, pa kaže: „(...) u ediciji *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka*, koju je zamislilo i realizovalo Čelebićevo Ministarstvo kulture, ekavski su prevedeni na savremeni jezik: Đurađ Crnojević, Makarije od Crne Gore, Božidar Vuković Podgoričanin,

¹⁵ Rotković, Radoslav. – *Crnogorski književni jezik i govori. Jezik pisca i govor lica*, Zbornik radova *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, Crnogorski PEN centar & Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004, str. 137–142.

Pahomije od Rijeke, Marko Trebinjac, cetinjski episkop Romil, mitropolit zetski Gerasim Georgije jeromonah na *Mineju* Manastira Kosijereva (jedi-no Kosijerevo nije pretvoreno u Koserevo), i Avakum griješni na Cetinju, pa, naravno, i Petar I Petrović Njegoš! Sa ruskoga teksta *čelovjek* je prevedeno u *čovjek*, samo što nije ni *čovjek* ni *čovjek* onaj koji je sve ovo zamislio!¹⁶ Nije izostavio da pomene ni neke savremene crnogorske pisce koji, prateći razne „mode“, „svojim seljacima guraju u usta ekvicu“¹⁷ itd.

Nekim savremenim jezičkim i jezikoslovnim problemima bavio se Rotković i u radu *Nema slovâ bez uslovâ*,¹⁸ đe je ukazao da je nepostojanje sopstvene nezavisne države i jasno izgrađene nacionalne politike osnovni problem koji se prepriječio ozvaničenju i kodifikaciji crnogorskoga jezika, problem koji kontinuirano traje od 1918. godine. Školska lektira, izvanjski ekavski nastavni kadar, neprimjereni udžbenici, zabrana javne upotrebe crnogorskoga jezika neki su od činilaca koje je ovđe pomenuo da potkrijepi tvrdnju o asimilaciji crnogorskoga jezika, koja je od prosvjetnih vlasti u Crnoj Gori nerijetko imala i podršku. Sličnim problemima bavio se Rotković i u tekstu *Da li je termin crnogorsko-srpski jezik politički korektan i naučno utemeljen?*¹⁹ đe je pokazao da nema nikakvoga ni političkoga ni naučnoga utemeljenja za takvo imenovanje jezika u Crnoj Gori (koja je u to doba još uvijek bila u državnom zajedništvu sa Srbijom), pogotovo zbog toga što taj naziv ne bi bio prihvaćen ni u Srbiji. Svoje poglede na jezičku politiku u Crnoj Gori, na odnos crnogorskoga jezika i crnogorske književnosti, odnos crnogorskih književnih stvaralaca prema sopstvenome jeziku, naročito kad je u pitanju XX vijek, Radoslav Rotković sažeo je u radu *Savremena crnogorska književnost i crnogorski jezik*.²⁰

Uza sve navedeno, važno je napomenuti da je Radoslav Rotković bio i jedan od recenzenata glavnih normativno-kodifikatorskih priručnika Vojislava P. Nikčevića, po kojima se taj jezik izučava u slavističkome svijetu, iako još uvijek ne i u Crnoj Gori. Tako je Rotković s poznatim hrvatskim

¹⁶ Isto, str. 138.

¹⁷ Isto, str. 138.

¹⁸ Rotković, Radoslav. – *Nema slovâ bez uslovâ*, Zbornik radova *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003, str. 33–37.

¹⁹ Rotković, Radoslav. – *Da li je termin crnogorsko-srpski jezik politički korektan i naučno utemeljen?*, Zbornik radova *Crnogorski jezik u novom ustavu Crne Gore*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & Građanska partija Crne Gore, Cetinje – Podgorica, 2004, str. 49–52.

²⁰ Rotković, Radoslav. – *Savremena crnogorska književnost i crnogorski jezik*, Zbornik radova *Savremena crnogorska književnost*, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet, Nikšić, 2006, str. 63–73.

standardologom Josipom Silićem i montenegrinom Danilom Radojevićem recenzirao *Pravopis crnogorskoga jezika*²¹ te *Gramatiku crnogorskoga jezika*,²² takođe s Josipom Silićem. Recenzent je, uz Slobodana Vujačića, i pravopisnoga priručnika *Piši kao što zboriš*,²³ o kojemu je napisao opsežan osvrt.²⁴ S hrvatskim istoričarima jezika Stjepanom Damjanovićem i Ivanom Jurčevićem recenzirao je knjigu Vojislava P. Nikčevića o srednjovjekovnoj književnosti i pismenosti na crnogorskome i južnoslovenskom tlu.²⁵ Ipak, od posebnoga je značaja što je Rotković bio recenzent kapitalnih djela Vojislava P. Nikčevića: dvotomne istorije crnogorskoga jezika *Crnogorski jezik*²⁶ – prvi tom s Dragojem Živkovićem, a drugi s Josipom Vončinom i Josipom Silićem; te posthumno objavljene *Istorije crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*,²⁷ đe je sa Stjepanom Damjanovićem pružio vrijedne sugestije prilikom pripreme knjige za štampu.

Pored svega, treba istaći da je Radoslav Rotković kao član uprave Udruženja književnika Crne Gore stao iza Saopštenja o jeziku²⁸ u kojemu se ističe zahtjev za ozvaničenje zasebne crnogorske jezičke varijante u okviru ondašnjega zajedničkoga standardnoga jezika, te protest protiv jezičke unitarizacije koja se provodila primjenom Novosadskoga dogovora. Još oštrij protest u kome je optužio jezičke unitariste iz Novoga Sada i Beograda za crnogorsku jezičku asimilaciju i negiranje crnogorske književnosti, te se oglasio protiv onih koju su o jeziku u Crnoj Gori raspravljali čak i bez konsultacije Crnogoraca, objavio je Rotković u reviji *Ovdje* 1971. godine: „Ako je jedinstvo našeg jezika, uz poštovanje razlika u izgovoru i pismu, prirodan put, onda je trebalo slijediti taj prirodni put. Ako to nije neophodno, ako je to smetnja za samostalno izražavanje, ako to vodi steri-

²¹ Nikčević, Vojislav P. – *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

²² Nikčević, Vojislav P. – *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.

²³ Nikčević, Vojislav P. – *Piši kao što zboriš*, Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1993.

²⁴ Rotković, Radoslav. – *Kodifikacija crnogorskoga jezika*, Doclea, god. 1, br. 3, 1994, str. 4–11.

²⁵ Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996.

²⁶ Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, Tom I i II, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, 1997. O glavnim normativno-kodifikatorskim priručnicima Vojislava P. Nikčevića pisao je: Rotković, Radoslav. – *Piši kao što zboriš*, Pobjeda. - God. 54, br. 11686, 27. VI 1998, str. 24.

²⁷ Nikčević, Vojislav P. – *Istorija crnogorske književnosti. Od početka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

²⁸ *Saopštenje uprave Udruženja književnika Crne Gore o jeziku*, Kritika, br. 17, Zagreb, ožujak–travanj 1971, str. 378.

lizaciji i kastraciji jezika koji svoje sokove crpe jedino iz čistog narodnog izvora, onda nije trebalo ni počinjati takav ujediniteljski posao. (...) Da na prostranom području štokavskog književnog jezika postoje razlike, to nije novo. Vuk u Rječniku uz mnoge riječi stavlja oznake mjesta ili kraja. Takođe on stavlja oznake *ist.*, *zap. jugoz.*, *juž.* čime razgraničava dijalekte kao kod: *gudeti*, *gudjeti* i *guditi* ili *zagudeti*, *zaguditi*, *zagudjeti* i *zagudeti*. Ono što je kod Vuka istočni i zapadni dijalekat, to je sada istočna i zapadna varijanta. Zašto onda Vukov južni dijalekat ne bi bio južna varijanta po istoj logici? Da li bi se stalo na samo tri varijante? (...) A čitav ovaj nered i sva ova nervoza koja dovodi čak do fizičkih obračuna ima samo jedan izvor: Novosadski dogovor. Nijesmo učestvovali u njegovom formulisanju ali smo sada prinuđeni da se prema njemu određujemo, braneći se od pokušaja asimilacije, upravo od onoga što je, objektivno, njegova suština. Nezavisno od toga što je ko htio. Najveća je nevolja u tome što se tikve ne lome o glavu onoga ko ih je sadio već se kotrljaju oko nogu onih koji bi htjeli da idu svojim putem pa se sada spotiču i sudaraju i grde jedni druge, umjesto da zajednički uklone tikve.“²⁹ Zbog takvih stavova bio je s ostalima crnogorskim „nacionalistima“ i „separatistima“ – Vojislavom Nikčevićem, Dragojem Živkovićem, Radojem i Danilom Radojevićem – unijet u tzv. *Bijelu knjigu*, pa im je prijetila zabrana rada (!) i objavljivanja radova. Pored toga, kako sâm piše, zbog navedenoga članka morao je napustiti i Redakciju revije *Ovdje* (ostavka je objavljena u: *Ovdje*, god. V, br. 46), ali „samo zahvaljujući vješto prikrivanom crnogorstvu sekretara Izvršnog komiteta CK Veselina Đuranovića, omogućeno nam je da i dalje nesmetano objavljujemo, što je, na njegovu usmenu intervenciju, omogućeno i Dragoju Živkoviću i Vojislavu Nikčeviću“.³⁰

Da je budno pratio ne samo jezičku politiku u Crnoj Gori nego i jezikoslovnu produkciju, svjedoče i prikazi rječnikā Njegoševa jezika,³¹ u kojima je ukazao na manjkavosti, ali i na neke besmislene postupke u tumačenju Njegoševa jezika od strane ondašnjih jezikoslovnih autoriteta, kakvi su bili recimo Mihailo Stevanović i Radosav Bošković. U tim prikazima osvrnuo se i na *Rečnik uz celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*, za koja

²⁹ Rotković, Radoslav. – *Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija*, *Ovdje*, br. 22, god. III, 1971, str. 4.

³⁰ Rotković, Radoslav. – *Ne dođoše na megdan junački, ili – petnaest godina koje su izeli skakavci*, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 52.

³¹ Rotković, Radoslav. – *Posao obavljen ali – naizgled*, *Pobjeda*, god. 39, br. 6459, 26. XI 1983, str. 8. *Isti*, *Rječnik bez riječi*, *Pobjeda*, god. 39, br. 6485, 24. XII 1983, str. 10.

samo uzgredno napominje da čak i nijesu cjelokupna, te na potpuni *Rečnik Njegoševa jezika*. Tu se osvrnuo i na pogrešne metodološke postupke i na neka pogrešna tumačenja, a posebno na proizvoljnost prilikom odabira lek-sika i bespredmetnost tumačenja pojedinih riječi poput: *nikad, poslije, sabor, divno* i sl., ili recimo na srozavanje na arhaični, dijalektalni ili provincijalni rang riječi kao što su *dignuti se, mniti, obavezati se, oblačiti* i sl.

U monografiji o Ljubiši,³² u poglavlju *Matica i kovnica jezika*, Rotković je suptilno analizirao Ljubišin jezik, ne da ističe njegovu svje-žinu, jer su to davno uradili drugi, nego da ispravlja one koji su tumačili njegove riječi a nijesu ih razumjeli, koji nijesu znali što znače uobičaje-ne imenice i pridjevi: *lipov* (od *lipe*), *bezbrat, besudan, gorostasan*. Za Živojinovića, na primjer, *gnoj* se prevodi kao *đubre*, *dever* kao *sekundant, svjedok pri dvoboju*. Ali Andrićeva *Prokleta avlija*, primjera radi, ne može se pretvoriti u *Prokleta dvorište*. No najznačajnija je Rotkovićeva analiza narodnoga govora u Ljubišinoj obradi i *nadgradnji*. Deminutivima i aug-mentativima on daje novo značenje. Kanjoš je *malašan* prema *čoečetini furlanskoj*. Ista riječ ponovljena u istoj rečenici u njega može da ima dva značenja.(...jer ako ti *otegneš* svadbom... pak ako htje nesreća da koje od vas troje *otegne*...), što znači da je u prvome slučaju riječ o *odugovlačenju* a u drugome o *smrti*. Prema tome, *matica jezika* jeste u narodu ali je *kovnica* ipak u Ljubišinoj radnoj sobi.

Vraćajući se na uređivanje rubrika za kulturu u crnogorskim glasi-lima šezdesetih i sedamdesetih godina, treba reći da su oni pokazivali višu svijest o crnogorskim kulturnim prilikama i neprilikama nego što ih neki danas pokazuju. Iako u sasvim drukčijim društvenim okolnostima od da-našnjih, u vrijeme državnoga zajedništva i službenoga srpskohrvatskoga je-zika, i Rotković i njegovi istomišljenici ipak su nalazili prostora da objave svoje kritičke stavove povodom položaja crnogorskoga jezika. Ali kad je u najnovije doba povodom dešavanja na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, odnosno na Odsjeku za crnogorski jezik, Rotković pokušao da se kritički osvrne na činjenicu da je to odsjek na kojem se ne izučava crnogorski već srpski jezik, đe se ne koriste knjige iz montenegristike već ekavske knji-ge namijenjene studijama serbistike, te da ukaže na unitarističke jezičke koncepcije koje su se ispoljile u izjavama i postupcima šefa Odsjeka za crnogorski jezik Rajke Glušice, nijedan dnevni ni nedeljni crnogorski list nije prenio to saopštenje. Našli smo ga samo na sajtu *Montenegrin Ethnic*

³² *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, 1982, 197–205.

Association of Australia.³³ No o tome se on već oglasio nešto ranije, povodom spora u Savjetu za standardizaciju crnogorskoga jezika, kad su neki članovi toga tijela doveli u pitanje kodifikaciju pojedinih opštercnogorskih jezičkih osobina. Tada je Rotković oštro reagovao: „Čitav taj manevar izveden je tako kao da su neki naši lingvisti i publicisti bili zaduženi da crnogorstvuju godinama, kako bi zauzeli što bolje pozicije, i savjetovani da ne izlaze na megdan junački s akademikom Nikčevićem, jer bi se time otkrili, s tim da se pred otvaranje nastave crnogorskoga jezika i književnosti probude i izađu iz *trojanskoga konja* (...) u borbu za *srpski jezik ijekavskoga izgovora*.“³⁴

U Crnoj Gori sve je manje naučnika Rotkovićeva profila koji su se ogledali u različitim strukama – od filma i pozorišta do onomastičkih ispitivanja. U svakom domenu postigao je značajne rezultate, ali je nas za ovu priliku posebno interesovao jezikoslovni doprinos njegov, naročito stoga što je taj domen njegova rada uglavnom zapostavljen u odnosu na ostale djelatnosti, o čemu rječito svjedoči i podatak da nije imenovan ni za člana Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika, uprkos činjenici da je bio član Savjeta za kodifikaciju crnogorskoga jezika Crnogorskoga PEN centra, koji je i zadužio Vojislava P. Nikčevića da napiše *Gramatiku* i *Pravopis*; uprkos činjenici da je cijeloga života taj jezik afirmisao i izučavao, naročito u vrijeme kad to nije bilo ni poželjno ni uputno.

Literatura

- Čirgić, Adnan. – *Standardizacija crnogorskoga jezika*, u knjizi *Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007, str. 221.
- Lipovina, Ljiljana. – *Radoslav Rotković – bio-bibliografija*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2009.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, Tom I i II, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, 1997.

³³ www.montenegro.org.au/cgjezikrotkovic.html

³⁴ Rotković, Radoslav. – *Ne dođoše na megdan junački, ili – petnaest godina koje su izeli skakavci*, Lingua Montenegrina, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 53–54.

- Nikčević, Vojislav P. – *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.
- Nikčević, Vojislav P. – *Istorija crnogorske književnosti. Od početka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.
- Nikčević, Vojislav P. – *Piši kao što zboriš, Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1993.
- Nikčević, Vojislav P. – *Praizvor, prototip i praiskon izgovora slov(j)enskoga jata (Љ) u: Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.
- Nikčević, Vojislav P. – *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.
- Rotković, Radoslav. – *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, 1982.
- Rotković, Radoslav. – *Crnogorski književni jezik i govori. Jezik pisca i govor lica*, Zbornik radova *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, Crnogorski PEN centar & Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004, str. 137–142.
- Rotković, Radoslav. – *Da li je termin crnogorsko-srpski jezik politički korektan i naučno utemeljen?*, Zbornik radova *Crnogorski jezik u novom ustavu Crne Gore*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & Građanska partija Crne Gore, Cetinje – Podgorica, 2004, str. 49–52.
- Rotković, Radoslav. – *Ijekavica u onomastici kao crnogorski etnički i kulturni identitet*, Zbornik radova *Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998, str. 111–124.
- Rotković, Radoslav. – *Kodifikacija crnogorskoga jezika*, Doclea, god. 1, br. 3, 1994, str. 4–11.
- Rotković, Radoslav. – *Ne dođoše na megdan junački, ili – petnaest godina koje su izeli skakavci*, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str.52.
- Rotković, Radoslav. - *Nema slovâ bez uslovâ*, Zbornik radova *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003, str. 33–37.

- Rotković, Radoslav. – *Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija*, Ovdje, br. 22, god. III, 1971, str. 4.
- Rotković, Radoslav. – *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja (Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka)*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.
- Rotković, Radoslav. – *Odakle su došli preci Crnogoraca*, MontEdit, Podgorica, 2000².
- Rotković, Radoslav. – *Kako su rijeke Zeta i Cijevna dobile imena*, Lingua Montenegrina, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 97–101.
- Rotković, Radoslav. – *Piši kao što zboriš*, Pobjeda. - God. 54, br.11686, 27.VI 1998, str. 24.
- Rotković, Radoslav. – *Posao obavljen ali – naizgled*, Pobjeda, god. 39, br. 6459, 26. XI 1983, str. 8.
- Rotković, Radoslav. – *Rječnik bez riječi*, Pobjeda, god. 39, br. 6485, 24. XII 1983, str.10.
- Rotković, Radoslav. – *Pridjevske i zamjeničke promjene, s posebnim osvrtom na dužine*, Zbornik radova *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 141–146.
- Rotković, Radoslav. – *Savremena crnogorska književnost i crnogorski jezik*, Zbornik radova *Savremena crnogorska književnost*, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet, Nikšić, 2006, str. 63–73.
- Rotković, Radoslav. – *Uvod u izučavanje jezika bokokotorskih prikazanja s posebnim osvrtom na jezik Ivana Antuna Nenadića*, Lingua Montenegrina, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.
- *Saopštenje uprave Udruženja književnika Crne Gore o jeziku*, Kritika, br. 17, Zagreb, ožujak–travanj 1971, str. 378.
- www.montenegro.org.au/cgjezikrotkovic.html

Adnan ČIRGIĆ

RADOSLAV ROTKOVIĆ AS A LINGUIST

The author analyzes linguistic work of Radoslav Rotković, one of the founders of Montenegristics. Rotković dealt with various scientific fields, but he is mainly regarded as a literature historian while his philological work is often neglected, even though he has been studying Montenegrin language for decades.

Key words: *Montenegrin language, onomastics, linguistics*

UDK: 811.163.41'373(497.16)

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević”

VESNA LIPOVAC-RADULOVIĆ
(1928–2009)

DOPRINOS CRNOGORSKOJ LEKSIKOGRAFIJI



Autor ovoga priloga daje osvrt na leksikografski rad Vesne Lipovac-Radulović, čiji rječnici romanizama u Crnogorskom primorju predstavljaju kapitalno djelo u crnogorskoj leksikografiji. Na samom početku ocijenjeni kao djela od pionirskoga značaja u našoj leksikografiji, ti rječnici nastali su izvan institucionalne potpore, a za njihovu realizaciju bilo je potrebno dvadeset godina sakupljačkoga rada. Materijal i građa koji su u njima publikovani nadilaze leksikografski značaj i pružaju mogućnost dijalektološkog opisa govora Budve i Paštrovića, a naročito jugoistočne Boke Kotorske.

Mediterranske kulturne veze, izlaz na more, vjekovni dodiri s Mletačkom Republikom i sl. doprinijeli su brojnom prisustvu romanizama ne samo u govorima Crnogorskoga primorja, već u crnogorskome jeziku uopšte. O tome naročito svjedoče obimni rječnici romanizama u

crnogorskome jeziku koje su publikovali Srđan Musić,¹ Vesna Lipovac-Radulović² i Branko L. Šoć.³

Budući da je 1972. godine bila objavljena opsežna studija Srđana Musića o romanizmima u ševerozapadnoj Boki Kotorskoj, tj. u Herceg Novom s okolinom, sa rječnikom te leksike na više od 130 stranica, Vesna Lipovac-Radulović pristupila je desetogodišnjem sakupljanju romanizama u preostalom dijelu Boke, što je rezultiralo rječnikom od oko pet hiljada jedinica na gotovo 400 stranica. Ako se tome doda i njezin naredni desetogodišnji sakupljački rad ove leksike u Budvi i Paštrovićima, đe je prikupila više od četiri hiljade romanizama, postaje jasno da poslije Vuka Karadžića u crnogorskoj leksikografiji niko nije ispitivao ni veće područje niti ostavio za sobom značajnije rezultate od Vesne Lipovac-Radulović. Treba li isticati da je i ovaj projekat, kao i svi ostali u Crnoj Gori iz oblasti montenegristike, realizovan bez državne i institucionalne potpore?!

Vesna Lipovac-Radulović⁴ je i životom i porijeklom bila vezana za Boku. Rođena je 1928. godine u Kotoru, u trgovačkoj porodici Spasoja Lipovca. Sklonost ka romanskim jezicima stekla je još u djetinjstvu – njena majka poticala je iz bogate porodice Lui, koja je ostala u Kotoru poslije povlačenja Napoleonove vojske iz ovih krajeva. Tako je Vesna kao dijete govorila, pored crnogorskoga, i francuski i talijanski jezik. To će biti od presudnoga značaja za njen budući poziv. Poslije završene kotorske gimnazije, na Zagrebačkome sveučilištu diplomiraće grupu romanskih jezika, đe će upoznati profesora Josipa Jerneja, koji je uticao da se posveti prikupljanju romanizama u Crnogorskom primorju. Kasnije će prof. Jernej biti recenzent njezinih rječnika.

Vesna Lipovac-Radulović radni je vijek provela u prosvjeti, kao profesor francuskoga i talijanskog jezika na svim nivoima obrazovanja. Radila je pet godina u osnovnoj školi, zatim neko vrijeme u kotorskoj gimnaziji, da bi najveći dio radnoga vijeka provela kao predavač na Višoj

¹ Musić, Srđan. – *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, knj. XLI, Beograd, 1972.

² Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Obod – Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1981.

Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići*, MBM-plas, Novi Sad, 1997.

³ Šoć, Branko L. – *Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku – Kontinentalni dio Crne Gore*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2002, i drugo, prošireno izdanje pod istim naslovom – Cetinje, 2008.

⁴ Zahvaljujemo porodici Vesne Lipovac-Radulović, koja nam je pružila biografske podatke o njoj.

pomorskoj školi, odnosno na Pomorskom fakultetu u Kotoru. Izvan službenoga radnog vremena proučavala je i sakupljala romanizme u jugoistočnoj Boki Kotorskoj, Budvi i Paštrovićima.

Vesna Lipovac-Radulović specijalizaciju iz romanistike obavila je na Univerzitetu u Firenci. Kao što je prof. Jernej tokom njezina studijskoga boravka u Zagrebu inicirao i podstakao Vesninu ljubav prema leksikografskom poslu, kojim će se cijeloga života baviti, tako je i jezikoslovac Đakomo de Voto s fakulteta u Firenci dao značajne savjete u tom poslu. Zahvaljujući njegovim savjetima, ona se u tumačenju riječi i izraza nije oslanjala samo na postojeće rječnike romanskih jezika već na kontekstualno značenje njihovo na teritoriji koju je ispitivala. Da je u tome uspjela, ne svjedoče samo afirmativne recenzije koje su pisali romanisti Josip Jernej, Valentin Putanec i Ana Zloković, nego i činjenica da je Univerzitet u Breši prošle godine preuzeo prevođenje njezinih knjiga na talijanski jezik. Vesna Lipovac-Radulović podijelila je sudbinu brojnih crnogorskih kulturnih i naučnih radnika – iako u domovini nije bila dostojno ni potpomognuta ni nagrađena, u inostranstvu je stekla neosporan ugled. Kao zaslugu za višedecenijsko izučavanje i prikupljanje romanske leksike u govorima Crnogorskog primorja, stekla je status počasnoga građanina Italije. Umrla je u Kotoru, 13. februara 2009.⁵

Za razliku od velikoga broja leksikografa, Vesna Lipovac-Radulović značenja osobene leksike kojom se bavila, kao što smo rekli, nije tražila u rječnicima, već među govornim predstavnicima koje je ispitivala. Vjerodostojnost njezina rada najbolje pokazuje napomena da je u svoje rječnike unosila „samo romanske posuđenice koje sam čula od najmanje pet osoba u istom mjestu“.⁶ „Na terenu sam bilježila romanizme od velikog broja ljudi različite starosne dobi i zanimanja, u seoskoj i gradskoj sredini, i uglavnom od starosjedilaca u formi rječničke građe, ali ih dala i u rečenici, onako kako se upotrebljavaju u svakodnevnom govoru.“⁷ Time je izbjegnuta mogućnost pogrešnoga tumačenja pojedinih leksema, koji u nekim drugim govorima (ili jezicima) mogu imati drukčije značenje. Ljubav prema jezikoslovnom radu, posebice leksikografskom, lijepo ilustruje njena izjava: „Oni koji ne poštuju svoj jezik za mene nijesu karakteri. Pođu u Beograd, pa im je

⁵ Mandić, Slavko. – *Odlazak profesorice. In memoriam: Vesna Lipovac-Radulović*, Pobjeda, 17. II 2009.

⁶ Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Obod – Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1981, str. XI.

⁷ Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići*, MBM-plas, Novi Sad, 1997, str. XI.

sve *belo i lepo*, pođu do Zagreba i *kajkaju*. To su jadovi i tu karaktera nema. Vjerujem da će se sa mnoom složiti svako ko dobro misli.“⁸

Svojim rječnicima Vesna Lipovac-Radulović obuhvatila je romanizme s područja Kotora, Perasta, Prčanja, Grblja (više od dvadeset sela), Tivta, Budve, Paštovića, Svetoga Stefana, Petrovca. Osim romanizama, prikupila je i određen broj pozajmljenica iz drugih jezika (njemačkoga, grčkog, arapskog i persijskog) koje su najvjerovatnije preko talijanskoga, kao jezika posrednika, dospjele u crnogorski jezik, odnosno u govore našega primorja. Riječi je skupljala i bilježila obilazeći mjesta pješke ili kao stoper jer nije imala obezbijedene uslove za realizaciju ovoga projekta od nacionalnoga značaja.⁹ „To je bilo jako naporno. Išla sam kod brojnih zanatlija. Ukrćavala se u barke, gledala ribare kako love, tražila značenje pojedinih riječi i izraza. (...) Najviše su mi mještani pomogli, objašnjavajući riječi i rečenice, jer sam smatrala da ako je riječ sama, izolovana, da ona nema nikakvu vrijednost. Tek ako je u rečenici, onda riječ ima svoje značenje i svoje mjesto.“¹⁰

Rječnici romanizama nijesu ostali ni skriveni ni nepoznati crnogorskoj javnosti. Odmah po izlaženju i jednoga i drugog djela pojavili su se prikazi Vojislava P. Nikčevića, koji je budno pratio svaki doprinos montenegristici. Poduhvat ove naše leksikografkinje ocijenio je kapitalnim: „dok Musićeva studija, koja sadrži teorijsko razmatranje o romanizima i njihov rječnik, u nizu pitanja, naročito jezičkih i etničkih, nosi pečat naše tradicionalističke lingvistike, knjiga Vesne Lipovac-Radulović svojim sadržajem romanizme s naznačene teritorije u mnogome, koncepcijski i metodološki, osvjetljava i prezentira na nov način. (...) Romanizmi Vesne Lipovac-Radulović znače kapitalno djelo crnogorske leksikografije. Ono sadrži bogat leksički materijal koji nije ništa drugo do jedan od vrlo važnih konstitutivnih slojeva strukture rječničkog fonda jezika crnogorskoga naroda. U nj ugrađen u procesima slovensko-romanske etničke i jezičke simbioze, na bazi spontanijih uticaja i raznih susreta i dodira Crnogoraca sa susjednim narodom, taj materijal istovremeno predstavlja i značajnu identifikaciju njihova istorijskog hoda, pokazatelj uticaja zapadnoevropske kulture i civilizacije koje smo asimirali. Stoga će on vrlo korisno poslužiti ne samo lingvistima, leksikografima i leksikolozima i jezikoslovcima –

⁸ Jovanović, Dubravka. – *Adio meštrice od jezika naškoga*, Hrvatski glasnik, glasilo Hrvata Crne Gore, god. VII, br. 48/49, ožujak/travanj 2009, str. 41.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

komparatistima, nego i etnoložima, istoričarima i dr. strukama.¹¹ I rječnik romanizama u Paštrovićima i Budvi slično je ocijenjen. Nikčević je istakao da je i taj rječnik urađen „prema naučno utvrđenim standardima. Naime, riječi je etimološki (po podrijeklu) i značenjski određivala, naznačavala iz kojega romanskog jezika ili dijalekta potiču i svaku od njih potvrdila u njihovome rečeničnom (frazološkome) sklopu. Na taj način ih je spasila od zaborava jer se, kako i sama reče, „gube pod naletom masovnih komunikacija, migracija i drugih udara na jezik“. A bez njih se ni sinhronija ni dijahronija jezika crnogorskoga ne mogu zamisliti. Time i ova knjiga dobija još više na značaju. (...) [K]njigom Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići Vesne Lipovac-Radulović obogaćena (je) literatura o crnogorskom jeziku. U njoj je posao leksikografa i leksikologa obavila temeljno, pedantno i savjesno. Rijetke su knjige poput nje kojima se ne može izreći neki bitniji prigovor. Za njom će kao za vrijednim i pouzdanim izvorom saznanja posezati ne samo lingvisti koji se bave tim jezikom nego i stručnjaci drugih profila što proučavaju Crnu Goru i Crnogorce u prošlosti i sadašnjosti.“¹²

Naročito je značajan rječnik romanizama jugoistočnih bokeljskih govora, ne samo zbog romanske leksike koja se tamo donosi koliko zbog kontekstualne upotrebe te leksike, na osnovu koje se mogu saznati i mnoga druga obilježja ovih govora. To je naročito bitno kad se zna da su bokeljski govori, u poređenju s ostalim crnogorskim govorima, vrlo malo ispitani. Na značaj izučavanja govora Boke Kotorske ukazao je još Vuk Karadžić u Predgovoru *Srpskim narodnim poslovicama*: „Može biti da nikako mjesto u narodu našem nije tako važno i znatno za jezik naš, kao (prava) Boka.“¹³ No i pored toga bokokotorski govori ni do naših dana nijesu monografski obrađeni. A kad se zna da je značaj tih govora Vuk Karadžić vidio u raznolikosti njihovoj, onda se s dosta sigurnosti može pretpostaviti da je mogućnost opisa i prikupljanja tih raznolikosti uveliko propuštena. Kakvo

¹¹ Nikčević, Vojislav P. – *Značajan doprinos crnogorskoj leksikografiji*, Pobjeda, Svijet kulture, subota, 9. januar 1982, str. 11.

¹² Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski romantizam*, Monitor, god. IX, br. 377, petak, 9. januar 1998, str. 46–47. Napomena: U bio-bibliografiji Vojislava P. Nikčevića ispravljena je novinarska štamparska greška u naslovu. Ispravan naslov je *Crnogorski romanizmi*. Videti: Lipovina, Ljiljana. – *Bio-bibliografija dr Vojislava P. Nikčevića (1935–)*, Bibliografski vjesnik, br. 1-2-3, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2003, str. 253.

¹³ Karadžić, Vuk. – *Srpske narodne poslovice*, Predgovor pređašnji, Priredio dr Miroslav Pantić, Prosveta, Beograd, 1969, str. 21.

je stanje u tim govorima bilo prije vijek i po, danas možemo tek slutiti na osnovu uzgrednih napomena Karadžićevih da se u Boki „u svakome mjestu drukčije govori: Dobrota se počinje od samoga Kotora, tako da čovek koji nije odande, ne može znati koje su kuće Dobrotske, koje li su Kotorske, pa Dobročani sa svim drukčije govore nego Kotorani; iz Perasta u Risan nema više od jednoga sahata, a u govoru je veća razlika između Rišnjana i Peraštana nego između Negotinaca i Trebinjana; Prčanjane i Dobročane razdvaja samo otoka, preko koje se dozvati može, i u Kotoru se svaki drugi dan na pazaru miješaju, pa opet vješt čovek svakoga od njih, dok progovori, može poznati iz koga je mjesta. Moglo bi se reći da je n. p. između Rišnjana i Peraštana uzrok ove razlike što su Rišnjani zakona Grčkoga i što su otprije dugo vremena bili pod Turcima i miješali se više s Hercegovcima nego sa Bokeljima, a Peraštani zakona Rimskoga i bili jošte od nekolike stotine godina jednako pod Mlečićima; ali između Peraštana i (n. p.) Dobročana nema ni jednoga od ovijeh uzroka, i opet se u govoru razlikuju! Tako ja bih rekao da je najveći uzrok ovome što su ova mjesta koje vodom, koje kamenjacima tako zatvorena da se iz njih bez nevolje nikud maći ne može, pa se žitelji njihovi (a osobito žene i deca) slabo miješaju sa okolnim susjedima svojim, nego provode vijek svako u svome mjestu: tako n. p., u Perastu ima žena od 60 godina koje se odande nikud nijesu makle.“¹⁴ Srđan Musić, pored razloga koje navodi Vuk Karadžić, smatra da „separatizam je kod pojedinih zajednica u Boki pothranjivan i hermetičkim zatvaranjem prema ostalim stanovnicima Boke, pa čak i ako su bili iste vere (Lušičani su se, npr., vekovima isključivo međusobno ženili), zatim postojanje raznih ‚komunitadi‘ sa svojim običajnim pravom (Komunitad Topaljska, Komunitad od Kastel Lastve, Komunitad Risanska itd.), koje su bile gotovo države u državi itd. Na jednom izloženom području kao što je bila Boka Kotorska pojedine zajednice morale su kompaktno da nastupaju da bi izbegle uništenje, te i tu mogu da se traže uzroci bokeljskog separatizma. (O ovome isp. P. Šerović, Iz arhive stare risanske opštine, *Prilozi*, XXX, sv. 3–4, Beograd, 1964, str. 265)“.¹⁵ Danas, međutim, o tolikom stepenu raznolikosti ne može biti riječi jer su i govori Boke podijelili sudbinu ostalih crnogorskih govora, pa se razlike među njima, kad je u pitanju govor mlađe i srednje generacije, uglavnom tiču akcenata. To ističe i Srđan Musić,¹⁶ ali se ne može prihvatiti njegova konstatacija da se formiraju dvije grupe govora različite po ak-

¹⁴ Isto, str. 21–22.

¹⁵ Musić, Srđan. – n.d., str. 23–24, fusnota 16.

¹⁶ Isto, str. 24.

centu jer, pored četveroakcenatskih govora ševerozapadne Boke, u dijelu koji je leksikografski obradila Vesna Lipovac-Radulović postoji nekoliko tipova – tu su i dalje evidentni govori koji poznaju samo silazne akcente, govori koji imaju tročlani akcenatski sistem, kao i govori (tivatski, npr.) u kojima se akcenat javlja na posljednjem otvorenom slogu ili u enklizi, npr. sestra, reklā je, koji je tipičan danas u prilično udaljenim Piperima, Kućima ili Bratonožićima.

Ipak, neke razlikovne osobine (na mikrostrukturnom planu) koje je pomenuo Vuk Karadžić evidentne su i rječniku Vesne Lipovac-Radulović, što je i prirodno budući da je ona riječi bilježila samo od autentičnih i relevantnih govornih predstavnika raznih starosnih dobi, a ispitivanja je obavljala sedamdesetih godina XX vijeka, kad je uticaj standardnoga jezika bio kudikamo manji nego što je danas. Te razlike uočljive su naročito u kontekstualnoj upotrebi leksike koju je ona u svom rječniku skupila. Upravo u tome i jeste ogroman značaj njezina poduhvata jer je svaka riječ data u po nekoliko rečenica, tipičnih za govore koje je ispitivala, od Perasta do Petrovca. Uz to je rječnik jugoistočne Boke Kotorske i akcentovan, ne samo riječi nego i primjeri kontekstualne upotrebe njihove. Koliko je jezičko bogatstvo terena koji je izučavala, najbolje svjedoče upravo ti primjeri: *Što ga je jutros dobro napuntao, lijepo me strah da ga ne kolpa; Na naboj što mu je izašo na poplate, stavi zagrijane papine u jedan saket, pa će mu to odmah puknut i izaće sva marca; Gore na šufit su uljegla dva pipištrela; Ona pintura pri limi na donje pano je sva pasala u ništa; Kuđ si mi đela onaj korać, čudo te našlo; Vas se indurio, umro je u spanje; Viđela sam ga kad je pošao, odio je atorzio; Bačale su se mađije i to garbun u vodu, pa ako garbun oskoči, neprijatelja si pokosio, a ako pođe fondo, krvnik ti još živi, to je bilo prije, to je bilo prije a nije ni sad bolje, svi ti nešto gataju; Drijevo od praskve ima žutu koru, carigradske su kao dablje; Od novoga fustanja ću napraviti deci kamižole, a od ovoga starog ću okrpiti one mudante.*

Djela Vesne Lipovac-Radulović u potpunosti su opravdala ono što je naslovom naznačeno. To su iscrpni rječnici romanske leksike na naznačenoj teritoriji, prikupljani brižljivim višedecenijskim terenskim radom i usklađeni s dijalektološkom i leksikografskom metodologijom. Ona je ispitivala leksiku među tipičnim govornim predstavnicima iz različitih sredina, ruralnih i gradskih, različitih zanimanja i, što je najbitnije, ta su ispitivanja obavljena u spontanim razgovorima. Frekventnost romanizama u govorima Crnogorskog primorja najbolje se očituje iz primjera koje je navodila. Među tim rečenicama najmanje je onih koje posjeduju manje od dva

romanizma. Oba rječnika vjerovatno su nadmašila i namjere same Vesne Lipovac-Radulović. U njima se (u primjerima kontekstualne upotrebe riječi) donosi obilje materijala koji može poslužiti brižljivom analitičaru – dijalektologu za monografiju o govorima koje je obuhvatila. To naročito važi za rječnik jugoistočnoga dijela Boke, u kojem je sve primjere akcentovala. Uz to, ona je nerijetko navodila i manje uobičajene dubletne oblike pojedinih romanizama, koji su se različito adaptirali u različitim mjesnim govorima. Tako npr. navodi „**konzerva** f konzerva; it. conserva. Zabilježili i *kusérba* u značenju pire od rajčice“; „**furmine** f pl., **vurmine** f pl. šibice, it. fulminante (sg.). (...) Zabilježili i *furmine* u istom značenju“; „**debuo**, -la, -lo *adj.* slab, bolestan; it. debole. (...) Zabilježili smo i *debol* u istom značenju“; „**špiritozan**, -zna, -zno *adj.* duhovit, it. spiritoso. Zabilježili smo i *špiriti* i *špirito inkvijeto* u značenju nemirna osoba, osoba koja ne može stajati na jednom mjestu“; „**žukva** f, **žuka** f brnistra; zabilježili smo u nekim mjestima i *đunka*; lat. spartium junceum: juncus“; „**bareta** f kapa; it. berretta. Zabilježeno i *bareta* i *beretun*“ itd.

Nije mali broj dubletnih oblika za koje je Vesna Lipovac-Radulović navodila i područje na kojem su karakteristični. Najzastupljeniji oblik isticala je zatamnjanim (boldovanim) slovima, a zatim u okviru objašnjenja navodila kurzivom (italikom) oblik koji je tipičan u nekom mjesnom govoru. Takav je postupak višestruko značajan – prvenstveno zbog toga što se može pratiti različita adaptacija pojedinih romanskih posuđenica u raznim mjesnim govorima, ali i zbog uvida u raznolikost te leksike na našem primorju. Tako se npr. navodi: „**beštemija** f psovka; it. bestemmia. U Mrčevcu, Kavču i Bogdašićima zabilježili *beštíme*“; „**betula** f mala primorska krčma; it. bettola. U Tivtu zabilježili i *betulica* u značenju kućica“; „**bevandela** f ispičutura, pijanica; u vezi s it. bevanda, bevone. – U Tivtu zabilježili *beudina*, *bevudina* i *bevandur*“; „**delongo** *adv.* odmah, brzo; ven. de longo. Riječ zabilježili u Tivtu, Perastu, i Prčanju“; „**fundamenat**, -nta *m*, **fundamenta** f temelj; it. fondamento. U Grblju zabilježili *polumenta*“; „**nuncija** f, **nunci-je** f pl. trokratna crkvena objava sa oltara nekoliko sedmica prije sklapanja braka; it. annunzio. U Škaljarima zabilježili *luncije*“; „**njunjurit**, -im *intr.*, **njunjulit**, -im *intr.* mrmljati, žaliti se; it. gnaulare. (...) U Tivtu zabilježili *njinjorit*“; „**verdura** f povrće, zelen; it. verdura. U Škaljarima zabilježeno *vrđura*. Zabilježili i *verdurica*“ i sl.

Ovakav postupak svakako prevazilazi očekivanja kad su u pitanju leksikoni pozajmljenica u bilo kojem jeziku. Stoga su rječnici Vesne Lipovac-Radulović i u tome pogledu nadišli uobičajenu praksu. Ipak, sa

stanovišta dijalektologije, ostaje da se žali što taj postupak nije primijenjen dosljedno, u svim slučajevima, kako bi se mogli pratiti različiti procesi (i uticaji) u prilagođavanju romanskih posuđenica u pojedinim mjesnim govorima. To ni u kome slučaju ne može umanjiti značaj ovoga rječnika jer je on svoju funkciju u potpunosti ispunio. Sa stanovišta leksikologije i leksikografije od izuzetnoga je značaja da je Vesna Lipovac-Radulović popisivala sve sinonime i homonime na naznačenoj teritoriji, a ne samo oblike koji su najfrekventniji ili su zastupljeni na većoj teritoriji.

Iako to nije bilo ni potrebno niti uobičajeno u rječniku ove vrste, šteta je što Vesna Lipovac-Radulović nije navodila uz primjere i mjesto gdje ih je čula. Naravno, to se nije moglo ni očekivati jer njezine pretenzije nije su bile dijalektološke već leksikografske. A za taj aspekt bilo je irelevantno lociranje pojedinih primjera koji se ovđe nalaze samo kao kontekstualno potkrepljenje leksema koji su popisani. No za dijalektološka ispitivanja to bi bilo vrlo značajno jer bi omogućilo opis kako cijeloga terena, tako i pojedinih mjesnih govora – na svim nivoima, i fonološkome i morfološkom i sintaksičkome i akcenatskom. Tako bi se moglo znati u kojim je govorima zastupljeno npr. analoško *-u* u 3. licu množine prezenta glagola VII i VIII Stevanovićeve vrste,* a u kojima se stanje podudara s onim u standardnome jeziku (npr. *Dobro zboru: najgore ti je kad pošjempaš u stare dane* – nasuprot primjeru – *Intopala sam bužu đesom da mi ne dolaze pantagane u magazin*), ili upotreba suglasnika *h* u pojedinim mjesnim govorima (npr. *Šporak je taj mali, ajde ga odma operi* – nasuprot: *Najbolja ti je lincura iz Bijele Gore kod Grahova*), ili različita upotreba krajnjega *-j* u 1. licu jednine imperativa (npr. *Ukrca 'se u traget u Kamenare, pa si odma u Tivat* – nasuprot: *Trataj ih sa jednim bićerinom rozolja i galetinama*), ili različiti akcenatski tipovi (npr. *kanapë - lakät* i sl.), ili sudbina pojedinih suglasničkih grupa (npr. *laka < dlaka; lisija, fuštanj – fustan iznervat se – ižnervat se*), alternacija *l > o* na kraju riječi (npr. *kanoćao* i *kanoćali; kapecal* i *kapecao; kantunao* i *kantunal; parangal* i *parangao*), ili sudbina suglasnika *f* u pojedinim govorima (*furmine – vurmine; fadžola – vadžola*), ili grupa *-ao* na kraju riječi (npr. *inkartao, ubrao; došo, mogo; gleda*) i sl.

No iako Vesna Lipovac-Radulović uz primjere kontekstualne upotrebe pojedinih romanizama nije navodila mjesto u kojem ih je čula, ipak

* Po klasifikaciji Mihaila Stevanovića, sedmoj vrsti pripadaju glagoli čija se infinitivna osnova završava na samoglasnik i ili e, a prezentska osnova na i. Glagoli kod kojih se prezentska osnova završava vokalom i, a osnova infinitiva vokalom a pripadaju osmoj glagolskoj vrsti.

zainteresovani dijalektolog, gotovo bez obilaska terena, može na osnovu tih primjera iz njezina rječnika opisati govore jugoistočne Boke.¹⁷ Problem bi bio jedino omeđiti određene jezičke pojave (odrediti izoglose njihove) na mikrostrukturnom planu. S druge strane, od posebnoga je značaja podatak iz *Napomene autora*: „Pretežni dio građe koji se odnosi na izvorni govor pojedinih naselja snimila sam tonski, što mi je pomoglo kod utvrđivanja akcenta, a služi i kao dokumentacija za eventualna dalja istraživanja.“¹⁸ Čuvanjem audio-zapisa narodnih govora Boke Kotorske, autorka je crnogorsko jezikoslovlje zadužila ne samo kao leksikograf i leksikolog već i kao montenegrlist u najširem smislu. Danas, kad se osobine narodnih govora povlače pred ekspanzijom decenijama nametanih atipičnih i tuđih („srpskohrvatskih“) oblika, vjerovatno se brojne odlike bokeljskih govora mogu naći još samo u građi koju je Vesna Lipovac-Radulović pohranila u svojoj arhivi. Transkripcijom, akcentovanjem i publikovanjem tih tonskih zapisa (ako su i dalje validni), omogućiće se konačno i monografska obrada govora od Perasta do Grblja. A za nastanak te monografije biće podjednako zaslužna i Vesna Lipovac-Radulović koliko i dijalektolozi koji se njezinom građom budu koristili.

Koliki je značaj romanizama u crnogorskome jeziku svjedoči i njihovo brojno prisustvo čak i u krajevima koji su dugo bili pod turskom upravom ili će je do skoro islamski živalj bio brojniji. I sami orijentalizmi, romanizmi i grecizmi međusobno su se prožimali, pa je nerijetko turski jezik bio posrednik za neki grecizam, a talijanski za orijentalizme i sl. A u narodu su često funkcionisali i kao podjednako frekventna sinonimna leksika koju su govornici ošjećali kao svoju, autohtonu, ili nezamjenljivu nekom slovenskom riječju. Brojni romanizmi u rječnicima Vesne Lipovac-Radulović podjednako su u upotrebi kako na Crnogorskom primorju, tako i dublje u unutrašnjosti. To potvrđuje i analiza pomenutih rječnika Branka L. Šoća i Srđana Musića. Navedimo neke od takvih: *ađutant*, *afit/ofit*, *apa*, *arija*, *(h)arpun*, *aspida*, *bagatela*, *bambat*, *baraba*, *barka*, *bastašan*, *bastadur/baštadur*, *belveder*, *beštija*, *biljet*, *bluza*, *boca*, *bocun*, *brageše*, *brit(v)ulin*, *butiga*, *capa/capica*, *celofan*, *cerada*, *cimat*, *cimenat*, *coto*, *cukar*, *čapra*, *čikara*, *čuk*, *dacija*, *damižana*, *denjat*, *dezvijat*, *drito*, *dublijer*, *zera*, *đile*, *faca*, *faculet*, *fakin*, *falit*, *fašat*, *fa(d)žola*, *fešta*, *furija*, *galija*, *galijot*, *ga-*

¹⁷ Namjerno ističemo govore Boke jer je govor Paštrovića već monografski obradio Miodrag V. Jovanović – *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2005.

¹⁸ Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Obod – Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1981, str. XI.

rant, gobav, grešpa, grinja, izbapat, izbirikat se, jaketa, kaca, kain, kalešin, kopa, krepāt, lama, lamarin, lencun, lima, maća, mađija, makina, mušket, naftalin, nešesan, nebud(a), njok, ofitat, okartat, ormar, pala, panjega, pasat, pjaca, pjat, rešto, rodula, roba, ružmarin, saket, salata, sičija, skapulāt, šega, šesan, škur, tabak(ij)era, tapet, taraca, ta(v)ulin, testamenat, traversa/traveza, uđurit se, ukebat, vagon, vardat, vel(o), ve(l)trina, velud, vizitat, zakartat, zamantat, zapatat, žgembav itd.

Kontekstualna upotreba romanizama iz rječnikā Vesne Lipovac-Radulović pokazuje da se teritorija koju je leksikografski obradila skladno uklapa u crnogorski naddijalektalni (koine) jezički sloj. Sitnije razlike na mikroplanu prirodne su u svim jezicima, pa tako i u crnogorskome. Taj sloj pripada crnogorskoj dijalektologiji. Upravo to je i istakao u svojem prikazu Vojislav P. Nikčević. On posebno naglašava veliku zastupljenost leksema sa suglasnikom *з* (dz): „Sama činjenica da je *з* (dz) kao *ѕ* postojalo u staroslovenskome književnom jeziku: *ѕѣло, ѕѣзда, мѣноши, дѣвѣсти, кѣнась*, da je i danas prisutno u makedonskome književnom jeziku u nekoliko riječi, da je posvedočeno i u jeziku Psaltira i ostalih izdanja Crnojevića knjigopečatnje (1494–1496): *ѕело, ѕѣло, ѕѣзда, ѕѣсь, мѣноши, кѣнесь* (...), da se kao afrikata dz javlja u poljskome i slovačkom standardnome jeziku, najbolji je dokaz da ga je crnogorski jezik sistemski naslijedio još iz praslovenskoga jezika. Naravno, fonem *з* je supstratski (i adstratski – prim. A.Č.) dospijevao i posredstvom *z* u bilingvalnijem kontaktima slovjenskoga i romanskog dalmatskoga, odnosno poznije iz talijanskoga i venecijanskog jezika.“¹⁹ Šteta je što nije bilo tehničkih uslova da autorka bilježi i glasove *ś* i *ź*, kao što je bilježila ostale produkte jekavskoga jotovanja (*ć < tj, cj; đ < dj*) koji se, kako se na osnovu njezinih rječnika vidi, na cijeloj teritoriji dosljedno upotrebljavaju. O tome svjedoči i pomenuta studija Srđana Musića (str. 32–33). I ne samo jekavsko jotovanje, nego i brojne druge fonološke, morfološke i sintaksičke osobine crnogorskoga jezika, „srpskohrvatskom“ normom potisnute u arhaizme i dijalektizme, na teritoriji koju je Vesna Lipovac-Radulović izučavala ili su dominantne ili bez alternative. Pomenimo samo oblike poput *prijeboj, prijevoz* protiv kojih se decenijama zalažu pojedini jezikoslovci iz Crne Gore,²⁰ a koji svoje potvrde nemaju samo u toponimiji nego i u živome govoru koji je ova leksikografinja u svojem rječniku fiksirala.

¹⁹ Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski romantizam*, Monitor, god. IX, br. 377, petak, 9. januar 1998, str. 46–47.

²⁰ Čirgić, Adnan. – *Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji*, Matica, br. 34–35, Matica crnogorska, Podgorica – Cetinje, 2008, str. 13–60.

Obimna leksikografska građa koju je u svojim rječnicima Vesna Lipovac-Radulović publikovala poslužiće i za nastanak pojedinih specijalističkih rječnika, poput npr. rječnika fitonima i zoonima, rječnika zanatske terminologije (što je naročito značajno budući da su pojedini zanati potpuno izumrli), rječnika nekadašnje pomorske terminologije, rječnika toponimije (toponimi su naročito prisutni u primjerima kontekstualne upotrebe romanizama) i sl. Da je kojim slučajem Vesna Lipovac-Radulović imala državnu ili institucionalnu potporu u prikupljanju romanizama, koje je mogla proširiti i na kontinentalni dio Crne Gore, možemo tek pretpostavljati koje se bogatstvo ove leksike moglo i tamo naći i spasiti od zaborava. Ovo naročito zbog toga što se u *Predgovoru izdavača* napominje da je „Čedo Vuković, na primjer, usput sakupio šest stotina romanizama u Vasojevićima, i to u govoru seljaka, ne samo u Limskoj dolini, već i među planincima ispod Komova.“²¹ Danas, nažalost, kad Crna Gora ima i Univerzitet i Crnogorsku akademiju nauka i umjetnosti, najmanje se može očekivati nastavljanje istraživačkoga poduhvata koji je Vesna Lipovac-Radulović utemeljila jer je jezička politika koju su te institucije sprovodile (a i dalje sprovode) uglavnom doprinosila nestajanju crnogorskih jezičkih osobenosti i njihovom utapanju u „zajednički jedinstveni srpskohrvatski jezik“, koji nikad nije bio ni jedinstven ni zajednički. U tome svijetlu, samostalni leksikografski poduhvat Vesne Lipovac-Radulović još više dobija na značaju.

БЖДИ ИИ ВЪЧЪНАНА ПАМАТЬ.

Korišćena literatura

- Čirgić, Adnan. – *Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji*, Matica, br. 34–35, Matica crnogorska, Podgorica – Cetinje, 2008, str. 13–60.
- Jovanović, Dubravka. – *Adio meštrice od jezika naškoga*, Hrvatski glasnik, glasilo Hrvata Crne Gore, god. VII, br. 48/49, ožujak/travanj 2009, str. 40–41.
- Jovanović, Miodrag V. – *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2005.

²¹ Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Obod – Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1981, str. XI.

- Karadžić, Vuk. – *Srpske narodne poslovice*, Predgovor pređašnji, Priredio dr Miroslav Pantić, Prosveta, Beograd, 1969.
- Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Obod – Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1981.
- Lipovac-Radulović, Vesna. – *Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići*, MBM-plas, Novi Sad, 1997.
- Lipovina, Ljiljana. – *Bio-bibliografija dr Vojislava P. Nikčevića (1935–)*, Bibliografski vjesnik, br. 1-2-3, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2003.
- Mandić, Slavko. – *Odlazak profesorice. In memoriam: Vesna Lipovac-Radulović*, Pobjeda, Društvo, 17. II 2009.
- Musić, Srđan. – *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, knj. XLI, Beograd, 1972.
- Nikčević, Vojislav P. – *Značajan doprinos crnogorskoj leksikografiji*, Pobjeda, Svijet kulture, subota, 9. januar 1982, str. 11.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski romantizam*, Monitor, god. IX, br. 377, petak, 9. januar 1998, str. 46–47.
- Šoć, Branko L. – *Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku – Kontinentalni dio Crne Gore*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2002, i drugo, prošireno izdanje pod istim naslovom – Cetinje, 2008.

Adnan ČIRGIĆ

**VESNA LIPOVAC-RADULOVIĆ
(1928–2009)**

Contribution to Montenegrin Lexicography

The author of the paper offers an overview of scholarly accomplishment by Vesna Lipovac Radulović, whose dictionaries of romanisms in the Montenegrin seacoast present a capital contribution to Montenegrin lexicography. At the very beginning they have been estimated as works of the pioneer contribution in our lexicography. It is important to emphasize that in the process of compiling of dictionaries she didn't have any kind of institutional support, and that for their finalization she was devoted to a long work that lasted for twenty years. Materials and facts that were finally published rise above lexicographical importance and offer the possibility of dialectological description of speeches in Budva and Paštrovići, and especially of the southeast area of Boka Kotorska.

UDK: 94:929 Kovačević B.

Radoje PAJOVIĆ (Podgorica)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

In memoriam
BRANISLAV BATO KOVAČEVIĆ
(1933–2009)



Opraštamo se od našeg kolege i prijatelja i vrsnoga stvaraoca, dugogodišnjega direktora Istorijskog instituta, profesora Filozofskoga fakulteta Univerziteta Crne Gore i člana Dukljanske akademije nauka i umjetnosti – Branislava Bata Kovačevića.

Svi koji smo ga poznavali znali smo da je Bato, kako smo ga od milošte zvali i u porodici i u društvu, veliki borac i izuzetno moralan i dostojanstven čovjek. U životu je vodio mnoge bitke, lične i društvene, i sve ih je najvećim dijelom dobijao, ali ovu posljednju – bitku za život, nažalost nije uspio da dobije. Dostojanstveno je prihvatio neminovni kraj, kao što je dostojanstveno i kroz život hodio.

Opaka i podmukla bolest, koja ga je napala kad je završje već bilo načeto, koristeći brojne ožiljke i rane koje je u životu dobijao, sistematski ga je lomila i osvajala, a on je mogao da se brani samo sviješću i ironijom.

Branislav Bato Kovačević rođen je 7. decembra 1933. godine u Podgorici. Već u osmoj godini životnu radost prekinula mu je smrt oca

Stanka, stuba porodice, u najteže doba, aprila 1941. godine, u vihoru Drugog svjetskog rata. S majkom Vukosavom i maloljetnim sestrama i bratom ratne godine proveo je u ućevini, kod Popovića, u Morači. S 12 godina vratio se u porušenu Podgoricu, koja je na Batu ostavila nove ožiljke, s kojima se nosio čitavoga života.

Na krilima neviđenoga elana grad se podizao, u poletu mladosti i opštega entuzijazma, u čemu je i Bato učestvovao i srcem i dušom. U takvom ambijentu stasavao je i kao čovjek i kao ličnost.

Gimnaziju je završio u Podgorici 1952, a Filozofski fakultet, Odsjek za istoriju, u Sarajevu 1959. godine. Po završetku školovanja vratio se u Podgoricu, grad svojega života, đe je zasnovao radni odnos i porodicu.

Bato je u svom životu, osim prema porodici, imao tri ljubavi – prema prosvjeti, nauci i sportu, prije svega fudbalu. Tim ljubavima posvetio je čitavo svoje biće.

Bato je, rekao bih, polazio od one antičke maksime – da život ima smisla jedino ako se posveti drugima, ljudskoj sreći. Tako se u životu i ponašao.

Svoj radni vijek posvetio je najvećim dijelom prosvjeti. Prvih devet godina proveo je kao profesor, zamjenik direktora, a zatim direktor u Građevinskom školskom centru. I kao profesor i kao organizator nastave i kao rukovodilac, Bato je stekao veliki ugled, i kod svojih kolega i kod učenika. Zahvaljujući tome i ogromnom njegovom entuzijazmu i znanju, ta škola je stekla veliki ugled kao jedna od najboljih u Crnoj Gori. Njegov uspjeh i uspjeh njegove škole bio je zapažen, pa je premješten na mjesto đe će svoje znanje i umijeće moći da prenese na sve škole. Postavljen je najprije za pomoćnika, a zatim za zamjenika republičkoga sekretara, tj. ministra za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu, u nekoliko mandata. Za sve to vrijeme pa i kasnije, bio je član, a zatim sekretar Pedagoškoga savjeta Crne Gore.

Taj period iskoristio je i za lično usavršavanje, pa je iz rada i uz rad završio magisterij, 1977. godine, a sedam godina kasnije i doktorat istorijskih nauka.

Nakon isteka obaveza u Ministarstvu obrazovanja izabran je za predsjednika SSRN Titograd, a potom za predsjednika SSRN Crne Gore. To je bila profesionalna dužnost a ne Batova prava vokacija. Njegova vokacija bila je i ostala profesura. Godine 1993. izabran je za profesora istorije južnoslovenskih država u srednjem vijeku s metodikom nastave istorije na Odsjeku za istoriju i geografiju Filozofskoga fakulteta u Nikšiću. Nakon reizbora na toj dužnosti je ostao do penzionisanja 2000. godine, pa i poslije penzionisanja. Na tom odsjeku je bio i šef Katedre za savremenu istoriju.

Značajan period svog života Bato Kovačević je posvetio nauci, naročito od sticanja stepena magistra istorijskih nauka. Za ostvarene rezultate u oblasti nauke Naučno vijeće Istorijskog instituta izabralo ga je 1991. godine u zvanje naučnoga savjetnika. Ipak, nauci je mogao da se posveti u većoj mjeri tek nakon izbora za direktora Istorijskog instituta, marta 1994. godine.

Uoči Batova dolaska za direktora Institut je preživljavao možda najteže trenutke u svome pedesetogodišnjem postojanju. Bilo je to vrijeme nazapamćene inflacije, ali i brojnih organizacionih političkih i ideoloških problema u samoj kući. Tu je novi direktor položio veliki ispit, ne samo profesionalni nego i ljudski, izbjegao brojne Scile i Haribde i uveo tu instituciju u mirne vode. Zbog toga se s pravom može reći da je nemjerljiv Kovačevićev doprinos razvoju Instituta i njegovom ugledu i uopšte afirmaciji naučne misli o Crnoj Gori. Iako u teškoj finansijskoj situaciji, Institut je objavio vrijedna izdanja, nastavio ili pokrenuo neke kapitalne projekte i time postigao značajne uspjehe.

No, ovom prilikom neophodno je nešto reći i o Batovu ličnom naučnom opusu. Taj opus je vrlo impozantan. Samostalno ili kao koautor objavio je osam knjiga, posebnih izdanja, od kojih su dvije doživjele dva izdanja, kao priređivač potpisao je 14 knjiga, a kao urednik 64 izdanja. Objavio je 320 naučnih članaka, eseja, prikaza i drugih naučnih priloga. Njegovu bibliografiju objavio je Bibliografski vjesnik, organ Društva bibliotekara Crne Gore i Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“, u trobroju za 2008. godinu. U njemu se navode 1.243 bibliografske jedinice.

Ako bih morao da izdvojim tri njegova najvažnija naučna djela, opredijelio bih se za sljedeća: *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, kao pionirski poduhvat, zatim *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944*. i *Stradanje crnogorskih četnika 1944–1945*, ne samo zbog naučnih rezultata koje je u njima dao nego i zbog bogate dokumentacije koju daje u prilogu.

U knjizi o savezničkom bombardovanju nalazi se bitan podatak da rukovodstvo NOP-a nije naručilo bombardovanje jugoslovenskih gradova, nego rukovodstvo protivničkoga pokreta, a rukovodstvo NOP-a je čak protestovalo protiv bombardovanja.

Bata Kovačevića je, pored ostalih brojnih tema, posebno okupirala sudbina Crne Gore od kraja XVIII do sredine XX vijeka, kontinuitet crnogorske državnosti, međunarodno priznanje Crne Gore, pad Crne Gore 1916. godine, sudbina Crne Gore između dva svjetska rata, fenomen Drugog svjetskog rata, pa je tim povodom organizovao nekoliko naučnih

skupova i pripremio za štampu nekoliko starih izdanja. Svoje poglede na crnogorsko nacionalno pitanje objavio je u drugom izdanju knjige *Đilas heroj – antiheroj*, ukazujući na neke Đilasove zablude.

Bato Kovačević je bio urednik svih posebnih Institutovih izdanja i rukovodilac obnovljenoga projekta *Istorija Crne Gore*.

Kovačević je bio član DANU od njenog osnivanja (1999) i član Odbora za istorijske nauke CANU. U više navrata biran je za člana Redakcije *Istorijskih zapisa*, *JIČ-a*, *Nastave istorije*, *Crnogorske bibliografije 1494–1994*, revije *Ovdje*, *Fizičke kulture*, više naučnih zbornika i stručnih publikacija.

Bio je član Savjeta Filozofskog fakulteta u Nikšiću i njegov predsjednik, član Senata Univerziteta Crne Gore, član Skupštine Univerziteta, predsjednik Izdavačkoga savjeta lista „Pobjeda“, član Međurepubličko-pokrajinske komisije za kulturu, predsjednik Društva istoričara Crne Gore, član Predsjedništva SDIJ, član Komisije za izradu nastavnih programa iz istorije. Bio je predsjednik Izvršnoga odbora i Skupštine SIZ-a za kulturu Titograd, predsjednik Fonda za kulturu i fizičku kulturu Titograd, član Republičke skupštine SIZ-a usmjerenog obrazovanja.

Njegovo angažovanje u sportskim organizacijama posebna je priča. Dugo je bio član uprave Fudbalskog kluba „Budućnost“. Bio je član Fudbalskog saveza Crne Gore i potpredsjednik FSJ, predsjednik Saveza za fizičku kulturu Crne Gore, član Skupštine JOK, učesnik Kongresa FIFA. Autor je više radova iz istorije fizičke kulture i sporta. Najljepše godine života posvetio je sportu, ali se i sport njemu odužio. Zahvaljujući sportu, obišao je četiri kontinenta. Zaslužni je član FSCG (1975) i FSJ (1976). Dobitnik je više domaćih i međunarodnih priznanja, plaketa i diploma za rad u sportu.

Za svoje stvaralaštvo Bato Kovačević je dobio nekoliko značajnih priznanja i odličja. Godine 1977. dobio je nagradu „Oktoih“, najviše republičko priznanje za doprinos unapređenju vaspitanja i obrazovanja. Za naučni doprinos dobio je Nagradu oslobođenja Titograda, zatim Orden rada sa zlatnim vijencem i druga priznanja.

Dugo sam se poznavao s Batom Kovačevićem, ali tek od njegova dolaska u Institut postali smo bliski prijatelji i takvi ostali do kraja.

Bato je zaista bio rijedak čovjek i drug. Krasile su ga najljepše ljudske osobine i visoke moralne vrijednosti. Bilo je zadovoljstvo i čast poznavati ga, a kamoli sarađivati i družiti se s njim. Iako su ga u životu pogađali porodični gubici i druge nedaće, time nije opterećivao druge. Svoju muku nosio je sam.

Bio je vedar i kritički duh, više realist nego idealist, ali je branio velike ljudske ideale, naročito načela slobode i pravde.

Njegov odlazak veliki je gubitak ne samo za njegovu porodicu nego i za društvo u cjelini, posebno za historiografiju. Međutim, njegovi naučni radovi ostaju i njegovo bogato moralno nasljeđe, kao svjedočanstvo o životu i stvaralaštvu jedne velike i časne ličnosti i o njegovim moralnim vrijednostima i iskazanom patriotizmu u najtežim trenucima.

Neka je vječna slava i hvala akademiku, profesoru i doktoru historijskih nauka Branislavu Batu Kovačeviću.

UDK: 81'1:929 Brozović D.

Josip LISAC (Zadar)
Sveučilište u Zadru

**AKADEMIKU DALIBORU BROZOVIĆU U SPOMEN
28. VII. 1927. – 19. VI. 2009.**



Pišući u povodu smrti akademika Dalibora Brozovića, svjesni smo da je otišao čovjek uronjen u hrvatski jezik kao malo tko prije njega. Proučavao je taj jezik svestrano i lucidno, smireno i objektivno, no nije se tu zaustavio, zanimali su ga jezici u cijelom svijetu, svi slavenski jezici, jezici u Africi, indonezijski jezici, malajo-polinezijski jezici, romski jezik, esperanto itd. Samo se po sebi razumije da materinskom jeziku pripada u njegovu životu posebno i osobito mjesto, između ostalog i zato što je hrvatski lingvist nerijetko djelovao u jezikoslovlju kao obliku općenarodne obrane. Profesor Dalibor Brozović radio je u hrvatskoj lingvistici sve što je bilo najpotrebnije, a otkad se je 1952. pojavio u znanosti donio je u hrvatsku filologiju mnogo novoga i zajedno s drugima otvorio je izvanredno potrebnu novu stranicu. Pisao je najrazličitije prinose pružajući svoje spoznaje dotjerano i temperamentno. Mnogi su objavljeni u časopisu *Krugovi* pokrenutom 1952., pa se i držao krugovašem. Nije riječ samo o jezičnim člancima (pisao je i književne kritike, prevodio, pisao o numizmatici itd.), ali je svakako istina da nam je u dijelu svoga rada predočio

hrvatsku jezičnu retrospektivu na nov način, da se je umiješao u kreiranje perspektive i u znanosti se faustirao nacrtima budućega. Djelujući ustrajno pronio je glas svoje lingvističke misli kako među svojim tako i diljem svijeta gdje je objavljivao ili gdje je predavao.

Profesor Brozović rođen je 28. srpnja 1927. u Sarajevu; umro je 19. lipnja 2009. u Zagrebu. Diplomirao je 1951. kroatistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je 1957. doktorirao obrađujući govore u dolini rijeke Fojnice. Očekuje se da će mu disertacija ubrzo biti objavljena u *Hrvatskom dijalektološkom zborniku*. Sveučilišnu karijeru započeo je 1952. na Akademiji za kazališnu umjetnost u Zagrebu, zatim je od 1953. do 1956. bio lektor na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, potom je do 1990. bio nastavnik na Filozofskom fakultetu u Zadru, gdje je prošao sva zvanja od asistenta do redovitoga profesora 1968. Godine 2004. izabran je za zaslužnoga profesora Sveučilišta u Zadru. Predavao je po pozivu 1969. u SAD-u (University of Michigan) i 1971. u SR Njemačkoj (Regensburg), a kraće i u mnogim drugim zemljama u svijetu. Redovitim članom HAZU postao je 1986., glavnim ravnateljem Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“ 1991. U svoje su ga redove primile i druge akademije: Makedonska, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Academia Europaea. Bio je predsjednikom Hrvatsko-bugarskoga društva i predsjednikom Hrvatskog saveza za esperanto. Angažirajući se politički u osobito važno prijelomno doba, godine 1990. bio je član Predsjedništva Republike Hrvatske i poslije potpredsjednik Republike Hrvatske te saborski zastupnik (1992.-1995.). Bio je glavni i odgovorni urednik *Radova* Filozofskog fakulteta u Zadru, *Radova* Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, *Hrvatske enciklopedije* i *Filologije*. Godine 1970. primio je Nagradu grada Zadra za knjigu *Standardni jezik*, 1992. Nagradu za životno djelo Republike Hrvatske, 2002. Nagradu „Stjepana Ivšića“. Prilikom dodjele Nagrade „Stjepana Ivšića“ objavljena je knjižica s njegovom biografijom i bibliografijom.

Podatci koje smo najkraće naveli ne mogu reći ni približno sve o značenju čovjeka koji je cijeli život radio mnogo i prodorno i koji je vrlo bitno utjecao na hrvatsku lingvistiku. Želi li se kratko reći što je u svem tom najvažnije, poći nam je od činjenice da je riječ o jezikoslovu koji je u mnogim predjelima terenski proučavao hrvatske i srodne organske idiome, koji je temeljito upoznao njihov raspored i prostiranje, koji je upoznao značenje uvjeta što omogućuju standardizaciju jezika i koji je dobro uviđao značenje kulturnoga razvoja što se oblikuje tečajem povijesti. Hrvatska stvarnost u tom smislu bila je i ostala vrlo kompliciranom, pa je

trebalo u jezikoslovlje unijeti mnogo novoga ne bi li se točno razumjela hrvatska situacija i sve njene pojave. Jezikoslovne činjenice zanimale su ga gledane iz svih mogućih vidova, i sociolingvistički, i genetskolingvistički, i tipološki. Proslavio se kao standardolog, proučavatelj standardnih jezika, slavenskih i drugih, mnogo je vremena posvetio dijalektima i poslovima u lingvističkoj geografiji, pisao je o tipološkim značajkama fonemskih inventara u jezicima europskoga kontinenta, kao i o drugim pitanjima što zanimaju tipolingvistiku, npr. o međujezičnim dodirima. Razvijalo se je u svijetu lingvističko promišljanje, a profesor Brozović pratio je te tijekove i uključivao se u njih, s drugima (Radoslav Katičić, Žarko Muljačić itd.) metodološki obnavljao hrvatsko jezikoslovlje, od čega je upravo studij hrvatskoga jezika imao mnogo koristi. Veliki profesor svojim radom nije zadužio samo svoje učenike nego i sve druge lingviste u Hrvatskoj, mnoge i izvan nje. Kako god je to bilo moguće, uključivao se u borbe za jezična prava hrvatskoga naroda. Lako je onda razumljivo da je jedan od autora glasovite *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* iz 1967. Stvorio je golemi opus koji svjedoči o izuzetnoj radnoj energiji, intelektualnoj prodornosti i ljubavi za pojave u svijetu znanosti, poglavito o ljubavi za hrvatski jezik, hrvatsku književnost i hrvatsku kulturu svagdje gdje ima našeg svijeta.

Godine 1969. objavljena mu je knjiga *Rječnik jezika ili jezik rječnika*, 1970. knjiga *Standardni jezik*, 1988. zajedničko izdanje s Pavlom Ivićem *Jezik, srpskohrvatski /hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, 1994. *Kune i lipe. Novac Republike Hrvatske*, 2005. *Prvo lice jednine*, 2006. *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*, 2007. *Fonologija hrvatskoga standardnog jezika*. Sve su te knjige objavljene u Zagrebu, jedino je drugo izdanje knjige *Prvo lice jednine* publicirano u Mostaru 2007.

Sudjelovao je akademik Brozović u mnogim velikim poslovima, npr. u pripremi knjige *Slovník slovanske lingvisticke terminologie I-II* (Praha, 1977, 1979), u knjizi *Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatsko-srpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom* (Sarajevo, 1981), u izdanjima *Europskoga lingvističkog atlasa*, *Općeslavenskoga lingvističkog atlasa* itd.

Crnogorskom jeziku pristupao je s mnogo pozornosti i upućeno. Upozoravam na „Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u selu Peroju u Istri“ (*Ljetopis JAZU*, 65, 1958), na „Nekoliko misli o Njegoševu jeziku“ (*Republika*, 19, 1963, br. 12), na članak „O Njegoševu zlatnom perunu iz godine 1851.“ (*Numizmatika*, 6, 1978), na rad „Longitudinalne jadrans-

ske heterodijalekatske izoglose“ (*Crnogorski govori*, Titograd, 1984), na članak o jeziku Crnogoraca u *Enciklopediji Jugoslavije* (3, Zagreb, 1984).

Profesor Brozović, naš dragi Dalja, bio je izvrstan učenjak, ali i dobar čovjek što je svoje navike stvorene u rodnoj Bosni zadržao i nosio u sebi cio život. Imao je osjećaja i razumijevanja za ljude s kojima je radio. Otišao je veliki učitelj u koga smo mnogo naučili o jeziku, koji nas je učio kako treba objektivno promatrati hrvatski jezik, kako ga voljeti u svoj ljepoti njegovih književnih ostvarenja i kako se zauzimati za njegova prava u mnoštvu jezika svijeta. Svojim filološkim naporima ustrajno je zalijevao korijenje hrvatskoga narodnog života. Radio je mnogo i darovito, unaprjeđivao filološku znanost na svim područjima kojih god se ozbiljnije dotakao, teoretski nastojao protumačiti hrvatski jezik i druge jezike, stvarao jezikoslovno pojmovlje za to, nastojao da to razumiju svi zainteresirani za istinu koja je u znanosti najvažnija. Kao i drugi krugovaši, htio je u svom radu stvoriti vrijednosti i to ostaviti za sobom, a u tom je potpuno uspio.

PRIKAZI

UDK: 821.163.41.09 Nikčević V.

Stjepan DAMJANOVIĆ (Zagreb)

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

**RECENZIJIA ISTORIJE CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI
AKADEMIKA VOJISLAVA NIKČEVIĆA**

Vojislav P. Nikčević: *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII. vijeka)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2009.

Prikaz*

U Predgovoru autor objašnjava predmet *povijesti književnosti*, razlaže o pisanom i usmenom obliku književnoga stvaralaštva, naznačuje parametre za utvrđivanje identiteta nacionalne književnosti, posebice crnogorske, govori o problemu periodizacije i, na kraju, osvrće se na dva dosadna pregleda crnogorskoga književnoga stvaralaštva (Trifuna Đukića i Radoslava Rotkovića).

Prvi dio rukopisa nosi naslov *Predistorijsko razdoblje* i dijeli se na *Doslovjenski period* (u kome autor razlikuje *ilirsku etapu*, tj. vrijeme do 167. godine prije naše ere, i *rimsko-vizantijsku etapu*, koja traje od 167. pr. n. e. do početka sedmoga stoljeća) i na *Slovjenski period* (koji dalje dijeli na *praslovjensku* i *južnoslovjensku etapu*).

U tom prvom dijelu svojega rukopisa Vojislav Nikčević na temelju povijesnih i povijesnojezičnih spoznaja prati u koje je državne tvorevine bio uključen današnji crnogorski prostor, od Ilirskoga Kraljevstva (sredina III. stoljeća pr. n. e. do 167. godine pr. n. e.), provincije Ilirik (167. pr. n. e.

* Ovo je integralna verzija recenzije *Istorije crnogorske književnosti* Vojislava P. Nikčevića, od strane Stjepana Damjanovića, akademika HAZU i red. profesora Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zaključak ove recenzije objavljen je u: Nikčević, Vojislav P. – *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje 2009, str. 194. – Napomena urednika.

do 11. godine naše ere), Naronskoga konventa carske provincije Dalmacije (do pred kraj III. st.) do Prevalisa/Prevalitane koja je nakon velike podjele ušla u Istočno rimsko carstvo i to se ime gubi krajem VI. stoljeća, a sve ga češće zamjenjuje novo ime Duklja (Dioklija/Dioklitija). Autor posebnu pažnju poklanja antičkom književnom nasljeđu i to tako što ukratko opisuje postanak i ulogu gradova kao što su Ulcinj, Bar, Budva, Kotor, Risan. Naglašava da je najstariji kulturni sloj na današnjim crnogorskim prostorima ilirski, ali su mu tragovi sačuvani samo u osobnim imenima i zemljopisnim nazivima jer je u određenom periodu došlo do latinskoga preslojavanja, jezičnoga i kulturnoga, ali i do svojevrstne ilirsko-grčko-romanske simbioze. U vrijeme rimsko-bizantske etape nastali su brojni zapisi i latinski natpisi koji će se ugraditi u buduća kulturna stremljenja na crnogorskim prostorima.

Druga glava prvoga dijela zove se *Slovjenski period* i počinje obavijestima koje nam nudi znameniti car-ljetopisac Konstantin Porfirogenet o prostornom rasporedu Duklje, Travunije, Zahumlja i Neretljanske oblasti, ali se Nikčević ne zadržava, kada govori o prostoru, samo na tim spoznajama, nego ih popunjava dostignućima novijih i najnovijih povijesnih istraživanja. Razdoblje koje zove *praslovjenskom etapom* obradio je na temelju rezultata vlastitih znanstvenih istraživanja i onih spoznaja do kojih je došao Radoslav Rotković: posve sažeto može se reći da su Dukljani najstariji preci Crnogoraca i da potječu od slavenske etničke zajednice iz Polablja – Pomorja, dakle iz istočnoga dijela današnje Njemačke i podrijetlom su povezani s plemenskim savezom Ljutića i Obodrita (Abodrita). Odjeljak o južnoslavenskoj etapi najvećim je dijelom posvećen otklanjanju tzv. autohtone teorije, tj. one koja tvrdi da su Slaveni (pod imenima Veneta, Venda, Vinda, Anta i sl.) selili od juga prema sjeveru. Nikčević navodi da za to nema nikakvih dokaza, dok za seljenje u suprotnom smjeru govore svi poznati arheološki i jezikoslovni razlozi: posebice se pritom oslanja na onaj općeslavenski sloj leksema (*ljubav, ljudi, crkva, hljeb, kamen, stijena* i sl.) koji ne pokazuju nikakve sličnosti s grčkim i latinskim riječima istoga značenja, a vrlo su slične pragermanskima. Autor je stoga posve uvjeren u tvrdnju da su Ljutići i Abodriti iz ravničarskih prostora Polablja i Pomorja stigli u dukljanske krajeve. Slijedi poglavlje *Crte i zašeci* u kome autor poznati *Traktat crnorisca Hrabra* stavlja u kontekst ogamskih znakova i skandinavskih runa te prihvaća Rotkovićevu podjelu i kronologiju pisama na dukljanskom području: 1. crte i reze, 2. rune, 3. latinica, 4. glagoljica (u svome oblom i uglatom vidu), 5. ćirilica. Prva dva pripadaju pretpovi-

jesnom periodu, a ostali su postali sredstvom izražavanja civilizacijskih potreba nakon primanja kršćanstva. U odjeljku o pokrštavanju dukljanskih Slavena Nikčević naglašava iznimnu važnost prijelaza na kršćanstvo jer taj prijelaz znači uključivanje u pismenost, kulturu i prosvjetu i ulaz u vrlo razvijenu državnu organizaciju. To je uključivanje, kao i drugdje, dugo trajalo i nerijetko je bilo bolno.

Svjestan oskudnosti povijesnih podataka i nesigurnosti u njihovu interpretaciji kada je riječ o pokrštavanju dukljanskih Slavena, Nikčević se izrijeком naslanja na arheološka istraživanja koja pokazuju kako je u avarsko-slavenskim seobama porušen rimski municipij Doclea i s njim episkopalna crkva, a prebjezi su na lokalitet Martinička gradina prenijeli institucije grada i izgradili trobrodnu baziliku koja će u kasnijim vremenima biti sjedište dukljanskih (arhi)episkopa i središte iz kojega će se provoditi pokrštavanje okolnoga prostora. Koegzistencija doseljenih polapsko-pomorskih Slavena i dukljanskih starosjedilaca proces je iz vremena postojanja sklavinije Duklje, tj. iz prve polovice IX. stoljeća. Autor dalje razlaže složene crkvenojurisdiiktivne odnose, posebno pitanje sjedišta dukljanskih (nad)biskupa nakon 518. kada je uništen grad Duklja. Sklon je mišljenju da se središte nalazilo na Martiničkoj gradini (grad Lontodokla), a obnovu prevlasti bizantskoga utjecaja povezuje sa 732. godinom.

Posebnu pažnju Nikčević posvećuje ulozi benediktinskoga reda koji je, kao i u mnogim drugim europskim zemljama, bitno utjecao na kulturne procese, a uz latinski jezik respektirao je uvijek i druge (domorodačke) jezike, što je za dvojezična područja poput Duklje bilo od nemjerljive važnosti i što je ubrzavalo i proces pokrštavanja i proces inkulturacije. Taj je red stigao na istočne jadranske obale vjerojatno već sredinom VIII. stoljeća, a u od X. do XII. st. s brojnim svojim samostanima odigrao iznimnu ulogu u oblikovanju onoga što i danas zovemo europskom duhovnošću. *Tako su se sredinom IX. vijeka definitivnijem pokrštavanjem dukljanskijeh Slovjena, nastankom dukljanskoga naroda i jezika u Duklji kao samo nominalno vazalnoj vizantijskoj državi u rang u i statusu kneževine (arhontije) stekli svi potrebni uslovi za početak povijesnoga razdoblja u nastanku i razvitku crnogorske književnosti na tome jeziku pod dukljanskijem imenom,* piše Vojislav Nikčević.

Drugi dio rukopisa nosi naslov *Povijesno razdoblje* i podijeljen je u dvije glave: Dukljanski period i Zetski period.

Autor rukopisa književnost shvaća vrlo široko, puno šire od današnjih poimanja koja pod tim terminom podrazumijevaju samo beletristiku.

Uostalom, najčešće tako postupaju i drugi autori koji pišu o (naj)starijim razdobljima neke književnosti. Dukljanski period uokviruje između IX. i XII. stoljeća i uzlet književne djelatnosti vidi kao posljedicu postojanja dukljanske države te dukljansko-barske nadbiskupije i metropolije s vrlo razvijenom mrežom crkvenih institucija, a uključenost toga književnoga stvaranja u šire kontekste opisuje ovako: *Ta je književnost bila isključivo zapadnoevropskoga smjera i opredjeljenja mediteranskog karaktera. Takvi joj je karakter uzrokovan prijemom hrišćanstva zapadnoga obreda i uopšte upućenosti ukupne dukljanske državne politike na Rim. Primorski i kontinentalni gradovi bili su tvrđave latinитета. U njima su pretežno prebivali Romani kao baštinici i čuvari toga latinитета. Pored njih bile su i grčke oaze.*

Posebni odjeljci posvećeni su izvorima i građi (gdje se posebno upozorava na ediciju Monumenta Montenegrina koju je priredio Vojislav D. Nikčević i na prinose Božidara Šekularca) te dosadašnjem proučavanju crnogorske književnosti dukljanskoga perioda: središnje mjesto u toj literaturi imaju prinosi Radoslava Rotkovića, a osim na njegove autor se osvrće i na priloge Frana Milobara, Jovana Kovačevića, Dragoja Živkovića, Živka Andrijaševića i drugih. Prije pristupanja analizi najzanimljivijih ostvarenja toga perioda autor naglašava da će se njegova metodologija temeljiti na dostignućima lingvostilistike i strukturalizma.

U kratkom odjeljku Počeci početaka autor govori o dva književna ostvarenja (Legenda o Vladimiru i Kosari, Kraljevstvo Slovjena) koja tretira kao ostvarenja visoke kvalitete nastala u primorskom benediktinskom okruženju i naslonjena na nesačuvanu usmenoknjiževnu tradiciju, djela koja su prva nastala na slavenskom pa prevedena na latinski jezik. U odjeljku Ostaci ostataka pokušava sažeto reći sve najvažnije o djelima Hronika Duklje i Ep o Duklji. Odjeljak Starocrnogorska slovjenska književnost s karakterističnim podnaslovom Zagonetke autorstva, datiranja, jezika i pisma raspravlja o tim složenim problemima, prvenstveno u vezi s djelom Kraljevstvo Slovjena i nakon analize najvažnijih prinosa o toj problematici naš autor kaže: Prema tome, Grgur Barski je bio slovenizirani Ilir, učeni benediktinski nadbiskup u Baru, koji je znao i slovjenski jezik. Iz toga slijedi zaključak da je Kraljevstvo Slovjena svakako sačinio na slovjenskome za potrebe Slovjena u Duklji poslije 1172. godišta i potom ga za njezine Romane preveo na latinski jezik.

Visoku razinu toga književnoga stvaralaštva i zamjetnu razvijenost područja na kojem je nastala najbolje se može uočiti, drži naš autor, usporedbom s istodobnim susjednim područjima, njihovim političkim prilikama

i kulturnim dosezima, a te usporedbe svakako idu u prilog dukljanskoga područja (Na vrhuncu tvoraštva). Slijedi strukturalističko-lingvostilistička analiza Života zetskog kneza Vladimira u kojoj autor dokazuje da je riječ o pravom beletrističkom djelu mada se iz njega mogu očitati i vrlo vrijedni povijesni podaci. Struktura je binarna po srednjovjekovnoj matrici protimbe između dobra i zla i uključuje ovo djelo u onodobna europska književna smjeranja. Slično je i s Kraljevstvom Slovjena, djelom koje je izazivalo i izaziva iznimno zanimanje specijalista različitih disciplina i o kojemu je napisana respektabilna literatura. Naš autor u odjeljku Na visinama umijeća pripovijedanja i povijesti Grgura Barskoga stoga analizira koja potvrđuje eminentno literarne vrijednosti djela dodaje brojne obavijesti povijesnoga i filološkoga karaktera, ne samo da bi nas obavijestio o relevantnim mišljenjima i zanimljivim sporovima, nego i da bi se jasnije pokazala struktura toga složenoga djela i namjere njegova tvorca. To će djelo biti i predložak za oblikovanje odjeljka o prepisivačkoj i prevedenoj književnosti dukljanskoga perioda jer se iz njega može očitati lektira Grgura Barskoga. Potrebnu pažnju autor je poklonio i stvaranju na latinskom jeziku, posebno epigrafima, epitafima i legendarnoj književnosti povezanoj s osobom kotorskoga patrona svetoga Trifuna/Tripuna. Završnim rečenicama ovoga poglavlja podsjeća nas na najvažnije osobitosti dukljanskoga i najavljuje zetski period.

Taj se period obrađuje kao četvrta glava ukupnoga rukopisa, odnosno kao druga glava drugoga poglavlja i vremenski je omeđen godinama 1183. i 1360. Nikčević prvo prati uzmak termina *dukljanski* i prodor termina *zetski*, a onda sažeto govori o ratu Raške/Srbije protiv Duklje/Zete (1183–1189) i o tome kako je Stefan Nemanja potčinio zetske župe te kako se unatoč tome čuvala posebnost zetskoga (primorskoga, pomorskoga) područja u odnosu prema središnjoj nemanjičkoj vlasti. U teškim vremenima stradala su mnoga kulturna dobra, spomenici i spisi ostvareni latinskim jezikom. Posebnu pažnju autor poklanja prodoru pravoslavlja u Zetu i ključnom imenuje 1219. godinu kada Sava Nemanjić formira Zetsku episkopiju, a zatim još nekoliko na području današnje Crne Gore. Procjenjuje da je prodor pravoslavlja u XIII. st. težak i spor, ali u XIV. je ubrzan i snažan. U narednim se odjeljcima velika pažnja poklanja Kotoru, gradu koji je postao središtem političkoga i kulturnoga života u nemanjičkoj državi, koji je imao gramatikalnu školu i skriptorije koji su proizvodili *pravoslavne tvorevine na crkvenoslovenskome jeziku, glagoljici i ćirilici za upravno-administrativne potrebe novostvorene srpske države i nekanon-*

ske pravoslavne crkve; isprave za zetske (crnogorske) upravno-administrativne svrhe autonomne državne organizacije te bogoslužbene knjige i dokumentarna građa za potrebe romanskoga stanovništva na latinskome jeziku i pismu (abecedi ili latinici). Pisalo se trojezično, trima pismenima.

Naš autor ne prihvaća gledište da bi Crnogorci u zetskoj prošlosti bili potpuno uključeni u srpsku književnost, nego je uvjeren da se mogu dokumentirati dvije tradicije: srpskoslavenska (raška) koja je, dakako, dio srpske kulturno–književne povijesti i zetskoslavenska koja je uključena u povijest crnogorske kulture i književnosti. Središte pismenosti je Nemanjina javna kancelarija, koja *predstavlja centralno mjesto tadašnje ukupne pismenosti. Njezini skriptori obavljaju pisarske poslove iz domena crkvenoslovjenske pismenosti i za sve okolne zemlje i oblasti: ne samo za Rašku/Srbiju, nego i za Bosnu, Hum (Zahumlje) i Dubrovnik...* Središnja je osobnost gramatik Varsameleon, zetski pisar, glavni prepisivač Miroslavljeva evanđelja. Osim Nemanjine javne kancelarije djeluju u Kotoru i suvladarska i katolička kancelarija. Posljednjih dvadesetak stranica Nikčevićeva rukopisa posvećene su crnogorskoj redakciji staroslavenskoga jezika, njezinim temeljnim osobitostima i njezinom najvažnijem spomeniku – Miroslavlevu jevanđelju. Autor zastupa mišljenje da je taj prelijepi rukopisni kodeks nastao u Kotoru, ukazuje na prepletanje zapadnih i istočnih elemenata u njemu (na različitim razinama) i ukratko opisuje njegove jezične osobine. Rad dvojice pisara (Varsameleon i Gligorije) na tom kodeksu pokazuje blisku vezu između zetskoga i raškog književnoga izraza i kako oba urastaju u temelje redakcijske pismenosti crnogorske literature zetskoga i srpske književnosti nemanjičkoga perioda. Taj se kodeks neosporno pojavio kao produkt te saradnje i kao takvi jedanak predstavlja i remek-djelo stare crnogorske i srpske kaligrafske umjetnosti.

Ocjena i prijedlog

Rukopis akademika Vojislava Nikčevića Istorija crnogorske književnosti, Od početaka pismenosti do XIII. vijeka sažet je i obavijestan prikaz crnogorskih književnih i kulturnih početaka. Tko god ozbiljno piše o najstarijim razdobljima književne kulture kojega naroda mora problemu pristupiti multidisciplinarno i mora govoriti o pojavama o kojima ne govore istraživači novijih razdoblja književne povijesti. Tako je postupio i naš autor: uključio je u svoj prikaz dostignuća mnogih znanstvenih disciplina, ali naravno filološka (povijesnojezična i književnopovijesna) na prvom mjestu. Uz svaki odjeljak ponudio je popis relevantne literature, tj.

onih bibliografskih jedinica na temelju kojih je gradio svoja gledišta, znanstvene i stručne radove s kojima se slaže i one s kojima polemizira. Iz njih zahtjevniji čitatelj može proširiti svoje uvide i produbiti svoje spoznaje, a autor ne mora opsežno ponavljati drugdje izrečena gledišta i objašnjenja. To je osobito važno za ovakve prikaze koji govore o osjetljivim pitanjima književnopovijesnih procesa o kojima raspolažemo oskudnim i često ne posve pouzdanim podacima što usložnjava ionako težak posao vremenskih i prostornih određenja, atribucije, odnosa među spomenicima književnosti itd. Ovakvi sažeti prikazi omiljeni su i kod obrazovanih amatera pa je stoga dobro učinio Nikčević što implicitno i eksplicitno upozorava na različita mišljenja i različite interpretacije istih podataka. Strašću pravoga knjigoljupca Vojislav je Nikčević konzumirao opsežnu i raznoliku, po sadržaju i dosezima, literaturu te nam u ovom prikazu nudi sažetak tih spoznaja. Razumije se da usrdno podupirem da se ovaj rukopis objavi. Dobro će doći stručnjacima i onima koji se u problematiku tek uvode. S druge strane bit će novi spomenik iznimne marljivosti, silne upornosti i neprekinutoga rodoljubnoga zanosa Vojislava Nikčevića, čovjeka i znanstvenika spremnoga na svaki napor da bi sebe osposobio i da bi drugima tumačio nastanak i trajanje crnogorske književnosti i crnogorskoga jezika.

UDK: 821.163.41.09 Nikčević V.

Radoslav ROTKOVIĆ (Herceg Novi)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti – Podgorica

**RECENZIJNA RUKOPIS ISTORIJA CRNOGORSKE
KNJIŽEVNOSTI AKADEMIKA VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA***

Akademik prof. dr Vojislav P. Nikčević (1935–2007) cijeloga života bavio se historijom crnogorske književnosti i jezika. No kako je bilo prešnije da se kodifikuje jezik, zato što je bio negiran, dok je književnost samo preuzimana pa se to moglo shvatiti i kao dokaz njenoga značaja, on je, poslije disertacije *Mladi Njegoš* (1978),² krenuo u detaljnije izučavanje crnogorskoga jezika na osnovu najstarijih tekstova na našem jeziku, bilo da su književni, običajno-pravni, epistolarni, prevodilački, što je *ipso facto* značilo da se proučava i jezik i književnost, ali je u formulisanju zaključaka, to jest u objavljivanju rezultata proučavanja, dao prednost jezičkim elementima, smatrajući da za historiju književnosti ima vremena. I kada su ta istraživanja bila temeljito proventilirana, a u međuvremenu je i Crnogorski PEN iznio pitanje kodifikacije crnogorskoga jezika na međunarodnu razinu, i za to dobio saglasnost od Međunarodnoga PEN-a, koji je to razmatrao u okviru zaštite ljudskih, odnosno narodnih prava, akademik Nikčević počeo je da objavljuje rezultate višedecenijskoga rada. Prvo su se pojavila načela za kodifikaciju crnogorskoga jezika *Piši kao što zboriš* (1993); pa zatijem: *Crnogorski jezik I i II* (1993, 1997), *Crnogorski pravopis* (1997), *Štokavski dijasistem* (1998) i *Gramatika crnogorskoga jezika* (2001). Sve su ovo izdanja Crnogorskoga PEN-a, Matice crnogorske i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti.

* Ovo je integralna verzija recenzije *Istorije crnogorske književnosti* Vojislava P. Nikčevića, od strane dr Radoslava Rotkovića, akademika DANU. Dio ove recenzije objavljen je u: Nikčević, Vojislav P. – *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 191–193. – Napomena urednika.

² Odbranjena je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1975.

A onda je akademik Nikčević zasukao rukave da na osnovu svega onoga što je već obrađivao u okviru izučavanja jezika i književnosti napiše barem istoriju starije crnogorske književnosti, u čemu ga je prekinula nenadna i misteriozna smrt. Eto zbog čega se pred nama sad nalazi samo rukopis Nikčevićeve istorije crnogorske književnosti do XIII vijeka.

Rukopis je jasno, precizno, pedagoški usmjereno strukturisan kao univerzitetski priručnik u kome su, prvo, objašnjeni svi relevantni pojmovi: *istorija književnosti*, *teorija književnosti*, *književna kritika* (što je, sve zajedno, *nauka o književnosti*); *pisana i usmena književnost*. Zatijem je odgovoreno na pitanje: *kad* počinje da se stvara naša književnost? I odgovoreno: sredinom IX vijeka, u skladu s razvojem naroda i njegove države. Nakon toga precizirano je što se podrazumijeva pod *identitetom* crnogorske književnosti, u tri vida: strukturalnom i tipološkom (*kakva je*), genetskom i rodoslovnom (*od česa je stvorena*), vrijednosnom ili socioliterarnom (*ko joj je tvorac i predstavnik i kako je vrjednuje*).

Nacionalna književnost sagledava se u odnosu s ostalim jugoslovenskim literaturama, pod troimenijem atributom: dukljansko > zetsko > crnogorskim. A dijeli se na *stariju* (do romantizma) i *noviju* (od romantizma do danas, to jest od Petra I Petrovića i vladike Rada.

Nakon toga napravljen je uvid u dosadašnje periodizacije crnogorske književnosti: Trifuna Đukića (1951), koji na crnogorsku književnost gledao kao na dio srpske, i Radoslava Rotkovića, čiji je *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, objavljen u „Stvaranju“ (1979). Autor se ne slaže ni sa jednom od ove dvije periodizacije a svoju, treću, daje u strukturi knjige. Na kraju svakoga poglavlja je pregled literature. Time autor, ne krijući svoje stavove i idejno i pedagoško usmjerenje, navodi studenta da više detalja pa i drukčije stavove potraži u navedenoj važnijoj literaturi. I to je sve – Predgovor.

Zatijem slijedi *Prvi dio: predistorijsko razdoblje*.

Pošto je već odredio epohu u kojoj počinje da se stvara dukljansko > zetsko > crnogorska književnost (sredina IX vijeka), to jest u vrijeme stvaranja Države dukljanskih Slovena, autor ispituje predistorijsko razdoblje, to jest ono koje je prethodilo artikulaciji govora praljudi na ovome tlu, a to je: 1. Doslovenski period, s ilirskom i rimskom etapom i 2. Slovenski period, s praslovenskom i južnoslovenskom etapom.

Kao što se potoci slijevaju u rijeku, s bujicama i pod njenim imenom teku ka moru, de će i ona da izgubi svoje ime, kako glase i Njegoševi stihovi, tako se i narod i njegova kultura stvaraju postepeno, od onoga što

su iz pradomovine donijeli na konjima i taljigama, u naručju i u pamćenju; onoga što su videli i doživjeli tokom puta; onoga što su zatekli tamo đe su došli, i dalje – u sukobima i simbiozi s okolnim plemenima, narodima i njihovim kulturama. Od neprijatelja se ne uzme samo mač ili kalpak ili zlatni ukras nego i njegova riječ. Naši preci, s ušća Visle, Baltika, jezera, pašnjaka i oranica, vični plovidbi, lovu i drvetu, u stalnom sukobu s Germanima koji su željeli da ih pokrste i podjarne, znali su već 1040–1042. kako da pobijede brojniju i bolje naoružanu vizantijsku vojsku, ali su tek ovamo naučili da zidaju u kamenu, ostajući i dalje, do danas, zapanjeni pred ogromnim kamenim blokovima (megalitima) grčkih i ilirskih zidina na Medunu, Risnu i drugđe.

Analizirajući *Slovjenski period*, autor navodi ono što su drugi o nama pisali, prvenstveno vizantijski car Porfirogenet, sredinom X vijeka, i dolazi do zaključka da su i srpsko i hrvatsko ime tada predstavljali *socio-nime*. Porfirogenet tumači da je ime Srbi statusna društvena oznaka, jer mu je izgledalo slično: *serbi* : *servi* u latinskome služe, podložnici. No on piše Σερβλοι a ne Σερβοι, pa je to njihovo ime povezao sa siromaškom obućom: σερβυλα. Doduše, do sličnoga zaključka može se doći i na osnovu srpskih izvora. Najbrojnije, i zato zavisno poljoprivredno stanovništvo predstavljali su *sebri*, a zakon koji reguliše njihove obaveze prema feudalcu ima naslov *Zakon Srbljem*.³ Eto dokaza da je od najbrojnije populacije nastao etnonim. Porfirogenet inače voli da etimologije. Pagani su, po njemu – nekršteni, Zahumlje je – iza Huma, u čemu ima logike. No u pogledu Horvata potpuno je promašio, jer njihovo ime objašnjava prema grčkome *hora* (= zemlja), kao da su Hrvati – Grci! A za ovu besmislicu niko mu do sada nije prigovorio.⁴ Čak neki smatraju da etnonim Hrvati treba izvoditi iz grčkoga jezika!? Otkud onda Hrvati u Poljskoj i Češkoj?

Analizirajući *praslovjensku etapu*, autor odmah naglašava da još uvijek nema govora o književnosti, jer nema pisma na kome bi ona bila zapisana.

³ Na teritoriji Crne Gore nije bilo *sebara* pa ni mogućnosti nastanka srpskoga imena, sve dok nije nastalo miješanje vjere i narodnosti. Ono što je u Srbiji bio *sebar* u Grblju je bio *posadnik*. I između dva rata pisano je o tome da je seljaštvo „još uvek u sebarskom položaju“. Vukov *Rječnik* bilježi da je *sebar* u Dubrovniku – *težak*, *poljoprivrednik*.

⁴ Ta ista riječ u bugarskome jeziku označava – *ljude*. Kad je riječ o Porfirogenetu, njegov spis se svuda, pa i među vizantolozima, navodi kao *De administrando imperio*, kao da je on latinski pisac, a to je samo naslov Meursiusovoga prijevoda njegova grčkoga spisa na latinski iz 1617. godine, dok se ignoriše njegov grčki naslov *Περί ενων* : *O narodima*, jer to su uputstva za njegova sina Romana! S time je u vezi i pogrešno navođenje prezimena Porfirogenit, što je, takođe, latinska verzija izvornoga Πορφυρογεννητος = rođen u porfiri). Nikčević ispravno piše: Porfirogenet.

Uz konstataciju da je srpski istorijski geograf dr Relja Novaković „pretke Srba locirao na evropskom severoistoku“, trebalo bi dodati da je to samo njegova prva teza iz 1977. godine. Novaković je, istražujući dalje, krenuo k Aziji, pa je obratio pažnju i na moguće Sirbe (Serbe) na Volgi i u Persiji, objavljujući jednu staru mapu na kojoj se nalazi Serbendan blizu Teherana a Serbatia u Mesopotamiji.⁵

Što se tiče porijekla predaka Crnogoraca, autor prihvata rezultate naših istraživanja: da su preci Crnogoraca, oćerani od Gota s ušća Visle, krenuli preko Odre na Zapad i između Odre i Labe formirali plemenske saveze Veleta (Ljutića) i Obodrita, odakle je jedan dio njih, s plemenskim nazivima, pošao za Langobardima ka jugu u drugoj polovini VI vijeka. Autor navodi da je ove teze prihvatio i hrvatski povjesničar Stjepan Pantelić.⁶

Južnoslovenska etapa je, naravno, za nas zanimljivija, jer nam je bliža i odnosi se baš na naše pretke. Jedno od pitanja koje se postavlja u novije vrijeme (H. Kunstman, slavista iz Minhena, po njemu Nada Klaić u Hrvatskoj, pa Ivan Mužić, Stjepan Pantelić) jeste da su se Sloveni selili s Jadrana k Baltiku. Mi smo, s akademikom Nikčevićem, podržavali nastojanja Mateja Bora da dokaže da su Veneti = Prasloveni osnovali Venetiju, koja je nakon latinizacije u II v. stare ere dobila naziv Venecija, jer je u latinskom *ti = ci*, a da je Trst, latinski Tergeste, dobio ime od praslovenskog Trgovište, prihvatio je i S. Rospond. Momsen je u trećoj knjizi latinskih in-

⁵ To je: *Andrees Allgemeine Hanatlas* iz 1893, što smo mi prenijeli u zborniku izvora i legendi: *Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijeka*, 1999, 65. Novaković je poslije knjige koju citira akademik Nikčević objavio o istoj temi: *Gde se nalazila Srbija ode VII do XII veka* (Beograd, 1981), *Još o poreklu Srba* (Zemun, 1991) i *Srbi* (Zemun, 1993). Akademik Nikčević zabacivao je sve ove teorije o azijskome porijeklu Srba i Hrvata. No N. Županić je u *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj* (1929), u jedinici *Srbi* naveo da je na jeziku sada aktuelnih Osetina na Kavkazu: *sur = čovjek*, *ser-bi = ljudi*, na osnovu čega smatra da oni po imenu nijesu Sloveni nego su se poslovenili ulazeći u slovensku masu u Evropi, a tipološki to bi povezivalo ovaj tip etnonima sa *romi = ljudi*. No o ovim pitanjima etnogeneze Srba i Hrvata akademik Nikčević pisao je više puta, sa veoma obimnom dokumentacijom. A ovdje je to pitanje periferno. Doduše, ako se izuzme svojatanje naše cjelokupne književnosti.

⁶ Prof. dr Nikčević, sa prof. dr Dragojem Živkovićem, bio je recenzent te naše knjige. Mi smo, računajući na broj riječi u naslovu, s čime je u vezi i veličina slova, bili stavili naslov: *Odakle su došli Crnogorci*, ali nam je prof. Nikčević savjetovao da je važnija *preciznost* nego *veličina slova*, pa smo tako i produžili naslov u *Odakle su došli preci Crnogoraca*, na čemu mu i ovom prilikom zahvaljujemo. Stjepan Pantelić živi u Majncu, pa je u mogućnosti da obilazi teritoriju Njemačke i konstatuje da su stari slovenski nazivi i danas tamo prisutni, samo što su neznatno doćerani: *Bjelice* su *Bielitz*, *Bajice* – *Baitz*, ili napola prevedeni: *Bijelo Polje* – *Bielefeld*.

scripcija donio natpis na grobu u kome leži „Tergitio Negotiator“, pri čemu je, veli Bor, jasno da je ono „negotiator“ latinski prijevod slovenskoga „trgovac“. ⁷ No idući u drugu krajnost, Kunstman je na osnovu pogrešno prepisanog naziva lokaliteta u Albaniji Polonia mjesto Apolonia, napisao da su odatle naseljeni Poloni > Poljaci. ⁸ I. Mužić je u nekoliko knjiga ponavljao autohtonističku teoriju da su Hrvati starošedioci na današnjem tlu, bazirajući to na analizi skeleta, koji ne otkrivaju veliku promjenu u vremenu velike seobe Slovena na jug. A mi smo ga pitali: „De ste našli te skelete, kad su Prasloveni spaljivali svoje mrtve?“ ⁹

I Pantelić je na osnovu toponima Dide u Bjelicama i na području Trsta, te činjenice da Tit Livije (†17. g. n. ere) pominje u makedonskoj Peoniji prefekta Dida (”Paeoniae praefectus Dida“), što je Pantelić prenio na Pononiju (!), izveo krupan zaključak: da je taj Dida bio Sloven, i da je toponim Dide slovenski. ¹⁰ Mi smo, sa Nikčevićem, izbjegli ovakve kraj-

⁷ O slovenskom izvoru latinskoga Tergeste S. Rospond: *Mówia nazwy*, Warszawa, 1976, 38. Glavno djelo Bora, Tomažiča i Šavlija: *Die Veneter unsere Vorfahren* izašlo je 1988. Nakon više od jedne decenije polemika, I. Tomažič je objavio zbornik komentara: *Z Veneti v novi čas*, Ljubljana, 1990. (Tamo Bor, str. 8, primjećuje da njegovi protivnici čute o podršci njegovoj teoriji dr Pešića, dr Rotkovića, dr Nikčevića); na str. 33 odgovara Grafenaueru oko natpisa Tergitio-Negotiator; na 98. objašnjava da mu se pripisuje tvrdnja da Slovenci nemaju veze s ostalim južnoslovenskim narodima, a on je, u stvari, napisao ovo: „Slovenščina ima svoje korenine globoko v venetščini, toda v knjižni jezik se je razvila v teku stoletij šele po stikih (u dodiru – p. n.) z drugimi slovanskimi jeziki od severa, vzhoda in juga“!

⁸ H. Kunnstmann, *Über der Herkunft des Polen vom Balkan*, ”Die Welt der Slaven”, 1984, 295–326.

⁹ I. Mužić, *Sloveni, Goti i Hrvati*, V dopunjeno izdanje 1997. Među Prilozima citira našu knjigu *Odakle su došli preci Crnogoraca*, na str. 355–362. I pored našeg neslaganja s autohtonistima, Mužić veli: „Radoslav Rotković ne prihvaća mogućnost da su Iliri govorili slovenskim jezikom, ali pošteno zaključuje: Odbacujući takvu mogućnost kao nemoguću, mi ipak ne možemo zatvoriti oči pred imenom te žene (Veselia – Felicetas) koje je dato dvojezično“. Naravno, ime Vesela prevedeno je na latinski (Felicetas) a ne na ilirski! (Citat sa str. 95). I pored našeg višegodišnjeg neslaganja oko krupnih pitanja autohtonosti, mi smo recenzirali Mužićevu knjigu *Povijest Hrvata u IX stoljeću*. Potpuna saglasnost s autorom nije uslov za preporuku knjige za štampu, što smo napisali i u recenziji na Pantelićevu knjigu *Pradomovina Slavena u srednjem Podunavlju* (Mainz/Zagreb, 2002), i on je tu našu recenziju objavio i na našem i na njemačkome jeziku (287/288), jednako kao i Nikčeviću recenziju (285/286), jer smo podržali objavljivanje knjige, iako se ne slažemo s nekim njenim važnim tezama!

¹⁰ Pantelić, 134. Za takve ocjene potrebno je šire poznavanje jezika, jer *did* može da bude ikavski oblik, namjesto *djed*, *ded*, ali *didā* je i staropersijski termin koji odgovara grčkome τεῖχος, tračkomе διῆα = *bedem*, *opkop*, *nasip*, *tvrđava*. („Етимологија“, 1976, 71.) U prijenosnome značenju to može da bude neko jak, Gorazd (u rus. – sposoban, vješt). S time

nosti. Tvrdili smo da je Praslovena (Veneta) bilo na Balkanu prije velike seobe (VI/VII vijek), ali time nijesmo negirali veliku seobu, jer jedino je masovno doseljavanje novih Slovena moglo promijeniti 100.000 zemljopisnih naziva na Balkanu, imena gradova, rijeka, jezera, brda i dolina.

Što se tiče latinskoga Veneti, njemačkoga Wenden (*Wendland* = *Zemlja Slovena*), *windisch* = slovenački jezik u Trubara, o tome je napisano veoma mnogo radova, iako je taj naziv ostao zagonetan možda stoga što nam je bio pred očima, jer grč. *βενετος*, lat. *venetus* = *plav*, označava ljude svijetle puti. U Rimu je postojala i stranka *veneta* = *plavih*. Dakle, to je bio tuđi naziv za sve nas, ljude svijetle puti, koji smo tek na Balkanu, u ukrštanju sa starincima i osvajačima, poprimili i tamniju boju.

Nikčević je, takođe, odbacio teoriju o seobi Slovena s Balkana k Baltiku, navodeći naša istraživanja iz kojih se vidi da smo sve ključne riječi (*ljudi*, *ljubav*, *crkva*, *kamen*, *stijena*, *hljeb* i sl.) donijeli s Baltika na Jadran.¹¹

Naravno, Nikčević ističe da se pod Venetima na Balkanu podrazumijevaju Slovjeni, ali to ne znači da nije bilo velike seobe. Pa i sam Pantelić prihvata našu tezu da su preci Crnogoraca došli sa rijeke Visle, preko Polablja na jug.¹²

Nikčević s pravom ukazuje na naš (i)jekavizam, povezan i sa poljskim (*i*)je i sa njem. *ie*.

Dalje, Nikčević raspravlja i o *črtama* i *rezama* Črnoisca Hrabra (*Crte* i *zašeci*). Pošto se mnoge slovjenke riječi nijesu mogle napisati grčkim slovima (na primjer: *život*, *zelo* (*vrlo*), *jenzik*), Sloveni su pisali kojekako svoje riječi latinskim ili grčkim slovima, bez „ustrojenja“ (sistema). (Da napomenemo da je geopolitički termin Zeta nastao upravo

može da bude u semantičkoj vezi i lit. *didis* – *velik*, i *cuca* u Gruziji = *veoma mali* („*Этимология*“, 1978, 181), i to može da se poveže sa Veljecucama i Malocucama. Dakle, bolje je takve mutne toponime tretirati kao nejasne, a mogu se navesti razne mogućnosti da se protumače, što smo mi i uradili.

¹¹ Primjera radi, opšteslovensko (s izuzetkom Bugara) *ljudi* izvire iz gotskoga glagola *liudan* = *rasti*; naše *ljubav* je blisko njemačkome *Liebe*, *mlijeko* – njemačkome *Milk*, dok je na grčkome *ljubav* – *αγαπησις*, *χαρις*, *φιλια*, a na latinskome – *amor*... *Mlijeku* odgovara *Milk*, a na latinskome je: *lac*, *lactis*... Da smo se kretali sa juga na sever, onda bismo starobalkanske, romanske i grčke termine prenosili na Polablje!

¹² Pantelić (2002, 131) piše: „Nepobitna je činjenica da su R. Rotković kao i njegov kolega V. Nikčević bili prvi koji su uputili na činjenicu da su predci Crnogoraca bili u Polablju, pa su time stekli veliku zaslugu za svoj narod koja će ostati trajno među Crnogorcima i crnogorskoj znanosti. Bio sam jedan od prvih autora koji je prihvatio ovu tezu, a naročito onomastička istraživanja Radoslava Rotkovića i lingvistička istraživanja Vojislava Nikčevića, gdje on govori o grafemama mekanoga slova š, ž i slova dz (š, ž, z – prim. R. R.), koje su preci Crnogoraca donijeli iz Polablja.“

zato što ni na grčkome ni na latinskome nije bilo moguće napisati Ženta.) Nikčević navodi da smo u radu A. G. Kuzmina našli crtež tih *crta* i *reza*, pri čemu je *reza* – polovina crte, dakle – prerezana crta. To je bila azbuka od 24 slova. Kao izumitelj ovijeh slova navodi se Ogam, i po njemu to je i *ogamsko pismo*. Pošto su se ovi duži i kraći bukovi štapići koristili i za gatanje: ispušte se iz ruke i onda se „čitaju slova“, kao oblici u talogu kafe, odatle je došlo do toga da je u nas *slovnica* > *bukvar*, u ruskom *буква* = *slovo* a u njem. Buch (bukva) – knjiga.

Potom je Nikčević naveo i drugo, tajno pismo – *rune*, koje je dobilo ime po njem. *raunen* – *šaptati*. Jagić je bio našao neke falsifikate tih runskih natpisa, pa je tvrdio da nije bilo slovenskih runa. Đ. Sp. Radojičić, nasuprot njemu, veli da su „ti znaci bili široko prihvaćeni od strane Slovena“, dok I. Pudić smatra da su nama zanimljivi *šudikovski znaci*, nađeni na pet ploha kamena pred ostacima crkve u Šudikovi kod Berana u stvari esnafski znaci, pečat zanatske radionice. U svakome slučaju, treba priznati da mi ne znamo što taj natpis znači. Zanimljivo je da se i danas mogu videti mađarske rune u bašti hotela „Zelenika“ u Zelenici, na kamenim pilama za ulje.¹³

Poglavlje *Pokrštavanje dukljanskih Slovjena*, to jest prijelaz našijeh predaka s paganstva na hrišćanstvo, važno je i iz političkijeh i zbog lingvističkih razloga, jer od toga ko nas je pokrštavao zavisio je i politički uticaj na nas, i na pismo. A vrijeme pokrštavanja pokazuje kad smo mogli da savladamo pismenost. Nikčević piše: „Hrišćanska religija, ne samo u vrijeme njihovog pokrštavanja nego i tečajem cijeloga srednjeg vijeka, pa i dugo vremena docnije, bila je glavna ideološka snaga koja je ostavila dubok trag, neizbrisiv pečat cjelokupnome duhovnom i svjetovnome životu i društvu.“ Dok je Vizantija bila tolerantna prema slovjenkim jezicima, piše Nikčević, Rim je proklamovao da je „Bog odabrao samo tri posvećena jezika – jevrejski, grčki i latinski – na kojijema se može slaviti njegovo ime, smiju pisati i prevoditi svete knjige i propovijedati hrišćanstvo... Ovakvo shvatanje bilo je prepreka za širenje hrišćanstva na slovjenkom jeziku, a time i smetnja za nastanak slovjenke pismenosti uopšte i pojavu nacionalnijeh pisama“. ¹⁴ Nikčević je došao do zaključka da su „do sredine IX. vijeka (Slovjeni na jugu) već bili definitivno pokršteni“, s čime se slažu i arheološki nalazi B. Borožana. Iz razrušene Duklje sedište Dukljanske epi-

¹³ Ove je rune obradio i ilustracijama prikazao Adorjan Mađar, koji je dešifrovao svako slovo runa u časopisu „Magyarságtu dományi ÉRTESÍTŐ“, 1996, 2.

¹⁴ Nikčević je o ovome pisao opširnije u knjizi *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1996, 9–107. Dakle, to bi mogla biti zasebna knjiga.

skopije preseljeno je na Martiničku gradinu (Lontodoklu – Lug kod Duklje, pribježište Dukljana, njihovo satelitsko naselje), đe se nalazi trag kulta Sv. Mihaila.¹⁵ Odatle se episkopija (biskupija) preselila na obalu staroga Staroga Bara, na obali (jer ono na kršu je novi Stari Bar), đe je otkriven temelj trikonhosa. A ova je crkva, po P. Mijoviću, građena u doba Justinijana (527–565) i u njemu se, vjerovatno, nalazi trag biskupova groba. „U vihoru seoba IX vijeka srušen je taj trikonhos. Od tada se Bar seli na hridinu... gdje dobija srednjevjekovna obilježja“, piše Mijović.¹⁶

Nikčević je zatijem obratio dužnu pažnju benediktincima s Monte Cassina koji su, odmah poslije 732. godine, po papinom nalogu prelazili na istočnu obalu Jadrana, pa i u Prevalis, da bi tu bili „brana prodoru vizantijskih književnih tekovina ćirilometodskog smjera, u korist zapadnoevropske kulture“.¹⁷ A benediktinci su važni iz dva razloga: oni su podigli veliki broj ranih crkava i manastira na našoj obali, otvarali škole, širili pismenost, a u pravila svoga reda unijeli su obavezu učenja jezika domorodaca, da bi s njima mogli da komuniciraju. Otuda je i naša najstarija književnost mogla da nastane iz pera benediktinaca – našijeh ljudi, koji su se školovali *in situ*. S benediktincima je povezivano i ime anonimnog Dukljanina. „Zvanični bilingvizam omogućavao je da to kapitalno djelo benediktinca bude razumljivo i Romanima i Slovjenima“, piše Nikčević.

„Tako su se sredinom IX. vijeka definitivnijem pokrštavanjem dukljanskih Slovjena, nastankom dukljanskoga naroda i jezika u Duklji kao samo nominalno vazalnoj vizantijskoj državi u rang u i statusu kneževine (arhontije) stekli svi potrebni uslovi za početak povijesnog razdoblja u nastanku i razvitku crnogorske književnosti na tome jeziku pod dukljanskim imenom“, zaključuje Nikčević.

¹⁵ Ovaj rani kult Sv. Mihaila u Zeti dovodi u pitanje identifikaciju pravoslavne episkopije u Manastiru Sv. Mihaila na Prevlaci, jer ni u jednome rodoslovu ne pominje se Prevlaka već se u tri od četiri opširna rodoslova navodi: „Prvoga (episkopa) postavi u humskoj zemlji u Stonu u hramu Presvete Bogorodice, drugoga u Zeti u dioklitijskom pomorju u hramu arhistratiga Mihaila“, a Zeta je spadala u Pomorje zetsko, dok su Travunija i Zahumlje predstavljale Pomorje zapadno. Osim toga, valjda je Sv. Sava znao šta piše kad je na Vranjini 1233. postavio prvoga episkopa Ilariona, „koji će biti prvi svetitelj Zetske zemlje kojega sam ja postavio“. Domentijan piše da je zetski episkop bio pri crkvi Arhandela Mihaila u Drepri, što je tvrdio i vladika Vasilije (1754) i Rovinski (1888), a u Podgorici još uvijek postoji dio grada koji se zove Drpe (Mandića). (P. Malbaša, *Dva crnogorska manastira*, Cetinje, 2003, 22–39; B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd, 1987, 56–61.)

¹⁶ Nikčević ovđe citira Mijovićev rad *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, 34.

¹⁷ O ovome je Nikčević pisao opširnije u knjizi *Crnogorska književna raskršća*, 1996.

Drugi dio rukopisa posvećen je *Povijesnom razdoblju*. A u tome periodu koji traje do naših dana, prvi je *Dukljanski period*, koji traje od sredine IX do kraja XII stoljeća (1183).

Autor objašnjava da je Duklja, Dioklitija termin koji se dugo ponavlja, zbog vizantijskoga manira arhaizacije, jer već oko 1042. pojavljuje se u Kekavmena slovjenski naziv te teritorije – Zeta, što znači „zemlja žetelaca“.¹⁸ A nije logično da su Zečani svoju zemlju nazivali stoljećima Dioklitijom nego su Vizantinci upotrebljavali kao savremene – iščezle termine.¹⁹ A pod Gornjom Zetom, po Petru I, podrazumijevala se Crna Gora. Paštrovići su 1435. tretirani kao „katuni Crne Gore“. Ovo je važno naglasiti da se ne misli da je kontinuitet: Dioklitija > Zeta > Crna Gora neka savremena patriotska izmišljotina.

Dalje se autor bavi *izvorima, građom i proučavanjem književnosti*. Ukazuje na dragocjenu građu koju je sabrao V. D. Nikčević u ediciji *Monumenta Montenegrina* (X tomova), zbornike B. Šekularca, koji je objavio zapise, natpise, povelje. Među proučavaocima književnosti toga razdoblja autor ističe F. Milobara, J. Kovačevića, R. Rotkovića, D. Živkovića. Najopširnije eksplicira istraživanja R. Rotkovića, u više tekstova pobrojanih u literaturi na kraju poglavlja.

Zatijem se prelazi na *početke početaka – Legendu o Vladimiru i Kosari i Kraljevstvo Slovena* Popa Dukljanina iz Bara.

To je materija koja je čitaocima bliža. Ali i tu ima šta da se ispituje, jer nas Grmel (*La Chronologie*, Paris, 1958) upozorava da neka djela ili su u njegovu tekstu nešto drukčije formulisana ili nam nijesu detaljnije poznata. To su *Hronika Duklje* u kojoj su, po Grmelu, opisani događaji od polovine VIII vijeka do druge polovine X stoljeća, i u tome spisu ima dosta elementa istorije koje je koristio Porfirogenet, a nijesu poznati iz drugih izvora. Zatijem, riječ je o *Epu o Duklji*, u kome se pjeva o vremenu kralja Mihaila Vojislavljevića i njegovoga sina Bodina.²⁰ Naravno, postoje i neka djela koja pominje Orbin: *Cronica d'Antivari, Efemeridi di Doclea*.

¹⁸ Još u prvome broju „Kulturnog nasljeđa“ (131–143), časopisa Kulturološkoga fakulteta s Cetinja (1985), akademik Nikčević je eksplicirao ovu etimologiju, od lit. *ginti*, češ. *žati*, naše: *žeti, žnjeti*, kako to navodi i R. Bošković u *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, 1, Beograd, 1968, 82. U Češkoj postoji grad Žatec, a postojalo je i pleme Žačani. U Rusiji pleme: Žnjetalici.

¹⁹ O ovoj arhaizaciji pisao je P. Mijović, po Moravčiku, Bibikovu i drugima u knjizi *Kulture Crne Gore*, Titograd, 1987, 277, 285–288. M. V. Bibikov je ustanovio da 80% etničkih naziva vizantijskih pisaca nije odgovaralo stvarnim imenima. Dovoljno je pomenuti da miješaju Srbe i Tribale, a Tribali su bili na toj teritoriji prije Hrista!

²⁰ Autor se ovđe oslonio na V. D. Nikčevića, *Monumenta Montenegrina*, X, 50/51. Ako je u V. D. Nikčevića štamparska greška, to su *Annales Baresenses* Lupusa protospatarusa a ne neki novi, do sada nepoznati anali Bara (*Annales Bareses*). No sam naslov je isti kao u Orbinovoj hronici Bara (*Chronica d'Antivari*).

Iz Nikčevićeva daljega izlaganja (*Starocrnogorska slovjesna književnost*) vidi se koliko je još mnogo toga zagonetnoga i u vezi s rukopisima koji su sačuvani, pa se prvo bavi zagonetkama autorstva, datiranja, jezika i pisma.

O autorstvu *Libera gestorum* (knjižice o podvizima) Blaženoga Vladimira, svakako nastaloga u blizini Prečiste Krajinske na obali Skadarskoga jezera nedugo poslije Vladimirova ubistva (1016), nema ni direktnog ni indirektnog traga i pomena.

Što se tiče Popa Dukljanina i njegova djela *Sclavorum Regnum* (Kraljevstvo Slovjena), autor ističe da je još Vjekoslav Klaić pretpostavio da bi barski nadbiskup Grgur mogao biti autor ili nastavljač toga djela. Nasuprot njemu, Medini (1942) i Ivan Ostojić (1963) mislili su da bi Dukljanin morao da bude neki benediktinac u Barskoj nadbiskupiji koji je započeo djelo a neko drugi ga završio. Nasuprot tome stoji tvrdnja uglednih istraživača, među kojijema je i F. Šišić (1928), da je *Kraljevstvo Slovena* djelo jednoga autora. No sada nema potrebe da se nižu različiti stavovi, jer postoji monografija E. Peričića koja je cijela posvećena tome pitanju, pa je i njen naslov *Sclavorum Regnum Grgura Barskog*.²¹ Naučna se javnost opredijelila za ovo rješenje, iako ima i drukčijih, još 1999. iznesenijeh stavova.²²

Dalje Nikčević s pravom ukazuje na to da je u nauci utvrđeno mišljenje da je bula pape Aleksandra iz 1167. falsifikat, mada i V. D. Nikčević navodi ne samo tu bulu nego i onu početnu, tobožnju bulu pape Zaharija iz 743. godine, u kojoj je pronalazač i prvi komentator Pflugh-Hartung (1884) našao dva dokaza da je falsifikovana: pominje se *palijum* kojega nema prije XI vijeka i papska palata koja je zidana u istome vijeku, u vrijeme Jovana XV. Zato akademik Nikčević zaključuje, s Petrom Đorđićem, da *istočnoga obreda* nije moglo biti u Dioklitiji prije Nemanjića (1186), pa su zaključci Lenke Blehove-Čelebić o pitanju bogoslužbenoga jezika u Dioklitiji (Zeti) površni. O ovoj temi autor je opširnije pisao u knjizi *Jezikoslovne studije* (2004).

Zaista je neobično, ali tačno, da je Zeta bila u *rimskoj kulturnoj sferi* i kad je politički bila u vazalnome odnosu prema Vizantiji. Mislimo da je

²¹ Prvo izdanje objavljeno je u Zagrebu 1991, a drugo u Baru 1998. Barani su, očigledno, bili obradovani tom knjigom koja je dragocjena i krcata podacima, ali je sporna osnovna njena ideja o autoru. Kako su Barani mislili da je Grgur Zadarski, pretvoren u Grgura Barskog, neki kompliment za njihov grad, nije nam jasno.

²² Mi smo o ovome pisali u zborniku izvora i legendi o Kraljevini Vojislavljevića, 1999, 90–96. U toj knjizi je i naš prvi i jedini prijevod Dukljanina na crnogorski jezik (str. 141–199), s najstarijega teksta objavljenoga u Orbina (1601).

to bilo uslovljeno blizinom veze Bari-Bar-Bari, što je dovelo i do seoba iz našijeh krajeva u Pulju (Monte Gargano, Gioia del Colle).

Napredak Duklje u odnosu na Rašku ogleda se u činjenici da je u Duklji mnogo ranije stvorena država, mnogo ranije, preko škola i dvorske kancelarije, širena pismenost, o čemu u Raškoj ne može biti govora sve dok krajem XII vijeka nije počela da se osamostaljuje dinastija Nemanjića.²³ Na ugovoru o miru s Dubrovnikom 1186. i knez Miroslav, brat po majci Nemanje, i veliki župan Stefan Nemanja, kao nepismeni – među krstove. A Nemanjini sinovi, Sava i Stefan Prvovenčani već su bili književnici. A kad je Bosni, s konsolidacijom bosanske crkve i države, zatrebao pismeni čovjek, kao Kulinov dijak Radoje, doveli su ga iz Duklje (Zete). Autor je ovako kroz čitav rukopis jasno pokazao da samo komparativni metod daje prave rezultate, jer sušedne pokrajine i državice uvijek imaju kontakte, pa tako Mala braća iz Kotora zidaju pravoslavne Dečane. Zato se i moglo desiti da u razvijenijoj dukljanskoj sredini nastanu djela kao što je *Legenda o Vladimiru i Kosari* i *Kraljevstvo Slovena*, koja se mogu „mjeriti s najvišijem evropskim dometima u toj ravni rečenog vremena“. Zatijem je autor opširnije analizirao ta dva djela. Detaljno su opisani likovi Vladimira i Kosare. Opširnije o ovome Nikčević je pisao u knjizi *Crnogorska književna raskršća* (1996).

No dok je *Legenda o Vladimiru i Kosari* poznata, nažalost, samo iz onoga što je iz nje uzeo Dukljanin, i time obogatio svoj inače oskudni latinski jezik,²⁴ dotle je, iako kratko (pedesetak stranica) *Kraljevstvo Slovena*, kao izvorna kompilacija tada dostupne građe, složenije u raznim aspektima. Jedno je odasvud hvaljeni naš prvi ljubavni roman, a drugo knjižica o državi i dinastiji koja traje stoljećima (što nije ni nemoguće, s obzirom na činjenicu da sadašnja danska dinastija traje već 700 godina). Ipak, akademik Nikčević je oprezan, jer veli da su u tome djelu spojene u vremenskom kontinuitetu i Hrvatsko kraljevstvo (od 925) i Dukljansko kraljevstvo (od 1077).

Naučnici su različito definisali to djelo, bilo kao *rodoslov*, bilo kao *ljetopis*, bilo kao *Historia de Rei di Dalmazia e Servia* (R. Levaković, 1648, koji je ovaj rukopis našao u Kotoru), što su samo pokušaji da se odredi tip te proze, *žanr*, koji nije lako utvrditi, kao, uostalom, ni kad je u pitanju *Gorski vijenac*. No vrsta djela manje je važna od pravoga sadržaja

²³ Nikčević prihvata našu etimologiju prezimena Nemanjić, sačuvanu u savremenom češkom jeziku: *nemanic* : *koji nema ništa, beskućnik*. Inače, biblijski Neman je gubavac. Po njemu se ne bi mogla nazvati dinastija.

²⁴ Eto još jednoga razloga da se posumnja u nadbiskupa Grgura kao popa Dukljanina, jer jedan nadbiskup morao bi i bolje da zna latinski i više da se oslanja na citate iz *Biblije*!

i naslova koji je u njemu sadržan: (*Scavorum Regnum* : Kraljevstvo Slovjena). Pa i to spajanje dvaju kraljevstava ima neku podlogu u istovjetnoj preromaničkoj i romaničkoj kulturi od Salone do Martiničke gradine. Zapravo, to može da objasni neistoričnost dinastičkoga povezivanja, jer je jasno da su preci Crnogoraca došli s mnogo kompaktnije pradomovine koja se nalazila zapadno od Odre, dok se Hrvati bilježe u Poljskoj i Češkoj. Poljski autoritativni enciklopedijski rječnik slovjenjskih starina (*Slownik starožitności slowińskich*)²⁵ donosi u II tomu (1964) mapu stare Češke, s Velikom i Malom Hrvatskom, o čemu ima i crkveni dokumenat iz hiljadi-te godine u kome se pominju "Chrovati et altera Chrovati", dakle – dvije hrvatske pokrajine u praškoj dijecezi. Možda je to ključ i za razumijevanje Porfirogenetove greške o Bijeloj odnosno Velikoj Hrvatskoj. Bijela ne može da bude Velika, ali velika može da bude *Bela*, čitana kao *Bela*.²⁶

Starocrnogorska latinska književnost manje je poznata. Jasno je da u tu književnost spada ono što su naši ljudi pisali na latinskom, a ne i ono što su pisali barski nadbiskupi Gijom Adam i Plano Karpini, jedan Francuz a drugi Italijan.²⁷ U te prve tekstove našijeh latinista svrstavaju se: *Andreacijeva povelja*, „koja nije isključivo pravni akt“ i sadrži tri dijela: *Priču o Teodori*, Andreacijevoj šćeri koja se zavjetovala Hristu, *Legendu o prijenosu moštiju Sv. Tripuna i podizanju njegove crkve* i *Testament* toga Andreacija, kotorskoga plemića, koji je platio mletačkim moreplovcima mošti Sv. Tripuna i zidao crkvu koja je kasnije, budući tijesna, pretvorena u katedralu, osvještanu 1166, prije Nemanjića. Zatijem slijedi opširnija priča o translaciji moštiju Sv. Tripuna.

Autor smatra mnogo značajnijim barske epitafe, stihove uklesane u kamen stolne crkve Sv. Đorđa u Baru, u stvari grobne ploče istaknutijeh crkvenijeh prelatu. U stihovima se ocrtavaju njihovi pojedini likovi, maltene sažete biografije. Te su ploče nestale u eksploziji baruta, ali ih je sačuvao nadbiskup Poten, prepisavši ih, tako da ih je F. Rački objavio 1860. „Sigurno

²⁵ Rječnik je počeo da izlazi 1961. a njegov potonji, šesti tom izašao je 1977. To je zanimljiva enciklopedija u kojoj o nekim važnim pitanjima postoje članci više autora, sa različitim stavovima!

²⁶ Istu zabunu nalazimo i u Velikoj Rusiji (Великая Русь), u čijem njedru se razvila Belarus (koju mi, po ruskome jeziku nazivamo Bjelorusijom). I u Poljskoj imamo i Bijelu Poljsku i Veliku Poljsku. *Bela* : *Vela*, *velika*.

²⁷ Isti principijelni postupak primijenio je i Džerald Brenan u istoriji španske književnosti, ne ograničavajući se na jedan jezik, ali obrađujući sve što je jedan narod pisao „na bilo kom jeziku, od najstarijih vremena do danas“. Ovaj smo moto citirali u uvodu našega *Pregleda crnogorske literature*, 1979.

da bez duboke antičke latinske pjesničke podloge u Duklji, odnosno ranijoj Prevalitani ... ne bi bilo ni pokazane leoninski rimovane pjesničke fakture u barskijem epitafima“, piše autor.

Zanimljivo je da je već između 1090. i 1123. ispisan *Pontifikal i lektionar Kotorske biskupije*, sačuvan u Petrogradu, koji sadrži i službene, pontifikalne spise i svetačke legende, odnosno dva poglavlja *Jevanđelja po Mateju*, na osnovu kojih je nastala najstarija crkvena drama.

Autor navodi i *Čuda Blaženoga Mikule*, sačuvana u Oksfordskome glagoljskom zborniku iz XV vijeka, iz kojega je djelove izvornoga teksta donio Šimunić a mi smo ih preveli na crnogorski jezik. Tu se vidi da je prepisivač bio čakavac, ali je neke detalje prenio i iz starijega, dukljanskoga predloška: manastir, arhimandrit, vladika, a pominje se i Duklja (Djeokola, od Dioklija) i Crkva Sv. Tiodora u Baru koja je izgorjela u XI vijeku. Inače, oblik imena Nikola > Mikula sačuvan je u Budvi do novijega doba, kao i u nazivu sela Mikulići, što znači: Nikolići.

Dalje, autor se bavi prepisivačkom i prevedenom književnošću, zalaskom dukljanskoga perioda, prodorom Nemanjića na obalu a za njima i pravoslavlja, pri čemu se polazi od 1219. godine, kada je Srpska pravoslavna crkva osamostaljena, ali tek u dijelu države, dok se prvi zetski episkop Ilarion javlja na Vranjini na Skadarskome jezeru tek 1233. godine. U povelji vranjinskom manastiru Sava piše da će on biti prvi svetitelj „zetske zemlje“ kojega je on postavio.

Sam je Prvovenčani, prvi srpski krunom ovjenčani kralj (1217) u životu svojega oca Stefana Nemanje naveo sva njegova zlodjela i paljevine, od „slavnoga grada“ Niša, preko Skoplja, Prizrena, Skadra do „slavnoga grada Bara“. Trebalo je izbrisati tragove ranije Kraljevine Vojislavljevića a s katoličanstvom se postupalo taktičkije, jer je i Nemanjićima često bila potrebna zaštita s katoličkoga Zapada protiv pravoslavne Vizantije. U stvari, boreći se protiv vizantijske države, oni su prihvatili vizantijsku kulturu! Zetski kralj Vukan pokušao je da se prsi dukljanskom kraljevskom krunom, ali to je trajalo kratko, jer se poslije pobjede nad bratom Stefanom nazivao velikim županom i s tom se titulom bilježi u Studenici 1209. godine, kad je i umro.²⁸

Posebne odjeljke autor je s pravom posvetio Kotoru, kao kulturnom centru koji je davao i diplomate i slikare i arhitekte i prepisivače. U njemu su bile i svjetovne i duhovne kancelarije. Tu je formirana bokokotorska slikarska škola.

²⁸ S. Ćirković, *Istorija Crne Gore*, 2, 1, 1970, 6–8.

Važan odjeljak posvećen je *crnogorskoj redakciji staroslovjenskoga književnoga jezika*, što se ranije nazivalo zetsko-humskom redakcijom. Dakle, davno je zapažena osobenost jezika u prostoru Kraljevine Vojislavljevića. Najvažniji spomenik toga razdoblja jeste *Miroslavljevo jevanđelje*, prepisano u Kotoru za zadužbinu kneza Miroslava u Bijelome Polju. U vrijeme gradnje te zadužbine Sv. Petra i Pavla, na temelju neke starije crkve, možda posvećene istijem svecima, nije moglo da se prepisuje u Bijelome Polju, jer niti je bilo prostora niti je bilo pisara. Zato je jedini mogući izbor pao na Kotor, koji je imao sve to. I još bio na granici Istoka i Zapada, što se ogleda i u tekstu spomenika, koji je bio neupotrebljiv za pravoslavnu crkvu, budući da, po D. Bogdanoviću, ima više od 120 razlika u tekstu u odnosu na istočnu verziju jevanđelja, a za katoličku zato što je na ćirilici. No upravo zbog toga rukopis je odlično očuvan, jer na njemu nema ni otisaka masnijeh prstiju niti tragova voska. Akademik Nikčević bavio se ovim rijetkim spomenikom u više navrata, pa, naravno, i u istoriji crnogorskoga jezika (*Crnogorski jezik*, knj. I). Nije sporno da su u rukopisu identifikovane dvije ruke. Glavni pisar je Zećanin, i on piše imena: Стѣпан i Тѣкла s jatom, što, po Đorđiću, otvara put ka narodnome: Stjepan > Šćepan i Tjekla > Ćekla, dok je drugi pisar, Gligorije (Grigorije) dijak, pisar na dvoru Nemanjića, ekavac.²⁹ Upravo stoga bilo je zanimljivo otkriti ime toga glavnoga pisara, koje je na kraju rukopisa ispisano kao *Varsameleon*, grčki βαλσαμελεων, što upućuje na *balsamovo ulje* ali i na grčko ime Valsamon, s čime smo se i mi bili pomirili. No, prvo što se tu moralo primijetiti jeste da na početku riječi grčka *beta* zaista čitana kao B (pa nije slučajno što je to i ćirilčko V) ali u daljem toku riječi B se pretvaralo u V. Na primjer, kada je vizantijski pisac Kinam, kao i drugi pominjao Braničevo, pisao je grčki: Βρανιτσοβαν, a to nije čitano ni kao Braničebo ni kao Vraničevo nego: Braničevo. Dakle, *beta* je na početku B a dalje u riječi V. Prema tome, ni ono nije Varsameleon nego Balsameleon. Zato je akademik Nikčević s pravom obratio pažnju na novo tumačenje koje je dao akademik Šekularac (2006), da tu nije riječ o balsamovom ulju, koje tu nema smisla, nego o tajnopisu, uobičajenom na kraju rada starih skromnih prepisivača, koji može da se protumači kao Balša Primorac. Naravno, dok je prvi dio složenice Βαλσα jasan, drugi dio može da se tumači prema grčkome: μελ – na primorju: bjeličasta, žedna zemlja; rukavac; fini krečnjački pijesak; prud, dok je μελο – plićak u moru; pridjev μελαν – pjeskovit. Kao što se vidi, nauka stalno nalazi nešto novo, i dobro je da se to prati. Mi bismo predložili još jednu

²⁹ On je dodao jedan kratak zapis na kraju, pa je i svoje ime napisao na dva načina.

mogućnost. Usvajajući prvi dio tajnopisa kao ime Balsa : Balša, onaj drugi dio mogao bi biti od grč. μελω, što bi ukazivalo na trud, brigu. Dakle: *Balša koji se o ovome trudio*.

Naučno istraživanje je štafeta. Bez Šekularčeva razmišljanja na temelju činjenice da na onome mjestu nema nikakvoga smisla *balsamovo ulje* i da ono nije Valsameleon nego Balsameleon, ne bi bilo Nikčevićeva prenošenja toga nalaza ni naše, moguće, dopune.

Posebnu pažnju Nikčević je posvetio jeziku i grafiji ovoga spomenika i njegovoj, u svijetu poznatoj ornamentici. Recimo, Jovan Krstitelj je – Žvan Batista, *liturgija* je *m'ša* = *mis*a, *Uskrs* je *Paska* i sl. A Jovan Krstitelj krsti Isusa bez vode, što je jeretička ikonografija, koja se mogla podmetnuti nepismenome naručiocu. Ovaj spomenik je, po akademiku Nikčeviću, prenio uticaj crnogorske na bosansku i srpsku redakciju staroslovjenskoga jezika. O svim ovim pitanjima autor je pisao opširnije na drugome mjestu, tako da ovđe nema ničega što već nije, opširnije i dokumentovanije, objavljeno i izloženo krugu naučne kritike.

Na kraju svakojega odjeljka navedena je najvažnija literatura, tako da student ima prvo pregledno, koncizno, odmjereno autorovo tumačenje, a zatijem pregled literature, u kojoj se mogu naći i drukčija mišljenja, što je plodonosno za sučeljavanje mišljenja, odnosno za učenje u starogrčkome smislu. Platon je šetao s učenicima po Kefisu kraj Atine (Atene) i s njima razgovarao. Pod *akademijom* tada se podrazumijevala gimnazija.

Zaista je vrijeme da Crna Gora, koja je tokom stoljeća uvijek imala razvijenu književnost, konačno dobije i svoju Istoriju književnosti, makar se radilo samo o prvome razdoblju, do kraja XII stoljeća. Svaki početak je težak. A s onijem što je teško mogli su se rvati samo uporni pregaoci kao što je bio akademik Nikčević.

UDK: 94(398=163) “-04/1200”

Branislav KOVAČEVIĆ (Podgorica)
Istorijski institut Crne Gore

**STUDIJA PREVALITANA I KRALJEVSTVO SLOVENA
(OD PETOG VIJEKA PR. N. E. DO 1200. GODINE)
VOJISLAVA D. NIKČEVIĆA**

Praslovensko i slovensko prisustvo na Balkanu

Studija je potpuna novina u dosadašnjim istraživanjima na Balkanu a vjerovatno i šire. Njen prevashodni, pa i istorijski značaj u tome je što je uspjela da sistematizuje relevantnu građu kojom se dokazuje praslovensko i slovensko prisustvo na Balkanu od kraja drugog milenijuma prije naše ere i u kontinuitetu traje do danas: to dovodi u pitanje sve dosadašnje pretpostavke o porijeklu naroda i etničkih skupina na Balkanu, opovrgava ih u mjeri snage i autentičnosti izvora na koje se poziva.

Ključne riječi: *Vojislav D. Nikčević, Prevalitana, Kraljevstvo Slovena, Balkan, Sloveni, istorija*

Studija *Prevalitana i Kraljevstvo Slovena* Vojislava D. Nikčevića predstavlja prvi i uspješni pokušaj sveobuhvatnog posmatranja crnogorskog prostora u kontekstu najstarije slovenske istorije od najstarijih antičkih vremena do epohe kada nestaje Kraljevstvo Slovena i stvara se nejakom Kraljevstvo Dalmacije i Duklje. Studija ima dvije knjige: prvu „Skitsko-Sarmatsko carstvo i njegovo kraljevstvo na Ilirikum od 500. godine prije naše ere do Dioklecijanove vladavine“ i drugu „Kraljevstvo Slovena od Konstantina do Kraljevstva Dalmacije i Duklje“. Obje knjige precizno hronološki slijede istorijske tragove od prvih pojava praslovenskih matica, Skita i Sarmata, do epohe druge polovine 12. vijeka kada nestaju njihovi posljednji spomeni i gubi se, slobodno se može reći, najsajjniji i najslavniji dio paleoslovenske istorije.

U uvodnom dijelu autor, koji je uložio izuzetan napor da hronološki sistematizuje raznorodnu građu, istorijsku i književnu, razmatra neka pitanja metodologije istraživanja izuzetno obuhvatne teme svog rada. Autor iznosi razloge koji su doveli do zanemarivanja proučavanja antičkih grčkih i najvećeg dijela latinskih srednjovjekovnih izvora koji se odnose na takozvane „varvarske narode“, ističući nebrigu i tendencioznost crkvene istoriografije koja se bavila proučavanjem hrišćanstva a ne istorijom naroda, pa i onih na Balkanu. Nikčević ističe da se Crna Gora, po u svijetu proučenim dokumentima, javlja kao autonoman episkopski principat 1515. godine u okviru Otomanske države a geografsko određenje „Crna Gora“ srijeće se u latinskim izvorima već u 11. vijeku. Geografski pojam „Zeta“ pojavljuje se početkom četvrtog stoljeća, kada se javljaju i geografski nazivi Travunija i Bosna. U fusnotama autor ukazuje na postojanje još jedne, skitske Prevalitane u krajevima oko Crnog Mora, upućujući i na za istoriju Crne Gore izuzetno značajne i do ovoga časa nepoznate dokumente o posljednjem Balšiću, Jovanu, koji se 1471. pojavljuje kao „gospodar Albanije“.

Nikčević prvi put sistematizuje njemu u ovom času dostupne antičke izvore koji se tiču Skita i Sarmata i njihovih država na Balkanu koje obuhvataju i prostore današnje Crne Gore, ističući gotovo dvije hiljade godina kontinuiteta veza crnogorskih i južnodalmatinskih prostora sa južnom Italijom koju su u VIII-VII vijeku prije naše ere zauzeli Skiti Kimerijci. Izuzetan doprinos su navodi poznoantičkih istorija i hronika o stvaranju Duklje i Skadra: istoričar Orosije i još neki hroničari tvrde da je Duklju stvorio skitski narod Sake a Skadar potomci njegovog rođaka, posljednjeg antičkog kralja, Kodra u doba priprema za Trojanski rat i po njegovom završetku. U trojanskom ratu na strani Grka učestvovao je skitski car Ahil i u toj epohi stvorena je i prva skitska država na Balkanu, u današnjoj Makedoniji i Bugarskoj. Kasnije, u hiljadu godina do nove ere stvorene su još neke skitske države: teritorija današnje Crne Gore prvo se nalazila u sastavu kraljevstva (D)Aorsa, potom skitskog naroda Dalmata, koji će svoju državu „pokloniti“ rimskom imperatoru Vespazijanu?! Na prostorima dukljanskog grada u epohi (D)Aorsa kovao se srebrni novac „eminako“, što ukazuje na značaj naših prostora u antičkom Mediteranu.

Studija ukazuje na Tita Livija, po kome su u drugom vijeku prije naše ere, na prostoru današnje srednje Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i sjeverne i srednje Albanije pored (D)Aorsa živjeli i Sloveni. Antički geografi spominju Bugare sjeveroistočno od donjeg Dunava i u Panoniji, rijetko spominjući Ilire, i to kao malu populaciju na raznim krajevima Balkana,

kao i niz skitskih i sarmatskih, rano- ili praslovenskih naroda čija su imena djelimično ili sporadično poznata istorijskim naukama. Balkanski Skiti-Sarmati (Sloveni) vezuju sudbinu za Rim od epohe Gaja Julija Cezara, koji sklapa sporazume sa Skitima. Oktavijan, koji vojnu obuku obavlja u Apoloniji, od dalmatinskih i makedonskih Skita-Sarmata (između ostalog, u njegov logor dolaze i Skiti sa teritorije današnje Crne Gore) stvara najbolje legije imperije. Za Oktavijanove vladavine skitske legije, sarmatska konjica i Dalmati postaju najbolje jedinice carstva. Studija precizno osvjetljava, navodeći izvore, stvaranje sarmatsko-skitsko-slovenskih država i državnica na Balkanu pod pokroviteljstvom Rima, njihovu borbu za osamostaljenje i saveze sa sunarodnicima u Skitiji i Evropskoj Sarmatiji. Za vladavine imperatora Decija ostaci (D)Aorsa, Tribali (Prebaleji), Dalmati, grupe Kat(i)ara i još nekih skitsko-sarmatskih naroda žele da obnove antičku kraljevinu na prostorima Dalmacije (Crne Gore i današnje sjeverne Albanije) i oglašavaju njenu „autonomiju“, što dovodi do pregovora sa Rimom koji priznaje Skitima sa tih prostora pravo na nasljeđe antičke makedonske države. Stvaraju se dvije skitske države: Kraljevstvo Dalmacije i Kraljevstvo Trakije, kome su na čelu Goti.

Autor ističe izuzetno oskudnu građu o toj epohi, te da hronologiju stvaranja Kraljevstva Slovena mora da prati na osnovu dokumenata crkvene provincijalne koji o skitsko-sarmatskim balkanskim državama svjedoče samo kada je to nemoguće izbjeći. Kada Arkadije oko 407. godine okončava preuređenje Istoka oko Duklje i Skadra kao jezgra, a na osnovu prava vikarijata dukljanskog mitropolita Basusa, stvara se „vikarijalno“, to jest „hrišćansko“ Kraljevstvo Dalmacije - Slovena. Srednji Ilirikum i Panonija postaju „slobodna teritorija“ trgovine i doživljavaju izuzetan ekonomski procvat. Iz te epohe poznata su imena trojice kraljeva: Albina I (sa kraja četvrtog vijeka), Albina drugog i trećeg. Kraljevstvo Dalmacije - Slovena postaje najznačajniji dio Istočnog carstva jer sa te teritorije počinju pripreme za objedinjavanje Rimske imperije u njenim antičkim granicama. Balkanski Skiti, naročito klanovi „Carski“ i „Kraljevski Sarmati“, sudbonosno utiču na vođenje imperijalne politike i na čelu su poznorimske i ranovizantijske armije. Sloveni počinju da dolaze na tron rimskih careva (Lav I), a balkanski Sarmati Alani i Roksolani daju generalisimuse (Aspar). U petom vijeku pojavljuje se niz slovenskih (skitsko-sarmatskih) vladara koji sa svojim odredima i Gotima počinju ujedinjavanje prostora nekadašnjeg Rimskog carstva: Jovan Skit, Jovan Grbavi, Marcelin, Celer, a čuveni Ecije, poznat kao Belo I, u svojim rukama drži Galiju. Balkanski

Skiti pripremaju se da zauzmu tron carstva u Konstantinopolju: Anastazije je porijeklom Epirac-Prevalitanac i njegova vladavina omogućava dolazak na vlast dvojice Prevalitanaca: Justina (Justin) I i Justinijana, koji insignacije moći Kraljevstva Dalmacije-Slovena prenose na Konstantinopolj. Jedan od Justinijanovih najpouzdanijih zapovjednika je Skadranin Belizar. Sa Justinijanom ukidaju se Kraljevstvo Slovena, vandalsko-alansko kraljevstvo u Africi i gotsko Kraljevstvo Italije. Konstantinopolj sve insignacije moći skitsko-sarmatske „federacije“ uključuje u vokabular titula vizantijskih careva: Skiti i Sarmati sa Balkana iseljavaju se u garnizonske gradove carstva a na njihovo mjesto na Balkan se naseljavaju sarmatski evroazijski Sloveni i njihovi saveznici Avari sa prostora oko Azovskog i Kaspijskog mora. Stvara se avarsko-slovenski egzarhat Ilirikum, koji se u periodu od 690. do 740. godine raspada na tri kraljevine – Travuniju, Zahumlje i Srbiju. Te tri kraljevine postaju „nasljednice moći“ nekadašnjeg Kraljevstva Slovena. Nikčević ističe značaj i do sada u historiografiji neopravdano osporavanu autentičnost dva akta porijeklom iz papske kancelarije: o sveopštem slovenskom saboru koji se 771. godine okuplja u gradu Dalmi da objedini prostore Evropske, Azijske Sarmatije i Skitije i obnovi moćno Kraljevstvo Slovena, čijeg će vladara birati predstavnici svih skitsko-sarmatsko-slovenskih naroda. Na tom skupu za kralja Slovena bira se Svetopelek I, ali je obnova Kraljevstva Slovena kratkotrajna. S dolaskom na vlast makedonske dinastije taj se pokušaj obnavlja: 875. godine u Diokleji se saziva sabor svih Skita i Sarmata (Slovena) i za kralja „svih Slovena“ bira se moravski princeps Svetopelek II. Nakon ove države, koja je trajala koju godinu, na prostorima Balkana pojavljuje se nekoliko vladara Slovena: Domagoj, Sedeslav i posljednji, i bez sumnje najznačajniji, Mihailo Višević, poglavar posljednjeg slovenskog naroda koji krajem devetog vijeka na zahtjev vizantijskih careva naseljava Gornju Dalmaciju. Mihailo Višević dijeli teritorije Balkana sa strategom Hrvata Tomislavom i Gornjoj Dalmaciji, Duklji i Travuniji ponovo prisajedinjuje južnu Italiju. Rodonačelnik je posljednje dinastije kraljeva Slovena i kraljeva Dalmacije. Njegov sin Petar uspijeva da ponovo institucionalizuje Kraljevstvo Dalmacije, a njegovog sina Jovana Vladimira priznaju Rim i Konstantinopolj. Slijede njegovi potomci: Vukan, Stefan Vojislav, Mihailo, Konstantin koji za nadimak uzima ime naroda svog pretka Mihaila Viševića - Bodin (Bodini). Posljednji kralj Slovena spominje se u jednom benediktinskom aktu iz 1150. godine. Nikčević ističe da je Kraljevstvo Dalmacije, potom Kraljevstvo Slovena, posljednja manifestacija tradicije Skita i Sarmata, posljednji odbljesak nje-

gove moći. Sa nestankom Kraljevstva Slovena gubi se spomen skitstva i sarmatstva i pojavljuju se prve poznosrednjovjekovne nacionalne slovenske države.

Polazeći od činjenice da se balkanske nauke nijesu bavile Slovenima u antičkoj i najranijoj epohi srednjeg vijeka, vezujući proučavanja za nastanak najvećih poznosrednjovjekovnih južnoslovenskih država (Bugarska, Srbija, Hrvatska) a u periodu od desetog stoljeća do pada Vizantije, Nikčević najveći dio svoje knjige posvećuje upravo „istorijskim prazninama“. Navodeći autore ili djela proučavalaca antičke epohe, ističe da antički izvori poput Strabonove i Ptolomejeve Geografije spominju Slovene na Balkanu kao skitsku (sarmatsku) populaciju od izuzetnog uticaja u epohi Filipa i Aleksandra Makedonskog i doba nastanka Rimskog carstva i širenja njegove moći.

Studija *Prevalitana i Kraljevstvo Slovena* potpuna je novina u dosadašnjim istraživanjima na Balkanu, a vjerovatno i šire. Može da bude predmet kritike, kod mnogih će izazvati skepsu i protivljenje, ali najveći broj njenih navoda neće niko moći da ospori, jer su utemeljeni na autentičnoj građi i svjedočenjima. Otvoriće brojna pitanja i, nadajmo se, da će u dogledno vrijeme neko na njih moći da ponudi barem neki odgovor. Njen prevashodni, pa i istorijski značaj je što je uspjela da sistematizuje relevantnu građu kojom se dokazuje praslovensko i slovensko prisustvo na Balkanu od kraja drugog milenijuma prije naše ere i u kontinuitetu traje do danas: to dovodi u pitanje sve dosadašnje pretpostavke o porijeklu naroda i etničkih skupina na Balkanu, opovrgava ih u mjeri snage i autentičnosti izvora na koje se poziva.

Branislav KOVAČEVIĆ

**A STUDY *PREVALITANA AND THE KINGDOM OF SLAVS*
(FROM FIFTH CENTURY BC TO 12TH CENTURY)**

BY VOJISLAV D. NIKČEVIĆ

Proto-Slavs and Slavs in the Balkans

The study is a complete novelty with regard to past research conducted in the Balkans. Its main, historical importance is in the fact that it managed to systematise relevant materials proving presence of proto-Slavs and Slavs in the Balkans starting from the end of second millennium BC and lasting until present time. This questions all other past assumptions on origins of nations and ethnic groups in the Balkans and refutes them in accordance with authenticity of the sources upon which the study relies.

Key words: *Vojislav D. Nikčević, Prevalitana, Kingdom of Slavs, Balkans, Slavs, history*

UDK: 015(475:497.16)

Robert BOŃKOWSKI (Katovice)
Šleski univerzitet u Katovicama

POLJSKA I CRNA GORA - bibliografija -

U Institutu za zapadnu i južnu slavistiku Varšavskog univerziteta pod rukovodstvom Krzysztofa Wrocławskog, Magdalene Bogusławskiej, Małgorzate Kryske te Norberta Różyckiego izdana je 2007. knjiga pod naslovom *Polska i Czarnogóra – Bibliografia. Komentarze* (Poljska i Crna Gora – Bibliografija. Komentari).

Knjiga se sastoji od sljedećih poglavlja: *Uvodna riječ*; *Bibliografski izvori*; I dio: *Montenegrina*: Montenegrina, Prijevodi i književna obrada nakon 1945. godine, Komentar; II dio: *Polonika*: Polonika, Polonika u crnogorskome pozorišnom životu, Komentar; te *Iz poljsko-crnogorskih kulturnih kontakata*: Poljsko-crnogorski kontakti u XVIII i prvoj polovini XIX vijeka, Poljski arheolozi u prijestonici kraljice Teute; *Aneks*; *Popis ilustracija*; *Indeks imena*.

U uvodu autori ukazuju na to da je rad nastao u kontinuitetu serije sintetičkih bibliografskih shvatanja istorije poljskog interesovanja za kulturu pojedinih južnoslavenskih regija te poljske prisutnosti u toj kulturi. Ova knjiga, kao druga u seriji [prva se zvala *Polacy w Bośni. Polacy o Bośni. Przewodnik bibliograficzny z komentarzami* (*Poljaci u Bosni. Poljaci o Bosni. Bibliografski vodič s komentarima*) predstavlja obradu tematske bibliografije s komentarima koji se tiču kontakata Poljske i Crne Gore u okviru projekta *Polska a Czarnogóra. Polska a Macedonia. Polska kultura w Czarnogórze. Polska kultura w Macedonii* (*Poljska i Crna Gora. Poljska i Makedonija. Poljska kultura u Crnoj Gori. Poljska kultura u Makedoniji*), koji finansira Ministarstvo nauke i visokog obrazovanja Republike Poljske.

Izbor Crne Gore, po mišljenju autora, bio je u najbolje vrijeme kada se uzme u obzir aktuelna politička situacija u Crnoj Gori i odluka Crnogoraca

nakon referenduma iz 2006. godine da povrate svoju državnu nezavisnost. Autori su mišljenja da će ova knjiga približiti čitaocima istorijsku motivisanost takve odluke, kako njenim pristalicima tako i oponentima.

Sakupljeni su bibliografski podaci koji se odnose na Crnu Goru u njezinom današnjem teritorijalnom obliku. Bibliografija obuhvata materijale objavljene u Poljskoj i u Crnoj Gori do 2003. godine. Autori su uzeli u obzir i neke bitnije radove koji su nastali poslije obrađenog perioda. U cjelovitoj prezentaciji bibliografskih podataka primijenjen je hronološki poredak, u okviru jedne godine po abecedi.

Uzimajući u obzir obim materijala, poseban dio rada predstavlja bibliografija književnih prijevoda te naučno-kritička obrada, koja je objavljena nakon 1945. godine. Autori su željeli time naglasiti da je upravo književna problematika bila dominantna u tome periodu poljskoga interesovanja za crnogorsku kulturu.

Kako i dio koji obuhvata montenegrinu, tako i polonika posедуje komentare, rezimiranje najbitnijih tendencija u recepciji crnogorske kulture u Poljskoj te poljske u Crnoj Gori.

Poseban dio rada posvećen je karakteristici ličnih poljsko-crnogorskih kontakata.

Nadamo se da će ova korisna knjiga naići i na adekvatnu recepciju u Crnoj Gori.

UDK: 014.3:050(497.16) „1967/2004“

Milenija VRAČAR (Podgorica)

Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“

**Lidija Kaluđerović: NJEGOŠ U CRNOGORSKOJ PERIODICI:
1967–2004: BIBLIOGRAFIJA. Podgorica, Matica
crnogorska, 2009, 555 str.**

*Čovjek je trunak kojega tok
vremena jednom proz zraku
nepostižnim namjerenijem
proneše.*

(Petar II Petrović Njegoš)

Publikacija „Njegoš u crnogorskoj periodici: 1967–2004: bibliografija“, autorke Lidije Kaluđerović, obuhvata priloge u crnogorskim serijskim publikacijama i zbornicima radova objavljene u periodu od 1967. do 2004. godine. Sadrži 5.314 bibliografskih jedinica, obuhvata period od 38 godina i 152 periodične publikacije i zbornika radova. Urađena je po međunarodnom standardu za obradu članaka, građa razvrstana po UDK sistemu, s adekvatnim anotacijama i direktnim uvidom u većinu bibliografskih jedinica – „de visu“. Publikaciju prati neophodna aparatura za pretraživanje građe – registri: Registar autora i prevodilaca, Predmetni registar, Registar korišćenih periodičnih publikacija i zbornika i popis korišćene literature i bibliografskih izvora.

Ključne riječi: Petar II Petrović Njegoš, stvaralaštvo, u literaturi, bibliografija članaka, crnogorske periodične publikacije i zbornici, prikaz

O Petru II Petroviću Njegošu, njegovom stvaralaštvu, poetici, jeziku, o vladaru, vladici, filozofu..., Njegoševoj religiji, politici, obrazovanju, fizičkom izgledu... napisano je mnogo monografskih publikacija, članaka, disertacija; napravljeno izbora iz djela, urađeno predgovora, pogovora,

osvrta... Sam *Gorski vijenac* (inače djelo koje je, u cjelokupnoj crnogorskoj književnosti ne samo u Njegoševom opusu, najviše citirano, glorifikovano i osporavano) doživio je mnogo komentara, tumačenja i sl. (već od četvrtog, poznatog, izdanja) maltene svakoga stiha – od prvih: Stjepana Mitrova Ljubiše, Milana Rešetara, Đuze Radovića, Vida Latkovića... do savremenih: Slobodana Tomovića, Branislava Ostojića, Aleksandra Mladenovića, Radmila Marojevića... Preveden je na mnoge svjetske jezike (u fragmentima ili cjelovito, na italijanski i ruski fragmentarno relativno brzo poslije objavljivanja), između ostalih i na kineski i japanski jezik, čak i esperanto!

Petru II Petroviću Njegošu posvećeni su mnogi stihovani i prozni zapisi (od pisaca savremenika do danas), likovni radovi – inspirisani Njegošem samim ili njegovim djelima – od A. Jovanovića i J. Tominca do likova iz *Gorskog vijenca* vajara Rista Stijovića i ilustracija poeme *Noć skuplja vijeka* Olje Ivanjicki, pa pozorišnih izvođenja i adaptacija ...

Njegošev izgled do detalja su opisivali svi stranci koji su posjetili Crnu Goru njegovog vremena – zbog diplomatskih, mirovnih i sl. misija, graničnih sporova ili sopstvenih avanturističkih, putopisnih, botaničkih ili nekih drugih interesovanja, „svjetski putnici“...

Njegoševe grobnice – takođe su tema za sebe, izazivale su i izazivaju do danas polemike, peticije, „lovćenske straže“... Samo tekstovi o njima brojnošću bi zahtijevali posebnu bibliografiju.

I Njegoševa nagrada sva je u polemici i izvor niza osvrta, reagovanja – političkih, književnih, neknjiževnih... I ona bi zahtijevala posebnu bibliografiju...

I tako redom...

Bibliografija *Njegoš u crnogorskoj periodici: 1967–2004* nastavlja se na bibliografiju Miroslava Luketića i Olge Vukmirović: *P. P. Njegoš: bibliografija: 1963–1966*, Cetinje, 1968. Prethodile su joj i selektivne bibliografije, pretežno monografskih publikacija, stvaralaštva Petra II Petrovića ili literature o njemu: Ljubomira Durkovića-Jakšića, Dobrila Aranitovića, Nikole Rackovića i dr.

Bibliografija *Njegoš u crnogorskoj periodici: 1967–2004*. Lidije Kaluđerović, bibliografa Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“ obuhvata period od 38 godina, nešto više od 150 istraženih i popisanih publikacija i 5.314 bibliografskih jedinica. Sadržajno obuhvata Njegoševa autorska djela i tekstove o njemu u navedenom periodu u crnogorskoj periodici. Bibliografija sadrži i tri naslova koja nijesu objavljena u Crnoj

Gori: *Facta Montenegrina*, glasilo Nacionalne zajednice Crnogoraca u Hrvatskoj (Zagreb), *Crnogorski glasnik*, list Crnogorske asocijacije (San Francisko) i *Oganj*, glasilo Udruženja Crnogoraca *Krstaš* (Lovćenac) – zbog, po mišljenju sastavljača *Bibliografije Njegoš*, značaja priloga objavljenih u njima za buduća istraživanja.

Bibliografske jedinice opisane su po međunarodnom standardu za obradu članaka, sa pratećim, kvalitetnim i preciznim, anotacijama. Građa je raspoređena po UDK sistemu, članci su tematski grupisani. Publikacija je opremljena adekvatnom aparaturom za pretraživanje, sadrži: Registar autora i prevodilaca, Predmetni registar, Registar korišćenih periodičnih publikacija i zbornika i popis korišćene literature i bibliografskih izvora. Bibliografske jedinice, u najvećem broju, popisane su direktnim uvidom u sadržaj – „de visu“.

Uvid u tematiku priloga ukazuje na njihovu raznovrsnost – 26 posebnih cjelina i unutar njih niz podgrupa: naučni osvrti, komentari, prikazi pojedinačnih djela ili izbora iz djela, pozorišnih izvođenja, studije, književne kritike, polemike... Zanimljiva je, recimo, polemika Branislava Ostojića i Aleksandra Mladenovića o Njegoševu jeziku i tumačenje pojedinih stihova iz *Gorskog vijenca*, koja je vođena na stranicama *Bibliografskog vjesnika*, a potom nastavljena između Aleksandra Mladenovića i Radmila Marojevića.

Raznovrsnost i bogatstvo popisanih priloga te niz drugih nepopisanih ili djelimično evidentiranih, vezanih za ostalu građu gdje se pominje, najšire rečeno, ime Petra II Petrovića Njegoša, upućuje na potrebu postojanja institucije koja bi se bavila izučavanjem književnog stvaralaštva Petra II Petrovića Njegoša, njegovim udjelom i mjestom u istoriji Crne Gore, kao jednog od vladara iz dinastije Petrovića, Njegošem kao crkvenim licem – vladikom... i prikupljanjem, naučnom valorizacijom, zaštitom, čuvanjem i prezentacijom javnosti kompletne građe – muzejskih eksponata (predmeta vezanih za sve segmente Njegoševa života i rada), rukopisa, publikovanih radova u originalu, prijevoda djela, Njegoševog prevodlačkog rada; literature o Njegošu; likovnih, muzičkih, filmskih, pozorišnih djela inspirisanih Njegošem i njegovim stvaralaštvom – na svim jezicima i u svim formama – slika, grafika, vajarskih djela, rukopisa, knjiga, muzičkih kaseta, CD-ova, VHS kasete itd.

Takođe, uvid u članke popisane u ovoj i drugim bibliografijama Njegoševog djela i radova o njemu upućuje na potrebu posebnog osvrta na Njegošev jezik i crnogorski jezik uopšte, čiji je on književni reprezent; na,

recimo, neistražena, vjerovatno cjelovito nikada neobjavljena Njegoševa pisma – tako različita, od diplomatskog suzdržanog odgovora i svakodnevnih briga, banalnih pojedinačnih i opštedravnih, do – poetskog zamaha...

Bibliografija kao neizbježna i tako korisna spona između istraživača i teme njegovog istraživanja u bibliografiji *Njegoš u crnogorskoj periodici: 1967–2004*. Lidije Kaluđerović dobila je dostojnog reprezentu. Pouzdanost podataka, stručnost rasporeda, kvalitet anotacija i prateći registri čine je takvom. Treba istaći i kvalitet štampe i poveza. Možda je publikacija mogla biti ilustrovana, s obzirom na toliko likovnih djela, nastalih i u Bibliografijom obuhvaćenom periodu, inspirisanih Njegoševim likom ili djelom.

Naravno, nastavak *Bibliografije Njegoš* bio bi poželjan...

Milenija VRAČAR

Lidija Kaluđerović: NJEKOŠ IN MONTENEGRIN SERIALS FROM 1967 TO 2004: BIBLIOGRAPHY. Podgorica, Matica crnogorska, 2009, pp. 555

The publication entitled "Njegoš in Montenegrin Serials from 1967 to 2004: Bibliography" authored by Lidija Kaluđerović, comprises articles, reviews and other contributions in the Montenegrin serials and proceedings published between 1967 and 2004. This volume consists of 5,314 bibliographic units covering the period of 38 years and 152 serial titles and proceedings. It is designed according to the international standard for bibliographic description of articles, whereas the complete material is classified by the UDC and provided with appropriate annotations with direct insight into the most of the bibliographic units - "de visu".

This publication is provided with required searching options: Author and Translator Index, Subject Index, Index of Serials and Proceedings, and a list of bibliographic sources and literature.

Key words: *Petar II Petrović Njegoš, literary achievements, bibliography of articles, Montenegrin serials and proceedings, review.*

UDK: 821.163.09 Đilas M.

UDK: 929 Đilas M.

Milena IVANOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

HIRURŠKI PRECIZNA OBRADA ĐILASOVIH TEKSTOVA

Vladimir Vojinović: *POROČNI SUDIJA, Studija o crnogorskom pokretu socijalne literature i međuratnim člancima i pripovijetkama Milovana Đilasa*, Matica crnogorska, Cetinje, 2008.

Autorka analizira studiju *Poročni sudija* Vladimira Vojinovića, u kojoj su sabrane informacije o crnogorskom pokretu socijalne literature i o tretmanu Milovana Đilasa i njegova djela. Ukazuje na to da knjiga koja se bavi ovom tematikom, posebno Đilasom kao sudionikom pokreta i predstavnikom crnogorskog međuratnog perioda, ima veliki značaj za crnogorsko stvaralaštvo kako bi se odmotala publicistički zamršena idejna klupka.

Ključne riječi: *socijalna literatura, međuratni period, dokumentarnost, tendencija, forma, sadržaj, tipizacija, prolog, epilog, temporalne deformacije*

Govoriti o Milovanu Đilasu znači govoriti o jednoj kontroverznoj ličnosti čiji je pomen i danas, u XXI vijeku, pod velom mistike, tajanstvenosti, o ličnosti koja je ostavila znatan pečat u crnogorskoj, tačnije u jugoslovenskoj istoriji. Ali autor studije *Poročni sudija* ne bavi se istorijom, on ne dozvoljava da predrasude utiču na njega, on ne ispituje da li je Đilas ideološka žrtva ili dželat, heroj ili antiheroj, njegova tema je umjetnost.

Studija *Poročni sudija* je magistarska disertacija Vladimira Vojinovića, u kojoj sabira informacije iz brojnih studija o crnogorskoj književnosti prve polovine XX vijeka, o crnogorskom pokretu socijalne literature i o tretmanu Milovana Đilasa i njegovog djela. Rad sadrži sljedeće segmente: Pokret socijalne literature i Milovan Đilas (Nauka o lijevoj knji-

ževnosti, Na razvršju uticaja, Totemizam „mač literature“ i Između priče i parole), Đilasova rana suđenja (Izvori, Dijamant, Marksistička estetika i Milovan Đilas, Đilas o tendenciji u književnosti, Đilas o nadrealizmu, Đilas o formi i sadržaju i Đilas o tipičnom i tipu), Međuratna pripovijetka Milovana Đilasa (Izvori, Strukturalne i kompozicione osobenosti Đilasovih pripovjedaka), Zaključak, Literatura i Indeks imena.

U uvodnom dijelu autor je ponudio pregled studija posvećenih fenomenu socijalne književnosti i istakao da gotovo nema nijedne koja se na neki način ne dotiče djela Milovana Đilasa. Međutim, i pored brojnih zbornika i članaka o ovom pokretu u Crnoj Gori, Vojinović ističe da Đilasovi stavovi još uvijek nijesu dovoljno ispitani. Zato knjiga koja se bavi ovom tematikom, posebno Đilasom kao sudionikom pokreta i predstavnikom crnogorskog međuratnog perioda, ima veliki značaj za crnogorsko stvaralaštvo kako bi se *odmotala publicistički zamršena idejna klupka*.

Čitajući Đilasove međuratne članke, studije i brojne polemičke odgovore koje su mu upućivali autori raznih orijentacija, Vojinović nudi brojne istine o Đilasu i na osnovu njih potvrđuje neke ranije izrečene kvalifikacije, a neke i opovrgava. Polemišući s anahronim tumačenjem Đilasovog stvaralaštva, autor pokazuje da je on ne samo sudionik nego i jedan od propagatora ideje pokreta socijalne literauture, *teoretičar u čije je tekstove bila zagledana cijela grupa književnika, i pisac koji je pokušavao da sprovede u djelo doktrinu proleterijata*.¹ Detaljnom analizom Vojinović informiše o neosnovanom obezvređivanju cijele jedne epohe, obezvređivanju književnika koji su crnogorskoj književnosti donijeli nešto sasvim novo, *nešto što nije bilo u saglasju sa epskim, romantičarskim postnjegoševskim obrascima duhovnog nasljeđa*.² Takođe, i o površnom odnosu prema tekovinama pokreta, a sve to na primjeru međuratne zaostavštine Milovana Đilasa, koja nikad nije bila adekvatno tretirana. Tek sedamdesetih godina XX vijeka njegovo djelo postaje povod za nastanak pojedinih tekstova, a knjiga s ranim njegovim pripovijetkama štampana je tek 2000. godine!

Vojinović iznosi rezultate dosadašnjih ispitivanja Đilasovog međuratnog djela, zatim njegove stavove o ključnim problemima epohe o kojoj je riječ i zaključuje da se iz simbioze Đilasovih teorijskih domišljanja o dokumentarnosti, tendenciji u literaturi, estetičkih kategorija lijepog i ružnog, formi, sadržaju, tipu, tipizaciji, liku i karakterizaciji, može doći do rezultata jedne osobene poetike.

¹ Vladimir Vojinović, *Poročni sudija*, Matica crnogorska, 2008, str. 53.

² Isto, str. 183.

Detaljnijom analizom Đilasovih tumačenja problemskih polja nauke o književnosti, autor upozorava da brojna teorijska domišljanja stvaraju utisak o misaonoj kontradiktornosti. Dezorijentisanost Đilasovih stavova Vojinović potvrđuje na primjeru shvatanja uloge umjetnosti, odnosno književnosti u razvoju novog društva, kao i u raspravama o estetičkim kategorijama lijepog i ružnog, i u raspravama o odnosu sadržine (tendencije) i forme. *Đilas ukazuje da je jedan od pouzdanih pokazatelja ružnog u literature nedosljedno slikanje stvarnosti.*³ Međutim, njegov odnos prema nadrealizmu to osporava. Isti je slučaj i s formom. *Formi, smatrao je on, ne treba ništa žrtvovati već je treba zanemariti kako bi sadržajnost bila jasnija.*⁴ Kasnije, u polemici s nadrealistima, navodi Vojinović, Đilas opovrgava ovo stanovište.

Nedosljednost u primjeni teorijskih zahtjeva autor je potvrdio Đilasovim tekstovima i sagledao na koji je način u praksi savladivao prepreke o kojima je nemilosrdno sudio. Analitički preispitujući objavljene studije o Đilasovom proznom stvaralaštvu, autor zaključuje da to djelo zaslužuje novo čitanje.

Treća cjelina donosi hirurški preciznu obradu Đilasovih umjetničkih tekstova, odnosno kratkih priča i pripovjedaka, čijem je spisku Vojinović pridodao dva pronađena naslova: *Dečaci u izlozima* i *Demonaska snaga*.

Ispitivanje Đilasovih narativnih tekstova Vojinović zasniva na najsavremenijim književnoteorijskim disciplinama i metodama, poput naratologije i semiotike, i na taj način uspijeva da obogati dosadašnje, uglavnom pozitivističko-impresionističke modele interpretacije njegovog djela, što je posebno vrijedan segment studije.

Autor kontatuje da u većini kratkih narativnih tekstova Milovana Đilasa postoji svojevrsna strukturalna shema koja je posljedica zahtjeva za poštovanje precizno određenih granica umjetničkog teksta, akcentujući značaj okvira umjetničkog teksta, prološke i epiloške granice, koje književni svijet odvajaju od empirijske stvarnosti. On uočava da su počeci i svršeci kratkih narativnih tekstova poprimili oblik stereotipije koja je i specifičan graničnik okvira teksta i koja ostvaruje funkciju kodiranja, a sam naslov i prva rečenica u većini tekstova legitimacija su likova i odnosa. Stereotipni početak uspostavlja direktnu vezu sa stereotipnim krajem i postiže cikličnost u strukturi.

³ Isto, str. 74.

⁴ Isto, str. 100.

Vješto koristeći terminologiju Žerara Ženeta, autor uočava i narativne anahronije i temporalne deformacije te razdvaja linearne i ahrone kratke priče. *Linearne karakteriše odsustvo narativnih anahronija i slivenost stereotipnih početaka i završetaka s hronološkim vremenom osnovne priče, a u ahronim temporalne deformacije su konstruktivni princip strukture.*⁵

Kad su u pitanju Đilasove pripovijetke, autor primjećuje da je nemoguće uopštavanje pripovjednih postupaka i naglašava da je dijegetičko vrijeme u većini pripovijedaka neometano temporalnim deformacijama. Autor analizira početke i svršetke kao kompoziciono naglašena mjesta teksta, status unutrašnjeg monologa, status tuđe riječi u riječi lika, funkcije pripovijedanja, jezik u pripovijetkama i zaključuje da je dominantan konstruktivni princip Đilasovih pripovijedaka postupak scene. U Đilasovim dužim narativnim tekstovima uočava još jedan konstruktivni princip – fenomen mota, koji se javlja kao jedna posebna vrsta autorskog iskaza koji usmjerava recepciju i ideološki boji tekst.

Pozivajući se na termin Mihaila Bahtina, Vojinović ukazuje i na modernizaciju Đilasovih narativnih tekstova ostvarenu momentom višeglasja, polifonijske arhitektonike. *Umjesto junaka tipa Đilas je stvorio pregaoca podvojene ličnosti.*⁶ Jer likovi se oslanjaju na tuđu riječ, riječ kolektiva, s kojom polemišu i spram koje mjere vlastiti položaj.

Posebno je značajan segment u kojem je Vojinović osporio zablude brojnih kritičara koji su smatrali da su likovi Đilasovih narativnih tekstova njegovi portparoli. *To nije ni lik Mila Nikolića iz priče Nevidljive rane, to nije ni snebivljivi otac koji toleriše suviše slobodno ponašanje svoje kćeri... Prije bi se reklo da svi ti atipični likovi vode provokativne dijaloge s onim idejama koje je Đilas afirmisao u publicističkim tekstovima.*⁷ Autor eksplicitno naglašava da je ostvarena vidljiva distanca između likova i autora, između empirijske stvarnosti i književnosti (fikcije), i na taj način podsjeća na Lotmanovo shvatanje da je književnost drugostepeno modelovanje stvarnosti.

Autor nije zaobišao ni temu crnogorskog jezika, kojeg se Đilas drži uprkos savjeta brojnih kolega, između ostalih i Vida Latkovića, *da se okane južnog dijalekta.*⁸ Vojinović objašnjava da je Đilas usklađivao jezik s normama kojima su se rukovodile redakcije pojedinih časopisa, što je rezultiralo brojnim nedosljednostima, kako na fonetskom, tako i na morfološkom planu.

⁵ Isto, str. 138.

⁶ Isto, str. 198.

⁷ Isto, str. 156.

⁸ Isto, str. 158.

Vojinović se ne libi da ukaže i na sve nedostatke Đilasa kao pripovjedača i navodi da ni najuspjeliji narativni tekstovi nijesu bez omaški, *ali to ne opravdava činjenicu da se nekoliko narativnih tekstova poročnog sudije nije našlo u antologijama crnogorskog međuratnog pripovjedaštva.*⁹

Govoriti o politički etiketiranom čovjeku i danas, u trećem milenijumu, predstavlja hrabrost i zato upućujemo ne mali kompliment autoru što je skinuo embargo sa brojnih predrasuda o književnom stvaralaštvu Milovana Đilasa, u književnoistorijskom i, što je još značajnije, u književnoestetskom smislu.

Studija *Poročni sudija* potvrđuje jedan novi tretman savremene crnogorske književnosti. Vladimir Vojinović potvrđuje da dolazi generacija koja će, nadamo se, rasvijetliti brojna neispitana polja istorije crnogorske književnosti i pomjeriti interpretativne modele ka modernoj metodološkoj utemeljenosti.

Milena IVANOVIĆ

PRECISE INTERPRETING OF TEXTS BY ĐILAS

The author analyzes the study *Poročni sudija* by Vladimir Vojinović, containing gathered information on Montenegrin social literature movement and treatment of Milovan Đilas and his works. The author stresses that the book dealing with this issue, especially with Đilas as a representative of Montenegrin interwar period, has a huge importance for Montenegrin literature, in attempts to resolve this complex publicistic issue.

Key words: *social literature, interwar period, form, content, prologue, epilogue, temporal deformations*

⁹ Isto, str. 198.

ARHIVA

UDK: 811.163.41'282.4(497.16) (091)

Bogić NOVELJIĆ

BRISANJE CRNOGORSKOG KNJIŽEVNOG JEZIKA *
- Povodom pitanja školskih udžbenika -

Nesumnjivo je da odmah pada u oči izvjesna neskladnost (- a, ako hoćete, priznajem: i nestručnost -) u samom naslovu postavljenoga pitanja. Jer, ako je to ranije možda i bilo, danas se već ne može reći da Crna Gora ima svoj pokrajinski književni jezik; štaviše, ni svoj sopstveni književni izgovor (narečje, dijalekat). U ujedinjenoj državi, a prilikom određivanja službenog knjiž. jezika, možda je negdje i zapisano da su usvojeni pokrajinski izgovori (ijekavski, ekavski itd) ravnopravni u okviru srpskohrvatskog jezika, slično ravnopravnosti ćirilske i latinske azbuke. Ali, kao što književnici i javni radnici mogu pisati i pišu kojim hoće knjiž. izgovorom, isto tako naš ijekavski knjiž. izgovor pripada i mnogim drugim pokrajinama u našoj državi. Pa ipak, usljed izvjesnih zaista neskladnih okolnosti, moramo ovdje zasebno promotriti današnje stanje knjiž. jezika u Crnoj Gori.

Daleko smo od toga da postavljamo pitanje prednosti ijekavskoga ili ekavskoga knjiž. izgovora ili da se, možda, stavljamo u odbranu ovoga prvog kad je riječ o našoj pokrajini. Vrijednost i ljepotu njegovu posebno je prikazao neumrlji Karadžić, a staranje o njemu Crnogorci su, izgleda, potpuno napustili stupanjem u današnju državnu zajednicu – ako ne i prije. Ovdje ćemo samo iznijeti neke očevodne pojave koje same govore da se naš pokrajinski i književni narodni jezik ne nalaze u zavidnom stanju.

Prije svega konstatujem potpuno i apsolutno odsustvo svakoga staranja i nastojanja za upotrebu pokrajinskog, ijekavskog knjiž. izgovora u Crnoj Gori. Istovremeno i najvažnija činjenica. Uopšte ne postoje odgovorni organi ili kulturni vođe koji bi se nosili mišlju o upražnjavanju domaćega knjiž. izgovora, a da i ne govorimo o nekim ustanovama koje

* Tekst je objavljen u: *Zeta*, br. 14, 1936, str. 3. Priredio ga i prilagodio strukturi časopisa Adnan Čirgić.

bi se brinule o njegovom razvitku. Kod takvog stanja naši rasadnici čistog knjiž. jezika – naše škole, od osnovnih pa do srednjih i stručnih, stoje bez ikakvih direktiva i nadzora u tom pogledu. A za ovih nekoliko godina od Ujedinjenja ne nađe se ni jedan prosvjetni ili kulturni radnik koji bi izradio, ili bar pokušao da izradi, bilo kakav udžbenik i za koju bilo vrstu škola, pisan pokrajinskim knjiž. izgovorom. Niti bukvar. Ovo paradoksalno zvuči kad se uzmu u obzir navodi, nedavno izneseni u našoj pokrajinskoj štampi, da među piscima udžbenika u našoj zemlji zavidan broj pripada baš Crnogorcima. Ali, tako je.

Budući naša pokrajina, po svima svojim uslovima, gravitira Beogradu kao kulturnom centru, to se i udžbenici za sve naše škole, sa možda malim izuzetkom nabavljaju iz Beograda. Ovi su, dakako pisani ekavskim knjiž. izgovorom. Da ekavski izgovor, učenicima koji van škole govore čistim ijekavskim, čini ne male poteškoće nije potrebno dokazivati. Ali to ovdje nije važno. Važno je ovdje istaći da se i to presađivanje ekavskoga izgovora u naš domaći, narodni govor vrši bez ikakvoga plana što odmah uslovljava lako uočljivu neskladnost u nastavi maternjeg jezika. Niti se kod učenika uspijeva domaći narodni govor prilagoditi pokrajinskom knjiž. izgovoru (pitanje je da li se to ozbiljno i pokušava), niti se pak isti planski privode upotrebi čistog ekavskog izgovora, posljedica čega je ona, lako primjetna, mješavina oba knjiž. izgovora. Te se pogrešnosti učenici teško oslobađaju i poslije završenog školovanja, mada mnogi, prelazom na univerzitetske studije, silom okolnosti potpuno usvoje ekavski knjiž. izgovor.

Sliku te mješavine – a kao logičnu posljedicu svega toga – najvjernije predstavlja naša pokrajinska štampa, čiji su saradnici, po sebi je razumljivo, pretežno ljudi našega kraja. Ovdje u prvom redu mislimo na našu dnevnu štampu, naše pokrajinske listove (novine) više pristupačne širim narodnim slojevima. Napisi u njima su naizmjenični: čas sa ekavskim izgovorom (rijetko bez grešaka), čas sa ijekavskim (rijetko čistim), a najčešće sa mješavinom oba knjiž. izgovora, čije uzroke malo prije iznesosmo. Nije potrebno navoditi dokaze za ovo; dovoljno je samo prelistati koji bilo broj naših novina, pa se – ako hoćete – i začuditi obilju primjera. Svejedno, u uvodnom članku urednika ili u rubrici „Naša priča“.

Posljedica uticaja naše školovane omladine, pokrajinske štampe sa tako neprečišćenim knjiž. izgovorom, te najzad i državne administracije koju rapidno osvaja ekavski izgovor, lako je uočljiva i u samom narodnom govoru, gdje su se počele odomaćivati neke riječi često ekavskog izgovora. A kad narodne mase – kao nepresušni izvor čistoga narodnog te time i knji-

ževnog izgovora – počnu primati nešto što im je manje više strano, onda već može biti riječi o gubljenju onoga što je njihovo sopstveno, lično. Ali to je, kako rekosmo, samo prirodna posljedica ostalih okolnosti...

Vratimo se uzrocima i, istovremeno, postavljenom pitanju. Već smo kao prvi i bitni uzrok ovoga stanja naveli potpuno odsustvo ma kakvog staranja o ijekavskom književnom izgovoru i njegovoj upotrebi u Cr. Gori. Posljedica ovoga, a kao drugi bitni uzrok punog zanemarivanja pokrajinskog knjiž. izgovora, jeste izbacivanje udžbenika pisanih pokr. knjiž. jezikom iz svih naših škola. Ne možemo reći da takvih udžbenika ne postoji u našoj državi, ali tek konstatujemo da ih u Crnoj Gori zaista nema. Sumnjamo čak da je iko, od ujedinjenja do danas, sa nadležne prosvjetno-administrativne strane i skrenuo pažnju školskim radnicima u Crnoj Gori da za učenike zahtijeva nabavku školskih knjiga pisanih ijekavskim književnim izgovorom, ukoliko takvih ima. Ali, zašto bi se, recimo, izvjesna g. nastavnici prilagođavali knjiž. izgovoru našega kraja, kad mogu od svojih učenika u svim odjeljenima tražiti da se prilagode njihovom govoru?! Pa još kad je u pitanju lični komoditet!...

Kad smo već kod škol. udžbenika, nameće nam se jedno objašnjenje. Udžbenici su do sada bili jedna stvar više manje privatne inicijative i izdanja. Te bi i sve opravdane primjedbe mogle ići na adresu više manje privatnih inicijatora ovoga pitanja. Međutim, po svemu izgleda da stojimo pred potpunim ozvaničenjem školskih udžbenika. Smije li se, u tome slučaju, desiti da se sa najzvaničnijeg mjesta potpuno prenebregne pitanje knjiž. izgovora jedne pokrajine koja je do juče bila samostalna država – u pitanju knjiž. vaspitanja njene omladine? Imamo li razloga da sumnjamo u drukčije riješenje ovoga pitanja?

Prema dosadašnjoj praksi, a u vezi nedavnih izjava gosp. Ministra prosvjete po pitanju škol. udžbenika, predviđamo da će se pitanje knjiž. izgovora u škol. udžbenicima provesti na ovaj način. U onim krajevima (sa pretežno hrvatskim stanovništvom) gdje je osnovno pismo latinica, odnosno u onim pokrajinama koje gravitiraju Zagrebu kao kulturnom centru (Hrvatska i Slovenija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina) nesumnjivo će biti zastupljen južni, ijekavski književni izgovor. U ostalim krajevima gdje je osnovna azbuka ćirilica biće, bez sumnje, proveden istočni, ekavski knjiž. izgovor. Dakle, samo dvije redakcije sa poklapanjem: ijekavština – latinica i ekavština – ćirilica. Kod takvih okolnosti Crna Gora se nalazi u izuzetnom položaju. Lako je predvideti ishod: žrtvovanje svoga pokrajinskog knjiž. jezika. A ako se naša predviđanja zaista ostvare, onda će upotreba pokra-

jinskog ijekavskog knjiž. izgovora u Crnoj Gori, izuzetno od ostalih pokrajina, biti prećutno ali faktički potpuno zbrisana, u ovom slučaju prvi put sa zvaničnog mjesta. Skora budućnost će nam to pokazati.

- A tada će se, nesumnjivo, naći neki dobronamjerni i „objektivni“ kritičar sa tvrdnjom da su Crnogorci, uza sve ostalo, širokogrudno žrtvovali zajednici i svoj – narodni i knjiž. – govor.

UDK: 81'272(497.16)

Vojislav P. NIKČEVIĆ

S ČIME JE U SUKOBU NOVOSADSKI DOGOVOR*

Prošlo je nekoliko godina od sarajevskog kongresa slavista iz god. 1965. a nesporednosti, bure i nevolje što ih prouzrokuju neadekvatni pristupi problemima jezika još ne prestaju. Početkom ove godine Matica hrvatska i Matica srpska prekinule su rad na izradi Rječnika hrvatskosrpskog (srpsko-hrvatskog) književnog jezika, što praktično znači raskid Novosadskog dogovora. Takav rasplet bio je neminovan jer su Zaključci Novosadskog dogovora utemeljeni na antiistorijskim i antilingvističkim koncepcijama.

Nakon saopštenja Matice hrvatske i saopštenja Društva za srpsko-hrvatski jezik i književnost Crne Gore uslijedilo je i saopštenje uprave udruženja crnogorskih književnika, u kojemu se javnosti stavlja do znanja da je Novosadski dogovor neodrživ i sa stanovišta crnogorskog jezika, odnosno da i oni raskidaju s Novosadskim dogovorom. Njihovo saopštenje izazvalo je u Crnoj Gori određena negodovanja, koja se u potonje vrijeme javljaju sve češće.

Rasprave u stručnim časopisima, istupanja na skupovima, izjave i saopštenja u dnevnoj štampi nedvosmisleno pokazuju da se u Crnoj Gori zapleo spor oko toga da li postoji ili ne postoji crnogorska varijanta jezika da li se Crnogorci služe svojim, crnogorskim jezikom, ili pak tzv. srpsko-hrvatskim. Znatan broj Crnogoraca, među kojima ima dobar broj i onih dobronamjernih, tvrdnje o postojanju crnogorske varijante, a naročito tvrdnje o postojanju crnogorskog jezika, dočekuju s velikim negodovanjem. Oni misle da se, ako Crnogorci i zvanično svoj jezik nazovu svojim nacionalnim imenom, „*nasilno siječe i razdvaja jezik kojim su pjevali Njegoš, Višnjić i Mažuranić*“, „*da se naučna i jezička pitanja opterećuju političkim i drugim balastom i tako se nepotrebno komplikuju jasni pogledi na naš jezik*“.

* Tekst je objavljen u: *Vjesnik u srijedu*, br. 1018, Zagreb 1971, str. 74. Priredio ga i prilagodio strukturi časopisa Jakov Sabljčić.

Razloge ovakvom njihovom negodovanju treba tražiti u neadekvatnim pristupima problemima jezika. Valja istaći da je naša tradicionalna lingvistika, ona jučerašnja, na žalost u mnogome i ova današnja, njihove predstave i saznanja o jeziku u znatnoj mjeri opteretila pozitivističkim pristupom. Nemajući sluha za istorijski i lingvistički kontekst, posebne društvene, političke, kulturne i jezičke uslove koji su doveli do formiranja nacija, odnosno nacionalnih jezika, ne obazirući se na uzročno-posljedično sagledanje jezičkih pojava, naša je lingvistika svoj nauk utemeljila na golim, iz konteksta istrgnutim jezičkim činjenicama. Odvojivši jezik od bića naroda, od odnosa koji su stvorili nacije, pozivajući se na istovjetnost, sličnost ili različitost jezičkih pojava, građanska je nauka usadila u svijest ljudi uvjerenje po kojemu jedan jezik može egzistirati pod nacionalnim imenom samo onda ako je lingvistički poseban jezik. Izdigavši jezik na nivo konstrukcije, u sfere bez oslonca i temelja, iščašivši ga iz istorijskoga, prirodnoga, mnogovjekovnoga stabilizovanog ležišta, ona je došla u sukob i s istorijom, i s jezikom, i sa samom prirodom.

„Jedan narod, jedan jezik“

Dobro je poznato da je, na bazi istovjetnih i sličnih jezičkih pojava u jezicima slavenskih naroda, još god. 1824, u djelu *Kći Slave*, Slovak Jan Kolar, ponesen panslavističkim idejama, izložio koncepciju po kojoj svi Slaveni treba da se sjedine u jedan narod, koji će se služiti jednim, slavenskim jezikom, s tim što će taj jezik imati četiri dijalekta, ruski, poljski, češki i ilirski. Poznato je i to da je Gaj u prošlome stoljeću bio utemeljivač čitavog jednog pokreta koji je išao za tim da se svi Južni Slaveni sjedine u jedan narod, ilirski, koji će se služiti jednim, ilirskim jezikom. Ni Kolareva ni Gajeva koncepcija nijesu se mogle održati jer su bile antiistorijske i antilingvističke.

Iz istorije jezika znamo da su Srbi u Južnoj Ugarskoj, zbog posebnih društveno-političkih prilika, preko ruskih knjiga i učitelja iza tridesetih godina XVIII vijeka u crkve, škole i književnost uveli tzv. ruskoslavenski jezik. Međutim, Srbi su taj jezik, kaogod docnije i tzv. slavenoserbski, morali napustiti iz maločas navedenih razloga. Poznato je da je Vuk svoju lingvistiku utemeljio na koncepciji po kojoj su svi Južni Slaveni jedan narod, i to Srbi koji se služe jednim, srpskim jezikom. I potpisnici Bečkoga književnog dogovora iz god. 1850. svoje Zaključke su utemeljili na gledištu da su svi naši narodi jedan narod, koji treba da se služi jednim jezikom. I Vukova koncepcija i Zaključci Bečkoga književnog dogovora nijesu se

mogli realizirati jer su bili antiistorijski i antilingvistički. Iz istih su razloga Srbi krajem XIX stoljeća napustili crnogorski jezik koji je Vuk bio uveo u srpsku književnost.

Princip istovjetnosti i sličnosti jezičkih pojava opredijelio je neke autore da između dva svjetska rata, analogno koncepciji o jednom, „troplemenom narodu“, zastupaju mišljenje po kojemu se svi naši narodi, Crnogorci, Hrvati, Srbi, Makedonci, Slovenci i narodi Bosne i Hercegovine, služe jednim, srpskohrvatskoslovenačkim književnim jezikom!

Poslije drugoga svjetskoga rata, analogno shvatanju da su svi naši narodi jedan, jugoslavenski narod, A. Belić upotrebljavao je i naziv jugoslavenski jezik! Danas se tvrdi, na bazi istovjetnosti i sličnosti jezičkih pojava, da se tri naša naroda, Crnogorci, Srbi, Hrvati, i narodi Bosne i Hercegovine, služe jednim, tzv. srpskohrvatskim, odnosno hrvatskosrpskim jezikom.

Što kaže Marks

Bespredmetno je danas tjerati Crnogorce, Srbe, Hrvate i narode Bosne i Hercegovine da se služe tzv. srpskohrvatskim, odnosno hrvatskosrpskim jezikom. Iako su jezici tih naroda u osnovi identični i slični (naravno, u mnogočemu i posebni), Zaključci Novosadskog dogovora antiistorijski su zbog toga što u osnovi tih zaključaka stoji tvrdnja da je „*narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik*“. Ta je tvrdnja formulisana tako kao da Crnogorci, Srbi, Hrvati i narodi Bosne i Hercegovine čine jedan narod, pa shodno tome misao o jednome narodnome jeziku postaje potpuno neodrživa. Ne može se govoriti o jednom narodnom jeziku u okolnostima istorijskoga, objektivnog postojanja više nacija, pogotovo što se nacije, u našem slučaju, nijesu razvile iz jednog, zajedničkog naroda, već svaka iz svojega, posebnoga naroda. Marks kaže da je jezik *proizvod određene zajednice*, odnosno jezik *predstavlja vid postojanja te zajednice, i to njen samizražavajući vid*, što će reći jezik je proizvod nacije, koja je istorijski nastala zajednica ljudi, odnosno jezik predstavlja *vid postojanja nacije*. Da bi Marksov pogled na jezik bio jasniji, ovdje je potrebno citirati i ove njegove riječi: *Prirodna samoniklost jezika se, uostalom, u svakom modernom razvijenom jeziku ukinula i prevazišla u nacionalni jezik, djelimice istorijom jezičkog razvitka iz zatečenih gradiva, kao kod romanskih i germanskih jezika, djelimice ukrštanjem i miješanjem nacija, kao u engleskom, djelimice koncentracijom dijalekata u jednoj naciji zasnovanoj na ekonomskoj i političkoj koncentraciji.*

Iz navedenih Marksovih riječi proizilazi da svako negiranje postojanja nacionalnog jezika znači istovremeno negiranje postojanja nacije. U to smo se uvjerali više puta. Akademik dr Ljudevit Jonke, pišući u članku pod naslovom *Nije se pošlo pravim putem* (*Vjesnik*, 23. II 1971) o neodrživosti Zaključaka Novosadskog dogovora, između ostalog kaže: *U trećoj točki govori se o ravnopravnosti pisma kod Srba i Hrvata, a uopće se ne spominju Crnogorci. Ni to nije bilo slučajno, kao što se pokazalo g. 1967. pri sastavljanju predgovora za Rječnik hrvatskosrpskoga (srpskohrvatskoga) jezika kad se izričito odbijalo navođenje da su i Crnogorci nosioci toga jezika. Time se željelo osporiti postojanje crnogorske nacije i književnosti, kao što to tumače crnogorski književnici u svojem saopćenju 7. veljače 1971. pod naslovom „Ne možemo prihvatiti Novosadski dogovor“.*

I zaista, postojanje crnogorske nacije pokušano je biti osporeno ne samo u predgovoru pomenutoga Rječnika, nego i u samome Rječniku, jer na 344. strani, pod pojmom Crnogorac, čitamo: *Crnogorac - čovjek iz Crne Gore(!)*. Čak i u naše dane Mihailo Stevanović, u članku pod naslovom *Istina o Novosadskom dogovoru* (*Književne novine*, 10. IV 1971) preko negiranja postojanja crnogorskog jezika pokušava da negira postojanje crnogorske nacije i njene kulture. Ovdje ću za primjer negiranja nacionalne individualnosti preko jezika navesti i riječi dra Radovana Lalića, profesora Univerziteta u Beogradu, što ih je u članku pod naslovom *Povodom Novosadskog dogovora* o književnom jeziku objavio u beogradskom *Savremenuku* (br. 1 za 1955): *...zajednički književni jezik poslužio je kasnije velikosrpskim hegemonistima kao argument da su Srbi i Hrvati jedan narod, što je dalje vodilo ka negiranju hrvatske nacionalne individualnosti. Ovakva politika izazvala je, sasvim opravdano, kod hrvatskog naroda oštar otpor, što je moralo komplikovati pitanje srpskohrvatskog književnog jezika i odložiti na izvesno vreme njegovo konačno rešenje* (str. 63). U daljem dijelu članka prof. Lalić piše i ovo: *Naša koncepcija jugoslovenstva zasniva se ne samo na ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda nego i na pravilnom, naučnom shvatanju njihovog istoriskog razvitka. Zato mi ne mislimo da proglašavamo srpskohrvatski jezik za opštedržavni, a pogotovu ne mislimo da povezujemo jedinstvo srpskohrvatskog jezika sa slovenačkim i makedonskim (koji je nazivan dijalektom srpskog), kao što je to činjeno u staroj Jugoslaviji* (str. 64).

Da je nacionalna pripadnost jezika zaista presudna, a ne istovjetnost ili sličnost jezičkih pojava, pokazaću na primjeru tzv. kajkavskog dijalekta, tzv. torlačkog dijalekta i makedonskog jezika. Dobro je poznato da su hr-

vatski kajkavski i slovenski kajkavski dijalekti vrlo srodni (Lj. Jonke, *Za-ista čudan postupak*, Vjesnik, 16. VI 1970). Međutim, hrvatski kajkavski dijalekat nije dijalekat slovenačkog jezika, već hrvatskog, i to zbog toga što Zagorci, koji se služe tzv. kajkavskim dijalektom, predstavljaju integralni dio hrvatskog nacionalnog bića. Isto tako tzv. torlački dijalekat vrlo je srodan bugarskom jeziku. Ali on nije, bez obzira na to da li su tzv. „bal-kanizmi“ (istovjetni i slični jezički elementi u tzv. torlačkom dijalektu i bugarskom jeziku) slavenskog ili neslavenskog porijekla, dijalekat bugarskog jezika nego srpskog, i to zbog toga što stanovništvo koje se njim služi čini integralni dio srpskog nacionalnog organizma. U makedonskom, bugarskom, srpskom, hrvatskom i crnogorskom jeziku ima mnoštvo istovjetnih i sličnih jezičkih pojava, pa je danas na osnovu toga apsurdno negirati postojanje makedonskog jezika, ili bilo kojeg od navedenih nacionalnih jezika. A ti istovjetni i slični jezički elementi, kako smo vidjeli, služili su između dva svjetska rata, a i danas nekima služe, da makedonski jezik tretiraju kao dijalekat srpskog, odnosno bugarskog jezika.

Vještačka tvorevina

Antilingvistička pozicija Zaključaka Novosadskog dogovora ogle-
da se u tvrdnji da se svi naši narodi, Crnogorci, Hrvati, Srbi, i narodi Bosne i Hercegovine služe jednim jedinstvenim, tzv. srpskohrvatskim, odnosno hrvatskosrpskim književnim jezikom. Bez obzira na to što se u Zaključci-
ma pominju Srbi, Hrvati i Crnogorci, i ovdje, kao i u slučaju narodnog je-
zika, književni jezik tretira se tako kao da su svi naši narodi jedan narod. A
taj tzv. srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski književni jezik uglavljen je
tako kao da ima zajedničku normu, i to na bazi najrasprostranjenijih jezič-
kih elemenata. U takvim okolnostima zajedničkom književnom normom
obuhvaćeno je uglavnom samo ono što je opšte u jezicima naših naroda.
Jezičke pojave koje su nastale kao rezultat individualnog, nacionalnog ra-
zvitka nekih od naših naroda našle su se uglavnom van književne norme.
To naročito vrijedi za male narode, jer su radijusi prostiranja njihovih je-
zika vrlo mali, pa stoga njihove opštenacionalne jezičke posebnosti nijesu
mogle biti obuhvaćene zajedničkom književnom normom. Najveći narodi,
s najvećim radijusom prostiranja svojih jezika, našli su se u mnogo povolj-
nijim okolnostima: njihove opštenacionalne jezičke sposobnosti, zahvalju-
jući zajedničkoj normi, postale su standardni jezik za sve naše narode. Zato
se danas tvrdi da u tzv. srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom stan-
dardnom jeziku nema crnogorskih specifičnosti jezičkih na nivou varijante,

što će reći nema onih opštegorskih jezičkih sadržaja koji čine crnogorsku nacionalnu individualnost. Tako se Novosadski dogovor o jednom jedinstvenom tzv. srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom književnom jeziku koristi za nametanje jezika jednom narodu od strane drugog naroda, za uništavanje, odnosno ukidanje ogromnog jezičkog bogatstva što ga čine naši nacionalni jezici i za negiranje postojanja posebnih jezičkih sadržaja koji čine nacionalne individualnosti.

Jezička posebnost

U okolnostima istorijskoga, objektivnog postojanja Srba, Hrvata, Crnogoraca i naroda Bosne i Hercegovine tzv. srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski književni jezik u stvari i ne postoji. Ne postoji zbog toga što svaki od navedenih naroda ima svoj poseban, istorijski izgrađen standardni jezik, u kojemu je sadržano i ono što je opšte, što je baštinjeno iz zajedničke slavenske lingvističke osnove, i ono što je posebno, odnosno što je nastalo kao rezultat posebnoga historijskoga puta svakog od naših naroda. Tako je istorijski moguće pratiti hrvatski standardni jezik, srpski standardni jezik, crnogorski standardni jezik i standardni jezik naroda Bosne i Hercegovine. Svaki od navedenih standardnih jezika, zbog posebnih istorijskih puteva naših naroda, ima početke svojega nastanka u različito vrijeme. Kad tzv. srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jedinstveni književni jezik ne bi bio vještačka tvorevina, antiistorijska i antilingvistička konstrukcija, onda bi recimo bilo sasvim normalno da Crnogorci u administraciji, prosvjeti i uopšte javnome, poslovnome životu upotrebljavaju standardni jezik Srba, Srbi standardni jezik Hrvata, Hrvati standardni jezik naroda Bosne i Hercegovine, narodi Bosne i Hercegovine standardni jezik Crnogoraca itd. To je, međutim, nemoguće uprkos istovjetnosti i sličnosti njihovih standardnih jezika (o različitosti da i ne govorimo). I još dalje, ako se tzv. srpskohrvatskim, odnosno hrvatskosrpskim jedinstvenim književnim jezikom služe Crnogorci, Srbi, Hrvati i narodi Bosne i Hercegovine, zašto se onda u Beogradu i Zagrebu uz sabrana djela pisaca crnogorskih donose rječnici s hiljadama nepoznatih i manje poznatih riječi, pogotovo što su te riječi u redovnoj upotrebi u crnogorskom narodnom, odnosno standardnom jeziku? Tako od četiri stotine stranica Sabranih dela S. M. Ljubiše, koja su štampana između dva svjetska rata u Beogradu, sto dvanaest stranica otpada na rječnik tuđica, nepoznatih i manje poznatih riječi. Neko će reći: *Svaki pisac u svojim djelima, iz literarnih razloga, koristi lokalnu, provincijalnu leksiku odnosno arhaizme, pa je zbog toga potrebno donositi rječnike uz*

njihova djela. Takvo bi se tumačenje moglo prihvatiti kad se ne bi radilo, na primjer, u slučaju Crnogoraca o ogromnoj opštecrnogorskoj posebnoj, a u vrlo malom procentu, gledano sa stanovišta crnogorskog standardnog jezika, lokalnoj, provincijalnoj, odnosno arhaičnoj leksici. Crnogorski je narodni jezik bio u književnoj upotrebi još od najstarijih vremena. Suštinska leksika, semantička, sintaktička, fonetska, morfološka, frazeološka i druga obilježja crnogorskog standardnog jezika moguće je pratiti još od XVI stoljeća u crnogorskim dokumentima administrativnoga, poslovnoga karaktera (Paštrovske isprave XVI–XVIII vijeka, Cetinje, 1959; Crnogorske isprave od XVI–XIX vijeka, Cetinje, 1964, i Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore 1685–1782, Cetinje, 1956), kao i djelima crnogorskih pisaca sve do naših dana. Posebnosti crnogorskog standardnog jezika moguće je pratiti i na tekstovima dnevnih i periodičnih publikacija, zatim tekstovima pravnoga sadržaja i naučnoga karaktera – ukratko, u mnogobrojnim tekstovima iz svih oblasti javnoga, društvenoga, poslovnoga života što su štampani u Crnoj Gori tokom prošloga i našega stoljeća.

SADRŽAJ

Radoslav ROTKOVIĆ:

Uvod u izučavanje jezika bokokotorskih prikazanja s posebnim osvrtom na jezik Ivana Antuna Nenadića.....3

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ:

Prilog kulturnoj baštini: dva krajišnička pisma iz 17. stoljeća.....61

Vukić PULEVIĆ:

Degradacija vegetacije u toponimiji Crne Gore.....69

Milica LUKIĆ:

Popularizacija ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća na hrvatskome nacionalnom prostoru.....85

Miloš KRIVOKAPIĆ:

Transpozicija glagolskih pridjeva u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše.....125

Sanja ĆETKOVIĆ:

Fenomen dvostrukog govora u vojno-političkom diskursu u engleskom jeziku.....135

Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ:

Deklinacija glavnih brojeva u bosansko-humskim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća.....147

Ivana KOVAČ:

Teorijski i empirijski modeli jezičke politike i jezičkog planiranja u Španiji.....157

Milorad NIKČEVIĆ:

Razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti....189

Новак КИЛИБАРДА: Андрићево приповиједно израстање из средине којој етнички и је- зички припада.....	285
Крсто ПИЖУРИЦА: Пјесма у Андрићевом роману <i>На Дрини ћуприја</i>	301
Александар РАДОМАН: Књижевноисторијски значај и поетика романа <i>Десна</i> Николе I Петровића.....	313
Sava ANĐELKOVIĆ: Gnostičke naslage <i>Luče mikrokozma</i>	345
Sanja VOJINOVIĆ: Paralelno čitanje tekstova <i>Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana i Odbra- na i poslednji dani</i>	357
Milica LUKIĆ: Kult Blažene Ozane u književnom stvaralaštvu.....	401
Marjana ĐUKIĆ: Ruseov formalizam.....	417
Marija KNEŽEVIĆ: Šerman Aleksi – varalica urbane divljine.....	431
Vasko RAIČEVIĆ: Neki aspekti Sartrove dramaturgije.....	449
Rajko VUJIČIĆ: O crkvi Sv. Mihaila u Stonu.....	455
PORTRETI	
Adnan ČIRGIĆ: Radoslav Rotković kao jezikoslovac.....	471

Adnan ČIRGIĆ:
Vesna Lipovac-Radulović (1928–2009) – Doprinos crnogorskoj
leksikografiji.....489

Radoje PAJOVIĆ:
In memoriam – Branislav Bato Kovačević (1933–2009).....503

Josip LISAC:
Akademiku Daliboru Brozoviću u spomen (28. VII. 1927. – 19. VI. 2009)..509

PRIKAZI

Stjepan DAMJANOVIĆ:
Recenzija *Istorije crnogorske književnosti* akademika Vojislava Nikčevića.....515

Radoslav ROTKOVIĆ:
Recenzija na rukopis *Istorija crnogorske književnosti* akademika Vojislava P. Nikčevića.....523

Branislav KOVAČEVIĆ:

Studija *Prevalitana i Kraljevstvo Slovena (od petog vijeka pr. n. e. do 1200. godine)* Vojislava D. Nikčevića.....539

Robert BOŃKOWSKI:
Poljska i Crna Gora – bibliografija.....545

Milenija VRAČAR:
Lidija Kaluđerović: *Njegoš u crnogorskoj periodici: 1967–2004: Bibliografija*. Podgorica, Matica crnogorska, 2009, 555 str.....547

Milena IVANOVIĆ:
Hirurški precizna obrada Đilasovih tekstova.....551

ARHIVA

Bogić NOVELJIĆ:
Brisanje crnogorskog književnog jezika.....559

Vojislav P. NIKČEVIĆ:
S čime je u sukobu Novosadski dogovor.....563

TABLE OF CONTENTS

Radoslav ROTKOVIĆ: Introduction to the Study of Boka Kotorska's Mystery Plays Language with Special Attention Paid to Ivan Antun Nenadić's Language.....	3
Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ: A Supplement to the Cultural Legacy: Two Letters from Krajina from the 17th Century.....	61
Vukić PULEVIĆ: Vegetation Degradation in Toponymy of Montenegro.....	69
Milica LUKIĆ: The Popularization of Cyrillo-Methodian Concept throughout the Croatian National Area of the Second Half of the Nineteenth Century....	85
Miloš KRIVOKAPIĆ: Transposition of Verbal Adjectives in Stefan Mitrov Ljubiša's Work.....	125
Sanja ČETKOVIĆ: The Phenomenon of Doublespeak in Military and Political Discourse in English Language.....	135
Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ: Declension of Cardinal Numbers in the Legal Texts of Bosnia and Hum from the 12th to 15th Century.....	147
Ivana KOVAČ: Theoretical and Empirical Models of Language Policy and Language Planning in Spain.....	157
Milorad NIKČEVIĆ: Romanticism, Realism and Modernism in Montenegrin Literature.....	189

TABLE OF CONTENTS

Novak KILIBARDA:

Andrić's Narrative Style in Relation to his Ethnic and Linguistic
Background.....285

Krsto PIŽURICA:

Poems in Andrić's Novel *The Bridge on the Drina*301

Aleksandar RADOMAN:

Literary-Historical Importance and Poetics of the Novel *Despa* by
Nikola I Petrović.....313

Sava ANDELKOVIĆ:

Gnosticism in *The Ray of Microcosm*.....345

Sanja VOJINOVIĆ:

Parallel Reading of *The Rise and Fall of Icarus Gubelkian* and *The
Defence and the Last Days*.....357

Milica LUKIĆ:

The Kult of Blessed Ozana in Literary Works.....401

Marjana ĐUKIĆ:

Rousset's Formalism.....417

Marija KNEŽEVIĆ:

Sherman Alexie – Trickster of Urban Wilderness.....431

Vasko RAIČEVIĆ:

On Aspects of Sartre's Dramaturgy.....449

Rajko VUJIČIĆ:

On St. Mihailo's Church in Ston.....455

PORTRAITS

Adnan ČIRGIĆ:

Radoslav Rotković as a Linguist.....471

Adnan ČIRGIĆ:

Vesna Lipovac-Radulović (1928–2009) – Contribution to Montenegrin
Lexicography.....489

Radoje PAJOVIĆ:

In memoriam – Branislav Bato Kovačević (1933–2009).....503

Josip LISAC:

In Memory of Academician Dalibor Brozović
(28 VII 1927 – 19 VI 2009).....509

REVIEWS

Stjepan DAMJANOVIĆ:

Recension of *The History of Montenegrin Literature* by Academician
Vojislav P. Nikčević.....515

Radoslav ROTKOVIĆ:

Recension of *The History of Montenegrin Literature* by Academician
Vojislav P. Nikčević.....523

Branislav KOVAČEVIĆ:

*A Study Prevalitana and the Kingdom of Slavs (from Fifth Century
BC to 12th Century)* by Vojislav D. Nikčević.....539

Robert BOŃKOWSKI:

Poland and Montenegro – Bibliography.....545

Milenija VRAČAR:

Lidija Kaluđerović: *Njegoš in Montenegrin Serials from 1967 to 2004:*
Bibliography. Podgorica, Matica crnogorska, 2009, pp. 555.....547

Milena IVANOVIĆ:

Precise Interpreting of Texts by Đilas.....551

ARCHIVES

Bogić NOVELJIĆ:

The Erasure of Montenegrin Language.....559

Vojislav P. NIKČEVIĆ:

In What Kind of Disagreement is the Novi Sad Agreement.....563

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

icjj@t-com.me

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Aleksandar Radoman

Lektura i korektura
Jelena Šušanj

Prijelom
Darko Đurović

Štampa
IVPE – Cetinje

Tiraž
500

Objavljivanje časopisa Lingua Montenegrina pomoglo je
Ministarstvo kulture, sporta i medija Crne Gore

*CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81(497.16)

*LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja / urednik Adnan
Čirgić . - God. 2, br. 4 (2009) - . - Cetinje
(Ivanbegova 57) : Institut za crnogorski jezik i
jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", 2009 (Cetinje
: IVPE). - 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)

COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 - 2951/2)